Годишник на Националния археологически музей. Том XIV, 2020 г.
Annual of the National Archaeological Museum. Vol. XIV, 2020

Национален археологически институт с музей
Българска академия на науките

National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Science

In memoriam Ivani Venedikov

По случай 100-годишнината от рождението му

София • Sofia
2020

Редакционна колегия:
Стефан Александров

Под редакцията на:
Бистра Божкова, Евгения Генчева

Издание на Националния
археологически институт с музей при
Българската академия на науките

© НАИМ-БАН, издател (2020)
© Автори (2020)
© Катя Меламед, превод (2020)

Предпечат Галя Герасимова
Печат БУЛГЕД ООД

ISSN 1310-7933 (print)
ISSN 2738-7496 (online)

ISBN 978-954-9472-95-0 (print)
ISBN 978-954-9472-96-7 (online)

Sofia 2020

ГОДИШНИК
НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ
Том XIV, 2020 г.

ANNUAL
OF THE NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM
Vol. XIV, 2020

In memoriam Ivani Venedikov

По случай 100-годишнината от рождението му

Под редакцията на:
Бистра Божкова, Евгения Генчева

Edited by:
Bistra Bozhkova, Evgeniya Gencheva

СЪДЪРЖАНИЕ

Иван МАРАЗОВ
За учителя / **VII**
БИБЛИОГРАФИЯ на трудовете на проф. Венедиков / **XVII**
Радка ЗЛАТЕВА-УЗУНОВА, Свобода СИРАКОВА
Каменни праисторически ансамбли от Перперикон – Акропола, Южна България / **1**
Мария ГЮРОВА
Раннонеолитни сърпове от Караново от експозицията на НАИМ-БАН / **27**
Мая АВРАМОВА
Скално светилище „Дядо Божова стъпка“ – с. Домлян, Карловско (теренно наблюдение) / **39**
Иван МАРАЗОВ
Златното руно в тракийската иконография / **53**
Филип МИХАЙЛОВ, Ангелина ПИРОВСКА
Златни нагръдници и пластини от некропола между селата Дрен и Делян / **79**
Маргарит ДАМЯНОВ
Материали от античния некропол на Аполония Понтика в кв. „Харманите“: към пространственото развитие на некропола през V–IV в.пр.Хр / **97**
Боряна РУСЕВА
Фрагмент от Памидово (IGCH735), съхраняван в НАИМ-БАН / **121**
Димитър ДРАГАНОВ
Среброто на Сариак и крахът на Второто скитско царство в Добруджа / **135**
Здравко ДИМИТРОВ
Йонийският ред от римската вила при язовир Бели Лом / **143**
Веселин ИГНАТОВ
Видове пътнически двуколки от погребални комплекси в римската провинция Тракия (средата на I – III в.) / **155**
Елена ПЕНЧЕВА
Северноафриканска червенолакова керамика от селище от римската епоха в Дана бунар в землището на с. Георги Добрево, общ. Любимец / **177**
Николай РУСЕВ
Производство на „войнишка“ керамика на територията на Ratiaria / **197**
Божидар ДРАГАНОВ
Типология на бронзовите статуетки, изобразяващи Хермес-Меркурий от територията на провинциите Долна Мизия и Тракия / **223**
Павлина ВЛАДКОВА
За архитектурните комплекси при с. Бутово (западната част от територията на Nicopolis ad Istrum) / **251**

Веселка КАЦАРОВА
Светилище на нимфите и Афродита при с. Каснаково – нови археологически проучвания на т.нар. театър през 2014 – 2015 г. / **271**

Венцислав ДИНЧЕВ
Последните археологически проучвания при *mutatio Scretisca* (в м. Горна Белица край гр. Костинброд) / **285**

Светослава ФИЛИПОВА
Късноантична монетна находка от с. Хотово, Мелнишко / **305**

Владимир ПЕНЧЕВ
Вторични въздействия върху големия златен медальон на Констанций II от музея в Рилския манастир / **319**

Бистра БОЖКОВА, Диана ДИМИТРОВА
Монетни находки от IV в. от могилата Остpуша, разположена в землището на гр. Шипка / **325**

Николай ШАРАНКОВ, Мариела ИНКОВА
Керемида с гръцки надпис от м. Градищенска Каля при с. Черна Места, Якоруда / **339**

Стоян МИХАЙЛОВ
Колективна монетна находка от VI в. от територията на град Варна / **355**

Станислав СТАНИЛОВ
Токи с прорезни плочки и зоо/антропоморфни изображения от сбирката „Ватеви“ / **369**

Иван ИВАНОВ, Мариана МИНКОВА
Пръстен от Шуменско с прабългарски знаци / **391**

Живко АЛАДЖОВ
Нов медальон с ипсилон и кръст от разкопките във Велики Преслав / **399**

Деян РАБОВЯНОВ, Калин ЧАКЪРОВ
Средновековен пръстен с римска гема от археологическите проучвания в южния сектор на крепостта Трапезица / **403**

Васил ГЮЗЕЛЕВ
Описание на баварски бенедиктински монах на Цариград, Балканите и Православната църква от 1437 г. / **421**

Николай МАРКОВ
Кое е най-старото изделие от нетъкан текстил, познато на Балканите? (Кратки бележки за началото на плетачеството в Югоизточна Европа) / **435**

Катерина ВЕНЕДИКОВА
Бронзов съд с надписи, посветени на Маликитския клон на сунизма и на Мевлевийския орден / **449**

Мирослав КЛАСНАКОВ
„Льовен“-талерите и златните дукати на Съединените провинции от колекцията на РИМ-Бургас / **477**

ЗА УЧИТЕЛЯ

Всеки, който е имал късмета да познава отблизо Иван Венедиков, е запазил за него само светли спомени. От човека – винаги отзивчив и приветлив, леко ироничен, интересен събеседник, когото не се уморяваш да слушаш. От учения – невероятно широка ерудиция в различни области на знанието, услужлива памет, в която, както казва Маяковски, можеш да си оставиш галошите, удивителна асоциативна способност, която му позволяваше да открива аналогии и връзки между на пръв поглед различни неща. И най-важното – Венедиков беше един от последните енциклопедисти в нашата хуманитарстика.

Класик по образование, И. Венедиков от млади години се посвещава на археологията. И несъмнено името му се нарежда в онази златна редица на големите откриватели и интерпретатори на античността и на първата българска държава. Той разкопава, но и веднага публикува резултатите, той е прецизен в описанието, но изобретателен и щедър в тълкуването на паметниците. Той се движи в епохите така свободно, сякаш е техен съвременник: разбира техния език, споделя техните представи, чете техните образи, изпълнява техните ритуали.

Без да омаловажавам неговия принос в реконструкцията на прабългарската културна парадигма, смятам, че основните постижения на Венедиков са в тракологията. Тази нова наука започна своя публичен път с организираната от него първа изложба на тракийското изкуство. Това беше изключително важно събитие в нашия научен и културен живот, което за пръв път показа на света какво наследство са оставили след себе си траките. От тук тръгна шествието, едва ли ще е пресилено да го наречем триумфално, на тракийската изложба по света. Няма голям световен музей, който поне веднъж да не е показал „съкровищата на траките“. На многобройните конгреси, конференции, семинари докладите на Венедиков се очакваха с интерес, защото той винаги предлагаше нови гледни точки към тракийската култура. Неговото мнение беше търсено и в повечето случаи се възприемаше като окончателно решение на проблема. От това се роди поговорката „Veni, vidi, dixi“. В същото време, той беше много толерантен в отношенията особено с по-младите си колеги, които, като правило, му бяха и верни приятели.

Иван Венедиков проправи няколко важни пътя-подходи за разбирането на генезиса и характеристиките на тракийската култура. Неговата „иранска теория“ даде неочаквано широка перспектива пред изследването на художественото наследство на траките. Книгата му за Панагюрското съкровище предложи не само нови интерпретации, но и убедителни аргументи за мястото на изработката на скъпоценните съдове. Капиталният труд „Тракийското изкуство“ и досега е корпус на паметниците, ориентир във влиянията и мярка за интерпретацията на това наследство. Студиите за ситулите, пектoралите, хидриите си остават най-пълните публикации на тези типове предмети. Трябваше той да разкопае Могиланската могила, за да получат обяснение сребърните наколенници от Аджигьол, разкрити три десетилетия по-рано. Публикуването на новооткритото съкровище от Летница отвори пътя за изследване на митологията на траките.

От гледна точка на методологията на изследването трудовете на Венедиков предлагат няколко особено важни аспекта. Първо, интердисциплинарност, която е по силите може би само на ерудит и подготвен специалист като него. Той направи успешен опит да обвърже писмените сведения с данните на археологията и иконографията. Второ, контекстуалност – всеки предмет, всеки образ, всеки сюжет беше поставян в сравнителна среда и по този начин точно си намираше мястото не само в тракийското, но и в цялото древно изкуство. Трето – взаимодействията между културите. Венедиков беше откровен противник на тезата за „самобитност" на тракийското изкуство, защитавана от някои учени. Във всеки предмет или образ той виждаше амалгама от традиции, преплитане на културни пластове, взаимодействия на различни мирогледи. И по този начин обогатяваше сравнителната база на изследването.

Специално внимание искам да отделя на трудовете на Иван Венедиков, посветени на изследването на митологията и религията на древните траки. Определено може да се каже, че те са пионерски за нашата наука и до такава степен „умовъзбудителни", както обичаше да казва той, че предизвикаха вълна от изследвания. Той беше мистагогът, който посвещаваше другите да тръгнат по пътя на духовното просветление. Ерудицията на Венедиков в тази сфера беше всеобхватна. Само той можеше да напише книга като „Раждането на боговете", в която виждаме във взаимодействие митологичните представи на буквално всички народи от древността. Венедиков детайлно изследва мигрирането на образи и теми от една в друга традиция, намира неочаквани паралели, предлага внезапни сравнения. А в „Медното гумно" и „Златния стожер" фолклорът, митът, писмените сведения, данните на иконографията се преплитат, за да изтъкат платното на една митична реалност.

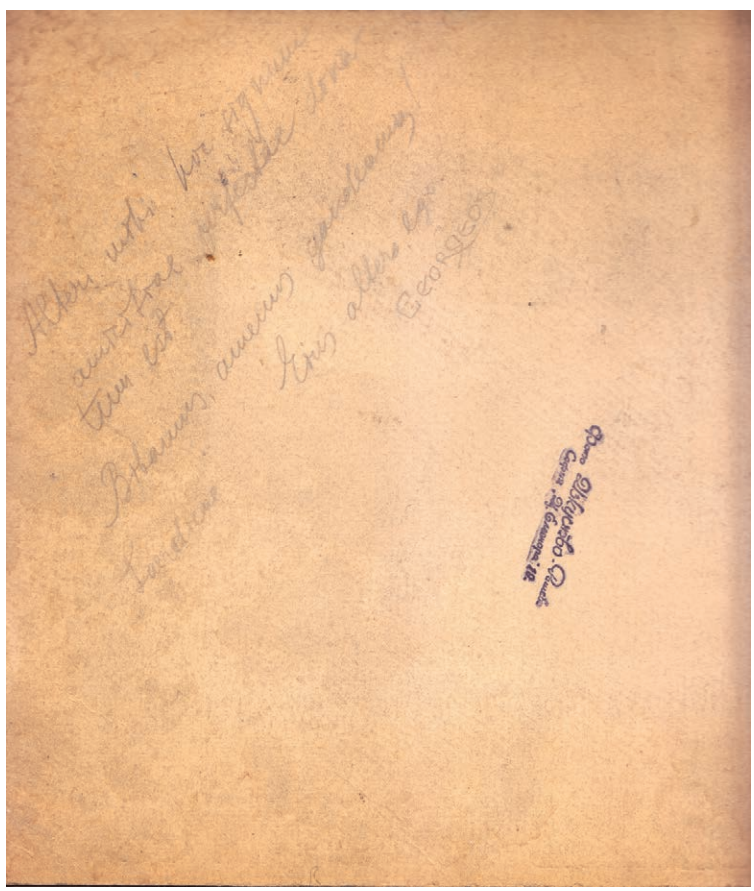
Сложната материя, с която работи, не пречи на Иван Венедиков да увлече читателя в своите пътешествия в миналото. Той беше изключително добър разказвач, умееше така да построи изложението си, че да не ти се иска то да свършва. И това осигуряваше успех на книгите му – те се четяха и се четат с увлечение дори от хора, които са далеч от професионалното поле на интереси.

Безсмъртието на епическите герои, разглеждано като „неувяхваща слава", се осигурява от песните, които аедите пеят за тях. Иван Венедиков сам написа своите песни и те се цитират до днес и ще останат завинаги в златния фонд на българската и европейската хуманитаристика.

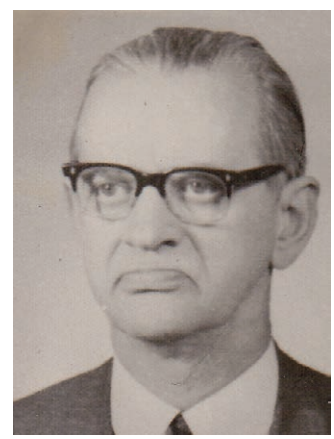
Иван Маразов

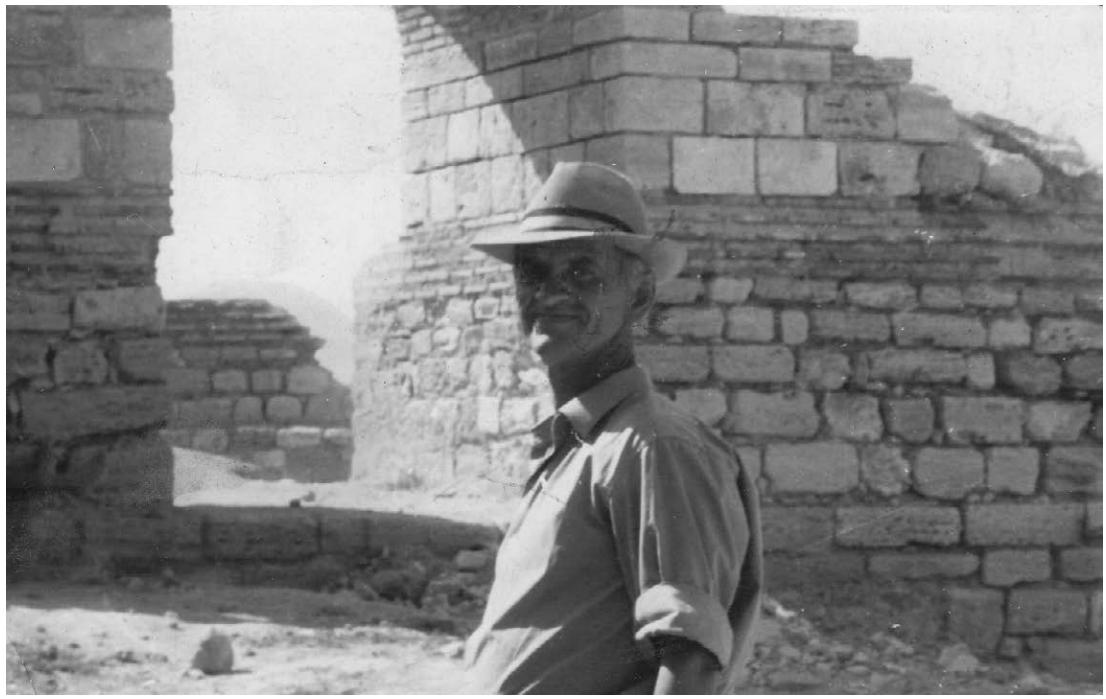

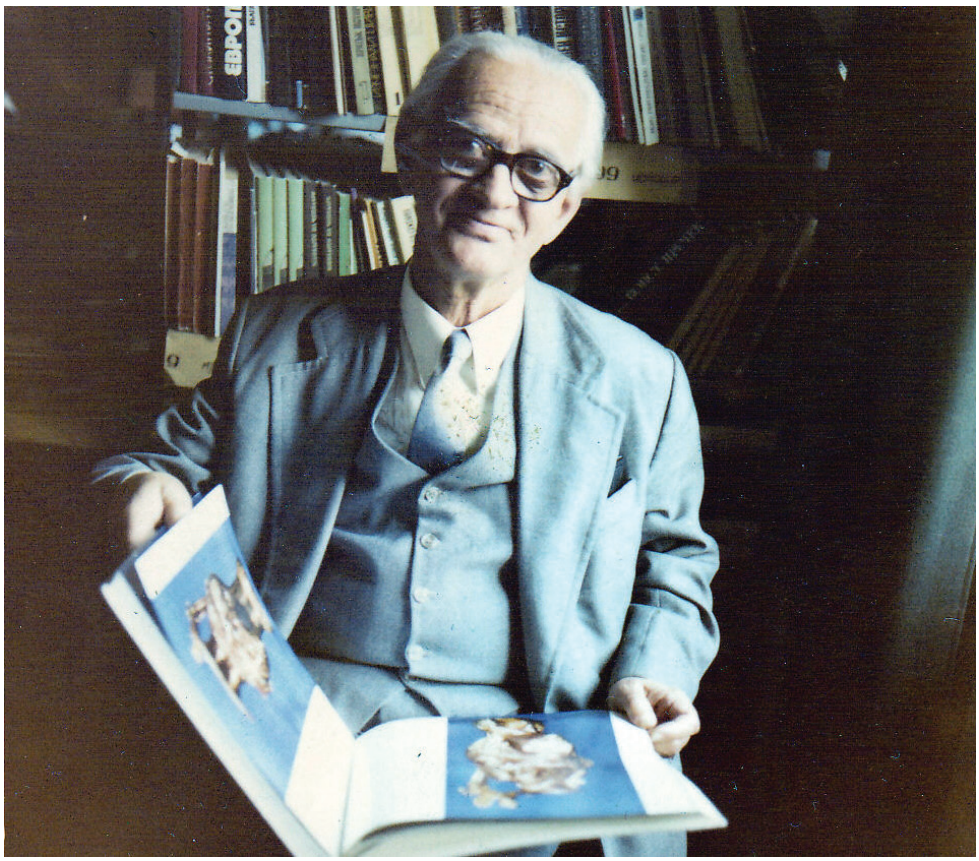

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ПРОФ. ИВАН ВЕНЕДИКОВ

1942

1. Фонетика на латинските надписи от българските земи. – Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Университета „Св. Климент Охридски“ в София, I, 1942, 227-245.

1943

2. Владиката Генадий Велешки. – В: Македония, 1943. Книга втора. Скопие, 55-60.
3. Земите по Средния Вардар. Скопие, 1943.

1945

4. Первая надпись на первоболгарском языке в Преслав. – Бюллетень культурной информации, 22, ноябрь – декабрь, София, 1945, 15.

1946

5. Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. – ИБАИ, XV, 1946, 146-160.
6. Тракийската гробница при с. Ветрен, Пазарджишко. – ИБАИ, XV, 1946, 194 – 196.
7. Кратки вести от разни места. – ИБАИ, XV, 1946, 228 – 235 (в съавторство с Иван Велков).

1947

8. At the necropolis of Ancient Apollonia. Cursior of the Department of Antiquities at the Sofia National Archaeological Museum. – Bulletin Cultural Information, 30, 1947, Sofia, 10.
9. Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Protobulgar Kitabesi. – Belleten (43). Ankara, 1947, 541 – 557.

1948

10. Баргала. Тракийските надгробни могили при Баргала. Находки от ранножелязната епоха при Баргала. – РП, I, 1948, 82-98.
11. Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г. – РП II, 1948, 7-29

1949

12. Тит Ливий. – В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, 148-172 (в съавторство с Д. Дечев)

1950

13. Разкопките при с. Каснаково през 1945 и 1946 г. – ИАИ, XVII, 1950, 105-115.
14. Trois inscriptions protobulgares. – РП, IV, 1950, 167 – 189.

1952

15. Светилището при с. Лиляче. – ИАИ, XVIII, 1952, 195-214
16. Един паметник във връзка с култа на Дионис. – ИАИ, XVIII, 1952, 358 – 364.
17. Оловни тежести за хвърляне с прашка. – ИАИ, XVIII,1952, 368 – 370

Рецензии:

18. Д. Цончев, Антична могилна гробница при Оризово. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948,

15-25. – ИАИ, XVIII, 1952, 446.
19. Б. Геров, Почетна длъжност и титла трикарх. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 27-32. – ИАИ XVIII, 1952, 446.
20. Д. Цончев, Старото селище при Брани поле. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 35-47. – ИАИ, XVIII, 1952, 446.
21. Л. Ботушарова, Антични паметници от България. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 49-55. – ИАИ, XVIII, 1952, 446.
22. J. Russo, Thracica. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 57-60. – ИАИ, XVIII, 1952, 446.
23. Л. Ботушарова, Тракийското светилище при Дюлево. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 61-73. – ИАИ, XVIII, 1952, 446-447.
24. Г. Михайлов, Към въпроса за Софокловата драма Терей. ГНАМ-Пловдив, -I, 1948, 39-47. – ИАИ XVIII, 1952, 447.
25. Д. Дечев, Антични надписи в областта на Средна Струма. ГНАМ-Пловдив, 1948, 51-56. – ИАИ XVIII, 1952, 447.
26. Д. Цончев, Римският път Philippopolis Tugugerum Bessapara. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 69-81. – ИАИ, XVIII, 1952, 447.
27. Й. Стефанова, Антични паметници от Nicopolis ad Istrum в Търново. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 85-91.– ИАИ XVIII, 1952, 447.
28. Б. Геров, Нови данни за император Деций Траян. ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 93-98. – ИАИ XVIII, 1952, 447.
29. Л. Ботушарова, Тракийско могилно погребение с колесница. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 101-135. – ИАИ, XVIII, 1952, 447-448.
30. Д. Цончев, Римска баня в източната част на Пловдив. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948,137-148. – ИАИ, XVIII, 1952, 448.
31. М.Чичикова, Калъпи за антични глинени лампи он Мизия. – ГНАМ-Пловдив I, 1948, 145-156. – ИАИ, XVIII, 1952, 448.
32. Ана. Алексиева, Амфорни печати от Копринка. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 185-190. – ИАИ, XVIII, 1952, 448.
33. К. Жуглев. Две находки за икономическата сила на робовладелческата класа в Тракия и Мизия. – ГНАМ-Пловдив I, 1948, 191-199. – ИАИ, XVIII, 1952, 448-449.
34. Д. П. Димитров. Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора и нейната околност. – ГНАМ-Пловдив, I, 1948, 201-216. – ИАИ, XVIII, 1952, 449.

1953

35. Римска военна диплома от с. Брестовене, Кубратско. – ИВАД, IX, 1953, 61-68.
36. A New Archaeological Find. – Bulgaria Today, 4. February 1953, 14.
37. Une nouvelle découverte archéologique. – La Bulgarie d`aujourdhui, 4, 1953, 14.

1954

38. Две семантични обяснения (прешлен, сабя). – ИИБЕ, III, 1954, 285 – 295.

1955

39. Два новооткрити паметника за религията на траките през римската епоха. – В: Сб. Г. И. Кацаров (ИАИ XIX), 1955, 195-205.
40. Келтското нашествие в нашите земи през III в. пр. н. е. под светлината на археологическите материали. – ИПр, 3, 1955, 77-95.

1956

41. Може ли Мадарският конник да бъде изображение на тракийския Херос.– В: Сб. Мадарският конник, 1956, 167-176.
42. Хусарската конница – стара българска войска. – Наша родина, 10, 1956, 27.

1957

43. Аполония на Черно море. – В Сб.: Археологически открития в България. 1957, София, 93-110.
44. Тракийската юзда.– ИАИ, XXI, 1957, 153-201.
45. Тракийските колесници. – Наука и техника за младежта, 4, 1957, 16-17.
46. Land of Chariots. – Bulgaria today, VI, 22, Sofia, 1957, 20.
47. L'Eglise "Saint Georges" – La Bulgarie d`aujourdhui, Mai 1957. VI, 9, 25.
48. Our Oldest Building. – Bulgaria today. Vol. 6, No 9, April 1957, 25.

1958

49. Един нов старохристиянски надпис от Сердика. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. 1958, София, 323-331.
50. Торсото на Дионис. – Изкуство, 2, 1958, 44.
51. Панагюрското съкровище. – Изкуство, 4, 1958, 20-33
52. Sur la date et l'origine de trésor de Panagurište. – Acta antiqua, VI. 1-2. Budapest, 1958, 67-86

1959

53. Клады болгарских земель. (Альбум.) София, 1959.
54. Къде е било изработено Панагюрското златно съкровище. – Наша родина, 5, 1959, 18.

Рецензия

55. Ljubiša Popovič. Katalog nalaza iz nekropola kod Trebeništa. Beograd, 1956. Narodni muzej – Beograd. Antika I. –ИАИ, XXII, 1959, 367-369.

1960

56. Гостоприемно море. – Български курорти, 1960, 4, 8-9.
57. Голяма находка от антични колесници у нас. – в. „Вечерни новини", 23 юли 1960, бр. 2772 (в съавторство с Д. Николов).
58. Античната гробница край Поморие (кухата могила). София, 1960 (в съавторство с Тома Петров и Боян Кузупов).
59. Експедиция „Несебър". – Подводен свят, 11/12, 1960, 9-11.
60. Кому е посветева Казанлъшката гробница. – в. „Народна култура", бр. 10. София, 5 март 1960.
61. Произходът на траките. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. София, 1960, 525-543.
62. Страна на голяма хилядолетна култура. – Наша родина. бр. 11 (83), 1960, 16-17.
63. Тракийската колесница. София, 1960.
64. Der Gesichtsmaskenhelm in Thrakien.– Eirene, 1, 1960, 143-151.
65. Serdica. –Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berliner Byzantinische Arbeiten, 21, 1960, 161-164.
66. Мадарският конник. (Из нашето древно минало.) – в. Транспортен глас, бр. 4/1024, 16.януари 1960.

Рецензии

67. Pierre Amandry. Toreutique Achéménide. – Antike Kunst No 2. 1959, 38-56. – ИАИ, XXIII, 1960, 292 – 298.
68. Лихнид. Годишен зборник на народниот музей во Охрид. Кн.I.. Охрид, 1957. 58 стр., XXIII таблици, 2 плана. – ИАИ, XXIII, 1960, 299 – 300.
69. Лихнид II-III. Охрид, 1959. – ИАИ, XXIII, 1960, 300.
70. :М. и Д. Гарашанин. Археолошка ископавања у селу Радању на локалитету „Криви дол". В Зборник на Штипскиот музей, I, 1958-1959, Штип, 1959 г., стр. 1-60. – ИАИ XXIII, 1960, 298-299.

1961

71. Антични мобили в Тракия. – ИАИ, XXIV, 1961, 221-233.
72. Античният отдел на Археологическия музей при БАН – Археология, 2, 1961, 39-45.
73. Две съкровища от елинистическата епоха в Тракия. – В: Изследвания. в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, 355-365.
74. Новая находка античных колесниц в Болгарии. – Советская археология, 2, 1961, 247-249.
75. Панагюрското златно съкровище. (Албум). София, 1961.
76. Панагюриштенский клад. (Албум) София, 1961.
77. Der Goldschatz vom Panagjurischte. (Album) Sofia, 1961
78. Le trésor de Panagurichte. (Album) Sofia, 1961.
79. The Panagurishte Gold Treasure. (Album) Sofia, 1961.
80. Paros und Chalkis in der Frühgeschichte Thrakiens. – Klio, 39, 1961, 31-44.

Рецензия

81. P. Amandry. Les amphores à anses zoomorphes. Antike Kunst. 1955, №2, 38-55. – ИАИ, XXIV, 1961, 292-298.

1962

82. Българската юзда.– ИАИ, XXV, 1962, 57-64,
83. Нашите паметници и образованието.– Изкуство, 7, 1962, 22-26.
84. Пластичната украса на тракийските колесници. – Изкуство, 9-10, 1962, 32-37.
85. La population byzantine en Bulgarie au debut du IX-e siècle. – Byzantinobulgarica, I, 1962, 261 – 277.

1963

86. Находки от ранножелязната епоха в България. – ИВАД, XIV, 1963, 15-23.
87. Новооткритото тракийско съкровище от Летница. – Изкуство, 9, 1963, 20-24. (в съавторство с Павел Павлов)
88. Самодивите. – Известия на Етнографския институт и музей, VI, 1963, 271-278.
89. Разположение на некропола и организация на разкопките през 1947 – 1949 г. – В: Сб. Аполония, 1963, 7-64.
90. Металически и костени предмети от некропола на Аполония.- В: Сб. Аполония, 1963, 313-320.
91. Надгробни плочи от некропола на Аполония. – В: Сб. Аполония, 1963, 325-330 (в съавторство с В. Велков).
92. Общ поглед върху разкопките. – В: Аполония, 1963, 341-347

93. Le syncrétisme religieux en Thrace à l`époque romaine. – In: Acta Antiqua Philippopolitana, II, 1963, 153-166.

Рецензии:

94. Pierre Amandry. Collection Hélène Stathatos. – Les bijoux antiques. Strasbourg, 1950. – ИАИ, XXVI, 1963, 282-284.
95. Dimiter Tsontschev. Der Goldschatz von Panagjurischte. Berlin. Akadenie Verlag. 1960. S., 72. – Deutsche Literaturzeitung, 84, H. 4. 1963, Berlin, 334-335.

1964

96. Находката от Старо село, Сливенвско. – ИАИ, XXVII, 1964, 77-109.
97. Разкопките и проблемите на нашето Черноморие. – Археология, 3, 1964, 46-51.
98. Църквата „Св. Георги“ в София. – В: Сердика, I, 1964, 77-108 (в съавторство с Т. Петров).
99. Le trésor de Letniza. – Loisirs. 4, 25, 29.

1965

100. Археологическото богатство на България. – Славяни, XXI, 12, 1965, 20.
101. Бронзовите хидрии с изображение на грабването на Орейтия от Бореас, открити в Несебър. – ИНМБ, 2, 1965, 49-62.
102. Les trésors d'art des terres bulgares. Sofia, 1965.

1966

103. Климент Охридски и Добета. – В: Климент Охридски. София, 1966, 307-319.
104. Нов голям извор за проучване на тракийското изкуство. – Изкуство, 2, 1966, 37-42.
105. Матрицата от Гърчиново и чашата от Железни врата в Метрополитенския музей. – Изкуство 4, 1966, 20-22.
106. Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца. – Археология, 1, 1966, 7-15.
107. Новооткрито тракийско погребение във Враца. – МПК, 1, 1966, 2-5.
108. Следи от културата на прабългарите. – Наша родиина, 9-10, 1966, 53-54.
109. Клады болгарских земель. (Албум). София, 1965/1966.
110. Новый богатый источник исследования фракийского искусства. – Tvar 6, XVII, Praha 1966, 161-192
111. Le Tumulus de Vraca. – EB, V, 1966, 243-248.
112. Mogilanska mogila à Vraza. – Nun tempa Bulgaro, 7. Sofia, 1966, 24-27.

1967

113. Петър Делян. – В: Бележити българи (681-1396). София, 1967, 153-168.
114. Съкровището от Враца. София, 1967.
115. Античное исскуство в Болгарии. София, 1967.
116. Antike Kunst in Bulgarien. Sofia, 1967.
117. Antique Art in Bulgaria. Sofia, 1967.
118. L`art antique en Bulgarie. Sofia, 1967.
119. Първобългарски надписи – наша военна гордост. – в. Народна армия, бр. 5958, 22 декември 1967.
120. La terminologie bulgare de tissage et celle des autres peuples balkaniques. – EB, 7, 1967/1968. 129 – 161. (в съавторство с V. Venedikova).

1968

121. АУЛН. – ИИБЕ, XVI, 1968, 107-113.
122. L`art thrace en Bulgarie. Sofia Presse, 1968.
123. Двадесет години разкопки в Несебър. – в. Черноморски фронт. бр. 6642, 28 август 1968.
124. Преслав, преди да стане столица на България. – В: Преслав, 1, 1968, 39-48.
125. Родина на древно изкуство. (Албум) София, 1968.
126. Принос към изучаването на торевтиката в Тракия. – ИБИД, XXVI, 1968, 5-18.
127. Тайната на тракийските могили. София, 1968.
128. Торевтиката в Североизточна Тракия.– ИНМВ, IV (XIX). 1968, 3-16.
129. Фракийское искусство. София, 1968.

1969

130. Предахеменидски Иран и Тракия.– ИАИ, XXXI, 1969, 5-43.
131. Фракийцы в греческом изкусстве Понтийской Аполонии. – Советская археология, 3, 1969, 71-78
132. Avant propos. – In: Nessebre. I, 1969, 5-7.
133. La datation des remparts romano-byzantins de Nessèbre. – In:Nessèbre. I, 1969, 125-154.
134. Histoire des remparts romano-byzantins.– In:Nessèbre. I, Sofia, 1969, 155-163.
135. Disposition, fouilles et remparts de Nessèbre de côtè occidental. – In: Nessèbre. I, 1969, 29-94 (в съавторство с L. Ognenova-Marinova, T. Petrov)

1970

136. България под византийска власт. Втората българска държава. – в. Славяни, бр. 6, 1970, 30-32.
137. Легендата за Михаил Каган. – В: Преслав, 2. 1970, 179-208,
138. Нашето Черноморие. – В: Пети Международен балетен конкурс. Варна. Бюлетин. 1970, 20-24.
139. Сделки, цени и заплати в Древна Тракия в края на V в. пр.н.е. – Нумизматика, 3, 1970, 7-11.
140. La campagne de Darius contre les Scythes à travers la Thrace. – StB, 1, 1970, 25-32
141. L`art thrace et l`art achemenide. – In: Actes de Ier Congrès International des Études Balcaniques et Sud-Est Européennes II. Sofia, 1966. Sofia,1970, 381-396.

Рецензии:

142. М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа.– ИАИ, XXXII, 1970, 319-320.
143. Roman Chirshman. Perse. Paris, 1963. – ИАИ, XXXII. 1970, 317-319.

1971

144. Надписът върху фиалата от село Браничево. – Нумизматика, 1, 1971, 11-15
145. Древността разказва. – в. Черноморски фронт. бр. 7600, 13.X.1971.

1972

146. Две неизвестни гробници в земите на одрисите. – ИБИД, XXVIII, 1972, 5-24 (в съавствоство с Николай Виходцевски).
147. Изложба „Тракийското изкуство“ (каталог). София, 1972.
148. Надписите върху тракийските фиали. – Археология, 2, 1972, 1-7.

149. Панагюрското златно съкровище. София, 1972.
150. Тракийският конник. – Векове, 4, 1972, 3-14.
151. Три забелеежителни паметника от Несебър. – Векове, 6 ,1972, 62-71,

1973

152. Паметници на древното изкуство. – Лъч, 2, 1973, 36-37.
153. Паметта на древното изкуство.– Археология,. 2, 1973, 36-37.
154. Тракийското изкуство. София, 1973. (в съавторство с Тодор Герасимов)
155. Памятники культуры в Болгарии. Праистория и античность. София, 1973 (в съавторство с Николай Тодоров).
156. Първият брак на Гаврил Радомир. – В: Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. 1973, 144-157.
157. Descobartas ruines de citades tracias na Bulgaria. Gazeya comercial. – Gazeta Comercial – juiz de Fora. 25.IV.1973.
158. Thrakische Kunst. Wien – München, 1973. (в съавторство с Todor Gerasimov)
159. Ulisses pasou por aqui. Especial para o Correio Brasiliense. – Correio Brasiliense. 03.01. 1973.

1974

160. Античната култура и изкуство на Северното Черноморие. – в. Отечествен фронт, бр. 9337, 16 декември 1974.
161. Съкровището от Летница. София, 1974. (в съавторство с П. Павлов)
162. Фракийское искусство и культура болгарских земель (каталог)., 1974.
163. Découverte de l`art thrace au Petit Palais. – Archeologia, 72, Paris, 1974, 6-20
164. L`art thrace. Pulpudeva. I. 1974, 49-55.
165. L`architecture sépulcrale en Thrace. – Pulpudeva, I, 1974, 56 – 62.
166. L`origine des tombeaux à coupole. Primus Congressus Studiorum Thracicorum. – Thracia, 3, 1974, 203 – 206
167. L`origine des tombeaux thraces à coupole du Ve et du IVe s. av. n. è. BHR, 1974. 2. 58 – 75.
168. Trésor des thraces. Paris, 1974, 1- 94.

Рецензия

169. Верен и плодотворен подход. „Живописта на Казанлъшката гробница“ от Людмила Живкова. Издателство „Наука и изкуство“. София, 1974. –– в. Земеделско знаме, бр. 101, 15 май 1974.

1975

170. Вълчитрънското съкровище. – Изкуство, 3-4, 1975, 2-11.
171. Съкровището от Враца. София, 1975.
172. Съкровището от Челюшница.– Изкуство, 3-4, 1975, 22- 24
173. Фракийский мотив в искусстве скифов. – Stydia Thracica, 1, 1975, 103 – 111.
174. Thracian Art Treasures. Sofia, 1975. (в съавторство с Todor Gerassimov)
175. Thrakische Kultur und Kunst. Wien,1 975. (в съавторство с Todor Gerassimov)
176. Несебр. София-Пресс. 1975. (в съавторство с Ж. Чимбулева, М. Лазаров).
177. Thrakische Kultur und Kunst. Wien, 1975.

Рецензия:

178. М. И. Артамонов. Сокровища сакков. Москва, 1973. – Археология, 2, 1975, 66-67.

1976

179. Бисери от богато наследство. Изложбата „Тракийската култура и изкуство“. – в. Работническо дело, бр. 99, 8 април 1976 г.
180. Изкуството на скитите. – в. Народна култура, 22 май 1976.
181. Изложбата „Тракийската култура и изкуство“ отново в София.. – ИНИМ, I, 1976, 331-334.
182. Легендата за Михаил Каган. – В: Преслав, 2, 1976, 179-208.
183. Проблеми на мегалитните паметници в Тракия. Тракийски долмени. Долмените в Кавказ и гробниците в Мала Азия. Скални гробници. Крепости в Сакар. – В: Тракийски паметници. I. Мегалитите в Тракия. София, 1976, 31-174.
184. Траките и Илиадата. – Тракия, 3. 1976, 33-54.
185. Thrakische Kunst. Leipzig, 1976 (в съавторство с Todor Gerassimov).
186. Sztuka tracka. Warszawa. 1976 (в съавторство с Todor Gerassimov).

1977

187. Надписът от Ситово.– Родопи, 2, 1977, 34.
188. Нумизманични данни за тракийското Панагюрско съкровище. – Нумизматика. 4, 1977, 29-38
189. Келтското изкуство. (За изложбата „Келтското изкуство в Галия“.) – в. Народна култура. 11 март 1977, с. 3 .
190. Ausstellung thrakischer Kunstschatze in Mexiko. – Sofioter Nachrichten. 24 Februar – 2 Marz 1977. Donnerstag. 24.02. 1977, No 421. Seite 7
191. Thracian Gold in Mexico. Bulgarian Exibition of Ancient Thracian art. – Sofia News. 24.02. – 02. 03. 1977. No 421. Sofia.
192. Exposition del arte de los antiquos tracios. Mas de 1000 objetos de civilizacion. (Oro tracio en Mexico.) – Sofia News. From 24 February to 2 March, 1977, No 421
193. La condition de la femme en Thrace dntique. – Thracia, 4, 1977, 165-175.
194. Les situlus de bronze en Thrace. – Thracia, 4, 1977, 59-104.
195. Thrace. In: The Metropolitan Museum of Art Builletin. 1977, 73-80.
196. The Archaeological Wealth of Ancient Thrace. Thracian Treasures from Bulgaria. – In: The Meyropolitan Museum of Art Bulletin, 1977, 7-72.

1978

197. Релефът на трите нимфи от Ново село, Сливенски окръг. – ИНИМ, 2. 1978, 119-138.
198. Celtes ou Thraces. – In: Studia in honorem Veselini Beşevliev. Sofia, 1978, 315-324.
199. Les Dolmens. – In: Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeologie, 23-30 September 1973, Ankara – Ismir, Ankara, 1978, 1051 – 1056.
200. Les migrations en Thrace. – Pulpudeva 2, 1978, 162-180.

Рецензия:

201. Книга за Тракия и траките. Рец.: “A. Fol, I. Marazov. Thrace and the Thracians. London, 154 p., 150 ill.”– в. Пулс. 20.06.1978, бр. 13.

1979

202. Военното и административното устройство на България през IX – X век. София, 1979, 162 с.
203. Хермес и дероните. – Нумизматика, 1979, кн. 2, с. 3-7

204. L`Art thrace en Bulgarie. – Cahiers européens, VI, 3, 1979, 81-94.
205. Thracian Art Treasures. Sofia, 1979. (в съавторство с Todor Gerassimov)
206. Thracian Treasures from Bulgaria. 3 March – 6 May, 1979. The Ancient Orient Museum. Exhibition of Thracian Art and Culture in the Bulgarian Lands, 1979. Japan. Tokyo (в съавстворство с Aleksander Foll, Namio Egami, Ivan Marazov).
207. Tresori dell arte Thracia. Sofia, 1979л (в съавторство с Todor Gerassimov)

Рецензия:

208. К. Марков. „Траки и елини по брега на Егея (VII – III в. пр. н. е.)“ – Векове, 6, 1979, 88. (в съавторство с Хр. Данов)

1980

209. Въоръжението на Симеоновата войска. –Военна техника, 6, 1980, 6- 7.
210. Дълга и сложна съдба – София и нейната древност. – В: София, 1980, 1, 7.
211. Родопите и техните паметници. – Родопи, 2, 1980, 22-24.
212. Иван и Димитър Делян. Спорни възгледи в нашата история. Самовъзвеличаване или самопринизяване. – Наша родина, 7, 1980, 14-16.
213. La Mesambria Thrace. – Nessèbre. II. Sofia, 1980, 7-22.
214. Les fortifications dans la partie Nord – Ouest de Nessèbre. – Nessèbre. II. Sofia, 1980, 23-80.
215. Trois reliefs surprenants de Mesambria. – Nessèbre. II. Sofia, 1980, 81-95.
216. L`inscription de Sadala. – Epigrafica, XLII, 1980, 7-12.
217. За старобългарския епос. – В: Българско средновековие. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. София, 1980, 225-232.
218. Тракийски паметници. II. Тракийски светилища. София, 1980 (в съавторство с Ал. Фол).

1981

219. Административната уредба ва Първата българска държава. – В: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. I. София, 1981, 139 – 159.
220. Достоверността на Именника. – Наша родина, 11 (335), 1981, 1-3. Статии в Развитието на земеделието по българските земи. София 1981 (от 221 до 234)
221. Предговор, 5-6.
222. Праисторическа епоха, 7-29 (в съавторство с А. Радунчева).
223. Земеделието при траките, 31-118.
224. Античното земеделие в монетните изображения, 118-130 (в съавторство с Й. Юрукова).
225. Промени в земеделието през римската епоха, 130-135.
226. Ранновизантийска епоха, 135-146.
227. Търговия с житни храни на византия, 146-150 (в съавторство с Й. Юрукова).
228. Създаване на българската държава, 151-181.
229. Земеделието в българските земи през Средновековието, 155-181 (в съавторство с Й. Чангова).
230. Земеделецът в българските земи, 181-256.
231. Едрото земеделие през XV-XVII в., 256-280 (в съавторство с М. Йосифова).
232. Душевността на средновековния земеделец, 281-283.
233. Преживелици от древността и средновековието, 283-303.
234. Заключение, 304-305.

235. Тракийският херой. – В: Тракийски легенди. София, 1981 25-51.
236. Превод. Херодот. История. – – В: Извори за историята на Тракия и траките. т. I. София, 1981, 193-266. (в съавторство с Ив. Д. Бояджиев))
237. Thracian Treasures from Bulgaria. – National Museum. New Delhi. 1981. (в съавторство с Al. Foll, Iv. Marazov).

1982

238. Медното гумно.– Информационен бюлетин на БАН, 318.
239. Празниците на Дионис в Тракия. – в: Антени, бр. 40 (612), 1982.
240. Тракийската топонимия в движение. Населението на Югоизточна Тракия. – В: Тракийски паметници. Том III, Мегалитите в Тракия.Част 2, Тракия Понтика. София, 1982, 32-170.

1983

241. Медното гумно. – В: Доклади на Първи Международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1981. Том I, 2. София, 1983, 79-89.
242. Медното гумно на прабългарите. София, 1983.
243. Нов аспект на култа към Залмоксис. – Изкуство, 4, 1983, 43-45.
244. Thracian Art.- In: Journal of Indo-European Studies, 3-4. 1983, 249-262.

1984

245. Thracie. – In: Het Goud der Thraciers (Troje – Thracie). Museum Boymans von Beuningen. Rotterdam, 1984. Meinz am Rhein. Philipp von Zabern Verlag, 15-26.

1985

246. Загадъчният съд. – В: Сборник доклади по проблемите на аничната и средновековната медалистика. I. София, 1985, 13-19.
247. Сватба. – МИФ. 1. София, 1985, с. 7-36.
248. Статуята на римски император от с. Малък Преславец, Силистренски окръг. – ИНИМ, V. София, 1985, с. 33-106.
249. The Bulgarian lands in Ancient Times. – In: Guide of National Historical Museum. Sofia, 1985, 2-72.
250. Medieval Bulgarian State. – In: Guide of National Historical Museum. Sofia, 1985, 73-122.

1986

251. The Odrysian Kings and the Treasure from Rogozen. -–In: The Treasure from Rogozen. Europe du Southeastern. 1986. (ed by I. Marazov). P. 55-82.
252. The Odrisian Kings. – The treasure from Rogozen. 1985, p. 55-82.
253. The Rogozen Treasure. V.2, Sofia, 1986.
254. Клад из Рогозена. V.2, Sofia, 1986.
255. Когато големите паметници се радпръснат, всички музеи обедняват. – МПК, 2, 1986, 54-57.
256. Кой е погребан в Казанлъшката гробница. – Изкуство, 8, 1986, 2-8.

1987

257. Панагюрското златно съкровище. София. 1987.
258. Златният стожер на прабългарите. София, 1987.
259. Les thraces et leur art. – In: L`or des cavaliers thraces. Trésors de Bulgarie. Catalogue.

Montréal. 1987, 36-47.
260. The Thracian and their Art. – In: Gold of the Thracian Horsemen. Catalogue. Montréal, 1987, 36-47=.
261. The Vulchitrun Treasure., Sofia. 1987.

1988

262. Богинята-прамайка. –Лада, 2, 1988, 26-27.
263. El arte de los tracios durante el primer milenio a C. – In: Tesoros de las tierras Búlgaras. Septembre – octubre de 1988. Catalogo. 1988, 13-18.
264. The Odrysian Kings and the Treasure from Rogozen. – South-Eastern Europe. XIII. 1-2. Pitsburg, 1988, 55-82.

1989

265. The Hyperborean Deities in the Thracian Pantheon. – In: The Rogozen Treasure. Sofia, 1989, 72-89.

1992

266. Раждането на боговете. София, 1992.

1993

267. Кой е бил погребан в гробницата Мал тепе при Мезек? – В: Надгробните могили в Югоизточна Европа. Казанлък, 1993, 87-88.
268. Познайте ги по делата им. Българската интелигенция в моите спомени. София, 1993.
269. Родът Дуло: първи среши с Византия. Мечтата на Византия. – . в. Царство България, бр. 11, 18 март 1993.

1994

270. Иманярството. –Фолк панаир, 2, 1994, 37-38.
271. Именникът и старобългарският фолклор. – Минало, 3, 1994, 20-29.
272. Тракийските пекторали и Библията. – Анали, 1, 1994, 5-17,

1995

273. Митовете на българската земя. I. Медното гумно. Второ преработено издание. Стара Загора, 1995.
274. Митове на българската земя. II. Златният стожер. Второ преработено издание. Стара Загора, 1995.
275. Прабългарите и християнството. Стара Загора, 1995.
276. Thracian Pectorals and the Bible. – In: Studia in honorem Alexandri Fol. Thracia 11. 1995, 143-156.

1996

277. Една българска сабя – светиня от Македония. – Родина. 1996, 81-86.
278. Тракийското съкровище от Летница. София, 1996.

1997

279. Един изключителен паметник. – Нумизматика и сфрагистика, IV, 1997, 93-98.

1998

280. Прабългарите и християнството. Стара Загора, 1998 (второ издание).

281. От ръката на изкусния майстор. Траките – създатели на самобитна и богата култура. – в. Орбита, бр.16, 1998, 12.
282. Thracian Royal Tombs. –In: Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures the Republic of Bulgaria. New York, 1998, 72-85.
283. Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures the Republic of Bulgaria. Catalog. New York, 1998, 92-237.

2002

284. Иван Венедиков. Карнобатско преди създаването на Карнобат. – В: История и култура на Карнобатския край. Том 4, 2002, 79-143.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ:

ГНАМ-Пловдив = Годишник на Народния археологически музей-Пловдив
ИАИ = Известия на Археологическия институт
ИБАИ = Известия на Българския археологически институт
ИВАД = Известия на Варненското археологическо дружество
ИЕИМ = Известия на Етнографския институт и музей при БАН
ИИБЕ = Известия на Института по български език
ИНИМ = Известия на Националния исторически музей
ИНМБ = Известия на Народния музей – Бургас
ИНМВ = Известия на Народния музей – Варна
ИПр = Исторически преглед
МИФ = Митология, изкуство, фолклор
МПК = Музей и паметници на културата
РП = Разкопки и проучвания
BHR = Bulgarien Historical Review
EB = Études balkaniques
StB = Studia Balcanica

Каменни праисторически ансамбли от Перперикон – Акропола, Южна България

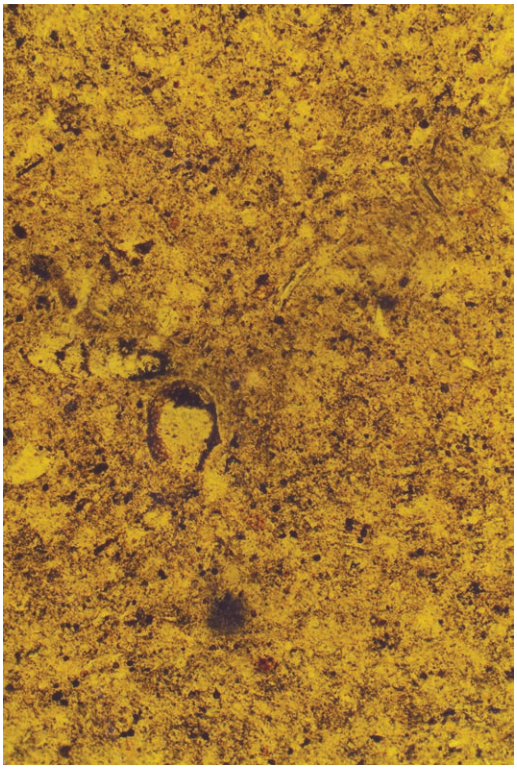
Радка Златева-Узунова, Свобода Сиракова

В настоящата статия са представени резултатите от технико-типологическия и суровинен анализ на каменните изделия, добити по време на археологически проучвания на обекта Перперикон – Акропола в периода 2002 – 2006 г. От изследването на материалите от Перперикон са изключени представителни находки изложени в експозицията на ИМ град Кърджали, част от които са обект на други проучвания (Гюрова 2004). Въз основа на структурите разкрити на обекта Перперикон – Акропола каменните артефакти са разпределени в три ансамбъла, които се отнасят към късния Енеолит, Бронзовата и Желязната епоха. Регистрирани са единични изделия от значително по-късни периоди.

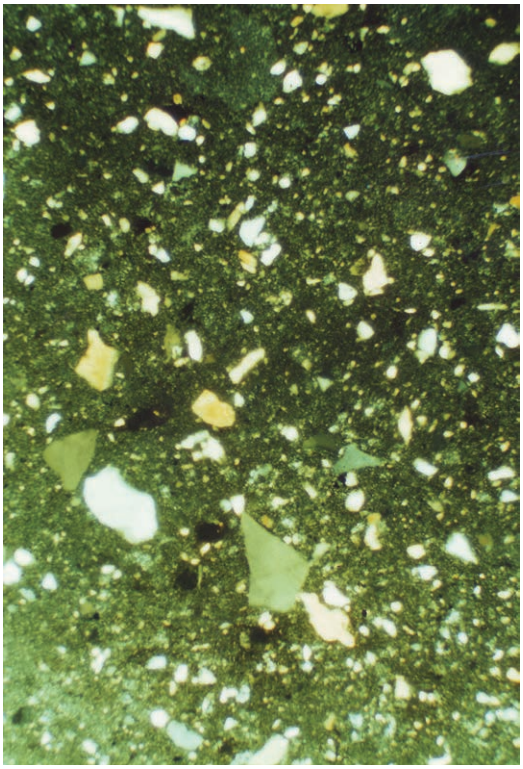
Суровинен анализ на каменните ансамбли от Перперикон

При макроскопският опис на суровините представени в колекциите при Перперикон са разграничени общо седемнадесет разновидности. След сравнение на суровинни колекции е установено, че шестнадесет типа суровини се срещат и при двата ансамбъла. За целта на по-лесното представяне и анализиране на суровинните колекции е създадена единна суровинна листа за двата обекта, като са използвани общо установените критерии (Pawlikowski, 1990, 1992) а именно: цвят, степен на прозрачност, наличия на впръсквания, строеж на кремъчната маса, степен на гладкост, блясък и степен на ломливост. Част от суровините са били подложени на лабораторни изследвания в контекста на други ансамбли, от различни епохи, от района на Родопите (Златева-Узунова, Курчатов 2002; Zlateva-Uzunova 2004; Zlateva-Uzunova, Kurchatov 2005; Zlateva-Uzunova, et all. 2012). Резултатите са приложени към макроскопското им описание. Установени са разновидности на халцедон (Ch), опал-халцедон (OCh), яспис (J), опал (O), зеолит (Z), кварц (Q), ахат (A) и флинт (F).

CH1 – кафяв цвят с партии в различни нюанси на червено. Финнозърнест, неслоест, гладък, матов лом, слабо прозрачен с прожилвания в тъмнокафяво, без кора и нарушения. Изграден от гелна до криптокристалинна опал-халцедонова маса. Железните оксиди са разпределени равномерно, което обуславя оцветяването на скалата. Глинестият компонент е в малко количество. Наблюдават се множество халцедонови образувания с неправилна форма (овални или пръчковидни). Установяват се и множество силифицирани форили с овална или кръгла форма, вероятно радиоларити (сн. №4). Срещат се също прахообразни, черни образувания, вероятно органика. Рентгеново се установява само кварц (халцедон) и опал. Това е типична суровина за вторични находища разположени в района южно от град Кърджали.

№1. Ch5 – Равномерно разпределение на глинест компонент. Овални следи от детритус с реликти от органика и железни оксиди. X50 без ан.

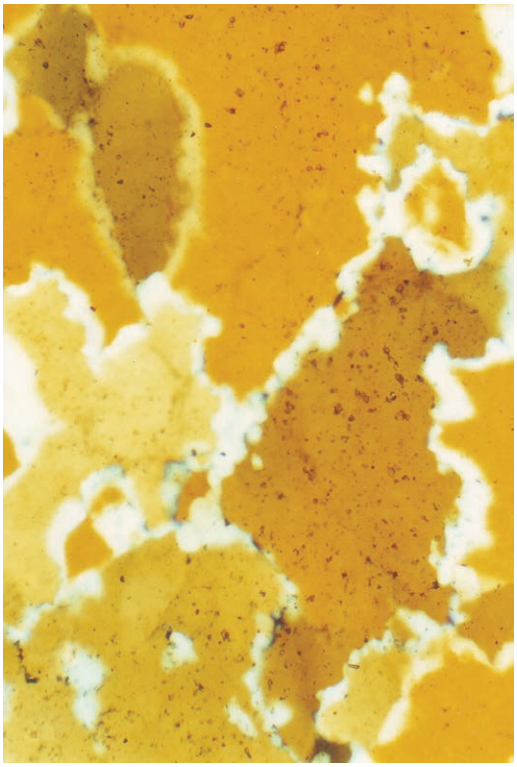
№2. Ch6 – Ръбести и заоблени кварцови кристали. X50 без ан.

CH2 – безцветен, аморфен, силно прозрачен, с различни по размер кухини. Без включения. Ломът е матов, леко грапав, с неправилни очертания. Средни технологични качества. Среща се под формата на различни по размер късове с находище в района на ж.п. гара Подкова.

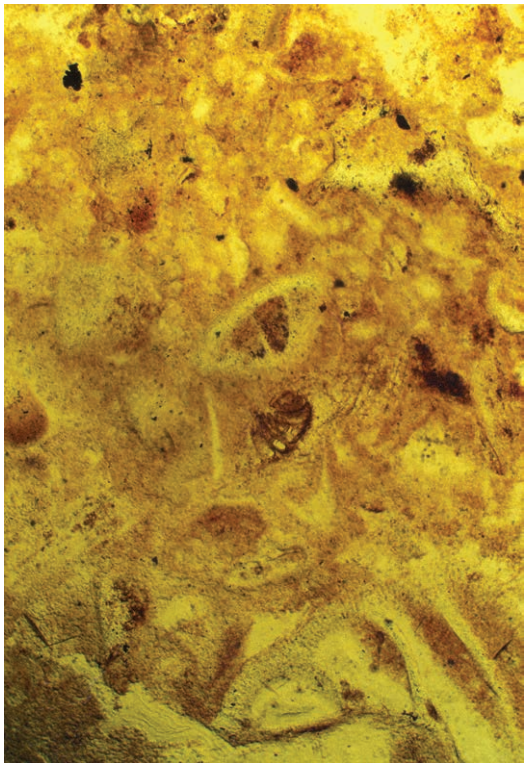
CH3 – тъмно синьозелен до черен, аморфен, неслоест, силно прозрачен, с потъмни, негрупирани петна с органогенен произход, лъскав гладък лом и отлични технологични качества. Регистриран при с. Перперек.

CH4 – белезникав до кремав на цвят, среднозърнест, слабо прозрачен, с грапав, леко лъскав лом. С малки, близо разположени партии в тъмно кафяво, свързани помежду си от прожилвания в същия нюанс, и със слабо концентрирани дребни бели, калцитни точици. Кората е бяла, силно грапава, средно дебела, без нарушения. Добри технологични качества. Среща се в рамките на Източнородопското палеогенско понижение.

CH5 – светло бежов цвят, фино зърнест; непрозрачен, конкреционен, с матов, гладък лом. С халцедонови включения с кръгла, неправилно елипсовидна, пръчковидна форма и различна големина, равномерно разпределени в скалната маса. Наблюдават се отделни кварцови кристалчета с различна големина. Глинестият компонент е равномерно разпределен (сн. №1). Установени са следи от детритус с реликти от органика и железни оксиди. Без данни за кора и нарушения. Регистриран в района на обект Татул.

№3. Q1 – Среднозърнест метаморфизиран кварц. Х50 с ан.

№4. Ch1 – Неразпознаваем детритус. Х50 без ан.

CH6 – сив до кафеникав цвят, на места със слаб розоват оттенък. С черна, тънка изветрителна кора. Непрозрачен; матов, среднозърнест, със средни технологични качества. В прясно отломената повърхност се наблюдават ръбести и заоблени кварцови кристали (сн. №2), с размери до 2 мм. Находища в района на Момчилград.

CH7 – в две основни партии без рязко очертани граници помежду им, в сиво-кафеникаво и кафявочервено оцветяване. На места се наблюдават черни прожилвания, а по цялата повърхност – прозрачни белезникави и оранжеви, равномерно разпределени точки. Непрозрачен с матов, гладък, мидест лом, дребнозърнест, без нарушения и кора. Находища в района на Чирпанските възвишения.

OCH1 – в зелени оттенъци с кафеникави прожилвания; лентовиден, финозърнест, непрозрачен; гладък лъскав лом, без нарушения и кора. Изграден от гелна до криптокристалинна опал-кварцова маса с равномерно разпределен глинест компонент. Наблюдават се дребни, заоблени кварцови късчета и отложени по пукнатините глинест компонент и железни оксиди. Органиката е малко, образуваща струпвания. Ренгеново са установени опал и кварц. Типична суровина за вторични находища южно от град Кърджали.

OCH2 – жълтеникав до бежов цвят с безцветни, силнопрозрачни партии. Финозърнест, гладък, лъскав лом. Жълтите петна са неорганизирани, хаотични с тънка белезникава опалова кора. Наблюдават се дребни пукнатини и кухини. Средни технологични качества.

J1 – от светло-тъмно бордо, до кафяв цвят. Дребнозърнест, конкреционен, силно грапава, матова, непрозрачна повърхност, с кварцови прожилвания с различна дебелина и мидест лом. Без нарушения и кора, добри технологични дадености. Находища на такъв тип суровина са установени по източните склонове на Родопите и поречията на реките Арда и Върбица.

J2 – тъмночервен до тъмно кафяв цвят. Дребнозърнест, неслоест, гладък лом, без нарушения, отлични технологични качества, мидест лом и матова повърхност. Изграден е от кварц-халцедонова дребнозърнеста маса и хематитови образувания, с ивичесто разпределение на железните оксиди. В кварц-халцедоновата маса се установяват дребни с мозаечно потъмнение кварцови кристалчета и вторични гелни прожилки. Глинестият компонент е в малко количество. Ренгеново се установява кварц, глинест компонент, каолинит и малко карбонат, преобладава желязото.

O1 – светло бежов цвят, дребнозърнест, конкреционен. Непрозрачен със светлозеленикави прожилвания, без нарушения. Отлични технологични качества. Плътен, здрав, мидест лом, с мастен блясък. На места е напукан, като пукнатините са запълнени с изветрителни продукти. Изграден от равномерно дребнозърнеста халцедон-кварцова маса. Глинестият компонент е в минимални количества, равномерно разпределен, с пелитови размери на частиците. Установява се само ренгенографски и е определен като каолинит.

O2 – от светло до наситено жълт цвят, с редки концентрични ивици в по-светъл нюанс. Аморфен, неслоест, непрозрачен, с гладък, мидовиден, с мастен блясък лом; с тънка, белезникава, леко грапава изветрителна кора, без нарушения. С редки, дребни късчета кварц и органика. Отлични технологични качества. Находища сред пясъчници и конгломерати в дола под Хасковски минерални бани.

Q1 – бял до белезникав цвят, силно прозрачен, грапав, лъскав лом, средни технологични качества. Образците са заоблени, напукани с млечен кварц, на места полупрозрачен. Изграден от среднозърнест кварц с мозаично потъмнение. Въз основа на ренгенографски изследвания е установено присъствието на глинест компонент, но оптически кварцът е чист. Най-вероятно глинестият компонент е свързан с пукнатините в които е отложен вторично. Образците са стерилни по отношение на примеси. Определени са като млечен, жилен кварц, вероятно метаморфизиран (сн. № 3).

F1 – бежов до тъмнокафяв цвят, с партии в сивкавожълто, слабопрозрачен, със слаб матов блясък, дребнозърнест, микрослоест, кора и нарушения няма. Добри до отлични технологични дадености. Изграден от коломорфна до дребнозърнеста халцедон-кварцова-опалова маса с радиално-лъчести халцедонови образувания или жилки. Срещат се и изградени от зърнест кварц или ясписовидни образувания. Глинестият компонент е в големи количества, разпределен сравнително равномерно, като на места образува струпвания или дендритовидни образувания. Установява се дребно до среднозърнест руден минерал, често с железооксидни повлекла, много неразпознаваем детритус, прахообразна и пръчковидна органика. Изветрителната кора е изградена от железни оксиди и опал. Характерна суровина за находища в източния Предбалкан.

F2 – белезникавожълт цвят, дребнозърнест; микрослоест; от слабо до силнопрозрачен с леко блестяща, гладка повърхност и бели, дребни впръсквания; отлични технологични качества. Характерен за източния Предбалкан.

F3 – бежов цвят, среднозърнест, слоеста леко грапава, матова повърхност. Непрозрачен, еднородна скална маса с добри технологични качества. Изграден от халцедон-кварцова маса с опалови участъци и агрегати от овални кварцови зърна, малко количество глинест компонент, множество жилки и образувания запълнени с опал и халцедон, кварцови зърна, ахато -подобни образувания, дребнозърнест руден минерал. Голямо е количеството железни и манганови оксидни провлекла, наблюдават са и дребни струпвания органика. Находище до с. Рупките, Чирпанско. Застъпен само сред материалите от Перперикон – Акропола.

Сурови-ни елемен-ти	J2	O1	Ch6	Ch1	OCh2	Ch4	Ch3	Q1	F1	F3
As	100	100	100	100	100	100	100	100	-	100
Ag	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,3	3	-	-	0,5
Pb	10	10	20	7	5	10	10	5	-	1
Zn	50	100	70	10	20	10	20	10	-	50
Cu	20	5	10	30	30	20	20	5	10	10
Be	1	3	3	5	5	2	1	2	-	1
Ba	300	500	100	300	300	300	300	100	-	300
Ni	7	3	300	2	3	10	20	10	-	3
Co	3	3	10	-	-	-	-	-	-	3
Mo	15	300	1	2	3	2	2	10	-	1
Sn	1	1	1	2	3	2	2	3	-	1
V	3	6	10	7	7	7	5	5	-	3
Sc	5	5	5	5	7	5	5	5	-	5
Zr	10	20	20	10	7	7	10	7	-	20
Ga	10	20	30	10	5	3	5	3	-	10
Sr	100	100	300	-	-	-	-	-	-	100
Ti	5000	100	3000	300	500	1500	500	300	-	200
Mn	200	10	200	100	30	50	100	70	200	200
Fe%	3%	100	300	0,3	0,5	0,1	0,7	0,3	0,1	600
K%	2%	2%	3%	2	2	5	2	-	-	2
Na%	200	200	1%	3	2	5	2	-	0,1	600
Mg%	500	500	1%	0,07	0,1	0,01	0,01	0,02	0,5	300
Ca%	200	300	1%	0,01	0,01	0,01	0,7	-	1	200
Al%	100	8%	10%	0,5	0,5	10	1	0,002	1	700

Табл. №1. *Перперикон-Акропола. Данни от полуколичествени емисионни спектрални анализи на суровини в каменните ансамбли ppm и %.*

Разпределението на отделните типове суровинни разновидности по технологични групи в отделните ансамбли ще бъде разгледано по-долу в текста.

В рамките на Източнородопското Палеогенско понижение са регистрирани значително количество находища – първични и вторични, най-често с олигоценска възраст, на разнообразни и изобилни разновидности на SiO_2 (Пожаревски 1987; Брънкин, Бояджиев, 1984; Nachev, Kancev, 1986; Петрусенко, Костов, 1992). За изключителното разнообразие на видовете може да се съди по данните от находище Глухар, пресичано от шосето Кърджали – Момчилград. Установени са четири разновидности на ахат с множество вариации, кварц, аметист, яспис и халце-

дон (Брънкин, Секиранов, 1978). Същата картина се наблюдава почти при всички проучвани находища около Момчилград (Пожаревски 1989). В повечето случаи агрегатите са с опал- халцедонов състав, с присъствие на кристобалит и кварц, и с примеси от хлорит, калцит и органични останки. За това не е изненадващ значителният брой на разновидностите, сред сравнително малобройните колекции от разглежданите ансамбли. Последните се отнасят към хоризонта на т.нар. „Вълчеполска бяла" моласа, като силицитните разновидности се откриват в контакт с туфи с вулканичен произход и варовици. В минераложки аспект агрегатите са изградени основно от опал, халцедон, кристобалит и кварц, които само в редки случаи се явяват самостоятелно, с примеси от хлорит, калцит и др. Характерно е присъствието на изобилни органични останки, силифицирани от опал и халцедон. При почти всички находища минерализацията е коренна. В същото време се наблюдават алувиални и делувиални зони, наситени със силицитни материали, като концентрацията и качеството им варират. Някои от първоизточниците на суровини са в непосредствена близост до археологическите обекти (Goranov, Todorova, 1985), какъвто е случаят с Татул. Кватернерните разсипи, които са част от повечето находища в района предоставят възможност за непосредствен достъп и безпроблемно снабдяване със суровини, чрез събирателство. Такова по всяка вероятност е практикувано по поречията на реките Арда и Върбица, както и на техните притоци. Анализа на суровинната база показва, че са предпочитани основно местни за района скални породи. Характеристиките на находищата им предоставят възможност за непосредствен достъп и снабдяване. От друга страна минералния състав, първоначалните форми и качеството на суровините, в голяма степен предопределя методите на обработка и облика на ансамблите.

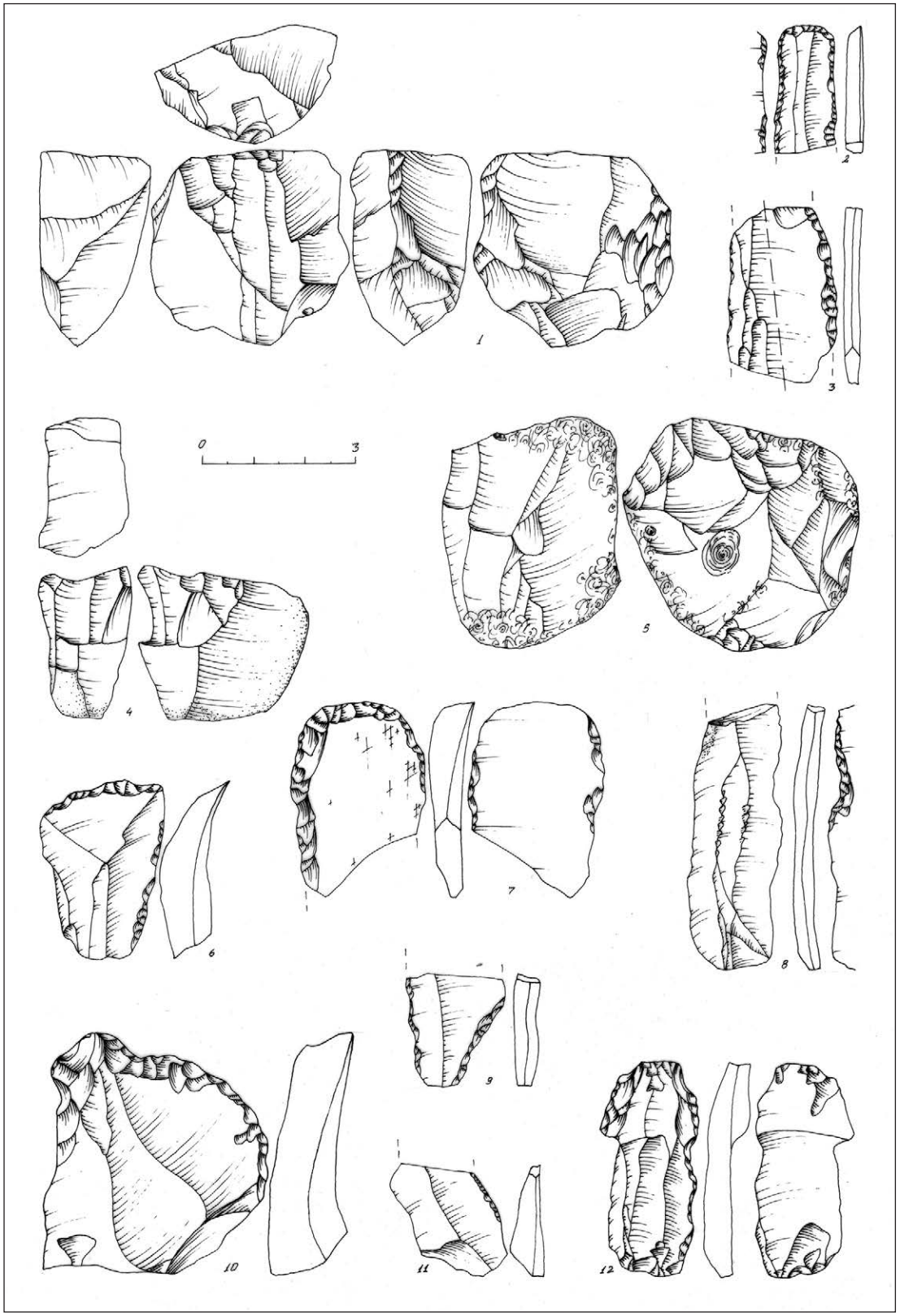
Енеолитният каменен ансамбъл от Перперикон – Акропола (ансамбъл №1) се състои от 177 артефакта, които се разпределят по следния начин: ядра (2.8), дебитаж (73.5%), ретуширани форми (13%) и неопределяеми фрагменти и други (10.7%).

технологически групи	енеолитен кремъчен ансамбъл	
	броя	**~%**
ядра	5	3,0
отломъци и фрагменти	60	34,0
отломъци под 15 мм.	32	18,0
люспи	13	7,3
пластини и фрагменти	16	9,0
пластинки	9	5,0
ретуширани форми	23	13,0
други	4	2,3
неопределяеми фрагменти	15	8,4
	177	**100**

***Табл. № 2**. Перперикон-Акропола. Структура на енеолитния кремъчен ансамбъл.*

Ядра (5).

Три от ядрата са за еднопосочен дебитаж, като в два случая са използувани натурални късове, а в третият отломък. На едно от ядрата отломъчната е оформена на една от тесните страни (табло I-4). На едно от ядрата са оформени едностранни

***Табло I**. Перперикон – Акропола. Енеолитен кремъчен ансамбъл. 1,4,5-ядра; 2,6,7-стъргалки; 3,8,9-ретуширани пластини; 10,12-комбинирани оръдия; 11-ретуширан отломък.*

гребени на страничните ръбове и тила, с цел – разширяване на отломъчната повърхност (табло I-1). Последното ядро е реутилизирано в чукалка (табло I-5). Другите две ядра са в напреднала фаза на експлоатация, за пластинки и отломъци. Регистрирани са и два натурални къса. Единият със следи от опити за ядруване, които са прекратени поради наличие на пукнатини в суровината. В другия случай е оформена ударната площадка и е започнала подготовка на отломъчната повърхност.

Пластини (16)

Целите полуфабрикати в групата са три, върховите фрагменти са два. Средните и основните фрагменти са застъпени съответно с пет и шест броя. Пет изделия са с макроскопски различими следи от използуване – утилизационни ретуши и излъсквания. Видовете основи на пластините са анализирани при девет артефакта, като най-често срещани са подготвените с по един удар 4 бр. (44,4%). Двустенните (22,2%) и линейните са еднакво представени с по два екземпляра (22,2%), само една е фасетирана (11,2%). Ъглите на основите варират около 90°. Преобладават изделия с нерегулярни странични ръбове. Тези при които те са регулярни, раздалечаващи се или събиращи се в дисталните части са единични. Повечето надлъжни профили са прави, рядко S- овидни или конвексни. Еднакво сред напречните сечения са застъпени трапецовидните и триъгълните, срещат се и мултифасетни. Повечето пластини са добити от еднопосочни ядра в напреднала фаза на експлоатация – 13 бр. (81,4%). Само при два артефакта се наблюдават остатъци от кора на дорзалните повърхности. Присъствува и един двустранен гребеняк. Най-често са използувани техниките на мека чукалка и посредник. В статистиката на дължините за пластините и отломъците са включени само целите изделия, докато при ширините и дебелините фигурират всички артефакти. Метричните параметри са обособени в групи с разлика от 10 мм за дължини и ширини, а за дебелините – 5 мм. Дължините на всички цели пластини са между 39-48 мм. Ширините са между 10-20 мм (87,5%) и 20-30 мм (12,5%). Преобладаващата част от артефактите са със стойности за дебелините 1-5 мм (50,0%). Групите 5-10 мм (37,5%) и над 100 мм (12,5%), са значително по-слабо представени.

Пластинки (9)

Пластинките са главно средни и основни фрагменти, които се характеризират с прави надлъжни профили, по-рядко S-овидни или конвексни. Напречните сечения на пластинките са предимно триъгълни, а сред основите им преобладават тези оформени с един удар.

Отломъци (60).

Това е най-многобройната група сред дебитажа. Сред отломъците 46 са цели, а останалите се разпределят по- следния начин: основните са осем и шест са върховите фрагменти. В по-голямата си част отломъците са с трапецовидна или правоъгълна форма, докато триъгълните и овалните са много по-слабо застъпени. Най-висока е фреквенцията на отломъците с мултифасетните напречни сечения, като по слабо са застъпени триъгълните и трапецовидните, както и останалите видове сечения. В ансамбъла преобладават отломъците с конвексни надлъжни профили и значително по-малобройни са останалите т.е. правите и S-овидни профили на артефактите. От анализа на видовете основи на находките (54 бр.) може да се представи следната статистика: най-висока е фреквенцията на отломъците с под-

готвените с един удар (37,1%) и фасетираните (20,3 %) основи, докато останалите варианти – двустенни, натурални и линейни, се срещат по-рядко. Ъглите на отломъците са между 100-120°. За отделянето на повечето полуфабрикати са използвани техниките на мека и твърда чукалка, а така също и посредник. Изследването на следите върху дорзалните повърхности на отломъците показват, че най-често те са резултат от обработка на еднопосочни ядра, които са предимно в напреднала фаза на експлоатация. Значително е количеството и на отломъците от ядра със сменена ориентация. В ансамбъла много рядко се срещат артефакти със следи от отделянето им от двупосочни ядра. Слабо е представена групата на отломъците със следи от подготовка и поправка на ядрата.

Негативи върху дорзалната повърхност	енеолитен кремъчен ансамбъл	
	брой	**~%**
от еднопосочно ядро без кора	20	33,3
от еднопосочно ядро с корова повърхност	1	1,6
от еднопосочно ядро с една втора кора	7	11,6
от еднопосочно ядро с латерална кора	2	3,3
от еднопосочно ядро с кора във върховата част	3	5,0
от еднопосочно ядро с кора в централната част	2	3,3
от двупосочно ядро	1	1,6
от ядро със сменена ориентация	16	26,6
двустранен гребеняк	6	10,5
антам	1	1,6
таблет	1	1,6
	60	**100**

***Табл. №3**. Перперикон-Акропола. Характеристика на дорзалните повърхности на отломъците в енеолитния кремъчен ансамбъл.*

Основно стойностите на дължините варират между 25-45 мм, като общо съставляват 68,5% от групата. Ширините са най-често в рамките 15-25 мм (33,3%) и 25-35 мм (45,0%). Сред дебелините преобладават тези между 5-15 мм (61,6%).

Отломъци под 15 мм. (32)

В по-голямата си част характеристиките на тези отломъчета позволяват да бъдат отнесени към етапите на подготовка на ядрата. Всички отломъци от тази група са без корово покритие и са предимно с оформени основи.

Люспи (13)

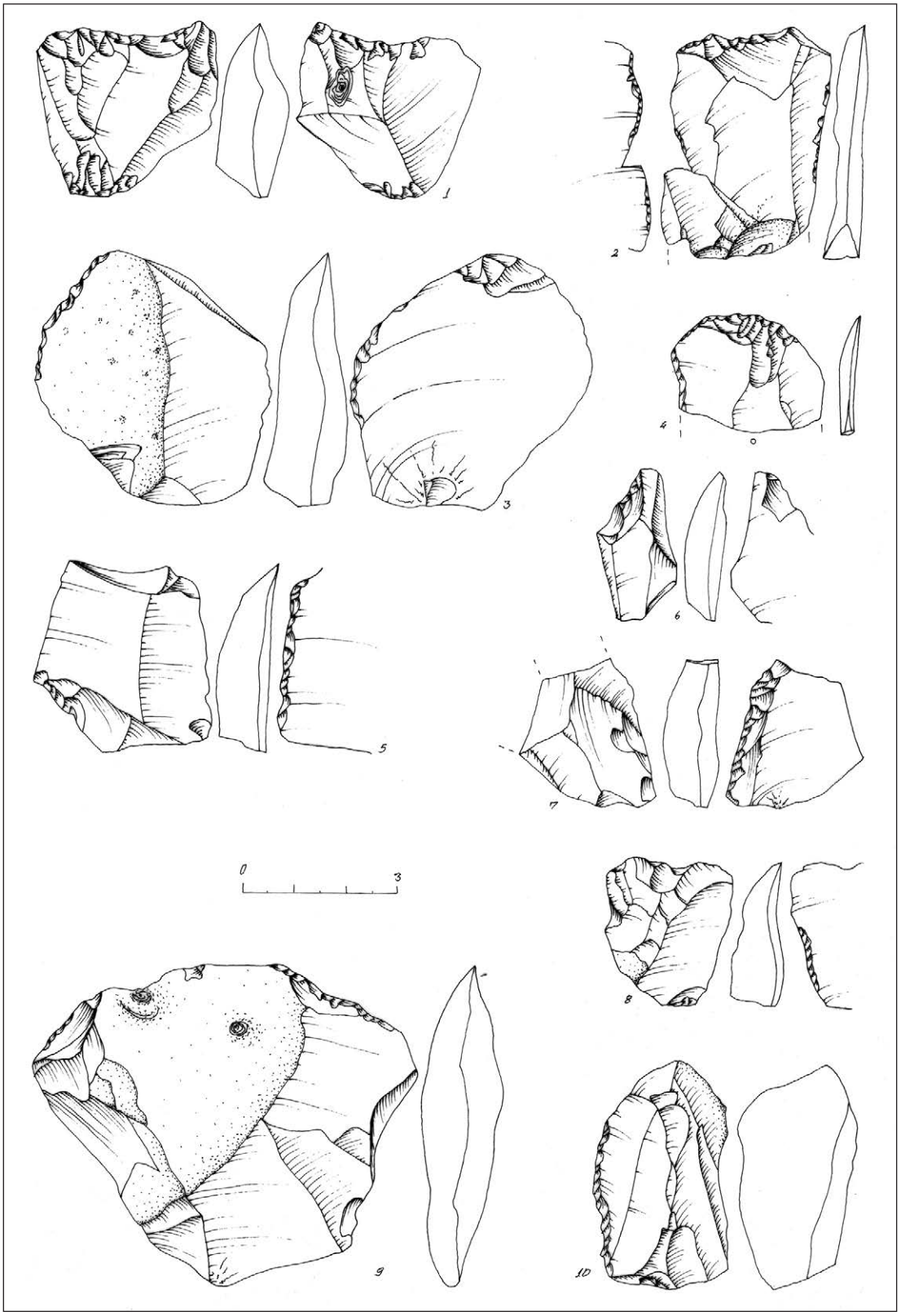
В тази категория са включени малки, сравнително тънки отломъчета от обработка, поправка или подготовка на част от полуфабрикатите, оръдията и ядрата, подложени на допълнителна технологична дейност. Малкото количество люспи в ансамбъла предполага извода, че минимална част от полуфабрикатите, ядрата и оръдията са били обработвани на място.

Фрагмент от чукалка (1)

Фрагментът е върху валун със следи от използване.

Натурални късове (3)

Те са с неправилна форма, с кора и с частични не интенционални удари. Вероятно са донесени за да бъдат по-късно обработени.

Табло II. *Перперикон – Акропола. Енеолитен кремъчен ансамбъл. 1-лющник; 2-пластина с напречно затъпяване; 3-10-ретуширани отломъци.*

Неопределяеми фрагменти (15)

Към тази категория отнасяме всички артефакти, които не се вместват в останалите технологически групи. Това са предимно дребни фрагменти, в неопределена форма, повечето със следи от горене, с интенционални следи от обработка, но в случая е трудно да се определи мястото им в технологичния процес. Възможно е, някои от фрагментите да се се отнасят към дебитажа.

Ретуширани форми

типологически групи	енеолитен кремъчен ансамбъл	
	брой	**~%**
стъргалки	3	13,5
комбинирани оръдия	2	9,5
оръдия с напречно затъпяване	1	4,0
ретуширани пластини	4	17,0
лющници	1	4,0
ретуширани отломъци	12	52,0
	23	**100**

Табл. №4. *Перперикон-Акропола. Типове ретуширани изделия от кремъчният енеолитен ансамбъл.*

Стъргалки (3)

Две от стъргалките са с дъговидни чела, а третата с косо. Челата са оформени със стръмни и полустръмни ретуши. Стъргалките са с регулярни стръмни/полустръмни ретуши на страничните ръбове. Две от изделията са оформени върху отломъци (табло I-6,7), а третото – върху фрагмент от пластина (табло I-2).

Комбинирани оръдия (2)

Едно от оръдията е двуплюсен лющник върху пластина с полустръмен билатерален ретуш на дорзалната повърхност (табло I-12)**.** Другият артефакт е атипична стъргалка върху отломък, в комбинация с латерално стъргало с конвексен ръб (табло I-10).

Оръдия с напречно затъпяване (1)

Върхов фрагмент от масивна пластина с право напречно затъпяване и частичен приръбест билатерален и еднолатерален на вентралната повърхност ретуш (табло II-2).

Ретуширани пластини (4)

Две от пластините са оформени с полустръмен/назъбващ ретуш (табло I-8,9), една с полустръмен, еднолатерален (табло I-3) ретуш и една пластина с частичен плосък еднолатерален при основата от долната страна ретуш.

Лющници (1)

Люшникът е двуполюсен оформен върху отломък (табло II-1).

Ретуширани отломъци (12)

Седем от отломъците са оформени с полустръмен ретуш локализиран на долната страна на оръдията (табло. II-5,7,8). Единични са артефактите с полустръмен/назъбващ в комбинация с плосък (табло II-3) ретуш. Останалите отломъци са оформени със следните видове ретуши: приръбести (табло II-9, 10), с приръбести/

плоски (табло II-4), със ситни ретуши (табло I-11) и полустръмен/стръмен (табло II-6).

суровини:	ядра	отломъци	пластини	ретуширани форми	други	неопр.	общо	%
Ch1	1	29	9	6	1	3	49	27,6
Ch2	-	7	2	1	-	-	10	5,6
Ch3	1	18	3	2	2	-	26	14,6
Ch4	-	2	4	-	-	-	6	3,3
Ch5	1	4	-	1	1	-	7	4,0
Ch6	-	3	-	1	-	-	4	2,2
Ch7	-	2	2	-	-	-	4	2,2
OCh1	-	3	2	1	-	-	6	3,3
OCh2	-	6	1	3	-	-	10	5,6
J1	1	5	-	1	-	1	8	4,7
J2	-	6	-	1	-	-	7	4,0
O1	1	2	-	-	-	1	4	2,2
O2	-	5	-	3	-	-	8	4,7
Q1	-	2	1	-	-	-	3	1,6
F1	-	2	-	1	-	-	3	1,6
F2	-	1	-	1	-	-	2	1,3
F3	-	-	1	1	-	-	2	1,3
неопр	-	8	-	-	-	10	18	10,2
	5	**105**	**25**	**23**	**4**	**15**	**177**	**100**

***Табл. № 5**. Перперикон-Акропола. Количествено разпределение на видовете суровини в енеолитния ансамбъл.*

В ансамбъла присъстват седемнадесет вида суровини. Въз основа на детайлните изследвания на суровинната база, могат да се очертаят три основни групи суровини използвани при производството на енеолитният ансамбъл. Първата група обединява суровините между 14–28%, където спадат BG.Pr.Ch1 и BG.Pr.Ch3. Втората група обхваща суровините осцилиращи между 4–6%, а именно: Ch2, Och.2, O2, J1 и J2, докато третата обединява останалите разновидности, които се движат между 3 и 1,5%. В най-многобройната група, тази на отломъците, се установява, че за изработката им са били използвани всички видове суровини, но най-голяма е фреквенцията на разновидностите Ch1 и Ch3, които са образуват около 45% от всички суровини. Други предпочитани суровини сред групата на отломъците са: Ch2, Och2, J2 и други. За изготвяне на пластините и ретушираните форми най-използвани са разновидностите Ch1 и Ch3, а така също и Ch4 специално за пластините.

Каменният ансамбъл от Перперикон – Акропола от бронзовата епоха (ансамбъл №2) се състои от 104 артефакта, които се разпределят по следния начин: ядра (3,8%), дебитаж (68,2%), ретуширани форми (18,3%) и неопределяеми фрагменти и други (9,7%).

технологически групи	ансамбъл от бронзовата епоха	
	брой	**~%**
ядра	4	3,8
отломъци и фрагменти	52	50,0
отломъци под 15 мм.	7	6,7
люспи	3	2,8
пластини и фрагменти	9	8,7
Ретуширани форми	19	18,3
други	1	1,0
неопределяеми фрагменти	9	8,7
	104	**100**

Табл. № 6. *Перперикон – Акропола. Структура на кремъчния ансамбъл от бронзовата епоха.*

Ядра (4)

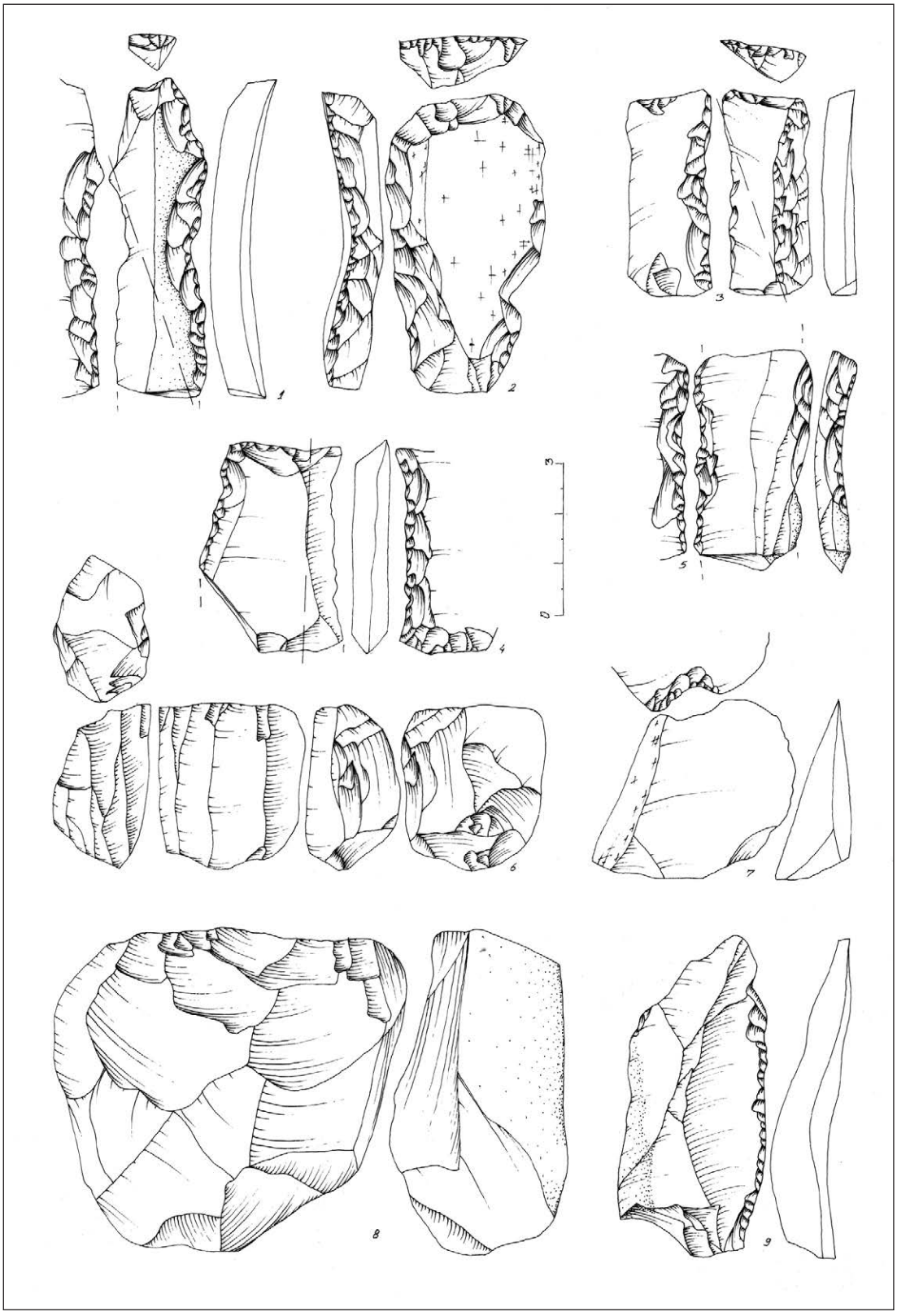
Групата на ядрата в ансамбъла е представена от: едно еднопосочно ядро (табло III-8) за отломъци и пластинки; едно еднопосочно микроядро с опит за смяна на ориентацията (табло III-6); едно за добиване на двупосочен дебитаж. с оформен двустранен гребен, вероятно за сваляне на кората и разширяване на отломъчните повърхности. Върху ядрото се забелязват следи от използването му като чукалка. Всички артефакти са изготвени върху кремъчни късове. Две от ядрата са в напреднала фаза на експлоатация, а едно в крайна фаза. Ядрата са за отломъци и пластинки, с фасетирани върхови части и ударни площадки. Два от екземплярите са с частично корови повърхности. В групата е включен и един кремъчен къс с опити за ядруване.

Пластини (9)

Само една от пластините е цяла с дължина 55мм. Останалите се разпределят по следния начин: четири са средни и четири са основни. Три от пластините са със следи от използване. Всички пластини са от ядра за добиване на еднопосочен дебитаж. Само две пластини са със следи от кора във върховата и част от дорзалната повърхност. По-голямата част от страничните ръбове на пластините са прави, а сред напречните им сечения преобладават трапецовидните, а триъгълните и мултифасетните по-рядко се срещат. Надлъжните профили са най-често прави. Единични са пластините с S-овидни или конвексни профили. Пластините със запазени основи се разпределят по следния начин: две са двустенните, две са подготвените с по един удар и една е фасетирана. Ъглите са около 90°. За отделянето им е била използвана техниката на посредник. В групата присъства и един двустранен гребеняк. Стойностите на ширините варират в рамките между 15–25 мм и над 25 мм. Най-голяма е концентрацията на пластините с ширина 15–20 мм (66,6%), следвани от тези между 20–25 мм (22,2%). Само едно изделие е над тези стойности. Дебелините на пластините се групират главно между 1–5 мм. Останалите стойности на ширините на пластините са слабо застъпени.

Отломъци (52)

Отломъците в ансамбъла се разпределят по следния начин: 43 цели отломъка, осем основни и един върхов фрагмент. Единадесет от отломъците са със сле-

Табло III. *Перперикон – Акропола. Кремъчен ансамбъл от бронзовата епоха. 1-3-стъргалки; 4-пластина с напречно затъпяване; 5-ретуширана пластина; 6,8-ядра; 7-отломък с ретуширана вдлъбнатина; 9-ретуширан отломък.*

ди от употреба. Сред отломъците преобладават тези с триъгълна, трапецовидна и близка до правоъгълната форма. Срещат се и изделия с овална и нерегулярна. В повечето случаи отломъците са с мултифасетни сечения. Сред надлъжните профили е най-висок процента на правите, следват конвексните и S – овидните. По равно са представени отломъците с фасетирани и подготвени с един удар (33,3%) основи, следвани от линейните (19,7%), а най-малобройни са двустенните (13,7%). В по-голямата си част отломъците са от еднопосочни ядра в напреднала фаза на експлоатация (табл. №7), а по-слабо са тези от двупосочните и ядра със сменена ориентация. Техниката използвана за добиване на този дебитаж е чрез посредник и твърда чукалка. Спорадични се срещат отломъци със запазена кора и такива от подготовката и поправката на ядрата. Стойностите на дължините на отломъците се групират основно между 25–35 мм (39,5%). Ширините на изделията са най-често 25–45 мм, като заедно двата класа съставляват 69,2% от групата. Сред дебелините най-често срещани са тези около 10-15 мм (40,3%) и 5–10 мм (30,8%).

Негативи върху дорзалната повърхност	ансамбъл от бронзовата епоха	
	брой	**~%**
от еднопосочно ядро без кора	31	59,7
от еднопосочно ядро с корова повърхност	1	2,0
от еднопосочно ядро с една втора кора	2	3,8
от еднопосочно ядро с латерална кора	3	5,7
от еднопосочно ядро с кора във върховата част	2	3,8
от еднопосочно ядро с кора в централната част	1	2,0
от двупосочно ядро	3	5,7
от ядро със сменена ориентация	7	13,5
таблет	2	3,8
	52	**100**

***Табл. № 7**. Перперикон-Акропола. Характеристика на дорзалните повърхности на отломъците в кремъчния ансамбъл от бронзовата епоха*

Отломъци под 15 мм. (7)

Несъмнено тази група артефакти се свързва с оформянето и подготовката на различните видове ядра. Те са обикновено без следи от кора и са с подготвени основи.

Люспи (3)

Това са малки отломъчета от ретуш на артефактите.

Гладилка (1)

Гладилката е изработена върху натурален къс и се забелязват следи от използване.

Неопределяеми фрагменти (9)

Към тази категория спадат артефактите, които не могат да се определят дали са фрагменти от отломъци или от пластини. Те са обикновено в неправилна или в неопределяема форма и несъмнено носят следи от интенционална обработка.

Ретуширани форми (19)

Сред ретушираните форми най-многобройна е групата на ретушираните отломъци (табл. №8), стъргалките са сравнително по-слабо застъпени, а останалите

типове оръдия като, пробои, ретуширани пластини, оръдия с ретуширани вдлъбнатини и напречно затъпяване са спорадично представени.

типологически групи	ансамбъл от бронзовата епоха	
	Бр.	**~%**
стъргалки	4	21,2
пробои	2	10,5
оръдия с напречно затъпяване	1	5,2
ретуширани пластини	3	15,7
оръдия с ретуширани вдлъбнатини	1	5,2
ретуширани отломъци	8	42,2
	19	**100**

Табл. № 8. *Перперикон-Акропола. Типове ретуширани изделия от кремъчния ансамбъл от бронзовата епоха.*

Стъргалки (4)

Две от стъргалките са оформени върху пластини и две върху отломъци. Две от стъргалките са с дъговидно извити чела и стръмни/полустръмни (табло III-2), или алтернационни (табло III-1) ретуши, на страничните ръбове. Третата стъргалка е изработена върху едностранен подгребеняк (табло III-3) с косо чело и еднолатерален стръмен/полустръмен ретуш на вентралната повърхност. Последната четвърта стъргалка е атипична и е оформена върху отломък.

Пробои (2)

Пробоите са един типичен и един атипичен и са оформени върху отломъци. Върховете са оформени със стръмни/полустръмни ретуши. В един от случаите ретушити са нанесени на вентралната повърхност.

Оръдия с напречно затъпяване (1)

Изделието е изработено върху фрагмент от пластина и е с двойно право напречно затъпяване с полустръмен/назъбващ ретуш на един от ръбовете, върху дорзалната и вентралната повърхности (табло III-4).

Ретуширани пластини (3)

Едно от оръдията е със стръмен до полустръмен билатерален ретуш, а на един от ръбовете е и алтернационен (табло III-5). Второто изделие е с билатерален, регулярен полустръмен ретуш на дорзалната повърхност. Третата пластина е оформена с полустръмен/еднолатерален ретуш във върховата част на дорзалната повърхност и едлолатерален люцников – на вентралната.

Оръдия с ретуширани вдлъбнатини (1)

Изделието е върху отломък с изрез оформен с полустръмен ретуш и е разположен напречно във върховата част на дорзалната повърхност (табло III-7).

Ретуширани отломъци (8)

В тази група преобладават отломъците с полустръмен, еднолатерален ретуш на дорзалната или вентралната повърхности. В един от случаите, според следите от използуване отломъкът може да се определи като акомодационен. На второ място са отломъците с полустръмен/назъбващ, еднолатерален на дорзалните

повърхности ретуш (табло III-9). Едно от изделията е със стръмен/полустръмен еднолатерален ретуш на вентралната повърхност.

суровини:	ядра	отломъци	пластини	ретуширани форми	неопр. и други	общо	%
Ch1	1	11	5	4	-	21	20,6
Ch2	-	6	-	6	-	12	11,5
Ch4	1	6	-	-	-	7	6,7
Ch5	-	4	-	-	-	4	3,8
Ch6	1	3	-	-	1	5	4,8
Ch7	-	5	-	-	1	6	5,7
OCh1	-	3	1	5	1	10	9,6
OCh2	1	14	-	2	-	17	16,3
J1	-	4	-	-	-	4	3,8
O1	-	1	2	1	1	5	4,8
F3	-	2	1	1	-	4	3,8
неопр	-	3	-	-	6	9	8,6
	4	**62**	**9**	**19**	**10**	**104**	**100**

Табл. № 9. *Перперикон-Акропола. Количествено разпределение на видовете суровини по технологични групи в ансамбъла от бронзовата епоха.*

В ансамбъла са установени единадесет суровинни разновидности.(табл.№9). Въз основа на изследванията на суровините използвани за направата на артефактите от ансамбъла от бронзовата епоха могат да се набележат две групи. Първата – обединява използваните суровини между 10 – 30%, където спадат съответно BG.Pr. Ch1, OCh2 и Ch2 разновидности. Втората, представя използваните суровини под 10%, в която най-висока е фреквенцията на суровина Ch4. Сред технологическите групи най-висока е фреквенцията на разновидностите OCh2 за отломъците, Ch1 за пластините, Ch2 и Och.1 за ретушираните форми. За другите групи, поради малкия брой артефакти, не е възможно да се проследят определени тенденции.

Кремъчен ансамбъл от желязната епоха.

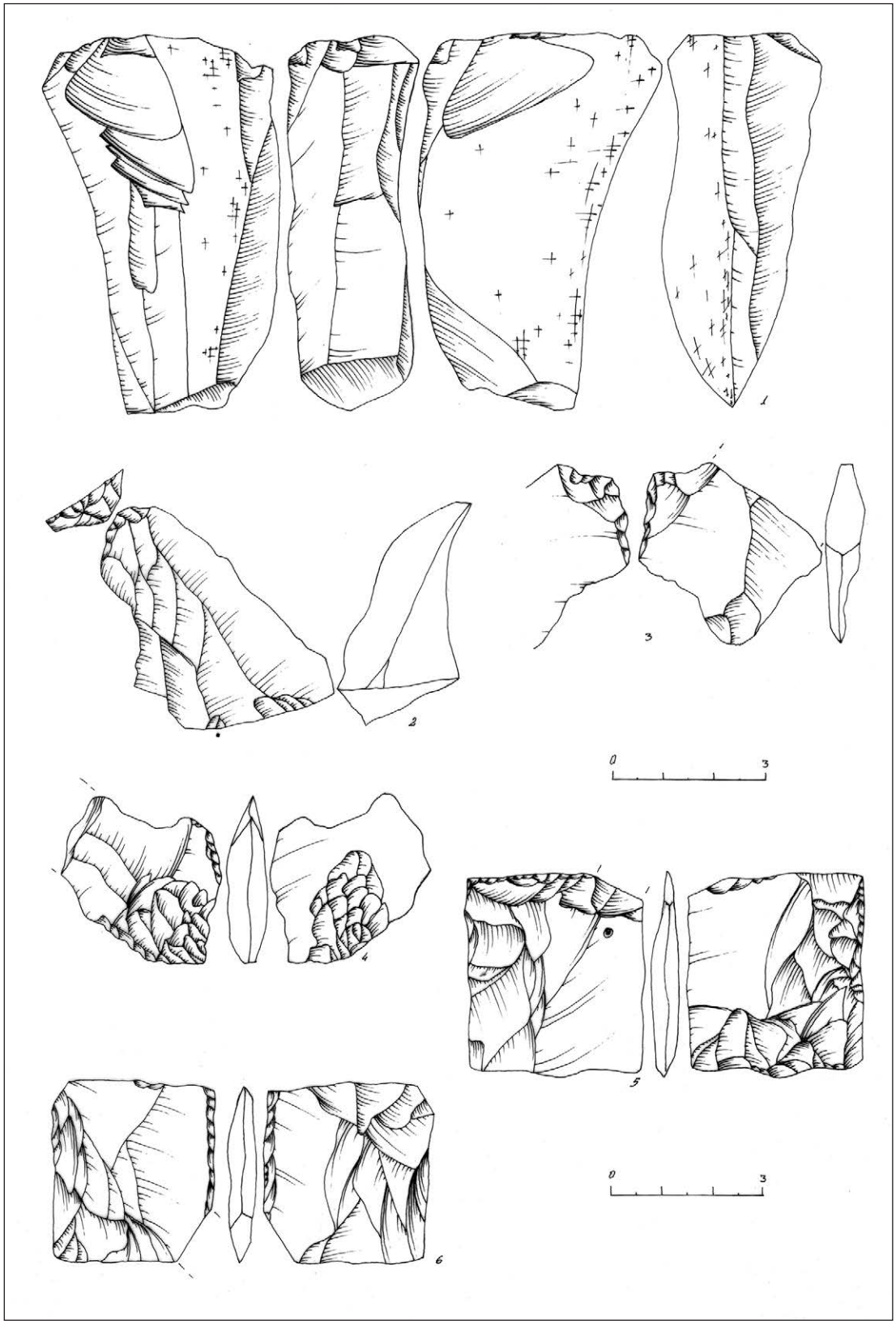
1. Каменният материал от този ансамбъл е малоброен и се състои само от 27 артефакта (табл. 10), които се разпределят по следния начин: ядра (3,7%), дебитаж (77,8%) и ретуширани форми (11,1%). Този кремъчен ансамбъл се отнася към желязната епоха.

Ядра (1)

Ядро за еднопосочен дебитаж. Оформено е върху кремъчен къс. Ядрото е с конусовидна форма, с плоска отломъчна, в начална фаза на експлоатация, за пластини и отломъци (табло IV-1). Ударната площадка и върховата част са оформени с по един напречен негатив.

Пластини (4).

Само една от пластините е цяла. Останалите са фрагменти съответно основен, среден и върхов. Една от пластините е със следи от използуване. Всички са от еднопосочни ядра в напреднала фаза на експлоатация. Страничните ръбове и профилите са прави, напречните им сечения са трапецовидни или триъгълни. Само два от артефактите са със запазени фасетирани основи. Дължината на единствена-

Табло IV. *Перперикон – Акропола. Кремъчен ансамбъл от бронзовата и желязната епохи. 1-ядро; 2-стъргалка; 3,4-ретуширани отломъци; 5,6-ретуширани отломъци.*

та цяла пластина е 72 мм. Ширините на артефактите са между 15-20 мм, а дебелините – 5–10 мм. За добиването им е използвана техниката на посредник.

Отломъци (14).

В групата са представени дванадесет цели, един върхов и един основен фрагмент. Преобладават отломъците от еднопосочни ядра. Минимална част от отломъците са със запазени, в различна степен, корови повърхнини. Един от отломъците е от ядро със сменена ориентация. Повечето артефакти са с триъгълна и нерегулярна форма и с мултифасетни сечения. Профилите им са предимно прави и много рядко се срещат конвексните и S – овидните. Тринадесет от екземплярите са със запазените основи сред които преобладават фасетираните (38,4%) и линейните (23,0%) докато двустенните и подготвените (15,5%) са еднакво застъпени. Само един от отломъците е с натурална основа. Ъглите на отломъците са около 90-110°. За отделянето им са използувани техниките на твърда чукалка и на посредник.

Дължините на повечето отломъци се групират между 45-55 мм (50,0%). Другите две групи 25–35 мм и 35–45 мм, са еднакво застъпени. Стойностите на ширините на артефактите се групират в два класа – 25–35 мм и 35–45 мм, докато преобладават отломъците с дебелини с еднакви стойностите в класовете 5–10 мм и 10–15 мм (42,8%). Минимален е броят на артефактите с дебелина 15–20 мм (14,45).

Малките отломъци, люспите и неопределяемите фрагменти са представени с по единични екземпляри.

технологически групи	ансамбъл от желязната епоха	
	брой	**~%**
ядра	1	3,7
отломъци и фрагменти	14	51,8
отломъци под 15 мм.	2	7,5
люспи	1	3,7
пластини и фрагменти	4	14,8
Ретуширани форми	3	11,1
други	1	3,7
неопределяеми фрагменти	1	3,7
	27	**100**

Табл. № 10. *Перперикон – Акропола. Структура на кремъчният ансамбъл от желязната епоха.*

Ретуширани форми (3)

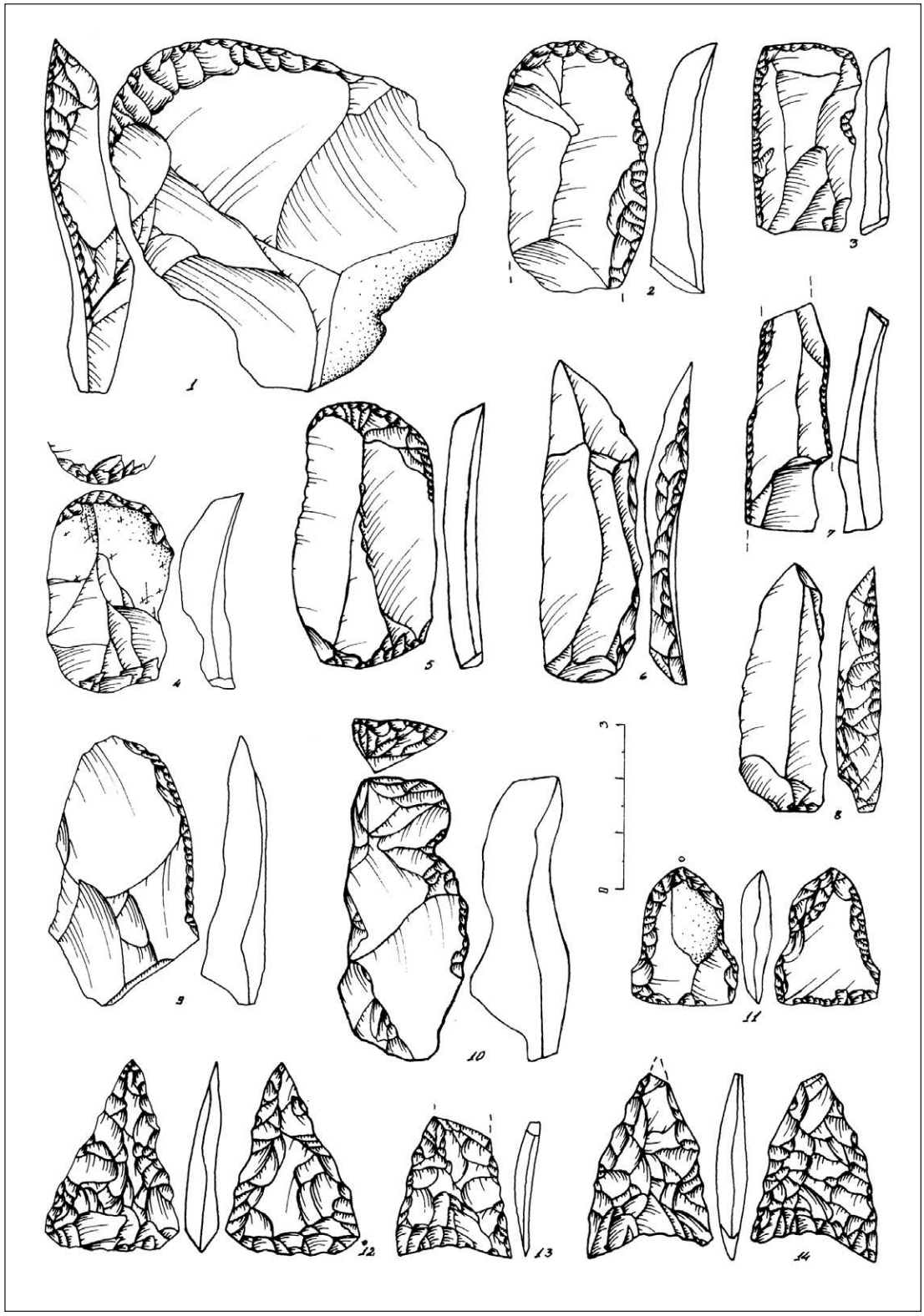
В ансамбъла са открити само три ретуширани форми (табл. №10).

Стъргалки (1).

Атипична стъргалка върху отломък (табло IV-2), с чело оформено със стръмен ретуш. На един от страничните ръбовете установяват следи от използване.

Ретуширани отломъци (2).

Отломък с еднолатерален полустръмен ретуш (табло IV-3) и един артефакт оформен с полустръмен/еднолатерален и плосък бифасиален ретуш – в частта при основната (табло IV-4), вероятно с цел редуциране на дебелината на изделието.

Табло V. *Татул. Късен енеолит: 1-5, 10 – стъргалки; 6, 8, 9 – изделия с надлъжно затъпяване; 7 – ретуширана пластина; 11 – полуфабрикат за връх; 12-14 – върхове.*

суровини:	ядра	отломъци	пластини	ретуширани форми	други и неопр.	общо	%
Ch1	-	6	-	3	-	9	33,3
Ch6	-	5	1	-	-	6	22,2
Ch7	1	1	-	-	-	2	7,4
OCh1	-	1	-	-	1	2	7,4
J2	-	1	-	-	-	1	3,7
O1	-	2	-	-	-	2	7,4
F3	-	-	2	-	-	2	7,4
Неопр.	-	1	1	-	1	3	11,2
	1	**17**	**4**	**3**	**2**	**27**	100

Табл. № 11. *Перперикон-Акропола. Количествено разпределение на видовете суровини по технологични групи в ансамбъла от желязната епоха.*

В разглежданият ансамбъл са установени седем суровинни разновидности, като преобладават изделията от тип Ch1 и Ch6. От тези суровини са изработени поголямата част от отломъците и ретушираните оръдия, които са само три. Останалите суровини са представени със значително по-малък брой изделия (табл. №11).

Каменен ансамбъл №4

Този кремъчен ансамбъл въз основа на разкритите артефакти трябва да бъде отнесен към значително по-късна епоха. Находките са само два бифациално ретуширани отломъка (табло IV-5,6), оформени с плоски ретуши на дорзалните и вентралните повърхности и с полустръмни по някои от страничните ръбовете. И двете оръдия са изготвени от суровина Ch1. Съобразно вида, метода на обработка и стандартизацията на размерите, артефактите могат да се определят, като елементи за огнестрелно оръжие.

Представените по-горе колекции предоставят рядката възможност за запознаване с кремъчното производство от относително късните праисторически периоди, които обикновено остават в (страни) сянка, по отношение на разглежданата проблематика.

Изследванията потвърждават една интересна тенденция, свързана с общото намаляване броя на кремъчните ансамбли през по-късните периоди на праисторията. Изследванията в ансамбъла от късния енеолит показват, че количеството на материалите е най-многобройно. В ансамбъла са представени три технологични цикъла, а именно: за добив на пластини, за отломъци и за пластинки. В другите колекции те са само два – за отломъци и за пластини. В структурата на ансамблите най-висок е процента на отломъците, в това число под 15 мм и люспи. Пластините са значително по-малобройни, докато ядрата са единични.

Пластините и в трите колекции са най-често с подготвени с един удар основи, отделяни предимно чрез техниката на посредник, от еднопосочни ядра, в напреднала фаза на експлоатация. Пластините от енеолитният ансамбъл са предимно с нерегулярни странични ръбове, прави профили и трапецовидни сечения и отделяни най-често с мека чукалка. Повечето полуфабрикати от този вид, сред по-късните материали, са с прави ръбове и профили, и трапецовидни сечения. Наблюдава се тенденция към стандартизация на размерите. Дебелините на пластините и в трите ансамбъла попадат най-често в рамките 1–5 мм, докато дължините на

пластините в енеолитния ансамбъл, са около 40–50 мм, ширините 10–30 мм. В другите ансамбли размерите варират между 45–55 мм за дължините и 15–20 мм за ширините.

Сред отломъците най-висока е фреквенцията на тези със следи от еднопосочен дебитаж, добиван най-често чрез последник и твърда чукалка. В енеолитната колекция формата на отломъците е близка до трапецовидна, сеченията са мултифасетни, профилите – конвексни, а основите подготвени. При другите ансамбли формата е предимно триъгълна, сеченията – мултифасетни, профилите – прави, а основите подготвени или фасетирани.

Трите ансамбъла притежават сходна типологическата структура. Преобладават ретушираните отломъци, следвани от стъргалките или ретушираните пластини. Най-често са били използвани полустръмните до стръмни, а по-рядко назъбващи ретуши. По-голямата част от оръдията са оформени върху отломъци.

Относно суровинната база може да се каже, че тя е най-разнообразна в енеолитния ансамбъл, докато в останалите кремъчни колекции постепенно намалява. Интересно е да се отбележи, че и в трите ансамбъла по-голямата част от артефактите са изготвени от суровина с код BG.Pr.Ch1. За изработката на ретушираните форми освен локални, са използвани и вносни за района суровини.

Моделът на снабдяване със суровини е ориентиран основно към местни, не особено качествени, но леснодостъпни разновидности. Снабдяването е ставало главно чрез натрупване на късове и фрагменти от вторични находища.

Към първия етап от технологичната верига се отнасят натуралните късове със и без опити за обработка, отломъци със сравнително големи размери, със запазени натурални и корови повърхности и отпадъци от подготовката на ядрата,

Ядрата и техните характеристики, както и тези на продуктите на дебитажа – отломъци и пластини, подсказват опростен добив на полуфабрикати, в малки серии, със средни до малки размери, характерни за производство от т. нар. „домашен“ тип. Производството е ориентирано главно към добив на отломъци, което е предопределено в голяма степен от качеството на суровините и техниките на обработка. Предвид наличието на отломъци под 15 мм, люспи, отломъци от подготовка и поправка на ядра, може да се предположи, че производството частично е осъществявано в рамките на обекта.

По отношение на типологията определена от минималния брой оръдия в състава на ансамблите представени по-горе, може да се отбележи, че намират добри аналози, главно сред материали от същия район. Това се отнася най-вече за енеолитния ансамбъл (Zlateva-Uzunova, Kurcatov, 2005), но това не значи, че не съществуват аналогични материали и от по-късните епохи (Сираков 2004; Zlateva-Uzunova et all. 2006).

Кремъчните материали от Перперикон-Акропола намират най – близки аналози при каменните ансамбли от Татул, които обхващат периодите – късен енеолит и бронз.

В енеолитния ансамбъл от Татул ядрата са предимно за еднопосочен дебитаж. По-рядко се среща дебитаж от двупосочни и ядра със сменена ориентация. За изходни форми са използвани кремъчни късове. Сред дебитажа, най-висока е фреквенцията на отломъците, следвани от пластините. Отломъците са предимно с овална или правоъгълна форма, главно с мултифасетни сечения, с прави и

конвексни профили. Най-висока е фреквенцията на фрагментираните пластини, като преобладаващата част са с дивергентни и нерегулярни странични ръбове, с триъгълните напречни сечения, прави надлъжни профили и предимно с линейни основи. Повечето пластини са добити от еднопосочни ядра, в напреднала фаза на експлоатация, чрез посредник и рядко чрез мека чукалка.

Сравнително голям е броят на пластинките в ансамбъла, които са с прави странични ръбове, триъгълни или трапецовидни сечения и прави профили.

В типологическата структура преобладават ретушираните отломъци и стъргалките (табло V-1-5,10). Срещат се също оръдия, с надлъжно затъпяване (табло V–6,8,9), с ретуширани вдлъбнатини, ретуширани пластини (табло V-7) и стъргала. Добре представени са върховете и групите свързани с тях.

Сред върховете, два са с триъгълна форма, конкавна основа и слабо конвексни ръбове (табло V-13,14). Един друг артефакт, е със слабо асиметричен връх, слабо конвексна основа, прав и нерегулярен страничен ръб (табло V-12). Ретушите варират от плоски/полуплоски в централните части на двете повърхности, до полустръмни, полустръмни/назъбващи по периферията на ръбовете. Един от артефактите е полуфабрикат за връх, върху отломък, със стръмен/полустръмен ретуш по ръбовете на двете повърхности (табло V-11). Опитите за обработка са прекратени вероятно поради значителната дебелина на полуфабриката.

В характеристиката на ансамбъла от бронзовата епоха от Татул сред дебитажа най-висока е фреквенцията на групата на отломъците, които са с правоъгълна овална и нерегулярна форма. Сеченията им са най-често мултифасетни или триъгълни, а профилите – конвексни. Основите на отломъците са предимно подготвени с един удар.

Пластините от ансамбъла са предимно с прави странични ръбове, с триъгълните и трапецовидните сечения, с прави надлъжни профили и с подготвени основи. Характерно за този ансамбъл е, че пластинките са почти два пъти повече от пластините.

В ансамбъла определено преобладава еднопосочния дебитаж добит посредством твърда чукалка от ядра в напреднала фаза на експлоатация.

Типологическата структура на колекцията е дефинирана от ограничен брой типове. Доминират ретушираните отломъци. Представени са също единични стъргалки, пробои, свредели, оръдия с надлъжно затъпяване, с ретуширани вдлъбнатини, стъргала. Неопределяемите фрагменти от ретуширани оръдия са единични.

Изследванията потвърждават общата тенденция, свързана с намаляване броя на елементите в кремъчните ансамбли през по-късните периоди на праисторията. Наблюдава се и типологическо еднообразие, както и отсъствие на диагностични форми при по-късните ансамбли. Намалява броя и качеството на използваните суровинни разновидности. Моделът на снабдяване е ориентиран основно към местни, не особено качествени, но леснодостъпни разновидности. Технологичната верига обслужва ограничени, като обем дейности, с опростен добив на полуфабрикати, характерен за неспециализирано производство.

Тенденцията към проучване и популяризиране на резултатите от изследванията на каменни ансамбли от късната праистория и следващите периоди печели популярност през последните години (Сираков 2004; Сиракова 2006). За съжаление обаче, информацията, позволяваща извършването на прецизни сравнителни

анализи, интерпретации и извеждането на значими изводи за характера на кремъчното производство и неговите специфики, е все още изключително оскъдна, което е в ущърб не само на специалистите, занимаващи се с тази проблематика, но и на българската археология като цяло.

Библиография:

Брънкин, К., Секиранов, А. 1978. Ахатово находище Глухар, Кърджалийско.-Строителни материали и силикатна промишленност, София, №7, 14-17.

Брънкин, К., Бояджиев, Р. 1984. Полускъпоценни минерални суровини в централните и източните Родопи.-Строителни материали и силикатна промишленност, София, №5, 23-25.

Гюрова, М. 2004. Кремъчните находки в контекста на диагностичните находки.- ГДА-НБУ, София, 2005, 88-103, фиг.3 – 1,2,3; фиг.4-4.

Златева-Узунова, Р., Курчатов, В. 2002. Параметры каменного производства и пути распространения видов сыря в раннебронзувую эпоху, на территории Верхнефракийской низменности, Болгария., Восточноевропейский, археологический журнал; http; // archaeology.kiev.ua/journal/030502/ zlateva_kurchatov.htm; 02.06.2002.

Златева-Узунова, Р., 2004. Кремъчни ансамбли от ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина.- ГДА-НБУ, София, 2005, 39-73, фиг.7,12,14.

Златева-Узунова, Р., 2012 [a.] Каменни ансамбли от обекти Юмрук кая и Керез кая, община Кирково, Източни Родопи. – Годишник на департамент Археология, Нов Български Университет, под печ.

Златева-Узунова, Р., 2012 [б], Нови данни за късноенеолитната каменна индустрия от района на Родопите., под печ.-излезе!

Мазур, В., 2001. Первичная классификация кремневых орудий труда ранней епохи бронзы северо-западной Украины., Восточно европейский археологический журнал, http://archaeology.kiev.ua.; 23.06.2002.

Пожаревски, И. 1987. Проявления на ювелирни разновидности на силициев двуокис в района на язовир Студен кладенец.- Геологическите науки и минерално-суровинната база, София, 27-30.

Пожаревски, И., 1989. Проявления на ювелирни разновидности на силициев двуокис в района на Момчилград.- Рудообразувателни процеси и минерални находища, 30, София, 37-45.

Петрусенко, С., Костов, Р. 1992. Скъпоценните и декоративни камъни в България.- София, БАН, 31-33.

Сиракова, С. 2006. Къснопраисторическа експлоатация на кремъчни находища. По долините на реките Осъм и Вит, Северна България. София, 7-51.

Сираков, Н. 2004 Кремъчен ансамбъл от кромлеха при с. Долни Главанак.- Известия на историческия музей Хасково., т.2, София, 141-148.

Goranov, A., Todorova, T. 1984. Opal Siliceous rocks from the Eastern Rhodopes.- Geologie, Comptes rendus de l'Academie bulgare des Sciences, t.38, №3, 353-355, fig.2.

Gatsov, I., 1998. Technical and typological analysis of the Chipped Stone Assemblages from Troia.- Studia Troica 8, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz am Rhein, 115-139.

Gurova, M., 2001. Elèments de Tribulum de Bulgarie – Rèfèrences Ethnographiques et Contexte Prèhistorique.- Archaeologia Bulgarica, V, 1, 1-19.

Lech, J., 1997. Remarks on Prehistoric Flint Mining and Flint Supply in European Archaeology.- Siliceous Rocks and Culture, (Ramos-Millan, A., Bustillo, M., eds.), Granada, 611-637.

Nachev, I., Kancev, K. 1986. Distribution and Evolution of the siliceous rocks in Bulgaria.- Geologie, Comptes rendus de l'Academie bulgare des Sciences, t.39, №8, 81-83.

Jover-Maestre, F., J., 1997. Lithic Industry out of Knapped Flint from the Bronze Age

Archaeological Site of La Horna (Aspe, Alicante, Spain). – Siliceous Rocks and Culture, (Ramos-Millan, A., Bustillo, M., eds.), Granada, 723-736.

Pawlikowski, M., 1992. The Origin of Lithic Raw Materials.- Temnata Cave, I, p.1, Krakow, 241-286.

Pawlikowski, M., 1990. On the necessity of Standartization of Petrological investigations in Archaeology. In: Cahiers du Quaternaire, 17 – Le Silex de sa Genese a l'Outil, Actes du V Colloque international sur le Silex, Paris, 1990, p. 187 – 191.

Rosen, S., 1997. Lithics after the Stone Age.- Altamira Press, London, 81-83.

Sirakova, S., Zlateva-Uzunova, R., 2009. Eneolithic and Early Bronze Age Flint Assemblages, from Tell Ezero, Southern Bulgaria.- Saxa loquuntur, Sofia, 273-292.

Sirakov, N., Tsonev, Ts., 2001. The Late Eneolithic flint assemblage from the tell Yunactsite (South Bulgaria).- Problems of the Stone Age in the Old World., Jubilee Book dedicated to prof. J.K. Kozlowski., Yagelonian University Press., Krakow, 343-367.

Young, R., Humphrey, J., 1999. Flint Use in England after the Bronze Age: Time for a Re-evaluation? – Proceeding of the Prehistoric Society 65, 231-242.

Zlateva-Uzunova, R., Kurchatov, V. 2005. Late Eneolithic Stone Assemblage from Site Adata, South Bulgaria.- Archaeologia Bulgarica, Sofia, IX, 2, 1-15.

Zlateva-Uzunova, R. 2004. Early Neolithic Chipped Stone Assemblages from the Eastern Rhodope Mountain, South Bulgaria. Preliminary Report. – Известия на историческия музей Хасково., т.2, София, 19-24.

Stone prehistoric assemblages from Perpericon-Acropola, South Bulgaria

Radka Zlateva-Uzunova, Svoboda Sirakova

The paper presents the results of the techno-typological and raw material analysis of the chipped stone implements from the archaeological research of the Perperikon - Acropolis site in the period 2002 - 2006, which refer to the late Eneolithic, Bronze and Iron Age.

In the late Eneolithic assemblage, three technological cycles are presented: for the production of blades, for flakes and for bladelets. In the later collections there are only two cycles - for flakes and for blades. In the structure of the assemblages the highest percentage is for flakes, the blades are significantly in small quantity, the cores are only numbers.

The buts of the blades are mostly prepared by single blow. Blades are detached from single platform cores in advanced stage of exploatation with soft hammer. The blades of the late Eneolithic are predominantly with irregular side edges, profiles and trapezoidal sections. Most of the blades among the later materials, have straight edges and profiles and trapezoidal sections. There is a tendency towards standardization of the metric parameters.

Among the flakes, those from single platform cores prevails. In the Eneolithic assemblage shape of flakes is close to trapeze, sections are multyfaceted, profiles – convex, buts – prepared by single blow or feceted. In the other assemblages the shape of the flakes is mainly triangular, sections are multyfaceted, profiles – straight.

The assemblages have a similar typological structure. The retouched flakes are predominant part of the assemblages, followed by end-scrapers and retouched blades.

The most commonly used are semi-steep to steep retouch. Most of the retouched artifacts are formed on flakes.

Cores and their characteristics, as well as those of debitage products, suggest a simple production of semi-fabricates, in small series, with medium to small metrical parameters. The formation is mainly oriented towards the production of flakes, which is predominantly determined by the quality of the raw materials and the stage of techniques.

The raw material base is more different in the Eneolithic assemblage, as in the other flint collections which variation slowly decrease. For the production of the retouched forms besides the local ones, imported raw materials were also used. The raw material supply model is mainly oriented to local, which is with not high quality but easily available collections.

Key words
Perpericon – Acropola, stone assemblages, Late Eneolithic, Bronze and Iron Age

Раннонеолитни сърпове от Караново от експозицията на НАИМ-БАН[1]

Мария Гюрова

Въведение в темата

Карановският тип сърп е един от емблематичните белези (превърнал се и в символ) на раннонеолитната култура по нашите земи, процъфтявала през първата половина на VI хил. пр.Хр. Това съставно оръдие е обект на множество и многоаспектни проучвания и става нарицателно за високоефективно земеделско сечиво, при това с подчертана естетична стойност.

Употребата на раннонеолитни сърпове е археологически доказуема по запазените дръжки от еленов рог, както и по репертоара от кремъчни артефакти, които са служили за съставни елементи (зъбци) на ранноземеделското жътварско оръдие. От самото начало на неолитната култура Караново I в Югозападна България и Тракия се наблюдава изобилие и значително типологическо разнообразие на елементите от сърп. Почти всички се характеризират с диагонално излъскване, което сочи закрепване под ъгъл в дъговидна (до леко извита) дръжка от рог или дърво. През ранния неолит не се наблюдава подчертана стандартизация на кремъчните елементи – от морфометрична гледна точка те са основно пластини с дължина до 5 см и макс. ширина – 2,5–3 см; по-рядко се използват отломъци с подходяща морфология. Типологическият спектър на елементите от сърп включва всички вариации на пластини с ретуши, както и стъргалки, ретуширани отломъци и др. Често кремъчните елементи от сърпове са подлагани на допълнителна обработки за оптимизиране на режещите (главно латерални части на изделията), както и на акомодационните такива (основно странични и напречни затъпявания, улесняващи закрепването на елементите в жлеба) (за повече информация виж Gurova 2005). През ранния неолит значителна част от кремъчните елементи за сърпове са направени от специфична суровина – т.нар. балкански флинт, и са включени в категорията диагностични артефакти за раннонеолитните ансамбли. Това се отнася особено за тези от културите Караново I и II (Gurova 2012, 2014c).

Въпросът за произхода и разпространението на този земеделски инструмент в контекста на дифузията на неолита като начин на живот е разгледан от автора в няколко публикации, но е наложително осмислянето му в нерешения дебат за етапите на проникването и адаптацията на неолитния пакет в земите на днешна България (Гюрова 2008, Gurova 2001, 2006).

По-специализирани аспекти на проблема за еволюцията на сърповете като земеделски сечива в контекста на пра- и протоисторическата древност, както и за най-разпознаваемия белег на използването на кремъчните артефакти като жътварски сечива са развити в други публикации на автора (Gurova 2014 a, b).

[1]НАИМ-БАН = Национален археологически институт с музей при БАН

Обр. 1. *Снимка на сърповете от експозицията (1, 2) и фонда (3, 4) на НАИМ-БАН. Инвентарни номера на изделията: 1 – 3143, 2 – 4848, 3 – 3928, 4 – 3927. Всичките са от с. могила Карановo и се отнасят към ранния неолит. Снимки М. Гюрова*

Обр. 2*. Изображение на рога на благороден елен (снимка от интернет)*

Сърпове от НАИМ-БАН

В НАИМ-БАН се съхраняват четири сърпа от разкопки на Карановската селищна могила през 30^те^ – 50^те^ г. на 20 век **(обр. 1).** В експозицията на НАИМ-БАН са представени два екземпляра. Единият се свърза с ранните разкопки на Миков и е постъпил в сбирката на музея през 1936 г. (Миков 1937) **(обр. 1 *1*).** Вторият е от разкопки на североизточния сектор на могилата през 1955, под ръководството на Г. Георгиев **(обр. 1 *2*).** Първата му публикация съдържа ценна информация и *in situ* заснемане на контекста на намирането му, което позволява оптимално и достоверно реконструиране на оръдието (Георгиев 1958). И двата сърпа са с по 4 кремъчни елемента, но възстановката им е с различно качество на изпълнението. Други две дръжки на сърпове от еленов рог (едната с три, а другата без съставни елементи) се съхраняват във фонда на НАИМ, но съпровождащата приемането им информация е оскъдна и противоречива[2] **(обр. 1 *3,4*).**

Целта на настоящото съобщение е да представи сърповете, налични в НАИМ в една по-близка перспектива: с някои метрични данни и адекватни изображения, разкриващи аспектите на стандартизация, но и на разнообразие в изготвянето и употребата им. Микрофото документацията е направена с помощта на оборудването на ЛАКР[3] в НАИМ – дигитален микроскоп Keyence VHX-100k, Japan.

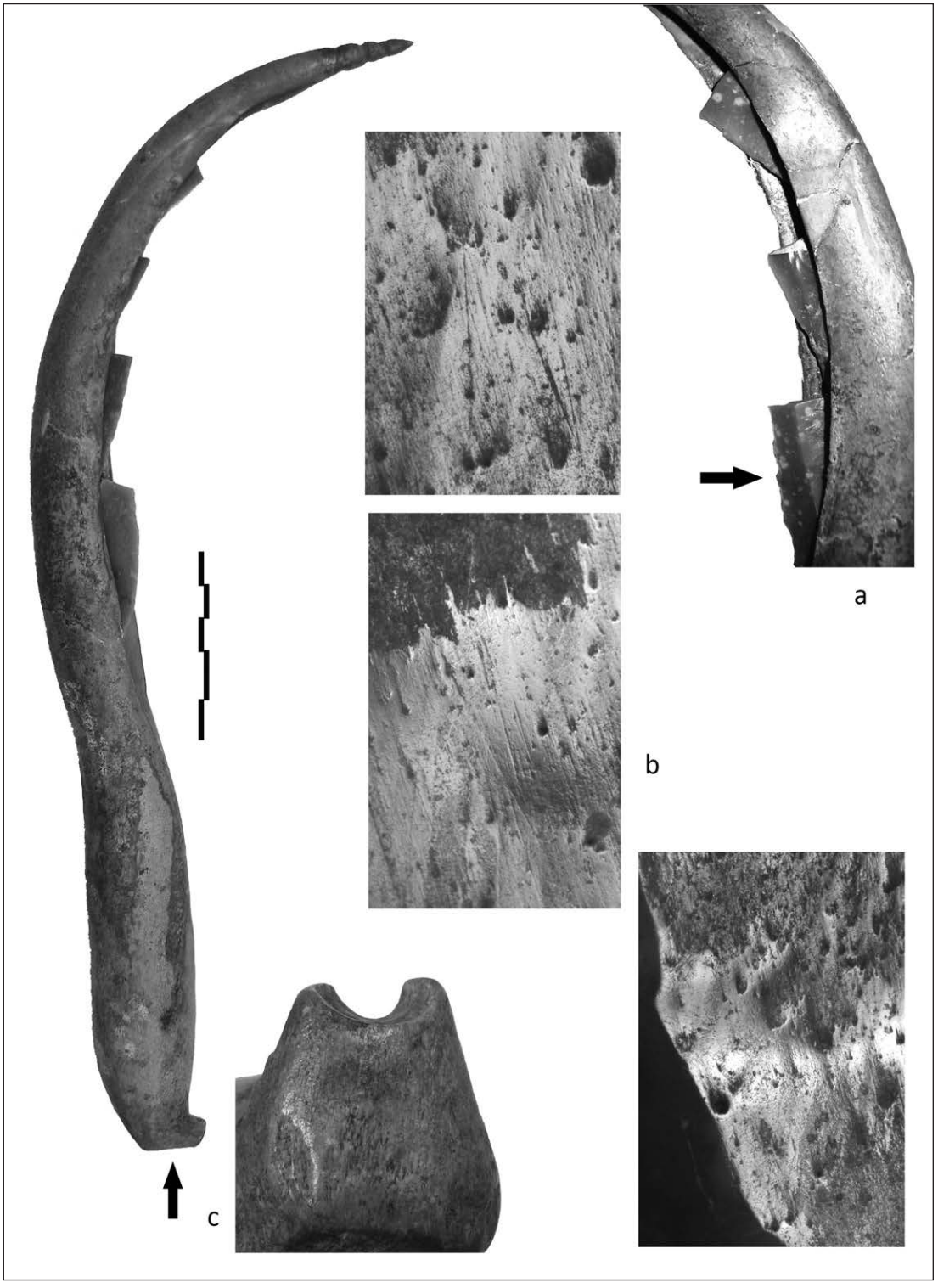
Редно е да се изтъкне, че освен от Караново, запазени сърпове от рог на елен са намирани и в други раннонеолитни селища: Ковачево (Sidera 1998, fig. 9), Самоводене (Станев 2002, обр. 96), Чавдар (по К. Кънчев, непубликувана монография, виж Гюрова 2008, обр. 2.1), Сапарева Баня, Стара Загора (Окръжна болница) (Калчев 2005, 13), Овчарово-гората (Тодорова, Вайсов, 170), Ясатепе, Пловдив (Георгиев 1958, 370 – бележка под линия). Относно обекта Ясятепе има известно противоречие между информацията от Г. Георгиев и двата публикувани сърпа (само рогови дръжки без кремъци) от П. Детев, които той отнася съответно към халколита (Детев 1959, 44, обр. 66) и към късния неолит (Детев 1976, 94, обр. 17). Най-представителна е сбирката сърпове във фонда на Регионален исторически музей (РИМ) – Казанлък, която, за съжаление, остава непубликувана.

Преди конкретното представяне на четирите екземпляра, обект на това съобщение, ще споделя мнението на специалист – археозоолог относно употребата на еленови рога като суровина за направата на сърпове и на базата на снимков материал върху сърповете от НАИМ. Според Н. Спасов[4] са използвани рога на благороден елен (*Cervus elaphus*). В конкретна употреба са влезли не части от основната щанга на рога (оста от която излизат дихотомично страничните разклонения), а от странични разклонения (израстъци), заедно с края им, използвани от човека в естествените им форми и без допълнително изтъняване и изостряне. Повечето от тези разклонения изглеждат като принадлежащи на първото – надочно разклонение на рога **(обр. 2).**

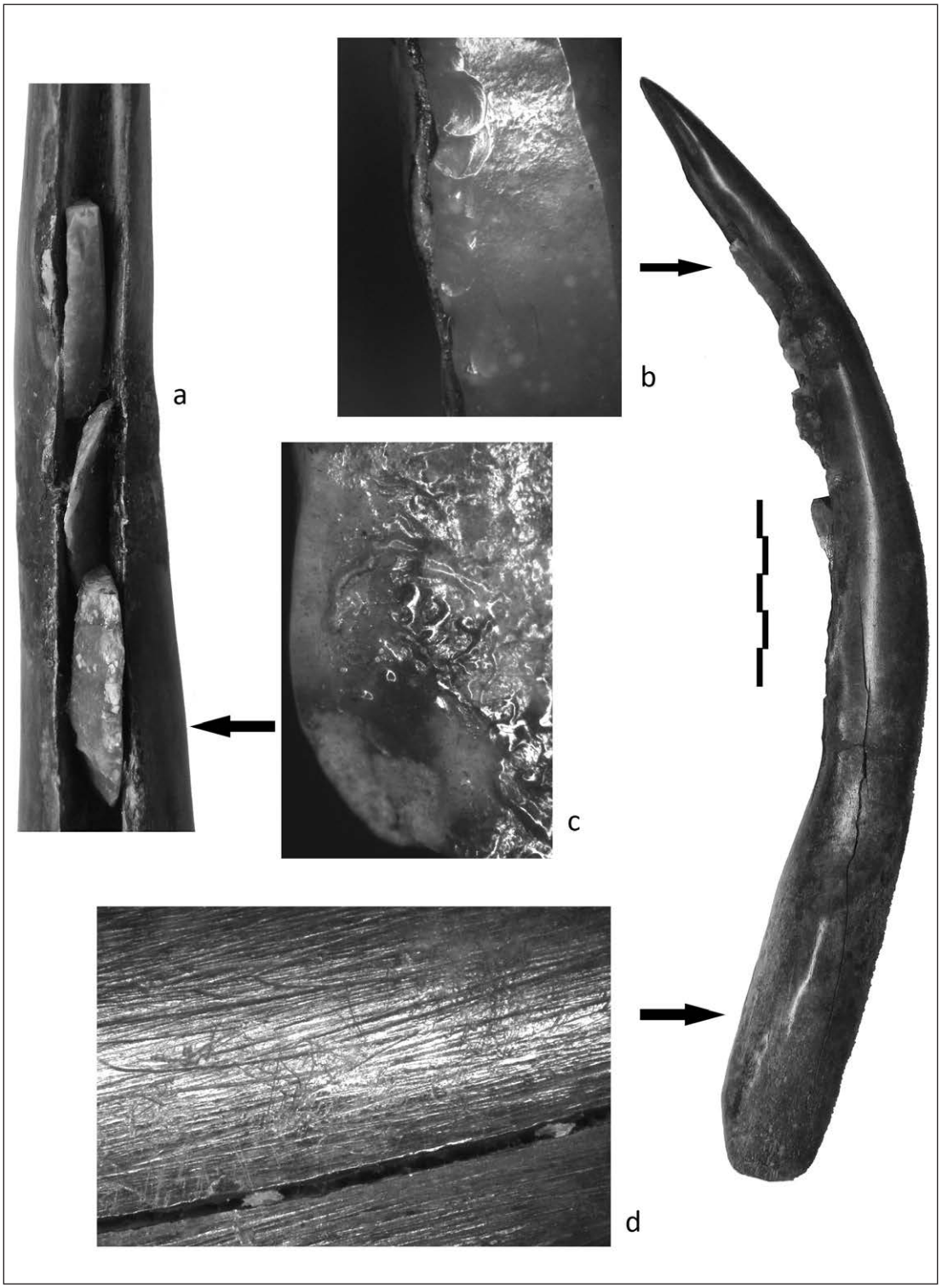
[2] Според данни от фондовик С. Танева и двата сърпа се свързват с проучванията на Миков и Георгиев като единият е вероятно от Караново IV, а другият – от Караново V–VI. Проф. В. Николов, от друга страна, отрича възможната принадлежност на сърповете към постраннноеолитните култури и периоди от Карановската секвенция.

[3] ЛАКР = Лаборатория за анализи, консервация и реставрация.

[4] Проф. Н. Спасов е Директор на Националния природонаучен музей – БАН (НПМ) и специалист с дългогодишна практика в проучването на фаунистични останки от археологически разкопки от плейстоцена и холоцена.

Обр. 3. *Емблематичният Карановски сърп с детайли на подреждане на кремъците (a), микроснимки (x100) на утилизационните излъсквания на втория елемент по реда на подреждането от основата (b) и детайл на моделираната дръжка на сърпа (c). Снимки М. Гюрова*

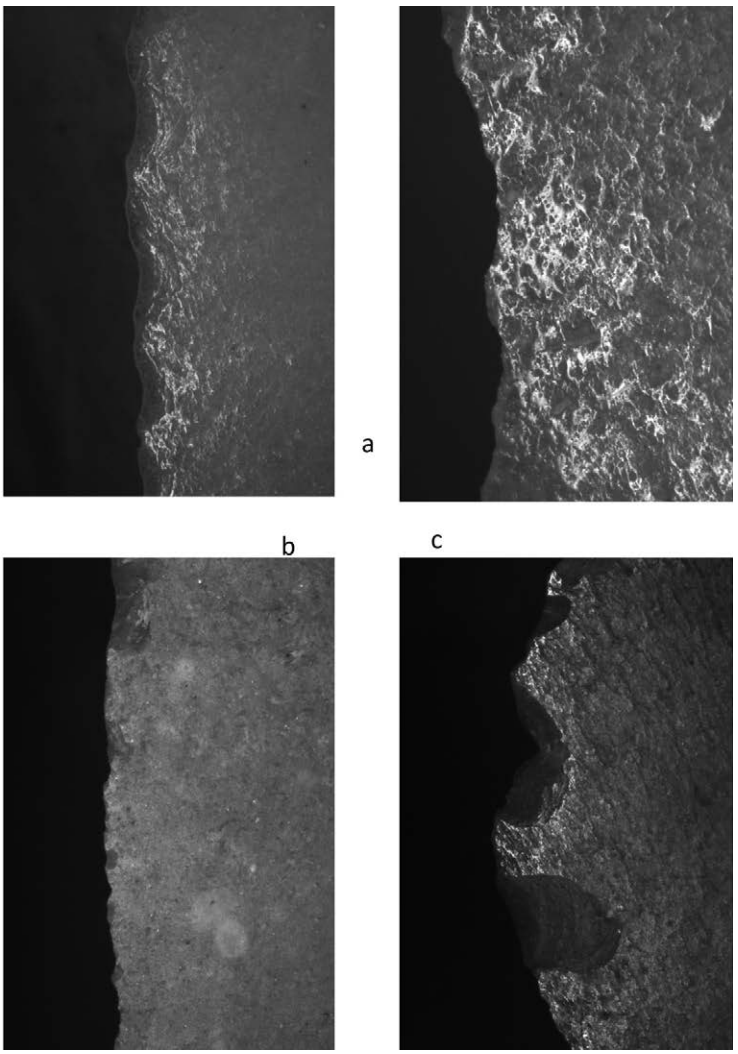
Обр. 4. *Сърп с по-слабо изразено въздействие върху формата и силуета; детайли на подреждане на кремъците (a), микроснимки (x25) на прилягането на последния кремъчен елемент към жлеба (b) и на следи от увреждане (лепило) върху втория кремъчен елемент (c); технологични следи от оформяне на дръжката на сърпа (d). Снимки М. Гюрова*

Обр. 5. *Двата сърпа от фонда и детайли на оформане на ръкохватката на единия (a, b); на кремъчния елемент (c) и на огладения връх на втория (d). Снимки М. Гюрова*

<u>Сърп 1 (№ 3143)</u> (обр. 1 *1*; 4). Това е най-ранно постъпилият в сбирката на музея сърп от Караново (ранен неолит) (*vide supra*). Сърпът е направен от цял леко дъговиден израстък (разклонение) на рога. Повърхността му е старателно огладена и полирана, проксималната част и върхът са леко оформени. Това е единственият сърп, чиято повърхност носи белези на термично въздействие, отразило са на цвета и силния блясък, който подчертава технологични следи върху неговата повърхност **(обр. 4 *d*).** Термичното третиране на дръжката е извършено преди вграждането на кремъчните елементи, които нямат никакви следи от термично въздействие.

Размери: 30 см дължина (по права линия между двата му края); дължина на жлеба – 18 см; отстояние на жлеба: от началото на ръкохватката – 11,3 см, от върха – 2,3 см; макс. дълбочина на жлеба – 2 см; ширина на жлеба – 1 см; общо тегло на сърпа – 223,5 гр.

Обр. 6. *Микрофотографии (x50, x100) на работни части на кремъчни елементи от сърп 1 в Провадия: a – с развити микрософледи от износване; b – без следи от използване; c – със слаборазвити признаци на употреба. Снимки М. Гюрова*

В жлеба на сърпа няма запазена оригинална маса закрепващо вещество. Има 4 поставени в жлеба кремъчни артефакта, закрепени със съвременно лепило, съхранено върху повърхността на втория елемент **(обр. 4** c**).** Кремъчните елементи са неумело поставени в жлеба, припокривайки се, като оформят нетипично назъбено лезвие, по-ради отсъствaнето на закрепваща и слепваща маса (смола или битум) **(обр. 4** a**).** Кремъчните елементи (зъбци) са 2 пластини с ретуш и 2 отломъка, всичките от балкански флинт и с типичното злаково ярко излъскване, характерно за използваните елементи от сърп (обр. 4 *b*).

<u>Сърп 2 (№ 4848)</u> (обр. 1 2; 3). Това е най-познатият и цитираният, прочутият и емблематичен за ранния неолит сърп от Карановската могила. И този екземпляр е направен от цял израстък (разклонение) на рога, но намесата на човека е очевидна в оформянето и скулптирането на неговата проксимална и дистална част. Силуетът е елегантен, повърхността е старателно огладена, но не съдържа видими линейни технологични следи, ръкохватката е изправена като рационално продължение на дъговидна извивка на работната част. Няма следи от термично третиране на дръжката, нито на кремъчните елементи. В основата на ръкохватката е имало

дупка[5], следи от чието двустранно пробиване са добре запазени. На по-късен етап от биографията на този изключителен инструмент, дупката е била пречупена и вторично загладена и оформена като декоративен елемент **(обр. 3 *c*).** Ръкохватката е силно огладена и на места излъскана от продължителна употреба (държане в ръка), и/или от допир с обработена животинска кожа, която придава този аспект на костната материя.

Размери: 32 см дължина (по права линия между двата му края); дължина на жлеба – 22,5 см; отстояние на жлеба: от началото на ръкохватката – 11,5 см, от върха – 3,3 см; макс. дълбочина на жлеба – 2 см; ширина на жлеба – 0,9 см; общо тегло на сърпа – 224,2 гр.

В жлеба на сърпа не се забелязва оригинална маса от закрепващо вещество, но има в изобилие реставрационен материал. И този сърп съдържа 4 запазени кремъчни артефакта, закрепени под ъгъл и оформящи адекватно назъбено (стъпаловидно в профил) лезвие **(обр. 3 *a*).** За автентичната реконструкция безспорно е допринесъл факта на намирането *in situ* на кремъчните артефакти в тяхната последователност, но просто изпаднали от жлеба (Георгиев 1958, обр. 1). Кремъчните елементи са 4 ретуширани пластини от балкански флинт. Всичките са с видимо разпознаваемо излъскване, което на микроравнище разкрива типичните характеристики на това износване – ярко излъскване и нивелиране на микротопографията, подчертана линейност и кратерообрази ямички **(обр. 3 *b*)**

<u>Сърп 3 (№ 3928)</u> (обр. 1 *3*; 5 *1*). Този сърп е най-масивен като силует и пропорции. Естествената текстура на монолитния рогов израстък на заготовката в този случай е най-видима. Ръкохватката е оформена с просто отнемане на повърхностния слой на роговата материя и оголването ѝ до спонгиоза **(обр. 5 *a, b*).** Извивката е леко дъговидна, а върхът е масивен и незаостren (такава поне е реставрираната му част!).

Размери: 35,5 см обща дължина; дължина на жлеба – 14,4 см (от която нереконструираната част е 11,6 см); отстояние на жлеба: от началото на ръкохватката – 17,5 см, от върха – невъзстановимо; макс. дълбочина на жлеба – 2 см; ширина на жлеба – 0,9 см; общо тегло на сърпа – 295,6 гр.

Този сърп не съдържа запазени кремъчни елементи. Като обща стилистика дръжката наподобява бегло сърп № 1, но не е постигнато облагородяването на силуета и детайлите. Като цяло двата посочени сърпа се доближават повече до сърповете от Хаджилар VI-VII (Mellaart 1970, figs. 177-9), отколкото до изискания и емблематичен Карановски сърп (№ 2 в настоящото изложение).

<u>Сърп 4 (№ 3927)</u> (обр. 1 *4*; 5 *2*). Това е най-дългият сърп и единственият с усукан профил. Очевидно е използването на неадаптирано рогово разклонение със солидна основа на израстъка. Няма забележими следи от оформяне на ръкохватката, докато върхът е старателно огледан и изостren **(обр. 5 *d*)**.

Размери: 38 см обща дължина; дължина на жлеба – 24 см (от която нереконструираната част е 11,6 см); отстояние на жлеба: от началото на ръкохватка-

[5]Тази дупка е разпозната и отбелязана от откривателя на оръдието Г. Георгиев (1958, 370)

та – 9,5 см, от върха – 4 см; макс. дълбочина на жлеба – 2,5 см; ширина на жлеба – 0,8 см; общо тегло на сърпа – 259,8 гр.

Този сърп съдържа един кремъчен елемент – пластина от балкански флинт с латерално нащърбяване (вероятно утилизационно) **(обр. 5 *c*).** Като силует и размери този сърп се отличава от представените по-горе раннонеолитни екземпляри, което може да се дължи на спецификата на изходната суровина – т.е. разклонението на рога, използвано като заготовка за оформянате на дръжката на сърп. От друга страна и напълно формално този сърп наподобява до известна степен сърп 1 от колективната находка от Провадия, които ще бъдат коментирани по-долу и се отнасят към късния неолит (Карановo III-IV) (Николов 2009, обр. 6). От друга страна, запазеният кремъчен елемент е диагностичен като суровина и облик за раннонеолитните ансамбли. Този своеобразен синкретизъм навежда на размисли за евентуална еволюция в стилистиката на неолитните сърпове с рогови дръжки, чието съществуване в къснонеолитен контекст доскоро беше неизвестно. Този факт намираше и логично обяснение – в пост раннонеолитните периоди дръжките на сърповете са били дървени и не са достигнали до нас като археологически артефакти (Тодорова, Вайсов 1993, 170).

Сърповете от Провадия

В експозицията на НАИМ сравнително отскоро се намира внушителна находка от 4 рогови сърпа, намерени на дъното на масивно зърнохранилище в двуетажна постройка (№5) и отнесена към късния неолит (5500-5200 г. пр.н.е.) (Nikolov 2012, fig. 11). Тази изключителна находка е публикувана и илюстрирана в детайли от В. Николов (Николов 2009, 38-42, обр. 4-8). Документирани и описани са и процесите по консервацията и реставрацията на сърповете (Пенкова 2009). Сърповете са интерпретирани като свидетелства за ритуална практика, каквото значение се отдава и на положените в къснонеолитна яма рога на благороден елен (Nikolov 2012, 39, fig. 39).

Интересни наблюдения могат да се направят относно конструкцията и стилистиката на сърповете от Провадия, сравнени с гореописаните раннонеолитни образци от НАИМ. Има бегла формална прилика между сърп 1 от Провадия и сърп 4 от гореописаните образци от Карановo. Тя се състои най-вече в усукване на тялото на дръжката по надлъжната ѝ ос, описано от В. Николов като отклоняване на върха от основната плоскост на дръжката (Николов 2009, 40). От останалите екземпляри като силует сърпове 2 и 3 от Провадия са по-близки до сърпове 1 – 3 от Карановo. Сред провадийските сърпове два са със запазена дупка за окачване в основата на ръкохватката. Интересно е, че дупките лежат в различна плоскост – в случай със сърп 1 дупката е в плоскост перпендикулярна на тази на жлеба, докато при сърп 2 – дупката е успоредна на плоскостта на жлеба (Николов, *ibidem*). Единственият екземпляр сред карановските сърпове, със следи от дупка, е прословутият карановски сърп (№ 2 в настоящото изложение). Въпреки вторичното оформяне е очевидно, че дупката на карановския сърп е била в обособена част от ръкохватката, която е перендикулярна не само на плоскостта на жлеба, и на дръжката като цяло **(обр. 3** c**).** Очевидно е, че отделни екземпляри сърпове са съоръжени с дупки за окачване. Това е практичен начин за носене на сърпа от използващия го, както и за съхраняването му като инвентар за битови нужди в определено помещение в/извън неолитното жилище.

Основната разлика между раннонеолитните сърпове от Карановo и тези от късноеолитното жилище в Провадия е в съставните им кремъчни елементи. Както беше посочено по-горе, всички запазени кремъчни артефакти от карановските сърпове са от балкански флинт и са диагностични за раннонеолитните ансамбли (особено от ареала на културата Карановo I (Gurova 2005, 2012, 2014c).

Сред запазените кремъчни елементи от сърпове 1 (7 бр.) и 2 (5-7?) от Провадия повечето са отломъци и фрагменти от пластини, които нямат стандартизирани морфометрични показатели и са били събрани на по-скоро произволен, отколкото преференциален и селективен принцип. Суровинното разнообразие е втората им отличителна черта. Третата се състои във факта, че сред кремъчните елементи има такива с изразени микроследи от използване за жътва, но има и слабо износени, както и напълно неизползвани артефакти. Тези наблюдения са направени от автора в процеса на реставрацията на сърповете, когато 4 съставни елемента ми бяха предоставени за бърза трасологична експертиза и микрофотодокумантация[6] **(обр. 6).**

От най-съществено значение в процеса на този формално-компаративен анализ е обстоятелството, че сърповете от Провадия са от късноеолитен контекст. Приема се, че заселници от Тракия, носители на късноеолитната култура Карановo III-IV са основали свое селище в Провадия, което е най-ранната фаза в секвенцията на селищната могила (Nikolov 2012). Няколко сценария са възможни: 1) тези мигриращи от Тракия групи са пренесли със себе си сърпове от типа на раннонеолитните, които са битували и през късноеолитното обитаване на селищните могили в Тракия, но такива сърпове не са намирани в късноеолитни контексти в самите тракийски обекти; 2) съхранявайки know how-то на направата и употребата на изключителните по своята ефективност раннонеолитни 'карановски' сърпове, заселниците на Провадия са ги пресъздали на местна почва, което обяснява реминисценциите в стилистиката, но и „иновациите" в подбора на кремъчните съставни елементи.

Каквато и да е истината на събитийността свързваща двете групи изделия, тя ще остане за нас в рамките на научната хипотеза. Много съществен и перспективен е, при все това, въпросът за по-мащабни компаративни изследвания на всички запазени рогови сърпове, за да се хвърли допълнителна светлина върху еволюцията и дълговечността на този удивителен ранноземеделски инструмент.

Благодарности

Изказвам благодарност на фондовика от НАИМ С. Танева за обезпечения достъп до четирите сърпа. Задължена съм и на професорите Н. Спасов (НПМ-БАН) и В. Николов (НАИМ-БАН) за отзивчивостта към запитванията ми по темата.

[6]Благодаря на В. Николов и П. Пенкова за възможността за бърза трасологична експертиза и микрофото документация.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Георгиев 1958: Г. Георгиев. За някои оръдия на производство от неолита в България. –В: Изследвания в чест на академик Д. Дечев по случай 80 годишнината му. София, 1958, 369-387.

Гюрова 2008: М. Гюрова. Праисторическите земеделски сечива – индикатори на неолитизационния процес. – В: Праисторически открития в България: Новите предизвикателства. М. Гюрова (ред.), София, 2008, 39-55.

Детев 1959: П. Детев. Материали за праисторията на Пловдив. – Годишник на Народния археологически музей Пловдив, III, 1959, 3-80.

Детев 1976: П. Детев. Разкопки на селищна могила Ясатепе в Пловдив през 1970 и 1971г. – Известия на музеите от Южна България, 1976, 81-141.

Калчев 2005: П. Калчев. Неолитни жилища Стара Загора. Каталог на експозицията. Стара Загора, 2005.

Миков 1937: В. Миков. Селищната могила до с. Караново (Н.-Загорска ок.). Известия на Българското географско дружество, 5, 1937, 157-173.

Пенкова 2009: П. Пенкова. Консервация и реставрация на сърповете. – В: Провадия-Солницата: археологически разкопки и изследвания през 2008 г. Предварителен отчет. В. Николов (ред.). София, 2009, 42-47.

Николов 2009: В. Николов. Постройка 5 (допълнителни проучвания). Колективна находка на четири сърпа. – В: Провадия-Солницата: археологически разкопки и изследвания през 2008 г. Предварителен отчет. Николов, В. (ред.). София, 2009, 38-42.

Станев 2002: П. Станев. Самоводене. Неолитна селищна могила. В. Търново, 2002.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България (краят на седмо-шесто хилядолетие преди новата ера). София, 1993.

Gurova 2001: M. Gurova. Analyse fonctionnelle des assemblages en silex d'Ilipinar, phases X et IX. – In: The Ilipinar Excavation II, Pihans 93. J. Roodenberg, L.Thissen (eds.). Leiden, 2001, 297-325.

Gurova 2005: M. Gurova. Eléments de faucilles néolithiques en silex de la Bulgarie: évidence et contexte. – Archaeologia Bulgarica IX, 2005, 1, 1-14.

Gurova 2006: M. Gurova. Functional Aspects of the Early Neolithic Flint Assemblages from Bulgaria and NW Anatolia. – In: Aegean - Marmara - Black Sea: the Present State of research on the Early Neolithic. I. Gatsov, H. Schwarzberg (eds.). Langenweissbach, 2006, 157-175.

Gurova 2012: M. Gurova. Establishing the identity of Bulgaria's first farmers – a new perspective. – Archaeologia Bulgarica, 2, 2012, 1-26.

Gurova 2014a: M. Gurova. Cereal Polish: Diagnosis, challenge or confusion. – In: International Conference on Use-Wear Analysis: Use-Wear 2012. J. Marreiros, N. Bicho, J. Gibaja, (eds.).Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2014, 90-102.

Gurova 2014b: M. Gurova. Some Examples of Technological Change in Prehistoric Bulgaria. – In: "Exploring and Explaining Diversity in Agricultural Technology. Early Agricultural Remnants and Technical Heritage (EARTH): 8,000 Years of Resilience and Innovation". A. Van Gijn, J.C. Whittaker and P.C. Anderson, (eds.). Volume 2, Oxford: Oxbow Books, 2014, 342-351 (362-365).

Gurova 2014c: M. Gurova. Flint assemblage: formal toolkit and functional connotation. In: Yabalkovo, J. Roodenberg, K. Leshtakov, V. Petrova, (eds.). Volume 1. Sofia, 2014, 381-390.

Mellaart 1970: J. Mellaart. Excavations at Hacilar (I). Edinburgh, 1970.

Nikolov 2012: V. Nikolov. Salt, early complex society, urbanization: Provadia-Solnitsata (5500-4200 BC). – In: Salt and Gold:The Role of Saltin Prehistoric Europe. Nikolov, V., Bacvarov, K. (Eds.). Provadia-V. Tarnovo, 2012, 11-65.

Sidera 1998: I. Sidera. Nouveaux éléments d'origine Proche-Orientale dans le Nélithique ancien Balkanique: Analyse de l'industrie osseuse. – In: Préhistoiore de l'Anatolie, Genèse de deux mondes. M. Otte (ed.). ERAUL 85. Liège, 1998, 215-239.

Early Neolithic sickles of Karanovo type from NIAM-BAS

Maria Gurova

(Summary)

One of the best known features (becoming a symbol) of the Early Neolithic culture on the present Bulgarian territory is the Karanovo type sickle. This composite sickle was in the focus of numerous and multi-aspect studies and represents a high quality agricultural tool with significant aesthetic value.

The use of EN sickles is archaeologically detectable by preserved antler (Reindeer) handles as well as by the flint artefacts inserted obliquely in the haft. From the very beginning of the Early Neolithic Karanovo I Culture in SW Bulgaria and Thrace there are numerous and various flint inserts (unretouched blades, flakes and typological tools). Almost all of them have typical cereal polish located obliquely to the cutting (working) edges. This polish suggests a curved handle, corresponding to the archaeologically preserved handles.

In the depot of the National Archaeological Museum there are 4 sickles coming from the excavations of the Karanovo Tell during 1930s – 1950s. Two of them take part in the permanent prehistoric exhibition in the Museum.

The paper aims to present these sickles revealing some metric data and adequate illustrations which demonstrate the standardization/ variation in the sickle morphology and style. Micro photo documentation is taken using digital microscope Keyence VHX-100k, Japan.

Key words: Early Neolithic, Tell Karanovo, sickle, cereal polish, NIAM-BAS

Скално светилище „Дядо Божова стъпка“, с. Домлян, Карловско (теренно наблюдение)

Мая Аврамова

„Веднъж Тошо ме заведе в една местност на десетина километра от Щип, близо до село Раданя, за да ми покаже съборена крепост с черква в нея, изоставена, но запазена с част от купола. Глътнах си езика. Черквата явно беше от IX–X в. ...Бях ли открил Брегалница?“ **– Иван Венедиков. Познайте ги по делата им. София, 1999.**

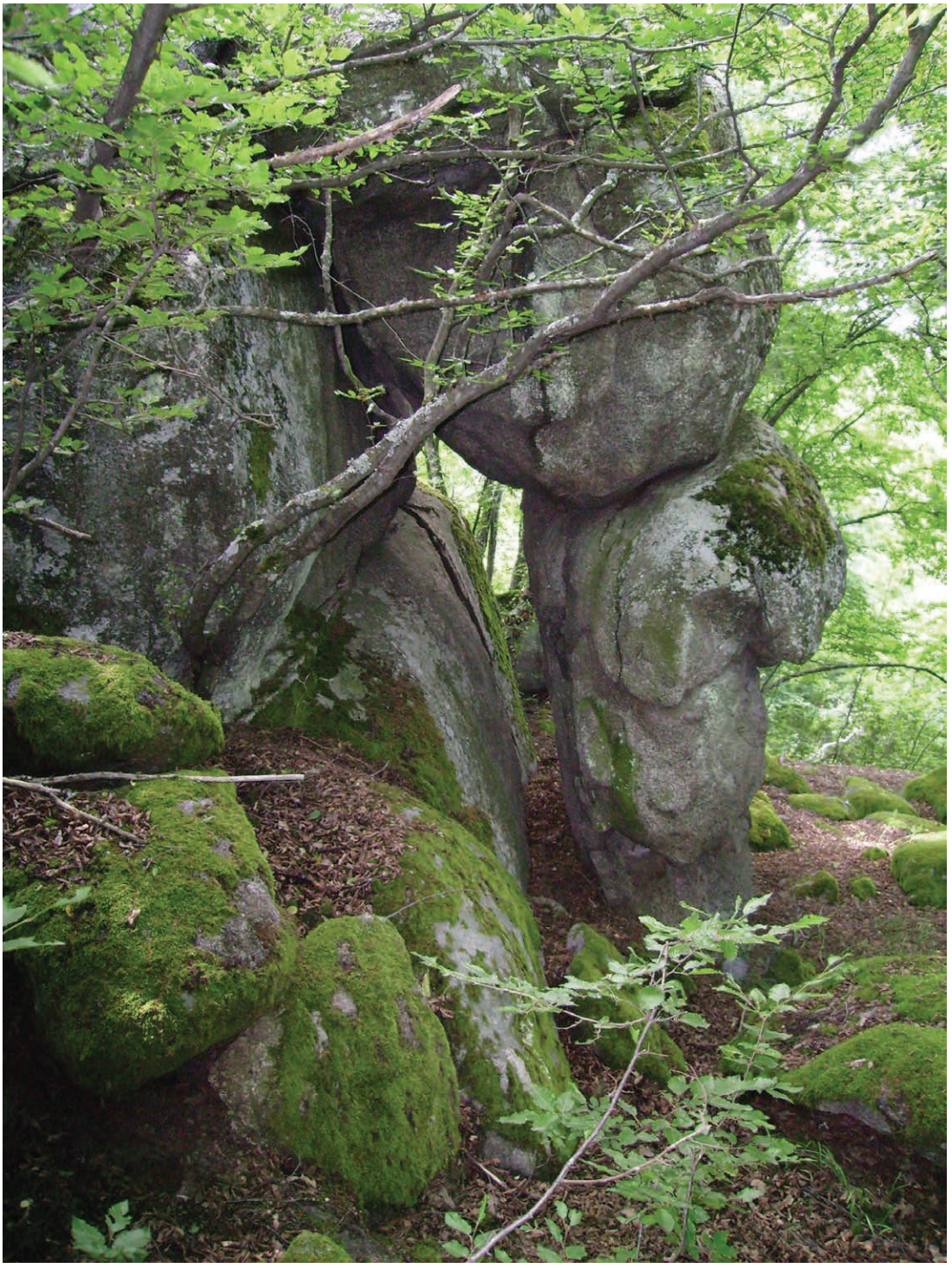
През един топъл, слънчев есенен ден на 2014 г. с Румяна тръгнахме на излет в околностите на с. Домлян, в което е нейната фамилна къща. Наслаждавахме се на прекрасното време, бавно изкачвахме редуващите се ниски хълмове по течението на малка река. Стигнахме местността Бальови камъни. По целия склон на хълма са разположени групи скални волуни със средна височина около 4–6 м.

И тук и аз като Иван Венедиков си глътнах езика – сред разхвърляните скали се откроиха две – очевидно скално-изсечени части от древно мегалитно тракийско светилище! Тогава Румяна сподели, че идва тук за втори път и знае само, че едната скала се нарича „Дядо Божова стъпка“.

Скалното светилище ***„Дядо Божова стъпка“*** в местността Бальови камъни е разположено южно от с. Домлян, върху северния склон на един от гористите хълмове на Средна гора, южно от селото. През хълма протичат две малки реки. Светилището представлява комплекс от отделни скални волуни, върху които са изсечени басейни, улеи, стъпки.

В горната част на хълма, почти под билото му, е ***„Сватбата“ (Провирало-то)***. Представлява три вертикално изправени волуни, като между втората и третата се оформя арка/процеп, затворен отгоре с монолитен камък. Ориентацията на волуните по дължина е изток-запад. От южната страна на мегалита (**табло 1**), на височината на арката, е вдлъбната хоризонтално ***човешка стъпка***. Тя е с дължина 50 см и предната ѝ част е насочена към процепа. Арката, ориентирана юг-север, е с трапецовидна форма с размери: височина 250 см, максимална ширина от запад 50 см и максимална ширина от изток – 40 см. При преминаване през арката тялото се допира до камъка. Мегалитът е наречен „Сватбата“ и в трите изправени волуни се разпознават кумът, младоженецът и булката (за съжаление, не е запазена легендата за назоваването на паметника) (**табло 2, 3, 4**).

На около 150 м под „Сватбата/Провирало“-то се намира скалата, оформена като ***Олтар/Жертвеник***. Волуната е с овална форма с височина 2 – 2,50 м и дължина 1,65 м. В източния край на сравнително равната горна повърхност е издълбан басейн с издължена овална форма, наподобяваща ***човешка стъпка***, ***наречена „Дядо Божова“***. По дължина басейнът е ориентиран север-юг, с размери 88 см х

Табло 1. *Мегалитът „Сватбата-Провиралото“ от южната страна*

Табло 3. *Мегалитът „Сватбата-Провиралото“ – поглед от север*

Табло 2. *Стъпката, посочваща входа от южната страна на „Сватбата-Провиралото“*

42 см и максимална дълбочина 10 см. Той е разделен по ширина на две части чрез изсечена преграда с ширина 10 см. Северно от басейна са оформени три жлеба за оттичане на течност. Средният е с размери – ширина горе 30 см, долу – 15 см. В басейна винаги се задържа дъждовна вода. Според единствената запазена част от преданието – тук Господ се е къпал и стъпката му се отпечатала в скалата **(табло 5, 6, 7).**

Под Олтара/Жертвеник е разположена трета волуна, върху западната част на която също личи жлеб за оттичане на течност. Върху други са изсечени малки ями с форма на купички.

По южния склон на хълма, под билото, на места личи ограждащ зид, направен от ломени камъни, без спойка, със запазена височина 0,70 – 1 м. Възможно е това да е зидът, ограждащ теменоса на светилището, но това трябва да се изясни допълнително.

На хълма са били изградени чешми и кладенци, вероятно на мястото на извори. Наличието на извори, река и потоци е допълнително условия за оформянето на Скално светилище под открито небе на този хълм.

Тук е мястото от сърце да благодаря на Еньо Денков Енев и сина му Денко Енев от с. Домлян за споделената информация за обекта и данни за топографията на

Табло 4. *Скалата – жертвеник „Дядо Божова стъпка“*

селото. Благодаря и на Румяна Михайлова, която ме отведе до светилището, за да изпитам радостта от откривателството. Преданието/легендата за светилището, както и кога е бил празникът и какви са били обредните практики, изпълнявани от поклонниците, за съжаление не са запазени. Остава надеждата, че допълнителни проучвания ще дадат отговор на въпросите и загадката ще бъде разкрита.

Табло 5. *Стъпката на светилището*

Табло 6. *Скалата – жертвеник „Дядо Божова стъпка“ – поглед от север*

Предполагаем ход на ритуала при мегалитното светилище „Дядо Божова стъпка“:

• Рано сутрин, преди изгрев слънце, поклонниците/участниците в обреда поемат от селището (разположено в равнинната част на терена) и по западния бряг на реката се изкачват по хълма. Движението е от дясно на ляво (обратно на часовниковата стрелка).

• Ритуално измиване в реката при пресичането ѝ на билото на хълма и преди навлизането в теменоса.

• Преминаване през Арката на „Сватбата“ в посока от юг на север.

• Слизане до „Жертвеника“ и извършване на общо-селищни жертвоприношения на „Стъпката“ и на другите скални волуни от отделните родове. (Тук ще споделя случка – при второто посещение на обекта, до него намерихме череп на коза – дали това не бе знак за вида жертвено животно?!).

• Пиене/ измиване с водата, събрана в стъпката.

• Слизане по източната част на хълма.

• Вероятно обредът е бил извършван по време на лятното слънцестоене – 22 юни (24 юни – църковен празник кръщение на Свети Йоан Предтеча, народен празник Еньо Билкобер).

• Възможно е посещения на светилището и извършване на определени обреди и приношения да са били правени и в други дни от отделни хора, нуждаещи се от помощ и изцеление.

Формирането на своеобразен култ към стъпалото/крака вероятно възхожда към периода на халколита (5 хил. пр.Хр.) – от това време в редица селища са от-

крити моделирани от глина човешки стъпала – например от селищните могили при с. Телиш, Плевенско, с. Юнаците, Пазарджишко, с. Салманово, Шуменско и др. (Каталог Исторически музей Плевен 1999, 14). През ранната бронзова епоха (края на 4–3 хил. пр.Хр.) върху надгробните могили, свързани с ямната култура в целия ареал на разпространението ѝ, са открити каменни надгробни стели. Върху тях са маркирани анатомични детайли, инсигнии на власт – накити, оръжия, оръдия. Върху значителна част от тях са изобразени човешки стъпала. „Изпълнени в различни техники – релеф, вдлъбнати, очертани с жлеб; близки по размери до действителните; без определено място, в повечето случаи – насочени нагоре с пръстите." (Тодориева 2001, 7). Тук ще припомня само антропоморфните стели от Могилния некропол II при с. Плачидол, Добричко (3 хил. пр.Хр.) и стелата от с. Калище, Пернишко (6-5 в. пр.Хр.) (Панайотов 1989, 120; Тончева 1972, 112). Според руския археолог Даниленко: „Стелите се срещат на групи и върху тях има атрибути – следователно те изобразяват божества, а не реални хора, бог от типа на Тешуб – върховно патриархално божество, обединяващо в себе си и божество на гърма и войната." (Даниленко 1974, 83-84). Вниманието и необходимостта да бъдат маркирани стъпалата и дланите е документирана и в гробните комплекси от следващите епохи – „Вероятно с култово предназначение – по-късно златни и сребърни стъпала от края на 6 – началото на 5 в. пр.Хр., намерени в некропола при Требенище и на северния бряг на Охридското езеро. Златни и сребърни стъпала са известни от погребения в Микена, Пелопонес и от Елевзина. Тези изделия възхождат към втората половина на 2 хил. пр.Хр и първата половина на 1 хил. пр.Хр. (Фол 2000,106).

„Често белег за свещеността на дадено място е знак/изображение върху скала или прикрепено към нея. Трудно е да се каже дали този белег означава същевременно и проявление на бога като скала или камък...Идеята, че в скала може да се прояви божеска същност е запазена и през римската епоха". Макар и с ирония Лукиан описва „ Хераклови и Дионисови отпечатъци в скала, всеки от които дълъг по сто стъпки" (Фол 2007, 78). „Скално-изсечено светилище, функционирало и през епохата на писаната история, увенчава Акропола на античния Тасос. Сега фолклорната традиция го свързва с Херакъл или Александър Македонски. В близост до него се намира естествена пещера и извор. Жертвените басейнчета, които в България обикновено се наричат „следи от копитата на коня на Крали Марко", на о-в Тасос са „следи от копитата на коня на Александър Велики" (Фол 2000, 90-91).

След приемането на християнството като религия на българите, светилищата под открито небе на езическите богове и герои са припознати като „свети места", на които са оставили следи светци и герои от българския фолклор. „Скално-изсечените жертвеници (олтари) най-често се наричат „стъпка" на (епическия герой) Крали Марко или на коня му, „Марков камък", „Господьова диря" или диря от „колата на Господа", следи, оставени от (фолклорния) св. Георги или от друг светец-воин (Фол 2000, 9; Фол 2007,78). Списъкът на персонажите, чиито стъпки са разпознати и са обект на почит на древните скални светилища може да бъде продължен – Свети Дух, Света Богородица, Света Петка, Свети Иван Рилски, Демир баба ... „Най-почитаната стъпка е тази на Христос в Йерусалим. Отпечатък от неговото стъпало може да се види в масивната скала, вградена в катедралния храм „Възнесение Христово" (Дражева 2007, 34).

И накрая един цитат от Бащата на историята за почит към човешкото стъпало от древна Скития – „В тази страна няма други забележителности освен реките, които са далеч по-големи и от най-големите и са повече на брой отвсякъде другаде. Реките и обширните равнини са достойни за учудване, но освен това има още нещо, което имам намерение да спомена: хората показват на една скала *отпечатъка от крака на Херакъл*, който прилича на човешкия, но дължината му е два лакътя; намира се на брега на Тюрас.“ (Херодот 1990, 82).

Само на територията на България досега са регистрирани десетки скално-изсечени светилища, създадени от траките. Те са създадени и са функционирали от късната бронзова епоха до края на римската епоха, т.е. в периода 16 в. пр.Хр. – 4 в. сл.Хр. „В целия Средиземноморски свят, включително и в Древна Тракия, много от високопланинските и скалните светилища обикновено са и места за астрономически наблюдения.“ (Фол 20016, 589). Мегалитните обекти обикновено са разположени на голяма височина и от тях има добър визуален обзор и „Имат изградени функционални елементи, които трасират астрономически значими посоки от точките на изгревите и залезите на Слънцето или Луната в дните на пролетното и лятното равноденствие, зимното и лятното слънцестоене, както и по време на тяхната кулминация.“ (Стоев, Мъглова, Йотова 2008, 127-128). На много от тях и днес хората от близките селища на определени празници извършват обреди, за да почетат Героите/ Бога и Светците, с които ги свързват легендите и преданията. Важно е да се отбележи факта, че повечето от празниците са през пролетно-летния период – приблизително от пролетното равноденствие, лятното слънцестоене (Еньов ден) до Горещниците (средата на юли).

„В устния орфизъм „Хелиос“ – най-почитаното божество на конелюбивите траки“ бива идентифициран като соларна хипостаза на Сина на Велката богиня-майка. Химнът в чест на Хелиос се изпява около олтар, на който гори тамян и Орфей го призовава. „Извършващият обреда-молитва, зове своя бог-демон застанал с лице на север, и съзерцава двете крайни видими точки по пътя на Слънцето. Посоката север, защото води към светлината на мъдростта (Фол 1995, 178). „За траките скалната твърд символизира Великата богиня – майка Земята, а Слънцето е нейния син. Те са равнопоставени богове. В тракийските митологични представи проникването на слънчевата светлина в пещерния утробен мрак е свещеният брак, от който се ражда владетеля.“ (Фол 2016, 590). Царят, който при траките е и жрец, след смъртта си продължава своите функции и е обожествен. Приживе той периодично обикаля своята територия, извършва обредите в чест на боговете, контролира и покровителства своите хора. Крали Марко, Демир баба и почитаните светци в древните тракийски светилища са наследници на този тракийски владетел, наричан през римската епоха Тракийския бог конник/Херос. „...Хероят (Херосът) е едно слънчево и небесно божество, което е същевременно и хтонично, и здравеносно, и покровителстващо дивата природа, и ловно, и всичко казано важи за неговия женски корелат (Великата богиня-майка).“ (Венедиков 1981, 39).

Ще приведа само няколко примера, които са най-близки до светилището „Дядо Божова стъпка“ при с. Домлян:

• ***Чешмата „Божата стъпка“*** – Светилището се намира се на 1 км южно от с. Сладък кладенец, Старозагорско. Чешмата е изградена преди 15 г. на поляна,

между два вековни ореха като е каптиран извор. Изворът се намира до скален къс с размери около 2 м. Върху него има вдлъбнатина, подобна на човешко стъпало с дължина 40-50 см и няколко други малки вдълбавания. В основата на скалата се проследяват червено-жълти нишки. Според легендата дядо Господ спрял на поляната са си почине, огладнял и взел едно агне, заклал го и си направил чеверме (от кръвта на животното са червените жилки в основата на камъка). Ожаднял Господ и направил буен извор до камък. Тук, на поляната били провеждани селските празненства и преди всичко събор на Гергьовден (Колев 2000, 76; Марков 2007, 70).

• ***„Каменната сватба“*** – Мегалитът се намира до с. Медово, Чирпанско, в Средна гора. Запазени са две легенди за скалното изваяние. Според първата една година Господ дал голям урожай и един момък дошъл отдалече, за да смели житото си, тъй като всички други мелници били пълни. Момъкът си харесал най-личната мома в селото, но родителите ѝ не я дали и момата била отвлечена. Сватбарите седнали на висок връх да си починат и направили трапеза. Господ, преобразен като дрипав старец помолил за хляб и вино, но младоженецът го прогонил. Разгневен заради отказаната храна-жертва Господ ги проклел и всички били вкаменени. В друг вариант легендата разказва – по бащина воля момата била дадена на другоселец; сватбата тръгнала и спряла на висок хълм. По изгрев слънце, от изток долетял красив конник – най-личният момък „със златни ръце“ от селото, комуто момата била дала дума. Конникът вкаменил сватбарите, заради неспазената дума и любимата му да не стане булка на друг. В скалната група особено място заема арката/провирало – вкаменена млада майка, вдигнала в ръцете си дете – деверче. Конникът повелил – който мине през отвора/ арката преди изгрев слънце – да получава здраве и сила. В това предание образът на Конникът пряко се свързва с тракийския Херос – мъжкото слънчево божество. Арката/провиралото тук е скалния образ на Великата богиня-майка, даваща живот. Провирането/докосването до камъка е магически обред на приобщаване към нейната божествена същност. До днес арката служи за лекуване и преди всичко за женско безплодие. Младите жени се провират от юг на север и поставят на лявата (женската) страна дарове – монети, накити и палят свещ. При теренните обхождания се открива антична и средновековна керамика. Вдясно от мегалита расте дърво, на което поклонниците завързват конец/парцалче от дрехата си. Обредът завършва с пиенето на вода и измиването на свещения извор край скалите (Марков 2007,109 – 112; 247-248).

• ***„Марков камък“*** – Светилището е регистрирано в землищата между селата Горно и Долно Ябълково, Факийско, Западна Странджа. Мегалитът представлява голям яйцевиден камък, подпрян на по-малък, като между тях има процеп. На върха са издълбани басейнчета. Върху скалните късове наоколо също има изсичания на ями и улеи. На 2 май – летния Атанасов ден тук се е правел курбан. Провирането под Марков камък е за здраве, както е лековита водата, която се събира в басейнчетата на върха му. Водата от басейнчетата лекува очи, а пита вода и изядена отломка от огромния камък – бездетство. В района са регистрирани долмени, неукрепено селище и могилен некропол (Марков 2007, 135; Фол 1988, 8-9; Фол 2000, 84).

• ***Скално светилище „Богородична стъпка“*** – при с. Старозагорски минерални бани, Старозагорско, Средна гора. Мегалитният комплекс включва издълбан басейн с големи размери (стъпката на Богородица) и в близост до нея – криволичеща цепнатина/провирало, през което ако преминеш ще бъдат опростени греховете ти. До стъпката расте дърво, на което се окачват парцалчета за здраве и срещу зло. В землището на селото са регистрирани древни рудни разработки, праисторическа селищна могила, античен некропол.

Тракийските скално-изсечени светилищата са разположени по планински върхове или скалисти височини, които се извисяват и от тях има добра видимост над околния терен, а те да бъдат огрявани от първите слънчеви лъчи. Почти задължителен природен елемент е на мястото да има извор или да тече река. При повечето от скалните групи се очертават между тях естествени (понякога допълнително оформени) цепнатини/арки/провирала. Изсичанията по скалите представляват система от улеи, корита и басейни, „слънчеви“ дискове, каменни тронове, човешки стъпки (по-големи от естествения размер), свързани с различни ритуали (Найденова 1986, 16-21). Край централните жертвеници, върху други по-малки скални късове се наблюдават малки изкуствени вдлъбнатини с улеи, вероятно оформени от отделни родове, на които те са изпълнявали лични/семейни жертвоприношения. В. Найденова предлага следната типология на скалните светилища:

• Малки култови места, подобно на християнските параклиси, на които хората са се събирали на определен празник; тук няма постоянен персонал – жреци.

• Светилища, почитани в по-голям район, непрекъснато функционирали, но отдалечени от големи селища.

• Светилища, край които по-късно възникват селища (Кабиле, Мадара).

• Общотракийски културни центрове като Перперек (Найденова 1986, 16-21).

В Горнотракийската низина, по горното течение на р. Стряма са регистрирани редица скално-изсечени светилища. Повечето от тях „представляват високи скални върхове, завършващи с малки на площ тераси, покрити със землен насип. При тези обекти се наблюдава наличието на оградни зидове, които подобно на огражданията с камъни в надгробните могили определят и маркират културната площ – теменоса. Събраният керамичен материал от обектите Момини гърди (Баня) и Стражата (с. Свежен) се отнася към периода 6–1 в. пр.Хр. (Кисьов 1990, 66-68). Скалните светилища „Люляково светилище“ при с. Розовец, „Яйцето“ при с. Свежен и други мегалитни съоръжения в района на Брезово, регистрирани и проучени наскоро допълват картата на мегалитните комплекси в Средна гора (Фол 2015, 23).

Най-ранните селищни центрове, открити при с. В. Левски, Раковски, Дуванлий, с. Соколица се отнасят към периода края на 6 до началото на 4 в. пр.Хр. Някои от тях са функционирали като политически център с управленски правомощия, други като занаятчийски, металургични и занаятчийски центрове, тържища и неукрепени селища със земеделски характер (Кисьов 2007, 69).

Район, в който са разположени голям брой могили, групирани в определена територия, са землищата на селата В. Левски, Домлян и Горни Домлян. От техните околности произхождат единични статери на Кизик и две колективни находки от драхми на тракийското анонимно племе със сюжет „Силен отвлича Менада“, по-

ставени съответно в глинено и медно съдче. В околностите на тези села се намират около 30 могили, разположени върху планинските възвишения и склонове. В две от тях при селскостопански дейности са открити богати гробни комплекси (Кисьов 1994, 104-109).

Скално – изсеченият паметник „Дядо Божова стъпка" определено може да се свърже с древно-тракийската практика да се изграждат скални светилища, на които се отдава почит към Великата богиня майка и нейния син Слънцето.

Скалното светилище „Дядо Божова стъпка" е необходимо да се регистрира в Археологическата карта на България след извършване на допълнителните измервания и точна локализация на обекта.

Приложение:

Археологически данни за село Домлян и съседните селища в община Карлово

Село Домлян (Долни Омарбас) е разположено в планински район, в полите на северния склон на Средна гора. Надморската височина на землището е от 300 до 499 м., население 400 човека **(табло 1–7).**

На територията на с. Домлян са открити интересни находки от античността:

• ***Глава на овен от главнярник***. Предметът е от глина, запазена е само главата с размери – дължина 23 см, височина 20 см, дебелина 12 см. Пластично са моделирани рогата, чиято повърхност е набраздена чрез притискане с пръст; очите и ноздрите са оформени с вдлъбнати кръгчета, а устата – с врязана резка.

Датировка: 3 – 2 в. пр.Хр., съхранява се в Археологически музей (АМ) Пловдив (Герасимов 1960, № 58, табл. XII/4).

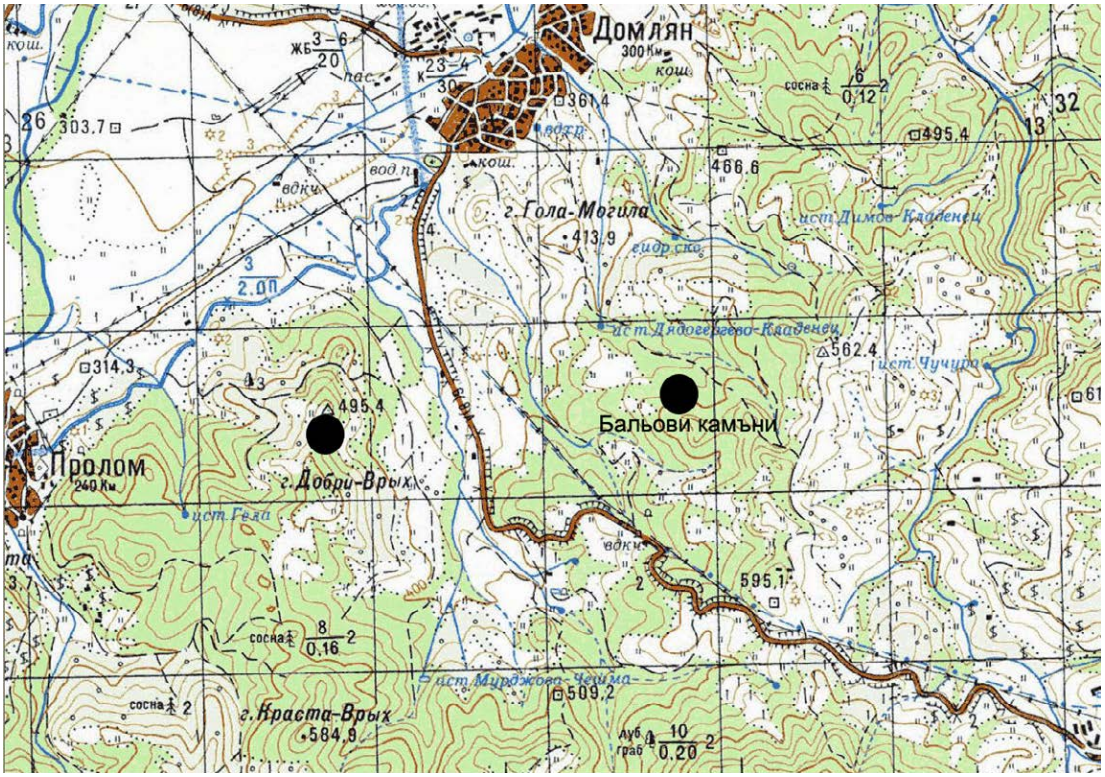
• ***Могилен некропол в местността Кара Перетли*** (по посока на с. Пролом).

Състои се от 5 могили, групирани на площ от 20 дка. В една от разрушените могили през 60-те години е открито погребение чрез трупополагане. Част от гробните дарове днес се съхраняват в АМ Пловдив. Даровете са: глинен съд – скифос, фрагменти от амфори и съдове, работени на ръка, бронзова ситула, бронзова каничка, шлем – халкидски тип. Върху начелника на шлема допълнително чрез врязване на точки е изобразена двойна брадва-лабрис с дръжката наляво. Лабрисът е символът на царете на Одриското царство. В надгробната могила през 4 в. пр.Хр. е бил погребан тракийски воин-аристократ (Кисьов 2004, 49-50).

Село Горни Домлян

• В разрушена ***надгробна могила*** от гробните дарове са предадени в Исторически музей (ИМ) Карлово бронзова ситула, сребърна кана, бронзова тока от конска амуниция с релефно моделирана глава на Силен. Находките се отнасят към 4 – 3 в. пр.Хр. (Kisyov 1997, 3).

• В меден съд са открити ***69 сребърни монети*** – 16 драхми на анонимно тракийско племе (Силен и менада), 1 тетрабол на Аполония, 52 тетрабола на град Парион в Мала Азия. Надохката се датира в 5 в. пр.Хр. (Герасимов 1964, 237). Находката е открита в периферията на могилен некропол.

***Карта** на южната част на от землището на с. Домлян*

Село Бегунци – ***Култова двойна брадва*** – бронз, дължина 24 см. Кръглият отвор за дръжка е оформен двустранно като втулка – сферично оформени израстъци. По повърхността на предмета и особено по режещите части не личат следи от употреба. Лабрисът е бил използван като царска и/или жреческа инсигния. Датировка – късна бронзова епоха, 1600 – 1200 г. пр.Хр., съхранява се в АМ Пловдив. (Gold of the Thracian Horsemen 1987, 119, n. 138)

Село Соколица – в землището на селото са открити три монетни находки. Регистриран е и могилен некропол от 5 могили. В една от могилите като гробни дарове са открити бронзови ситула и коланна тока и сребърен съд, датирани в края на 4 – началото на 3 в. пр.Хр. Първата монетна находка е открита в м. Лъгът и се състои от 17 бронзови монети на Севт III (Зевс конник). Втората находка съдържа 8 бронзови монети от същия тип. Третата находка е открита в глинен съд, източно от селото и съдържа 15 монети на Севт III (Зевс конник) и една монета на Филип II. В м. Лъгът е проследен и масивен крепостен зид, в чиято основа е открито голямо количество керамика и златен статер на Филип II. Тези данни са основание обекта да се определи като тържище, съществувало през 4 – 3 в. пр.Хр., което е принадлежало към територията на Одриското царство (Кисьов 2004, 47-48).

Село Мраченик – заедно с голям глинен съд-питос са открити златен статер на Филип II, тетрадрахма и драхма на Александър. Велики (Герасимов 1937, 315)

Село Дъбене – на брега на р. Стряма е проучено частично селище от ранната бронзова епоха. На 400 м от него е открит и в процес на проучване могилен некропол с видими 9 могили. В проучените от тях са открити многобройни златни предмети, отнасящи се към 3 хил. пр.Хр., някои от които по форма, размери и предназначение са уникати (Христов 2007, 5-12).

Село Васил Левски – в землището на селото са регистрирани и проучени значими обекти от тракийската древност. Тук са регистрирани два могилни некропола в местностите Саадерси (3 могили) и Кошарите (5 могили). „Гробните комплакси принадлежат към кръга богати гробове, свързани с тракийската аристокрация в периода 5 – 3 в. пр.Хр. В м. „Саадерси" е проучено значително селища, състоящо се от укрепена и неукрепена част с площ около 35 декара. Планировката на селището, укреплението, откритите многообразни находки „налагат извода за неговото възникване като политически център с управленски функции през 5 в. пр. Х. Животът в укрепената част на селището прекъсва насилствено, без да бъде продължен покъсно. Това най-вероятно се дължи на преместването на политическия център на Одриското царство в началото на 4 в. пр.Хр." (Кисьов 2004, 48-53, 71).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Венедиков 1981: И. Венедиков. Тракийският херой – В: Тракийски легенди, София, 1981, 25-50.

Герасимов 1960: Т. Герасимов. Келтски култови фигури – В: Известия на Археологическия институт, XXIII, 1960, 165 – 204.

Герасимов 1964: Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г. – В: Известия на Археологическия институт, XXVII, 1964, 237 – 248.

Даниленко 1974: В. Дниленко. Энеолит Украны. Киев, 1974.

Дражева Ц. 2007: Каменните стъпки от Тракийското светилище в м. Беглик таш край град Приморско – В: Известия на музеите от Югоизточна България, XXIII, 2007, 28 – 36.

Каталог Исторически музей Плевен 1999, Плевен, 14, обр. 18

Кисьов 1990: К. Кисьов. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско – В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 64-74**.**

Кисьов 1994: К. Кисьов. Някои аспекти на селищното развитие в Горното течение на река Стряма през късната желязна епоха – В: Поселищен живот в Древна Тракия, Ямбол, 1994, 104-109.

Кисьов 2004: К. Кисьов. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр.Хр. София, 2004.

Колев 2000: Н. Колев. Български предания и легенди, свързани с водоизточници. Велико Търново, 2000.

Марков 2007: В. Марков. Културно наследство и приемственост. Наследство от древно езическите свети места в българската народна култура. Благоевград, 2007.

Найденова 1986: В. Найденова. Скалните светилища в Тракия – В: Поселищен живот в Тракия. (Втори национален симпозиум), Ямбол, 1986, 15-29.

Панайотов 1989: И. Панайотов. Ямната култура в българските земи. (Разкопки и проучвания XXI), София, 1989.

Стоев, Мъглова, Йотова 2008: А. Стоев, П. Мъглова, Д. Йотова. Мегалитният паметник край с. Бузовград, община Казанлък – вратата на Богинята – В: Известия на историче-

ски музей Стара Загора, т. III, 2008, 127 – 137.

Тончева 1972: Г. Тончева. Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям – В: Thracia, София, 1972, 101-119.

Тодориева 2001: Б. Тодориева. Каменни антропоморфни изображения от района на Северното Черноморие и Балканите (IV–II хил. пр.Хр.) – В: Анали 2-4, 2001, 3-16.

Фол 1995: Ал. Фол. Химните на Орфей, София, 1995.

Фол 1988: В. Фол. Свещеното пространство – В: Митология-изкуство – фолклор, III, 1988, 5-10.

Фол 2000: В. Фол. Мегалитни и скално-изсечени паметници в Древна Тракия. София, 2000.

Фол 2007: В. Фол. Скални топоси на вяра в Югоизточна Европа и в Мала Азия през древността. София, 2007.

Фол 2015: В. Фол. Лего за гиганти – В: Списание 8, 9 (81), 2015, 14-28.

Фол 2016: В. Фол. Култът към Слънце Бога в Тракия в Средиземноморски и Малоазийски контекст – В: Поломието, находки, събития, личности, VII, VIII Национални научни конференции (Исторически музей, Попово), Велико Търново, 2016, 558 – 594.

Херодот 1990: Херодот. История, превод П. Димитров, София, 1990.

Христов 2007: М. Христов. История написана със злато – Будител, 3, 2007, 5-12.

Gold of the Thracian Horsemen. Treasures from Bulgaria, Montreal, 1987, 119, no. 138.

Rock sanctuary of Dyado Bozhova Stapka – village of Domlyan, Karlovo region (Field observation)

Maya Avramova

(Summary)

The rock sanctuary of Dyado Bozhova Stapka in the Balyovi Kamani locality is situated south of the village of Domlyan, on the northern slope of one of the wooded hills of Sredna Gora Mountain. Two small rivers run through the hill. The sanctuary represents a complex of separate rock boulders on which pools, grooves and steps have been carved.

At the upper part of the hill, almost below its ridge is Svatbata (Proviraloto). It consists of three vertically set boulders. Between the second and the third boulder an arch/ crevice is shaped, covered by a monolithic stone. Lengthwise the boulders are oriented in East-West direction. On the southern side of the megalith, at the level of the arch, there is a concave horizontal ***human step***. It is 50 cm long and its front part is facing the crevice. The arch, oriented South-North, has a trapezoid shape and dimensions: height – 250 cm, maximum width from the west – 50 cm and from the east – 40 cm. While passing through the arch the body touches the stone. The megalith is called Svatbata (the wedding) and in the three standing boulders one can recognize the best man, the groom and the bride (unfortunately the legend for naming the scene is not preserved).

At approximately 150 m below the Svatbata/Proviralo there is a rock shaped as an **Altar**. The bolder is of an oval shape with height of 2 – 2,50 m and length of 1,65 m. In the eastern part at a relatively flat surface a pool is carved with elongated oval shape

resembling a ***human step called Dyado Bozhova***. Lengthwise the pool is oriented South-North with dimensions of 88 x 42 cm and a maximum depth of 10 cm. It is divided in two parts by a 10 cm wide carved barrier. To the north there are tree grooves for draining liquids. The middle one is 30 cm wide at the top and 15 cm at the bottom. In the pool rainwater is always retained. According to the legend, this is the place where God had a bath and his step was imprinted into the rock.

Below the Altar there is a third boulder on the western part of which there is also a groove for drainage. Small pits with a shape resembling small bowls are carved on other rocks.

On the southern slope of the hill, below the ridge, a surrounding wall is visible at some places, made of quarry stones with no mortar and preserved height of 0,70 – 1 m. It is possible that this is the wall enclosing the temenos of the sanctuary, but this needs further clarification.

The location of the site, the good visibility over the surrounding terrain to the north, as well as the carved steps and additionally shaped upper part of the arch give grounds to the suggestion that astronomic observations were carried out at the sanctuary. Based on them the annual cycle of feasts and various agricultural activities was determined.

The rock-cut site of Diado Bozhova Stapka can be definitely connected to the ancient Thracian practice of rock sanctuaries where the Great Mother Goddess and her son – the Sun were worshipped.

The rock sanctuary of Diado Bozhova Stapka requires to be recorded in the Archaeological map of Bulgaria after additional calculations and precise localization of the site are carried out.

Златното руно в тракийската иконография

Иван Маразов

Овенът е една от основните животински фигури в паметниците на изкуството от древна Тракия още от ранножелязната епоха. Вероятно тази честота се дължи на несъмнената роля на жертва, която животното има в ритуала на жертвоприношение – в индоевропейската виктимална йерархия то заема четвъртото място (Puhvel 1978), но се принася в повечето случаи. В един от най-големите български празници Гергьовден съвсем ясно проличава, че агнето е субститут на детето като обещана жертва на светеца (Колева 1981). В това отношение приликата с мита за златния овен в стадата на Атамант, който спасил децата на беотийския цар, е многозначителна (Apollod. *Bibl.* 1.9.1). От друга страна, тази роля на овена се определя от функцията му на медиатор, позната в много древни митове. В току що споменатия гръцки мит именно овенът отнася по небето Фрикс и Хела до Колхида. Животното помага и на Одисей да се спаси от Полифем (Pucci 1995; Маразов 2011). Пространствената позиция на златното руно също видетелства за тази медиативна функция: в Колхида то виси от дървото в храма на Арес, у хетите – от вечнозеленото дърво еа (Иванов 1970; Haas 1975). А в релефите от котела от Гундеструп змията, която шепне божествените тайни в ухото на шамана и извежда от долното царство младите войни, е представена с овнешки рога (Marazov 1991). Най-ценната част от жертвата на овена е руното, което след жертвоприношението най-често остава за жреца. Овча кожа се постила върху креслото на най-почетния гост или за божеството (Petropoulou 1985). Разбира се, бихме могли да спекулираме, че ценността на кожата се определя от нейната икономическа стойност в живота на древния човек, но митологичното мислене има своя ценностна система, която поражда и известния мит за златното руно.

Предмет на предлаганата статия е тракийският вариант на мита за златното руно. За времето, откогато този митологичен сюжет бе идентифициран в изображенията върху набузниците на златния шлем от Коцофенещи (Marazov 1981), се появиха много нови паметници от тракийските земи, което позволява разширяване и задълбочаване на интерпретацията. Имам предвид начелниците от Ивански, Пейчова могила и Долна Козница, скифоса от Стрелча, дръжката на патерата от Голяма Косматка, кана № 154 от Рогозен, бронзов накрайник, бронзова ситула, сребърна фиала и два сребърни ритона от колекцията „Васил Божков“ и сребърен ритон от Орешкова могила. Това показателно количество произведения на торевтиката подсказва колко важно е мястото на овена в иконографията и идеологията на траките.

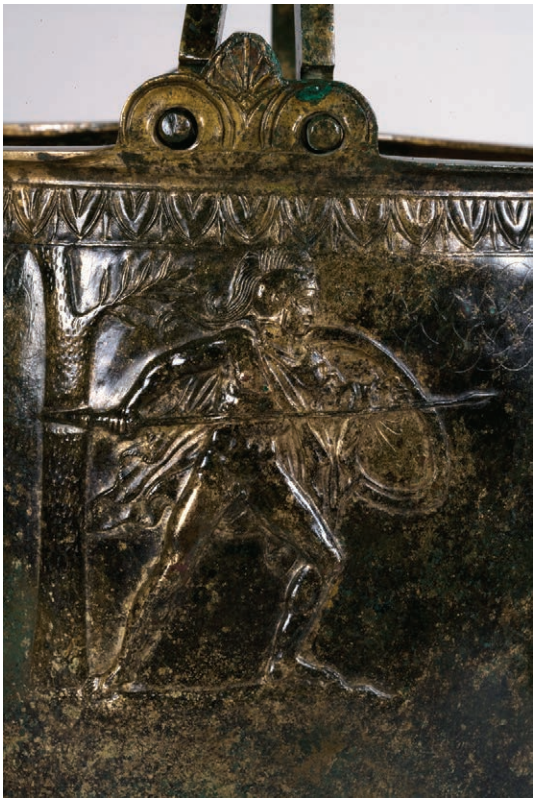
Бронзовата ситула от колекцията „Васил Божков“ е рядък екземпляр с фигурален фриз, изчукан върху тялото (Marazov 2011, no. 127; Маразов 2013). Под устието на съда са представени в сражение две фигури: надясно настъпва гол, наметнат с развята зад гърба му хламида ефеб, въоръжен с копие, щит и шлем, а наляво – об-

лечена в къс хитон девойка-воин с две копия и щит в дясната ръка. Каквото и обяснение да приемем за голотата (вж. последно дискусия по темата у Hurwit 2007 и Ross Holloway 2006, 376), ясно е, че ефебът демонстрира своята смелост като влиза в битката без защитно въоръжение, освен маркиращите воинския му статус шлем и щит („героичният костюм"). Неговата *arete* се изявява в доверието му в собствените сили и умения. Възможно е в очите на елина от класическата епоха голотата да отразява демократичния идеал за изономолия, тъй като костюмът би създал условия за аристократическото социално-икономическо неравенство (Miller 2000). В тази безразсъдна смелост може би се отразява индоевропейската характеристика на воина като покровителстван от божествени и магически сили: нали и германските *berserkr* воюват голи до кръста и хапят своите щитове (Sighinolfi 2004). Разбира се, това обяснение може да работи само в демократическото гръцко общество. Когато такова изображение попадне във варварска среда, то със сигурност се ресемантизира. Ние знаем елинското становище за отношението към голотата у варварите – те я намирали за срамна (Herodot 1.10.3; Thuc. 1.6). От друга страна, обаче, тъкмо дрехата създава разликата между „мъжко" и „женско". Тъй като в гръцката култура облеклото е кодирано като „женско" (Mills 1984; Rose 1985; Scheid, Svenbro 1994; Bassi 1995, 7), то, естествено, е основен компонент в конструирането на женската идентичност (Blundell 2002, 145). Затова и във вазописта от класическата епоха ефебите са винаги голи, докато амазонките и варварите са представени облечени. В изображението на жената върху ситулата липсва типичното за амазонката въоръжение – пелта, брадва, лък и горит (за последните виж Herodot 4.114). Тук тя е снабдена с къс крив меч за близък бой и с две копия – тип ромфея или сагарис. Шлемът е от трако-фригийски тип: на върха се извива напред, в челната част е оформен като стленгида, завършваща при неподвижните набузници с волути, от върха се развява дълга конска опашка. Кръглият аргоски щит има за епизема „македонска звезда", което може да е още едно свидетелство за датировката на ситулата от втората половина на 4 в.пр.Хр. Костюмът не следва установената във вазописта традиция амазонката да се представя облечена по „варварски", т.е. в кафтан и панталони (Shapiro 1983; Veness 2002). Безръкавната туника е къса (до над колената). Талестрис, царицата на амазонките, която посещава Александър, за да роди от него син, също носи две копия, а дрехата не слиза под колената (Quint Curt. 6.5.24-32; Diod. 17.77.1-3; Ср. Daumas 1992; Carney 1993; 1996; Baynham 2001). Зад гърба ѝ се развява хламида, каквато често се среща в изображенията на тази митологична фигура в гръцкото изкуство. Краката обаче са обути в кожени ботуши – нали всичко си правят от кожа, както твърди Страбон (Strabo 11.5.1). Двете копия влизат и в арсенала на митичните ловджийки към средата на 5 в.пр.Хр. (Parisinou 2002, 59). С десния си крак девойката е настъпила огромно руно на овен, с дясната си ръка посочва на младежа тази инсигния.

Най-вероятното тълкуване на сцената върху ситулата е амазономахия. Тази тема е позната в тракийската иконография (Marazov 1996, 192-206; Маразов 2013). Както в каничка №154 от Рогозен и тук ефебът е гол, докато жената е облечена. И в двата съда девойката, като истинска савроматка, може да се омъжи едва след като убие неприятел, дори трима (Hippocr. *Peri Aer*.Ch.17; ср. и Herodot 4.116-117), точно както в каната. Савроматката е амазонка до брака, след това „вече не се качва на кон", т.е. престава да упражнява мъжки дейности, а се държи като гръцката

***Обр. 1**. Бронзова ситула от колекцията „В. Божков“, детайл.*

***Обр. 2**. Бронзова ситула от колекцията „В. Божков“, детайл.*

съпруга. Същото е и в Тракия: преди брака момичетата сами избират с кого да се любят, но след брака стават почтени съпруги (Herod. 5.6; Кацаров 1913). Трябва да се подчертае, че както и амазонките, тракийските девойки държат инициативата на избора в сексуалните отношения (ср. мита за брачното състезание за ръката на Палена – Conon – *FGH* I 190 ff). Не привеждам тези „обредно-битови“ данни за поведението на варварките, за да търся „исторически“ свидетелства за реално амазонско общество в Тракия и Скития. Според Дж. Бонфанте етимологията на „амазонка“ идва от тракийската дума за мъж *maz-* (Bonfante 1987; 1989), т.е. названието точно отговаря на поведението на този митологичен персонаж – антимъжка, антианейрос. М. Хълд приема предложеното още от Якобсон и подкрепено от Пизани извеждане от същия корен на значението „без мъж/съпруг“ (Huld 2002). Тази „тракийска етимология“ е още едно доказателство за съществуването на митичния образ „амазонка“ и в тракийска среда, след като е засвидетелствано още от Херодот, както и от иконографията, и за скитите. Изобразителните текстове по паметниците на изкуството от Тракия само идват да подкрепят това предположение.

Независимо от близостта на сюжета към темата амазономахия, все пак остава открит въпросът за идентификацията на персонажите и сцената, в която те участват. Има няколко възможности. Преди всичко ясна е връзката на действието с мита за златното руно, тъй като в краката на въоръжената девойка виждаме овча кожа. Именно това затруднява отъждествяването на женската фигура като амазонка. Възможно е пред нас да е някакъв друг женски митичен персонаж, близък като поведение до амазонките, но и свързан с мита за златното руно.

Обр. 3. *Златен пекторал от Толстая могила, детайл.*

Обр. 4. *Златен пекторал от Толстая могила, детайл.*

Гръцката митология ни е запазила следи от връзка на митичните амазонки с кръга сюжети за златното руно. Пелей, който изпраща Язон да търси тази инсигния, участва в похода за пояса на амазонките (Pind. *Nem*.3.38; виж Shapiro 1980; Schefold, Jung 1989; Cusset 2003; за блестящите и ароматни женски дрехи в гръцкия епос виж Shelmerdine1995). Есхил разполага амазонките в „земята на Колхида" (Aesch. *Prom*.410-415; 719-724). По-късно Страбон, който отделя голямо внимание на точната география, локализира територията на амазонките в кавказките планини (Strabo 2.5.1-4; Quint Curt. 6.5.24). Така че асоциацията между амазонките и златното руно в митичната география е очаквана и в изкуството, макар и непозната досега.

Най-интересният момент от сцената върху ситулата е в това, че девойката е настъпила руното, сякаш го защитава от нападащия я гръцки ефеб или пък обратно – предлага му този талисман. От една страна, златното руно е знак на царската легитимност. От друга страна, както пише Диодор, при пътуването си в Колхида, аргонавтите се срещат с таврическите стражи на светилището на Арес, където

Обр. 5. *Златен пекторал от Толстая могила, детайл.*

Обр. 6. *Набузник на златния шлем от Коцофенещи.*

Обр. 7. *Началник от Долна Козница.*

от клоните на дърво виси руното. Таврите, както е известно от древните извори, жертват чужденците, а освен нова, почитат Богинята Дева или Артемида Тавропола (Herodot 1.82; Пятышева 1971). Те са народ, който наред със скитите и савроматите, е доминиран от женската власт, т.е. със следи от гинекократия в културата си. Следователно, можем да допуснем, че в някои варинти на мита именно жени-воини – „таври", охраняват светилището на Арес и златното руно. Още повече, че втората дъщеря на Еет – Кирка царувала над савроматите, след като убила мъжа си – техния цар и после се оттеглила на самотен остров само с жени, т.е. тя показва типично амазонски черти (виж Diod. 4.45.3-4). В поведението на Медея има толкова непривична за елина независимост, че тя също би могла да се причисли към расата на амазонките – самият факт, че тя убива брат си, а след това и мъжките си деца, я поставя в един ред с амазонките, които „деца не гледат" и избиват мъжките си рожби (виж Flory 1978; Foley 1989; Clauss, Johnston 1997). А и майката на Кирка и Медея – Хеката също е типична амазонка: тя се увлича от лова, вместо животни убива хора (мъже), принася в жертва чужденци, издига светилището на Артемида Таврическа, в което се практикува този обичай, убива дори чичо си Перс, за да върне трона на баща си (Apollod. *Bibl*.1.9.28), докато накрая се омъжва за чичо си Еет, цар на колхите (Diod. 4.45.1-3). Така „амазонките" савроматки се оказват „роднини" на магьосничките от Колхида. Може би амазонката, стъпила на руното, е самата Хеката, съпругата на Еет, която го накарала да възприеме обичая да убива всеки чужденец (Diod. 4.46.2; 4.47.2,6) и която, както видяхме, като истинска савроматка, самата е практикувала амазонско поведение. От друга страна, битката може би описва схватката между Медея, която завладяла руното, и брат ѝ Апсирт, който иска

Обр. 8. *Сребърен ритон от колекцията „В. Божков“, детайл.*

Обр. 9. *Накрайник на сребърен ритон от колекцията „В. Божков“.*

Обр. 10. *Сребърен ритон от колекцията „В. Божков“, детайл.*

да си го върне (Vуге 1996; Bremmer 1997). Всички разгледани интерпретативни възможности имат общ знаменател – „мъжкото“ поведение на женските митологични персонажи.

Амазонката е настъпила златното руно – жест, изразяващ собственост или победа. Сцената може да се сравни с амазономахията в кана №154 от Рогозен: както в нея настъпването по крака на Херакъл от амазонката означава победа за женското начало, така тук жестът на девойката-воин символизира владеенето на инсигнията. С дясната си ръка девойката сочи към него, сякаш да покаже на ефеба, че знае за какво идва той в нейната страна. Може би срещата с местната, екзотична принцеса е отначало антагонистична, а после, както в мита за Ариадна, за лемноските жени или за амазономахията, тя става база за брачен изход. Може би това е визуалният начин да се покаже, че без Медея (т.е. без царската дъщеря) Язон не би могъл да завладее руното (Beye 1969; Burkert 1970; Mills 1980; Moreau 1994). В гръцкия обсценен речник срещата между мъж и жена винаги получава сексуален оттенък (Henderson 1991). И в двете ситули срещата приема формата на битка, но агонът е основен момент и в брачната обредност (Redfield 1982; Oakley 1995; Oakley, Sinos 1993). Така че идентификацията на ефеба от втората ситула с Язон, а на „амазонката“ с Медея е напълно допустима – може би в някои варианти на мита първата среща между бъдещите съпрузи да е имала войствен характер.

Дърво и скала обрисуват пейзажа, в който се намира ефебът. Възможно е това да отразява старата пословица за възникването на човечество от тези два природни елемента (Hom. *Od*.19.163; Hes. *Theog*.35). Още повече, че Хектор поставя тази тема в дискусия между момче и момиче, точно каквато е ситуацията в ситулата (Hom. *Il*.22.126-128). От друга страна, дървото зад ефеба е може би дървото в откритото светилище в Колхида, от което виси руното. Ако това е така, епизодът е мислен да се случва в самия храм, където стражите-таври/амазонки защитават скъпоценната инсигния. Липсва обаче змеят-пазител на руното и това затруднява идентификацията на сцената с мита за аргонавтите, макар че в епоса те се свързват с лемноските жени, убили мъжете си. У Аполоний Родоски аргонавтите минават край острова на амазонките и искат да слязат, за да си премерят силите с тях, но Зевс изпраща вятър, който ги отдалечава от мястото (Ap. Rhod. *Arg*.2.964-995). А други герои освен тях не са свързани с мита за златното руно. Следователно, трябва да търсим друго обяснение за срещата, представена в ситулата. Интересно е, че у Ликофрон подвигът на Язон е последван от серия разкази за амазонките (Lycophr. *Alex*. 1310ff), а у Диодор е точно обратното – поведението на всички женски роднини на Медея е амазонско, докато накрая и тя постъпва според тази родова традиция. Ликофрон разказва една версия на мита, според която още в Колхида Язон бил разчленен и сварен, за да се подмлади. Може да се запитаме дали въоръжената девойка от ситулата, ако я идентифицираме с Медея, не предлага на воина – Язон да го подмлади както стария овен, който лежи мъртъв в краката ѝ (ср. Graf 1997; за връзващата сила на магичните отвари и баяния, каквито използва и Медея, виж Shapiro 1980; Faraone 1991; 2006; Bulloch 2006)? Както знаем, по-късно на тази процедура е подложен от Медея Пелий. На Пелий обаче не му върви с овните, докато на Язон те само помагат.

В Тракия амазонката не е изолиран образ. Освен в каничка №154 от Рогозен, битката на амазонка (вероятно, Андромаха) с Херакъл е представена в чернофи-

Обр. 11. *Фиала от колекцията „В. Божков“*

Обр. 12. *Кана № 162 от Рогозенското съкровище, детайл.*

гурна чаша от Берлин (560-550 г. пр. Хр. - Rohde 1979). Според Е. Роде тя е погребален дар за тракийски вожд от Егейска Тракия. Интересното е, че сцените на сражение между траки и елини по стените е съпоставено с амазономахията в емблемата на дъното. Възможно е именно тази ваза да е най-ранното свидетелство за ролята на амазонката в тракийската царска идеология. Както предполага издателката, може би квазиисторическата битка от стените намира своя митичен прецедент в емблемата от дъното (Shapiro 1983, 110). А семантичното отъждествяване на варварите с амазонките е постоянен принцип в гръцкото мито-политическо мислене и в иконографията особено след гръко-персийските войни (Castriota 1992; 1995).

Напълно съм съгласен с Л. Хардуик, че образът на амазонката е симетрично отражение на представите на гърците за тяхната собствена идентичност (Hardwick 1990). Не мога обаче да приема, че амазонки не се представят в негръцките култури (Фол 1991). При това условие появата им в иконографията на траки и скити още през 5 в.пр.Хр. би следвало да се дължи единствено на пасивното възприемане на гръцкото влияние от случайно попаднали сред тези народи елински предмети. А, както е доказано, всеки образ, всеки сюжет от гръцката митология в гръцките произведения на торевтиката, предназначени за траки и скити, е бил прочитан в ключа на варварските представи (Раевский 1985; Маразов 1992; 2005). Както подчертава С. Хъмфриз, в паметниците на изкуството „структурата на комуникацията (се организира) по такъв начин, че да съдържа в себе си достатъчно инфромация, за да ги направи понятни" (Humphreys 1978, 241). В нашия случай – разбираеми и за местния клиент. Освен това, честотата на поява на този образ в изкуството от Тракия е твърде голяма, за да се отдаде на случайност или на „мода", както напоследък стана модно да се обясняват тракийските заемки от гръцката иконография. Не е случайно, че най-монументалната амазономахия в изкуството на 4 в.пр.Хр. е фризът от Халикарнаския мавзолей, т.е. паметник от варварска среда. От една страна, в гръцката митография Мала Азия е родина на амазонките. Но от друга, за местния елит тази битка явно има някакво особено значение, не по-малко важно от това, което ѝ придава Фидий в идеологическата програма на Партенона (Castriota 1992, 1995).

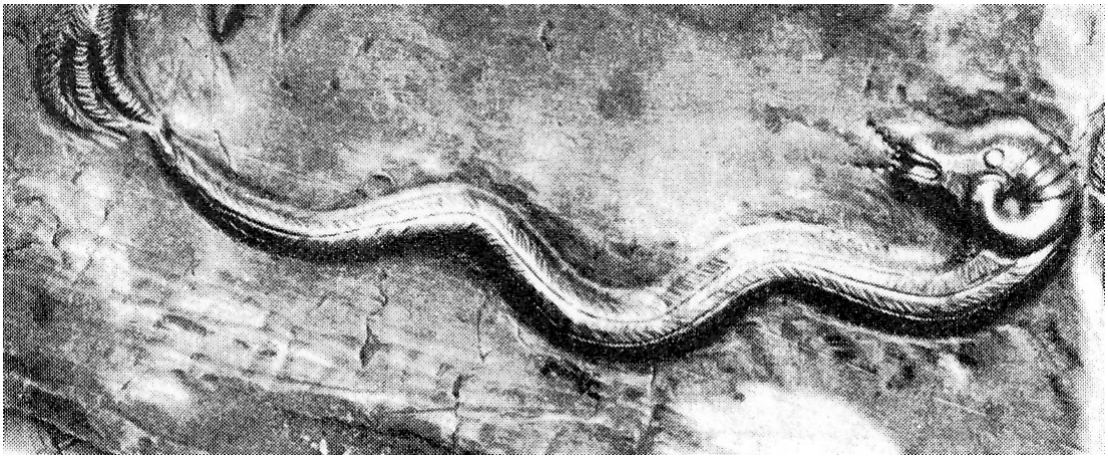
Амазонките са винаги дефинирани като опозиция на мъжа: *antianeirai*, *androktonioi*, а дори и името на основната противничка на Херакъл в ранната вазопис е *Andromache* (Bassi 1998; Cohen 2000). Тук се налага сравнението на амазонките „андромахи" със скитите андрофаги (Herodot 4.106) и е странно, че то още не е направено. И двете митични племена са на едно равнище на „чуждост": алелофагията на скитите отговаря на еднополово общество на амазонките, а свободното зачеване у амазонките е изофункционално на партеногенезата у андрофагите (Pomp. Mela 3.3 GGM 1.14 Müller: *sine coitu marium, sua sponte fecundas*). Естествено е да приемем за чисто митологични мотивировките на една или друга черта от физическите или поведенческите характеристики на амазонките или на структурално близките до тях женски фигури в древните описания на чуждите нрави (Pembroke 1967; Nippel 1996). В този смисъл не подкрепям засилилите се през последните години опити по археологически данни да се реконструира исторически „амазонизъм" (Граков 1947; Хазанов 1970; Smirnov 1982; Guliyaev 2003; виж основно Davis-Kimball 2002).

Амазонизмът е екстремна форма на митичната гинекократия: жените не само управляват обществото, но се лишават и от мъжките деца, т.е. поддържат го едно-

Обр. 13. *Начелник от Ивански.*

полово, а мъжете изпълняват женските дейности със счупени крака (т.е. кастрирани) и нямат никакви права нито в социума, нито над децата. Нали и Медея убива синовете си от Язон (каквато и да е митичната мотивировка на това действие) и отлита на колесница, запрегната с дракони. Тя е точно като българската самодива, която „дете не гледа“ и която също излита като напуска временния си съпруг, или като Прокна и Филомела, които убили сина на тракийския цар Терей и, превърнати в птици, също отлетяли. Връзката амазонка-дракон е запазена изглежда и в изобразения върху начелника от Долна Козница мотив: глава на амазонка в островръх шлем между две протоми на дракон (Стайкова 1997). На преобръщането на социалните роли в еднополовото „амазонско общество“ отговаря пространствена алтернативност на амазонките (Pembroke 1967; Tyrell 1980; DuBois 1982; Andres 2001; Charpantier 2003; Cusset 2003; Маразов 2013). Те обитават маргиналните зони на ойкумената: крайния север, крайния юг, острови и други лиминални участъци. Обичайно за гръцкия митопоезис е да разполага амазонките в Тракия и в Север-

Обр. 14. *Котел от Гундеструп, детайл.*

Обр. 15. *Скитска апликация, детайл.*

ното Черноморие (Proclos *Chrest*. p.105 Allen). Естествено е тук и аргонавтите да се срещнат с тях, ако не пряко, то чрез майката и сестрата на Медея и, разбира се, със самата колхидска принцеса.

Опозицията „мъжко – женско“ моделира йерархичните отношения в патриархалния социум (Rosellini, Saïd 1978; Walcot 1984; Keuls 1985; Cohen 1991; Цивьян 1991; Rabinowitz, Richlin 1993; Deacy 1997; за скитската култура виж Бессонова 1991; за тракийската Маразов 2013). Митът за амазонките е един от начините да се дефинира опасността от гинекократия в доминираното от мъжете общество (виж основно Leonard 1911; Von Bothmer 1957; Devambez 1976; Carlier 1979; Tyrell 1980; DuBois 1979; 1982; Shapiro 1983; Faure 1990; Henderson 1993; Dowden 1997; Parisinou 2002; Testare 2002; Маразов 2013 с лит.). Победата над това женско племе е задължителен подвиг на всеки голям герой (Херакъл, Тезей и др.), а загубата в битката с жена за гръцкия митопоезис е срамна и поради това невъзможна, тъй като мъжът функционира социално единствено като воин. Ж.-П. Вернан много правилно дефинира митологичната функция на амазонката като алтернативен „мъжки“ изход от женската инициация (Vernant 1985). Огледална е алтернативата за мъжа – като Херакъл при лидийската царица Омфала или като в клетвата на младите хетски воини той ще облече женски дрехи и ще вземе хурка вместо оръжие, ако не премине мъжките изпитания (виж Marazov 2005). Същата инверсия на социалните роли се проследява и в наказанието, което един гетски владетел наложил на малодушните си войници – те трябвало да спят с глава, положена на мястото на краката, и да обслужват

Обр. 16. *Чаша от Гайманова могила.*

жените си, както по-рано те ги обслужвали (Pomp. Trog. 32.3.16 Iuniani). В андроцентричното общество сравненията, базирани на опозицията „мъжко – женско", могат да приемат различни, дори обсценни измерения. Гърците често сравнявали варварите с жени – смятали ги за изнежени, със слаб характер, за склонни към нарушаване на социалните норми, неумеещи да пият, обичащи златните накити и разкошните дрехи и т.н. Според законите на Гортина прелюбодеецът е длъжен да носи на главата си венец от вълна – тъй като вълната и свързаните с нея дейности са „женски" класификатори, естествено е, че такъв атрибут ще характеризира мъжа като немъжествен, женствен (Ael. *VH*.12.12). Подобен символичен език имат атрибутите, маркиращи социалните роли, в разказа за завоевателния поход през Тракия на митичния египетски фараон Сезострис: той издигал стели с изображения на вулви върху тях, за да онагледи отношението си към племената, които не му оказали съпротива (Diod. 1.55.7-7). Жените от Ксантос повдигат полите си и показват на Белерофон (или на перси, или на спартанци) вулвите си и потопът се оттегля (Pembroke 1967). Но когато Баубо разкрива своята *aidoia* пред Деметра, този жест спасява живота на земята от природната катастрофа (Маразов 2001).

Появата на руното в контекста на амазонския мит вероятно отразява несъмнената връзка на овена с различните форми на Великата богиня (за скитската иконография виж Бабенко 2013). Да си спомним, че в мита за Кибела богинята е замеряна с тестикулите на овен (виж Roller 1999; за съотношението божество-човек-животно в митологичната мисъл виж Wolff 1997). Изкуството на траките също

ни предоставя доста доказателства за пряко свързване на женския образ с това животно. В бронзовата дръжка на огледало от Чукарка фигурата на богинята е увенчана от скулптурна група, в която два лъва разкъсват овен. Фризовете на скифоса от Стрелча корелират образа на жена с две глави на овен в профил и две лъвски глави във фас, което всъщност повтаря в друг вариант сюжета от огледалото. Същата композиция от лъвска фигура и две глави на овен откриваме и в начелника от Долна Козница.

В ситулата от колекцията „В. Божков" виждаме нов вариант на мита за златното руно в Тракия. След жертвоприношението на златен овен, представено в набузниците на шлема от Коцофенещи, появата на нова митологична версия едва ли е случайна. Тя влиза като важно звено във веригата иконографски и писмени свидетелства за ролята на животното в царската идеология на траките.

Митът за златното руно още от микенско време е свързан с тематиката на царската идеология както сред ахейците, така и сред хетите (Orgogozo 1949; Haas 1975; Marazov 1981; Маразов 1981; 1992, 114-122; 1994, 137-171; Мошинский 2002; Михайлин 2005). Несъмнено е, че златното руно е белег на божествен избор в спора между претендентите за престола, т.е. то играе санкциониращa и легитимиращa властта роля. Затова и Еет заявява на Язон: „не за руното, за престола си дошъл" (Ap. Rhod. *Arg*. 3.376-377). С това се обяснява и честотата на появата на фигурата на овена в торевтиката от Тракия. От друга страна, Херодот твърди, че царете на траките почитали само Хермес, извеждали от него своя произход и се кълняли в негово име (Herodot 5.7). Както е известно, Хермес е бог на добитъка и именно той пуска златния овен в стадото на Атридите, както и сред овцете на Атамант. Фигурата на този бог като криофор е сред твърдите иконографски формули на архаическото изкуство. Освен това, като класификатор на воински и лидерски качества, овенът често се изобразява върху набузниците или върху метапона на бронзови шлемове още от края на 6 в. пр. Хр. (Antike Helme, no. 66, Barra Bagnassano, Elia 1996, no. 8.62; Hadjimishev 2015, 113). Руното е знак на богатство и плодородие (Успенский 1982).

Вероятно и в скитската иконография това животно е свързано с идеята за властта, тъй като го откриваме в емблематични паметници на изкуството (т.е. на идеологията) като златната риба и четворната апликация от Фетерсфелде, дръжки и огледало от Келермес (Кузнецова 1987), ритони от Кул Оба (Piotrovsky 1986, no. 211) и Соболева могила (Мозолевский, Полин 2005), дръжките на арибали от Солоха (Манцевич 1987, 61) и Гайманова могила (Бідзіля 1971), гривни от Большая Близница (Калашник 2014, 152), златната амфора от Филиповка (Aruz et al. 2001, N 93), апликации от Пазарык (Руденко 1948, Табл. 2) и златния пекторал от Толстая могила (Мозолевский 1979; Мачинский 1978; Раевский 1985; Mezzardi 1990; Русяева 1992; Metzler 1996; 1997; Петрухин 2001). Може би златният овен в тази серия от паметници е едно от зооморфните въплъщения на Хварна – иранската миторитуална представа за божествена светлинна инвеститура (Duchesne-Guillemin 1962; 1975; 1979; Литвинский 1968; Gnoli 1984; Маразов 1994, 104-108; 2010, 19; Гутнов 1998; Шауб 2001; Мошинский 2002, 84; виж убедителните доказателства на Шауб 2004; 2008; Вертієнко 2011). Тази представа, свързана с идеята за божествен избор на владетеля, вероятно обяснява господстващото положение на образа на овена и в коропластиката и торевтиката на Иран още от началото на първото хилядолетие пр. Хр. (Маразов 2010, 16-17). Но и самото митично златно руно притежава основ-

Обр. 17. *Ритон от Далакова могила.*

ната характеристика на хварна – то също е блестящо (сравни в хетските текстове – Иванов 1970, 64, 208; Haas 1975).

В пекторала от Толстая могила оптическият и смисловият център на горния ред е зает от фигурите на двама скити, шиещи риза от руното на принесените в жертва агнета. Тази „близначна структура“ едва ли е случайна и изследователите вече обърнаха внимание на нейната семантична стойност (Раевский 1985, 199). Близначният мит е зареден с напрежение, граничещо с антагонизъм, тъй като самото раждане на близнаци е белег на хаос: еднаквостта им нарушава необходимия за реда принцип на диференциация (Штернберг 1936, 73-105; Ward 1968; Grottanelli 1972; Lyle 1985). В изображенията върху набузниците на златния шлем от Коцофенещи двама воина-жреци принасят овен в жертва (Marazov 1981). Повторението на сцената и на протагонистите едва ли е заради постигане на „декоративен ефект“. В другите шлемове от този тип всеки набузник дава място на различни изображения (Marazov 2011, no. 136), което е доказателство за търсена семантическа (а не декоративна) симетрия в изобразителната програма. Показателно е, че във фризовете на два ритона от колекцията „Васил Божков“ са представени два биещи се овена. В единия, завършващ с овнешка глава, те може би превеждат в животински код близначната структура, която откриваме в главния фриз (близнаците на Посейдон), а във втория стават изразители на идеята за антагонизъм, присъща за сюжета, изобразен върху рога (убийството на Орфей от тракийските жени – Маразов

2010; 2013). И в двата мита става дума за нарушаване на реда в социалния космос, за т.нар. „сакрифисиална криза“ (Girard 1977; Marazov 1995). Ако погледнем разположението по вертикал на поясите в пектората („скитската космограма“ – Раевский 1985), несъмнено ще отбележим нарушаване на реда: горната космическа зона (растителните орнаменти с птици) е разменила мястото си със средната (светът на хората и животните). Според В. Михайлин това е доказателство за неправомерността на „топографския код“ в разчитането на семантичната структура на пектората (Михайлин 2005, 19 сл.). Всъщност обаче е редно да говорим не за методологическа несъстоятелност, а за една твърде разпространена идея за „преобърнат свят“ (Lincoln 1985; Vernant 1988; Curletto 1990; за слав. „опак свят“ – виж Якушкина 2002). Същият „свят наопаки“ виждаме и в пространствената организация на декоративната система на шлема от Коцофенещи, както и на сребърната амфора-ритон от Чертомлык. Наред с тази критична космограма и в трите скъпоценни предмета е представен и сюжетът на жертвоприношение. Вероятно преобърнатата космическа структура е поставена във връзка с акта на жертвоприношение, защото това обредно действие е необходимо за възстановяването на реда, тъй като принасянето на жертва е единственият изход от сакрифисиалната криза (Marazov 1995). В този аспект съвместното шиене на ритуалната риза от руното на жертвата би следвало да символизира възстановяване на порядъка в социума, чрез постигнатото съгласие между двамата братя. Светът на домашните животни бележи приплод, светът на хората се радва на постигнатата социална хармония. Възможният антагонизъм между близнаците при наследяването на властта е преодолян с помощта на руното-инсигния. Като смислов паралел можем да привлечем фигуралната програма на златната амфора-ритон от Панагюрското съкровище (Маразов 2011, 245 сл.; Marazov 2014, 158-162). Върху стените е представен сюжетът за похода на седмината герои към седемвратната Тива. В основата на този мит отново лежи близначната структура – войната между близнаците на Едип за престола на Тива. Дръжките на вазата са оформени като биещи се кентаври – превод в друг код на същата идея за антагонизма между братята. Но докато синовете на Едип се избиват един друг, „братята“ от скитския пекторал постигат мир и съгласие.

Двойната, „близначна“ царска институция е регистрирана и за Тракия във фигурата на Залмоксис – „другар“ на царя в управлението (Marazov 2006; за двойника на царя виж Laks 1996; Бабенко 2013а). Може двете фигури на възрастни скити в чашата от Гайманова могила (Бідзіля 1971), както и сдвоените фигури на лъчници в бляшки от скитските могили също може да се интерпретират в този семантичен план. Вероятно подобна идея е заложена и в образите на двамата колесничари от златната каничка от Могиланската могила.

Изобразителният текст на средния фриз на пектората много често се свързва с идеята за раждане (Лелеков, Раевский 1988; Бабенко 2013). Разбира се, става дума за мистериално раждане, какъвто е смисълът на плочката от Мизия (виж анализ у Маразов 2011, 350). Полагането върху руно на новороденото или покриването му с кожа при раждане е един разпространен обичай (Успенский 1982), който срещаме и у траките: богът Залмоксис при раждането си бил покрит с меча кожа и този акт е толкова семантично значим, че названието на мечето руно е дало и името му (виж анализи у Marazov 2006). При инициацията си келтските филиди са покривани с животинска кожа (Nagy 1985). Като заспал в скитската пещера, Херакъл

се наметнал с лъвската си кожа. Този акт може да бъде съпоставен с обредното заспиване до заровените инсигнии по време на описания от Херодот празник на скитите (Herodot 4.5; виж анализ у Маразов 1976). А като се събудил, се срещнал със змиеногата богиня, с която встъпил в брак. Този епизод е с несъмнена стойност на статусен преход с особено антропо-, етно- и регионичен смисъл: от този брак се ражда скитската династическа линия. Напълно съм съгласен с И. Бабенко, че самият владетел-собственик на нагръдния накит следва да се възприема като „третия персонаж" в централната сцена (Бабенко 2013а). Може да предположим, че двамата скити шият мистериалната риза за владетеля-собственик на пектората за обреда на царска консекрация, който може би се повтаря периодично. Преминаването през подобна риза „за здраве" е позната обредна практика, която отговаря на статусен преход.

Митът за златното руно явно е използван и от траките, и от скитите в митологичните наративи и обредите за божествено мотивиране на властта. Разбира се, не отричам чисто космологическата стойност на изображенията, но появата на сюжета предимно в скъпоценни предметни инсигнии подсказва преди всичко значимостта му в царската идеология на тези съседни народи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Агре 2011: Д. Агре. Голямата могила край Маломирово и Златиница. София. 2011.

Бабенко 2013: Л. Бабенко. До семантики центральної сцени пектораліз Товстої Могили. – Древности. 3, 2013, 111-122.

Бабенко 2013а: Л. Бабенко. О семантике композиции пекторали из Толстой Могилы. – В: Боспорский феномен. Санкт-Петербург, 2013, 449-454.

Бессонова 1983: С. Бессонова. Религиозные представления скифов. Киев. 1983.

Вертієнко 2011: Г. Вертієнко. Про одну форму царського farnah у скіфів (до інтерпретації сцени на сахнівській пластині. – Східний світ, № 2, 2011.

Граков 1947: Б. Граков ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ: пережитки матриархата у сарматов. – Вестник древней истории, 3, 1947, 100-121.

Гутнов 1998: Ф. Гутнов. Из религии скифов: фарн, ритуальные чаши. Античная цивилизация и варварский мир. – В: Материалы 6-го археологического семинара. Краснодар, 1998. 19-22.

Зуев 1996: В. Зуев. Научный миф о „савроматских жрицах". – В: Жречество и шаманизм в скифскую эпоху, Санкт-Петербург, 1996, 53-68.

Иванов 1977: В. Иванов. Луна, упавшя с неба. Древняя литература Малой Азии. (Перевод и комментарии). Москва. 1977.

Калашник 2014: Греческое золото в собрании Эрмитажа. Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья. Санкт-Петербург, 2014.

Кисьов 2005: К. Кисьов. Тракия и Гърция в древността. Могилни гробници от класическата епоха в община Калояново. Пловдив, 2005.

Китов 1979: Г. Китов. Скифосът от Стрелча. – Изкуство, 5, 1979, 27-31.

Китов 2005: Г. Китов. Долината на тракийските владетели. София, 2005.

Китов 2007: Г. Китов. Долината на тракийските царе в Сливенско (Предварително съобщение). – Известия на музеите от Югоизточна България, 23, 2007, 37-43.

Колева 1981: Т. Колева. Гергьовден у южните славяни. София, 1981.

Копылов 2008: В. Копылов**.** Накладка со сценой амазономахии из Елизаветинского могильника. – Российская археология, 4, 2008, 91-96.

Копылов, Янгулов 2004: В. Копылов, С. Янгулов. Погребения „амазонок" в курганах

Елизаветинского могильника. – В: II Международнаая конференция „Скифы и сарматы VIII-III вв. до н.э., посвященной памяти Б.Н. Гракова. Азов, Ростов на Дону, 2004, 273-282.

Кузнецова 1987: Т. Кузнецова. Зеркало (?) из Келермесса. – В: Культура и искусство народов Востока. Москва, 1987, 57-59.

Лелеков, Раевский 1988: Л. Лелеков, Д. Раевский. Инокультурный миф в греческой изобразительной традиции. – В: Жизнь мифа в античности. Вып. XVIII, ч.I. Москва,1988, 215-226.

Литвинский 1968: Б. Литвинский. Кангюйско-сарматский фарн. Душанбе. Дониш. 1968.

Манцевич 1987: А. Манцевич. Курган Солоха. —Ленинград, 1987.

Маразов 1976: И. Маразов. За семантиката на женския образ в скитското изкуство. – Проблеми на изкуството. 4, 1976, 45-53.

Маразов 1992: И. Маразов. Мит, ритуал и изкуство у траките. София, 1992.

Маразов 1994а: И. Маразов. Митология на златото. София, 1994.

Маразов 2000: И. Маразов. Маската Баубо в балкански контекст. – Български фолклор. 4, 2000, 9-30.

Маразов 2000а: И. Маразов. Действието „покриване - откриване“ в мита и ритуала. – МИФ, 5/2, 2000, 185-231.

Маразов 2001: И. Маразов. Фиалата от Кул Оба. Образът на „другия“ в скитското изкуство. – МИФ, 7, 2001, 360-423.

Маразов 2010: И. Маразов. Ритон с глава на овен. София, 2010.

Маразов 2011: И. Маразов**.**. Пътуването на Одисей към себе си. – В: Морето: граница или врата. 2011, 8-18.

Маразов 2011а: И. Маразов. Мистериите на Кабирите в древна Тракия. София, 2011.

Маразов 2013: И. Маразов. Амазонките. София, 2013.

Мачинский 1978: Д. Мачинский. Пекторaль из Толстой могилы и великие женские божества Скифии. – В: Культура Востока. Древность и раннее Средновековье. Луконин, В. Г. (ред.), ГЭ, Ленинград, 1978, 131-150.

Мачинский 1978а: Д. Мачинский**.**. О смысле изображений на Чертомлицкой амфоре. – В: Проблемы археологии. Ленинград, 1978, 232-241.

Михайлин 2005: В. Михайлин. Тропа звериных слов: Пространственно ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции. Москва, 2005.

Мозолевский 1979: Б. Мозолевский. Товста могила. Киев, 1979.

Мозолевский, Полин 2005: Б. Мозолевский, С. Полин. Курганы скифского Герроса IV в.до н.э. Киев, 2005.

Мошинский 2002: А. Мошинский. Пекторaль из Толстой Могилы как символ царской власти. – Донская археология, 1–2, 2002, 84-88.

Петрухин 2001: В. Петрухин. “Золотое руно“ и “скифская космограмма“. – Apotheosis (=МИФ-7), 2001, 147-156.

Полидович 2006: Ю. Полидович. Пекторaль — символ жизни и смерти. – Журнал о металле. Донецк, 3–4 (9), 2001, 82-85.

Пятышева1971: Н. Пятышева. Культ греко-тавро-скифского божества в Херсонесе. – В: История и культура Восточной Европы по археологическим данным. Москва, 1971, 89-109.

Раевский1985: Д. Раевский. Модель мира скифской культуры. Москва, 1985.

Русяева 1992: М. Русяева. Основний сюжет на пекторалі з Товстої могили. – Археологія, 3. 1992, 34-46.

Стайкова 1997: Л. Стайкова. Апликации към конска сбруя от могилно погребение при с. Долна Козница, Кюстендилско. – Проблеми на изкуството, 3-4, 1997, 30-35.

Трейстер 2001: М. Трейстер. Тема амазономахии в торевтике поздней классики и раннего эллинизма (к вопросу о фаларах из кургана Большая Близнеца). – В: Боспорский рельеф со сценой сражения. Amazonomachia. Е. Савостина (ред.), Москва, Санкт Петербург, 2001, 244-283.

Тугушева 2001: О. Тугушева. Сцены амазономахии на боспорских пеликах. – В: Боспорский рельеф со сценой сражения. Amazonomachia. Е. Савостина (ред.), Москва,

Санкт Петербург, 2001, 216-242.

Успенский 1982: Б.Успенский. Филологические разыскания в области славянских древностей. Москва, 1982.

Фол1991: А. Фол. Амазонките. – В: Проблеми на българския фолклор. 8. Българският фолклор в славянската и балканската културна традиция. София, 1991, 14-18.

Хазанов 1970: А. Хазанов. Материнский род у сарматов. – Вестник древней истории, 2, 1970, 138-148.

Цивьян 1984: Т. Цивьян. Змея=птица: к истолкованию тождества. – В: Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетво и образов. Путилов, Б. Н. (ред.), Ленинград, 1984, 47-57.

Цивьян 1991: Т. Цивьян. Оппозиция мужской/женский и ее классифицирующая роль в модели мира. – В: Этнические стереотипы мужского и женского поведения. А. Байбурин, И. Кон (ред.), Санкт -Петербург, 1991, 77-92.

Шауб 2001: И. Шауб. Образ барана в религии Скифии и Боспора (по памятникам изобразительного искусства). – В: Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Санкт –Петербург, 2001, 113-115.

Шауб 2004: И. Шауб. Из истории языческих верований в Северном Причерноморье: культ фарна у скифов. Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкв, 2004, 149-152. Журнал

Шауб 2008: И. Шауб. Италия—Скифия: культурно-исторические параллели. Москва, Санкт –Петербург, 2008.

Штернберг 1936: Л. Штернберг. Первобытная религия в свете этнографии. Ленинград, 1936.

Яйленко 1995: В. Яйленко. Женщины, Афродита и жрица Спартокидов в новых боспорских надписях. – В: Женщина в античном мире. Москва, 1995, 252–253.

Якушкина 2002: Е. Якушкина. Оппозиция прямой – кривой и прямой – обратный и их культурные коннотации. – В: Признаковое пространство культуры. М. Толстая (ред.), Москва, 2002, 163-183.

Andres 2001: S. Andres. Le Amazzoni nell`immaginario occidentale. Il mito e la storia attraverso la letteratura. Pisa, 2001.

Antike Helme. 1988. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Band 14, Mainz. 1988.

Armstrong, Ratchford 1985: D. Armstrongq E. Ratchford. Iphigenia's Veil: Aeschylus, Agamemnon 228-248. – Bulletin of the Institute of Classical Studies, 32, 1985, 1-12.

Arthur, 1973 :M. Arthur**.** Early Greece: The Origins of the Western Attitude toward Women. – Arethusa, 6, 1973, 7-58.

Aruz et al. 2001: J. Aruz, A. Farkas, A. Alekseev, E. Korolkov**a** (eds) The Golden Deer of Eurasia. The Metropolitan Museum of Art. 2001.

Bachofen 1967: J. Bachofen. Myth, Religion, & Mother Right. Princeton: Bollingen Series, 1967.

Barra Bagnassano, Elia 1996: M. Barra Bagnassano, D. Elia. Il Bruttium. – In : I Greci in Occidente. La Magna Grecia nelle collezioni del Museo Archeologico di Napoli. Electa Napoli, 1996, 81-94.

Bassi 1995: K. Bassi. Male Nudity and Disguise in the Discoure of Greek Historians. – Helios, 22, 1995, 3-22.

Bassi 1998: K. Bassi. Acting Like Men: Gender, Drama and Nostalgia in Ancient Greece. Michigan, 1998.

Baynham 2001: A. Baynham . Alexander and the Amazons. – The Classical Quarterly, 51/1, 115-126.

Bérard, C. 1984. C. Bérard**.** L`ordre des femmes. – In: La cité des images. J.-P. Vernant (ed). Ed. de la Tour SA. F. Nathan, 1984, 85-104.

Beye, C. R. 1969. C. R. Beye**.** Jason as Love-Hero in Apollonios' Argonautika. – Greek, Roman and Byzantine Studies, 10, 1969, 49-54.

Bisset 1971: K. Bisset. Who were the Amazons? – Greece and Rome, 18, 1971, 150-151.

Blundell 2002: S. Blundell. Clutching at Clothes. – In: Women`s Dress in the Ancient Greek World. Llewellyn-Jones, L. (Ed), Duckworth and The Classical Press of Wales, 2002, 143-169.

Boardman 1970: J. Boardman. Greek Gems and Finger Rings. New York, 1970.

Bonfante 1987: G. Bonfante. Le Amazzoni. - Rendiconti della Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche dell`Academia dei Lincei, 27, 1987, 151-153.

Bonfante 1989: G. Bonfante. Ancora le Amazzoni. – Studi Italiani di Filologia Classica 82, 1989, 116.

Bremmer 1997: J. Bremmer. Why did Medea Kill her Brother Apsyrtus? – In: Medea. J. Clauss, S. Johnston (Eds), Pinceton, 1997, 83-102.

Burkert 1970: W. Burkert. Jason, Hypsipyle, and the new Fire at Lemnos. – Classical Quarterly, 20, 1970, 1-16.

Burkert 1983: W. Burkert. Homo Necans. University of California Press, 1983.

Byre 1996: C. Byre. The Killing of Apsyrtus in Apollonius Rhodius' "Argonautica". – Phoenix, 50/1, 1996, 3-16.

Cairns 2002: D. Cairns. The Meaning of the Veil in ancient Greek culture. – In: Women`s Dress in the Ancient Greek World. L. Llewellyn-Jones (Ed), Duckworth , 2002, 73-94.

Carlier 1979: J. Carlier. Voyage en Amazonie grecque. - Acta Antiqua Ac.Sc. Hungaricae 27. 4, 1979, 381-406.

Carney 1993: E. Carney. Foreign Influence and the Changing Role of Royal Macedonian Women. – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung 5, 1993, 313-323.

Carney 1996: E. Carney. Alexander and Persian Women. – American Journal Philology 117. 4, 1996, 563-583.

Castriota 1992: D. Castriota. Myth, Ethos, and Actuality. The University of Wisconsin Press, 1992.

Castriota 1992: D. Castriota. Barbarian and Female: The Other on the West Front of the Parthenon. – In: Represenrations of the Other in Athenian Art, c. 510-400 B.C. (=Source. Notes in the History of Art Vol.15.1), E. Davies (ed), 1995, 32-38.

Charpentier 2003 : M.-C. Charpentier (éd.). Les espaces du sauvage dans le monde antique. Presses Universitaires de Franche-Comté, 2003.

Clauss, Johnston 1997: J. Clauss, S. Johnston (eds.). Medea: Essays on Medea in Myth, Literature, Philosophy, and Art. Princeton, 1997.

Cohen 1991: D. Cohen. Law, Sexuality and Society: The Enforcement of Morals in Classical Athens. Cambridge, 1991.

Cohen 2000: B. Cohen. Man-killers and their Victims: Inversions of the Heroic Ideal in Classical Art. – In: Not the Classical Ideal. Athens and the Construction of the Other in Greek Art. B. Cohen (ed). Brill, 2000, 98-131.

Curletto 1990 : S. Curletto.La norma e il suo rovescio. Coppie di opposti nel mondo religioso antico. ECIG. 1990.

Cusset 2003 : C. Cusset . Les Argonautiques d`Apollonios de Rhodes comme itinéraire à travers la sauvagerie. – In: Les espaces du sauvage dans le monde antique. C. Charpentier (éd.). Presses Universitaires de Franche-Comté. 2003, 31-52.

Daumas 1992 : M. Daumas. Alexandre et la reine des Amazones. – Revue des études anciennes 94, 1992, 347-54.

Davis-Kimball 2002: J. Davis-Kimball. Warrior Women. An Archaeologist's Search for History's Hidden Heroines. Warner Books. 2002.

Deacy1997: S. Deacy. Athena and the Amazons: Mortal and Immortal femininity in Greek Myth. – In: What is a God? Studies in the Nature of Greek Divinity. A. Lloyd (ed), London. 1997, 153-168.

Detienne Vernant 1979 : M. Detienne, J-P. Vernant. La cuisine du sacrifice en pays grec. Paris, 1979.

Devambez 1976: P. Devambez. Les Amazones. – In: Lexicon lconographicum Mythologiae Classicae. I, München, 1976, 265-280.

Dowden 1997: K. Dowden.The Amazons: development and functions. – Rheinisches

Museum für Philologie 140, 1997, 97-128.

DuBois 1979: P. DuBois. On Horse/Men, Amazons, and Endogamy. – Arhetusa, 12, 1979, 35-49.

DuBois 1982: P. DuBois. Centaurs and Amazons. University of Michigan Press, 1982.

Duchesne-Guillemin 1962: J. Duchesne-Guillemin. Fire in Iran and in Greece. – East and West Vol. 13. N. 2–3, 198-206.

Duchesne-Guillemin 1975: J. Duchesne-Guillemin. Le xvarənah. – In: Opera minora. II. Zarathuštra et sa religion. Téhéran, 1975, 225-237.

Duchesne-Guillemin 1979: J. Duchesne-Guillemin. La royauté iranienne et le xvarənah. – In: Iranica. Napoli, 1979, 375-386.

Faure 1990: P. Faure**.** Les Amazons ont-elles vraiment existé? – L`Histoire 13, 1990, 18-23.

Flory 1978: S. Flory**.** Medea's Right Hand: Promises and Revenge. –Transactions of the American Philological Association, 108, 1978, 69-74.

Foley 1989: H. Foley. Medea's Divided Self. – Classical Antiquity, 8. 1, 1989, 61-85.

Fornasier 1997: J. Fornasier. Das Pektorale aus der Tolstaja Mogila — Vergleichende Untersuchungen zur Form und Funktion. – EIKON Bd. 4, 1997, Münster, 119–146.

Gantz 2004: Th.Gantz. Mythes de la Grèce archaïque. Paris, 2004.

Girard 1977: R. Girard. Violence and the sacred. Tr. Patrick Gregory. Baltimore MD: Johns Hopkins University Press, 1977.

Gnoli 1984 : G. Gnoli. Note sullo "Xvarənah-". – Acta Iranica, 23 (=Orientalia J. Duchesne-Guillemin emerito oblata), 1984, 207-218.

Graf 1997: F. Graf. Medea, the Enchantress from Afar: Remarks on a well-known myth. – In: Medea: Essays on Medea in Myth, Literature, Philosophy, and Art. J. Clauss and S. I. Johnston (eds.) Princeton, 1997, 21-43.

Grottanelli 1972: C. Grottanelli. Yoked Horces, Twins, and the Powerfull Lady: India, Greece, Ireland, and Elsewhere. – Journal of Indo-European Studies, 14, 1972, 125-152.

Guliaev 2003: V. Guliaev. Amazons in Scythia: New Finds at the Middle Don, Southern Russia. - World Archaeology, 35.1, 2003, 112-125.

Haas 1975: V. Haas. Jasons Raub des goldenen Vliesses im Lichte hethitischer Quellen. – Ugarit. Forschungen, 7, 1975, 227-233.

Hadjimishev 2015: I. Hadjimishev**.** A Shared Heritage. Naarden: Stichting Horizon. (ed) Balkans. 2015.

Halm-Tisserand 1993: M. Halm-Tisserand. Cannibalisme et immortalité. L`enfant dans le chaudron en Grèce ancienne. Paris, 1993.

Hardwick1990: L. Hardwick . Ancient Amazons – Heroes, Outsiders, or Women? – Greece & Rome, 37, 1990, 14-36.

Heesterman 1957: J. Heesterman. The Ancient Indian Royal Consecration. 's-Gravenhage. Mouton, 1957.

Henderson 1991: J. Henderson. The Maculate Muse: Obscene Language in Attic Comedy. New York, 1991.

Henderson 1995: J. Henderson. Timeo Danaos: Amazons in early Greek art and pottery. – In: Art and Text in Ancient Greek Culture. S. Goldhill, R. Osborn (eds). Cambridge University Press, 1995, 85-137.

Himmelmann 1985: N. Himmelmann. Ideale Nacktheit. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985.

Huld, M. E. 2002. M. Huld**.** Some Thoughts on Amazons. –Journal of Indo-European Studies 30. 1&2, 2002, 93-101.

Humphreys 1978: S. Humphreys. Anthropology and the Greeks. London, 1978.

Johnston 1997: S. Johnston**.** Corinthian Medea and the Cult of Hera Arkaia. – In: Medea. J. J.Clauss, S. Johnston (Eds). Pinceton University Press, 1997, 44-70.

Keuls 1985: E. Keuls. The Reign of the Fallus. University of California Press, 1985.

Laks 1996: A. Laks. Le double de roi. Remarques sur les antécédents Hésiodiques du philososphe-roi. - In: Le mètier du mythe. Lecture d`Hésiode. F. Blaise, P. Gudet de la Combe, Ph. Rousseau (eds), Presses Universitaires Septerion, 1996, 83-91.

Leonard 1911. W. Leonard. Hettiter und Amazonen. Die griechische Tradition über die "Chatti" und ein Versuch zu ihrer historischen Verwertung. Leipzig-Berlin, 1911.

Lincoln 1985 : B. Lincoln. Ancora il mondo alla rovescia. Aspetti dell`inversione simbolica. – Annali della Facolta di Lettere e Filososfia. Universita di Siena. 6, 1985, 185-200.

Lyle 1985: E. Lyle**.** The Place of the Hostile Twins in a Proposed Theogonic Structure. – Cosmos 1 (Duality. ed E. Lyle), 1985, 1-14.

Marazov 1981: I. Marazov. Sacrifice of a Ram on the Thracian Helmet from Cotsofeneshti. – Pulpudeva 3: 81-101.

Marazov 1991: I. Marazov. A Structural Iconographic Analysis of the Gundestrup Cauldron. – In: F. Kaul, et al**.** Thracian Tales on the Gundestrup Cauldron. Amsterdam, 1991, 43-75.

Marazov 1995: I. Marazov. Sacrificial Crisis and Cultural Change. – Thracia 11, 1995, 353-364.

Marazov 1996: I. Marazov. The Rogozen Treasure. Sofia, 1996.

Marazov 2005: I. Marazov. Thracian Warrior. Sofia, 2005.

Marazov 2006: I. Marazov. Zalmoxis between Getae and Goths. – Goterna, 2006, 35-48.

Marazov 2011: I. Marazov**.**. Thrace and the Ancient World. V. Bojkov Collection. Sofia, 2011.

Marazov 2011a: I. Marazov**.**. Priam`s Death. Rhyton with Ram`s Head drom Dalakovo Hill. – The Goths 3. Balkanmedia and Wulfila House. 2011, 2011, 69-87.

Marazov 2014: I. Marazov.. The Wine of the Thracians. Myth, Ritual, and Art. Sofia, 2014.

Metzler 1996: D. Metzler. On the religions and political meaning of the sheep-skin/fleece on the golden pectoral from Tolstaia mogila in a comparative perspective. – В: Жречество и шаманизм в скифскую эпоху. Санкт-Петербург, 1996.

Metzler 1997: D. Metzler. Die politisch-religiöse Bedeutung des Vlieses auf dem skythischen Pektorale aus der Tolstaja Mogila. – In: Zur graeco-skythischen Kunst. EIKON Bd. 4. 1997, 177–196.

Mezzardi 1990 : B. Mezzardi. Autour de béliers d`or: l`investiture de Jason et d`Atrée. – L`Homme, 1990, 43-52.

Miller 2000: S. Miller. Naked Democracy. – In: Polis and Politics: Studies in Ancient Greek History in the Fifth Century B.C. P. Flensted-Jensen, L. Rubinstein, T. H. Nielsen (Eds). Copenhagen, 2000, 277-296.

Mills 1984: H. Mills. Greek Clothing Regulations: Sacred and Profane? – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 55, 1984, 255-265.

Mills 1980: S. Mills. The Sorrow of Medea. – Classical Philology, 75, 1980, 289-296.

Moreau 1994 : A. Moreau. Le mythe de Jason et Médée. Le va-nu-pied et la sorcière. Paris, Les belles letters, 1994.

Nagy 1985: J. Nagy. The Wisdom of the Outlaw: The Boyhood Deeds of Finn in Gaelic Tradition. University of California Press, 1985.

Nippel 1996: W. Nippel. La costruzzione dell`"altro". – In: I Greci. Storia Cultura Arte Società, S. Settis (ed) 1. Noi e i greci. Torino, 1996, 165-196.

Oakley 1995: J. Oakley. Nuptial Nuances: Wedding Images in Non-Wedding Scenes of the Myth. – In: Pandora. Women in Classical Greece. Trustees of the Walters Art Gallery. E. Reeder (Ed), 1995, 63-73.

Oakley, Sinos 1993: J. Oakley, R. Sinos. The Wedding in Ancient Athens. Madison, 1993.

Orgogozo 1949: J. Orgogozo**.** Hermès des Achèens. – Revue de l'histoire des religions, 1949, 11-30.

Padgett 2004: M. Padgett. Horse Men: Centaurs and Satyrs in Early Greek Art. – In: The Centaur`s Smile. The Human Animal in Early Greek Art. M. Padgett (Ed). Princeton University Art Museum, 2004, 3-46.

Parisinou 2002: E. Parisinou. The "language" of female hunting outfit in ancient Greece. – In: Women`s Dress in the Ancient Greek World. L. Llewellyn-Jones (Ed). Duckworth and The Classical Press of Wales, 2002, 55-72.

Pembroke 1967: S. Pembroke. Women in charge: the function of alternatives in early Greek tradition and the ancient idea of matriarchy. – Journal of Warburg and Courtauld Institutes, 30, 1967, 1-35.

Petropoulou 1985 : A. Petropoulou. Pausanias 1.34.5: Incubation in aRam Skin. – Colloques internationales du SNRS "La Béotie antique". Ed. du SNRS, 1985, 169-177.

Picard 1940 : Ch. Picard. L`Ephesia, les Amazones et les Abeilles. – Revue des Études Anciennes, 42, 1940, 270-284.

Piotrovsky 1986: B. Piotrovsky**.** Scythian Art. The Legacy of the Scythian World: mid-7th to 3rd C.B.C. Leningrad, 1986.

Pucci 1995: P. Pucci. Odysseus Polytropos. Cornel University Press, 1995.

Puhvel 1978: J. Puhvel. Victimal hierarchies in Indo-European animal sacrifice. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 92, 1978, 98-107.

Rabinowitz, Richlin 1993: N. Rabinowitz, A. Richlin (eds). Feminist Theory and the Classics. New York,: Routledge, 1993.

Redfield 1982: J. Redfield**.** Notes on the Greek Wedding. – Arethusa, 15. 1, 1982, 181-201.

Reeder 2000: E. Reeder (Ed). Scythian Gold. Treasures from ancient Ukraine. H. Abrams, Inc., Publishers,1992.

Rohde 1979: E. Rohde. Drei Sianascha in der Berliner Antiken-Sammlung. – In: Studies in Honour of A. D. Trendall. Sydney, 1979, 135-147.

Rose 1985: A. Rose. Clothing Imagery in Apollonius' Argonautica. – QUCC , 21, 1985, 29-44.

Rosellini, Saïd 1978: M. Rosellini, S. Saïd. Usage des femmes et autres nomoi chez les «sauvages» d'Herodote: essai de lecture structurale. - Annali della scuola normale superiore di Pisa. Serie III. Vol. VIII.3, 1978, 949-1005.

Ross Holloway 2006: R. Ross Holloway. The Tomb of the Diver. – American Journal of Archaeology, 110. 3, 2006, 365-388.

Schefold, Jung 1989: K. Schefold, F. Jung. Die Sagen von Argonauten, von Theben und Troia in der klassischen und hellenistsischen Kunst. Hirmer, 1989.

Schiltz 1994: V. Schiltz. Les Scythes et les nomads des steppes. Paris, 1994.

Scheid, Svenbro 1994: J. Scheid, J. Svenbro. Le mètier du Zeus. Paris,1994.

Shapiro 1980: H. Shapiro**.** Jason's Cloak. – Transactions of the American Philological Association, 110, 1980, 263-280.

Shapiro 1983: H. Shapiro**.** Amazons, Thracians, and Scythians. – Greek, Roman and Byzantine Studies, 24. 1, 1983, 105-116.

Shelmerdine 1995: C. Shelmerdine. Shining and Fragrant Cloth in Homeric Epic. – In: The Ages of Homer. J. Catrer, S. Morris (Eds),Austin. University of Texas Press, 1995, 99-108.

Sighinolfi 2004: C. Sighinolfi. I guerrieri-lupo nell`Europa arcaica. Rimini: Il Cerchio, 2004.

Smirnov 1982 : K. Smirnov. Une Amazone du IVe siècle avant n.e. sur le territoire du Don. –Dialogues d'histoire ancienne , 8, 1982, 121-141.

Steingräber 2006: S. Steingräber. Affreschi Etruschi. Dal periodo geometrico all`ellenismo. Arsenale Editore, 2006.

Testare 2002: A. Testare. Les Amazones, entre mythe et réalité. – L'Homme, 163, 2002, 185-194.

Trinquier 2004: J. Trinquier. Les loups sont entrés dans la ville: de la peur du loup à la hantise de la cité ensauvagée. – In: Les espaces du sauvage dans le monde antique. M.-C. Charpantier (éd.) Presses Universitaires de Franche-Comté, 2004, 85-118.

Tyrell 1980: W. Tyrell. Amazons. Studies in Athenian Mythmaking. London, 1980.

Veness 2002: R. Veness. Investing the barbarian? The dress of Amazons in Athenian art. – In: Women`s Dress in the Ancient Greek World. L. Llewelliyn-Jones (Ed). Duckworth and The Classical Press of Wales, 2002, 95-110.

Vernant 1985: J.-P. Vernant. Introduction. – In: Problèmes de la guerre en Grèce ancienne. J.-P. Vernant (ed). Paris, Éditions de l`École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1985, 9-30.

Vernant 1988: J.-P. Vernant. Ambiguité et renversement. Sur la structure énigmatique d` „Œdipe-Roi". – In : Œdipe et ses mythes. J.-P. Vernant, P. VidalNaquet (eds)**.** Paris, 1988, 23-53.

Von Bothmer 1957: D. Von Bothmer. Amazons in Greek Art. Oxford, Clarendon Press, 1957.

Walcot 1984: P. Walcot. Greek Attitudes towards Women: The Mythological Evidence. – Greece & Rome, 31. 1, 1984, 37-47.

Ward 1968: D. Ward. The Divine Twins. The IndoEuropean Myth in Germanic Tradition. – University of California Folklor Studies, 5. 19, 1968.

Weitenberg 1991: J. Weitenberg. The Meaning of the Expression "To Become a Wolf" in

Hittite. – In: Perspectives on Indo-European Language, Culture and Religion. Studies in Honor of E. Polomé. Vol. 1. Journal of Indo-European Studie, Monograph, n 7, 1991, 189-98.

Wolff 1997 : F. Wolff. L`Animal et le dieux: deux modèles pour l`home. Remarques pouvant servir à comprendre l`invention de l`animal. – In: L`Animal dans l`antiquité. B. Cassin, J.-L. Labarrière. (ed). Paris, 1997, 157-180.

The golden fleece in Thracian imagery

Ivan Marazov

(Summary)

The popularity of the ram in Thracian iconography depends on the mythic and ritual role of the animal as a mediator. The frequency of this image in Thracian imagery manifests the existence of a local variant of the Indo-European myth about the Golden Fleece – sign of a royal legitimacy.

A scene of meeting between an epheb and an amazon is depicted on the bronze situla from V. Bojkov's Collection. The amazons are represented on many monuments from Ancient Thrace. The new moment within this subject well attested in Greek art is the ram fleece under the foot of the maiden warrior. This act could be interpreted as a gesture of protection of the insignia but on the other hand the amazon is indicating the fleece with her finger and her attitude is clearly non aggressive. Probably this specific gesture is a visual formula for suggesting the idea that appropriation of the fleece is not possible without the assistance of the amazon. Jason and Medea are the most probable protagonists in the scene depicted on the situla.

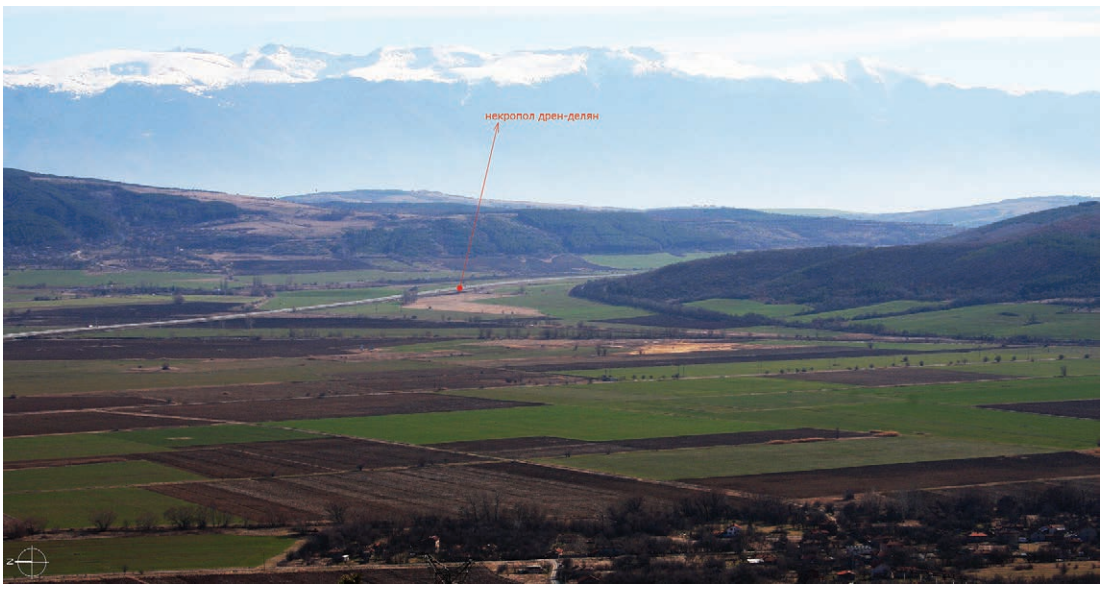
Златни нагръдници и пластини от некропола между селата Дрен и Делян

Филип Михайлов, Ангелина Пировска

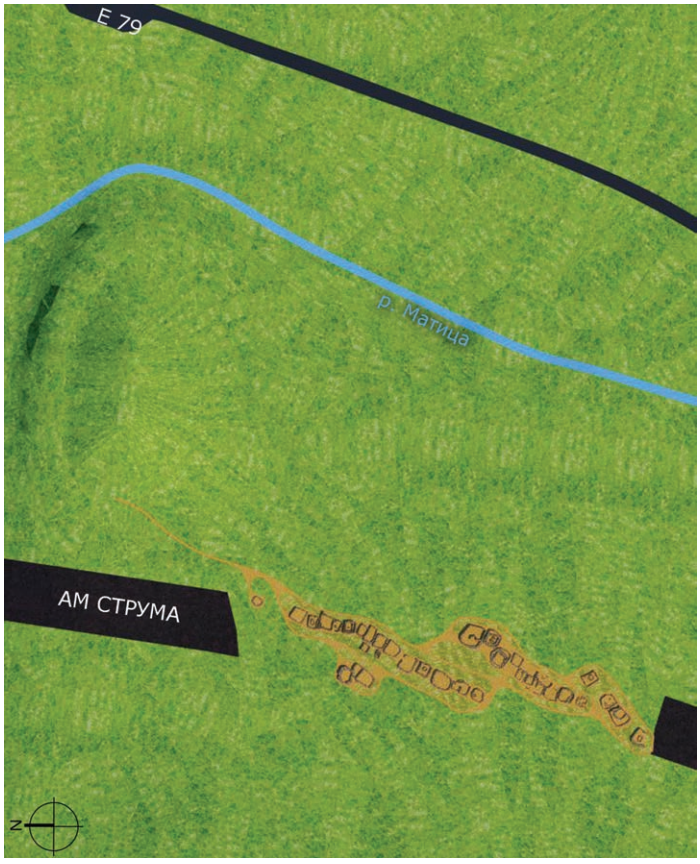
Некрополът се намира в местността Другански път, между селата Дрен и Делян, в югоизточната периферия на Радомирската котловина **(обр. 1)**. Разположен е на левия бряг на приток, формиращ река Арката (Блато). Тя отводнява Радомирското поле и се влива в Струма. Средната надморска височина на некропола е около 665 м. Отвореността на планината към долината на Струма е причина да се чувства осезателно средиземноморското климатично влияние (Николов, Йорданова 2002, 116).

Средна западна България е известна с богатите си рудни залежи, които вероятно са имали важна роля за развитието на района през I хил. пр.Хр. В района на Краище има залежи на повечето добивани в древността метални руди и следи от тяхното разработване. Илюстрация за това е откритата от С. Максимов бронзова фигура на птица в шахта, дълбока около 10 м (Коняров 1953, 19). Вероятно находката е свързана с експлоатацията през VII–VI в. пр.Хр. на оловно-сребърни руди.

В ранните етапи на усвояване на желязната технология са използвани окислите железни руди – хематити, магнетит, магнетитови пясъци и лимонитови маси. Имало е необходимите условия за това (руда, вода и дърва) и със сигурност хората от Горнострумския регион през I хил. пр.Хр. са добивали желязо. Характерно за повърхностните находища на окисни руди е, че те са свързани с голямо струпване на едно място на находища на различни метали. Залежи на злато и сребро се откриват и до днес по южните склонове на планините Витоша и Верила (Радославов

Обр. 1. *Изглед към некропола, Верила и Конявска планина. Поглед от Владимирски рид (север).*

Обр. 2. *3D модел на оградните съоръжения на некропола с трасето на АМ Струма, коритото на река Матица и трасето на път Е79 (Моделът е изготвен по проект "Restoration and Presentation of the Urns and the Gifts from the Greatest Thracian Necropolis" 2014-2015, SPCME).*

1948, 25-29). Някои от тях все още са със съдържание на руда, подходящо за индустриален добив. Следите от древния добив на златни и сребърни руди са видими и до днес в района на селата Чуйпетлово, Боснек (Витоша), Горна и Долна Диканя, Лисец (Верила) и т.н. (Avdev, Tsankov 2008, 253, сл.). Има такива следи и по югоизточните склонове на възвишението Владимир, на около 6 км североизточно от некропола (Михайлов 2014a, 662).

Вероятно е хората, погребвали своите близки през I хил. пр.Хр. в този некропол, да са имали връзка с добива на руда, както и с производството на метални изделия. Това предположение намира потвърждение в даровете и инвентара на погребаните.

Некрополът е открит през 2011 г. при спасителни сондажни разкопки и в голяма степен е проучен през 2012 г. (Бакъмска, Михайлов 2012, 188–189; Михайлов 2013, 161; Михайлов 2014b, 60-76).

В долната част на източен склон от предпланините на Конявска планина, непосредствено под чима се откриват каменни струпвания от ломени и плочести камъни, грижливо вклинявани един в друг. До момента са изследвани три успоредни редици с посока североизток-югозапад, които магистрала „Струма" пресича диагонално **(обр. 2)**. Общата дължина на проучените надгробия е около 400 м, а площта им е 6575 кв.м.

Непосредствено под покритието от ломени камъни се очертават групи от четириъгълни съоръжения, изградени с плочести камъни. В някои от тях са открити гробове, а други вероятно са използвани за погребални и поменални дейности.

Обр. 3. *Карта на разположението на златните нагръдници открити на територията на България.*

1. Златен правоъгълен нагръдник, IV в. пр. Хр. – Малката могила, Казанлък. 2. Златен правоъгълен нагръдник, средата на IV в. пр. Хр. – гроб № 9 край с. Мулетарово. 3. Златен правоъгълен нагръдник, втората половина на V в. пр. Хр. – Шивачева могила, Старосел. 4. Златен ромбовиден нагръдник, края на V в. пр. Хр. – нач. IV в. пр. Хр. – м. Чаира, с. Голяма Желязна. 5. Златен ромбовиден нагръдник, V – IV в. пр. Хр. – с. Горняни, Неврокоп. 6. Златен ромбовиден нагръдник, началото на V в. пр. Хр. – могила № 2 в местността Трите чуки край с. Горски извор, Хасково. 7. Златен ромбовиден нагръдник, средата на V в. пр. Хр. – Голяма могила при Дуванлии, Пловдиво. 8. Златен ромбовиден нагръдник, IV в. пр. Хр. – с. Калояново, Сливен. 9. Златен ромбовиден нагръдник, средата на IV в. пр. Хр. – Югозападна България.10. Златен елипсовиден нагръдник, първата четвърт на V в. пр. Хр. – с. Старо село, Сливен. 11. Златен елипсовиден нагръдник, V в. пр. Хр. – с. Долище, Варна. 12. Златен елипсовиден нагръдник, края на V в. пр. Хр. – в периферията на Жаба могила, с. Стрелча, Ловеч. 13. Златен елипсовиден нагръдник, края на IV в. пр. Хр. – неизвестно местонамиране. 14. Златен елипсовиден нагръдник, началото на V в. пр. Хр. – Червенкова могила, с. Брезово, Пловдив. 15. Златен елипсовиден нагръдник, III в. пр. Хр. – Югозападна България. 16. Златен елипсовиден нагръдник, IV в. пр. Хр. – м. Гириша, с. Войниците (днешно Братя Даскалови), Чирпан. 17. Златен елипсовиден нагръдник, началото на V в. пр. Хр.- Кукува могила, с. Дуванлии, Пловдив. 18. Златен елипсовиден нагръдник, края V в. пр. Хр. – с. Езерово, Първомай. 19. Златен елипсовиден нагръдник, края V в. пр. Хр. – Арабаджийска могила, с. Дуванлии, Пловдив. 20. Златен елипсовиден нагръдник, V в. пр. Хр. – Североизточна България. 21. Златен елипсовиден нагръдник, IV в. пр. Хр. – край с. Опълченец, Пловдив. 22. Златен елипсовиден нагръдник, V – IV в. пр. Хр. – град Ботевград, София област. 23. Златен елипсовиден нагръдник, края V в. пр. Хр. – с. Копривец, Русе. 24. Златен елипсовиден нагръдник, V в. пр. Хр. – IV в. пр. Хр. – с. Етрополе, Правец. 25. Златен елипсовиден нагръдник, V – IV в. пр. Хр. – Гечева могила в местността Чекотински ливади, село Калугерово, София. 26. Златен елипсовиден нагръдник, края на VI – първата четвърт на V в. пр. Хр. – с. Мушовица, Дуванлии. 27. Златен елипсовиден нагръдник, края на VI в. пр. Хр. – началото V в. пр. Хр. – с. Големаните, Велико Търново. 28. Златен елипсовиден нагръдник, трета четвърт на V в. пр. Хр. – град Твърдица, Сливен. 29. Златен елипсовиден нагръдник, втората половина на IV в. пр. Хр. – Миньова могила, с. Скалица, Ямболско. 30. Златен елипсовиден нагръдник, началото на III в. пр. Хр. – неизвестно местонамиране. 31. Златен нагръдник с полукръгла форма, V в. пр. Хр. – село Чернозем, Пловдив. 32. Златен нагръдник с полукръгла форма, средата на V в. пр. Хр. – Голяма могила с. Дуванлии, Пловдив. 33. Златен нагръдник с полукръгла форма, втората половина на V в. пр. Хр. с. Дълбоки, Стара Загора. 34. Златен нагръдник с полукръгла форма, края на V в. пр. Хр. Башова могила, с. Дуванлии, Пловдив. 35. Златен елипсовиден нагръдник, IV в. пр. Хр. – символичен гроб, Пеева могила, Старосел. 36. Златен нагръдник, V в. пр. Хр. – Тончова могила, с. Венец, Карнобат.

До момента некрополът има регистрирани две фази: ранна – от края на XI до началото на VIII в. и късна – от VI до първата половина на IV в. пр.Хр.

През втората фаза на некропола всички регистрирани гробове и ритуални съоръжения са каменни. Те са изградени върху терен от плътна глина и вероятно в древността са били видими на повърхността.

Основният погребален ритуал е трупоизгарянето. Останките на покойниците са изгаряни извън гробните съоръжения. В част от случаите кремираните кости заедно с даровете са полагани в урни, при останалите се откриват върху древния терен или камъните на съоръженията и натрошени керамични съдове. Гробният инвентар се състои основно от накити (обеци, пръстени, гривни, фибули, мъниста и др.), инсигнии, елементи от конска амуниция и оръжие. Много от накитите са сребърни. Значителното им количество, разнообразието на техники и съчетанието на метали, наличието в района на разновидни находища от златни и сребърни руди навежда на мисълта за съществуването на местно ателие за изработка на бижута. Към това предположение ни води и големият брой златни нагръдници, видимо изработени в едно ателие.

Златните нагръдници на територията на днешна България се откриват като гробни дарове или като част от личните вещи на покойника. До 2015 г. са известни 36 броя, концентрирани в три географски зони (Пировска 2010, карта; **обр. 3 – карта**).

В надгробни могили край Пловдив, датирани в V в. пр.Хр. са открити 14 нагръдника. Към тях се причислява богатият некропол край Дуванлии, определен като родов некропол на одриската династия на Терес (V–IV в. пр.Хр.) (Тачева 1993, 146; Тонкова 2002, 496-500). Повечето пекторали са изработени от злато, по-рядко от сребро. Преобладава елипсовидната форма, украсата е разнообразна и богата.

Четири екземпляра са открити край Етрополе. Вероятно наличието на рудни разработки оказва влияние върху разнообразието от златни и сребърни артефакти в тази територия. Всички нагръдници имат елипсовидна форма с геометрична украса и се датират през V–IV в. пр.Хр.

Останалите златни нагръдници са открити предимно в Централна България, стратегически важни места или области, свързани с териториите на тракийските племена беси, одриси и серди, където културното влияние на гръцката и македонската традиция е засилено. Това са райони, където населението е с висок социален статус, като центрове на племенни обединения или важни търговски средища.

Слабо е присъствието на такъв тип артефакти в цяла Западна и Североизточна Тракия. В античния некропол на Хераклея Синтика в три гроба с трупополагане в областта на гърдите са открити три златни пластини, датирани в периода IV–III в. пр.Хр. (Божинова 2002, 80). Те са с правоъгълна и елипсовидна форма и размери от 7 до 13 см. Украсата върху отделните пластини е богата и различна – на едната меандър, върху другата – растителни орнаменти, а на третата – фронтон на храм.

Край село Горняни, Гоцеделчевско върху гърдите на покойника е поставен златен нагръдник с ромбовидна форма и украса от разнообразни орнаменти, датиран в същия период (Миков 1937, 207 – 213.).

Основната част от тракийските нагръдници се свързват с ритуала на трупополагане, разположени върху гръдните кости на скелета. Само в две ситуации може със сигурност да се определят други погребални практики. В Пеева могила, село

Обр. 4. *Схема на част от проучените структури от некропола с обозначение на тези в които са открити златни пластини (3D моделът е изготвен по проект "Restoration and Presentation of the Urns and the Gifts from the Greatest Thracian Necropolis" 2014-2015, SPCME).*

Обр. 5. *Аерофотография на оградните съоръжения на структури 38 и 39.*

Старосел е проучен символичен гроб, в средата на който е поставен златен нагръдник, датиран в IV в. пр.Хр. (Китов, Димитрова 2004, 95; Димитрова 2005, 186, обр. 10). В останките след иманярски набег в Тончова могила, село Венец е открит фрагментиран златен нагръдник. Според откритите горели човешки кости, може да се предположи, че погребалният ритуал е трупоизгаряне. Гробният инвентар се датира в V в. пр.Хр. (Георгиева, Ников, Момчилов 2008, 231).

Некрополът между селата Дрен и Делян е единственият, в които нагръдниците могат да се свържат с трупоизгаряне като погребален ритуал. Откриването на такова количество златни нагръдници и пластинки позволяват да се ограничи като още една зона на концентрация.

Златни пластини са открити в шест от проучените структури **(обр. 4 – схема)**. Някои от тях спадат към категорията предмети, известна в литературата като „нагръдници". В повечето случаи (структури 16, 19, 38 и донякъде 33) нагръдниците са депонирани в гробове с безурново трупоизгаряне заедно с нападателно въоръже-

ние. Обикновено в тези гробове са намерени и маниста от кехлибар и/ или стъкло/ стъклена паста.

Всички златни пластини, с изключение на нагръдника от структура 38, са умишлено фрагментирани (нарязани) и вероятно безразборно разхвърляни в гроба. Изключение прави само регистрираната ситуация в структура 19, където намачканите парчета бяха открити на компактна група **(обр. 14, детайл, дясно)**. Повечето пластинки са нарязани на съвсем дребни парчета. Трябва да подчертаем, че по нито един от фрагментите няма следи от погребалната клада, въпреки че голяма част от откритите около тях предмети са горели.

Само в структура 25 няма данни за извършено погребение на човешки останки, докато фрагментите от нагръдника са открити в елипсовидно съоръжение, изградено от масивни ломени камъни и разположено в приблизителния център на структурата. Следите от ритуални дейности в и около тази структура са минимални. Вероятно гробът е кенотафен.

В част от случаите са поставяни части от златните пластини. Това е най-сигурно документирано в структура 25.

При нито едно от погребенията няма следи от гробна яма. Гробовете са разполагани обикновено върху древния терен или върху подложка от средни по размер ломени камъни. В случаите, при които в гробовете са откривани златни „нагръдници“ и пластини за апликиране към дреха (или съставно украшение) погребенията са безурнови – кремираните кости са открити върху/ между камъните на гробното съоръжение или директно върху земята.

Всички проучени до момента градежи са на „суха зидария“ или просто от ред ломени или плочести камъни, подредени в редица.

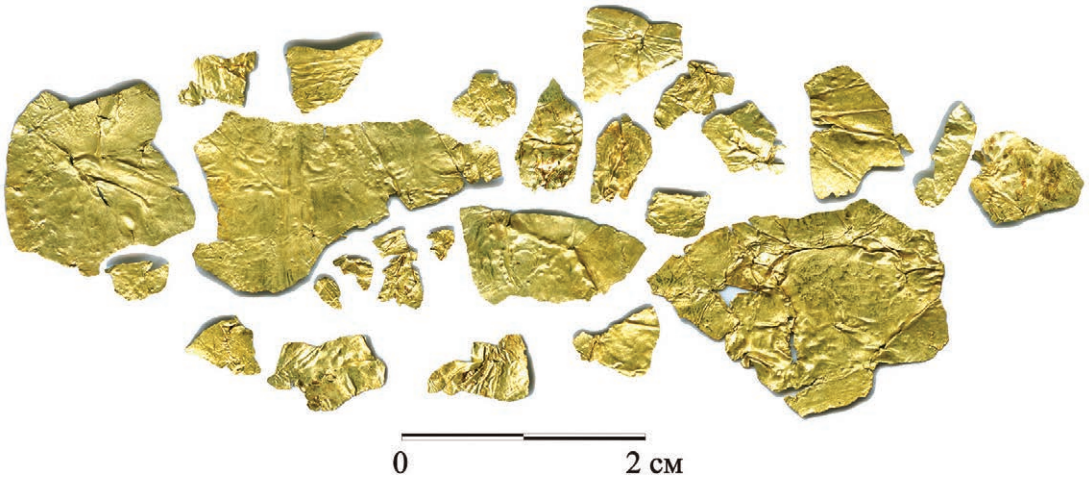
Накратко ще опишем откритите златни пластини и контекста, в който те са намерени. Представянето им е от юг на север.

Структура 39

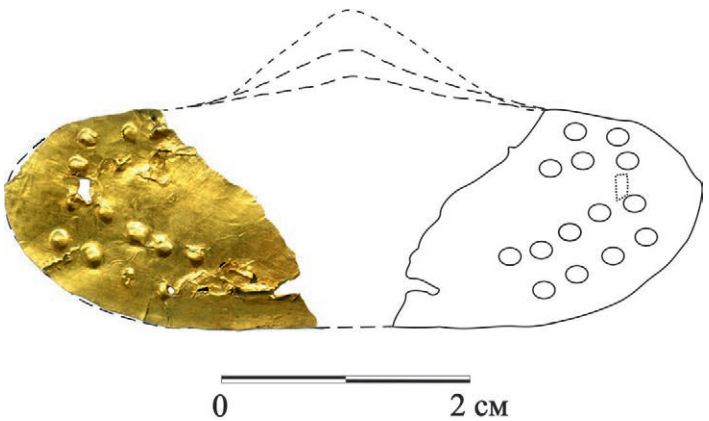
Структурата се датира в V в. пр.Хр. и е една от големите и сложни в обекта. Тя е силно засегната от съвременна оран, включително и откритите в нея гробове. В голяма част от съоръженията не бяха открити погребани индивиди, а само следи от интензивни ритуални дейности – основно висока концентрация на керамични фрагменти от съдове, правени на колело и на ръка. Тези съоръжения са интерпретирани като „поменални“ (Бакъмска, Михайлов 2012, 190).

Каменното покритие на структура 39 е по-небрежно направено в сравнение с това на структурите в северната част на обекта. Камъните са изсипани, а не редени като защитен „кожух“. В план то е с форма на сравнително правилна елипса (Михайлов 2014b, 71, обр. 1). След демонтирането на камъните от покритието се открива неправилен многоъгълник. Северната и западната му стени са очертани с един до два реда плочести и ломени камъни, докато част от източната и южната му стена са формирани от включените гробни и поменални съоръжения **(обр. 5)**. Те са изградени върху некропол с урни от ранножелязната епоха (Михайлов 2014b, 63, 72, обр. 3: 4–6) и частично го разрушават. От разположението на някои съоръжения може да се предполага, че е правен опит по-ранните гробове да не бъдат засегнати.

В структурата има недобре запазени четири гроба от късножелязната епоха. Те са разположени в централната и южната ú част, близо един до друг, върху древния терен. Най-добре запазеното гробно съоръжение е със стени, изградени от ломени

***Обр. 6**. Фрагменти от златна(и) пластина(и), открити в гроб от структура 39, след изправянето им.*

***Обр. 7.** Възстановка на златна пластина за апликиране от друг гроб в структура 39.*

и плочести камъни, върху и около които безразборно са нахвърляни по-дребни камъни. Въпреки че няма следи от горене на място, сред останките от кремирани кости, лични вещи и гробни дарове се откриват множество въглени, включително остатъци от овъглена греда в северозападния ъгъл на съоръжението. Тук са намерени 25 фрагмента **(обр. 6)** от златни пластини. Вероятно гробното съоръжение е направено веднага след или успоредно с извършването на погребението, тъй като част от фрагментите от пластини, както и други гробни дарове са затиснати от камъните му. Гробните дарове и личен инвентар се състоят от голям брой маниста от стъкло, кехлибар (32 броя) и бронз, както и прешлен за вретено.

Фрагментите от гръдни пластини са изработени от много тънко златно фолио. Всичките са съзнателно намачкани и поставени в гроба без логичен ред. Върху два фрагмента с перваз се забелязва вълнообразна линия, срещана и при нагръдниците от структури 38 и 16 **(обр. 9 и 17)**. Върху единия фрагмент ясно личат две успоредни релефни линии, обкантващи ръба на пластината. Този елемент се среща и

при посочените вече нагръдници **(обр. 9 и 17)**. Макар и много лошо запазени, се виждат отделни елементи на украса. Забелязват се два размера релефни кръгчета, в един случай с нанесени малки точки около кръгчето **(обр. 6, фрагментът в центъра)**. Виждат се и отделни малки точки без да е възможно възстановяването на орнаменталната схема.

Друга златна пластина е намерена североизточно от този гроб **(обр. 7)**. Принадлежността ѝ към конкретен гроб е несигурна, тъй като се намира между два, които са без оградни стени. Открита е само част от единия ѝ край. Изработена е от тънко златно фолио със заоблени страни. В края има един отвор за окачване с неправилна правоъгълна форма. Украсата е релефна, нанесена от задната страна на пластината. Състои се от два реда перлички, които повтарят формата на пластината и ограждат празно пространство. Според извивката на запазената част може да се предложи хипотетична възстановка на формата, без да е възможно да се даде информация на цялостната украса.

Структура 38

Тази структура **(Обр. 5)** е с несложен план. Директно след отстраняването на чима се открива ограждането на структурата. Направено е от един ред плочести камъни, почти квадратно в план и само в отделни участъци е затрупано с тънък слой камъни. В североизточната част оградният зид липсва. В по-голяма част от структурата няма следи от ритуални дейности. Намират се керамични фрагменти (предимно дебелостенни съдове правени на колело и на ръка) основно в източната ѝ част, която е била слабо защитена или незащитена от каменен насип и засегната от съвременна оран. В западната част останки от ритуална дейност почти отсъстват.

Основният гроб **(обр. 8)** е разположен в централната част на източната половина от структурата. Следи от гробна яма или оградна конструкция не са установени – гробните дарове и отделни кремирани кости се намират върху, между и под камъните от структурата. Гробните дарове са поставени на две групи – първата е от златна пластина с ромбовидна форма **(обр. 8 – детайл, горе)**, а втората – от две копия, нож и билатерална фибула(?) **(обр. 8 – детайл, долу)**.

Нагръдникът е поставен директно върху слой от камъни, изсипани на древния терен. Около него е изградена елипсовидна защитна конструкция от средни и малки плочести и ломени камъни **(обр. 8)**, след което те са затрупани със слой от правоъгълни ломени камъни, покриващ и самата структура. При слягането на насипа камъните са го притискали и деформирали. В пласта около нагръдника има отделни дребни въгленчета, въпреки че по златната пластина няма следи от излагане на огън.

Нагръдникът е изработен от тънко златно фолио в издължена ромбовидна форма, има по един отвор за окачване в двата срещуположни края. Украсата е релефна, нанесена от задната страна, докато бордюрът е направен от лицевата страна на пластината. Използвани са три замби и един дълбач. Елементите на украсата се повтарят като заемат цялата повърхност и изграждат една обща сложна композиция. Пространството е разделено както от вертикална, така и от хоризонтална линия, с цел да се подчертае симетрията в четирите полета. Замбата, чрез която са направени отворите за окачване на пластината, е използвана за поставянето на кръгчета, като елементи от украсата. Инструментът, с който е направена централ-

Обр. 8. *Разположение и детайли на гробните находки в структура 38.*

ната вертикална линия, е използван за нанасянето на малките точки около кръгчетата, за хоризонталната и двете странични вертикални линии. Основният елемент от украсата е нанесен с помощта на втора замба, с формата на „капка“ или овал с един издължен и заострен край. Той е разположен с издължената си част към вътрешното поле на нагръдника, като повтаря контура по края на пластината и от двете страни на вертикалната разделителна линия.

Украсата е нанесена чрез свободна ръка, което ясно проличава от изкривените линии и неправилното разположение на орнаментите **(обр. 9)**. Една част от точките са пробили пластината. В горното дясно поле около кръгчето майсторът е нанесъл няколко малки точки, които не се вписват в цялостната композиция. Пластината е вълнообразно изрязана, приблизително следвайки орнаментираното поле. Тези несъвършенства показват уменията или небрежното отношение на майстора.

Втората група предмети се намира на 0,30 м югоизточно от нагръдника и непосредствено до източната оградна стена на структурата. Тя се състои от две копия и едноостър нож, кръстосани едно върху друго **(обр. 8 – детайл, долу)**.

Структура 33

Структурата е със сравнително проста конструкция. Защитният насип е с форма на неправилна елипса и е направен от няколко слоя дребни и средни ломени камъни (Михайлов 2014b, 71, обр. 1). В някои участъци (основно от северозапад) няма кожух. След демонтирането на насипа се очертават оградните стени, затварящи в себе си неправилен многоъгълник. Той е разделен в южната си част от тънка

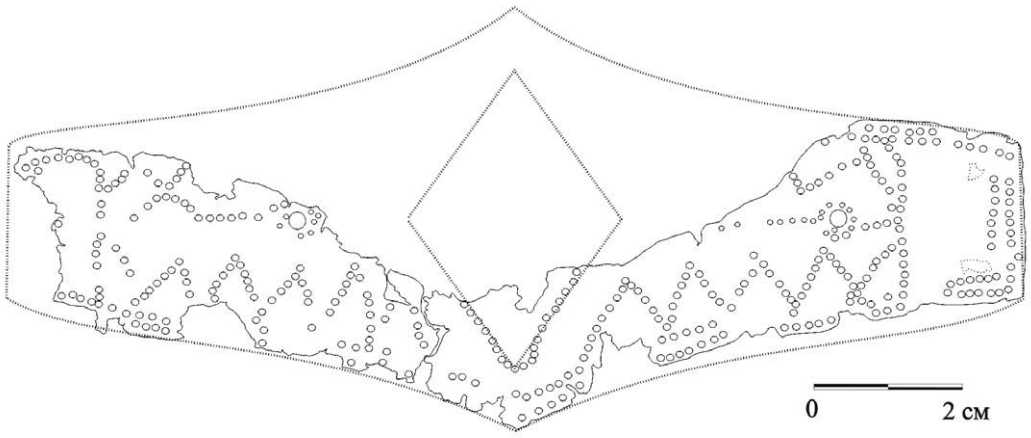

Обр. 9. *Златният нагръдник от гроба в структура 38.*

Обр. 10. *Финален етап от проучването на структура 33 с детайли на централния гроб.*

междинна стена **(обр. 10, детайл, горе-ляво)**. В тази част е открито безурново погребение. В североизточната част оградният зид става двоен, като двата зида постепенно се разделят, за да включат помежду си един гроб с трупоизгаряне в урна. В централната част, без следи от ограждане или гробна яма, е открит богат гроб с безурново трупоизгаряне **(обр. 10; обр. 10 детайл, горе-дясно)**. Вероятно останките от кремацията са изсипани директно върху древния терен в центъра на предварително изградената структура, след което са затрупани с камъни. Успоред-

Обр. 11. *Възстановка на златна пластина от структура 33, след изправянето ѝ.*

но с натрупването на камъните са разхвърляни и гробните дарове, неприсъствали на кладата – между и върху камъните, покриващи района на гроба, са открити множество стъклени и бронзови мъниста и два железни ножа. Сред останките от трупоизгарянето (пласт от въглени и дребни фрагменти от човешки кости) са намерени горели бронзови украшения, сребърна спирала, железен предмет, както и негорели дарове и инсигнии – стъклени мъниста и златен нагръдник **(обр. 10 детайл, горе-дясно)**.

Както почти всички нагръдници в некропола и този е ритуално разделен на множество части, намачкан и разхвърлян в гроба. По два от по-големите фрагменти е възможна възстановка на формата, размера и украсата му **(обр. 11)**. След реставрация, изправяне и събиране на фрагментите може да се направи хипотетична възстановка. Нагръдникът е изработен от тънко златно фолио в издължена ромбовидна форма със скосени краища. В края от едната запазена страна има два вертикално разположени отвора за окачване с неправилна форма. Вероятно те не са изработени с определен инструмент, а са направени впоследствие при закрепване към някаква основа без да нарушават декорацията. Украсата е релефна, нанесена от задната страна на пластината. Използвани са три замби. Елементите на украсата се повтарят като заемат цялата повърхност и изграждат една обща сложна композиция. Пространството е разделено от хоризонтална линия, а центърът е подчертан допълнително с ромбовиден мотив. Цялото орнаментално поле е ограничено от два успоредни реда перли, които изграждат контура. Същият инструмент е използван за нанасянето на цялата украса. Композицията от триъгълници е разположена от двете страна на хоризонталната разделителна ивица. Хоризонталната линия е обогатена с кръгчета, заобиколени от точки, нанесени чрез други две замби. Тя свързва двата края на нагръдника с хоризонталните ъгли на централния мотив, който е под формата на ромб. Липсата на голяма част от центъра на нагръдника ограничава възможността за възстановка на украсата, но имайки предвид откритите до момента нагръдници от територията на България, може да се предполага, че очертаното ромбовидно поле е празно.

Украсата е нанесена чрез свободна ръка, което ясно проличава от изкривените линии, неправилното разположение на орнаментите, застъпващите се страни на отделните триъгълници **(обр. 11)**. Пластината е почти правилно изрязана, следвайки орнаментираното поле.

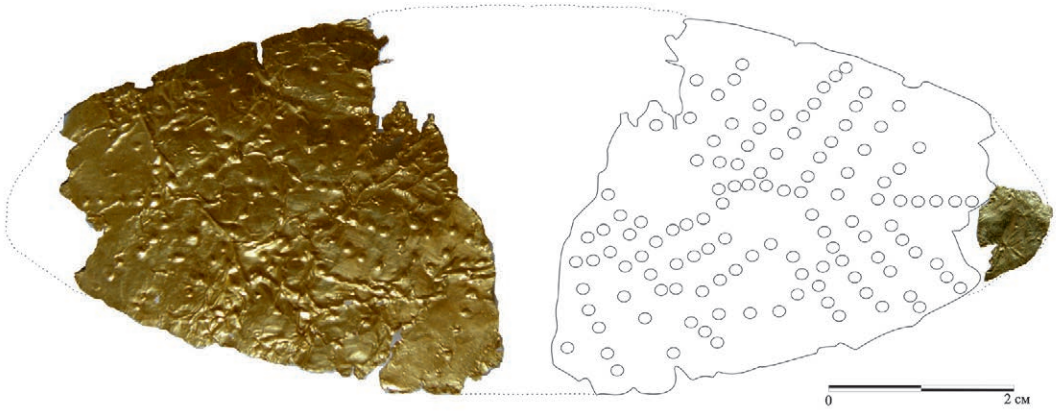
Структура 25

Структурата е деформирана и частично нарушена от съвременна инфраструктура и земеделски дейности – от изток на запад централно я пресича черен път, свързващ обработваемите площи на селата Дрен и Делян. Поради мочурливостта на терена през структурата са се образували коловози.

За разлика от повечето структури, покритието на структура 25 е изградено основно от средни до големи камъни, рядко дребни. Планът му е кръгъл (Михайлов 2014b, 71, обр. 1). След неговото демонтиране се открива ограждение с неправилна форма и стени, изградени от големи и средни ломени и плочести камъни **(обр. 12)**. Северната и западната стени са прави и ориентирани по световните посоки. Източната представлява силно извита дъга, южната е слабо извита. В този ограден зид е вписан втори, с форма на неправилен правоъгълник, като северните стени на съоръженията са долепени. В този правоъгълник са изградени две съоръжения – едното, почти в центъра на структурата – кръгло, западно от него – елипсовидно. В елипсовидното съоръжение археологически материал не е открит. В кръглото съоръжение, долепено до камъните в северозападната му част, е открит съзнателно смачкан фрагмент от златна пластина **(обр. 12, детайл)**. Сред пръстта, запълваща съоръжението, са намерени отделни керамични фрагменти и кехлибарено манисто. Фрагмент от друго е намерен при демонтирането на оградната стена на съоръжението. Открити са и единични фрагменти дебелостенна керамика около

Обр. 12. *Финален етап от проучването на структура 25 с детайл на златната пластина при откриването ѝ.*

Обр. 13. Възстановка на златна пластина от структура 25, след изправянето ѝ.

централното съоръжение. В северозападната периферия на структурата, извън оградната ѝ стена, е намерено и стъклено манисто. Кости или въглени не са открити. Тук керамика почти не се намира.

След изправянето и реставрацията на откритата част от златната пластина се забелязва релефна украса, нанесена чрез една замба **(обр. 13)**. Използвани са само перли, чрез които е изградена цялостна геометрична композиция. В централната част има една хоризонтална линия, към която от двете страни под остър ъгъл се свързват други линии. В края на пластината не може да се отдели бордюр, тази част или липсва или такъв не е имало. Възможна е хипотетична възстановка на формата, но възстановка на цялостната орнаментална композицията не може да се направи. Според запазената централна хоризонтална линия и силуета на пластинката може да се предположи елипсовидна форма. Използваният инструмент за нанасяне на перлите е със същите размери и форма като тези от украсата на пластините от структури 37, 33 и 16. Идейната композиция на цялостната украса, използването на един единствен елемент за изграждане на цялостната композиция, запълването на орнаменталното поле са характеристики, които могат да се открият върху сребърни и златни нагръдници от територията на България.

Структура 19

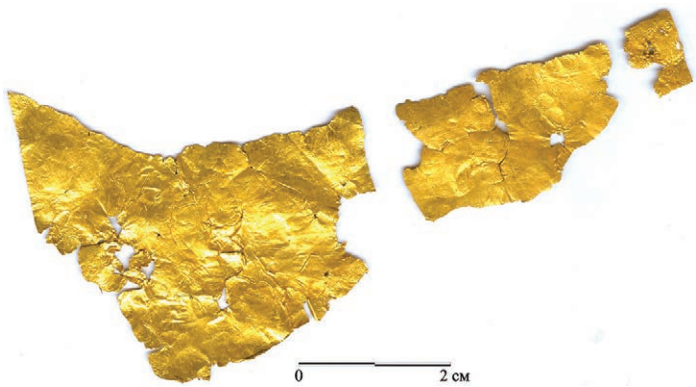
Покритието ѝ е с форма на неправилен четириъгълник, издължен по оста север-юг. Състои се от сравнително дебел слой от средни и големи по размер камъни. След демонтирането им се разкрива ограден зид с форма на неправилен четириъгълник, изграден от два до три реда средни и едри ломени и плочести камъни. Източната и западната му стени са дъговидно извити. Между тях, под каменния насип са открити няколко каменни съоръжения с форма, близка до кръг. Централното представлява богат гроб с безурново трупоизгаряне **(обр. 14)**. В останалите археологически материали не са открити. Централното съоръжение е почти кръгло, с диаметър около 1,35 м, изградено е от два реда средни и едри ломени камъни. В северозападната му четвъртина се откриха две копия, поставени успоредно, с острието на изток и на запад, върху подложка от дребни и средни плоски камъни и оградени с няколко други **(обр. 14: 3)**. Западната периферия на съоръжението е маркирана от чашка с една дръжка **(Обр. 14: 1)**. В североизточния ъгъл са открити

Обр. 14. *Гробното съоръжение в структура 19, с детайли на откритите находки.*

кремирани и фрагментирани човешки кости, зъби, част от бронзова игла, вероятно от фибула и група от три съзнателно намачкани фрагмента от златна пластина **(Обр. 14: 2)**.

Златната пластина е изработена от много тънко фолио, подобно на използваното за листова позлата **(обр. 15)**. След реставрирането ѝ не се забелязват следи от украса. Фрагментите не позволяват възстановяването на конкретна геометрична форма на пластината, ако такава изобщо е имало.

Обр. 15. *Фрагменти от златна пластина открити в гроба от структура 19, след изправянето им.*

Обр. 16. Етап от проучването на гробното съоръжение в структура 16.

Структура 16

Покритието ѝ е с форма на неправилен четириъгълник, издължен по оста изток-запад. Състои се от недебел слой от дребни, средни и няколко големи по размер камъни. След демонтирането им се разкрива ограден зид с форма на неправилен четириъгълник. Между стените му са открити няколко съоръжения, едното от които – богат гроб с безурнова кремация.

Гробното съоръжение е с приблизително кръгла форма с диаметър около 2,25 м. Камъните на стените са наредени под ъгъл, така че образуват конус към центъра на съоръжението, а горните им повърхности са нивелирани. Върху подложка от плочести камъни са открити три железни върха от копие, единият ритуално огънат **(обр. 16)** и железен нож. При демонтирането на камъните, запълващи съоръжението, са открити и фрагменти от човешки кости, кехлибарено манисто и друго от жълта стъклена паста и съзнателно намачкан фрагмент от златна нагръдна

Обр. 17. Фрагмента от златна пластина открит в гроба от структура 16.

пластина. Открита е само част от едната страна на пластина, изработена от златно фолио (**обр. 17**). Върху запазената част има релефна украса, нанесена най-малко чрез две замби и един дълбач. Тя се състои от малки точки, оформящи окръжност и две къси вертикални успоредни линии. В края на пластината е направен бордюр чрез дълбач, под него в един ред е нанесен елипсовиден орнамент със заострения край към вътрешността на орнаментираното поле. Възстановка както на формата, така и на композицията на орнамента не може да се направи, тъй като фрагментът е малък и неинформативен.

Инструментите са със същите размери и форма като тези, използвани за украсата на нагръдника от Структура 38. В улея от дълбача ясно се различават специфични насечки и върху двата екземпляра.

Обобщение

Пластините и нагръдниците, открити в некропола край селата Дрен и Делян представят една специфична традиция, свързана с погребалните практики. Те обогатяват тракийското ювелирно изкуство. Перлите, точките и кръгчето са добре познати орнаменти на тракийските торевти. Те присъстват върху голяма част от златните и сребърни нагръдници, открити в България.

Украсата върху всички пластини от некропола край Дрен – Делян е геометрична. Използвани са основно четири орнамента – точка, перла, кръгче, елипса с един заострен край, чрез комбинацията на които е изградена цялостна композиция. Точки и перли присъстват в украсата на всички пластини, върху две от тях са използвани кръгчета и елипсовиден орнамент. Хоризонтална линия от перли с кръгчета, оградени от точки има върху два от нагръдниците.

Размерите и негативът от инструментите, са едни и същи. Дълбачът, който е използван за канта върху пластините от структури 37 и 16 оставя едни и същи следи в централната вдлъбната част (обр. 9 и 17).

Елипсовидният орнамент не може да се види в украсата на нито една от откритите до момента пластини на територията на България. Интересен е фактът, че този орнамент е използван върху два от нагръдниците от Дрен – Делян. Вероятно използваните инструменти за изработката им са едни и същи. Забелязва се повторение на част от идейната основа в композициите, както и на част от елементите върху нагръдниците от некропола. Направените наблюдения позволяват да се предложи хипотезата, че нагръдниците и пластинките, открити в Дрен – Делян, са изработени в едно ювелирно ателие.

Основните елементи в украсата и изработката на пластините са типични за тракийските ювелири. Почти всички нагръдници, открити на територията на България, са изработени чрез свободна ръка, стилът е небрежен и проличава несъвършенство, неумение или незаинтересованост при изработката. Основно използваните орнаменти са геометрични, рядко в по-късните периоди започват да се появяват сцени със зооморфни и антропоморфни образи. Въпреки липсата на изобилие от детайли, ювелирът успява да създаде всеки път различна и неповторима композиция. Забелязва се стремеж към запълване на цялото орнаментирано поле и разделението му в хоризонтална и вертикална симетрия, в няколко случая допълнително се подчертава централната част. Всички тези специфични и характерни елементи се забелязват в начина на изработка, украсата и стила, показан върху

нагръдниците от некропола. Това ясно определя новооткритите златни пластини като част от тракийското ювелирно изкуство.

Всички до момента открити нагръдници на територията на България са неповторими и индивидуални, украсата макар да се състои от определен набор от елементи, представя различни мотиви и многообразие в семантиката. Общото, което свързва всички пластини, е местоположението в гробния комплекс и функцията, която имат – на инсигнии. Разгледаните златни пластини и гробни и поменални структури от Дрен – Делян хронологически попадат в V век пр.Хр. Досега нагръдниците нямат преки аналогии и съществуват ограничен период от време (Пировска 2010, 209-216).

Златните нагръдници, големият им брой, свързването им с ритуала на трупоизгаряне, умишленото разделяне на части или смачкване са още елементи от уникалността на некропола Дрен – Делян.

Цитирана литература:

Бакъмска, Михайлов 2012: А. Бакъмска, Ф. Михайлов. Спасително археологическо проучване на некропол от желязната епоха, по трасето на лот 1 от АМ „Струма“, км 311-000 до 311-500, село Делян, община Дупница. – Археологически открития и разкопки през 2011 г., 2012, 188-190.

Божинова 2002: Ю. Божинова. Античен некропол край с. Рупите, Петричка община. – В: Известия на Исторически музей – Кюстендил, VIII, 2003, 77-90.

Георгиева, Ников, Момчилов 2008: Р. Георгиева, К. Ников, Д. Момчилов. Тончова могила край с. Венец, Карнобатско. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., 2008, 231-232.

Димитрова 2005: Д. Димитрова. Недкова могила край Старосел. – В: МИФ 9 Тракия и околния свят, научна конференция, Шумен, 2004, 185-201.

Китов, Димитрова 2004: Г. Китов, Д. Димитрова. Тракийски култов център Старосел – Археологически открития и разкопки през 2003 г., 2004, 95.

Коняров 1953: Г. Коняров. Принос към историята на рударството и металургията в България. София, 1953.

Миков 1937: В. Миков. Гробна находка от Горняни, Неврокопско. – Известия на Българския археологически институт, XI, 1937, 207 – 213.

Михайлов 2014a: Ф. Михайлов. Издирвания на археологически обекти в землищата на селата Дрен и Владимир, община Радомир. – Археологически открития и разкопки през 2013 г., 2014, 662.

Михайлов 2014b: Ф. Михайлов. Резултати от спасителните археологически разкопки на некропол от I хил. пр.Хр. край село Делян. – В: Известия на Регионален исторически музей-Перник, 2, 2014, 60-76.

Николов, Йорданова 2002: В. Николов, М. Йорданова. Планините в България. София, 2002.

Пировска 2010: А. Пировска. Хронология и териториално разпространение на тракийските нагръдници. – В: Великотърновският университет и българската археология, 1, Велико Търново, 2010, 209-216.

Радославов 1948: Б. Радославов. Минното дело в България. София, 1948.

Тачева 1994: М. Тачева. Надгробните могили при Дуванлии, Пловдивско. – В: Първи международен симпозиум „Севтополис“. Велико Търново, 1994, 145-148.

Тонкова 2002: М. Тонкова. Аристократични накитни украси от V в. пр.Хр. в Тракия. – В: Πιτῦη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 494-505.

Avdev, Tsankov 2008: S. Avdev, Ch. Tsankov. Ancient gold mining at the southern slopes of

the Vitosha and Verila mountains. Geoarchaeology and Archaeomineralogy (Eds. R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova). 2008. Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008 Sofia, 253-257.

Tonkova 1997: M. Tonkova. Traditions and Aegean influences on the jewellery of Thracians in Early Helenistic Times. – Archaeologia Bulgarica. 2, 1997, 18-31.

Golden pectorals and lamellae from the necropolis between the villages of Dren and Delyan

Filip Mihaylov (RHM-Pernik)
Angelina Pirovska (AM "Maritsa-iztok", Radnevo)

(Summary)

A necropolis from the early 1st millennium BC was discovered in the southeastern periphery of the Radomir plain and studied in 2012. Perhaps it is linked to a population engaged in mining and metallurgy. There were various ore deposits explored during the same period.

The necropolis consists of stone heaps arranged in three parallel rows from the northeast to the southwest covering burial structures. Most of the latter represent low stone quadrangular frames. Some of them are graves, while others were probably used for burial and commemorative activities. So far, the only funeral rite recorded is cremation. The necropolis had two phases: early – from the late 9th until the early 8th c., and later – from the 6th to the first half of the 4th c. BC.

The grave goods are represented mainly by jewelry (earrings, rings, bracelets, brooches, beads, etc.), insignia, elements of horse trappings and weapons. Many of the ornaments are made of silver. The significant amount of items, as well as the availability of assorted deposits of gold and silver ore and the application of different techniques and combination of metals, suggests the existence of a local goldsmith workshop.

In six of the surveyed structures golden pectorals or applications were discovered. All are placed according to specific burial rites. They enrich the Thracian jewelry tradition. The manner of their manufacture and the decoration characteristics allow proposing a hypothesis that the pectorals and plates from the necropolis of Dren-Delyan have been made in a goldsmith workshop during the 5th c. BC in the style of the Thracian art.

Материали от античния некропол на Аполония Понтика в кв. „Харманите“: към пространственото развитие на некропола през V – IV в. пр.Хр.

Маргарит Дамянов

Настоящата статия разглежда група предмети, намерени при спасителни археологически проучвания в гр. Созопол, в границите на регистрирания некропол на антична Аполония в кв. „Харманите“ (Панайотова и др. 2014а).[1] Мястото (**обр. 1**) се намира непосредствено на юг от старото гробище на Созопол, в подножието на високата част на Новия град – в район, където и по-рано са откривани антични гробове, макар и не обстойно публикувани (Nedev, Panayotova 2003, 125, виж надолу). Спасителните проучвания през 2013 – 2014 г. хвърлиха повече светлина върху съществувалия тук некропол и разкриха няколко десетки нови гробни комплекси от V в. пр.Хр. (Панайотова и др. 2014б; Дамянов и др. 2015; Иванов, Недев 2014; Иванов, Недев 2015).

Тук ще бъдат представени единствено находки, които са открити извън гробовете. Въпреки това те са обединени от своя контекст и биха могли да допринесат за изясняването на хронологията на некропола в тази му част. Всички находки произхождат от песъклив пласт, запълнил съществувало в античността дере, което е събирало дъждовните води от околните възвишения (**обр. 2**). Проучванията позволиха да бъдат засечени неговите граници, издълбани в твърдата материкова глина и образуващи начупена дъга с дължина ок. 40 м, отворена на ЮИ (основният отток е бил от СЗ). Горното ниво на пропадането беше регистрирано на н.в. 5,30 – 5,40 м; в северната част дъното на дерето беше достигнато на н.в. 4,00 – 4,25 м, а по на юг работата беше прекратена поради достигането на подпочвените води на н.в. ок. 3,70-3,80 м. Пълнежът на дерето се състои основно от нехомогенни песъкливи наслаги, отложени с течение на времето (още в рамките на античния период, вероятно до около края на IV – началото на III в. пр.Хр.).

Всички дискутирани тук материали са открити в тези пластове, основно в близост до ръба на дерето – мнозинството на около 5 м от него. Характерът и степента на запазеност на повечето от тях (или относително цели, или подлежащи на възстановяване от множество фрагменти) свидетелстват, че предметите произхождат от инвентара на разрушени от ерозията гробове, които са били отмити в дерето. Това се потвърждава и от откриването на преотложени човешки кости в същите пластове. Следните наблюдения могат да аргументират тяхната стойност за проследяване на хронологията на некропола.

[1] Гробните комплекси (общо 16), проучени от К. Панайотова, М. Чачева и автора, ще бъдат предмет на отделна публикация.

Обр. 1. *Карта на района на Созопол с местоположението на археологическия обект*

Обр. 2. *Созопол, кв. „Харманите“. Античното дере (на преден план се вижда ръба му), поглед от север.*

Спасителните проучвания в района разкриха и съхранени антични гробове. Тези от тях, които подлежат на датиране по съпътстващия ги материал, без изключение се отнасят към V в. пр.Хр. (основно втората и третата четвърт на столетието).[2] Античните материали от дерето обаче говорят и за наличието на по-късни комплекси, със сигурност и в първата половина на следващия век. Отсъствието им на терен може да има няколко обяснения. На първо място, те трябва да са били повисоко и съответно първи са станали жертва на ерозията. На второ, поне част от по-късните гробове вероятно са били разрушени от старото гробище на Созопол, съществувалото на това място до ок. 1960 г. При разкопките се установи, че част от съвременните гробове достигат до нивото на античните.

При това положение, античните материали от дерето вероятно могат да предоставят по-точна представа за времевите граници на некропола в тази му част. В действителност те покриват период със сравнително ясно определени начало и край.

Находките ще бъдат представени по групи (източногръцка керамика, коринтска керамика, атическа чернофигурна керамика и т.н.) с кратък коментар относно тяхната хронология.

1. Източногръцка керамика с ивици

В тази група попадат сравнително малко находки: два пръстеновидни аскоса и долната част на амфориск.

1.1. Пръстеновиден аскос (ПИ№ 30) (**обр. 3 *1*; 4 *1***)

Фрагментиран, липсват части от тялото. Бежова глина. Кухо пръстеновидно тяло със заоблен силует и максимален диаметър под средата. Наклонена назад, леко приплесната шийка, която се разширява в кръгло фуниевидно устие с конкавна вътрешна повърхност. Лентеста дръжка с луновидно сечение (конкавна горна повърхност), захванатата под устието и отгоре за тялото. Украса с кафява и червена боя: кафяви ивици ниско в основата и горната страна на тялото, между тях една потясна червена; кафява боя отгоре по дръжката и отвън по устието.

Вис. 9,6 см, вис. на тялото 5,6 см, макс. диам. на тялото 8,6 см.

1.2. Пръстеновиден аскос (ПИ№ 58) (**обр. 3 *2*; 4 *2***)

Фрагментиран, липсват отделни фрагменти от тялото. Бежово-оранжева глина с бели песъчинки и малко слюда. Кухо пръстеновидно тяло със заоблен силует и максимален диаметър под средата. Наклонена назад, леко приплесната шийка, която се разширява в кръгло фуниевидно устие с конкавна вътрешна повърхност. Една лентеста дръжка с луновидно сечение (конкавна горна повърхност), захванатата под устието и отгоре за тялото. Украса с черно-кафява боя: ивица ниско върху тялото, втора ивица по горната страна на тялото, следи по дръжката и устието, което отвътре също е покрито с боя.

Вис. 9,3 см, вис. на тялото 5,6 см, макс. диам. на тялото 8,6 см.

1.3. Амфориск (ПИ№ 40) (**обр. 4 *3***)

Фрагментиран, липсва горната част и предполагаемите дръжки. Розово-бежова глина, белезникава повърхност с много слюда. Тясно издадено навън столче с

[2] Гробните комплекси (общо 16), проучени от К. Панайотова, М. Чачева и автора, ще бъдат предмет на отделна публикация.

Обр. 3. *Созопол, кв. „Харманите“. Източногръцка, коринтска и атическа чернофигурна керамика (снимки).*

конична кухина. Тясно и издължено вретеновидно тяло. Столчето е покрито с червена боя, в долната част на тялото има кафява ивица.

Запаз. вис. 9,8 см, макс. запаз. диам. на тялото 6,4 см, диам. на столчето 3,5 см.

Пръстеновидните аскоси са широко разпространени в гръцките колониални некрополи по Черно море, като формата е добре засвидетелствана още в VI в. пр.Хр. и остава популярна през следващото столетие (Скуднова 1945; Буйских 2013, 133-134 с литература). Особено популярни са подобни съдове в Олбия (Буйских 2013, №№ 9.169 – 9.193), като многобройна серия е известна от некропола, където пръстеновидни аскоси са открити в гробове от края на VI и началото на V в. пр.Хр. (Скуднова 1988, кат. №№ 140, 142, 146, 157, 158, 162, 164, 191, 210, 219, 225, 226), но продължават да се използват и през първата половина на V в. пр.Хр. (Козуб 1974, 78). Екземплярите от Нимфей са датирани във втората половина на VI – първата половина на V в. пр.Хр. (Грач 1999, А56, А57, А59, А71, Г7).

Формата е добре засвидетелствана в Добруджа: по-ранни екземпляри (от втората половина на VI в. пр.Хр.) са засвидетелствани в два некропола в територията на Истрия – при Истрия Сат и Корбу де Жос (Teleaga, Zirra 2003, 43-44, Taf. 18, 19, 21, 31-33; Teleaga 2008, 124, Nr. 575-582), а малко по-късно, в V в. пр.Хр., е датиран един аскос от могилния некропол на Истрия (Alexandrescu 1966, 172, pl. 74; Alexandrescu 1978, no. 698).

И двата съда от „Харманите“ принадлежат към късния тип, със силно извито назад гърло и устие без рисувана украса по вътрешната страна. Подобни аскоси са добре представени сред публикуваните гробове от некропола на Аполония, където изглежда илюстрират финалния етап в развитието на типа. Хронологията им продължава тази на изброените по-горе примери – основно в средата и втората половина на V в. пр.Хр.; отделни екземпляри обаче са датирани чак във втората четвърт на следващото столетие (Иванов 1963, 133-136, № 209-221).

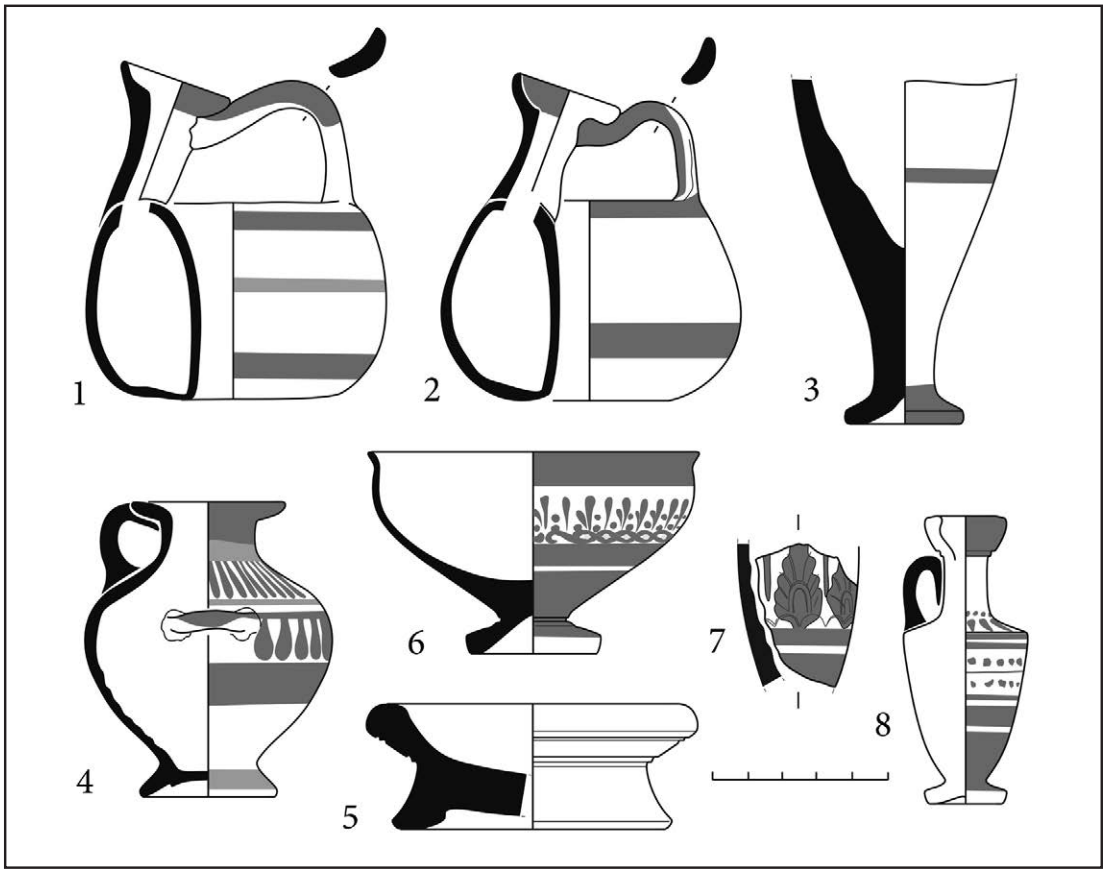
Фрагментираният източногръцки амфориск има широка дата в рамките на втората половина на VI – първата половина на V в. пр.Хр. (Буйских 2013, 36, № 1.246-1.249; срв. Грач 1999, 98-99, рис. 41 *1*), като някои късни представители (без украса от пояси) изглежда могат да преминат и във втората половина на столетието (виж Иванов 1963, № 746).

2. Коринтска керамика

Коринтската керамика от обекта също не е многобройна, представена от две находки: една малка хидрийка и дебелостенна паничка.

2.1. Миниатюрна хидрия (ПИ№ 23) (**обр. 3 *3*; 4 *4***)

Фрагментирана, липсват части. Белезникава жълта глина. Пресечено-конично столче. Тялото е с висока заоблена долна част и полегати плещи, които плавно преминават в къса шия, завършваща със силно издаден навън устиен ръб. Една вертикална дръжка, захванатa за плещите и устието, и две хоризонтални на максималния диаметър на тялото. Рисувана украса в черно и червено: устието и горната част на шията са боядисани в черно, а долната част на шията е червена; върху плещите има гъсти черни езици, ограничени в основата на плещите с червена линия; под нея има черна хоризонтална ивица (която продължава отгоре по хоризонталните дръжки), от която надолу се спускат къси капковидни езици; в средата на тялото има широка черна ивица; горната повърхност на столчето е боядисана в червено.

Обр. 4. *Созопол, кв. „Харманите“. Източногръцка, коринтска и атическа чернофигурна керамика (рисунки).*

Вис. 8,4 см, диам. на устието 4,4 см, макс. диам. на тялото 7 см, диам. на столчето 4,1 см.

2.2. Паничка (ПИ№ 27) (**обр. 3** *4*; **4** *5*)

Фрагментирана, запазена около половината. Бежово-розова глина в лома, белезникаво жълта, добре загладена повърхност. Високо и масивно пресечено-конично столче с конкавен профил и заоблена контактна повърхност. Плитко разлато тяло с дебели стени, украсени отвън с хоризонтални жлебове. Удебелен и заоблен устиен ръб.

Вис. 3,6 см, диам. на устието 9,5 см, диам. на столчето 8,1 см.

Малката хидрия от групата на т.нар. „конвенционализираща керамика“ намира добри паралели сред материалите от Коринт (Pemberton 1970, 298, no. 116, pl. 74; Risser 2001, no. 513-515) и може да се датира около средата на V в. пр.Хр. Тя допълва репертоара на съдовете от тази група от България (виж Божкова 2013). Според глината малката дебелостенна паничка също може да се определи като коринтска.

3. Атическа чернофигурна керамика

Присъствието ѝ е илюстрирано от малки форми от късния период на развитие на чернофигурната керамика: малък скифос с растителна украса, малък лекит и фрагмент от тялото на още един лекит.

3.1. Скифос, *Floral-band* (ПИ№ 92) (**обр. 3 *7*; 4 *6***)

Фрагментиран, липсват части, вкл. дръжките. Бежово-розова глина, черен фирнис. Сравнително тясно столче, леко профилирано отвън и с конична кухина отвътре. Дълбоко полусферично тяло с S-виден профил горе, където устийният ръб е леко извит навън. Украсата е разположена в пояс в средата на тялото и се състои от стилизирани вертикални палмети над небрежно изпълнена плетеница. Страничната повърхност и вътрешността на столчето са без фирнис. Празно тондо с цвета на глината вътре, където фирнисът е нанесен небрежно с четка.

Вис. 5,7 см, диам. на устието 9,4 см, диам. на столчето 3,9 см.

3.2. Лекит, цилиндричен (без ПИ№) (**обр. 3 *5*; 4 *7***)

Фрагмент от тялото. Бежова глина, няма ангоба. Основата на тялото е покрита с черен фирнис. В орнаменталното поле има фриз от вертикални чернофигурни палмети, между които има тройки издължени езици – централен, рисуван с черен фирнис, и по един от двете му страни, рисувани с бяла боя. Фризът стъпва върху широка ивица фирнис. Врязани детайли: двойни дъги в основата на палметите и разделителни линии между листата им; редица от дъги в основата.

Запаз. вис. 4,2 см, макс. запаз. диам. 3,5 см.

3.3. Лекит, цилиндричен (ПИ№ 80) (**обр. 3 *6*; 4 *8***)

Бежово-оранжева глина, черен фирнис, бяла ангоба само върху основното декоративно поле; следи от червена боя по шията и плещите. Ниско дисковидно столче с конкавна долна повърхност. Тяло с форма на заоблен обърнат конус. Остър преход към леко конкавни плещи, които преминават в цилиндрична шия, завършваща с полусферично устие (релефен ръб между шията и устието). Дръжката е захваната за плещите и шията. Устието и долната половина на тялото са покрити с черен фирнис, като под средата на тялото са оставени две ивици с цвета на глината. Семпла украса по основното декоративно поле в горната половина на тялото – безформени точки от двете страни на хоризонтална линия (вероятно стилизиран бръшлянов венец), и по плещите – редица точки в основата на шията и езици.

Вис. 8,1 см, диам. на устието 2,3 см, макс. диам. 3,6 см, диам. на столчето 2,5 см.

И трите съда принадлежат към масова и широко разпространена продукция от V в. пр.Хр. Скифоси с подобна форма и украса присъстват сред депозитите на персийското разрушаване на Атина, което илюстрира употребата на типа в първите десетилетия на столетието (Shear 1993, Pl. 82). Съдът намира многобройни паралели от същия период в рамките на Северното Черноморие, например сред материалите от Олбия и други градове (Скуднова 1988, кат. №№ 25, 86, 102, 128, 143, 149; Petrakova 2009, 104-113, figs. 103-112, 115-132, pl. 57-67). Небрежната украса от палмети с тънки отделни листа, понякога представени само като точки, бележи края на развитието на този тип украса.

Фрагментът от чернофигурен лекит с фриз от палмети има добри паралели от основно във втората четвърт на V в. пр.Хр., но също и малко по-рано и по-късно (виж например Kunze-Götte et al. 1999, Nr. 73, Taf. 19 *1*; Nr. 125-126, Taf. 26, *1, 4* и т.н.; Panvini, Giudice 2004, 445-447, pF15-pF26, особ. pF22; Ρωμιοπούλου, Τουράτσογλου 2002, 93-94, no. II 1667 – II 1672), включително край Черно море (Sidorova 1996, pls. 43-44, особ. pl. 44 *1*). Примери са известни и от България, например от Одесос (Лазаров 2003, № 13), Месамбрия (Божкова и др. 2010, 12, обр. 6) и от Лозарската могила при Дуванли (Филов 1934, 122, 126, обр. 147; Reho 1990, no. 455) от втората четвърт

на V в. пр.Хр. (Archibald 1998, 164-165), а също и от некропола на Аполония в м. Калфата, където са датирани с известни условности в средата – третата четвърт на V в. пр.Хр. (Иванов 1963, 84-85, № 16-17). Вторият лекит, с много малки размери и украса от силно стилизиран бръшлян по тялото, принадлежи към най-късните представители на типа, който традиционно се датира в третата четвърт на V в. пр.Хр. или малко по-късно (виж Иванов 1963, № 1-17).

4. Атическа червенофигурна керамика

Червенофигурната керамика е представена по-добре и с повече форми: фрагменти от кратер с колонки, голям червенофигурен скифос и няколко лекита от различни типове.

4.1. Кратер с колонки (ПИ№ 1) (**обр. 5 *1*; 6 *1***)

Запазени са устие и дръжка, общо осем свързващи се фрагмента. Розово-оранжева глина, черен фирнис, следи от червена боя по плочката над дръжката. Запазена част от устието, чиито ръб е оформен като П-образен перваз. За него е прикрепена правоъгълна плочка, от която надолу се спускат два ствола към плещите. Украса: отгоре върху устийния ръб – обърнати навън заострени езици, свързани с дъги; отстрани на перваза – небрежно изпълнен стилизиран бръшлянов венец от една централна хоризонтална линия с редици от малки сърцевидни листенца от двете страни; върху плочката – 13-листна палмета, чиито долни листа се завиват нагоре като S-видни ластари.

Запаз. вис. (с дръжката) 12 см, диам. на устието ок. 30 см.

4.2. Скифос (ПИ№ 31) (**обр. 5 *2*; 6 *2***)

Фрагментиран, запазена е долната част и един несвързващ се фрагмент от устието. Розова глина, фирнис с черен до червеникав цвят. Ниско издадено навън столче. Контактната повърхност е без фирнис, а дъното отдолу е оцветено в червено. Запазена е част от червенофигурната сцена от едната страна: седнала върху скала (?) фигура надясно, облечена в дълъг химатион. Едната ръка е протегната над коляното и вероятно държи нещо. Пред фигурата има правоъгълен предмет (олтар?).

Запаз. вис. 9,1 см, диам. ок. 16 см, диам. на столчето 10,8 см.

4.3. Лекит, цилиндричен (ПИ№ 91) (**обр. 5 *3*; 6 *3***)

Фрагментиран, липсват устието и долната част на тялото със столчето. Фина бежова глина. Цилиндрично, леко разширяващо се нагоре тяло. Остър преход към плещите, които плавно преминават в шията. Шията, плещите и тясна неправилна ивица в горния край на тялото са оставени без фирнис. Върху плещите има черно-фигурна украса от редица чертички в основата на шията и заострени езици. Надолу има следи от червенофигурна сцена – запазена е закачена на стена кърпа.

Запаз. вис. 6,6 см, диам. на плещите 4,3 см.

4.4. Лекит, арибаловиден, с изображение на Ника (ПИ№ 70) (**обр. 5 *4*; 6 *4***)

Фрагментиран, липсва шията с устието и дръжката. Бежово-розова глина, черен фирнис. Ниско, издадено навън столче. Бъчвовидно тяло. На лицевата страна има грубо изпълнено изображение на Ника в полет надясно, с протегнати напред ръце. Фигурата е несъразмерна и детайлите на дрехата и крилата са предадени с гъсти успоредни черти, а косата – с безформено петно. Под фигурата на земята, маркирана с червена линия, има правоъгълен предмет (олтар?), запълнен с орнамент „рибена кост".

Обр. 5. *Созопол, кв. „Харманите“. Атическа червенофигурна керамика (снимки).*

Запаз. вис. 9,2 см, макс. диам. на тялото 8,1 см, диам. на столчето 6,2 см.

4.5. Лекит, арибаловиден, с изображение на глава на Хермес (ПИ№ 98) (**обр. 5 5; 6 5**)

Фрагментиран, липсва част от шийката с устието и дръжката. Бежово-розова глина, черен фирнис. Ниско издадено столче. Дъното отдолу е без фирнис. Сферично, леко бъчвовидно тяло, отделено с релефен ръб от основата на шийката. На лицевата страна е нарисувана небрежно глава на Хермес с шлем с крила в профил надясно между стилизирани ластари.

Запаз. вис. 3,7 см, макс. диам. на тялото 4 см, диам. на столчето 3,1 см.

4.6. Лекит, арибаловиден, с изображение на глава на жена (ПИ№ 65) (**обр. 5 6; 6 6**)

Фрагментиран, липсва част от шийката с устието и дръжката. Бежово-розова глина, черен фирнис. Ниско издадено столче. Дъното отдолу е без фирнис. Сферично тяло, отделено с релефен ръб от основата на шийката. На лицевата страна е нарисувана небрежно женска глава с прибрана в *сакос* коса в профил надясно.

Запаз. вис. 3,6 см, макс. диам. на тялото 4 см, диам. на столчето 3,4 см.

Кратерът е представен единствено от фрагменти от устието, които носят чернофигурна украса, но най-вероятно основната украса е била червенофигурна. Подобен кратер е открит именно от тази част на некропола на Аполония (Reho 1990, No. 136; Лазаров 1990, 60, № 20). Този вид украса по устието има сравнително дълъг живот, като паралелите попадат основно във втората и третата четвърт на V в.

пр.Хр. (вж. например богатата колекция от Спина – Alfieri 1979, nos. 29, 32, 36, 50, 52, 54, 65-67, 71-72, 164-171). Сравнително небрежното изпълнение на листенцата на бръшляна, които обаче още не са загубили напълно формата си, отнася съда към средата на столетието.

Фрагментът от скифос може да се датира в същия период – около средата на века или малко по-късно (Moore 1997, No. 1248; Rotroff, Oakley 1992, no. 13, pl. 4). Подобен съд с много близко изображение – седнала на скала фигура (само че женска) – е известен от некропола при Синдос и е датиран в периода 450-440 г. пр.Хр. (Σίνδος 1985, 218-219, no. 348).

Цилиндричният лекит е частично запазен, което не позволява посочването на точни паралели. Подобни лекити с радиални езици с черен фирнис по оставените с цвета на глината плещи и червенофигурна украса по тялото се появяват преди средата и са широко разпространени в третата четвърт на V в. пр.Хр. (виж например Moore 1997, no. 864-885); в случая липсва характерната ивица меандър непосредствено под плещите, което се среща при някои екземпляри от средата на века (срв. Knigge 1976, 146, Nr. 262 *1*, Taf. 36; Sidorova 2001, 34-35, pl. 30 *4-5*; Mannino 2006, cat. nos. 93, 235).

Ника присъства често по различни червенофигурни лекити през втората половина на V в. пр.Хр. Добър паралел на формата и сюжета предоставя един лекит от Солун от последната четвърт на века (Saripanidi 2012, 73, no. 127, pl. 45 *8*), но в случая твърде небрежното изображение насочва към самия край на столетието – изключително близък е един лекит от Атинската агора (Beazley 1963, 1364.2; Moore 1997, no. 956); подобна дата е предложена и за един екземпляр от Керкинитида край Черно море (Шталь 2004, 67-68, № 10).

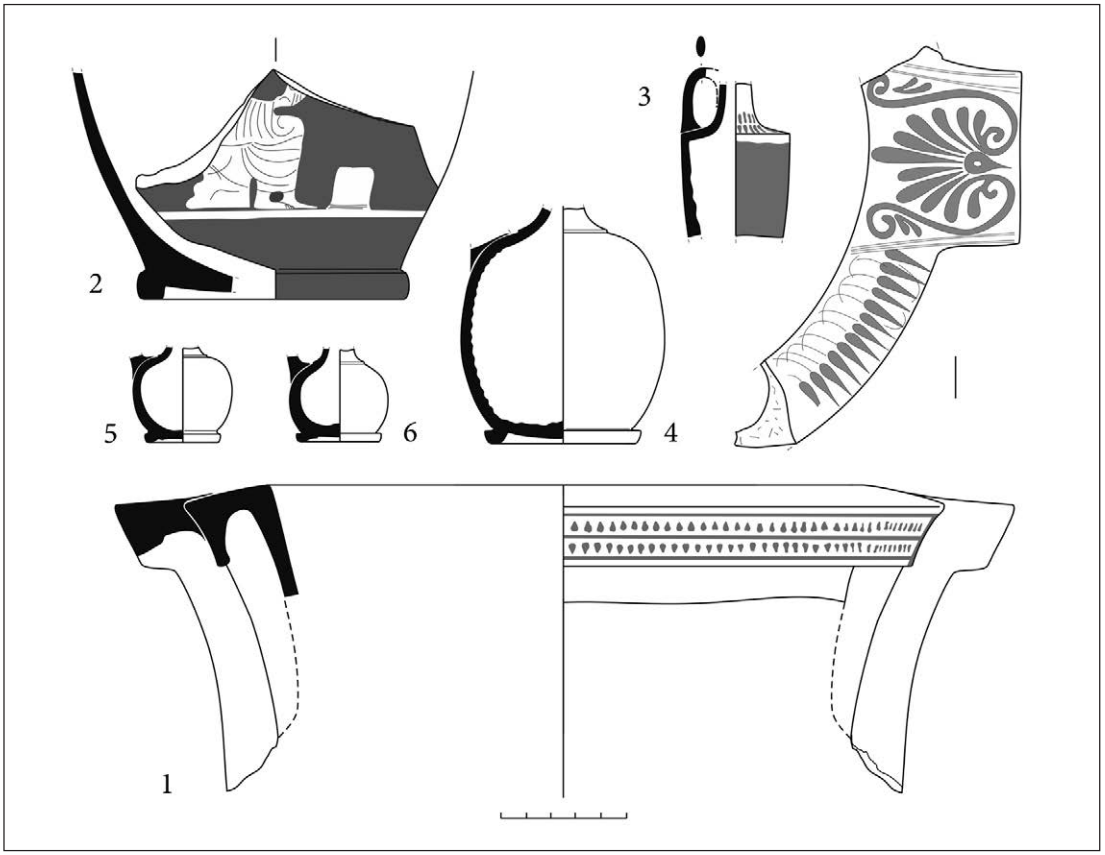
Двата малки лекита са може би незначително по-късни. Лекитът с глава на Хермес намира добри паралели сред подобни съдове от самото начало на IV в. пр.Хр., обикновено отнасяни към работата на т.нар. *Scraggly Painter*: два екземпляра от Ибиса (Fernàndez i Gómez et al. 1987, pl. 2 *8-9*; Trias de Arribas 1967-1968, 300-301, Lam. CXLIX, 4) и един от Демир Капия в Македония (Sanev 2013, no. 22). Представени са и край Черно море: два екземпляра без ясен произход от Одеския музей (Буравчук 2007, рис. 10.2-3, кат. № 45-46), един от некропола на Горгипия (Шталь 2004, 65-66, № 3) и един от Нимфей (Грач 1999, 90-92, рис. 35 *1*; Nymphea 2002, 56-57, no. 25). Същият гроб в Нимфей съдържа и малък лекит с женска глава със *сакос*, подобен на втория екземпляр от „Харманите"; от района на Кимерийския Боспор са известни и други подобни малки лекити (Шталь 2004, 72, № 20-21).

5. Чернофирнисова керамика

Това е най-голямата група датиращи материали, представена основно от чаши, сред които една фиала, и различни панички. Към нея могат да се прибавят два лекита – един канелиран и един с чернофигурен псевдомеандър, както и един биберон с чернофигурни спираловидни орнаменти.

5.1. Скифос (ПИ№ 96) (**обр. 8 *1***)

Фрагментиран, липсват части, вкл. дръжките. Глина – от оранжева до сиво-кафява. Повреден черен фирнис, особено отвън – опадал или изсветлял до червено. Ниско, издадено навън столче. Дълбоко и широко тяло, плавно разширяващо се нагоре и завършващо с леко завит навътре устиен ръб. Отдолу дъното е без фирнис и е украсено с кръгче с точка в средата.

Обр. 6. *Созопол, кв. „Харманите“. Атическа червенофигурна керамика (рисунки).*

Вис. 8,3 см, диам. на устието 10,9 см, макс. диам. 11 см, диам. на столчето 7,1 см.

5.2. Скифоиден киликс, дебелостенен (*heavy-wall cup-skyphos*)[3] (ПИ№ 25) (**обр. 7 *2*; 8 *2***)

Фрагментиран, липсва част от столчето и дръжките. Розово-бежова глина, плътен фирнис. Запазена е само шийката на столчето. Полусферична долна част на тялото с тесен жлеб в основата. Широк конкавен пояс между тялото и устието, което е удебелено и наклонено навън. Две дръжки, захванати под конкавния пояс под устието. Щампована украса вътре: в средата тесен пояс ови между две линии, около него 5 свързани с дъги палмети, вписани с по-широк пояс ови между врязани линии. Отдолу дъното е без фирнис и е украсено с два пръстена.

Запаз. вис. 6 см, диам. на устието 12,8 см.

5.3. Фиала (ПИ№ 95) (**обр. 7 *3*; 8 *3***)

Фрагментирана, липсват части. Оранжева глина. Черен фирнис и червена боя. Долната част на тялото е заоблена и хоризонтално оребрена. Горната част е гладка, с конкавен профил и завършва с изтъняващ устиен ръб. Горната част отвън и отвътре е покрита с черен фирнис, а долната – с червен фирнис, почти напълно опадал.

Запаз. вис. 4,2 см, диам. на устието 11,5 см, диам. на тялото 11 см.

[3] В скоби са дадени получилите голяма популярност английски наименования на формите според Sparkes, Talcott 1970.

Обр. 7. *Созопол, кв. „Харманите“. Чернофирнисова керамика (снимки).*

5.4. Паничка, „плитка с конвексно-конкавен профил“ (*shallow wall and convex-concave profile*) (ПИ№ 42) (**обр. 7 *4*; 8 *4***)

Розова глина. Повреден фирнис, от черен до червено-кафяв. Конкавен профил на долната част на тялото. Под горната конвексна част има извит навън и надолу ръб. Плитко тяло. Дъното отдолу е почти равно, с леко заоблен външен пояс, отделен с релефен ръб от конвексната централна част. Долната част на горната половина на тялото и контактната повърхност на столчето са оставени без фирнис. Следи от червена боя в средата на дъното отдолу.

Вис. 2,9 см, диам. на устието 10,5 см, диам. на основата 8,3 см.

5.5. Паничка, „плитка с конвексно-конкавен профил“ (*shallow wall and convex-*

concave profile) (ПИ№ 43) (**обр. 8 5**)

Розово-бежова глина, неравномерен фирнис – от черен до червено-кафяв. Ниско столче, конкавна долна страна на тялото и конвексно устие, леко завито навътре. Плитък жлеб в основата на устието. Контактната повърхност е без фирнис. Червена боя по дъното отдолу.

Вис. 3 см, диам. на устието 10,8 см, диам. на столчето 7,6 см.

5.6. Паничка с широко устие (*broad rim*) (ПИ№ 87) (**обр. 7 5; 8 *6***)

Оранжево-розова глина, плътен лъскав фирнис. Ниско пръстеновидно столче със заоблена външна повърхност. Плавно разширяващи се нагоре стени, завършващи с удебелен устиен ръб, отрязан косо навътре. Контактната повърхност и дъното отдолу са оставени без фирнис.

Вис. 3,3 см, диам. на устието 8,8 см, диам. на столчето 5,5 см.

5.7. Паничка, „ранна и масивна“ (*early and heavy*) (ПИ№ 2a) (**обр. 8 *7***)

Фрагментирана, липсва столчето. Бежово-розова глина, плътен фирнис. Удебеляващи се нагоре стени и масивен устиен ръб, леко завит навътре.

Запаз. вис. 2,2 см, диам. на устието 6,2 см, макс. диам. 8,8 см.

5.8. Паничка, „ранна и масивна“ (*early and heavy*) (ПИ№ 2b) (**обр. 8 *8***)

Фрагментирана, липсва столчето. Бежово-розова глина, черен фирнис, изсветлял до червено отвън. Дебели стени и масивен, леко завит навътре устиен ръб.

Запаз. вис. 2,5 см, диам. на устието 6 см, макс. диам. 8,6 см.

5.9. Паничка, „по-късна и фина“ (*later and light*) (ПИ№ 82) (**обр. 8 *9***)

Фрагментирана, липсват части. Червена глина, черен фирнис. Ниско пресечено-конично столче. Разлато тяло със заоблени стени и леко удебелен устиен ръб. Върху вътрешната повърхност е издраскано голямо графито (вис. на буквите ок. 3,4 см) – IH, като H-тата има още две по-небрежно врязани напречни линии под и над средната.

Вис. 2,4 см, диам. на устието 7,2 см, диам. на столчето 4,9 см.

5.10. Лекит, арибаловиден, канелиран (ПИ№ 45) (**обр. 8 *11***)

Фрагментиран, запазена е долната част (и фрагменти от плещи). Бежова глина, черен фирнис. Ниско пръстеновидно столче с надлъжен жлеб и без фирнис отдолу. Заоблено тяло, украсено с плитки тесни жлебове, които долу образуват дъги и се свързват през една.

Запаз. вис. 4,9 см, макс. диам. 7,5 см, диам. на столчето 6,4 см.

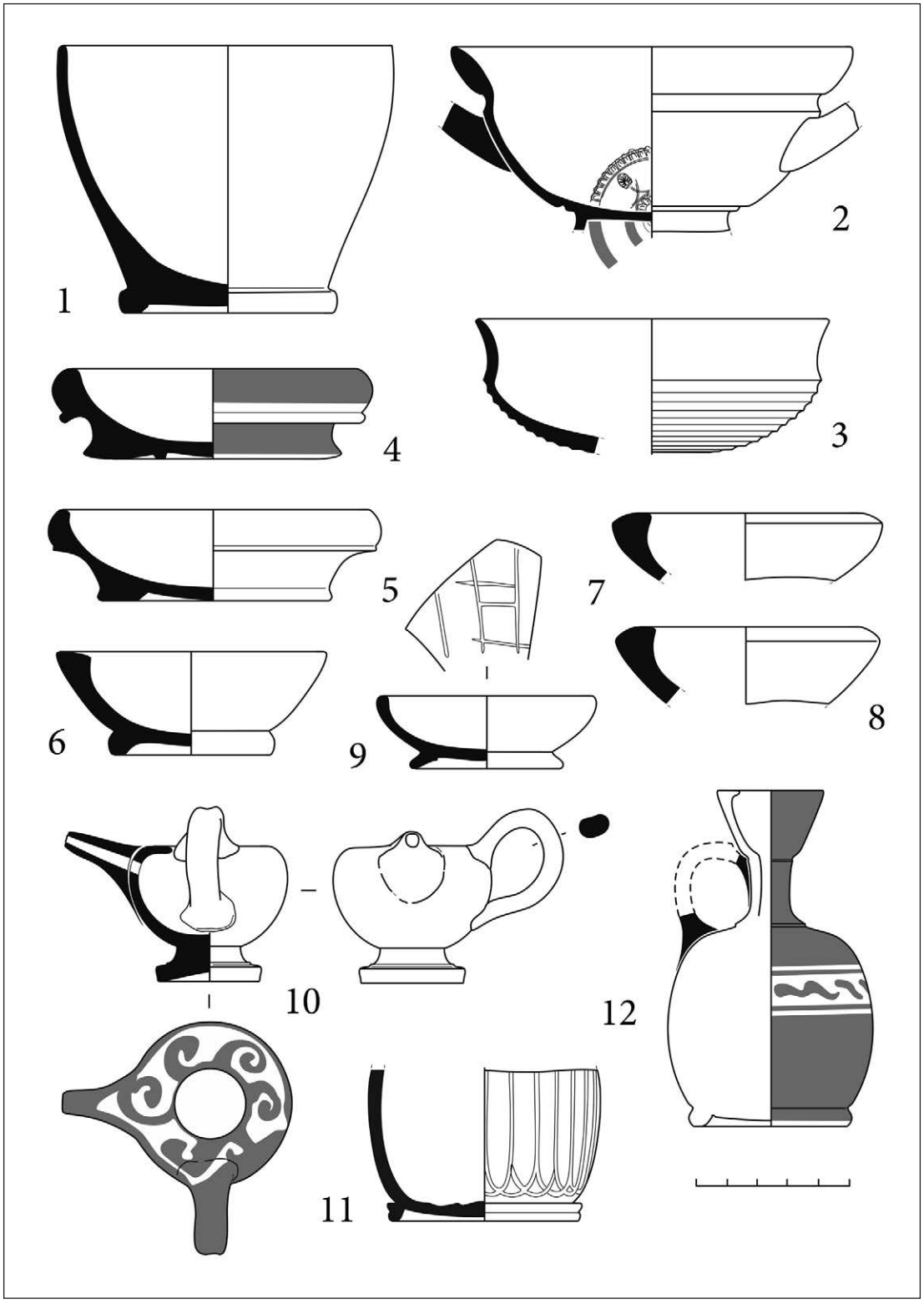
5.11. Лекит, арибаловиден, с чернофигурен псевдомеандър (ПИ№ 71) (**обр. 8 *12***)

Фрагментиран, липсва дръжката. Оранжева глина, черен фирнис. Ниско пръстеновидно столче. Обемисто бъчвовидно тяло със заоблени плещи и релефен ръб между тях и шийката. Тя има конкавен профил и е отделена с жлеб от широкото лалевидно устие с леко завит навътре ръб. Дръжката е била прикрепена за плещите и шията. В горната част на тялото има ивица без фирнис, в която небрежно е изпълнен псевдо-меандър между две тънки хоризонтални ивици. Основата на столчето и дъното отдолу са без фирнис.

Вис. 10,9 см, диам. на устието 3,5 см, макс. диам. тяло 6,6 см, диам. столче 5,1 см.

5.12. Гутус-биберон (ПИ№ 54) (**обр. 7 *6*; 8 *10***)

Бежово-розова глина, опадал на места матов фирнис. Дисковидно столче с конкавна долна повърхност и къса цилиндрична шия. Полусферично тяло, чиито

Обр. 8. *Созопол, кв. „Харманите“. Чернофирнисова керамика (рисунки).*

стени се завиват хоризонтално горе и оформят кръгъл отвор. Прикрепен чучур, леко издигащ се над съда. Вертикална дръжка под прав ъгъл спрямо чучура, захванатa за плещите и в основата на тялото, над което се издига. Върху плещите, които са оставени без фирнис, са изрисувани шест спираловидни орнамента, излизащи от отвора. Фирнисът не покрива изцяло столчето, чиято долна повърхност е оставена с цвета на глината.

Вис. с дръжката 5,7 см, вис. на гутуса 4,4 см, макс. диам. на тялото 5,2 см, диам. на столчето 3,4 см.

Формата на скифоса от атически тип предполага ранна дата около средата или третата четвърт на V в. пр.Хр. (Sparkes, Talcott 1970, no. 342-346; срв. Robinson 1950, no. 561-564; Rotroff, Oakley 1992, no. 136) – най-вече заради правия устиен ръб, без характерната за екземплярите от началото на следващото столетие лека S-видна извивка. Втората чаша, *heavy-wall cup-skyphos*, може да се датира в рамките на първата четвърт на IV в. пр.Хр. (Sparkes, Talcott 1970, no. 620-623), като формата е добре представена край Черно море (виж например Stolba 2012, B 43-56) и в частност в Аполония (Иванов 1963, № 424-427; Hermary et al. 2010, VN 31-35).

Сред най-интересните от разглежданите тук находки е малката фиала с фирнис в два цвята, черно и „коралово червено“. Производството на подобни съдове се отнася към първата четвърт на V в. пр.Хр. (Tsingarida 2014, 265; Sparkes, Talcott 1970, 105-106, no. 520) и те са сравнително добре известни в черноморския басейн – например в Олбия (Скуднова 1988, 132, кат. 208) и на Березан (Чистов 2012, табл. 120.1).

Паничките тип *shallow wall and convex-concave profile* са представени от два екземпляра с определени разлики помежду им. Формата се появява през втората четвърт на V в. пр.Хр. и добива най-голяма популярност към края на столетието (Sparkes, Talcott 1970, 131, no. 816-821; Knigge 1976, 286 *4*, Taf. 64). Широката контактна повърхност на столчетата и някои други детайли отнасят двата екземпляра към сравнително ранен период в третата четвърт на века или малко по-късно (срв. Kunze-Götte et al. 1999, Nr. 328, 383 *6*, Beil. 3; Rotroff, Oakley 1992, no. 231-232; срв. с един значително по-късен екземпляр от Аполония – Hermary et al. 2010, VN 69).

Паничката със скосен навътре широк устиен ръб (*broad rim*) е ранна, с дата може би още в първата четвърт на V в. пр.Хр. (Sparkes, Talcott 1970, no. 848-849), със сигурност преди средата на века (срв. Rotroff, Oakley 1992, no. 236). Подобна е датата на още две малки панички от типа *early and heavy* (срв. Rotroff, Oakley 1992, nos. 238-239, 241). Особен интерес представлява фрагментът от паничка с издраскано графито върху вътрешната повърхност. Въпреки някои допълнителни черти, ясно личи съчетанието ΙΗ, което е добре познато от голям брой графити по съдове от остров св. Кирик и може да се свърже с епитета на Аполон ΙΗ[ΤΡΟΣ]. Формата *later and light* може да се датира в последната четвърт на V или началото на IV в. пр.Хр. (Sparkes, Talcott 1970, 134, nos. 870, 876; Kunze-Götte et al. 1999, Nr. 383.8, Beil. 3; Knigge 2005, Nr. 286, Abb. 46).

Чернофирнисовите лекити с оребрено или канелирано тяло обикновено се датират в последните десетилетия на V в. пр.Хр. (Sparkes, Talcott 1970, 154; срв. Kunze-Götte et al. 1999, Nr. 108, 188.2, 322.2, 383.1, 393.4-5, 400.3, 566.3; Parlama, Stampolidis 2000, nos. 215-216, 398). Лекитът с оставена в цвета на глината ивица и псевдомеандър също намира добри паралели при съдовете от третата и началото на четвърта четвърт на V в. пр.Хр. (Sparkes, Talcott 1970, no. 1123-1124; Kunze-Götte et al. 1999, Nr.

370, Taf. 63 *6*, Nr. 400, Taf. 68 *2*), макар че се срещат и до края на столетието (Parlama, Stampolidis 2000, 236, no. 217), включително в Черноморието (Alexandrescu 1966, 176, XVIII 2, pl. 75).

Биберонът със спираловидни орнаменти по плещите принадлежи към тип VI на Т. Иванов, който го датира около средата – третата четвърт на IV в. пр.Хр. (Иванов 1963, № 516-18, обр. 84, табл. 112). Два открити по-скоро екземпляра от некропола в м. Калфата, единият много подобен на разглеждания съд, са отнесени по-рано – към края на първата – втората четвърт на същото столетие (Hermary et al. 2010, 227, VN 109a, VN 110, pl. 103). Тази по-ранна дата на появата на типа се потвърждава от находки от други обекти, например Олинт (Robinson 1950, 267, no. 480, pl. 178), като той продължава да се развива и във втората половина на IV в. пр.Хр. (срв. Hermary et al. 2010, 227, VN 109b, pl. 103).

6. Обикновена керамика

6.1. Лекане (ПИ№ 29) (**обр. 9 *1***)

Фрагментирано, липсват части, вкл. дръжките. Глина с голямо количество бели песъчинки. Сиво-кафяв лом, сиво-черна излъскана повърхност. Ниско и тясно пресечено-конично столче. Разлата долна част на тялото, преминаваща със заоблен S-образен преход в почти цилиндрична горна. Преходът е украсен с два хоризонтални жлеба. Венецът на устието е издаден навън и масивен, с равна горна повърхност с два концентрични жлеба.

Вис. 14,1 см, диам. на устието 37 см, макс. диам. на тялото 31,4 см, диам. на столчето 13,5 см.

6.2. Кана с гладко устие (ПИ№ 52) (**обр. 9 *2***)

Фрагментирана, липсва долната част на тялото и столчето. Сива глина с фини частици слюда. Излъскана кафяво-черна ангоба. Заоблени преходи към плещите и сравнително високата шия с конкавен профил, която се разширява към извит навън устиен ръб. Вертикална дръжка с овално сечение, захванатa за устието и началото на плещите.

Запаз. вис. 10,1 см, диам. устие 8,7 см, макс. диам. тяло 12,6 см.

6.3. Кана с канелирана шия (ПИ№ 88) (**обр. 9 *3***)

Фрагментирана, липсват части. Кафява глина с песъчинки и фини частици слюда. Следи от кафява ангоба. Ниско, издадено навън столче със заоблена горна повърхност. Сферично тяло със заоблени плещи. Висока, разширяваща се нагоре шия, която завършва с издаден навън, удебелен устиен ръб, под който има два пояса, отделени с отстъпи. Една дръжка с овално сечение, захванатa за устието, над което леко се издига, и за максималния диаметър на тялото.

Вис. 9,1 см, диам. на устието 6,6 см, макс. диам. на тялото 7,4 см, диам. на столчето 5 см.

6.4. Гърне (ПИ№ 47) (**обр. 9 *4***)

Фрагментирано. Оранжево-кафява глина с много пясък. Едва загатната дисковидна основа с леко конвексна долна повърхност. Сферично тяло с плавни преходи, цилиндрична шия и леко извит навън удебелен устиен ръб. Една вертикална дръжка, захванатa за устието и над максималния диаметър; надлъжен централен ръб отгоре.

Вис. 16,2 см, диам. устие 9,4 см, макс. диам. 15,7 см, диам. основа 5,5 см.

6.5. Гърне (ПИ№ 55) (**обр. 9 5**)

Фрагментирано, липсва дъното. Груба глина с много и едри примеси (бели варовикови камъчета). Червено-кафява повърхност със следи от горене по долната част. Много обемисто, леко приплеснато сферично тяло, което почти без шия преминава в удебелен, извит навън устиен ръб. Една ниска вертикална дръжка, захванатa за устието (над което леко се издига) и за плещите над максималния диаметър.

Запаз. вис. 16,6 см, диам. на устието 13,1 см, макс. диам. на тялото 22,9 см.

6.6. Гърне (ПИ№ 68) (**обр. 9 6**)

Фрагментирано. Сива глина с бели частици и слюда. Леко конвексно равно дъно. Разширяваща се леко заоблена долна част на тялото и заоблен преход към стръмните плещи, които почти без шия преминават в извит навън устиен ръб. Една вертикална дръжка с овално сечение, захванатa за устието и в основата на плещите.

Вис. 10,8 см, диам. на устието 8,1 см, макс. диам. 12 см, диам. дъно 4,8 см.

6.7. Гутус (ПИ№ 89) (**обр. 9 7**)

Фрагментиран, няма запазена дръжка. Оранжева глина с много пясък и фини частици слюда. Едва загатнато дисковидно столче с конкавна долна повърхност. Сферично тяло, което направо преминава в леко извит навън устиен ръб горе. Към средата на тялото е прикрепен чучур.

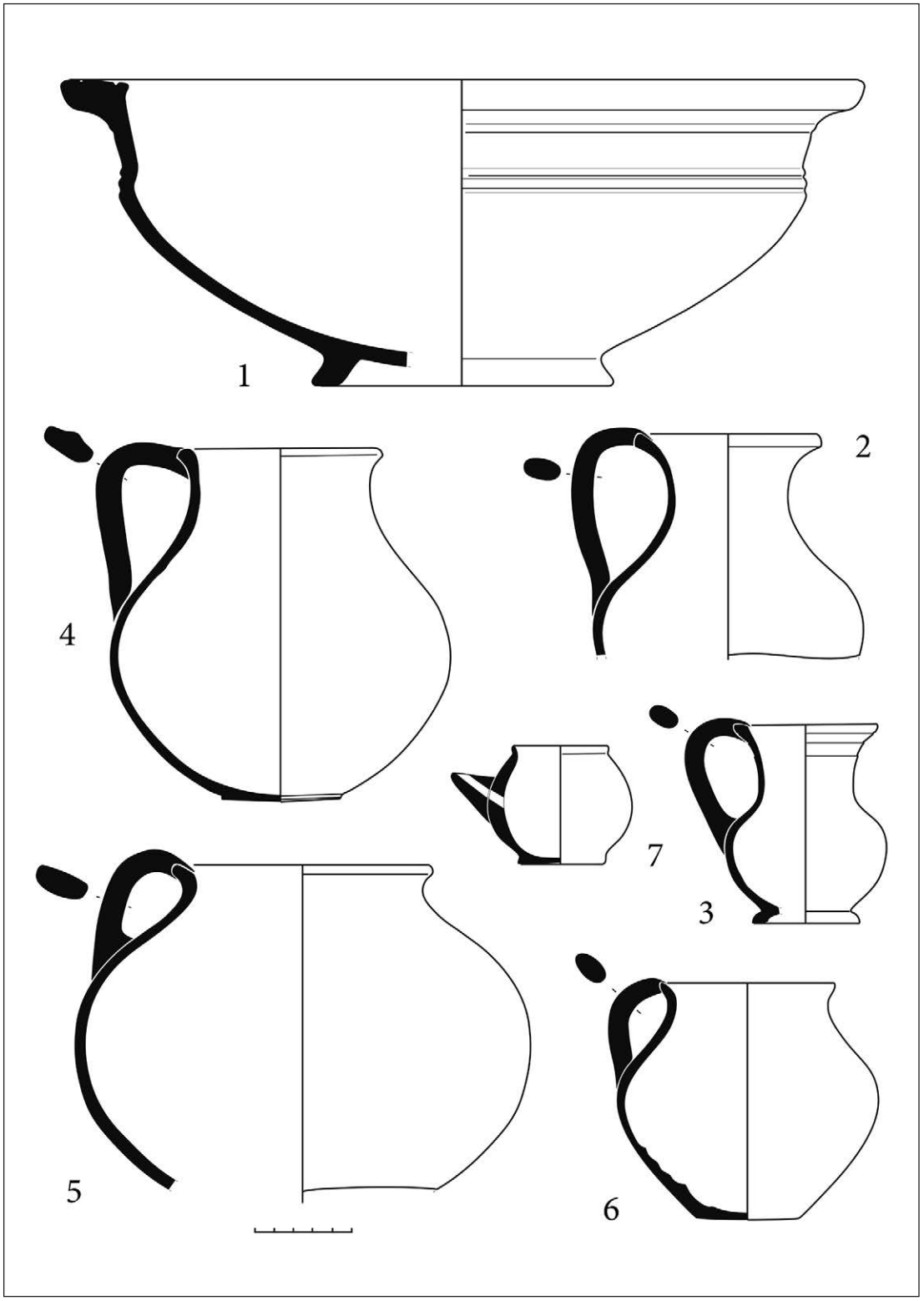
Вис. 5,5 см, диам. на устието 4,5 см, макс. диам. на тялото 6,6 см, диам. на столчето 4,1 см.

За съжаление заради фрагментираното състояние на леканото няма данни за дръжките му – вертикални върху ръба на устието или, по-вероятно, прилепени към тялото под него. Формата е добре позната сред материалите от Черно море, като в Истрия е засвидетелствана от средата на VI до след средата на IV в. пр.Хр. (Alexandrescu 1978, 107-109, fig. 25); екземпляр със сходен профил и размери (но с рисувана украса) от могилния некропол е датиран около средата на V в. пр.Хр. (Alexandrescu 1966, 166-167, XXII 10, pl. 88).

Подобни леканета са добре застъпени и в архаичната монохромна керамика в Аполония (Ников 2012, обр. 11-13). Такива отсъстват сред публикуваните от Т. Иванов материали в некропола след средата на V в. пр.Хр., но наскоро много подобен съд беше открит в гроб от третата четвърт на столетието (Богданова 2015, 360, 362, обр. 2); отделни още по-късни варианти на формата се срещат до първата половина на IV в. пр.Хр. (Hermary et al. 2010, CC 109). В случая изглежда по-вероятна дата в рамките на V в. пр.Хр., което би отговаряло на останалите материали от участъка.

Местните кани и гърнета не могат да допринесат много за изясняването на хронологията. И двете канички са сиви, което насочва към периода преди средата на IV в. пр.Хр. (след това изглежда преобладава оксидиращото изпичане на подобни съдове); нищо не противоречи на по-ранната дата. Каничката с гладка шия има паралели и ок. 350 г. пр.Хр. (Hermary et al. 2010, CC 34). Кани с хоризонтални канелюри или ръбове по шията са засвидетелствани в първата половина на IV в. пр.Хр. (Hermary et al. 2010, CC 26-27).

Интерес представлява съдът (гърне или кана?) с издължено тяло, което е рядък за Аполония тип. Подобни форми са известни от други обекти, например от Егина във втората половина на V в. пр.Хр., където са определени като кани и са

Обр. 9. *Созопол, кв. „Харманите“. Обикновена и кухненска керамика (рисунки).*

идентифицирани като местно производство (Klebinder-Gauss 2012, 191, Nr. 114-117, Taf. 13, 83). Другите два съда илюстрират разликите във формата и диапазона на размерите на кухненските съдове, които се откриват в некропола на Аполония.

Гутусът предлага малко по-добри възможности за датировка. Т. Иванов отнася подобни съдове към своя тип III, с дата в третата четвърт на V в. пр.Хр. (Иванов 1963, №№ 508-509).

7. Други

7.1. Теракота, седнала женска фигура (ПИ№ 49) (обр. 10, 1)

Отчупвания по скута и около отвора отзад. Куха със загладен гръб. Фина оранжево-червена глина, неравномерно изпечена (черен лом). Жената е седнала на трон с висока облегалка. Ръцете са на коленете, като до дясната встрани има овален предмет. Върху главата има покривало, което се спуска по раменете. Под него се вижда косата, представена без детайли. Ниско чело, бадемовидни очи, правилен нос, малка уста, заоблена брадичка.

Вис. 12,8 см, шир. на гърба 4,8 см, шир. на поставката 4,8 см.

7.2. Алабастрон от алабастър (ПИ№ 245) (обр. 10, 2)

Издължено капковидно тяло със заоблено дъно. Къса шийка и широк хоризонтален перваз на устието. В горната част на тялото са оформени две малки дръжки.

Вис. 11,5 см, макс. диам. на тялото 3,5 см, диам. на устието 4,2 см.

Теракотата на седнала женска фигура е от тип, който се среща в некропола на Аполония през втората половина на V в. пр.Хр. (Дремсизова 1963, №№ 801-802, 804-805), както и през първата половина на следващото столетие (Hermary et al. 2010, 248-249, TC 1-3). Типът обаче се появява още през късния VI в. пр.Хр. (виж Леви 1970, 37, табл. 27) и дата преди средата на следващото столетие също е възможна за представения екземпляр.

Алабастроните от алабастър са добре познати от некропола на Аполония още от V в. пр.Хр., като употребата им продължава и през следващото столетие (Младенова 1963, 312, виж № 1020). В случая дата в рамките на V в. пр.Хр. изглежда вероятна.

Заключение

Разгледаните находки в достатъчна степен позволяват да се определят хронологическите граници на функциониране на тази част на некропола. През 1964-1966 г. също в кв. „Харманите“ са проучени около 50 гроба (Горов и др. 1967, 33; Лазаров 1971, 7), от които са обнародвани известен брой предмети (Горов и др. 1967, №№ 25, 28, 53-55, 61; Лазаров 1990, №№ 3, 6, 7, 16-20, 23, 24, 28, 31, 36, 44, 49-53; Рехо 1985; Reho 1990, nos. 135-136, 137-144).[4]

Някои от откритите през 60-те години предмети датират още от VI в. пр.Хр. Най-ранна е една хиоска чаша от малко след средата на столетието (Лазаров 1990, №3; Lemos 1991, 190, no. 1603); към същото време е отнесен един пластичен съд с формата на сирена (Горов и др. 1967, № 28), а по-късни са една пиксида (Горов и др. 1967, № 25) и един атически лекит от групата на *Vatican G 52* (Лазаров 1990, № 6;

[4]В скоби са дадени получилите голяма популярност английски наименования на формите според Sparkes, Talcott 1970.

Обр. 10. *Созопол, кв. „Харманите“. Теракота и алабастрон от алабастър.*

Reho 1990, no. 86),[5] който вече попада в последната четвърт на века.

На практика огромната част от находките от тези ранни разкопки, също както и откритите през 2013-2014 г., принадлежат на V в. пр.Хр. При новите проучвания не се намериха материали от предходното столетие, което навежда на мисълта за по-късна хронология на конкретния участък от некропола – в сравнение с разкопания от М. Лазаров през 1964-1966 г., който се намира на около 200 м, по-високо на склона на хълма в посока към античния град.

Находките от V в. пр.Хр. са сравнително равномерно разпределени в рамките на столетието, илюстрирайки активното използване на некропола. От друга страна, количеството на материалите рязко спада с навлизането в следващия век. Наблюдава се сравнително висока концентрация на границата между двете столетия, но едва два съда категорично я преминават – чернофирнисовият *cup-skyphos* (5.2), който се датира в първата четвърт на IV в. пр.Хр., и гутусът-биберон (5.12), който би могъл да стигне и до средата на века. Функционирането на некропола до около средата на IV в. пр.Хр. е илюстрирано и от разкритата недалеч (макар да не е възможно да се посочи точното място) гробница (?) с няколко червенофигурни кратера (Pexo 1985; Reho 1990, no. 137-144; Лазаров 2003, №№ 53-59, 62).

При това положение изглежда оправдано използването на некропола на Апо-

[5]Досега в публикациите лекитът е отнасян към групата на Фанилис, вероятно заради подобна атрибуция на един сходен лекит от Корбу де Жос в Добруджа (Alexandrescu 1978, no. 331). Лекитите от групата на Фанилис се отличават със значително по-богата и качествено изпълнена украса спрямо синхронната група на *Vatican G 52*, към която трябва да се отнесе съдът от Аполония (виж още екземпляри например в Горбунова 1983, № 99-102).

лония в тази му част да бъде ограничено от ок. 500 до ок. 350 г. пр.Хр., с намаляваща активност през последния половин век. Голяма част от този период се припокрива с ранния период на некропола в м. Калфата/Буджака, възникнал около средата на V в. пр.Хр. и основно място за погребване на аполонийци през следващите две столетия. Преходът изглежда е продължил сравнително дълго време. Тези наблюдения не омаловажават значимостта на процесите в Аполония около средата и през втората половина на V в. пр.Хр., когато започва да се развива новият голям некропол – може би в резултат от приток на ново население (виж Arist., *Polit*. 5, 3, 1303a), но хвърлят повече светлина върху пространственото развитие на града и неговите околности през този важен период.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Богданова 2015: Т. Богданова. Спасително археологическо проучване на обект „Външен водопровод за УПИ XV-5040“, м. Калфата/Буджака, гр. Созопол. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 360-363.

Божкова 2013: А. Божкова. Коринтска конвенционализираща керамика и нейни имитации от България. – В: К. Рабаджиев, Хр. Попов, М. Дамянов, В. Кацарова (ред.). Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 87-95.

Божкова и др. 2010: А. Божкова, П. Кияшкина, Т. Марваков, Д. Василева. Сенки от отвъдното. Древният некропол на Несебър. София, 2010.

Буйских 2013: А. Буйских. Архаическая расписная керамика из Ольвии (восточногреческая, лаконская, коринфская, имитации). Киев, 2013.

Буравчук 2007: О. Буравчук. Аттические краснофигурные лекифы из собрания Одесского Археологического музея. – В: Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. А. Масленников, Н. Гаврилюк (ред.). Москва-Киев-Запорожье 2007, 36-59.

Горбунова 1983: К. Горбунова. Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже. Ленинград, 1983.

Горов и др. 1967: Г. Горов, М. Лазаров, Ж. Чимбулева. Окръжен исторически музей Бургас с филиали Несебър и Созопол. София, 1967.

Грач 1999: Н. Грач. Некрополь Нимфея. Санкт-Петербург, 1999.

Дамянов 2013: М. Дамянов. Нови „псевдо-кипърски“ амфори от Аполония. – Археология, LIV, 1, 2013, 89-96.

Дамянов и др. 2015: М. Дамянов, К. Панайотова, М. Чачева. Спасителни археологически проучвания в некропола на Аполония (VI-IV в. пр.Хр.) в кв. „Харманите“, ПИ 67800.502.424 от землището на гр. Созопол. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 356-358.

Иванов 1963: Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. – В: Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947-1949. Венедиков, И. (ред.). София, 1963, 65-274.

Иванов, Недев 2014: Я. Иванов, Д. Недев. Археологически наблюдения и спасителни разкопки в рамките на интегриран проект за воден цикъл в Созопол: „Строителство на канални помпени станции, напорни тръбопроводи и колектори“. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2015, 273-275.

Иванов, Недев 2015: Я. Иванов, Д. Недев. Археологическо наблюдение и спасителни разкопки в рамките на интегриран проект за воден цикъл в Созопол: „Строителство на канални помпени станции, напорни тръбопроводи и колектори“. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 368-371.

Козуб 1974: Ю. Козуб. Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. Київ, 1974.

Лазаров 1971: М. Лазаров. Археологическите разкопки и проучвания в Бургаски окръг.

Резултати, проблеми и задачи. – Известия на българските музеи 1, 1971, 3-20.

Лазаров 1990: М. Лазаров. Антична рисувана керамика от България. София, 1990.

Лазаров 2003: М. Лазаров. Древногръцката рисувана керамика от България. Варна, 2003.

Леви 1970: Е. Леви. Терракоты из Ольвии. – В: Терракоты Северного Причерноморья, Часть I (Археология СССР. Свод археологических источников Г 1-11). Москва, 1970, 33-56.

Ников 2012: К. Ников. Сивата монохромна керамика от Аполония. Към въпроса за нейния произход и първоначална поява (кр. на VII-VI в. пр. Хр.). Велико Търново, 2012.

Панайотова 2005: К. Панайотова. Амфори „кипърски" тип от Аполония Понтика. – В: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. Т. Стоянов, Ст. Ангелова, И. Лозанов (ред.). София, 2005, 540-554.

Панайотова и др. 2014а: К. Панайотова, М. Дамянов, М. Чачева. Спасителни археологически проучвания в некропола на Аполония (VI-IV в. пр.Хр.) в кв. Харманите, ПИ 67800.502.413 и ПИ 67800.502.414 от землището на град Созопол. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 267-270.

Панайотова и др. 2014б: К. Панайотова, М. Дамянов, М. Чачева. Спасителни археологически проучвания в некропола на Аполония (VI-IV в. пр.Хр.) в кв. Харманите, ПИ 67800.502.410 и ПИ 67800.502.424 от землището на град Созопол. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 270-273.

Рехо 1985: М. Рехо. Художникът на черния тирс в България. – Изкуство 4, 1985, 32-38.

Скуднова 1945: В. Скуднова. Кольцеобразные сосуды с перекидной ручкой из Ольвии. – Труды отдела истории искусства и культуры античного мира, т. 1. Ленинград, 1945, 131-140.

Скуднова 1988: В. Скуднова. Архаический некрополь Ольвии: публикация одной коллекции. Ленинград, 1988.

Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. София, 1934.

Цанева 1976: М. Цанева. Разкопки в некропола на Аполония Понтика. – Археологически открития и разкопки през 1975 г. Смолян, 1976, 38.

Цанева 1977: М. Цанева. Разкопки в античния некропол на Аполония Понтика. – Археологически открития и разкопки през 1976 г. София, 1977, 50.

Чистов 2012: Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. Д. Чистов (ред.).Том. 2. Исследования на острове Березань в 2005-2009 гг. Санкт-Петербург, 2012.

Шталь 2004: И. Шталь. Свод мифо-эпических сюжетов античной вазовой росписи по музеям Российской Федерации и стран СНГ: Леканы, аски, лекифы, ойнохои, IV в. до н.э., керченский стиль. Москва, 2004.

Alexandrescu 1966: P. Alexandrescu. Necropola tumulară. Săpături 1955–1961. – In: Histria II. Bucarest, 1966, 133–294.

Alexandrescu 1978: P. Alexandrescu. La céramique d'époque archaïque et classique. Histria IV, Bucarest, 1978.

Alfieri 1979: N. Alfieri. Spina. Museo archeologico nazionale di Ferrara, 1. Calderini, Bologna, 1979.

Archibald 1998: Z. Archibald. The Odrysian Kingdom of Thrace: Orpheus Unmasked. Oxford, 1998.

Beazley 1963: J. Beazley. Attic Red-figure Vase-painters. Oxford.

Caneva 1980: M. Caneva. Die neuesten Forschungen in der Nekropole von Apollonia Pontica. – In: Actes du IIe Congrès international de Thracologie (Bucarest, 4 - 10 septembre 1976). I, Histoire et archéologie. R. Vulpe (ed.). Bucureşti, 1980, 447-450.

Fernàndez i Gómez et al. 1987: J. H. Fernàndez i Gómez, J. M. de Motes i Nicolau, M. Picazo i Gurina. Corpus Vasorum Antiquorum, Espagne, Musée d'Eivissa, Fasc. I. Barcelone, 1987.

Hermary et al. 2010: A. Hermary, K. Panayotova, A. Baralis, M. Damyanov, A. Riapov. 2010. Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (Ve-IIIe s. av. J.-C.). Paris, 2010.

Klebinder-Gauss 2012: U. Klebinder-Gauss. Keramik aus klassischen Kontexten im Apollon-Heiligtum von Ägina-Kolonna (Ägina-Kolonna. Forschungen und Ergebnisse, Band VI). Wien, 2012.

Knigge 1976: U. Knigge. Der Südhügel (Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen, Band IX). Berlin, 1976.

Knigge 2005: U. Knigge. Der Bau Z (Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen, Band XVII). München, 2005.

Kunze-Götte et al. 1999: E. Kunze-Götte, K. Tancke, K. Vierneisel. Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts. Die Beigaben (Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen, Band VII.2). München, 1999.

Lemos 1991: A. A. Lemos. Archaic Pottery of Chios: The Decorated Styles. Oxford, 1991.

Mannino 2006: K. Mannino. Vasi attici nei contesti della Messapia (480-350 a.C.). Bari, 2006.

Moore 1997: M. Moore. Attic Red-Figured and White-Ground Pottery (The Athenian Agora, Vol. XXX). Princeton, New Jersey, 1997.

Nedev, Panayotova 2003: D. Nedev, K. Panayotova. Apollonia. – In: Ancient Greek Colonies in the Black Sea, Vol I. D. Grammenos, E. Petropoulos (eds.).Thessaloniki, 2003, 95-155.

Nymphea 2002: Nymphea. Confin de oikoumene: Fondos arqueológicos del Ermitage. Salamanca, 2002.

Panvini, Giudice 2004: Ta Attika. Veder greco a Gela. Ceramiche attiche figurate dall'antica colonia. R. Panvini, F. Giudice, F. (eds.). Roma, 2004.

Parlama, Stampolidis 2000: L. Parlama, N. Stampolidis. Athens: The City beneath the City. Antiquities from the Metropolitan Railway Excavations. Athens, 2000.

Pemberton 1970: E. Pemberton. The Vrysoula Classical Deposit from Ancient Corinth. – Hesperia 39, 4, 1970, 265-307.

Petrakova 2009: A. Petrakova. Corpus Vasorum Antiquorum, Russia, Fasc. XVIII. The State Hermitage Museum, Fasc. X: Attic Black-Figure Drinking-Cups, Part III. Roma, 2009.

Reho 1990: M. Reho. La Ceramica attica a figure nere e rosse nella Tracia Bulgara. Rome, 1990.

Risser 2001: M. Risser. Corinthian Conventionalizing Pottery (Corinth, Volume VII, Part V). Princeton, New Jersey, 2001.

Robinson 1950: D. M. Robinson. Vases Found in 1934 and 1938 (Olynthus XIII). Baltimore, 1950.

Rotroff, Oakley 1992: S. Rotroff, J. Oakley. Debris from a Public Dining Place in the Athenian Agora (Hesperia Supplements, Vol. 25). Princeton, New Jersey, 1992.

Sanev 2013: G. Sanev. Red-figure Vases in the FYR Macedonia. – Revue archéologique 2013, 1, 3-55.

Saripanidi 2012: V. Saripanidi. Corpus Vasorum Antiquorum, Greece, Fasc. 13. Thessaloniki, Aristotle University, Cast Museum. Athens 2012

Shear 1993: T. L. Shear. The Persian Destruction of Athens: Evidence from Agora Deposits. – Hesperia 62, 4, 1993, 383-482.

Sidorova 1996: N. Sidorova. Corpus Vasorum Antiquorum, Russia, Fasc. I. Pushkin State Museum of Fine Arts, Fasc. I. Roma, 1996.

Sidorova 2001: N. Sidorova. Corpus Vasorum Antiquorum, Russia, Fasc. IV. Pushkin State Museum of Fine Arts, Fasc. IV: Attic Red-figured Vases. Roma, 2001.

Sparkes, Talcott 1970: B. Sparkes, L. Talcott. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries BC (The Athenian Agora, Vol. XII). Princeton, New Jersey, 1970.

Teleaga 2008: E. Teleaga. Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau 6. Jh. – Anfang des 3. Jhs. V. Chr. Rahden, 2008.

Teleaga, Zirra 2003: E. Teleaga, V. Zirra. Die Nekropole des 6.-1. Jhs. v.Chr. von Istria Bent bei Histria: archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion. Rahden, 2003.

Trias de Arribas 1967-1968: G. Trias de Arribas: Cerámicas griegas de la Península Ibérica. Valencia, 1967-1968.

Tsingarida 2014: The Attic phiale in context. The Late-Archaic Red-figure and Coral-red workshops. – In: J. Oakley (ed.). Athenian Potters and Painters III. Oxford, 2014, 263-272.

Ρωμιοπούλου, Τουράτσογλου 2002: Κ. Ρωμιοπούλου, Γ. Τουράτσογλου. Μίεζα. Νεκροταφείο αρχαϊκών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Αθήνα, 2002.

Σίνδος 1985: Ι. Βοκοτοπούλου, Αι. Δεσποίνη, Β. Μισαηλίδου, Μ. Τιβέριος Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης. Θεσσαλονίκη, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 1985.

Artifacts from the Ancient Necropolis of Apollonia Pontica in Harmanite Neighbourhood: On the Spatial Development of the Necropolis in the 5th-4th c. BC

Margarit Damyanov

(Summary)

The article discusses a number of artifacts that were discovered in 2013-2014 during recue excavations in Harmanite neighbourhood of present-day Sozopol, about a kilometer away from the peninsula of the ancient city. They are grouped in various categories (East Greek, black-figure, red-figure, etc.), with short descriptions and comments on their dating.

The site is at the foot of a hill and collects the rainwater from its slopes; in result, already in ancient times, the running waters eroded the slope, disturbing ancient burials in the process, and carved a gully in the bedrock clay. All presented artifacts were collected from the sandy deposits that filled the gully. The shapes (a number of lekythoi, cups, small bowls, etc.) and their condition (some almost intact and others mendable from numerous fragments) also indicate they belonged to graves. The excavations also revealed burials from the second and the third quarters of the 5th c. BC (to be presented elsewhere), but the materials from the gully demonstrate a longer chronology, from the early 5th c. into the 4th c. BC, probably down to about 350 BC. Possibly, the graves from the later 5th and the 4th c. were destroyed by the draining waters, or they were disturbed by modern graves from the old cemetery of Sozopol that existed there until about 1960 (in some cases, 20th c. graves were discovered at the same depth as those from the 5th c. BC).

Thus, the artifacts under consideration could offer a better idea of the time span of the ancient Greek necropolis in Harmanite neighbourhood. In this area, it emerged shortly after 500 BC and was used most actively during the 5th c. BC, with a sharp drop in the number of finds after about 400 BC (only two vases could be dated surely from that period). Apparently, Harmanite necropolis coexisted for some time with the large necropolis in Kalfata and Budzhaka localities that emerged about 450 BC and became the main cemetery of Apollonia in the 4th c. BC, when Harmanite necropolis was at least partially discontinued. The new results create the impression about more gradual developments and transitions between the zones of the necropolis.

Фрагмент от Памидово (IGCH 735), съхраняван в НАИМ-БАН

Боряна Русева

На професор Венедиков –
с преклонение пред гения на големия учен!
С обич към Учителя и Приятеля!

В американския Инвентар на гръцките съкровища (съкр. IGCH) са описани два фрагмента от един и същи монетен депозит (IGCH 735 и IGCH 736), намерен на два пъти при село Памидово (бивше Царско), Пазарджишко. За двата монетни купа е съобщено, че са открити в различни години (?) – през 1939 и 1962 г. Те са придобити от различни музейни колекции – фрагментът от 1939 година се намира в НАИМ-БАН, докато купът от 1962 година се съхранява в Пазарджишкия музей. В настоящата публикация се спирам само на монетите от София, записани в музейната документация със старото име на селото – Царско. Тяхното описание се съдържа в каталога, който следва.

КАТАЛОГ

Истрос – драхми, кат. № 1-2 (2)
IV в.пр.Хр. (по M. Price)
Лице: две младежки глави, една до друга (бог Истрос?), обърнати нагоре и надолу ↑↓ (лявата глава е нагоре).
Опако: морски орел наляво, сграбчил делфин; горе – градският етникон ΙΣΤΡΙΗ; в монетните полета – различни монетарни контроли.

AR; 5,40 г ↑; инв. № 8778 (табло 1.1)
О. Под опашката на орела – монограм Ⲃ
Публ. Catalogue 439
Ref. SNG BM 229 var. – буква B (IV в.пр.Хр.)

AR; 6,67 г →; инв. № 8777 (табло 1.2)
О. Под опашката на орела – буква Χ
Публ. Catalogue 423
Ref. SNG BM 236 (IV в.пр.Хр.)

Филип II (ок. 360-336) – тетрадрахми, кат. № 3-4 (2)
Амфипол (1)
ок. 332 г.пр.Хр. (по H. Troxell)
Лице: Глава на Зевс с лавров венец, надясно. Околовръст зрънчест кръг.
Опако: Млад, гол жокей язди надясно, в лявата ръка с дълга палмова клонка, с

Табло 1.1-12. *Сребърните монети от съкровището, открито при село Памидово (бивше Царско) (IGCH 735), съхранявани в НАИМ-БАН под инв. № 8775-8786.*

1.5

1.6

1.7

1.10

1.8

1.11

1.9

1.12

дясната държи поводите на коня; горе надпис ΦΙΛΙΠ – ΠΟΥ, в полетата – монетарни контроли. Околовръст зрънчест кръг.

1. AR; 14,28 г →; инв. № 8776; ретуш на реверсния печат (табло 1.3)

О. Между двата предни крака на коня – символ двулика глава (гравиран върху по-стар контрол?); под коня – слаби следи от изличен символ – звезда (?). Околовръст изображението – линеарен кръг, вместо зрънчест.

Публ. Philippe II 320 (D161 R280) – същата монета, за която Ж. Льо Ридер не е отбелязал, че е отсечена с ретуширан опаков печат.

Ref. Philippe II, Amphipolis II (c. 342/2 – c. 329/8); Troxell 1997, 21 (A3: паралелни на Филиповите Александров тип тетрадрахми със същия символ двулика глава), 86-90 (ок.332 г.пр.Хр.)

Амфипол (1)
ок. 320-319/18 г.пр.Хр. (по G. Le Rider); 318/317 г.пр.Хр. (по H. Troxell)

2. AR; 14,25 г ↘; инв. № 8775 (табло 1.4)

О. Под коня – символ венец; между двата предни крака на коня – монограм П (⊓).

Ref. Този вариант липсва във Philippe II и Troxell 1997; виж Price 125 (=Reattr., 20, LIIa) – паралелни Александров тип тетрадрахми, подписани със същите контролни знаци (венец – ⊓), датирани в общия период ок.320-ок.317 г.пр.Хр.

Монограм П (⊓) отвежда кат. № 4 към групата филиповки, обособени от Ж. Льо Ридер в негова група III на амфиполското монетосечене, сечена в общия период ок. 323/2-ок.316/5 г.пр.Хр. (Philippe II, 123-124) и по-конкретно в 320-319/318 г.пр. Хр. (Philippe II, 304, 398). За Х. Троксел тези паралелни тетрадрахми с типовете на Филип II (нейна група 8 – Troxell 1997, 53) и Александър Велики (нейна група J – Troxell 1997, 23), чийто основен монетарен контрол е монограмът ⊓, са били отсечени ок. 318/317 г.пр.Хр. (Troxell 1997, 95-96).

Тракийски Херсонес – хемидрахми, кат. № 5-9 (5)
Втора половина на IV в.пр.Хр. (по G. Le Rider)

Лице: лъвска предница надясно, с обърната назад глава.

Опако: вдлъбнат квадрат, разделен на четири равни сегмента; в два от по-дълбоките сегменти, чиято диспозиция е срещуположна, са гравирани различни монетарни контроли; върху кат. № 8 – контрол и в трети сегмент.

3. AR; 2,29 г; инв. № 8779 (табло 1.5)

О. Горе – ⍋, долу – пчела

Ref. Murphy on line. Issues with AY or AT monogram

4. AR; 2,18 г; инв. № 8780 (табло 1.6)

О. Горе – ⍋| топче, долу – житно зърно (между две топчета? – вън от монетното поле)

Ref. Murphy on line. Issues with VE or sometimes ΛE monogram (=Mclean 4072: зърно между две топчета – топче |⍋).

5. AR; 2,18 г; инв. № 8783; нарез с острие по гурта; повреда (пукнатина) на реверсния печат в зоната на монограма (табло 1.7)
О. Горе – Ǝ| топче, долу – контролният знак е извън монетното поле
Ref. Murphy on line. Issues with VE or sometimes ΛE monogram

6. AR; 2,25 г; инв. № 8781 (табло 1.8)
О. Горе – мак с извита дръжка („факла“), долу – топче, в сегмента вдясно – буквата H.
Ref. Murphy on line. Issues with an H (=McClean 4105 var. : горе – мак с извита дръжка („факла“) – долу топче, в сегмента вляво – буквата H).

7. AR; 2,26 г; инв. № 8782 (табло 1.9)
О. Горе – буквата I | топче, долу – топче | черпак („сърп“).
Ref. Murphy on line. Issues with an I (=McClean 4069-4070 var. : горе – топче | I, долу – топче | черпак /„сърп“/).

Парион – хемидрахми, кат. № 10-12 (3)
Втора половина на IV в.пр.Хр. (по G. Le Rider)
Лице: Горгона насреща, с отворена уста, изплезен език и зъби (върху № 11-12). Околовръст егида.
Опако: Говедо (вол или крава), изправено наляво, с обърната назад глава; горе ΠA – PI под търбуха на животното; долу – различни монетарни контроли.

8. AR; 2,32 г ↑; инв. № 8784; нарез с острие по гурта (табло 1.10)
О. Грозд с ластар (→)
Ref. SNG Cop 263 var. (грозд с дръжка ↑)

9. AR; 2,22 г ↓; инв. № 8785 (табло 1.11)
О. Патера или буквата Θ
Ref. SNG Cop 257 ff.

10. AR; 2,25 г ↑; инв. № 8786 (табло 1.12)
О. Монетарният контрол долу – извън монетното поле.

КОМЕНТАР

Трудно бихме могли да датираме всяко подобно на Памидово съкровище, от което познаваме само 12 монети. Добре е все пак, че сред тях са двете постумни тетрадрахми на Филип II, чиято класификация и хронология са ясни, за разлика от аморфните подредби и датировка на останалото сребро от находката. И монетосеченето на Истрос, и това на Тракийски Херсонес и Парион очакват тепърва своето цялостно изследване. Засега тяхната хронология остава сумарна и почива на пообщи коментари, обикновено в контекста на други теми.

Двете тетрадрахми с типовете и името на Филип Македонски са сечени след смъртта на владетеля. Първата (кат. № 3) е екземпляр от най-ранните монетосечения в Македония, които администрацията на Александър Велики емитира в Амфипол след победния триумф на македони и гърци над Великия цар в битката при Исос (333) (Troxell 1997, 86-90). Тогава амфиполските монетари въвеждат голямата имперска серия Александрови тетрадрахми с новите типове глава на Херакъл// Зевс Аетофорос и нови тегла по атическия еталон, различни от теглата на Филиповите тетрадрахми. Паралелно с александровките Амфипол сече и постумно Филипово сребро, подписано със същите монетарни контроли. Най-ранните емисии амфиполски александровки и паралелните им филиповки носят символите нос на кораб, корабна кърма и двулика глава (Troxell 1997, 21). Към тях трябва да отнесем и кат. № 3 от Памидово със символ двулика глава – екземпляр от емисия, чиято продукция изследователите датират към 332 г.пр.Хр.

И втората Филипова тетрадрахма от находката (кат. № 4) е постумна, но отсечена доста време след първата. Тя е екземпляр от амфиполската група филиповки с основен контрол буквата пи – същата, с която били подписвани паралелните им Александров тип тетрадрахми (Troxell 1997, 23, 53). И макар че изданието, към което принадлежи кат. № 4[1], не е познато нито на Ж. Льо Ридер, нито на Х. Троксел, цялата група синхронни Александров и Филипов тип тетрадрахми на Амфипол с контролен знак буквата *пи* Троксел датира ок. 318/317 г. – времето, което предшествало кървавата драма в Македония, начената с убийството на Филип III Аридей – драма, в която главни действащи лица били царицата-майка Олимпиада и Касандър, синът на Александровия наместник в Гърция и Македония – Антипатър[2] (Troxell 1997, 93-98).[3]

Следователно депонирането на съкровището от Памидово трябва да търсим след тази дата, която представлява и *terminus post quem* за заравяне на фрагмента от София, а най-вероятно и на монетите от Пазарджик (IGCH 736).

Съставът на Памидово го обвързва пряко с десетки съобщени в американския Инвентар древни депозити с идентично или подобно на Памидово съдържание (Димитров 1989, 23). В тях основната монетна маса са персийските хемидрахми на Тракийски Херсонес, съпровождани често с персийските хемидрахми на Парион, а понякога и от персийските хемидрахми на Аполония Понтика, както и от тетрадрахми с типовете на Филип II, подобно на съкровището от Памидово.[4] Укривани

[1] С контролните знаци венец – ⊓, с които са подписани и александровките от Price 125 (=Reattr., 20, LIIa), определени от Троксел за "phantom" (Troxell 1997, 27).

[2] За събитията виж Шофман 1984, 53-56, 64-66.

[3] Обвързването обаче на тези събития с присъствието или отсъствието на царската титла върху всички амфиполски александровки от Трокселовата група J (Troxell 1997, 23), която отсъства при по-късните тетрадрахми от Трокселова група L (Troxell 1997, 23), ковани под контрола на Касандър (Troxell 1997, 49-50, 92-95), вероятно ще трябва да се преразгледа. Защото върху паралелната на Филиповите тетрадрахми с контрол *пи* уж фантомна емисия от Price 125 липсва ΒΑΣΙΛΕΩΣ, а това разрушава постулата, че с идването на Касандър начело на Македония царската титла била махната от надписите върху имперските македонски издания.

[4] Във визираните находки, съставени преимуществено от хемидрахмите на Тракийски Херсонес и Парион, се срещат и други монетни издания – или инфилтрати от по-ранна монетна циркулация, какъвто е случаят със статерите тип „силен и менада" от *Костенец,*

най-вече по поречията на Тонзос и Хеброс, тези съкровища се датират от издателите на IGCH в общия период ок. 330-320 г.пр.Хр. – датировка, която очевидно не е коректна, както показва анализът на среброто от Памидово.

Пръв на този нумизматичен феномен, характерен за Тракия на четвъртото столетие пр.Хр., се спира мимоходом Ж. Льо Ридер, цитирайки по-ранните коментари на Луи Робер и Имхоф-Блумер (Le Rider 1963, 53-54). Благодарение на Льо Ридер персийските хемидрахми на Тракийски Херсонес, Парион и Аполония биват извадени от погрешната графа с атически тетроболи и биват интерпретирани като елементи от глобалната картина на монетна циркулация в зоната на Проливите, Хелеспонта и Пропонтида, присъща на втората половина от IV в.пр.Хр. (Le Rider 1963, 55-60).

Друг изследовател, който на няколко пъти разглежда в свои изследвания въпросните съкровища, е Й. Юрукова (виж посл. Юрукова 1992, 31, 78-79). Според нея *„От средата на IV в.пр.н.е. картината [на монетната циркулация – бел.м.] коренно се променя. В Тракия масово навлизат хемидрахмите на Тракийски Херсонес и Парион, които през третата четвърт на IV в.пр.н.е. доминират вече на тракийските пазари.... С тях са били заплащани изнасяните от Тракия суровини... Тези факти характеризират тракийския Херсонес и Парион като главни центрове на транзитната търговия между Тракия и останалия елински свят“* (Юрукова 1992, 78-79). Част от заравянето на съкровищата с персийски хемидрахми Юрукова обвързва с конкретни исторически събития, какъвто е бунтът на Александровия наместник в Тракия – Мемнон (331). С него авторката свързва имплицитно и среброто от второто Памидово (IGCH 736), заедно с групата древни депозити, укрити в зоната на Горен Хеброс (Юрукова 1992, 81-83).

Прецизно изследване по темата ни представя К. Димитров в своята публикация, посветена на монетната циркулация в Тракия през IV в.пр.Хр. (Димитров 1989, 26-28). Според Димитров не случайно групата съкровища с персийски хемидрахми на Тракийски Херсонес са вододелът за хронологията на над 50-те тракийски депозита от епохата. Тъкмо присъствието или отсъствието им разделя хронологически в две групи съкровищата, укрити преди средата на столетието от тези, заровени в периода ок. 345 – 315 – 310 г.пр.Хр., според датировката на Димитров (Димитров 1989, 27-28). Тук, разбира се, попада и находката от Памидово с нейните два фрагмента (IGCH 735 и IGCH 736), обвързана от Димитров с недалечния градски център Бесапара (Димитров 1989, 28). Памидово обаче, редом със струпаните наоколо други идентични по хронология и състав съкровища, укрити в Горномаричината долина, трябва да се свържат не с Бесапара, а по-скоро със селището в местността „Аджийска воденица“, именувано традиционно „емпорион Пистирос“. За мен това селище не е гръцки (тасоски) емпорион, а одриска владетелска резиденция, която с идването на македоните бива трансформирана в хориона, наречен погрешно „Мастейра“ от Демостен, според находчивото досещане на К. Бошнаков[5]. Околоврът този Филипов хорион, разположен край бъдещия римския Диагонален път[6],

Виноградец (IGCH 743) и *Бошуля*, или пък случайно попаднали екземпляри от монетна среда, присъща на други райони от Тракия, какъвто е случаят с драхмите на Истрос (наши кат. № 1-2) от *Памидово*.

[5] Виж посл. коментара по темата в Русева 2015, 5-6.

[6] *Via diagonalis* е едно от магистралните трасета през античността, което със сигурност

днес са познати четири древни депозита (пет с двата фрагмента от Памидово), които съдържат хемидрахми на тракийския Херсонес и Парион. Северозападно от Пистирос, по течението на реката, към изворите ѝ в планината – е било укрито среброто от Костенец[7] и Радуил (IGCH 737), а в обратната посока – източно от селището, отново следвайки Хеброс – Виноградец (IGCH 743)[8] и Бошуля[9].

е наследило по-ранен път през дн. Тракийска низина, свързвал вътрешността на Тракия с Проливите. Най-вероятно този път, поне в края на V и през първата половина на IV в.пр.Хр. е минавал през „сърцевината" на територията, контролирана от одрисите.

[7]За съкровището и неговия състав виж посл. Юрукова 1992, 29 (с бел. 90), 30 (обр. 7а). Илюстрираната „драхма" тип *силен* и *менада* (обр. 7а.1) е определена като местна тракийска имитация (Юрукова 1992, 28-29 с бел. 90). Според изследователите на тасоското монетосечене – Ж. Льо Ридер (виж Guide de Thasos, 186-187) и О. Пикар (виж Picard 1990, 15-16), драхмите (*тритета* по Пикар) на Тасос с този аверсен тип спират да се секат към 463 г.пр. Хр. (според Льо Ридер), а според Пикар още по-рано – ок. 480-478 г.пр.Хр. След тази дата, до края на V в.пр.Хр., тасосци емитират само анепиграфните си статери, които били масово подражавани в тракийските земи (Picard 1990, 16-17). Тъй като теглото на въпросната „драхма" не е посочено в публикацията на Юрукова, можем единствено да предположим, без абсолютна категоричност, че илюстрираната монета от Костенец с аверсен тип *силен и менада* е тракийска имитация на тасоски статер, отсечена в десетилетията от края на V до към средата на IV в.пр.Хр. (за датировката на тракийските подражания виж Димитров 1989, 30; Юрукова 1992, 29).

[8]В Инвентара е посочено, че монетите от Виноградец били намерени в гърне и наброявали около 400 екземпляра. Днес в Пазарджишкия музей се съхраняват един статер тип *силен и менада*, както и 130 хемидрахми на Тракийски Херсонес и още 9 на Парион. В Юрукова 1992 (30, обр. 7б) са илюстрирани 1 статер тип *силен и менада* (обр. 7б.1) и 4 хемидрахми на Тракийски Херсонес (обр. 7б.2-5). Авторката не е указала, откъде са въпросните монети, представени като част от съкровището Виноградец, но най-вероятно петте монети са екземпляри от фрагмента, съхраняван в Пазарджик. Единственият запазен „тасоски статер" от типа *силен и менада* Юрукова определя като тракийска имитация (Юрукова 1992, 28-29 с бел. 90) – определение, което напълно се синхронизира с останалия състав от Виноградец. Интересно е, че на юг от Пистирос е открито друго монетно съкровище – Аканджиево, съставено от статери тип *силен и менада*, които изследователите определят като тракийски имитации (Юрукова 1992, 28-29 с бел. 90; Димитров 1989, 29-30). За Юрукова тези монети, датирани в края на V – първите десетилетия на IV в.пр.Хр., били продукция на племето беси в Западните Родопи, притежавало тамошните сребърно-оловни рудни залежи (Юрукова 1992, 28-31), докато Димитров локализира монетния център „не в родопските владения на бесите, а в тракийския хинтерланд непосредствено срещу Тасос, в Птолемеевата стратегия Сапаике" (Димитров 1989, 30). Ще рече, че в района около Пистирос този вид и тип имитативна монета не е бил непознат, за което говорят и „смесените" съкровища от района, съставени от статери тип *силен и менада* (Костенец, Виноградец и Бошуля), омесени със среброто на гърците от Проливите, сечено в тракийския Херсонес и Парион.

[9]За съкровището виж съобщението на Юрукова за новооткритите през 1980 г. колективни находки (Юрукова 1982, 62). В същия район, прилежащ към Пистирос, са намерени още два монетни депозита – знаковата за първите тракийски монетосечения находка от Величково с тежкото сребро на дероните, депонирана според Юрукова през 70-те години на V в.пр.Хр. (Юрукова 1992, 20), както и съкровището от Карабунар, дн. Средец (IGCH 728), съставено от статери и тетрадрахми на Филип Македонски, датирано в Инвентара ок. 340-330 г.пр.Хр. За *Карабунар* Юрукова, вероятно погрешно, твърди в Les invasions (216-217), че съдържа още хемидрахми на Тракийски Херсонес и Парион. Никъде, нито в музейната документация на Софийския археологически музей, нито другаде, могат да намерят данни, оправдаващи подобно твърдение. Вероятно по тази причината Димитров не включва среброто и златото от Карабунар в своя коментар върху монетната циркулация в Тракия през

Това съсредоточие около Пистирос на древни депозити с хемидрахмите на гърците от Проливите очевидно показва, че жителите му са познавали и употребявали тези монети, намирани в немалки количества и на самата територия на селището.[10]

Струва ми се, че днес не е невъзможно да обвържем обемната продукция персийски хемидрахми на жителите на Тракийски Херсонес, ковани по всяка вероятност в централния град на полуострова – столицата Кардия, с техните мъчнотии в годините на непрестанни сблъсъци най-напред между Атина и одриските владетели от Котис I насетне, а по-късно с инвазията на македоните Филип II и Александър Велики по тракийските крайбрежия. Най-вероятно със среброто си херсонеските гърци са плащали и годишните вноски като съюзници на атиняните, и налозите към одриския династичен дом до към 340-339 г.пр.Хр.[11] Същите херсонески градове, попадайки под контрола на македонската администрация, продължили да плащат на новите си покровители със своите собствени сребърни монетни емисии. Оттук и разпространението на хемидрахмите с *лъвско протоме//вдлъбнат квадрат* не случайно е съсредоточено най-вече по долините на Марица и Тунджа с прилежащите им области – сиреч в местата, колонизирани от македоните на Филип. Там, където траките, живеещи „по етноси" и търгувайки най-вече натурално или с изобилния македонски бронз, ще трезорират веднага попадналото им сребро на гърците от Проливите, заедно с чуждите монетни издания сред тях – македонско сребро с типовете на Филип и Александър или пък местните имитации на популярната анепиграфна тасоска монета.

За *terminus ante quem* на сребърното монетосечене на херсонесци (и парионци!) могат да се приемат годините ок. 306/5-301/1 г., когато, според М. Томпсън, Лизимах въвежда в новоучредената си столица Лизимахия емисии тетроболи и бронз с типовете на Филип II, но подписани с царския символ – лъвското протоме и Лизимаховите инициали (ΛΥ) (Thompson 1968, nos. 1-4)[12]. В същия времеви кон-

IV в.пр.Хр. (Димитров 1989, 26-28).

[10] Нумизматичният комплекс от археологическите разкопки на емпорион Пистирос все още очаква своя изследовател. През пролетта на 2013 година успях да добия обща представа за намераните по време на ежегодните археологически проучвания антични монети, сред които над четиридесет броя са хемидрахмите на Тракийски Херсонес и значително по-малко тези на Парион. Това количество монети на гърците от Проливите, намерени в очертанията на проучваното селище, значително би нараснало, ако към среброто прибавим и немалкия брой бронзови издания на Тракийски Херсонес, открити на същата територия.

[11] Виж изключително интересната емисия хемидрахми на Тракийски Херсонес с контролните знаци АМ или АМА-лабрис-топче, публикувана от С. Топалов (Топалов 2000, 94-96). Тези монети може би са алюзия за одриса Аматок (II), върху чийто тежък бронз виждаме идентичния символ – двойната брадва, съпроводена от владетелското име АМАТОКО.

[12] Локализацията и датировката на това най-ранно Лизимахово монетосечене бяха оспорени неотдавна от М. Прайс (Price 1991, 130-131). Според англичанина, основавайки се на чисто метрологичен анализ, въпросните емисии сребърни и бронзови филиповки, заедно с емисиите дребно сребро и бронз със същите монетарни контроли, но с името на Александър III, са ковани в Македония (Амфипол) от Лизимах (?!) в годините ок. 320-ок.315 пр.Хр. (виж Price 434-P5A). Засега решението на проблема с отсичането на тези имитативни монети е неокончателно и остава двусмислено до появата на нови аргументи в полза на една от двете тези. Във всички случаи обаче продукцията от хемидрахми на Тракийски Херсонес ще да е приключила с налагане на Лизимаховата власт по тези места след смъртта на Александър в 323 г.

текст би следвало да разглеждаме и персийските хемидрахми на съюзниците на херсонесци – жителите на Парион.

Дали в монетовидното сребро на херсонесци и парионци ще видим пари за търговия или за плащания на ежегоден трибут (към одриси, атиняни и македони), или и двете, е въпрос на бъдещ изчерпателен анализ. Той би трябвало да осветли едно от най-изобилните монетосечения през епохата, което носи безспорните белези на монетарен съюз, материализиран и в редките хибриди между монетните типове на двете ателиета – Кардия (?) и Парион (Draganov 1991, 31).

Можем ли с неговата датировка да обвържем трезорирането и заравянето на всички известни съкровища с хемидрахми на Тракийски Херсонес и Парион, депонирани и масово зарявяни, както знаем, най-вече по поречията на Хеброс и Тонзос – ще покажат бъдещите им пълноценни изследвания. Те ще изяснят и дали в случая с тези тракийски съкровища от втората половина на IV столетие пр.Хр. става въпрос за т.нар. „циркулационни“ или пък за т.нар. „спестовни“ депозити, дискутирани още от Томас Мартин (Martin 1985, 271-292), подкрепен по-късно от Хайла Троксел (Troxell 1992, 123).

Накрая ще завърша, че публикуваният фрагмент от Памидово, депониран според Филиповите тетрадрахми в годините след 318/7 г.пр.Хр., е документ от времето на Лизимах като сатрап на Тракия. Най-вероятно последните емисии сребро на Тракийски Херсонес и Парион са съвременни на същата епоха, а това ще рече, че поне част от многобройните депозити с тези монети отразяват монетната циркулация в тракийските земи през годините, когато Александровият соматофилакс налага и укрепва своята власт на Балканите.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ:

НАИМ – БАН = Национален археологически институт и музей при Българската академия на науките
О. = Опако
Публ. = Публикувана
AJN = American Journal of Numismatics
ANS = American Numismatic Society
Catalogue = Russeva, Bojkova, Dotkova 2017
Guide de Thasos = Le Rider 1968
IGCH = Tompson, Mørkholm, Kraay 1973
Les invasions = Youroukova 1979
NC = Numismatica Chronika
NS = Numismatic Studies
Philippe II = Le Rider 1977
Reattr. = Newell 1911-1912 (repr. in 1981)
Ref. = Reference
SNG BM = Sylloge Nummorum Graecorum. The British Museum, 1993
SNG Cop = Sylloge Nummorum Graecorum, Copenhagen, 1943

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Димитров 1989: К. Димитров. Съкровища с автономни монети, търговски връзки и инфраструктура на Тракия през IV в.пр.н.е. – Исторически преглед, 8, 1989, 21-35.

Русева 2015: Б. Русева. Сребърен тетартеморий на Севт II (ок. 405-ок. 387) от разкопките на „емпорион Пистирос". – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 11, 2015, 1-8.

Топалов 2000: С. Топалов. Одриското царство и монетосеченето на градовете от югоизточните крайбрежия на Тракия в края на V и първата половина на IV в.пр.н.е. София, 2000.

Шофман 1984: А.С.Шофман. Распад империи Александра Македонского. Казань, 1984.

Юрукова 1982: Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1980 г. – Археология , 1, 1982, 62–65.

Draganov 1991: D. Draganov. An Unknown Hybrid Hemidrachm of Parium and Thracian Chersonesus. – In: Actes du 11-ème Congrès Intérnational Numismatique. Bruxelles, 1991, 33.

Russeva, Bojkova, Dotkova 2017: B. Russeva, B. Bojkova, M. Dotkova. Ancient greek and roman coins from Numismatic Collection of National Institute of Archaeology with Museum. Sofia 2017 (in print).

Le Rider 1963: G. Le Rider. Deux trésors de la Propontide. – In: Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul. XVIII, 1963.

Le Rider 1968: G. Le Rider. Les monnaies thasiennes. – In: Guide de Thasos. 1968, 185-191.

Le Rider 1977: G. Le Rider. Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294. Paris, 1977.

Martin 1985: T.R.Martin. Sovereignty and Coinage in Classical Greece. Princeton, 1985.

Murphy on line: B. P. Murphy. The Coinage of Thracian Chersonesos. – In: Barry P. Murphy @ ancient. Info home page (http://bpmurphy.ancients.info/chersonese/page1.htm).

Newell 1911-1912: E. J. Newell. Reattribution of Certain Tetradrachms of Alexander the Great. – AJN 1911-1912 (repr. Chicago, 1981).

Picard 1990: O. Picard. Le Monnayage de Thasos. – NC, 9, 1990, 15-31.

Price: M. J. Pirce. The Coinage in Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus, Zurich/London, 1991.

Sylloge Nummorum Graecorum. The British Museum: Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part 1: The Black Sea. London, 1993.

Sylloge Nummorum Graecorum, Copenhagen, 1943: Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. 4: Bosporus to Lesbos. Part 1: Mysia. Copenhagen, 1943.

Thompson 1968: M. Thompson. The Mints of Lysimachus.-In: Essays in Greek Coinage presented to Stanley Robinson. Oxford, 1968, 163-182.

Tompson, Mørkholm, Kraay 1973: M. Thompson, O. Mørkholm, C. M. Kraay. An Inventory of Greek Coin Hoards, ANS. New York, 1973.

Troxell 1997: H. A. Troxell. Studies in the Macedonian Coinage of Alexander the Great. – In:, 21, ANS, NS 21. New York, 1997.

Youroukova 1979: J. Youroukova. Les invasions macédonniennes en Thrace et les trouvailles monétaires. – In: Actes du 9-ème Congrès Intérnational Numismatique. Berne, 1979, 215-225.

The fragment from Pamidovo (IGCH 735), housed at NIAM-BAS

Boryana Ruseva

(Summary)

In *IGCH* two fragments of the same coin hoard (*IGCH 735* and IGCH 736) are described discovered in two separate cases at the village of Pamidovo (old name Tsarsko), Pazardzhik region. The two coin piles are reported as discovered in different years (?) – in 1939 and 1962. They are acquired by different museum collections – the one from 1939 is kept in NIAM-BAS while the one form 1962 – at the museum in Pazardzhik.

The present publication looks at the coins from Sofia alone, recorded in the museum archives with the old name of the village – Tsarsko. They include two staters of Istros (cat. # 1-2, table 1.1-2), two posthumous tetradrachms of Philip (Cat. # 3-4, table 1.3-4), five Persian hemidrahms of Thracian Chersonesos (Cat. # 5-9, table1.5-9) and three Perisan hemidrahms of Parion (Cat. #10-12, table 1.10-12).

During the acquisition of the fragment from Sofia the Philip tetradrachm has been defined by the controls *wreath-pi* as group J by Troxell, dated to c. 318/317 BC. On the other hand, it is not impossible to relate the volume production of Persian hemidrachms of the Thracian Chersonesos' inhabitants, minted most probably in the central city of the peninsula – the capital Cardia, with their troubles in the years of unceasing collisions first between Athens and the Odrysian kings from Kotys onwards, and later with the invasion of the Macedonian rulers Philip II and Alexander the Great on the Thracian littorals. Most probably, with their silver the Chersonesos Greeks payed the annual taxes as allies of the Athenians as well as the tributes to the Odrysian dynastic home until 340-339 BC. The same Chersonesos cities, when under the control of the Macedonian administration, continued to pay their new patrons with their own silver coin emissions. Therefore, it is not by accident that the distribution of the hemidrahms with a lion's protome/ a concave square is concentrated mainly in the Hebros and Tonzos river valleys and their adjacent regions – i.e. in the places, colonized by Philip's Macedonians. This is at the place where the Thracians living "within an ethnos" will treasure the silver of the Greeks from the Straits, along with foreign coins fallen among them – Macedonian silver with the types of Philip and Alexander or the local imitations of the popular anepigraphic Thasian coin.

The years c. 306/5 – 301/0 may be accepted as a *terminus ante quem* of the silver coinage of the Chersonesos people (and those of Parion) when according to M. Tompsan, Lysimachus, in his new capital of Lysimacheia, initiated emissions of tetrobols and bronze with the types of Philip II, but signed with the king's symbol – the lion's protome and the initials of Lysimachus (ΛΥ). We should consider the Persian hemidrachms of the Chersonesos' allies – the inhabitants of Parion – within the same chronological context.

Is it, therefore, reasonable to link this date to the deposition and burying of all known hoards with hemidrahms of the Thracian Chersonesos and Parion, deposited and commonly buried mainly in the Hebros and Tonzos river valleys? Only adequate

future research will answer this question. This will clarify another important issue – whether these Thracian treasures from the second half of the 4th century BC were "in circulation" or represent the so called "saving" deposits. A question discussed already by Tomas Martin and further examined by Haila Troxell.

In the case with the published fragment from *Pamidovo*, kept in the Archaeological Museum in Sofia, we may assume that based on the Philip's tetradrachms in it, it was deposited in the years after 318/7 BC – a date, most probably correct for all coins from the hoard. This implies that the hoard from Pamidovo represents a record of the monetary situation in Thrace, when it was ruled by Lysimachus as a satrap. Certainly the last emissions of Persian hemidrachms of the Thracian Chersonesos (and Parion) were contemporary to this age, i.e. at least one of the numerous Thracian deposits with these types of coins represents the monetary circulation in Thrace during the years when the somatophilax of Alexander strengthened his authority in the Balkans.

Среброто на Сариак и крахът на Второто скитско царство в Добруджа

Димитър Драганов

Чрез детайлното проучване на монетосеченето на скитските царе категорично се доказа, че второто скитско царство в Добруджа е управлявано от една царска династия. Хронологическата последователност на властването на скитските царе в Добруджа е следната: Тануза (баща на Канит и Акроза); Канит (син на Тануза и брат на Акроза; Акроза (син на Тануза и брат на Канит); Харасп (син на Акроза); Елис (брат на Харасп); Сариак (син на Елис).[1]

Последният скитски цар Сариак (ок. 180–168/7 г.) е сякъл 11 основни типа бронзови монети, шест от които без магистратски монограм и пет с монограма ΓΥΡ. Известни са най-малко 400 екземпляра с неговото име, отсечени с 23 лицеви и 75 реверсни печата.[2] Ясно е, че монетосеченето на Сариак е доста мащабно и би могло да се сравни единствено с това на Канит. Всички скитски царе преди него (Тануза, Канит, Акроза, Харасп, Елис) са секли само бронзови монети. Изненадващо при Сариак се появява сребърна емисия от следния тип:

Лице: глава на Аполон с лавров венец, надясно.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ (вдясно) ΣΑΡΙΑΚΟΥ (вляво). Монограм ΓΥΡ. Лък в калъф, кривак, житен клас (виж каталога по-долу и обр. 1-10).

Тази сребърна емисия е със средно тегло 3.59 г (10 претеглени екземпляра). Теглата на отделните екземпляри са следните: 3.85 г, 3.83 г, 3.81 г, 3.78 г, 3.76 г, 3.70 г, 3.69 г, 3.66 г, 3.29 г, 2.57 г. Размерите на монетите са в границите 18-20 мм. Единствено изключение прави последната монета (с тегло 2.57 г), чийто диаметър е 17 мм (кат. № 10). Поради недобрата си запазеност е целесъобразно тя да бъде изключена при изчисляване на средното тегло на емисията. Без нея, средното тегло на 9 претеглени екземпляра е 3.71 г. В такъв случай можем да считаме, че сребърните монети с името на Сариак са драхми по хиоско-родоския тегловен стандарт.[3]

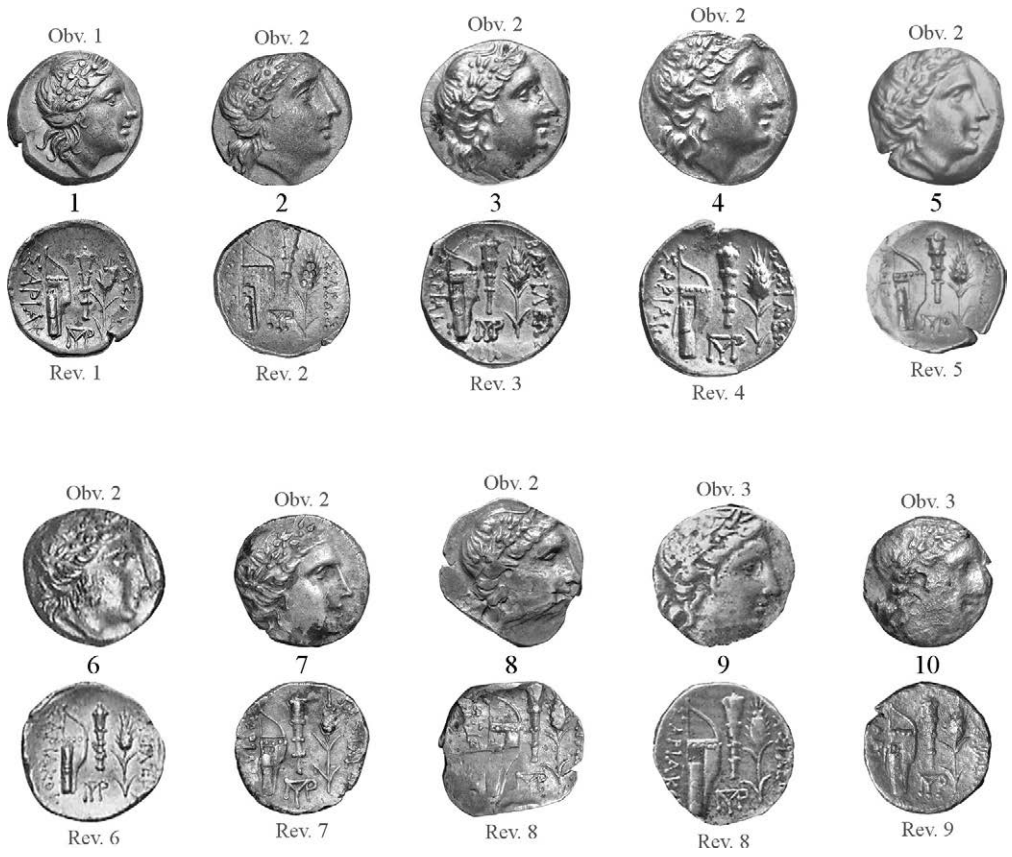
Изборът на хиоско-родоската система за тези сребърни монети изглежда изненадващ, като се има пред вид, че след Александър Велики господстващ в района на Западния Понт е атическият стандарт. Тези драхми обаче могат лесно да се пресмятат и чрез атическата система, защото съдържат приблизително пет атически обола (1 обол = 0.72 г). От друга страна е интересно да се отбележи, че Калатис през елинистическата епоха сече драхми (и фракции) по персийската система (1 драхма = 5.60 г)[4] от типа „безбрад Херакъл с лъвската кожа//клас, кривак, лък в калъф". Смята

[1] Draganov 2015, 64-68, 126-141; Draganov 2016, 8

[2] Draganov 2015, 86, 140.

[3] Според Canarache това са пентоболи по атическия стандарт (Canarache 1950, 251). За Лазаренко сребърните монети на Сариак са или пентоболи по атическата система или драхми по хиоско-родоския стандарт (Лазаренко 2002, 140).

[4] ISMGL III, 76-77; SNG BM Black Sea, nos. 201-204; Petac 2005, 14, nos. 50-52. Предположено е също, че Калатис е започнал своето монетосечене по египския монетен стандарт през

Обр. 1-10. *Сребърни монети на Сариак.*

Обр. А

Обр. А. *Каменен надпис от нос Калиакра (ант. Тиризис), открит през 1981 г.*

Обр. В

Обр. В. *Сребърна монета на Калатис.*

се, че именно реверсът на тези драхми е бил копиран от Сариак, с тази разлика, че върху неговите монети атрибутите са представени в обратен ред[5] (обр. В).

Десетте драхми са отсечени с 3 аверсни и 9 реверсни печата. Тази емисия се счита за рядка, но това не е съвсем така, защото с тези печати биха могли да бъдат произведени значително количество екземпляри. Предполага се, че с един аверсен печат са отсичани средно около 20 000 монети.[6] Следователно с три печата биха могли да се произведат ок. 60 000 монети, което при средно тегло за една монета от 3.71 г прави 222.6 кг сребро, равно на ок. 8.5 таланта сребро (1 талант = 26.196 кг).

Основателно възниква въпросът, по какъв начин Сариак е успял да се сдобие с такова количество сребро? При разкриването на тази загадка изключително много ни улесни съдържанието на известния надпис, намерен при нос Калиакра (ант. Тиризис) през 1981 г.[7] (обр. А). Той представлява посвещение, изписано върху част от алтар, което гласи:

„Антигон, син на Хераклит от (град) Стибера, македонец, за (в чест на) цар Сариак (посвети този алтар) на Диоскурите спасители“.

От краткия текст на надписа се разбира, че при Сариак е пребивавал македонецът Антигон от Стибера. Последният се приема от изследователите за специален пратеник на македонския цар Филип V (221-179), който е трябвало да уреди безпроблемното преминаване през земите, контролирани от скитите в Добруджа, на ордите на бастарните, наети от Филип V за военни действия в Илирия.[8] Преминаването действително е осъществено в 179 г.пр.н.е., когато Сариак вече е на власт. Следователно към 179 г.пр.н.е. скитите са контролирали територия от делтата на Истър (Дунав) до *хората* на Одесос. Почти е сигурно, че бастарните не са се придвижвали на юг по морския бряг, а по вътрешно трасе, минаващо извън *хорите* на западнопонтийските градове. Именно сигурността на това трасе е трябвало да осигури Сариак, което показва, че той е контролирал територии извън *хорите* на градовете, т.е. разположени примерно на ок. 30-40 км от морския бряг.

Предполага се, че с посредничеството на Антигон между македонския цар и Сариак е сключено някакво официално споразумение.[9] Твърде е възможно да става дума за сделка и Сариак да е възнаграден от Филип V (за съдействието по преминаването на бастарните) с известно количество сребро, тъй като точно по това време скитският цар изненадващо отсича въпросната серия сребърни монети. Най-вероятно по тази сделка на Сариак са платени ок. 10 таланта сребро, по-голямата част от което скитският цар насича в монети ок. 179-178 г.пр.н.е.

Няма съмнение, че в този момент (преди неизбежния сблъсък с Рим) Филип V е силно заинтересован от безпрепятственото преминаване на отрядите на бастарните през Добруджа и Източна Тракия, тъй като според неговия геополитически план те трябвало да пристигнат в Дардания и после да бъдат използвани за напа-

---

втората половина на IV – до 280 г.пр.н.е. (AMNG I, 86-90).

[5]Драганов 2012, 16-17; Draganov 2016, 24.

[6]Callataÿ 2011, 9, 23 with lit.

[7]Lazarov, Popov 1985, 156-163; Лазаров 1985, 47-50; IGBulg. V, 5003; Манов 2009, 239-241; Лазаренко 2015, 178-183.

[8]Liv., 40.57.4.

[9]Манов 2009, 240.

дения в Италия.[10] От друга страна Сариак (след краха на победеното от римляните Селевкидско царство в 188 г.пр.н.е.) също е имал интерес от добри отношения с все още силната Македония. Скитският цар дори отсякъл един тип бронзови монети от типа „македонски шлем//светкавица", копирайки изображението на шлема от една бронзова емисия на Филип V.[11]

Политическата ситуация обаче е много динамична и твърде скоро се променила, след като през есента на същата 179 г.пр.н.е. Филип V се разболял и починал в Амфиполис. Една част от наемниците-бастарни се върнала обратно към делтата на Истър, но друга част, предвождана от Клондик, продължила пътя си и достигнала Дардания.[12] След десетгодишно митарстване из Илирия и след неуспешни преговори с Персей относно цената, на която биха се съгласили да бъдат наети от него, бастарните на Клондик поели обратно към делтата на Истър като по пътя си ограбвали и разрушавали тракийските селища.[13] Може да се предположи, че по това време (168-167 г.пр.н.е.) бастарните са подложили на опустошение и *хорите* на западнопонтийските гръцки апойкии в Добруджа, чийто протектор е Сариак. За да изпълни договорните си задължения към гръцките градове и да предотврати ограбването на техните околоградски владения, Сариак повел скитската армия срещу бастарните и най-вероятно намерил смъртта си в битка с тях. По този начин е ликвидирано скитското царство в Североизточна Тракия, което просъществувало около 50 години (ок. 218 – 168/7 г.пр.н.е.).

На пръв поглед тази датировка на скитското царство контрастира с информацията, почерпана от два многократно коментирани каменни надписа от Истрос/Истрия. Първият представлява почетен декрет, описващ заслугите на трима достойни истрийски граждани (Диодор, Прокрит и Клеарх). Те били изпратени при гетския владетел Залмодегикос, когото успели да убедят (най-вероятно чрез плащането на откуп) да освободи взетите от него над 60 заложници-истрийци, както и да остави на града източниците му на приходи от градската *хора*. Този надпис е датиран от неговия издател най-общо в III в.пр.н.е.[14]

Другият надпис (отново почетен декрет) възхвалява заслугите на Агатокъл, син на Антифил, който в определен период заемал многократно различни висши длъжности в управлението на града.[15] Когато тракийският (гетски) владетел Золтес извършвал разбойнически нападения над градската *хора* и самия град, Агатокъл успял временно да организира тяхната отбрана и да гарантира прибирането на реколтата. Тъй като обаче нападенията не преставали, той бил изпращан няколко пъти при Золтес, с когото успявал, срещу определени суми, да сключи устройващи града споразумения. Въпреки това обаче нападенията не престанали и в един момент траките/гетите дори обсадили Бизоне (дн. Каварна). Тогава Агатокъл бил избран за стратег-автократор и като специален пратеник два пъти се отправял с кораб при царя Ремакс (който по това време вземал данък от добруджанските гра-

[10] Liv., 40.57.5-6; Петков 2011, 68-72.

[11] AMNG III, Pl. XXXV, 21; SNG Cop., 1253; Драганов 2001, no. 736.

[12] Polyb., 26.9; Liv., 41.19.23.

[13] Liv., 44.26.2-6; Diod., 30.24; Plut. Aem. Paul., 9.12.13; Петков 2011, 79.

[14] Pippidi 1960, 39-54; Pippidi 1962, 75-88; ISMGL I, 8; Манов 2003, 181-184 с цит. лит.

[15] ISMGL I, 15.

дове като техен протектор) и сина му Фра/дмон (или Фра/дат) на север от делтата на Истър. Накрая Золтес бил победен и прогонен с изпратената от Фра/дмон (Фра/дат) помощ от 600 конника. Надписът е датиран ок. 200 или ок. 180 г пр.н.е.[16]

Ако се приемат тези дати за двата надписа излиза, че по времето на най-големия възход на скитското царство тракийски предводители необезпокоявано нападали и разграбвали *хорите* на гръцките *апойкии*, от които скитите вземали определен годишен данък. В надписите обаче никъде не се споменава за стълкновения между гетите на Залмодегикос и Золтес със скитите. Напротив, споменава се, че в този период протектор на същите градове вече е Ремакс (има спорове относно неговата етническа принадлежност) с владения на север от Истър, който изпращал пратеници да получат уговорения *форос*. Това означава, че скитското царство в Добруджа или още не е било сформирано, или че вече е ликвидирано. Датата на втория надпис (ок.180 пр.н.е.) не е приемлива и заради обстоятелството, че приблизително по това време (179 г.пр.н.е) през Добруджа преминали отрядите на бастарните на път за Дардания, а безопасният им път бил осигурен от скитския цар Сариак (а не, да речем, от Залмодегикос, Золтес или Ремакс) след споразумение с пратеника на Филип V – Антигон от Стибера. Тъй като хронологията на скитското царство може да се счита за сигурно установена, то е логично да се извърши предатиране на двата декрета от Истрос. В тази връзка е целесъобразно да се приеме предложената по-късна датировка на надписите, а именно ок.160/150 г. за първия декрет и ок. 150-120/110 г. за втория.[17] Информацията от надписите безспорно се отнася за събития, разиграли се след краха на скитското царство, когато гръцките градове останали без силен протектор.

И така Сариак единствен от скитските царе отсича сребърна емисия със среброто, което е получил от Филип V (чрез Антигон), за да пропусне през владенията си ордите на бастарните. По зла ирония на съдбата обаче, само десетина години по-късно, той вероятно загива в битка със същите тези бастарни, заради които е получил възможност да емитира една уникална серия сребърни монети със своето име. Разгромът на Сариак сложил край на второто скитско царство в Добруджа.

Историческата съдба на второто скитско царство в Добруджа прилича твърде много на тази на келтското царство в Тракия, което оцеляло ок. 60 години (ок. 279/7 – 218 г.):

– И двете царства са „варварски“ и били основани в Тракия от пришълци.

– Основната цел на царете и на двете царства била да установят протекторат над гръцките колонии в Тракия, за да получават определен годишен данък (*форос*).

– Владетелите и на двете царства са носели титлата ΒΑΣΙΛΕΩΣ и с тях са се съобразявали големите елинистически държави.

– И двете царства секат монети (сребърни и бронзови) с имената на своите царе. Монетите им участват в циркулационния поток, заедно с изданията на градовете.

– И двете царства са временни и след техния крах етническата картина в Тракия възстановява своя предишен облик.

[16] Pippidi 1963, 91-98; Lambrino 1960, 180-217; Russu 1967, 123-144; Петков 2011, 71-72.

[17] Манов 2003, 184-193

КАТАЛОГ

Л. Глава на Аполон с лавров венец, надясно.

О. ΒΑΣΙΛΕΩΣ (вдясно) ΣΑΡΙΑΚΟΥ (вляво). Монограм ΙΥΡ (долу). Лък в калъф, кривак, житен клас.

1. Obv.1-Rev.1; AR; драхма; 18 мм; 3.85 г; 12; Nomos, Auction 7 (15.05.2013), 20.

2. Obv.2-Rev.2; AR; драхма; 18 мм; 3.78 г; 12; Нумизматичен Музей Русе (НМР); Draganov 2012, 16, no. 1.

3. Obv.2-Rev.3; AR; драхма; 20/19 мм; 3.83 г; 12; Колекция Тороманов (София); Draganov 2016, p. 27, no. 1.

4. Obv.2-Rev.4; AR; драхма; 20 мм; 3.81 г; 12; Spink, Auction 3014 (08.10.2003), 24; Baldwin's/ Dmitry Markov/ M& M, The New York Sale IX (2005), 63; Draganov 2010, no. 63; Draganov 2011, no. 63.

5. Obv.2-Rev.5; AR; драхма; 19 мм; 3.76 г; 12; Zhuyuetang Coll. (Hong Kong); Meadows, Kan 2004, no. 85.

6. Obv.2-Rev.6; AR; драхма; 19/20 мм; 3.69 г; 12; CNG, Triton II (1998), 339.

7. Obv.2-Rev.7; AR; драхма; 18 мм; 3.29 г; 12; НМР; Draganov 2012, p. 28, no. 53.

8. Obv.2-Rev.8; AR; драхма; 19/17 мм; 3.70 г; 12; НМР; Draganov 2012, p. 16, no. 4.

9. Obv.3-Rev.8; AR; драхма; 19 мм; 3.66 г; 12; Moisil 1936, Pl. VI/ 2; Canarache 1950, no.37, Pl. VIII/ 38.

10. Obv.3-Rev.9; AR; драхма; 17 мм; 2.57 г; 12; НМР; Draganov 2012, p. 16, no. 2.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Драганов 2001: Д. Драганов. Монетите на македонските царе. Част II: От Филип III Аридей до Персей. Ямбол, 2001.

Драганов 2012: Монетите на скитските царе. София, 2012 (брошура).

Лазаренко 2002: И. Лазаренко. Бележки върху историята и монетосеченето на скитските царе Атей и Сариак. – ИНМБ 4, 2002, 130–146.

Лазаренко 2015: Скитите в Тракия (VII в. пр.н.е.-I в. от н.е.). Част I: Писмени извори за скити в Тракия. Варна, 2015.

Лазаров 1985: М. Лазаров. Новооткрытая надпись Антигона за скифского царя Сариака. – ВДИ 3, 1985, 47–50.

Манов 2003: М. Манов. Трако–гръцки взаимоотношения, отразени в два епиграфски паметника от Хистрия. – Нумизматика и Епиграфика I, 2003, 181–195.

Манов 2009: М. Манов. Взаимоотношения между някои скитски царе в Добруджа и някои от владетелите на големите елинистически монархии (според епиграфски и нумизматични данни). – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 236–241.

Петков 2011: П. Петков. Военно-политически отношения на тракийските владетели в Европейския Югоизток между 230/229 г. пр. Хр. – 45/46 г. сл. Хр. Велико Търново, 2011.

AMNG I: B. Pick. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. Erster Halbband. Berlin, 1898.

AMNG III: H. Gaebler. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Makedonia und Paionia. Berlin, 1906.

Callataÿ 2011: F. de Callataÿ. Quantifying monetary production in Greco-Roman times: A general frame.- In: Quantifying monetary supplies in Greco-Roman times. F. de Callataÿ (ed.). Bari 2011, 7-29.

Canarache 1950: V. Canarache. Monetele Sciților din Dobrogea. – SCIV 1, 1950, 213–257.

Draganov 2010: D. Draganov. The Coinage of the Scythian Kings in the West Pontic Area: Iconography. – Archaeologia Bulgarica 3, 2010, 29–52.

Draganov 2011: The Coinage of the Scythian Kings in the West Pontic Area: Iconography.- Proceedings of the XIVth International Congress of Numismatics, Vol. I, (Glasgow 2009), Glasgow 2011, 140-162

Draganov 2015: The coinage of the Scythian kings in the West Pontic area. Sofia, 2015.

Draganov 2016: The coins of the Scythian kings. Sofia 2016. (brochure)

IGBulg. V: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, Vol. V. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda. Serdicae, 1997.

ISMGL I: D. M. Pippidi. Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae. Vol. I. Inscriptiones Histriae et viciniae. Bucurest, 1983.

ISMGL III: A. Avram. Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae. Vol. III. Callatis et son territoire. Bucarest/ Paris, 1999.

Lambrino 1960: S. Lambrino. Décret d'Histria en l'honneur d'Agathoclès. – Revue des études roumaines V–VI, 1960 (1961), Paris, 180–217.

Lazarov, Popov 1985: M. Lazarov, V. Popov. Une inscription recemment decouverte relative au roi scythe Sariac. – In: Thracia Pontica II. Jambol, 1985, 156–163.

Meadows, Kan 2004: E. Meadows, W. C. Kan. History re-stored. Ancient Greek coins from the Zhuyuetang collection. Hong Kong, 2004.

Moisil F. 1936: F. Moisil. Două monete scitice inedited.- Cronica Numismatică şi Arheologică 12 (no. 105), 175-177.

Petac 2005: E. Petac. La collection M.C. Sutzu I : Istros, Kallatis, Tomis. Collection MONETA 43, Wetteren, 2005.

Pippidi 1960: D. M. Pippidi. Stiri noi despre legaturile Histriei cu getii in epocă elenistică.- SCIV XI/1, 1960, 39-54.

Pippidi 1962: D. M. Pippidi. Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit. Berlin, 1962.

Pippidi 1963: D. M. Pippidi. A propos du basileus Rhemaxos. – Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica. Serdicae, 1963, 91–98.

Russu 1967: I. I. Russu. Zoltes și Rhemaxos. Tracii, sciții și Istria în sec. III–II î.e.n. – Apulum VI, 1967, 123–144.

SNG BM Black Sea: Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX: The British Museum. 1 The Black Sea. London, 1993.

SNG Cop.: Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collections of Coins and Medals, Danish National Museum. Macedonia. Copenhagen, 1943.

The silver of Sariakes and the end of the Second Scythian Kingdom in Dobrudzha

Dimitar Draganov

(summary)

In ca. 180 BC Sariakes assumed power over the Scythian Kingdom. He is mentioned in the well-known inscription found in 1981 in the area of Cape Kaliakra (Tirizis).

The inscription says that a person named Antigonus, a Macedonian from Styberra, resided for some time at the court of Sariakes. He was likely a special envoy of the Macedonian King Philip V (221 – 179 BC), who had been sent to arrange the secure passing of the *Bastarnae* (a tribe employed by Philip V to invade Dardania), through the lands of the Scythians in Dobrudzha. It is suggested that a formal treaty between the Macedonian King and Sariakes was concluded and in 179 BC, the *Bastarnae* successfully crossed Dobrudzha on their way to Macedonia and Dardania.

Soon after the passage of the *Bastarnae*, Sariakes surprisingly struck a series of silver coins. Possibly, the silver used by Sariakes to produce his silver issue was a reward from Philip V for allowing the passage of the *Bastarnae*.

Numismatic evidence suggests that Sariakes was paid about 10 talents of silver (ca. 262 kg) for his cooperation, much of which he used to strike coins.

The silver coins with the name of Sariakes can be identified as drachms on the Chian-Rhodian weight standard (with an average weight of 3.71 g per coin).

The obverse of this issue depicts Apollo with laurel wreath, and the reverse depicts a bow in quiver, club and corn ear. This issue was considered rare, but this is no longer the case. There are now three obverse and nine reverse dies known, which must have produced a significant number of coins.

Most probably the reverse type of Sariakes was adapted from the silver coins of Callatis, the only difference being the arrangement of attributes.

The political situation at the time of Sariakes was very dynamic and changed suddenly in the autumn of 179 BC when Philip V died at Amphipolis. After his death some of the *Bastarnae* troops returned home to the Danube delta but another part, led by Clondicus, continued their journey and reached Dardania.

After a dozen years of wandering around Illyria and after unsuccessful negotiations with the Macedonian King Perseus (son of Philip V) about the price at which they would agree to be employed as mercenaries, the *Bastarnae* of Clondicus headed back to the Danube, plundering and destroying the local Thracian settlements. It is likely that around 168 – 167 BC Sariakes led a Scythian army to confront the marauding *Bastarnae* and he died in battle.

This ended the Second Scythian Kingdom in Northeast Thrace (Dobrudzha), which lasted for about 50 years (ca. 218 – 168/7 BC).

Йонийският ред от римската вила при язовир Бели Лом

Здравко Димитров

В региона на античния Абритус се откриват редица археологически паметници от римската и късноантичната епоха. Високата концентрация на материали, находки и особено на теренни археологически структури от античността е установена още от първите изследователи на тази зона от мизийското плато (Шкорпил 1914; Явашов 1930).

Сред тези обекти се откроява архитектурен комплекс, открит през 1961 г. при сторителството на язовир Бели Лом (Стоянов 1983, 8)[1]. Той е определен като villa rustica от римската императорска епоха (Стоянов 1983а, 10; Динчев 1997, 47-48).

Проблемите с вилата при Бели Лом са твърде много:

– проучванията са извършени преди повече от 50 години, а от тях почти не са запазени данни;

– няма необходимата архивна документация за теренната работа;

– самите археологически разкопките не са завършени;

– няма публикация на обекта, днес са налице само две кратки анотации от по няколко реда (Стоянов 1983, 8; Стоянов 1983а, 10);

– сега теренът на обекта е силно обрасъл и част от детайлите са загубени.

Основната причина за настоящата публикация бе изпълнението на проект по Фонд „Научни изследвания", чрез който макар и за кратко време няколко колеги-археолози успяхме да документираме сегашното състояние на вилата при Бели Лом. Неоценима помощ в тази насока оказаха колегите от Регионален исторически музей (РИМ), Разград – Галена Радославова и Георги Дзанев, с които през 2012 г. посетихме обекта[2]. На терена ние събрахме необходимата фото- и графична документация за да можем поне да изследваме частично архитектурния ордер на римската вила. Освен това във фотоалбумите на музея открихме единствената снимка от времето на разкопките на Ст. Стоянов, проведени през 1962-63 г. (**обр. 1**).

На базата на тези данни днес можем да възстановим малка част от детайлите на този важен архитектурен комплекс. Неговото значение е голямо, тъй като случаите на римски вили с такова високо ниво на запазеност на архитектурните украси от ерата на принципата у нас не са много.

Архитектурната декорация на комплекса е в йонийски ордер. Много ценен факт е, че при разкопките са открити всички съставни детайли на стила. Това е позволило издигането на пълна анастилоза на архитектурния ред. Реконструкция-

[1] Археологическият обект е открит на 1 км пред стената на язовир Бели Лом.

[2] Благодаря на колегите от РИМ-Разград Галена Радославова и Георги Дзанев за данните от старите разкопки на Ст. Стоянов, възможността да посетя обекта и най-вече за идеите някой ден да допроучим този твърде интересен обект от римската императорска епоха от региона на Абритус.

Обр. 1. *Общ вид на перистилния двор на вилата при Бели Лом – архитекруният ордер, архив на РИМ-Разград, фотоснимка от разкопките на Ст. Стоянов през 1962 – 63 г.*

Обр. 2. *Йонийска база от перистилния двор – архив на РИМ-Разград (1962 – 63 г.).*

Обр. 3. *Колони от перистилния двор – архив на РИМ-Разград (1962 – 63 г.).*

та е изпълнена на място през 80-те години на XX век, именно с материалите, които са били открити *in situ* (Стефанов 1983, 8).

При нашето ново изследване напълно липсваха метрични данни за детайлите – бази, колони, капители. През 2012 г. успяхме да вземем част от параметрите на архитектурните елементи. Единственият проблем в тази насока бе, че капители не бяха открити. Една част от тях явно са все още пропаднали в шубраците, а друга може би е изгубена безвъзвратно. Така днешният анализ на йонийските капители се базира на старите снимки от анастилозата и от архива на РИМ-Разград.

Всички архитектурни детайли са открити на терена в перистилния двор на вилата. Те са съставяли колонадите на портиците в тази част на комплекса.

Базовите детайли са класически йонийски бази, които са изработени по декоративната схема на т.нар. атически вариант. Двата торуса на базите са изпълнени конвексно извити, като в случая е важна формата на горния торус. Той е със съвсем малка височина, леко „сплескан“ под тежеста на колоната. Това е началната форма на видоизменяне на горните торуси на йонийската база, което е много силно изразено при повечето паметници от Долна Мизия през втората половина на II в. – късноантониновата епоха (Димитров 2007, 51-52).

Обр. 4. *Цяла гладка колона от анастилозата на римската вила – сегашно състояние от 2012 г.*

Обр. 5. *Детайл на горния край на колоната – апофизис.*

Въпреки тези начални промени в апарата на йонийската база, можем да споменем, че базите от перистила на римската вила при Бели Лом са изработени перфектно и техният профил следва най-добрите образци на малоазийската и егейската архитектура от времето на принципата. Общият профил е прибран, стегнат, а изпълненията на трохилоса и листелите се открояват с ясен контраст спрямо торусите, които ограничават детайла в горния и долния му край **(обр. 2, 7)**.

Основните примери на този тип атически варианти на йонийската база срещаме в Улпия Ескус (храма на Фортуна), Никополис ад Иструм (елементи от термоперипатоса и жилищните сгради на юг от агората), Нове (лапидарни паметници) и особено от самия Абритус (лапидарни детайли около музея) (виж: Димитров 2007, гл. I).

Анализът на **колоните** от перистилния двор на вилата също ни показват едно високо качество на изработката. При всички колонни детайли се откроява много силно изразен ентазис в средата на детайлите **(обр. 3-5)**. Параметрите на колоните са значителни. Те са високи над 2,00 метра. Имат перфектно изгладени вертикални страни. Отлично са резбовани горният и долният им край. При тях, т.нар. апофизис, има двойно изпълнение на профила върху елемента. Именно такива са профилите на апофизиса от Голямата перистилна сграда в Абритус, открита и проучена от Теофил Иванов през 50-те години на XX в.

Капителите от вилата при Бели Лом днес са изгубени, но въпреки това на базата на снимките на Ст. Стоянов можем да определи добре техния архитектурно-декоративен тип **(обр. 6)**, както и да направим примерна графична възстановка **(обр. 8)**.

Фасадите на капителите са изпълнени изцяло според малоазийските модели. Те имат широко завити волути, от чиито начални зони „извират“ по две полупалмети. Тези мотиви са съставени от по три листенца и припокриват началото на волутните завивки **(обр. 6, 8)**. Капителите имат три овули от йонийска кима на фасадната си страна, които покриват ехина. Абаковата плоча е тънка и добре профилирана.

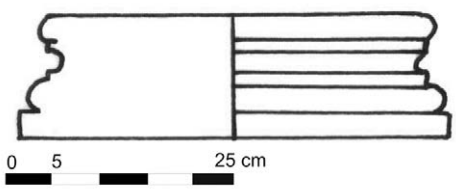
Най-съществен е анализът на архитектурно-декоративния тип на възглавницата на йонийските капители. Той е от най-често разпространените украси върху йонийски капители у нас – „гладки листа на водни растения“. Според аналогиите от Мала Азия и Егея това са листа на тръстики и лотоси, но често конкретният растителен тип е неопределим.

Със сигурност листата са разположени хоризонтално и се развиват от центъра на възглавницата към нейните крайща. В тази насока има два основни архитектурно-декоративни модела. Първият от тях е на т.нар. тръстикови листа (*Schilfblätter*). Този прототип има своите корени в архитектурните комплекси на западна Мала Азия. Така например от II – I в. пр.Хр. са едни от най-ранните прототипове – йонийски капители от Артемизиона в Магнезия на Меандер и от родоския перистил в Ефес (Bingöl 1980, 85). Те копират модела от първия йонийски капител, чиято възглавница демонстрира типа на гладките листа, събрани в снопове. Това е екземпляр от Приене, датиран в ранноелинистическата епоха (III в. пр.Хр.).

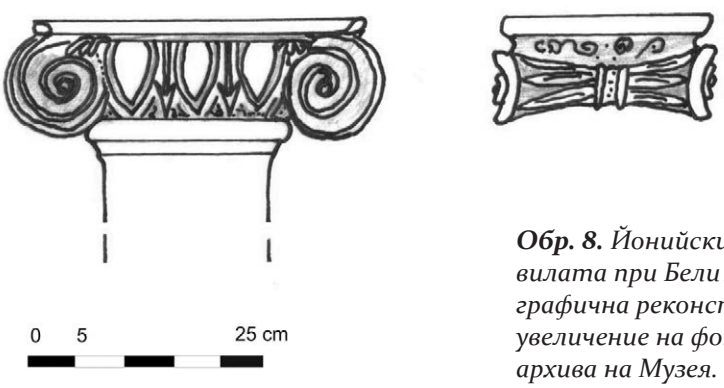
Именно тези водещи модели от елинистическите градове на Мала Азия са първообразите, които са използвани при създаването на декоративната схема от римската императорска епоха, която в крайна сметка е намерила почва и при ек-

Обр. 6. *Анастилозата на римската вила при Бели Лом от 80-те години (фото: Стоянов 1983, 10). Данни за фасадната страна на капителите.*

Обр. 7. *Йонийска база от вилата при Бели Лом – графична реконструкция, 2012 г.*

Обр. 8. *Йонийските капители от вилата при Бели Лом – примерна графична реконструкция след пълно увеличение на фотоснимките от архива на Музея.*

***Обр. 9**. Теренът на вилата при Бели Лом през 2012 г.*

земпляра от вилата при Бели Лом. През ерата на принципата паметниците с гладки листа на водни растения, декориращи възглавниците на йонийските капители, отново са най-често срещани в западна Мала Азия. Важен факт е, че те се датират главно в антониновата и северовата епохи: втората половина на II в. – началото на III в. сл.Хр. Налице са уникално красиво декорирани йонийски капители с гладки тръстикови листа. Те са от Ефес, от лапидариумите на музеите в Бордур, Явлач и Айдън. Но най-силно изразени са архитектурните групи от Хераполис, Пергам и Лаодикея ад Ликум (Bingöl 1980, 85, nos. 149, 151, 177, 178, 222, Taf. 25, 26). Именно тези паметници са преките аналогии на нашия модел от вилата при Бели Лом. Те се датират на границата между втори и трети век, т.е. определят се като късноантонинови и ранносеверови детайли.

Съществува възможността и за още един архитектурно-декоративен тип, който да е копиран във вилата при Бели Лом. Това е тип XV според класификацията на Орхан Бингьол – йонийски капители с възглавници, декорирани със свързани в долните им краища гладки, хоризонтални листа (Bingöl 1980, 111). В случая разликата от предходния тип е, че липсва възможността за определяне на конкретния растителен тип. Това са листа, чиято гладка, неразчленена форма не буди съмнение, но дали това са тръстикови, лотосови или листа на други водни растения не може да се конкретизира. В нашите земи моделът е известен от Сандански, Одесос и Филипопол (Петрова 1996), но първообразите са отново чисто малоазийски.

Тези йонийски капители с гладки листа, които се разполагат хоризонтално и са свързани в долния им край се датират предимно в антониновата и северовата

епоха (Bingöl 1980, 111-112). Най-близките до нашия пример от римската вила при Бели Лом са модели от музея в Явлач, Хераклея Понтика и Лаодикея ад Ликум (Bingöl 1980, 112, nos. 141, 172, 180, 311, 312, 316, Taf. 37, 38).

Това сравнително изследване ни показва много добре, че и двата основни архитектурно-декоративни модела, които са прекопирани в пластичната украса на вилата при Бели Лом, са развивани в малоазийските градове. Йонийските капители с гладки листа на тръстики и с гладки листа на водни растения, които са свързани в долния им край, се развиват синхронно. Те са взаимнозаменяеми и са продуцирани в едни и същи каменоделски центрове на субконтинента. Силно впечатление прави възприемането в долномизийската архитектурна среда на модели, изпълнявани масово в градове като Лаодикея ад Ликум, Хераполис и особено Хераклея Понтика. Това са центрове на сериозно развитие на архитектоничните украси върху камък – особено в йонийския ордер, които също имат своето влияние върху комплексите в Римска Тракия. Тяхната връзка с каменоделските изработки у нас не са особено често коментирани, за сметка на всеизвестните въздействия на ателиетата от големите градски центрове Пергам, Ефес, Афродизия и Никомедия.

Примерите на йонийският ордер от римската вила при язовир Бели Лом са една малка част от доказателствата, които ни позволят да проследим възприемането на тези модели на декорацията с гладки листа на водни растения върху възглавницата на йонийския капител от градове като Хераклея Понтика, Лаодикея и Хераполис. Така например, в Абритус са налице няколко такива капители от втората половина на II в. Именно от този голям селищен център на Долна Мизия са били копирани и моделите, изработени в извънградската вила рустика. Подобни йонийски капители с гладки листа са били възприети сериозно и в съседните Никополис ад Иструм, Нове (Димитров 2007, кат.№№ 102, 104, 116, 120) и отново, както и в случая с Абритус, в техните най-близки региони. В територията на Никополис ад Иструм възглавници на капители с гладки листа на водни растения има от т.нар. вила край с. Бяла Черква (два детайла, днес в лапидариума на РИМ-Велико Търново – Димитров 2007, кат. № 122).

На базата на тези данни можем да конкретизираме, че в централната част на Дунавската равнина, от региона на Нове и Никополис ад Иструм на запад до Абритус и неговата територия на изток, са изключително популярни моделите на йонийския капител с украса от гладки листа на водни растения върху възглавниците. Тези типично малоазийски каменоделски примери са възприети през късноантониновата и особено през ранносеверовата епоха. Техните оригинални първообрази обаче не са само в големите центрове на каменоделството в Мала Азия като Ефес и Пергам, но също така и в Хераклея Понтика, Хераполис и Лаодикея ад Ликум.

В края на този кратък анализ на архитектурната декорация на римската вила при Бели Лом бих искал да коментирам и факта, че на базата на измерените сега пропорции на ордера, а именно на долните диаметри на колоните, горните на базовите детайли и отделните им елементи (апофизис, торуси, трохилос), може да сме сигурни, че има съвсем точно възпроизвеждане на реда. Колоната на йонийския стил е съобразена с горния диаметър на базовия детайл (респективно долния на колоната). Радиусът на базата е използван за модул при изчисляването на целия ордер. Така височината на колоната (заедно с апофизиса) от 2,20 метра се получава от 11 модула (при Мо – 0,20 метра по горния радиус на базата).

Тези данни ни дават възможността да възстановим и височината на йонийския капител в анастилозата. Той не би следвало да преминава 20–22 сантиметра. При положение, че йонийските капители са изгубени, но днес имаме запазени техни фотоснимки тези данни някога биха могли да са от полза при бъдещо възстановяване на комплекса.

В **заключение** на това кратко изследване бих споменал, че този анализ на йонийския стил от римската вила при Бели Лом има две основни цели. Първата, да се направи опит да се включат в научна употреба данните от архитектурната декорация, които никога не са били публикувани, а днес голяма част от тях дори са вече изгубени. Втората, да се възобнови интереса към този много важен, но позабравен комплекс от римската императорска епоха. Заедно с колегите от РИМ-Разград сме убедени, че има сериозна необходимост от допроучване на археологическия обект, а богатите му архитектурни останки предоставят изключително добра възможност за възстановяване на анастилозата на комплекса и включването му като един от основните акценти на културно-историческия туризъм в Разградския регион.

Каталожни данни за йонийският ордер от вилата при Бели Лом

Бази – 7 броя

Описание: Йонийски бази в атически вариант. Съставени от плинта, два торуса, трохилос и два листела. Ясно откроими елементи на апарата. Торусите следват пропорционирането и резбоването на оригинални модели от късноелинистическата и ранноримската епоха.

Местонамиране: Детайлите са открити *in situ* в перистилния двор на вилата при Бели Лом.

Параметри: Горен диаметър на базата: 0,42 м; височина: 0,15-0,17 м.

Материал: Варовик.

Разположение в конструкцията: Колонни бази от портиците на перистилния двор във вилата. Има редови и ъглови детайли.

Местонахождение днес: Няколко са на терена, други липсват.

Публикации: Стоянов 1983а, 10.

Аналогии: Лапидарни от РИМ-Разград (произхождат от Абритус); от хълма Царевец; Никополис ад Иструм (декуманус на юг от агората).

Хронология: Антонинови детайли – втора половина на II в.сл.Хр.

Образи: 1, 2 и 7.

Колони – 5 броя

Описание: Гладки, неукрасени, свободностоящи колони. Съставени от тяло с ясно изразен ентазис. Горен и долен край (апофизис) двуделен и профилиран.

Местонамиране: Детайлите са открити *in situ* в перистилния двор на вилата при Бели Лом.

Параметри: Горен диаметър на колоната: 0,31 м; долен диаметър: 0,38 м; височина: ок. 2,20 м; разчленяване на апофизиса (0,06 м): горна секция с конвексен профил 0,04 м; долна секция в вертикално изправен профил 0,02 м.

Материал: Варовик.

Разположение в конструкцията: Свободностоящи колони от портиците на перистилния двор във вилата. Редови и ъглови детайли.

Местонахождение днес: На терена, сред развалините.

Публикации: Стоянов 1983а, 10.

Аналогии: Многобройни аналогии от днешната българска територия, основните са от Абритус и Никополис ад Иструм.

Хронология: Антонинова епоха – втора половина на II в.сл.Хр.

Образи: 3-5.

Капители – 3 броя

Описание: Йонийски капители. Фасада – съставена от две волути, каналис между тях, полупалметни мотиви, йонийска кима върху ехина и профилирана абакова плоча. Възглавница – украса съставена от снопове гладки листа, неразчленени, прави, издължени – вероятно от типа „листа на водни растения" (тръстики или лотоси). Листата разположени от центъра към краищата на възглавницата. Наличие на превръзка с ограничения и орнаментация на челото.

Местонамиране: Детайлите открити *in situ* в перистилния двор на вилата при Бели Лом.

Параметри: Диаметър на софита: 0,33 м; височина: около 0,20-0,22 м; други параметри липсват.

Материал: Варовик.

Разположение в конструкцията: Колонни капители от портиците на перистилния двор във вилата. Има редови и ъглови детайли.

Местонахождение днес: Липсват.

Публикации: Стоянов 1983а, 10.

Аналогии: Лапидарни от РИМ-Разград (произхождат от Абритус); от хълма Царевец; Никополис ад Иструм (декуманус на юг от агората); Нове – лапидарни в Исторически музей-Свищов; Филипопол; Августа Траяна.

От Мала Азия: първообрази от Приене, Магнезия на Меандер и Ефес от елинистическата епоха (II – I в. пр.Хр.) и точни, синхронни аналогии от късноантониновите и ранносеверовите детайли от Пергам, Хераполис и Лаодикея ад Ликум.

Хронология: Антонинови детайли – втора половина на II в.сл.Хр.

Образи: 6, 8.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Димитров 2007: З. Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I – III век). София, 2007.

Динчев 1997: В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. София, 1997.

Петрова 1996: С. Петрова. Римо-йонийски капители от Мизия и Тракия I-IV в. София, 1996.

Стоянов 1983: Ст. Стоянов. Състояние и проблеми на културно-историческото наследство на Разградски окръг. Музеи и паметници на културата, XXIII, 3, 1983, 5-8.

Стоянов 1983а: Ст. Стоянов. Археологически проучвания в Разградски окръг. Постижения и проблеми. Музеи и паметници на културата, XXIII, 3, 1983, 9-13.

Шкорпил 1914: К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София, 1914.

Явашов 1930: А. Явашов. Разград – неговото археологическо и историческо минало, I. София, 1930.

Bingöl 1980: O. Bingöl. Das ionische Normalkapitelle in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien. – Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 20, Tübingen, 1980.

The Ionic order from the Roman villa at Beli Lom dam

Zdravko Dimitrov

(Summary)

In 1961 in the region of Loznitsa town (the old Kubadun) a large archaeological complex from the Roman Imperial Period was discovered. It represents a villa rustica situated 1 km in front of the wall of Beli Lom dam. The complex has uniquely preserved architectural decoration. During the excavations conducted in 1962-63 by Stoyan Stoyanov almost all the architectural details from the complex peristyle courtyard were discovered – bases, columns and capitals.

The architectural order is entirely Ionic. Its proportions are perfectly calculated according to the main module based on the upper diameter of the basic detail.

The bases of the order are Ionic from the classical type in the so called Attic variation. They consist of a plinth, two tori, trohilos and lystels between them. The columns are smooth, not decorated, but terminate in excellently shaped profiled upper edges – apophysis. They have a pronounced entazis in the middle of their body. Most interesting are the decorative models of the Ionic capitals. They belong to the type decorated with smooth leaves of aquatic plants on the pillows, most probably reeds. Their prototypes come from the cities along the west coast of Asia Minor – Ephesus, Pergamon, as well as from Herapolis, Laodicea ad Licum, and Heraclea Pontica.

An interesting point is that the capitals of the Beli Lom villa are part of a large architectural-decorative group that is common in the architecture of Moesia Inferior. The models are very popular in Novae, Nicopolis ad Istrum, Abritus and their territories. The chronology of development of this phenomenon is also quite broad – the Late Antonine Age and the early years of Severus' reign.

Видове пътнически двуколки от погребални комплекси в римската провинция Тракия (средата на I – III в.)

Веселин Игнатов

Надгробните могили винаги са привличали вниманието на изследователите с разнообразието на погребалния обред на древните траки. При някои от богатите тракийски гробове един от компонентите на обреда в първите векове на новата ера е полагането на кола/и. Откритите коли се делят на две основни конструктивни категории според броя на колелата – двуколки и четириколки. От начина на окачване на каросерията се разделят на две групи – с твърдо и меко окачване. Освен това те могат да се разделят на типове по конструкцията на колата. В настоящето изследване ще разгледаме различните групи и типове двуколки.

Първите реконструкции на двуколки са от коли, намерени при гробни комплекси в Панония. Те са направени въз основа на изображенията на надгробните релефи, със седалка отзад и отворена отпред. Това са две двуколки от Sárszentmiklós[1] и по една от Nagilók и от Tétényi. Втората двуколка от Sárszentmiklós, е възстановена с чергило/гюрук (Gaul 1890, 118-119, 125).

Вариант на тези реконструкции е възстановката на двуколката от Casa del Menandro в Помпей (Maiuri 1932, 194). С намерените малко железни елементи, тя е възстановена като е отворена отпред, а отзад и отстрани затворена с канати, но без седалка.

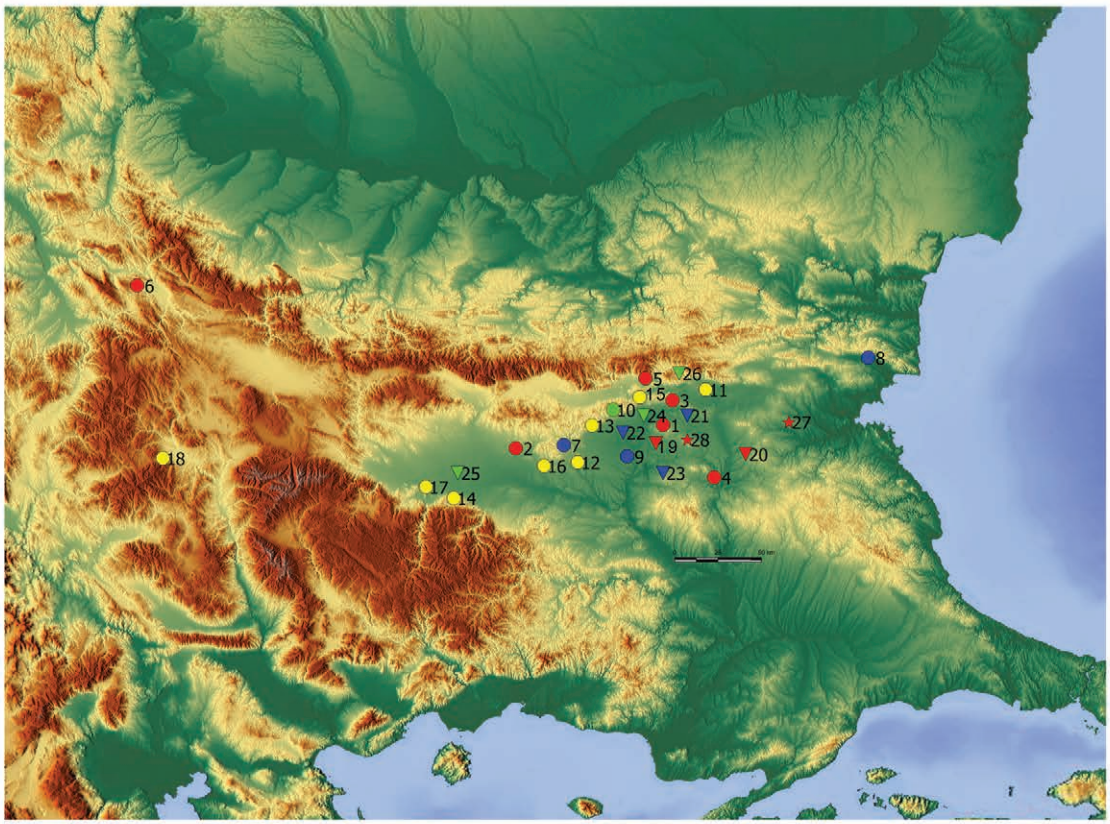
Друг вид реконструкции са на двуколките от Дукова могила (Seure 1901, 185-199, fig. 20-23) и от Frenz (Lehner 1923, 28-62, abb. 7). И двете са без седалки - отворени отзад, а отпред са затворени с щит.

Направените досега реконструкции на двуколки в България, само въз основа на намерените метални части, са доста спорни, поради липса на достатъчно археологически проучвания. При всички случаи те са реконструирани с щит отпред, отворени отзад и без седалка. Първата реконструкция от български изследователи е направена през 1950 г. на двуколката от с. Брезово, Пловдивско (Ботушарова 1950, 127-128, табл. II).

Единствената възстановка на двуколка, направена от И. Венедиков, е от с. Телец, Разградско. Той реконструира шасито на колата без да прави опит за възстановка на каросерията (Венедиков 1960, 30-31, табл. 80).

Безспорен е приносът на Ив. Венедиков, който за пръв път установява функцията на шините с халките, като поддържащи коша. Те са закачени за навръшниците, като по този начин осигуряват мекото окачване на каросерията. С това разкрива и предназначението на навръшниците, което преди това е било предположено донякъде от Гинзрот и Гаул (Röring 1983, 76). Тяхната идея е за меко окачване, но само по

[1] В по-късната литература унгарските учени коригираха находката. Не са две двуколки, а четириколка на меко окачване (Palágyi, Nagy 2002, 34; Mrav 2011).

● **- двуколка на меко окачване - тип 1.1.**
1. м. Триъгълника, Нова Загора; 2. с. Брезово, Пловдивско; 3. с. Старо село, Сливенско;
4. с. Пчела, Елховско; 5. Твърдица; 6. с. Станичене, Пиротско.
● **- двуколка на меко окачване - тип 1.2.**
7. с. Могилово, Чирпанско; 8. с. Горица, Бургаско; 9. с. Ковач, Старозагорско.
● **- двуколка на меко окачване - тип 1.3.**
10. с. Караново, Новозагорско.
● **- двуколка на меко окачване - неизвестен тип 1.4.**
11. с. Речица, Сливенско; 12. с. Михайлово, Старозагорско; 13. м. Трите могили, Старозагорско;
14. с. Брестовица, Пловдивско; 15. с. Кортен, Новозагорско; 16. с. Винарово, Чирпанско;
17. с. Пастуша, Пловдивско; 18. с. Жилинци, Кюстендилско.
▼ **- двуколка на твърдо окачване - тип 2.1.**
19. м. Триъгълника, Нова Загора; 20. с. Стройно, Елховско.
▼ **- двуколка на твърдо окачване - тип 2.2.**
21. с. Коньово, Новозагорско; 22. с. Кортен, Новозагорско; 23. с. Полски градец, Радневско.
▼ **- двуколка на твърдо окачване - тип 2.3.**
24. с. Кортен, Новозагорско; 25. с. Пастуша, Пловдивско; 26. с. Съдиево, Новозагорско.
★ **- двуколка неизвестен тип 3.**
27. с. Житосвят, Карнобатско; 28. с. Кортен, Новозагорско.

Обр. 1. *Карта на разпространение на различните групи и типове двуколки в Тракия.*

отношение на седалката, неправилно отделена от каросерията.

От елементите на кола от колекцията Castellani е реконструирана двуколка в Musée de la Voiture в Compiègne (Terrier, Judrin, Michel 1968) – отворена отзад, а отпред затворена с щит.

Реконструкцията на двуколката от Будакеси в Унгария се основава на данни, взети при внимателно археологическо проучване, въпреки унищожаването на част от елементите на колата при строителни дейности (Mráv 2004, 8, Fig. 8). Възстановката е направена на меко окачване, отворена отпред и със седалка отзад.

През последните години в България са направени реконструкции на двуколката от с. Караново (Meschekov 2007, 10, Abb. 2-3; Мешеков 2008, 52, обр. 2-3; Игнатов и др. 2011; Борисова 2011). При Мешеков е възстановена с щит отпред на каросерията и затворена отзад. Реконструкцията на Игнатов и Борисова е с отворена отпред каросерия и седалка отзад.

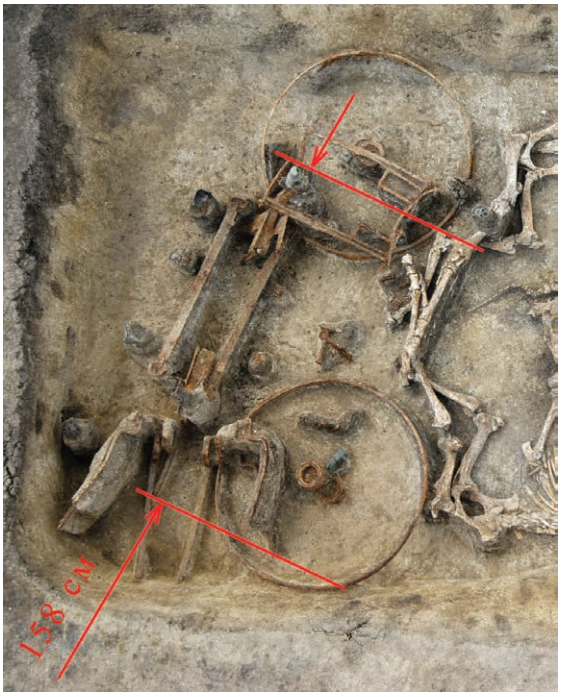
От територията на Тракия са известни 28 двуколки от с. Горица, Бургаско; с. Житосвят, Карнобатско; с. Пчела и с. Стройно, Елховско; с. Старо село и с. Речица, Сливенско; с. Коньово, с. Съдиево, 3 коли от с. Кортен, 2 коли от м. Триъгълника, Нова Загора, с. Караново, Новозагорско; с. Полски градец, Радневско; Твърдица; Стара Загора, с. Малка Верея, с. Михайлово, Старозагорско; с. Могилово и с. Винарово, Чирпанско; с. Брезово, с. Брестовица и с. Пастуша, Пловдивско; с. Радилово, Пазарджишко; с. Невестино и с. Жилинци, Кюстендилско и Станичене, Пиротско **(обр. 1)**.

Три двуколки са известни от територията на Мизия, открити в с. Телец, Разградско (Венедиков 1960, 30), с. Пет могили, Шуменско и Doi Mai, Мангалия, Румъния (Sîrbu, Ota 2004, 407-420). От Панония са познати осем двуколки - Будаьорс, Унгария (Mráv 2006); Шамбек, Унгария (Hampel 1914, 150-151); Кьорние, Унгария (Alapi 1913, 36-40); Nagytétény, Унгария (Gaul 1890, 98-107); Nagylók, Унгария (Hampel 1882, 72, 75-77); Петровина, Хърватия (Šeper 1962, 367-369); Будакещти, Унгария (Kiss, Tóth 1977, 264); Ерд, Унгария (Gaul 1890, 98-107) и от Галия имаме три двуколки от Френц, Германия (Lehner 1923); Тиинен, Германия (Röring 1983, 169) и Long Pont (Mariën 1979).

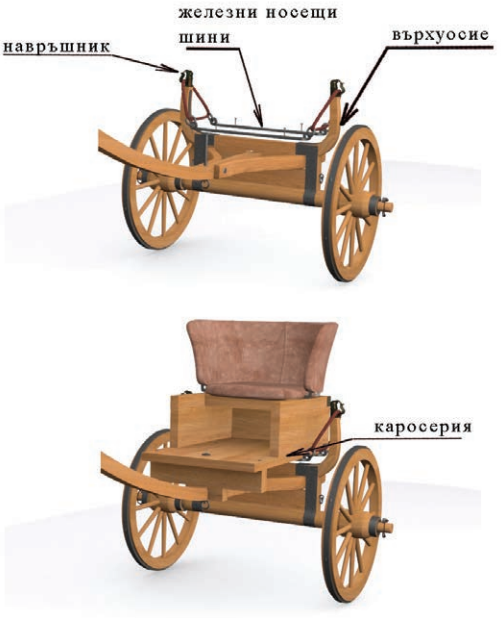
По начина на свързване на каросерията с шасито, можем да отделим две групи: двуколки на меко окачване и двуколки на твърдо окачване.

1. Двуколки на меко окачване

Сигурно определените като двуколки на меко окачване са известни предимно от района на средното течение на реките Тунджа и Марица. В повечето случаи се срещат самостоятелно, но понякога с четириколка и дори с 4 четириколки (Николов 1961). Известни са 17 двуколки на меко окачване на територията в Тракия (с. Горица, Бургаско; с. Пчела, Елховско; с. Речица и с. Старо село, Сливенско; с. Караново, с. Кортен, м. Триъгълника, Новозагорско; Твърдица; с. Михайлово, м. Трите могили, Старозагорско; с. Могилово и с. Винарово, Чирпанско; с. Брезово и с. Брестовица, Пловдивско; с. Радилово, Пазарджишко; с. Жилинци, Кюстендилско и с. Станичене, Пиротско. В Мизия има открити 2 двуколки в с. Балкански, Разградско и в с. Пет могили, Шуменско. Двуколките на меко окачване са най-разпространените коли, известни от територията на Панония и Галия. Познати са 7 двуколки от Будаьорс, Nagytétény, Будакещти, Будапеща; Шамбек; Кьорние;

Обр. 2. *Разстояние между външните краища на железните наосници (двуколка № 1, м. Триъгълника, Нова Загора).*

Обр. 3. *Система на меко окачване на каросерия.*

Nagylók и Петровина. Други три са открити на територията на Галия – Френц, Тиинен и Long Pont.

Диаметърът на колелата на двуколките на меко окачване варира от 75 до 100 см, шир. от 2,5 до 3,65 см, деб. от 1 до 1,55 см. В повечето случаи диаметърът на шините е около 100 см, докато другите размери са изключения. Затвореният пръстен на главината е с диам. от 10 до 13,7 см, шир. от 3,5 до 7 см, деб. от 0,6 до 1,24 см; отвореният пръстен е с диам. от 7,5 до 9,73 см, шир. от 4,9 до 6,05 см и деб. от 0,6 до 0,86 см.

Двуколката има една дървена ос, която свързва двете колела. За разлика от четириколката, която има две оси и предната е подвижно свързана с ока, то при двуколката дървената ос е неподвижно свързана с ока.

За дървените части на колата получаваме данни от разположението на металните елементи, открити in situ. Така например за дължината на дървената ос можем да получим информация от разстоянието между откритите на място железни наосници, крайосници или втулки на ос. Такава възможност за определяне дължината на дървената ос ни дава измерването in situ на двуколка № 1 от м. Триъгълника, Нова Загора (Игнатов 2008). Тук измереното разстояние от външните краища на железните наосници е 158 см **(обр. 2)**. За определяне на цялата дължина на дървената ос извън наосниците, можем да използваме средната дължина на металната втулка на ос, която е от 9,3 до 12 см. Като сложим допълнително средно по 10 см от двата края извън наосниците, дължината на оста става 178 см. Дървената ос е изработвана от ясен или клен[2]. Диаметърът на оста, където се вмъквали колелата, лесно

[2] Резултатите са от изследване на доцент Ц. Попова.

Обр. 4. *Арматура на седалка, намерена на място (двуколка № 1, м. Триъгълника, Нова Загора).*

се определя от вътрешния диаметър на вътрешните (отворени) главинни пръстени, който варира от 5 до 7 см. Предните части на дървените лисици се свързват с ока посредством железен нит.

Височината на железния градник е малка при двуколките на меко окачване и варира от 18 до 31,5 см. Той се намира пред оста и свързва пода на каросерията с ока. Градникът тук не осигурява връзка между ос и ок, както е при четириколката, а свързва пода на каросерията с ока, ограничавайки движението на предната част на каросерията, давайки възможност за леко движение нагоре-надолу и стабилност в страничните посоки.

Двуколките на меко окачване са снабдени с върхуосие, на което стои навръшника, държащ въжето/ремъка носещ каросерията. Навръшникът се набива в горната част на върхуосието.

За разграничението на навръшниците използваме типологията на Рьоринг (Röring 1983, 15). При навръшниците на двуколките най-често се среща типът с една отворена кука (при 4 коли), след него е типът с две отворени куки (при 3 коли), следва типът с една затворена кука (две коли) и най-накрая е една кола от типа с две затворени куки. Изображенията са в геометричен стил (4 коли), на орли (2 коли), на човешка длан и на лебеди (по 1 кола). Навръшници с изображения на орли с куки, оформени като змии, както и на такива, оформени като човешка длан са характерни единствено за Тракия.

Каросерията на меко окачване не се свързва директно с шасито, а се държи на въжета/ремъци от навръшниците. Въжетата/ремъците се прокарват през халки, които са свободно закрепени в пръстеновидно извиващите се краища, на носещи-

те каросерията железни шини **(обр. 3)**. Има два вида шини – такива обхващащи цялата широчина на каросерията и къси, равномерно разположени по дългите страни на каросерията. Дългите шини дават широчината на пода на каросерията. Средно, ширината на каросерията е около 90 см.

Проблем е дължината на пода на каросерията. За определяне на този размер, дължината на страничните парапети не може да се използва, защото те не са достигали до предния край на коша. Някаква представа за дължината на пода на каросерията се получава от разстоянието между задния парапет и градника, който е минавал през пода, за да го свърже с ока. Това разстояние при двуколките е 1 м. Тъй като очевидно градникът не е пробивал пода на каросерията в самия му преден край, то подът е продължавал още напред. Като се изчисли колко напред е възможно да продължава хоризонталният под, имайки предвид наклона на ока при дадена средна височина на конете, се получава още около 0,20 м. Следователно дължината на пода на каросерията не е надхвърляла приблизително 1,20 м.

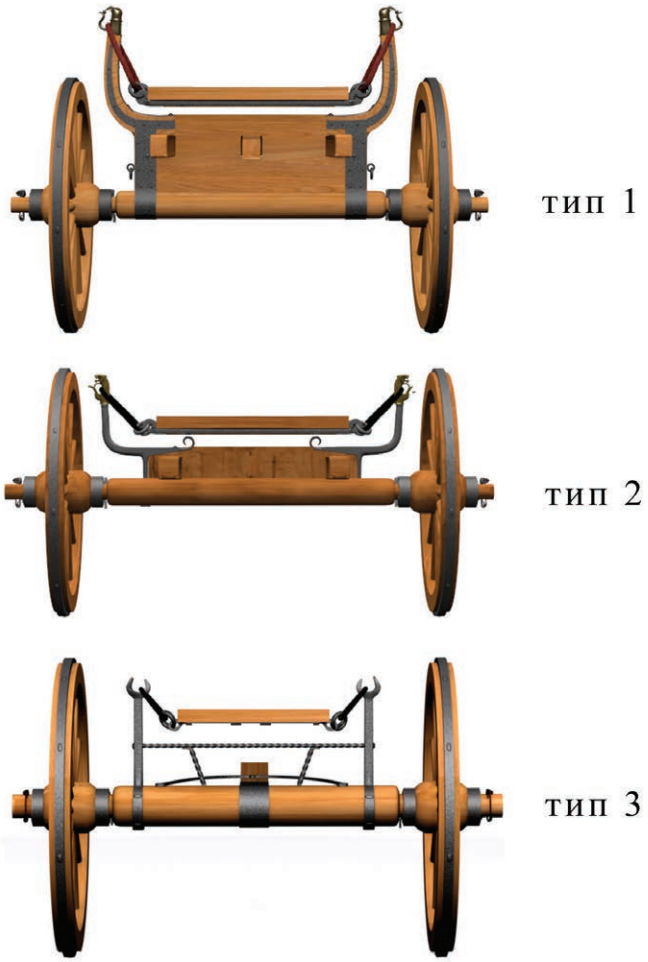
Самата каросерия е на меко окачване, което осигурява сравнително комфортно пътуване на пътника. Както бе отбелязано, каросерията отпред е застопорена към ока с железния градник. В задната част се издига невисок парапет/канати, чиито размери са определени от стоящия върху него вълнообразен железен парапет, какъвто е случаят от с. Караново (Игнатов и др. 2011, 17, обр. 12, табл. 4-8, кат. № 8).

Последните разкрития на двуколки в м. Триъгълника, Новозагорско недвусмислено показаха, че двуколките на меко и твърдо окачване са отворени отпред и имат седалки отзад (Игнатов 2008, 252-254, обр. 1). Това проличава от намерените на място конструктивни части на седалката **(обр. 4)**. Следователно, колата е затворена отзад и отстрани, отпред е отворена, т.е. липсва преден щит. В пространството, затворено от парапетите, е изградена седалката. Дължината ѝ се определя от намерените два реда железни гвоздеи при задната част на коша и по средата между страничните парапети (110 см) . Гърбът и облегалките на седалките в повечето случаи са оформени от дъговидни пръчки. Облегалката на седалката вероятно е била плетена от нетраен материал, както виждаме при изображението на коли при монетите на дероните и луксозните столове на римските императори, изобразени

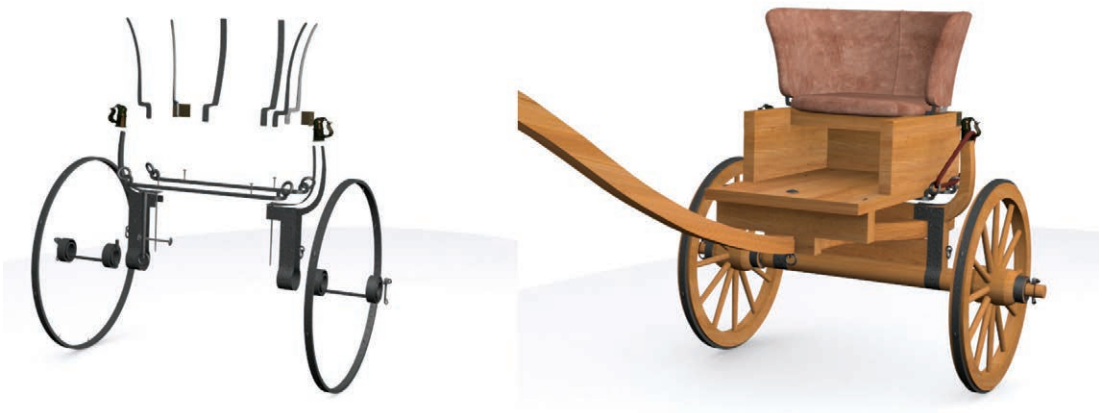

1 2

Обр. 5. *Плетена облегалка на седалка при кола и стол.*

Обр. 6. *Типове двуколки на меко окачване.*

Обр. 7. *Двуколка на меко окачване – тип 1.*

на каменни стели **(обр. 5)**. Облегалката на седалката и самата седалка вероятно са били облечени в кожа, по аналогия със следите от кожа, открити при кола в гроб 126 от Будайорш (Mráv 2004, 8).

По различните конструктивни решения на изработване на осите и върхуосията разграничаваме 3 типа двуколки на меко окачване **(обр. 6)**.

Обр. 8. *Теренна снимка на двуколка на меко окачване – тип 1 (двуколка № 1, м. Триъгълника, Нова Загора).*

1.1. Двуколки на меко окачване – тип 1 **(обр. 6.1 и 7)**.

Това са двуколките с дървена ос и дървено върхуосие, но изцяло или частично обковани с метален обков. Този обков е характерен и при четириколките с меко окачване. Обхваща върхуосието и част от оста и заздравява дървеното върхуосие. В горната хоризонтална част на обкова има масивен клин. Двуколки от този вид са известни от м. Триъгълника, Новозагорско **(обр. 8)** (Игнатов 2008); с. Старо село, Сливенско (Ковачев 2009); с. Пчела, Елховско[3]; с. Брезово, Пловдивско (Ботушарова 1950); м. Блягорница, Твърдишко (Игнатов 2010) и с. Станичене, Пиротско[4] (Милановић 2015) **(обр. 1)**. Извън пределите на Тракия този тип двуколка на меко окачване не е известен, следователно цялостното обковаване на дървената ос и върхуосие при двуколките е характерно единствено за Тракия. Много вероятно този вид обков да е местно тракийско производство.

Формата и размерите на дървената част на оста, се определя по металния обков който я подсилва **(обр. 9)**. Няма данни за дървената основа на оста. Колко и по какъв начин са разположени гредите, можем да предполагаме. Много вероятно е основата на оста да се е състояла от три греди, както е описанието на Венедиков, направено на база каруците в България през 19 век (Венедиков 1960, 10). Сигурно античните майстори са търсели олекотяване на конструкцията, чрез намаляване на част от дървените елементи. За свързването на дървената ос с ока, може да

[3]Информацията дължа на Стефан Бакърджиев – Регионален Исторически музей – Ямбол.

[4]Изказвам своята благодарност на колегата Мирослав Петелин, който ме запозна с елементите на колата преди публикацията и ми даде възможност да ги обработя.

Обр. 9. Метален обков на дървена ос и върхуосие.

***Обр. 10.** Арматура на седалка оформена от железни сърповидни пръчки.*

се съди от металната част, която се намира при двуколките – железен нит, който свързва дървените лисици към ока. Той се намира от 50 до 60 см пред ока, засвидетелствано при разкриването на две двуколки в м. Триъгълника, Новозагорско (Игнатов 2008). Мястото на минаване на дървените лисици през оста се маркира от железните шишове, излизащи от хоризонталната част на железния обков.

Седалката и облегалките се оформят от железни сърповидни пръчки (**обр. 10**). Задните ъгли на седалката са обковани с бронзови пластини. При сигурно определени двуколки от този тип няма известни отделни украси. Единствената двуколка с инкрустация на месинг по върхуосията, външните главинни пръстени и др. елементи е от с. Станичене, Пиротско (Милановић 2015).

Обр. 11. *Двуколка на меко окачване – тип 2.*

Обр. 12. *Желязно върхуосие – двуколка на меко окачване – тип 2.*

Обр. 13. *Ажурна апликация от двуколка на меко окачване – тип 2 (с. Горица, Бургаско).*

1.2. Двуколки на меко окачване – тип 2 **(обр. 6.2 и 11).**

При този тип двуколки върхуосието е изцяло от желязо. Представлява две отделни една от друга части, монтирани върху двете страни на оста, а навръшниците са два отделни от върхуосието елемента, неподвижно свързани с горните части на върхуосието **(обр. 12)**. В Тракия са познати само две двуколки от този тип в с. Могилово, Чирпанско (Mercklin 1933, 94, Abb. 8) и с. Горица, Бургаско[5]. Желязно върхуосие с бронзов навръшник от този вид се съхранява във фонда на музея в Стара Загора под № СЗ 1243[6], намерено е в с. Ковач и тъй като е случайна находка, не е ясно от каква кола е. Поради факта, че тези върхуосия се срещат в Тракия само при двуколки, вероятно колата от с. Ковач е двуколка. Този вид двуколки са по-разпространени в Панония, където са известни пет коли – две двуколки от Sarszentmiklos

[5]Благодаря на колегата Константин Господинов – Регионален Исторически музей Бургас, за възможността да обработя находката.

[6]Моите благодарности на колегата Мария Камишева за дадената ми възможност да работя с находки от фонда на музея.

Обр. 14. *Двуколка на меко окачване – тип 3.*

Обр. 15. *Желязно върхуосие – двуколка на меко окачване – тип 3.*

(Gaul 1890, 108-110, tabl. BI.1-2; 116, tabl. BII.1-2); Nagylók (Gaul 1890, 120, tabl. CI.4); Budakeszi (Mráv 2004, 8, Fig. 8) и Петровина (Šeper 1962, 367-369). Кола от този вид е позната от Мизия открита в с. Телец, Разградско (Венедиков 1960, 31, № 86, табл. 23, обр. 72).

Върхуосието стъпва върху дървената ос и се закрепва посредством шипове, които излизат от хоризонталната част на върхуосието и се забиват в дръвената ос. В долната си част, след забиването, шиповете са нитовани. Върхуосието допълнително се укрепва за оста, чрез един железен гвоздей, минаващ през хоризонталната му част. Дървената ос и свързването ѝ с ока е като на 1 тип двуколки. Седалките също са оформени като двуколките от тип 1.

Бронзовите навръшници са директно свързани с желязното върхуосие. Излети са върху желязното върхуосие. Те са представени при типа навръшници с една отворена кука (колата от с. Горица, Бургаско) и при два случая от типа с една затворена кука. Изображението на навръшнците с една затворена кука е на лъв (с. Ковач, Старозагорско) и на млад мъж с медальон (с. Могилово, Старозагорско). Интересно е изображението на навръшника от с. Горица, Бургаско, което представлява глава на орел/грифон с кука, оформена като змия, налапала друга змия? Паралел намира с навръшника от същия вид върхуосие от четириколката от Козармислену, където куката е оформена като глава на лебед (Kiss 1989, 21, abb. 22 и 23). Украсата на

Обр. 16. *Двуколка на твърдо окачване – тип 1.*

този вид двуколки се състои от ажурни апликации, известни от колата в с. Горица, Бургаско **(обр. 13)**.

1.3. Двуколки на меко окачване – тип 3 **(обр. 6.3 и 14)**.

Тук двете страни на върхуосието са свързани в едно цяло. Освен това, навършниците не са отделни елементи, а като такива са оформени горните краища на върхуосието **(обр. 15).** Единствената кола от този тип, която е известна, е двуколката от Дългата могила, с. Караново, Новозагорско (Игнатов и др. 2011). Конструктивното решение при нея е изключително оригинално и рационално. Чрез него са избегнати дървените върхуосия и обковите и се създава много стабилна олекотена конструкция. Това прави и излишна употребата на дървени лисици, които липсват. Навръшниците са оформени като човешка ръка. Друга характеристика на този тип двуколки е, че самата дървена ос е изцяло цилиндрична. Тази конструкция, като цяло, няма паралели в нито една известна антична кола. В детайлите обаче има две изключения. Едното е художественото оформление на навръшниците – такива, оформени като длан, са открити в Ямбол (Венедиков 1960, 54, № 259, табл. 47, обр. 163) и с. Винарово, Старозагорско (Ancient Thracia 2000, 331). Другото изключение е аналогичната цилиндрична ос на двуколката от Будайорш, Унгария (Mráv 2006, 47). Захващането на оста с ока е неподвижно и е осъществено посредством желязна планка, огъната по средата пръстеновидно, за да обхване оста, а двата ѝ края остават прави, за да обхванат края на ока. Подобно захващане споменава Ж. Мрав при двуколката на меко окачване, отворена отпред, открита в Будайорш, Унгария (Mráv 2006, 47), като цитира двуколката от Караново. За съжаление в статията не са дадени конструктивни елементи от колата и не можем да направим сравнение. Захващането на ока с оста при двуколката от Караново е допълнително укрепено с желязна дъговидна планка. Носещите шини на каросерията от Караново са с дължина 70 см, което означава, че каросерията е със значително по-малка ширина от обичайната. Това показва, че колата е изработена по конкретна поръчка за елегантна едноместна кола. В основата на седалката са три железни планки и два железни шиша. Подобни планки са намерени при двете колесници в Шишковци, Кюстендилско (Венедиков 1960, 16, № 17, табл. 6, обр. 18б; 27, № 59).

От двуколките на меко окачване този тип е най-богато украсен. Над богато инкрустираната плоча е поставен в средата бронзов бюст на Херакъл и от двете му страни бронзови глави на горгоната Медуза (Игнатов и др. 2011, 22-24). Бюст на Херакъл и глави на Медузи украсяват колите от с. Могилово, Чирпанско (Дякович, 1923, 165, 184-185, обр. 4, 6). Тази безспорно изящна украса на колата от Караново, демонстрира и едно разностилие, вероятно причинено от търсенето на още нещо – на определена символика, която да се постигне чрез точно това съчетание на образа от плочата с образите от другите три апликации. Усещането се усилва и от съвсем неестетичното покриване и пробиване на плочата заради апликирането на двата образа на Медуза (Игнатов и др. 2011, 19).

1.4. Двуколки на меко окачване – неизяснен тип.

Осем двуколки на меко окачване не могат да се определят като вид, поради липсата на определени конструктивни елементи. Причина за това е изваждането им от иманяри, изкопни дейности или недостатъчна информация при публикуването им. За определянето на тези коли като двуколки на меко окачване важна роля играят навръшниците или носещите шини на каросерията. Това са двуколките на меко окачване от с. Речица, Сливенско; с. Михайлово, Старозагорско (Герасимов 1938, 400-405); м. Трите могили, Стара Загора (Николов 1961, 8-17); с. Брестовица, Пловдивско (Велков 1943, 189-194); с. Кортен, Новозагорско (Игнатов 2014, 202); с. Винарово, Чирпанско (Ancient Thracia 2000, 328-331); с. Пастуша, Пловдивско (Шкорпил 1898, 121-123); с. Жилинци, Кюстендилско (Герасимов 1938, 400-405). Сред тези двуколки прави впечатление богатата украса на колата от с. Жилинци.

Най-близкият паралел на двуколките с меко окачване и отворени отпред и със седалка в изображенията от римската епоха е колата от релефа на надгробната плоча на Юлия, дъщеря на Никий (представена като Хеката), намерена край с. Ахелой в хинтерланда на Месамбрия (IGBR I, 345). На надгробните релефи, намерени в Панония (Visy 1997) и Дакия (Gudea 1996, 110-111, fig. 45-46), колите са отворени отпред. Изображения на отворени отпред двуколки са известни от монумента в Igel, Германия; от саркофази от Vulci, Италия и от капака на саркофаг от Национален музей в Стокхолм; от задната част на един надгробен камък в музея Civico, Болоня; археологическия музей във Флоренция (Tarr 1979, 146-151, fig. 188, 193, tabl. XXVII, XXX, XXXII).

От изображения на двуколки с щит отпред от римската епоха са известни три вида коли – триумфални, бойни и спортни. Със сигурност нито един от тези видове не придружава тракийския аристократ в пътя към отвъдното.

Конструкцията на двуколките на меко окачване и нейните аналози в римските изображения са най-близки до типа cisium. Това е лека, открита двуколка, развиваща най-голяма бързина сред античните пътнически коли, приспособена да вози един или двама човека.

2. Двуколки на твърдо окачване

Известните коли са много по-малко от двуколките на меко окачване. Малкото известни двуколки на твърдо окачване са локализирани в Старозагорското поле и средното течение на р. Тунджа **(обр. 1)**. Извадени при иманярски набези са от с. Коньово (Игнатов 2010), с. Полски градец (Мешеков 2008, 50, обр. 1), две коли

Обр. 17. *Теренна снимка на двуколка на твърдо окачване – тип 1 (двуколка № 2, м. Триъгълника, Нова Загора).*

от с. Кортен (Игнатов 2014), и с. Съдиево, Новозагорско и с. Стройно, Елховско[7]. Единствените извадени при археологически разкопки са двуколките от с. Пастуша, Пловдивско (Seure 1901, 168; 1925, 364-394) и м. Тригълника, Нова Загора (Игнатов 2008).

Много по-малко са откритите метални части на двуколките с твърдо окачване. Това естествено затруднява реконструкцията им. Железните шини и главинни пръстени на колелата са със същите размери като двуколките на меко окачване. Двуколките на твърдо окачване са по-ниски от тези на меко окачване. Каросерията е непосредствено свързана с оста и ока на колата. При някои двуколки на твърдо окачване, украсата се състои от обков от бронзова ламарина и декоративни бронзови кабари.

По различните начини на свързване на оста с ока може да разделим двуколките на твърдо окачване на два типа.

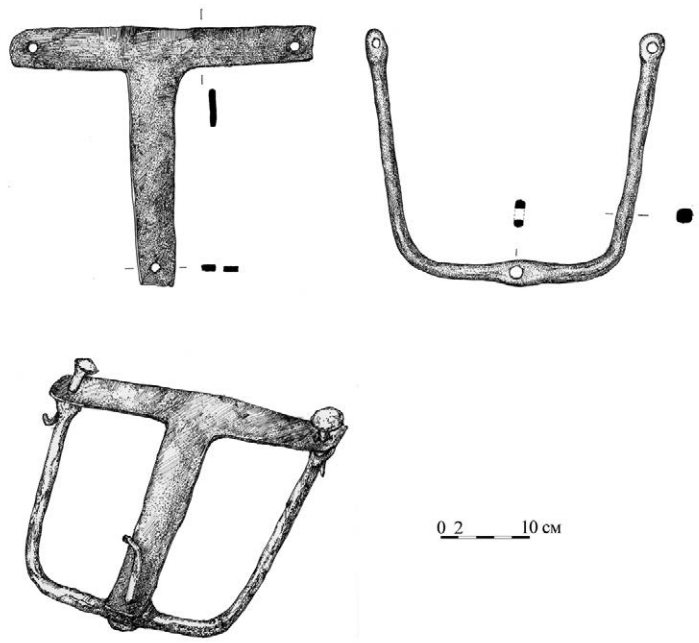
2.1. Двуколки на твърдо окачване – тип 1 **(обр. 16)**.

Това са двуколките от м. Триъгълника, Нова Загора и с. Стройно, Елховско. Въпреки малкото метални елементи, двуколката от м. Триъгълника, намерена чрез археологическо проучване, дава възможност за измерване на конструктивни размери и за изработване на реконструкция **(обр. 17)**. Дървената ос е маркирана с железните наосници и два железни шиша. Дължината на оста е като при двуколките на меко окачване. Железните шишове са предназначени да укрепят дървените ли-

[7]Изказвам благодарности на колегата от Елхово, Х. Христов за предоставената ми възможност да се запозная с находките

Обр. 18. *Двуколка на твърдо окачване – тип 2.*

Обр.19. Железни елементи свързващи оста с ока – при двуколка на твърдо окачване – тип 2.

сици, преминаващи през оста. По този начин те фиксират мястото им на преминаване. Две планки с по два гвоздея и свободно движеща се халка, показват гърба на каросерията и неговата дебелина. Откритите 4 бронзови ъглови обкова фиксират точно положението и размерите на седалката. Облегалката се разширява във височина, което се вижда от железните шини с втулки в краищата. Достига широчина 88 см и дължина 57 см. Каросерията е неподвижно свързана и с ока посредством железен градник, подвит отдолу. Височината на парапетите се разбира от дължината на масивните железни гвоздеи, която е 30 см. Те са поставени с главата надолу и в края (в горната част) са снабдени със свободно движеща се халка.

По намерените елементи на място, може да се определят размерите на пода на коша. Той има дължина 100 см и шир. 66 см. Седалката е маркирана с 4 бронзови ъглови обкова, които дават размерите ѝ – 45 х 60 см.

Облегалката на седалката е оформена от железни части, състоящи се от дълга права и две дъговидни шини, завършващи в краищата с втулки.

Няма данни за допълнителна украса на този тип коли.

2.2. *Двуколки на твърдо окачване – тип 2* **(обр. 18).**

Познати са от обектите в с. Кортен (Игнатов 2014), с. Коньово, Новозагорско (Игнатов 2010) и с. Полски градец, Радневско (Мешеков 2008, 50).

За този вид двуколки на твърдо окачване е характерен детайлът, служещ за прихващане на оста с ока (Meschekov 2007, 9, abb. 1). Представлява Т-образна планка с прихванат към нея, с големи гвоздеи, U-образен детайл **(обр. 19)**. Два гвоздея са разположени с главите откъм Т-образната част и един с главата откъм дъгообразната част.

Облегалката на колата е като на двуколките на твърдо окачване 1 тип. Това е конструкция, установена при колата от яма № 2 в м. Триъгълника, Нова Загора (Игнатов 2008, 253). Такива части се срещат в с. Кортен, Новозагорско (Кънчева-Русева и др. 2005, 158-159) и с. Стройно, Елховско, като за съжаление и двете коли са извадени от иманяри. Там, където са запазени in situ стоят отделно от останалите части на колите, което се вижда при колата в Нова Загора (Игнатов 2008, 253) и в с. Кортен (Игнатов 2014, 204, обр. 9).

И тук се срещат бронзови ъглови планки, укрепващи стола на седалката. На място са открити и части от бронзови ленти, обковани с бронзови кабари. Такъв вид украса е често срещана при коли, като например тези от с. Караново, Новозагорско (Игнатов и др. 2011, 49, табл. 7); с. Полски градец, Радневско (Камишева-Иванова, под печат, обр. 3 а-г); с. Искрица, Радневско (Шейлева 2004, 261, обр 8: 9, 11); с. Белица, Хасковско (Пенчева, Иванова 2006, 14, обр. 2, сн. 1); с. Телец, Разградско (Венедиков 1960, 32, № 93, табл. 23, обр. 74); Солун (Schleiermacher 1996, 248, abb. 42; 47), а така също и в Козармислену, Унгария (Kiss 1989, 21-22, abb. 27; 25; 36, 38 – 39, taf. 19; Gaul 1890, tabl. AI.21; tabl. BIII.15 – 17; 122, tabl. CIII.1).

2.3. Двуколки на твърдо окачване – неизяснен тип.

Три от двуколките на твърдо окачване не могат да се определят като тип. Това са извадени от иманяри коли или недостатъчно пълно публикувани. Те са известни от с. Кортен (Игнатов 2014) и с. Съдиево (Велков и др. 2005), Новозагорско; с. Пастуша, Пловдивско (Seure 1901, 168; 1925, 364-394).

3. Двуколки – неизясна група и тип.

Две двуколки извадени от иманяри не могат да се определят като група и тип. Известни са от с. Житосвят, Карнобатско (Момчилов 2006, 248-250) и с. Кортен, Новозагорско (Игнатов 2014, 202).

Относно предназначението на откритите коли край богати гробове има различни тези. Колите са специално изработени като катафалка за превозването на покойника (Alföldi 1939, 23; Fülep 1949, 144). Произведени са специално и единствено за извършването на погребението или са използвани в ежедневието (Röring

1983, 24)? Възниква въпросът, доколко положените коли са участвали в погребалния процес като катафалка. Въпреки че не отрича тази идея, Ботушарова отхвърля възможността намерената двуколка в с. Брезово, Пловдивско да е използвана за тази цел (Ботушарова 1950, 131). По-късно изтъквайки факта за използването на колата в живота със следи от ремонти, Венедиков също не приема възможността колата да е направена специално за погребението или да е използвана като катафалка (Венедиков 1960, 104).

Износеността на някои части доказва употребата на колата в реалния живот и показва, че тя не е изработена специално за погребалния обред (Венедиков 1960, 103-105; Игнатов 2006, 257). Същите наблюдения и изводи са направени и за намерените в Панония коли (Mráv 2001, 129; 2004, 9). Налага се мнението за коли използвани в ежедневието и предназначени да бъдат ползвани и в отвъдния живот от техния собственик.

Във връзка с откриваното оръжие при колите в Панония се изказва идеята, че покойниците са млади мъже принадлежащи към местния елит на племената ерависки и азали. Те са били на военна служба в граничната зона и са служили в конните войски на римската армия като фрументарий, спекулаторий (Bónis 1981, 144; Mráv 2013, 106).

Полагането на коли край гробове на тракийските аристократи намира паралели с откритите коли в Панония, които са много по-малко от тези в Тракия. Много от ритуалите и находките в контекста на колите са аналогични. И двете области влизат в състава на Римската империя по мирен път, приблизително по едно и също време (Панония – 4-тото и 5-тото десетилетие на I век, Тракия – 45 година). Това дава възможност на местната аристокрация да запази своите икономическо и донякъде политическо влияния.

Проблем е географската (племенна, народностна) разпространеност и приемственост на обреда. Някои изследователи го свързват с келтските гробни обичаи (Велков 1943, 207; Ботушарова 1950, 131). Това е схващане разпространено в западната литература (Alföldi 1939, 23; Röring 1983, 41, Karte 3; Palágyi 1999-2000, 115). Другото мнение е на Венедиков, който говори за тракийския произход на ритуала (Венедиков 1960, 100). Без съмнение погребалните комплекси с коли се свързват с местния тракийски елит.

Двуколките, слагани при погребенията, не са бойни, състезателни, парадни или товарни. Това са луксозни пътнически коли за разходка или за пътуване на заможния им собственик на къси и дълги разстояния, осигурявайки му всички удобства и бързина на пътуването. Те са винаги със седалка, осигуряваща удобното превозване на пътниците. Понякога са предназначени единствено за един пътник. Освен това чрез украсата колата трябва да показва и статута на собственика си, затова поставените двуколки край гробовете на тракийски аристократи, често са богато украсени луксозни коли. Като всички останали дарове, положени в гроба на покойника, колата е сложена да му служи в отвъдното и демонстрира значимостта на погребания.

В комплексите, в които има поставени повече коли, двуколките са винаги по една. Налага се изводът, че това е личната луксозна кола на погребания аристократ.

През периода на втората половина на I в. - II в. тракийските аристократи притежават добър икономически статус поради сътрудничеството си с римската власт

и запазените си земеделски владения. Това им осигурява възможността за пищни погребения в големи могили. Наличието на огромен брой надгробни могили в Тракия и досега откритите погребения на коли и коне показва многобройна и богата тракийска аристокрация. Тя е използвала различни видове богато украсени коли и селекционирани коне за езда и впрягане.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Борисова 2011: С. Борисова. Техническа възстановка на теренна ситуация и реконструкция на двуколка. - В: Двуколката cisium от Караново, Новозагорско. София, 2011, 68-95.

Ботушарова 1950: Л. Ботушарова. Тракийско могилно погребение с колесница. - Годишник на Народния музей - Пловдив, II, 1950, 101-133.

Велков 1943: И. Велков. Погребения с колесници. – Известия на Българския археологически институт, XIV, 1943, 189–207.

Велков и др. 2005: К. Велков. Спасителни археологически проучвания на надгробната „Злата могила“ в землището на с. Съдиево, Новозагорско. - В: Археологически открития и разкопки през 2004. София, 2005, 157-158.

Венедиков 1960: И. Венедиков. Тракийската колесница. София, 1960.

Герасимов 1938: Т. Герасимов. Две новооткрити тракоримски колесници. – Известия на Археологическиа институт, XII, 1938, 400-405.

Дякович 1923: В. Дякович. Тракийската колесница при с. Могилово, Чирпанско. - Годишник на Пловдивската народна библиотека, 1923, 151-196.

Игнатов 2008: В. Игнатов. Аварийно археологическо проучване на извънмогилно пространство - могилен некропол „Триъгълника“, община Нова Загора.София. - В: Археологически открития и разкопки през 2007. София, 2008, 252-254.

Игнатов 2010: В. Игнатов. Проучване на двуколки в Новозагорско. В: Югоизточна България през I-II хилядолетие пр.Хр. Варна, 2010, 282-296.

Игнатов и др. 2011: В. Игнатов, Н. Шаранков, К. Господинов. Двуколка от с. Караново, Новозагорско. - В: Двуколката cisium от Караново, Новозагорско. София, 2011, 5-67.

Игнатов 2014: В. Игнатов. Спасителни археологически проучвания на погребения на колесници и коне в могилен некропол край с. Кортен, Новозагорско от римската епоха. - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура 7, 2014, 202-255.

Камишева-Иванова (под печат): М. Камишева-Иванова. Предмети от погребението на колесниците в надгробна „Дражина“ могила край село Полски градец.- В: Тракийски колесници от надгробна могила край село Полски градец, в района на „Марица-изток“. Под печат.

Ковачев 2009: Г. Ковачев. Могилен некропол край село Старо село, Сливенско. – В: Проучвания на надгробни могили в Сливенско и Новозагорско. Варна, 2009, 44-95.

Мешеков 2008: Ю. Мешеков. Типове колесни превозни средства от територията на България през II – III в. сл.Хр. (по археологически данни). - В: Археология на Българските земи, София, 2008, III, 50–64.

Милановић 2015: Д. Милановић. Археолошки локалитет Станичене-Мађилка код Пирота. – В: Вотивна двоколица из Станичења код Пирота, Београд, 2015, 19-30.

Момчилов 2006: Д. Момчилов. Колесници от римската епоха от Карнобатския край. – В: IV международен симпозиум. Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 2006, 243-254.

Николов 1961: Д. Николов. Тракийските колесници край Стара Загора. - Археология, 3, 1961, 8-17.

Пенчева, Иванова 2006: Е. Пенчева, Р. Иванова. Обковки от колесница от Базикова могила, с. Белица, Хасковско. – Известия на Националния исторически музей XVII, 2006, 14–18.

Шкорпил, Шкорпил 1898: Х. Шкорпил, Н. Шкорпил. Паметници из Българско. Могили. Пловдив, 1898.

G. Alapi: G. Alapi. A környei római sirlelet [Römischer Grabfund von Környe]. - Muzeumi és Könyvtari Értesitö. 7, 1913, 36-40.

Alföldi 1939: A. Alföldi. Chars funéraires bacchiques dans les provinces occidentales de l` Empiré romaine. - Antiquite classique VIII, 1939, 347-359.

Ancient Thrace 2000 = Gold and Silver Treasures from Bulgaria (5000 BC – 300 AD). Helsinki .Exhibition in the Amos Anderson Museum, January 22 – April 16, 2000.

Bónis 1981: B. Bónis. Das kaiserzeitliche ,,Wagengrab" 1 von Káloz. - Folia archeologica, 32, Budapest, 1981, 95-145.

Fülep 1949: F. Fülep. Római kori kocsitemetkezés Vajtán (Pogredenie kolja-sok v s Vajta v simskaja epohu) [Römerzeitliche Wagenbestattung in Vajta]. - Archeologiai Értesitő 76, Budapest, 1949, 40-54.

Gaul 1890: K. Gaul. Ókori kocsik helyreállítása [Wiederherstellung antiker Wagen]. - Archeologiai Értesitő 10, Budapest, 1890, 97-126.

Gudea 1996: N. Gudea. Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. II, XII, Cluj-Nopoca. Vama romană. Monografie arheologică, 1996.

Hampel 1882: J. Hampel. A m. m. múzeumi érem- és régiségtár 1881-ben (május-december). Második közlémeny [Münz- und Antikensammlung des UNM 1881 - Mai-Dezember. Zweite Mitteilung]. Archeologiai Értesitő 3, Budapest, 1882, 60-78.

Hampel 1914: J. Hampel. A zsámbéki római kori kocsi [Der römerzeitliche Wagen von Zsámbék]. - Archeologiai Értesitő 34, Budapest, 1914, 150-151.

IGBR I = Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae Vol. I: Inscriptiones Orae Ponti Euxini. Serdicae, 1970, 495 p., 475 Tab.

Kiss 1989: A. Kiss. Das Römerzeitliche Wagengrab von Kozármisleny (Ungarn, Kom. Baranya). - Régészeti füzetek, ser. II. No 25, Budapest, 1989.

Kiss, Tóth, 1977: A. Kiss, E. Tóth. Budakeszi. - Archeológiai Értesítő 104, 1977, 264.

Lehner 1923: H. Lehner. Ein gallorömischer Wagen aus Frenz an der Inde im Kreis Düren. - Bönner Jahrbuch (BJb), 128, Boon, 1923, 28–62.

Mariën 1979: M. Mariën. Römisches Grab mit Wagenteilen und Pferdegeschirr von Long Pont, Gem. Thorembais-Saint-Trond (Prov. Brabant, Belgien). - Archäologisches Korrespondenzblatt, 9/1, 1979, 91-93.

Maiuri 1932: A. Maiuri. La Casa del Menandro. Vol. I. Roma, 1932.

Mercklin 1933: E. Mercklin. Vagenschmuck aus der römischen Kaizerzeit. - Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts, 48, Berlin, 1933, 84-176.

Meschekov 2007: J. Meschekov. Wagentypen des II-III Jh.n.Chr. aus dem territorium Bulgariens (nach archäologischen Angaben). - Archaeologia Bulgarica, 2, 2007, 9-30.

Mráv 2001: Z. Mráv. Kaiserzeitliche Wagenbestattungen in Pannonien. - In: Den Tod überleben: Das frühgeschichtliche Wagengrab. Sein & Sinn / Burg & Mensch. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums Neue Folge Nr. 434, St. Pölten, 2001, 119-129.

Mráv 2004: Z. Mráv. Loyalty and wealth: The Native Aristocracy of Roman Pannonia. In: Acts of the XlVth UISPP Congress, University of Liege, Belgium, 2-8 September 2001. The Roman Age. BAR-IS 1312, Oxford, 2004, 1-11.

Mráv 2006: Z. Mráv. Paradeschild, Ringknaufschwert und Lanzen aus einem römerzeitlichen Wagengrab in Budaudaörs. Die Waffengräber der lokalen Elite in Pannonien. Archeologiai Értesitő 131, Budapest, 2006, 33-73.

Mráv 2011: Z. Mráv. Auf Reisewagen Applizierte „Benefiziarierabzeichen" aus zwei Nordostpannonischen Wagengräbern - Die eraviskische Stammeselite im Dienste Roms. Archeologiai Értesitő 136, Budapest, 2011, 21-61.

Mráv 2013: Z. Mráv. Graves of Auxiliary Soldiers from the 1st century in Hungarian part of Roman Pannonia. Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference: Weapons and Military Equipment in a Funerary Context (XVII Roman Military Equipment Conference, Zagreb, 24th - 27th May, 2010), Zagreb, 2013, 87-116.

Palágyi 1999-2000: S. Palágyi. Római kori halomsirok - egy különös temetkezési forma [Römerzeitliche Hügelgräber - eine sonderbare Bestattungsform]. - VEAB Értesitö, 1999-2000, 15-29.

Palágyi, Nagy 2002: S. Palágyi, L. Nagy. Römerzeitliche Hügelgräber in Transdanubien (Ungarn). Budapest, 2002.

Röring 1983: C. Nagy. Untersuchungen zu römischen Reisewagen. Koblenz. 1983.

Schleiermacher 1996: M. Schleiermacher. Wagenbronzen und Pferdegeschirr im Römisch-Germanischen Museum Köln. - Kölner Jahrbuch 29, 1996 205-295.

Šeper 1962: M. Šeper. Rimska kola iz Poljanca kod Ludbrega. - Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb, 1962 335-428.

Seure 1901: G. Seure. Voyage en Thrace (1). - Bulletin Correspondance Hellénique 25, 1901, 156-220.

Sirbu, Ota 2004: V. Sirbu, L. Ota. New Considerations concerning the Roman Tumulus Grave with a Chariot found at Callatis (Mangalia)-Doi Mai. Bucureşti, The Antique Bronzes: Tipology, Chronology, Authenticity. - In: The Acta of the 16th Internationational Congress of Antique Bronzes, Bucharest, May 26th - 31st 2003, 2004, 407-420.

Tarr 1979: L. Tarr. Chars, charrettes et charrois. Budapest, 1979.

Terrier, Judrin, Michel 1968: Fragments d`un char romain provenant de la collection Castellani. Description des éléments. Analyse spectrographique.- In: Bulletin du Laboratoire du Musée du Louvre 12 (1968), 5-19.

Visy 1997: Z. Visy. Die Wagendarstellungen der pannonischen Grabsteine. Pécs, 1997, 190.

Types of passengers' two-wheeled chariots from funeral complexes in the Roman Province of Thracia (the mid 1st – 3rd century)

Veselin Ignatov

(Summary)

The burial mounds have always attracted scholars' attention with the diversity of burial rites of the ancient Thracians. One of the rite's components in the early decades AD in some of the rich Thracian graves is the deposition of a chariot/s. The discovered chariots are divided into two main constructive categories based on the number of wheels – two-wheeled and four-wheeled. According to the way of suspending the body, they are divided into two groups – with soft and hard suspension. A further division into types may be based on the carriage construction. In this study I will present the various groups and types of two-wheeled chariots.

According to the manner of attaching the body to the frame, we may define two groups: two-wheeled chariots with soft suspension and with hard suspension.

1. Two-wheeled chariots with soft suspension

Seventeen examples are known from the territory of Thrace. Based on the different axes constructions, three types of two-wheeled chariots with soft suspension are further defined (fig. 6).

1.1 Two-wheeled chariots with soft suspension – type 1 (fig. 6.1, 7)

These are the two-wheeled chariots with wooden axis and wooden part above the axis, but entirely or partially studded with metal. This metal casing is characteristic also of the four-wheeled chariots with soft suspension. It covers the part above the axis as

well as part of the axis itself and strengthens the wooden part above the axis. In the upper horizontal part of the casing there is a massive wedge. Outside the borders of Thrace this type of two-wheeled chariot with soft suspension is unknown; therefore, the complete casing of the wooden axis and above it is characteristic of Thrace alone. It is very plausible that this type of casing is a local Thracian produce.

1.2. Two-wheeled chariots with soft suspension – type 2 (fig. 6. 2, 11)

The part above the axis is made entirely of iron. It is made of two parts separate from one another, set above the both sides of the axis, while the fittings are of two elements separate from the part above the axis, fixed to the upper part of the latter (fig.12).

1.3. Two-wheeled chariots with soft suspension – type 3 (fig. 6.3, 14)

Here the two sides of the part above the axis are connected in one. In addition, the fittings are not separate elements. The upper edges of the part above the axis are shaped as such (fig. 15).

1.4. Two-wheeled chariots with soft suspension – unclarified type

Eight two-wheeled chariots with soft suspension cannot be determined as a type because of the lack of certain constructive elements. The reason for this is the fact that they were unearthed by treasure-hunters, by diggings, or there is not enough information in the publication. For defining these carriages as two-wheeled with soft suspension an important role is played by the fittings or the bearing tires of the body.

The construction of the two-wheeled chariots with soft suspension and its analogs in Roman images are closest to the cisum type. This is a light, opened two-wheeled chariot which was also the fastest among the antique passengers' carriages, with capacity to carry one or two people.

2. Two-wheeled chariots with hard suspension

The known chariots are much less than the two-wheeled ones with soft suspension. The small number of known examples comes from the region of Stara Zagora along the middle Tundzha River flow (fig. 1).

Based on a different type of fixing the axis with the shaft, the two-wheeled chariots with hard suspension may be divided into two types.

2.1. Two-wheeled chariots with hard suspension – type 1 (fig. 16)

These are the two-wheeled chariots from Triagulnika locality, Nova Zagora, and the village of Stroino, Elhovo region.

2.2. Two-wheeled chariots with hard suspension – type 2 (fig. 18)

This type of two-wheeled chariots with hard suspension is characterized by a detail which served for fixing the axis to the shaft. It represents a T-shaped strap with a U-shaped detail attached to it by large nails (fig. 19). Two nails are situated with their heads towards the T-shaped part and one with its head towards the arched part.

2.3. Two-wheeled chariots with hard suspension – unclarified type

Three of the two-wheeled chariots with hard suspension remain with unclarified type. They represent carriages unearthed by looters or ones that do not have detailed publications.

3. Two-wheeled chariots of unclarified group and type

Two two-wheeled chariots unearthed by looters cannot be defined as a group and type. Regarding the purpose of the carriages discovered in association with rich graves,

there are different hypotheses.

The fact that some parts are worn out proves the use of the carriages in real life and demonstrates that they were not manufactured especially for the burial rite. The same observations and conclusions are made for the cars discovered in Panonia. The conclusion that follows is that the cars were used in everyday life and intended to be used in the afterlife by their owner.

The discovery of carriages in the graves of the Thracian nobles finds parallels with the carriages found in Panonia, which in number are much less than those in Thrace. Many of the rituals and finds in the context of the carts are analogous. Both regions fell within the borders of the Roman Empire in a peaceful manner, approximately at the same time. This gave the opportunity to the local aristocracy to preserve its economic and to some extent political influence.

The two-wheeled chariots, deposited in graves, are not used for war, racing, parade or transport of cargo. These are luxurious passenger carts for a walk or for a trip by their wealthy owner for short distances, thus providing him with all the convenience and speed of the trip. They always have a seat ensuring a comfortable travel. Sometimes they are intended only for one traveler. In addition, the cart with its decoration should demonstrate the status of its owner and that is why the two-wheeled chariots in graves of Thracian noblemen are often with lavishly decorated luxurious carts. As all of the remaining grave goods, the cart was placed in order to serve its owner in the afterworld, and it demonstrates the high status of the deceased.

In the complexes where there are more carts, the two-wheeled chariot is always one. Thus, the conclusion is that this is the personal luxury cart of the buried aristocrat.

During the second half of the 1st – 2nd century the Thracian nobles had good economic status due to their cooperation with the Roman authorities and preserved agricultural possessions. This provided them with the opportunity to have lavish funerals in large mounds. The presence of a great number of burial mounds in Thrace and the carts and horses within burials discovered till now demonstrate the numerous and wealthy Thracian aristocracy. It used various types of richly decorated carts and selected horses for riding and harnessing.

Северноафриканска червенолакова керамика от селище от римската епоха в Дана бунар в землището на с. Георги Добрево, общ. Любимец

Елена Пенчева

Импортната керамика, като едно от сигурните свидетелства за обмен, е обект на специален интерес от страна на изследователите. Разпространението ѝ в различни по значимост центрове и социални прослойки я превръщат в незаменим доказателствен материал при аргументирането на търговски контакти.

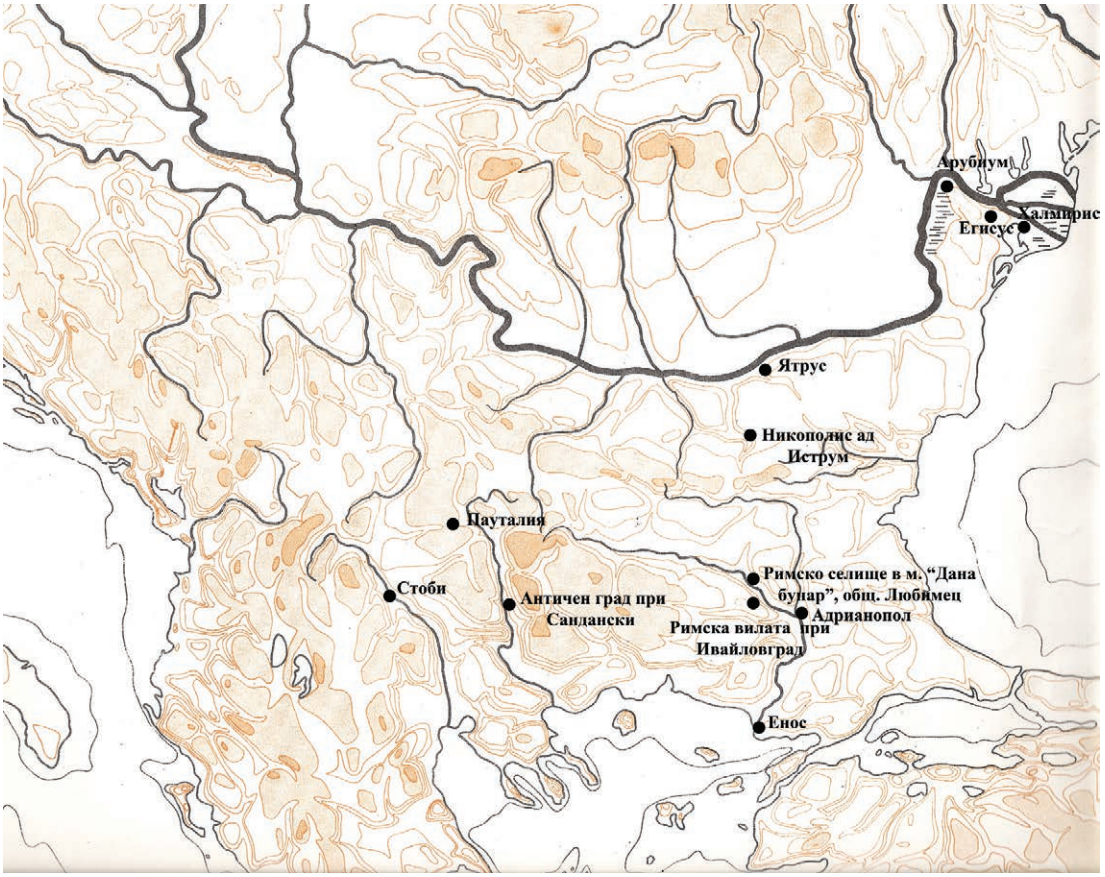
Географското разположение на римската провинция Тракия до голяма степен предопределя сферите ѝ на търговия и влияние. Допирните точки с Егейския регион и тесните търговски връзки, наследени от предримския период са основни фактори и в епохата на Принципата, въпреки новите политически реалности. Но едно различно по характер производство на луксозни съдове постепенно се налага на пазара и се превръща в устойчив фактор на търговията през целия римски и късноантичен период, предлагайки съвършено различна насока на обмен.

Става дума за северноафриканската червенолакова керамика (African Red Slip Wares). Разпространението ѝ в източнобалканските провинции в късната античност напоследък беше обект на детайлно изследване и задълбочен анализ (Кабакчиева 2013, 389–434; Kabakčieva 2005, 269–272).

Тази фина лакова керамика е произвеждана доста дълъг период от време от края на I до VII в. (Hayes 1972, 13; Кабакчиева 2013, 390) в различни керамични центрове в северните области на Африка. Изделията на тези работилници се разпространяват в целия Средиземноморски басейн, включително и в столицата Рим, както и на Балканите и са изключително търсени и ценени като трапезни съдове през цялото това време, като в късната античност определено доминират на пазара (Hayes 1972, 13; Кабакчиева 2013, 391).

Най-ранните ателиета, чиито произведения са означавани като terra sigillata Africana A са локализирани в района на Картаген (дн. Тунис) и са работили от I до края на III в. (Кабакчиева 2013, 391). Дори в този ранен период, при сериозна конкуренция от страна на производителите на източна и западна сигилата, това производство успява да заеме много сериозни позиции в целия средиземноморски регион (Hayes 1972, 453–455, мар 2–5).

Въпреки широкото разпространение на тази фина лакова керамика, до момента не са ни познати примери за проникването ѝ в региона на Тракия преди средата на III в. (Кабакчиева 2013, 401–402). Причините за това биха могли да бъдат търсени в различни насоки. Първата, условно бихме могли да наречем проблем на проучванията. Тя се корени в относително малкия брой цялостно публикувани керамични комплекси от различни като характер на обитаване структури. Опитите за обобщения по темата са до голяма степен резултат от целенасочено издирване от страна

на Г. Кабакчиева, която основно е работила с необнародван материал (Кабакчиева 2013, 389, бел. 1 и данните от каталога).

Втората причина би могла да се отдаде на спецификите на това керамично производство, при което формите нямат самостоятелно развитие, а се заимстват от източната или западната сигилата, произвеждат се известен период от време, след което се изоставят (Кабакчиева 2013, 392–393; Hayes 1972). В този смисъл е необходимо разграничаването им както от прототипите, така и от подражанията, произвеждани в местните керамични ателиета в Тракия, които ползват същите първообрази или от своя страна имитират тези скъпи и качествени изделия. Това, само по себе си, означава проучвателите да се доверят на наблюдения върху характеристиките на глината и лака, като водещи, което отвежда до следващия чисто методологичен проблем. А той се състои в промените на тези характеристики в случаите на вторично термично въздействие (кремация, пожар и пр.) върху тези съдове и необходимостта от допълнителни физико-химични анализи на състава на глината и лака. Вероятно именно поради този сложен комплекс от причини съдовете не са разпознавани и идентифицирани като импортни.

С необходимата доза предпазливост подхождаме и ние при представянето на няколко фини съда от централната сграда на селското имение, проучено в м. „Дана бунар", в землището на с. Георги Добрево, общ. Любимец. Тя е необходима, както поради фрагментарния характер на материала, така и поради липсата на специализирани физико-химични изследвания на състава глината и лака. Бъдещи анализи биха могли убедително да потвърдят, или напротив – отхвърлят, предложената

тук идентификация на тези съдове като изделия на северноафриканските ателиета за художествена керамика.

Първият от представените тук съдове (каталожен № 1) може да се отнесе към класифицираната от J. Hayes форма 9B (Hayes 1972, 32). Изработен е от фина, леко зрънчеста като структура глина, в състава на която са включени фини частици слюда със сребристи отблясъци. Цветът след изпичането е в светлите нюанси на червеното. Лакът е светъл, оранжево-червен на цвят, с лек блясък. На места изглежда допълнително полиран. Устието е подчертано от вътрешната и външната страна с хоризонтални врязани линии. За съжаление, съдът не може да се възстанови изцяло, но носи основните характеристики на формата (Hayes 1972, 32–35, fig. 4). Отнесените към вариант B съдове, са с изчистена форма и се датират във втората половина на II в. (Hayes 1972, 37).

Съдът, представен тук под № 2 има сходни характеристики на глината и лака и както и представения по-горе съд се отнася към отворените форми. За съжаление също не може да се възстанови изцяло. Формата отговаря на 17B по J. Hayes (Hays 1972, 40–43, fig. 6), чието разпространение с голяма вероятност се отнася към втората половина на II в. (Hays 1972, 43).

С най-голям брой съдове (6) в централната сграда на комплекса в м. Дана бунар е представена форма 27 по J. Hayes (Hays 1972, 50, fig. 8). Това са съдове с каталожни №№ 3–8. За по-голямата част от тях свързването с центровете на производство в района на Картаген би следвало да е доста предпазливо, тъй като вследствие на пожара, унищожил сградата, част от фрагментите са с видимо променени характеристики на оцветяването на глината и лака. Става дума за плитки, широко базирани паници с изчистена форма и леко завит навътре край на устието. Това е една от ранните, от дълга поредица сходни форми, произвеждани за целия период на съществуване на тези ателиета. Според наблюдения от комплекси, документирани в различни части на Средиземноморието те би трябвало да се отнесат към периода между 160 и 220 г. (Hayes 1972, 51).

Следващата форма, представена с относително голям брой съдове (3) (каталожни № 9–11) е форма 31 по J. Hayes (Hays 1972, 52–54, fig. 9). Трябва да отбележа, че това са единствените изцяло възстановими северноафрикански форми сред керамиката от централната сграда на имението в м. „Дана бунар". За съжаление са силно фрагментирани и с отчетливо разпознаваеми следи от силно горене, променили първоначалните характеристики на глината и лака. При голяма част от фрагментите, обаче, ясно се виждат фината структура на глината и примесите от сребриста слюда, както и допълнителното полиране на повърхността на лака, характеризиращи изделията на северноафриканските ателиета. Въз основа на наблюдения от комплекси от Атинската агора и Коринт форма 31 е отнесена от ранен III в. до около средата на същия век (Hayes 1972, 53). В суплемента към изследването си, J. Hayes прецизира датировката на разпространението ѝ, на базата на допълнителни наблюдения и данни, именно в първата половина на III в. (Hayes 1980, 493).

Един от съдовете (каталожен № 9) изисква специално внимание поради запазената декоративна композиция в центъра. Тя се състои от две двойки врязани концентрични окръжности, между които с въртящ се зъбчат кръг са нанесени още поне пет концентрични окръжности. В централното поле, малко изместен от центъра на съда е нанесен печат с ромбовидни очертания, в който са вписани две

преплетени палмови клонки.

Растителните мотиви и палмовите клонки в частност са едни от най-характерните щампи за определения от J. Hayes Style A в декорацията на съдовете (Hayes 1972, 218). В употребата му се разграничават няколко фази (Hayes 1972, 219). Регистрираният върху съда от Дана бунар печат (Hayes 1972, 230, fig. 38, 19, o, p), както и кръговата композиция при организиране на украсата (Hayes 1972, pl. XII a) се доближават до първата фаза в използването на стила A (i), предложената дата за която е 320–350 г. (Hayes 1972, 219).

Трябва да се подчертаят, обаче и някои отлики. В представените от J. Hayes, композиционни схеми няма такива с единично използване на щампи. Разбира се, това наблюдение би могло да намери логично обяснение с фрагментираното състояние на съда, но, както ще видим по-долу, то не е единственото възможно.

Две от паниците са с най-малък обем сред тук представените форми (каталожни № 12–13). Те се отличават с хоризонтално изтеглено навън устие със заоблен ръб, оформящо малък перваз, при ръба на който от вътрешната страна е оформен жлеб. Тялото е заоблено, с форма на сегмент от сфера, оформящо плавен преход към сравнително неголямо пръстеновидно столче. Формата отговаря на 6B по J. Hayes (Hays 1972, 29–31), глината е със светлочервено оцветяване, а лакът – оранжево-червен, поради което може да се предположи, че са изделия, на северноафриканските ателиета за луксозна керамика (Hayes 1972, 29–31). Многобройните, добре датирани находки на аналогични съдове, излезли от тези ателиета, позволяват датировката на варианта да се свърже убедително с втората половина на II в. (Hays 1972, 29–31). Формата е разпространена и на Балканите, както показват находките от Атинската агора (Hayes 2008, 220, fig. 31, 980, 982).

Профилите на част от произхождащите от селището в м. „Дана бунар“ съдове не се реконструират изцяло, поради липсата на запазени части от устията, което прави идентифицирането на формите проблематично, макар фрагментите да принадлежат на отворени съдове – паници. Но част от характеристиките на дъната, пряко кореспондират с изделията на ателиетата от околностите на Картаген и това ги превръща в ценен източник на информация. Те са представени тук под инвентарни № 14–19.

При някои от тях (каталожен № 14) глината и лакът насят характеристиките, определящи ги като произведения на северноафриканската червенолакова керамика (African Red Slip Wares) (Hayes 1972, 13). За други (каталожни №№ 15, 18) въпреки фината структура на глината с примеси на фина сребриста слюда и качествения лак с лек гланц, като резултат от допълнителното полиране, категорични заключения са невъзможни поради силно променените цветови характеристики в резултат от вторичното подлагане на високи температури при пожара. А цветовете, както беше отбелязано по-горе, заедно с данните за структурата на глината са до голяма степен определящи за идентифицирането на импортите поради факта, че формите и на местната и на северноафриканската керамика копират едни и същи прототипи от източната и западната сигилата. При трети от тук представената група съдове (каталожни №№ 16, 17, 19) глините са с фина, леко зрънчеста структура и светлочервен цвят, но от лака са се запазили слаби следи.

Като обща характеристика може да се изтъкне декорирането на вътрешната повърхност на съдовете със старателно моделирани от различни елементи кръго-

ви композиции, оформящи емблема на дъното. Тя е ограничена от останалата част на съда с пояс от врязани линии (каталожни №№ 14, 15, 18), а при част от примерите по същия начин е маркирана и централната част на емблемата (каталожни №№ 14, 15).

Свободният маниер в изграждането на композициите и разнообразието от схеми говори за липсата на строг регламент при декорирането на съдовете, предоставящ на майсторите-керамици свобода на импровизациите. Примерите за това са разнообразни – огрубяване на повърхността на съда в емблемата, за да се получи по-голям контраст с гладката повърхност на останалата част от съда (каталожен № 14), врязване на линии в още влажната глина (каталожен № 15), нанасяне на отпечатъци с пръсти, върху които допълнително са врязани линии, имитиращи жилки на растителен лист (каталожни № № 16, 17). При последните два може да се добави и оформянето кръгова релефна лента, по края на която, ясно се различават отпечатъци от нокти, останали при моделирането ѝ. При незначителния фрагмент (каталожен № 17), освен споменатите вече способи, се вижда и използване на въртящо се „зъбчато колело" при декорацията, а при каталожен № 16 и отпечатъци с четка върху още влажната глина.

При три от представените фрагменти са използвани и предварително изработени щампи. Формата им е различна при всички. Представени са палмови клонки (каталожен № 19), розети (каталожен № 18), стилизирано изображение на лист или палмова клонка (каталожен № 16). С изключение на аналозите на приведения по-горе пример (каталожен № 9), не съм в състояние да посоча точни паралели. Щампа близка до тази на съда с каталожен № 18 е използвана в керамичния център при Павликени (Владкова 2011, 98, каталожен № 8), но при отпечатването ѝ, розетата се получава като негативно изображение за разлика от тази върху съда от м. „Дана бунар". Сходна е и декорацията на един от съдовете, произхождащ от гроб в югоизточния некропол на Филипопол, датиран в края на I – нач. на II в., но за съжаление представеното изображение е с лошо качество (Цончев 1960, 131, обр. 20). Няма точно съответствие и сред използваните печати при декорирането на изделията на т. нар. сива македонска тера сигилата (Димитрова-Милчева 2008, 151, обр. 41; Митова-Джонова 2006, 204–205, табл. II и III; Стайкова 1989, 145, обр. 10).

Представените тук печати се доближават много до използваните в ранните фази на стил А по J. Hayes. Там предпочитанията са към флорални и геометрични мотиви, като доминират палмови клонки, концентрични кръгове и розети (Hayes 1972, 218). Щампите са с неголеми размери и детайлите не са особено фини. Въпреки стиловата близост с тези щампи, регистрираните от Дана бунар не намират точен аналог сред типологизираните от J. Hayes (Hayes 1972, 230, fig. 38; 233, fig. 40; 238, fig. 41).

За стила А в декорирането на изделията на северноафриканската червенолакова керамика и най-вече неговата ранна фаза А (i) (320–350 г.) (Hayes 1972, 219), до която се доближават щампите от Дана бунар, са характерни кръговите композиции при организиране на украсата (Hayes 1972, pl. XII a). Но и в композиционно отношение тук разглежданите съдове не намират точен аналог сред публикуваните от J. Hayes.

Изложените по-горе наблюдения биха могли да бъдат логично обяснени с по-ранната дата на производство на съдовете от Дана бунар, предхождащи по време

стила А (i). Те представят един маниер на украса, при който, явно, все още доста се експериментира и се използват „подръчни средства“ при изграждането на декоративните композиции. Аргумент в тази насока е запазената емблема със сходни характеристики при каталожен № 9, формата на който съответства на 31 по J. Hayes (Hays 1972, 52–54, fig. 9) и е сигурно датирана в първата половина на III в. (Hayes 1980, 493), дата която предхожда с близо век ранната фаза (i) на стила А (320–350 г.) (Hayes 1972, 219).

***

В заключение бих искала да отбележа, че всички тук представени форми принадлежат на отворени съдове – паници. За голяма част от тях идентификацията с изделия на северноафриканската червенолакова керамика (African Red Slip Wares) (Hayes 1972, 13) е убедително аргументирана въз основа на характеристиките на глината и лака, съответствието на формите, размерите и декорацията. Въпреки това, частично променените характеристики на съдовете, в резултат на подлагането им на високи температури при пожара, унищожил централната сграда на имението, от която произхождат, както и фрагментарно запазените форми, съчетани с липсата на специализирани физико-химични анализи, не позволяват абсолютна сигурност.

Формите, отнасящи се към тази керамика и представени в централната сграда на имението в Дана бунар са 6B, 9B, 17B, 27 и 31 по J. Hayes, произвеждани от втората половина на II до началните десетилетия на III в. (Hayes 1972, 31–55). Всички те са произведения на terra sigillata Africana A, ателиетата, за производството на която са локализирани в района на Картаген (дн. Тунис) и функционират от края на I до края на III в. (Кабакчиева 2013, 390). Идентифицираните пет форми са представени с 13 съда, към които трябва да се добавят още шест съда, с несигурно определяне. Най-голям е дялът на форма 27 (6 съда), следвана от форма 31 (3 съда). Количественият превес на най-късните като време на производство съдове би могъл да се отдаде на това, че са попаднали в комплекса, непосредствено преди унищожаването му в средата на III в. и са били добре запазени към времето на пожара.

Наличието на пет форми, представени с относително не малък брой съдове и принадлежащи на ранните фази от това луксозно керамично производство е свидетелство, че земите на провинция Тракия не са територия, изолирана от новите тенденции в търговията с луксозна керамика във II–III в. Това наблюдение придобива още по-голяма тежест, като се има предвид, че всички представени тук съдове произхождат от една сграда, при това в неголямо, идентифицирано като селско имение.

Относително краткотрайният период, в който имението съществува (приблизително от средата на II – до средата на III в.) и загиването му около средата на III в., недвусмислени указания за което дава цялостния анализ на материалите от него (Пенчева, под печат), от една страна, намира потвърждение в откритие сред руините му форми на северноафриканската червенолакова керамика. От друга страна, наличието на подобни съдове в комплекс, чието съществуване е прекратено в средата на III в. е още едно потвърждение за времето на производство на тези форми преди указаната дата. Поне за част от тях можем да предположим едновременна употреба от обитателите на централната сграда на имението.

Фрагментарният характер на материала, за съжаление, предоставя само една възможност за едновременно реконструиране на форма и декорация (каталожен № 9). Но този пример, наблюденията върху който са допълнени от запазените декорирани дъна (каталожни №№ 14–19), дава ясни указания за декорирането на съдовете от групата на terra sigillata Africana A, при това по начин, отличаващ се отчасти от най-ранния сигурно регистриран стил на декорация A (i) при тази керамика (Hayes 1972, 219). Наред с предпочитанията към съсредоточаването на декорацията в кръгова емблема на дъното, съчетание на врязана и щампована украса и използване на щампи с флорални мотиви (палмови клонки, розети и листа), личи склонност към импровизации, свободно моделиране, използване на „подръчни" средства.

Представените тук съдове са „отклонение" от досегашната ни представа за разпространението на тази луксозна керамика основно в градове, военни центрове и представителни имения (Kabakčieva 2005, 274). Относително немалкият брой форми и съдове, произхождащи от едно селско имение, би могъл да намери обяснение с непосредствената близост до Via Diagonalis, както и с достъпа до пазарите на един от най-големите градски центрове в провинция Тракия – Адрианопол (отдалечен на 50 км или приблизително 34 римски мили) (Карта).

Съдовете на северноафриканската лакова керамика (African Red Slip Wares) са относително редки находки за нашите земи (Кабакчиева 2013, 389–434; Минчев 1976, 118–122; 1982, 17–32; Böttger 1982, 33–148; Conrad 2007, 209–264; Falkner 1999, 57–295; Kabakčieva 2005, 269–272; Mackensen 1992, 235–238; Rauh 2001, 81–87). Причините за това, посочени по-горе, могат да бъдат търсени отчасти в традиционните сфери на търговски контакти и отчасти в методиката на проучванията. Очертаната от изворовата база картина, коментирана в изследванията на Г. Кабакчиева (Кабакчиева 2013, 390; Kabakčieva 2005, 274), води до заключението, че северноафриканската червенолакова керамика се появява на пазарите на източнобалканските провинции едва в последната четвърт на III – началото на IV в., като опит за запълване на пазарната ниша, възникнала след намалялото постъпление на вносна сигилата от западните и източните провинции на Империята.

Но и преди преломните за региона събития в средата на III в., довели до цялостна реорганизация на производството и търговията с керамика, има ясни свидетелства за проникването на северноафрикански лакови изделия на източнобалканските пазари. На Атинската агора те са регистрирани в ясен контекст още от началото на II в. (Hayes 2008, 218). Подобни фини съдове са открити и в Стоби, като най-ранните датират от началото на III в. (Anderson-Stojanović 1992, 55).

В този смисъл, находките от тук разглежданото селско имение не са изключение от общата картина на разпространение на тези вносни стоки на полуострова. Те по-скоро насочват, че пътищата на проникване следва да се свържат с морската търговия в Егейския регион. Постъпването във вътрешността вероятно е посредством пристанищата и търговските центове по Егейското крайбрежие и свързаните с тях пътни артерии. Затова изглежда обяснимо, че едни от най-раните засвидетелствани северноафрикански импорти във вътрешността на Тракия са именно в селища като това от района на гр. Любимец, разположени в южните части на провинцията и в непосредствена близост до основните пътища за региона, осигуряваща връзка с пазарите на големи градове като Адрианопол, а чрез тях и с центровете

по северноегейския бряг.

До голяма степен с географското разположение и търговия, традиционно ориентирана към егейския регион, може да се обясни и значителното количество фина африканска лакова керамика, произхождащо от античния център при днешния град Сандански (Кабакчиева 2013, 389–434). Докато формите на тази керамика произхождащи от центрове от вътрешността (последните десетилетия на III – IV в.) (Пауталия, Никополис ад Иструм, Ятрус, Перник, вилата при Ивайловград и пр.) са представени с единични съдове (Кабакчиева 2013, 389–434; Kabakčieva 2005, 274).

Използването на корабоплаването през проливите и водите на Понта за търговия с тези изделия, както показват находките от района на Деултум, Одесос, Марцианопол (Кабакчиева 2013, 389–434; Минчев 1976, 118–122; 1982, 17–29) и тези от днешното румънско крайбрежие (Munteanu, Papuc 1976, 147–154; Papuc 1973, 153–190; 1976, 201–205; Popilian 1976, 264, № 137–171, 275), изглежда е процес, закъсняващ с близо век по отношение на територииите на Македония и южните части на Тракия. Впрочем, публикуваните последните години находки от римски селения в делтата на Дунав (Arrubium, Aegyssus и Halmyris) показват и там наличие на сеферноафрикански импорти в контекста на втората половина на II – началото на III в. (Mocanu 2012, 324, 337, fig 3; Topoleanu 2000, 69–70). Това поставя въпроса за евентуалното разпространение на тази керамика по Дунав, вероятно чрез междинни тържища (Mocanu 2012, 326).

Представените тук съдове, произхождащи от селището в м. Дана бунар, от района на Любимец, добавят нови щрихи към картината на разпространение на северноафриканската червенолакова керамика и поставят нови въпроси пред бъдещите изследвания.

КАТАЛОГ

Form 9B по J. Hayes

1. Паница. Фина глина с примеси на пясък и сребриста слюда в тестото, добила след изпичането бежово-червен цвят. Бързо колело. Ръбът на устието е подчертан с по две врязани линии отвън и отвътре. Външната и вътрешната повърхност са покрити с оранжево-червен лак.

Размери: D1 260 мм; H (зап.) 40 мм; деб. 5–6 мм. **Табло I.1**

Местонамиране: Кв. А4. Дълб. 73.80–73.60 м (надм. в.).

Подобни: Hays 1972, 32, form 9B, fig. 4.

Датировка: втора половина на II в.

Form 17B по J. Hayes

2. Паница. Фина глина с примеси на пясък и слюда в тестото, добила след изпичането бежов цвят. Бързо колело. Вътрешната повърхност и външната повърхност при устието са покрити с оранжево-червен лак.

Размери: D1 170 мм; H (зап.) 55 мм; деб. 5–8 мм. **Табло I.2**

Подобни: Hays 1972, 40, form 17B, fig. 6.

Датировка: втора половина на II в.

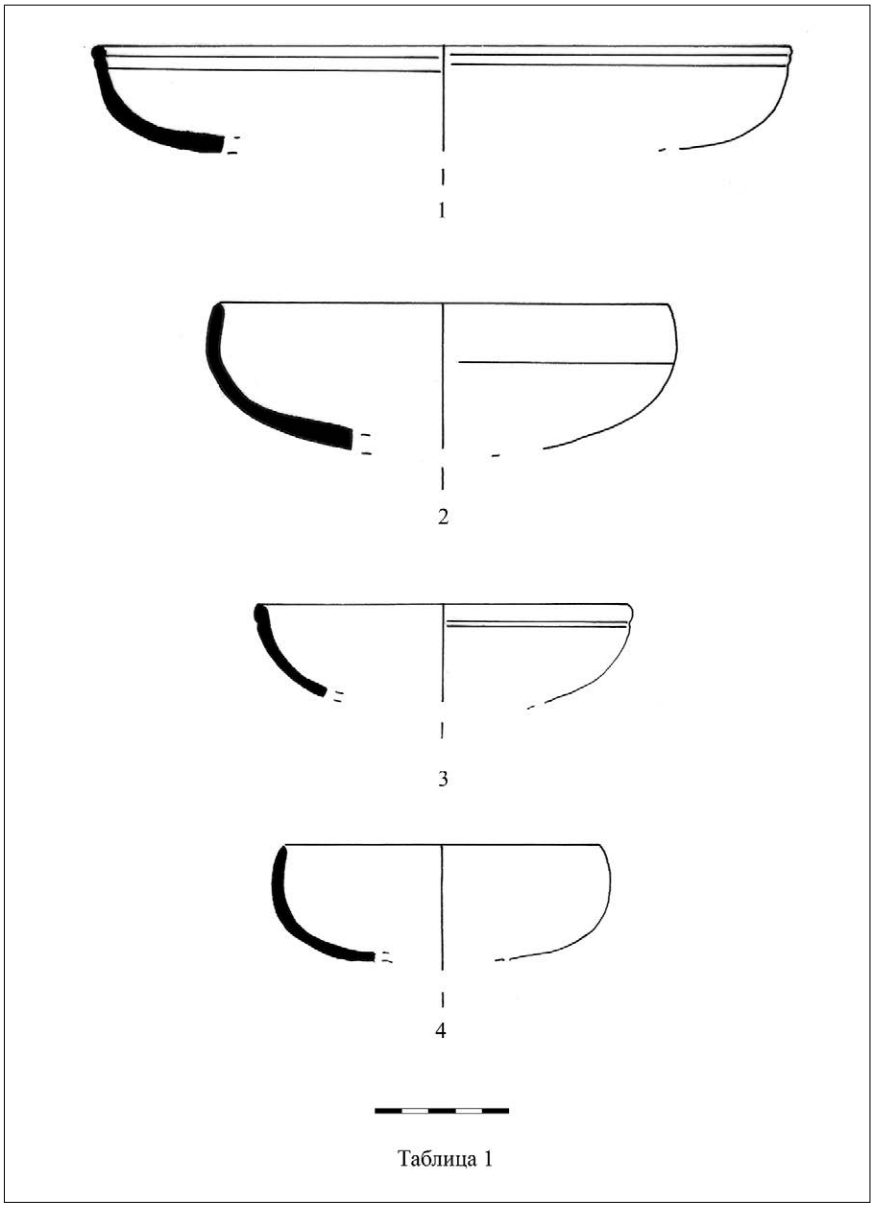

Таблица 1

Form 27 по J. Hayes

3. Паница. Фина глина, добила след изпичането бежов цвят. Бързо колело. Външната и вътрешната повърхност са покрити с оранжево-червен лак.

Размери: D1 140 мм; H (зап.) 32 мм; деб. 4 мм. **Табло I.3**

Местонамиране: Сондаж № 17. Дълб. 73.31–73.12.

Подобни: Hays 1972, 40, form 27, fig. 6.

Датировка: 160–220 г.

4. Паница. Фина глина, с примеси на слюда в тестото, добила след изпичането светлочервен цвят. Бързо колело. Сив лом. Широко дъно върху ниско пръстеновидно столче. Покритие от оранжево-червен лак без блясък.

Размери: D1 120 мм; H 37 мм; деб. 5 мм. **Табло I.4**

Местонамиране: Кв. А5. Дълб. 73.60–73.31.

Полеви инвентарен № 37, 2000 г.

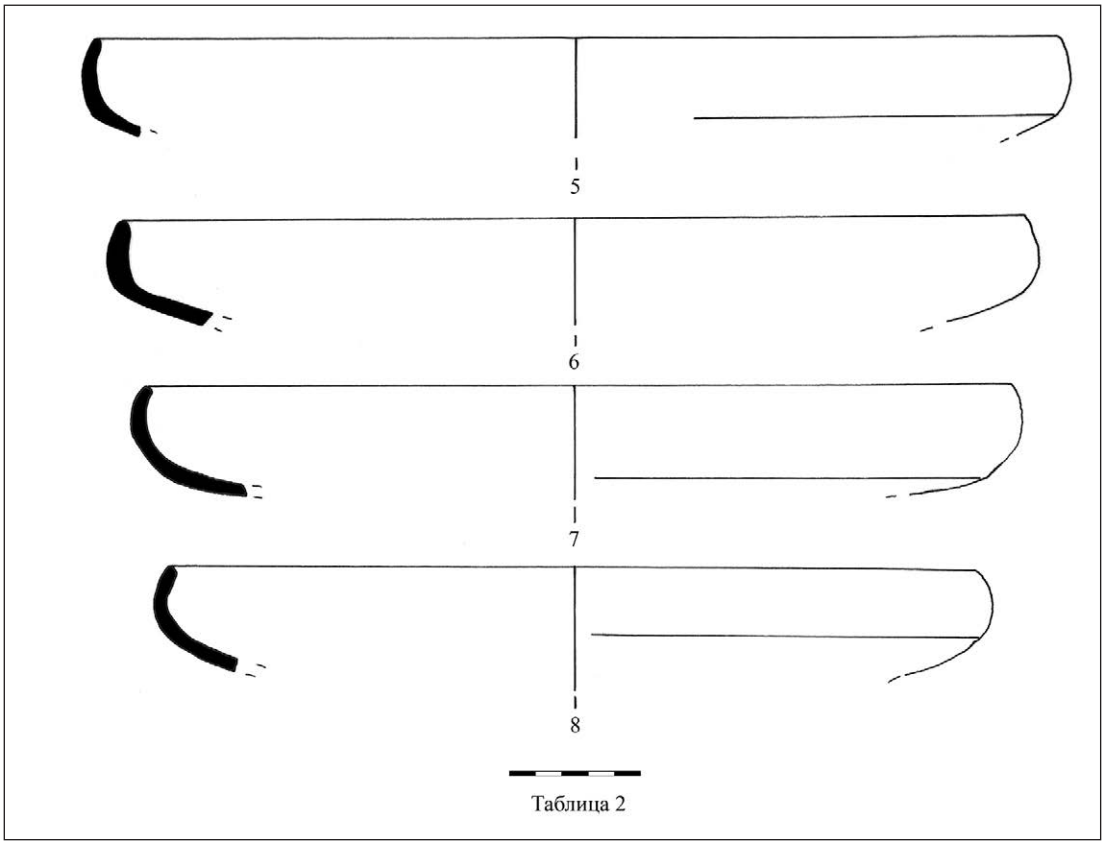

Таблица 2

5. Паница. Фина глина, с примеси на слюда в тестото, добила след изпичането светлочервен цвят. Бързо колело. Леко извит навътре и заоблен устиен ръб. Червен лак с лек блясък. Запазена е част.

Размери: D1 370 мм; H 37 мм; деб. 4–5 мм. **Табло II.5**

Местонамиране: Кв. А3. Дълб. 73.13 . 73.00.

6. Паница. Фина глина, с примеси на слюда в тестото, добила след изпичането светлочервен цвят. Бързо колело. Леко извит навътре и заоблен устиен ръб. Плътен и лъскав червен лак покрива вътрешната повърхност и външната до прелома. Запазена е част.

Размери: D1 350 мм; H 40 мм; деб. 8–6 мм. **Табло II.6**

Местонамиране: Северно уширение на сондаж № 17.

7. Паница. Фина глина, с примеси на слюда в тестото, добила след изпичането светлочервен цвят. Бързо колело. Леко извит навътре и заоблен устиен ръб. Плътен и лъскав червен лак покрива вътрешната и външната повърхност. Запазена е част.

Размери: D1 330 мм; H 42 мм; деб. 5 мм. **Табло II.7**

Местонамиране: Кв. А4. Дълб. 73.14–72.89.

8. Паница. Фина глина, с примеси на слюда в тестото, добила след изпичането светлочервен цвят. Бързо колело. Леко извит навътре и заоблен устиен ръб. Плътен и лъскав червен лак покрива вътрешната и външната повърхност. Запазена е част.

Размери: D1 310 мм; H 40 мм; деб. 5 мм. **Табло II.8**

Местонамиране: Сондаж № 17.

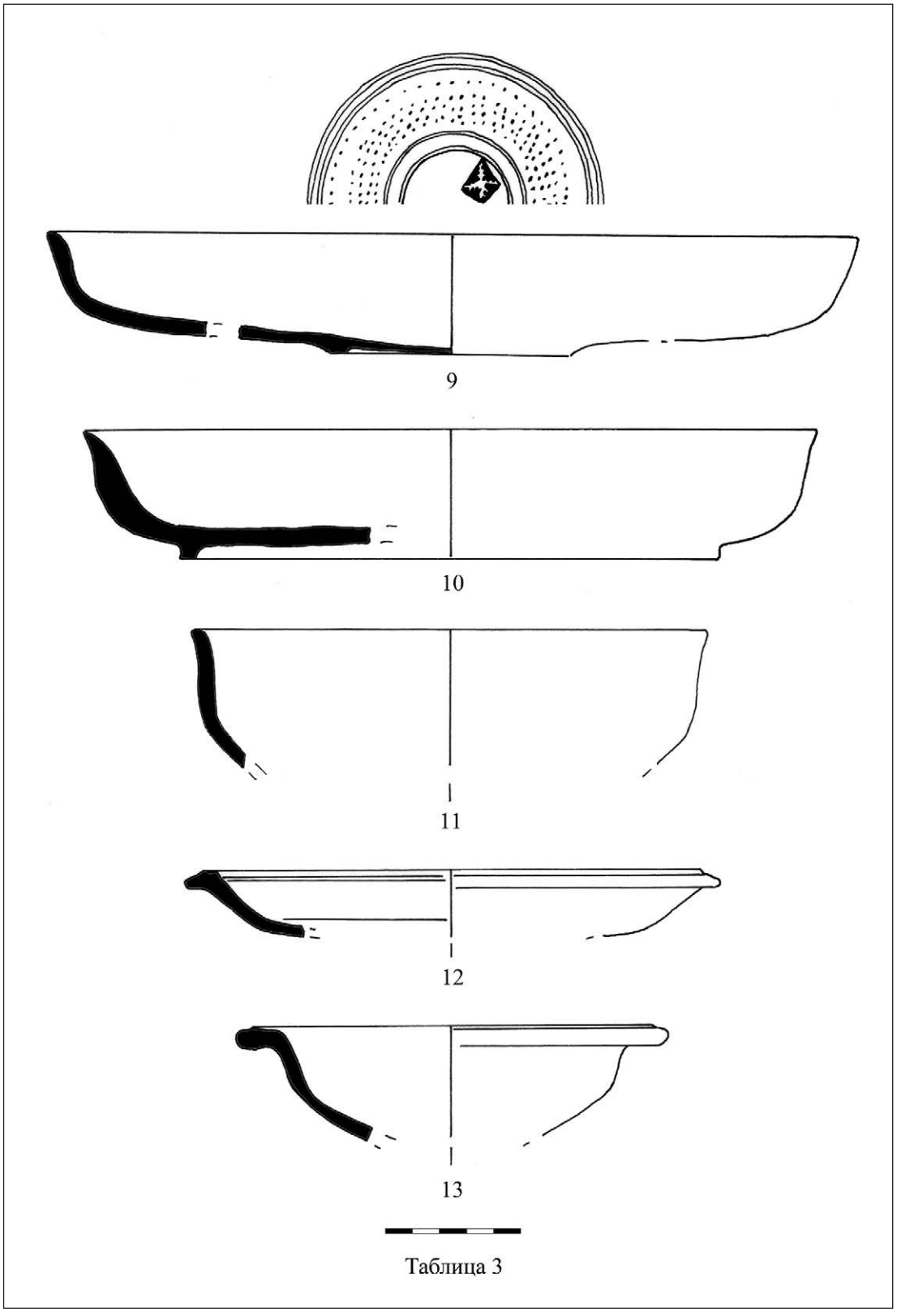

Таблица 3

Form 31 по J. Hayes

9. Паница. Фина глина, с примеси на фина сребриста слюда в тестото, с фина структура. Бързо колело. Леко извит навън, скосен и заоблен устиен ръб. Широко дъно върху ниско пръстеновидно столче. Декорацията се състои от две двойки врязани концентрични окръжности, между които с въртящ се зъбчат кръг са нанесени още пет концентрични окръжности. В централното поле, малко изместен от центъра на съда е нанесен печат с ромбовидни очертания, в които са вписани две преплетени палмови клонки. Вътрешната и част от външната повърхност са покрити с лак, по чиято повърхност личат следи от допълнително полиране. Горяла. Фрагментирана. Формата се възстановява графично.

Размери: D1 300 мм; D3 170 мм; H 48 мм; деб. 6 мм. **Табло III.9; Табло V.9**

Местонамиране: Северно уширение на сондаж № 17. Дълб. 73.44.

Полеви инвентарен № 94, 1999.

Подобни: Hayes 1972, form 31, 54, fig. 9.

Паралели на печата: Hayes 1972, style A, 230, fig. 38, 19 o, p; Hayes 1973, 457, pl. 88, no. 168.

Подобна композиция на декорацията: Hayes 1972, pl. XII a.

Датировка: Първа палавина на III в.

10. Паница. Фина глина, с примеси на слюда в тестото, добила след вторичното опалване тъмносив цвят. Бързо колело. Леко извит навън и заострен устиен ръб. Широко дъно върху ниско пръстеновидно столче. Вътрешната и част от външната повърхност са покрити с лак. Полиран. Горяла. Фрагментирана. Запазена е част.

Размери: D1 270 мм; D3 200 мм; H 48 мм; деб. 6–10 мм.

Табло III.10; Табло V.10

Местонамиране: Северно уширение на сондаж № 5. Дълб. 73.20–73.06.

11. Паница. Глина, с примеси на слюда и пясък в тестото, добила след вторичното опалване тъмнокафяв цвят. Бързо колело. Леко извит навън и заострен устиен ръб. Вътрешната и външната повърхност са покрити с лак, оцветен в черен цвят с кафеникави нюанси след вторичното опалване. Горяла. Фрагментирана.

Размери: D1 190 мм; H 50 мм; деб. 5 мм. **Табло III.11**

Местонамиране: Северно уширение на сондаж № 5; Кв. B2/ B3. Дълб. 73.60–73.48.

Form 6B по J. Hayes

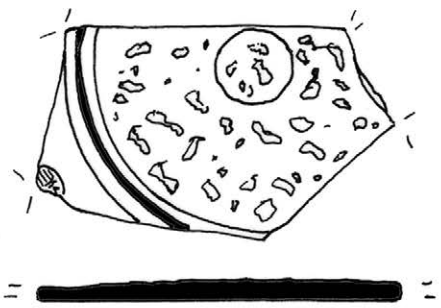
12. Паница. Глина, добила след изпичането светлочервен цвят. Бързо колело. Изтеглен навън, заоблен и леко увиснал устиен ръб, оформящ лента отвън. Биконична форма. Светлочервен лак с оранжев нюанс. Запазена е част.

Размери: D1 200 мм; H 24 мм; деб. 4 мм. **Табло III.12**

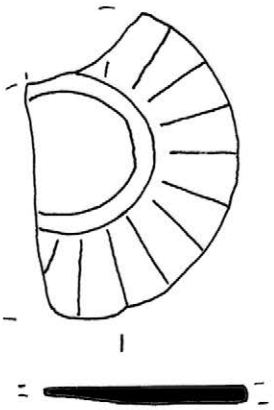
Местонамиране: Северно уширение на сондажи № 17.

13. Паница. Глина с примеси на пясък и слюда в тестото, добила след изпичането светлочервен цвят. Бързо колело. Силно изтеглен навън, заоблен и леко увиснал устиен ръб, оформящ лента отвън. Биконична форма. Вътрешната и част от външната повърхност са покрити със светлочервен лак с оранжев оттенък. Запазена е част.

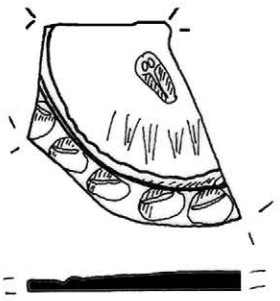
Размери: D1 160 мм; H 41 мм; деб. 5 мм. **Табло III.13**

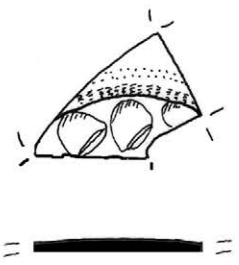
14

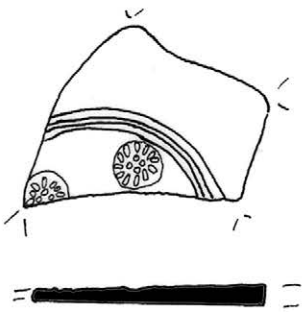
15

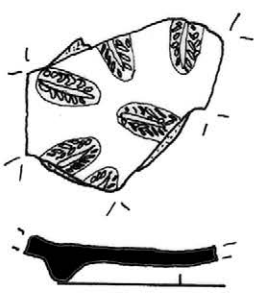
16

17

18

19

Таблица 4

9

10

14 15 16 17 18 19

Дъна на паници с щемпелована украса

14. Дъно на паница. Финопресята глина, с примеси на слюда в тестото, добила след изпичането светлочервен цвят. Бързо колело. Украса от три концентрични окръжности по периферията на дъното, затварящи кръг, в който повърхността на съда е огрубена, за да се получи релеф при нанасянето на лака. Центърът е подчертан с врязана окръжност с малък диаметър. Покритие от плътен оранжево-червен лак. Запазена е част.

Размери: деб. 5 мм. **Табло IV.14; Табло VI.14**

Местонамиране: Кв. А3. Дълб. 73.39–73.16.

Полеви инвентарен № 18, 2000.

15. Част от дъно на съд. Бързо колело. Финопресята глина с примери на фини частици сребриста слюда, добила след изпичането светлочервен цвят. Червен лак по външната повърхност, допълнително полиран. От вътрешната страна на съда, върху още влажната глина са врязани три концентрични окръжности, а в полето, затворено между външните две – дълбоки радиални линии. Запазена е част. Силно горяла – лакът е достигнал до глазиран блясък.

Размери: D3 90 мм; деб. 5–3 мм. **Табло IV.15; Табло VI.15**

Местонамиране: Сондаж № 13.

Полеви инвентарен № 33/1999 г.

Подобна декорация, но по външната част на съд: Hays 2008, pl. 53, 1052.

16. Дъно на паница. Глина, с примеси на пясък и слюда в тестото, добила след изпичането бежово-червен цвят. Бързо колело. Украса, нанесена чрез отпечатъци на пръсти в още влажната глина, които впоследствие са дорисувани, имитирайки листа. В емблемата на съда, отделена с релефна лента, дооформяна с нокти – радиално разположени отпечатъци от четка. В центъра е положен печат – вероятно стилизирано изображение на лист или палмова клонка. Следи от червен лак при по-дълбоките вдълбавания, силно горял и напукан. Запазен е фрагмент.

Размери: деб. 5 мм. **Табло IV.16; Табло VI.16**

Местонамиране: От изкопаната пръст в кв. А1–5.

Полеви инвентарен № 6, 2000.

Подобна декорация: Велков 1937, 158, обр. 147; Hayes 1972, 244, fig. 43r; 2008, 204, pl. 45, fig. 26, no. 834.

17. Дъно на паница. Глина, с примеси на пясък и слюда в тестото, добила след изпичането бежово-червен цвят. Бързо колело. Украса, нанесена чрез отпечатъци на пръсти в още влажната глина, които впоследствие са дорисувани, имитирайки листа. Оформят кръгова композиция. Емблемата на съда е отделена с релефна лента, дооформена с нокти. По повърхността ѝ – декорация, нанесена със зъбчато колело. Няколко концентрични окръжности, нанесени по същия начин личат извън релефната лента. Следи от червен лак – горял, с напукана повърхност. Много малък фрагмент.

Размери: деб. 5 мм. **Табло IV.17; Табло VI.17**

Местонамиране: северно уширение на сондаж № 5/1999 г. Насип.

18. Дъно на паница. Финопресята глина, с примеси на слюда в тестото, добила след опалването в резултат на пожара тъмнокафяв цвят. Бързо колело. Врязана украса – от концентрични окръжности по вътрешната повърхност на съда, рамкиращи композиция от щамповани дванадестлистни розети с четири точки в центъра,

отпечатани в позитив. Следи от силно горял и напукан червен лак. Запазена е част. Горяла.

Размери: деб. 4 мм. Табло IV.18; Табло VI.18

Местонамиране: Няколко фрагмента. Сондаж № 5. Дълб. 73. 61–73.48. Кв. В2/ В3. Дълб. 73.60–73.48.

Полеви инвентарен № 30, 1999; № 17, 2000.

Подобни щампи: Владкова 2011, 98, кат. № 8; Цончев 1960, 31, обр. 20; Hayes 1972, 233, fig. 40.

19. Дъно на паница. Финопресята глина, с примеси на слюда в тестото, добила след изпичането оранжево-червен цвят. Бързо колело. Ниско пръстеновидно столче. Кръгова композиция от щамповани палмови клонки по вътрешната повърхност. Следи от горял и напукан червен лак. Запазена е част.

Размери: деб. 4 мм. Табло IV.19; Табло VI.19

Местонамиране: Кв. А3. Дълб. 73.46–73.39.

Полеви инвентарен № 53, 2000.

Подобна декорация: Hayes 1972, 230, fig. 38; 2008, 160, pl. 19, no. 413.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Велков 1937: Ив. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932–1933. – Известия на Българския археологически институт, 1937, 11, 117–170.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). 1959.

Владкова 2011: П. Владкова. Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия). План на комплекса. Периодизация и видове керамични изделия. София, 2011.

Димитрова-Милчева 2008: А. Димитрова-Милчева. Луксозна керамика – импорт и местно производство от Мизия и Тракия през I–III в. сл.Хр. – В: Археология на българските земи. София, т. 3, 2008, 119–161.

Кабакчиева 2013: Г. Кабакчиева. Северноафриканска фина керамика в диоцезите Тракия и Дакия (III–VII в.) – В: In Honorem Professoris Георги Кузманов, София, 2013, 389–434.

Минчев 1976: Ал. Минчев. Късноантична вносна керамика във Варненския музей. – Известия на Народния музей - Варна, 1976, XII (XXVII), 118–122.

Минчев 1982: А. Минчев. Вносът на късноантична червенолакова керамика по западния бряг на Черно море. Известия на Народния музей - Варна, 1982, XVIII (XXXIII), 17–32.

Митова-Джонова 2006: Д. Митова-Джонова. Късноантична сива керамика с пластична декорация от Плана планина – Самоковско. – В: Spartacus II. 2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години християнство. Велико Търново, 2006, 196–201.

Пенчева (под печат): Е. Пенчева. Селище от римската епоха в м. „Дана бунар", в землището на с. Георги Добрево, общ. Любимец.

Стайкова 1989: Л. Стайкова. Производство и разпространение на т. н. „Македонска" сива тера сигилата по долината на Горна Струма. – Известия на исторически музей - Кюстендил, I, 1989, 139–156.

Цончев 1960: Д. Цончев. Трако-римският некропол в югоизточния край на Филипопол. – Годишник на Народния музей - Пловдив, 1960, IV, 121–147.

Anderson-Stojanović 1992: V. Anderson-Stojanović. Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery, Princeton, 1992.

Böttger 1982: B. Böttger. Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus. – In: Iatrus-Krivina, Bd. II, Berlin, 1982, 33–148.

Conrad 2007: Sv. Conrad. Die Gefäßkeramik. – In: Iatrus-Krivina. Bd. VI. Ergebisse der Ausgrabungen 1992–2000 (Limesforschungen, 28). Mainz am Rhein, 2007, 209–264.

Falkner 1999: R. Falkner. The Pottery. – In: A. Poulter. Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City. The Pottery and Glass. London, 1999, 57–295.

Hayes 1972: J. H. Hayes. Late Roman Pottery. London, 1972.

Hayes 1973: J. H. Hayes. Roman Pottery from the South Stoa at Corinth. – Hesperia, 42, 1973, 416–470.

Hayes 1980: J. H. Hayes. A Supplement to Late Roman Pottery. London, 1980.

Hayes 2008: J. H. Hayes. Roman Pottery. Fine Ware Imports. (The Athenian Agora, XXXII). Prinseton, New Jersey, 2008.

Kabakčieva 2005: G. Kabakčieva. Spätrömische und Frühbyzantinische importkeramik im Heutigen Bulgarien. – Acta RCRF, 39, 2005, 269–275.

Mackensen 1992: M. Mackensen. Importierte Feinkeramik aus Sadovec. – In: S. Uenze. Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien), München, 1992, 235–238.

Mocanu 2012: M. Mocanu. Notes on the Afrikan red Slip Ware Ceramics in Scythia Minor. – Studia Antiqua et Archaeologica XVIII, 2012, 319–340.

Munteanu, Papuc 1976: M. Munteanu, Gh. Papuc. La ceramique romaine tardive à décor estampé décuverte à Tomis. – Pontica, 1976, IX, 147–154.

Papuc 1973: Gh. Papuc. Ceramica romană tîrzie cudecor ştampilat descoerită la edificiul cu mosaic din Tomis. – Pontica, 1973, VI, 153–190.

Papuc 1976: Gh. Papuc. Opaiţe de import la Tomis. – Pontica, 1976, IX, 201–205.

Popilian 1976: G. Popilian. Ceramica romană din Oltenia. Craiova, 1976.

Topoleanu 2000: Fl. Topoleanu. Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris (sec. I–VII d. Ch.). Tulcea 2000.

Rauh 2001: Ch. Rauh. Zu einigen spätantiken/frübyzantinischen Gefäßen aus Karasura. – In: Karasura. Untersuchungrn zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien, Weißbach, 2001, 81–87.

North African red-slipped ware from the Roman settlement in "Dana Bunar" locality, on the territory of Georgi Dobrevo village, municipality of Lyubimets

Elena Pencheva

(Summary)

The work presents North African red-slipped ware discovered in the Roman settlement in Dana Bunar locality on the territory of the village of Georgi Dobrevo, municipality of Lyubimets. All are in fragmentary state and come from the central building of the rural estate investigated there.

The fragments represent shapes 6B, 9B, 17B, 27 and 31 according to J. Hayes' typology produced from the second half of the 2nd till the first decades of the 3rd century (Hayes 1972, 31–55). The five shapes identified are represented by 13 vessels to which other six vessels should be added with specific decoration of the bottoms. Their presence testifies that the territory of the Province of Thrace was not isolated from the new tendencies in the trade of luxury pottery during the 2nd-3rd centuries. Unfortunately, the fragmentary state of the material gives only one possibility for the reconstruction of both shape and decoration (cat. N 9). However, this example, the observations on

which are supplemented by the preserved decorated bottoms (cat. NN 14-19), gives clear indication for the preferences to concentrate the decoration in a circular emblem on the bottom, to combine incised and stamped patterns and to the use of stamps with floral motifs (palm branches, rosettes and leaves).

The presence of relatively large number of shapes and vessels of this luxury ware, originating from the rural estate, may be explained by its immediate vicinity to Via Diagonalis as well as by the access to the markets of one of the largest urban centres in the Province of Thrace – Hadrianopolis. All this suggests that the routes of penetration should be related to the maritime trade in the Aegean region. The access into the hinterland was probably realized via the ports and the trade centres along the Aegean coast and the associated routes.

Производство на „войнишка“ керамика на територията на Ratiaria

Николай Русев

След дългогодишно прекъсване, през 2013 година бяха подновени археологическите проучвания в Рациария (Димитров, Топалилов, Цветков 2014, 303-306). Заедно с разчистването резиденцията и проучването на неизвестна до сега баня от късната античност (Димитров, Топалилов, Цветков 2014, 303-306), в близост до западната крепостна стена (в укрепената територия на града) се разкриха останки от пещи за производство на битова керамика. Поради спецификата на обекта (силно нарушени структури от иманярски набези) пещите не са запазени. На терена личат няколко кръгли образувания, деструкции и солидно количество кирпич. Заедно с тях намерихме няколко цели съда, запазени в буци от стопилки и деструкции от разрушените пещи (Обр. 1). Откриха се над 100 цели и фрагментирани съда, всичките бракувани или със следи от производствена дейност.

При анализа на керамиката се регистрираха две технологични групи: лакова и т.нар. „войнишка“ керамика.

Лаковата керамика съставлява 10% от обработения материал. Всички съдове имат следи от производствена дейност (Табло I, 3). Глината е груба, с дебела сива линия в средата, а при един от съдовете с блед розов оттенък. Като примес в тестото са добавяни пясък, кварцови частици, слюда, а при амфорите и ситни камъчета. Лаковото покритие е некачествено с червен цвят, разтекъл се по стените на съдовете (Обр. 2-3). Типологически са установени купи, кани, гърнета, цедки и амфори.

Купи (Табло I, 1-4).

Могат да бъдат разделени на два типа:

Първият – големи съдове с конично-цилиндрична форма, заоблен ръб на устието, отделен с релефна линия от тялото (Табло I, 1-2). Като примес в тестото са добавяни слюда и пясък. Купите са покрити с червен, некачествен лак, разтекъл се по стените на съдовете. Диаметърът на устието е 22,0-28,0 см.

Типът е с несъмнен римски произход, с най-голямо разпространение в рамките на II-III век. Примери със сигурни стратиграфски данни имаме и до средата на V век (Falkner 1999, 174). Представените тук купи показват деградацията на типа (значително пониженото качество на лаковото покритие, заострените пропорции на съдовете) в края на III – началото на IV век.

Вторият тип обединява дълбоки цилиндрични купи със заоблен, хоризонтално отрязан ръб на устието (Табло I, 3-4). Тялото е отделено с масивен релефен пръстен. Като примес в глината са добавени кварцови частици и пясък. При един от примерите, ясно личи бракът в производството (Табло I, 3). Съдовете са покрити с червен, некачествен лак, разтекъл се по стените. Диаметърът на устието е 16,0 см.

Гърнета (Табло I, 5).

Като гърне е определен само един фрагмент. Устието е сложно профилирано с наклонени навън стени и заоблен край. Тялото е рязко отделено посредством

Обр. 1. *Цял съд в буци от стопилки и деструкции от пещите.*

Обр. 2. *Следи от некачествено червенолаково покритие върху керамиката.*

Обр. 3. *Следи от некачественото лаково покритие и производствената дейност върху съдовете.*

остра релефна линия. Диаметърът е 14,0 см. Глината е груба с дебела сива линия в средата. Лакът е червен, некачествен.

Освен в Рациария, типът вероятно е произвеждан и в ателиетата, свързани с керамичното производство на Никополис ад Иструм (Sultov 1985, 85). Датировката на съдовете е в рамките на II-IV век (Кленина 2006, 109). Въпреки разпространението на подобни съдове и в други селища през периода IV-V век (Opaiţ 1996, 229), най-вероятно в района на Рациария, типът не съществува след средата на IV век, което обяснява и слабото му разпространение в началните периоди на късната античност в града.

Кани (Табло I, 6-7).

Каните могат да бъдат разделени на два типа:

Тип I включва кани с яйцевидно тяло, тясна шия и слабо издуто, заоблено навътре устие (Табло I, 6). Глината е груба с дебела сива линия в средата. Като примес в тестото са добавени слюда и пясък. Лакът е червен на цвят, некачествен, разтекъл се по стените на съдовете. Диаметърът на устието е 4,0 см.

Датировката на типа е сходна с тази на купите от тип I. Силно разпространен в периода II-III век, значително намаляващ в късната античност (Falkner 1999, 221).

Тип II съдържа съдове със стеснена, цилиндрична шия, уребрена с релефни пръстени (Табло I, 7). Устието е издължено с няколко релефни линии в основата. Дръжката е кръгла с две надлъжни канелюри. Глината е груба с дебела сива линия в средата. Като примеси са добавени кварцови частици и пясък. Лакът е червен, некачествен, разтекъл се по стените. Диаметърът на устието е 7,0 см.

Подобни кани са известни от комплекс 7 в Нове с една широка датировка в рамките на III-V век (Klenina 2006, 54)

Цедки (Табло I, 8).

Определена е една цедка (Табло I, 8). Запазено е равно дъно. Глината е груба с дебела сива линия в средата с примеси от кварцови частици и пясък. Лаковото покритие е некачествено с червен цвят.

Развитието на тези съдове в производствения център на Рациария не може да бъде сигурно проследено, тъй като е известен само един фрагмент – дъно.

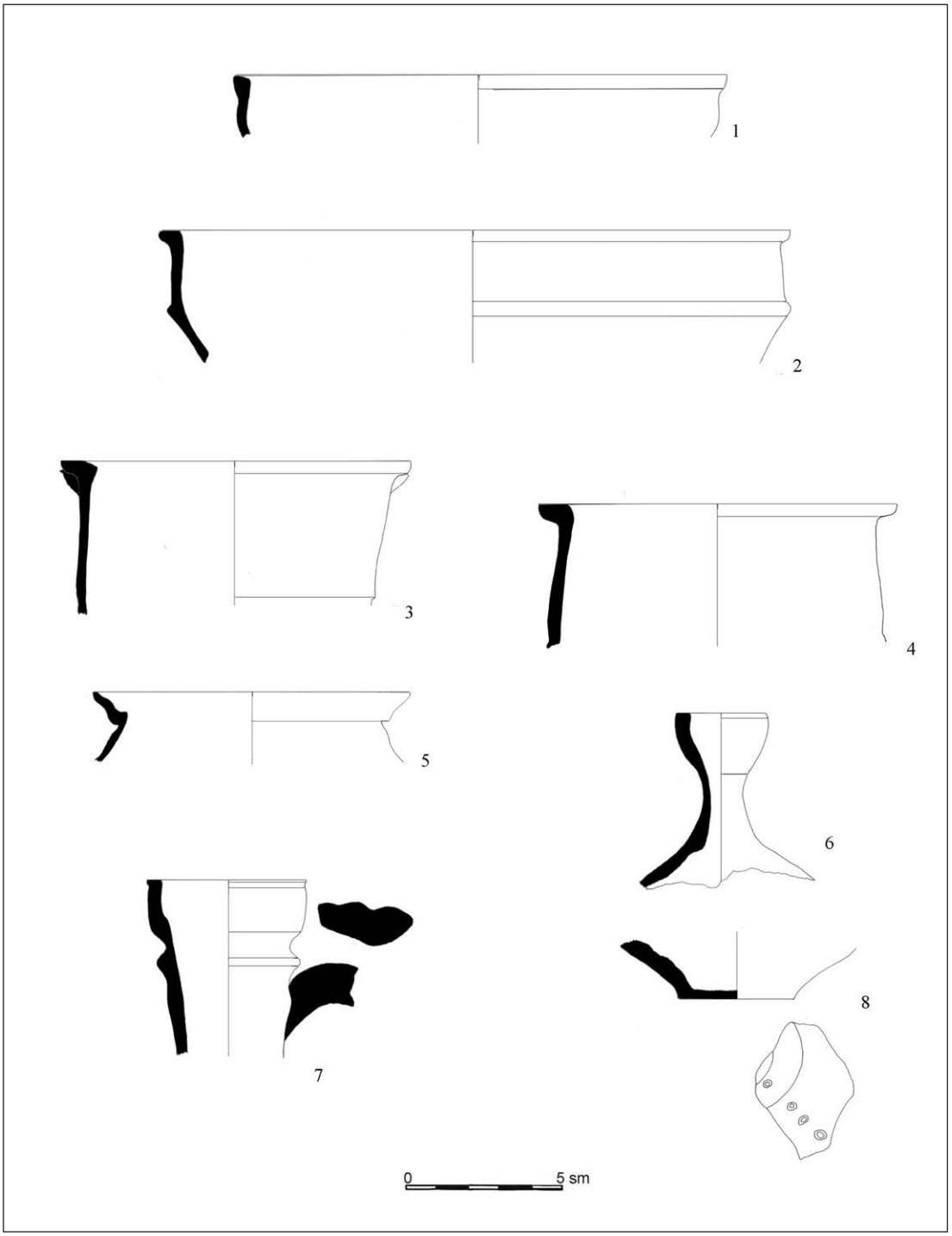
Амфори (Табло II, 9-11).

Регистрирани са три типа амфори.

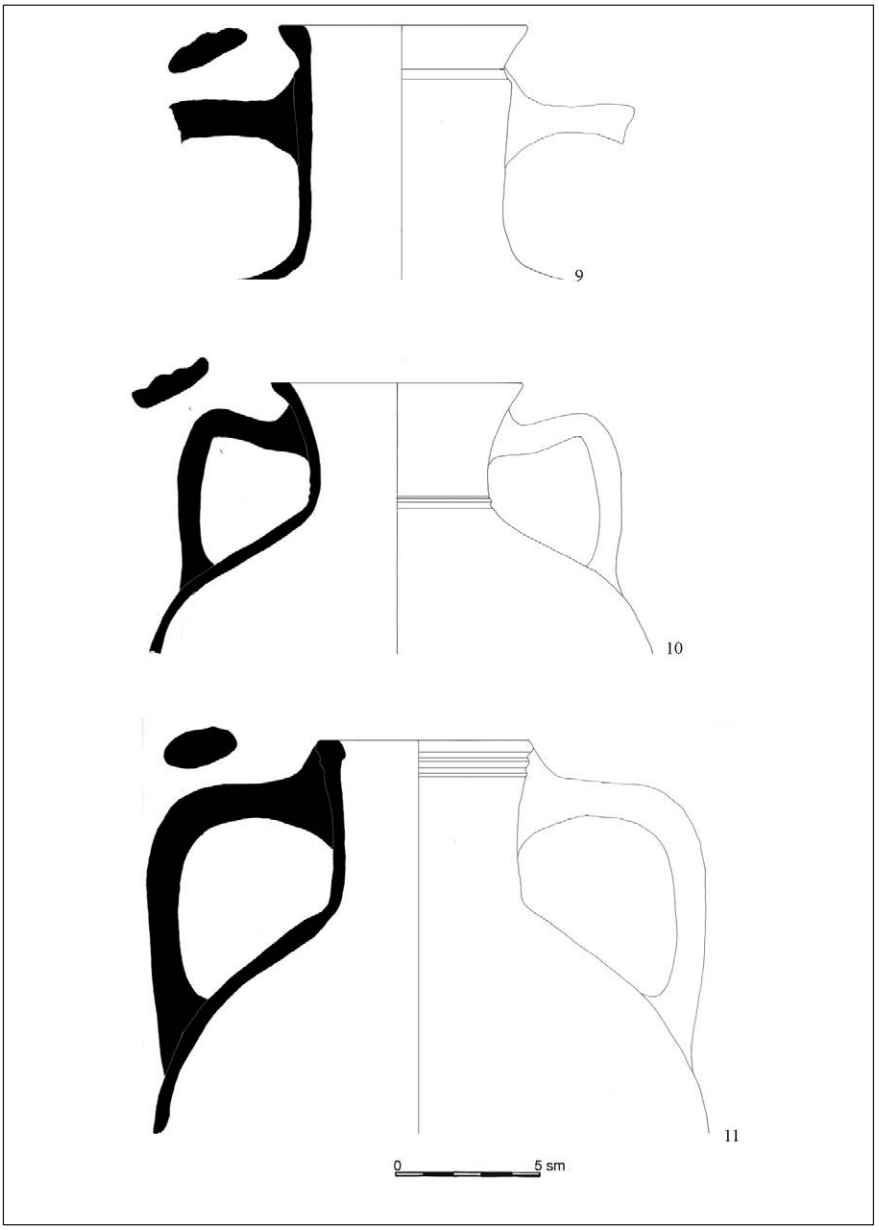
Първият тип – амфори с удебелено устие, отделено от високата цилиндрична шия с масивен остър релефен ръб (Табло II, 9). Тялото е яйцевидно, дръжките Г-образни с две надлъжни канелюри. Глината е груба с дебела сива линия в средата. Като примес в тестото са добавени, кварцови частици, пясък и ситни камъчета. Амфорите са покрити с червен лак, разтекъл се по стените вследствие производствената дейност. Диаметърът на устието е 12,0 см.

Подобни амфори са известни от територията на Никополис ад Иструм (Falkner 1999, 158). Т. нар. контекстна система на обекта обаче до голяма степен обърква автора и той поставя подобни съдове в ранновизантийската епоха (Falkner 1999, 158), вероятно вземайки предвид и несъмнените прилики с късноантичните амфори от типа LRA1.

Вторият тип – яйцевидни амфори с фуниевидно устие (Табло II, 10). Тялото е отделено от устието посредством един малък остър и един масивен релефен пръстен. Дръжките са Г-образни издължени в най-външната си точка с две надлъжни

Табло I. *Лакова керамика. 1-2. Купи с цилиндрично-конична форма; 3-4. Цилиндрични купи; 5. Гърнета; 6-7. Кани; 8. Цедки.*

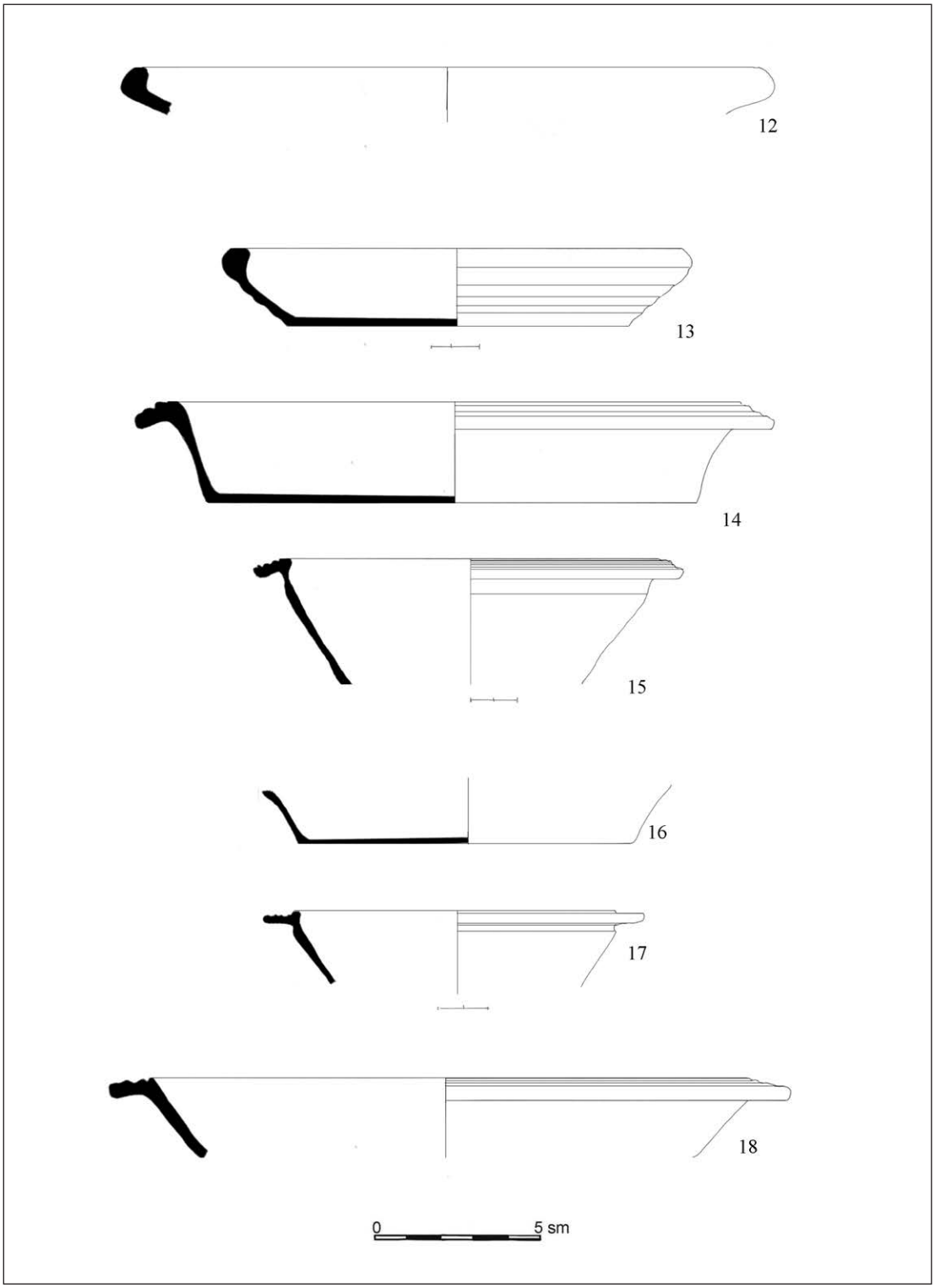

Табло II. 9-11. Трапезни амфори.

канелюри. Глината е груба с дебела сива линия в средата. При омесването на тестото са добавени кварцови частици, пясък и ситни камъчета. Съдовете са покрити с червен, некачествен лак, разтекъл се по стените. Диаметърът на устието е 12,0 см.

Амфори с подобно оформление на дръжките, но с различия най-вече в устието са известни от Никополис ад Иструм с датировка най-общо във II-III век (Falkner 1999, 231).

Третият тип обединява яйцевидни амфори с цилиндрично устие с множество релефни пръстени в основата (Табло II, 11). Устието е удебелено, завито навътре. Дръжките са дъговидни с елипсовидно сечение. Глината е груба с дебела сива линия в средата. Като примеси са използвани пясък, кварцови частици и ситни ка-

Табло III. 12-13. Паници, Рациария тип I; 14-18. Паници, Рациария тип II.

Обр. 4. *Късноримска светлоглинена чашка от частна колекция в Златоград.*

мъчета. Лакът е некачествен, разтекъл се по стените, с червен цвят. Диаметърът на устието е 11,0 см.

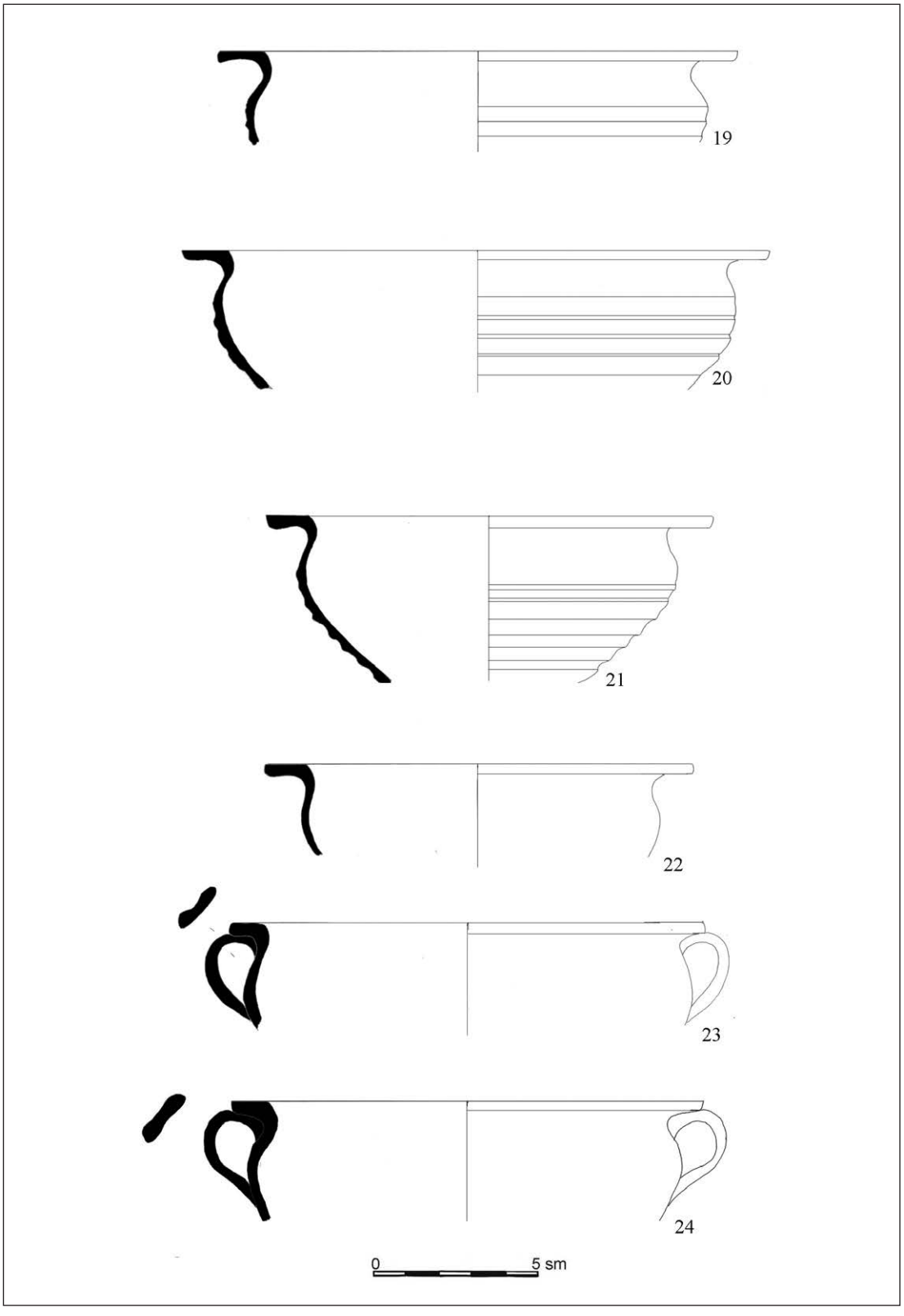
Типът е широко разпространен в периода на V-VI век (Opaiţ 2003, 217; Кузманов 1985, 25). По всичко изглежда, че развитието на този тип трапезни амфори най-вероятно започва в началните периоди на късната античност като съдове с лаково покритие и запазва развитието си в деградирал вид до началото на VII век (Кузманов 1985, 25).

„Войнишка“ керамика

При обработката на материалите от Кастра Мартис, Гергана Кабакчиева предлага терминът „късноримска светлоглинена“ керамика за тази специфична група (Кабакчиева 2005, 92-93). Тя е особено популярна в района на Долнодунавския лимес. Пъотър Дичек прави обстоен анализ и съвсем правилно дава определение „Долнодунавски каолинови изделия“, които от своя страна са основно използвани от войниците (Dyczek 2016, 244-246), от където се придържаме към термина „войнишка“ керамика. Напоследък се откриха достатъчно съдове от сигурно датирани комплекси (ями) от територията на Сексагинта Приста с датировка в средата – края на III век (Върбанов 2012, 24-25) и некрополите на кастела (Русев 2011, обр. 3, 3). Керамиката от този тип се среща спорадично във вътрешността на провинциите. Регистрирана е в римската вила край Кралев дол, Пернишко (Найденова 1985, 74). Непубликувани примери са известни от Залдапа. Особен интерес представлява една цяла чаша, от частна колекция, намираща се в Златоград (Обр. 4). Макар и без стратиграфски данни, съдът със сигурност е открит в района, което показва разпространението на тази специфична група на територията на Западните Родопи.

Форми, идентични с тези от откритите пещи са анализирани вече при публикацията на керамиката от старите разкопки на Рациария (Кузманов, Грудев 2013, обр. 91), но не са разгледани като самостоятелна група, а са включени в трапезната керамика (Кузманов, Грудев 2013, 337-388), което от своя една страна е правилно, но пък от друга, групата е ясно разграничима и би трябвало да се разглежда като самостоятелна.

Разглеждайки „войнишката“ керамика от Рациария, тя може да бъде разделена на: паници, купи, кани-ойнохоета, чаши, гърнета и капаци. Поради факта, че

Табло IV. 19-21. Купи, Рациария тип I, вариант а; 22. Купи, Рациария тип I, вариант в; 23-24. Купи, Рациария тип II.

данните, които са представени за тази специфична група, могат да послужат като една добра основа при бъдещи изследвания в по-мащабен териториален и хронологичен обхват, то това позволява определянето на типове, които могат да носят названието на обекта епоним – Рациария.

Паници (Табло III, 12-18)

Сравнително малка част от групата. Представени са два основни типа. Всички съдове са изработени белезникаво или бледожълта глина с примес от фин кварцов пясък и са бракувани или имат видими следи от производствена дейност.

Тип I (Табло III, 12-13)

Паниците от този тип са изработени от глина със слоеста структура и белезникаво до бледожълт цвят. Като примес е добавян фин кварцов пясък.. Устието е удебелено, завито навътре. Тялото на паниците е покрити от плитки релефни линии. Дъно – равно. Диаметър на типа е сравнително голям от 26,0 до 38,0

Паниците са аналогични на публикувани примери от вилата при Кралев дол (Найденова 1985, 28). Датировката на типа може да бъде отнесена в края на III – началото на IV век.

Тип II (Табло III, 14-18)

Типът обединява значително повече примери от първия. Технологичните данни са същите – слоеста структура, глина с бледожълт или белезникав оттенък и примес от фин кварцов пясък. За разлика от предходният, чиято форма е непозната преди това, при изработката на този тип за взаимствани вече известни такива. Диаметърът варира от 24,0 до 33,0 см.

Подобни на типа съдове са известни в територията на дн. Сърбия (Brukner 1981, т. 68, 54-56) и Румъния, където са датирани във втората половина на III – началото на IV век (Popilian 1976, 124). В ранноримската епоха тези съдове са наречени плата (Brukner 1981, 181), към IV век вече са широко имитирани с различно покритие е разнообразие във формите (Brukner 1981, 181).

Купи (Табло IV, 19-24; Табло V, 25-30; Табло VI, 31-33).

Това е най-многобройната категория съдове. Всички и фрагменти носят следи от производствена дейност или са бракувани. Глината е с примес от фин кварцов пясък, слоеста структура и бледожълт цвят. На база различията при оформянето на устието могат да бъдат разделени няколко типа.

Тип I (Табло IV, 19-22)

Първият тип обхваща сферични купи, които могат да бъда разделени два варианта на база набраздяване на тялото.

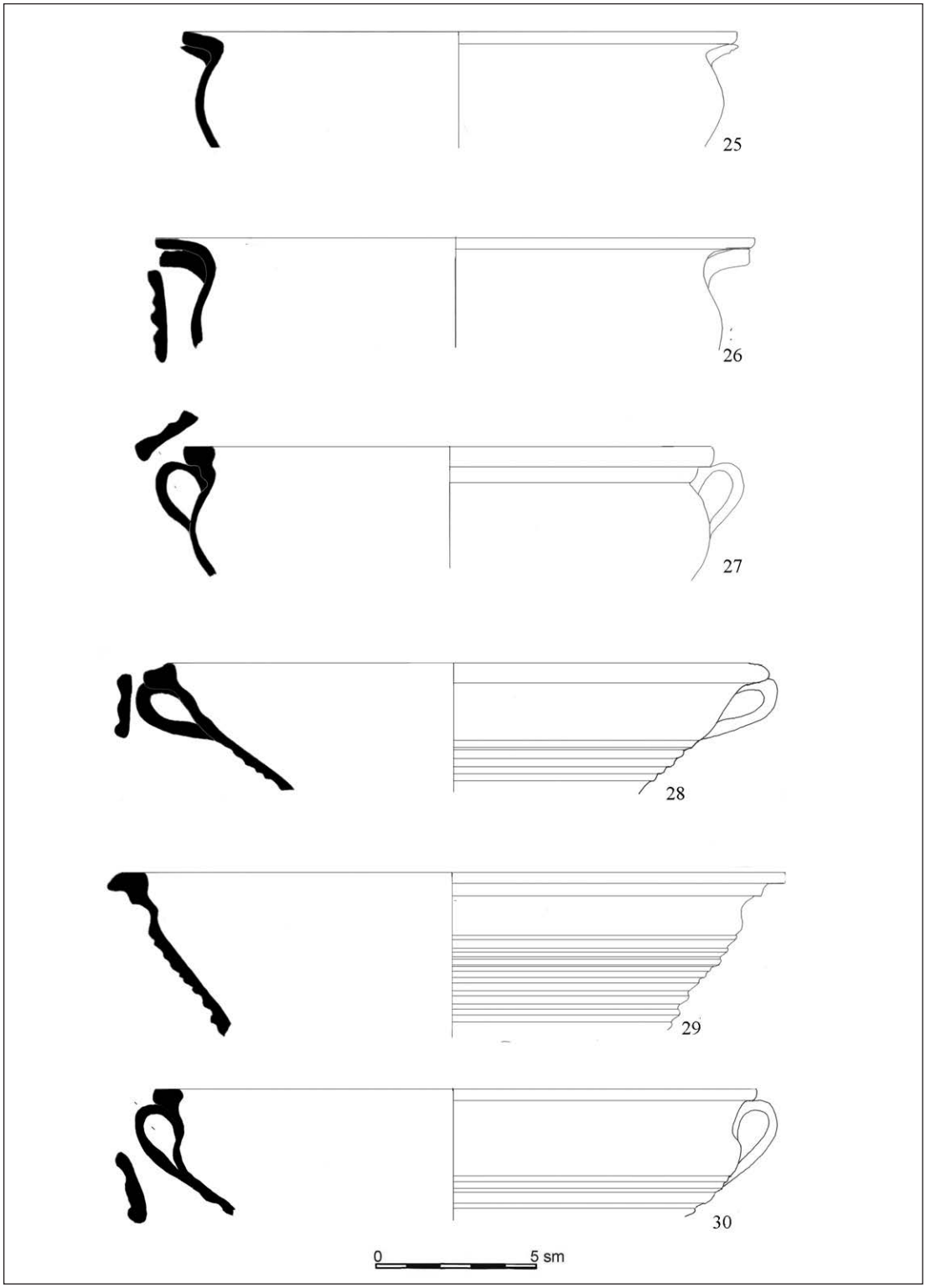
Вариант А (Табло IV, 19-21)

При първия вариант, купите са набраздени в централната част с плитки жлебове. Глината е бледожълт цвят и примес от фин кварцов пясък. Структура – слоеста. Съдовете се характеризират с широк хоризонтален бордюр. За сега са известни само примери без дръжки. Диаметърът на устието е в рамките на: 19,0-25,0 см.

Вариант В (Табло IV, 22)

Технологичните данни на вторият вариант за същите. Разликата е, че тялото на съдовете е гладко. Средни размери: диам. у. 18,0 см.

Купите съответстват на купите от тип III, вариант от Рациария (Кузманов, Грудев 2013, 346).

Табло V. 25-26. Купи, Рациария тип III; 27. Купи, Рациария тип IV; 28-29, Купи, Рациария тип V; 30. Купи, Рациария тип VI.

Тип II (Табло IV, 23-24).

Вторият тип, обединява полусферични купи отново с хоризонтален, но, малко по-тесен бордюр. Всички съдове са с две дръжки с S-овиден профил. Глината е бледожълта със слоеста структура. Среди размери: диам. у. 20,0 см.

Купите отговарят на купите от тип I по типологията на Г. Кузманов (Кузманов 1985, 39) и на тип по началната типология за трапезната керамика от Рациария (Кузманов, Грудев 372, табло V, кат. 40). Донякъде подобни са и няколко купи от разкопките на Кастра Мартис (Кабакчиева 2005, 94) с разликата, че при тях бордюрът е наклонен навътре (Кабакчиева 2005, 94). Както е известно, формата е популярна през II-III (Кузманов 1985, 39), като в деградирал вид съществува и през късната античност (Кузманов 1985, 39). Прави впечатление, че формите от светлоглинената песъклива керамика са значително сферични и заоблени. Липсват някои от характерните за съдовете остри белези или набраздявания на тялото.

Тип III (Табло V, 25-26).

Следващият тип е от сферични паници с широк, наклонен навътре бордюр. Съдовете са с две дръжки. Тялото е гладко, подобно на купите от тип II, но значително по-разширено и по-остри пропорции. Глината е бледожълта със слоеста структура. Като примес е добавян фин кварцов пясък. Средни размери: диам. у. 24,0-26,0 см.

Датировката на типа вероятно е идентична с тази на купите от тип II. Разликата е в по-големия диаметър на съдовете и наклоненото навътре устие.

Тип IV (Табло V, 27).

Тип четири обединява купи със сферично тяло с две дръжки и квадратно оформен ръб на устието. Глината е бледожълта със слоеста структура. Като примес е добавян фин кварцов пясък. Характерна особеност в случая е отделянето на устието от тялото посредством ясно разграничим релефен пръстен. Средни размери: диам. у. 23,0 см.

Подобни форми са определени при изследването на керамичният комплекс от старите разкопки на Рациария (Кузманов, Грудев 2013, 395) и Кастра Мартис (Кузманов 2005, 133). Датировката е в рамките на IV-V век.

Тип V (Табло V, 28-29).

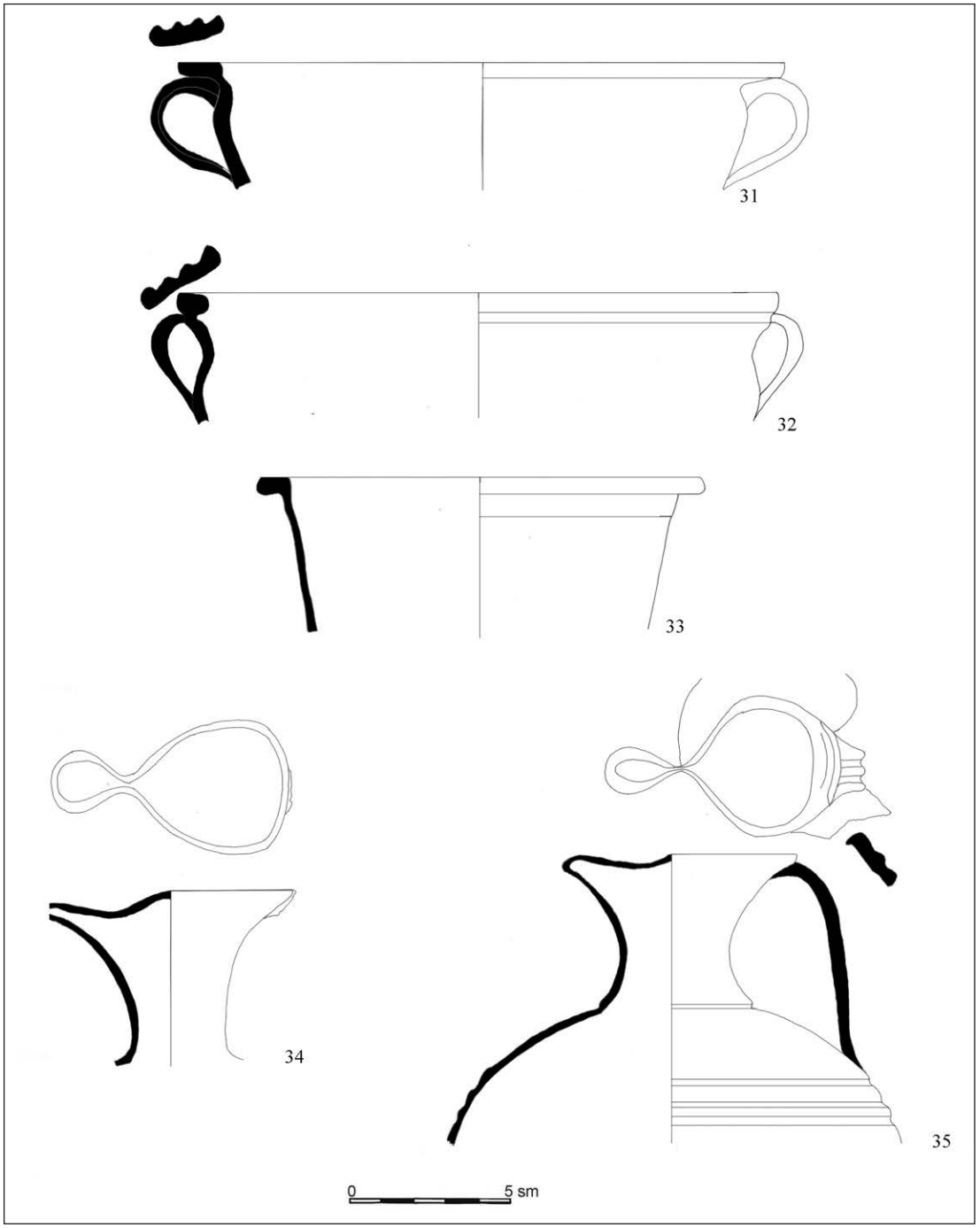
Дълбоки, двойно конусовидни купи с удебелено слабо увиснало навън устие. Структурата е слоеста, глина – бледожълта с примес от фин кварцов пясък. Купите могат да бъдат с или без дръжки. Тялото е двойно конусовидно, покрито с плътни пояси от плитки и широки жлебове. Средни размери: диам. у. 25,0-29,0 см.

Формата е нестандартна и почти непозната. Не е изключено, производството на типа да е свързано специално с това на светлоглинестата песъклива керамика.

Тип VI (Табло V, 30).

Двойно-конусовидни купи с квадратно оформено, заоблено устие. Структурата е слоеста. Глина – бледожълта с примес от фин кварцов пясък. Под устието от вътрешната страна се наблюдава вдлъбване. Долната половина на тялото е покрита с пояс от плитки жлебове. Средни размери; диам. у. 26,0 см.

Формата е донякъде аналогична с купите от тип VI. Подобни съдове са известни от II (Brukner 1981, 98), но са популярни през V век (Topoleanu 2000, 120; Böttger 1982, 62; Opaiț 1996, 106). Купите от Рациария се отнасят към периода от края на III – IV век.

Табло VI. 31. Купи, Рациария тип VII; 32. Купи, Рациария тип VIII; 33. Купи, Рациария тип IX; 34-35. Ойнохета, Рациария тип I.

Тип VII (Табло VI, 31).

Сферично-конични купи с широк бордюр. Съдовете са изработени от бледожълта глина със слоеста структура и примес от фин кварцов пясък. Тялото е двойно конусовидни, гладко с две дръжки. Средни размери: диам. у. 26,0 см.

Типът има сходни белези с купите от тип IV, вариант 2 от трапезната керамика на Рациария (Кузманов, Грудев 2013, 346), с датировка в IV – първата половина на V век (Кузманов, Грудев 2013, 347).

Тип VIII (Табло VI, 32).

Сферично-конични купи с квадратно устие. Глината е бледожълта, със слоеста структура и примес от фин кварцов пясък. Устието е квадратно, с ясно изразено вдлъбване от вътрешната страна. Съдовете са с две дръжки. Горната половина на тялото е отделена от долната посредством масивен релефен пръстен. Средни размери: диам. у. 26,0 см.

Сравнително нестандартна форма. При показания съд, ясно личат следите от производствена дейност. Датировката може да бъде отнесена в рамките на IV – първата половина на V век.

Тип IX (Табло VI, 33).

Дълбоки цилиндрични купи с хоризонтален, средно широк бордюр. Глината има същите технологични данни като другите типове. Тялото е гладко. Само в горната половина по нивото на устието са разположени релефни линии. Средни размери: диам. у. 38,0 см.

Слабо популярна и известна форма с късноримска датировка.

Ойнохоета (Табло VI, 34-35).

Определени са няколко такива съда. Устието е дву в редки случаи три или четирилистно. Съдовете са снабдени с една дръжка с няколко напречни канелюри, излизаща под ръба на устието. Шия – стеснена в централната част, разширяваща се към тялото и устието. Прехода между шията и тялото е загатнат с релефен пръстен. Тялото – сферично, покрито с плитки широки жлебове. Средни размери: диам. у. 10,0 см.

Кани-ойнохое тип VI по Кузманов с датировка в IV – първата половина на V век (Кузманов 1985, 34).

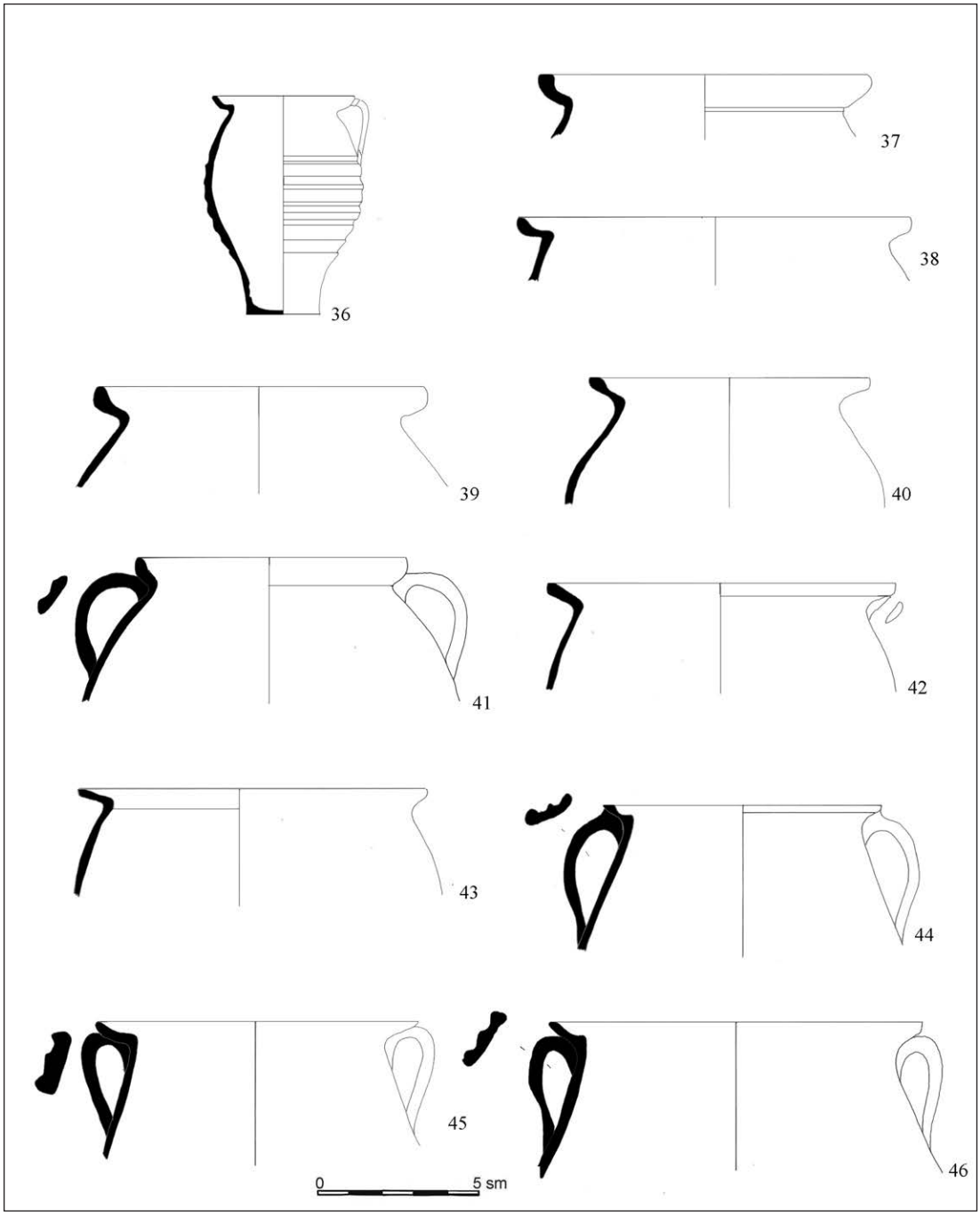
Чаши (Табло VI, 36).

Регистриран е само един тип чаши. Глина е бледожълта с примес от фин кварцов пясък. Структурата на съдовете е слоеста. Устието е малко, извито с вдлъбване от вътрешната страна, отделено от тялото с остра релефна линия. Съдовете са снабдени с една малка, плътно прикрепена за тялото дръжка с елипсовидно сечение. Тялото е издължено, сферично, покрито с плитки широки жлебове. Дъно – масивно, равно. Средни размери: диам. у. 9,2; вис. 14,4; диам. д. 4,4 см.

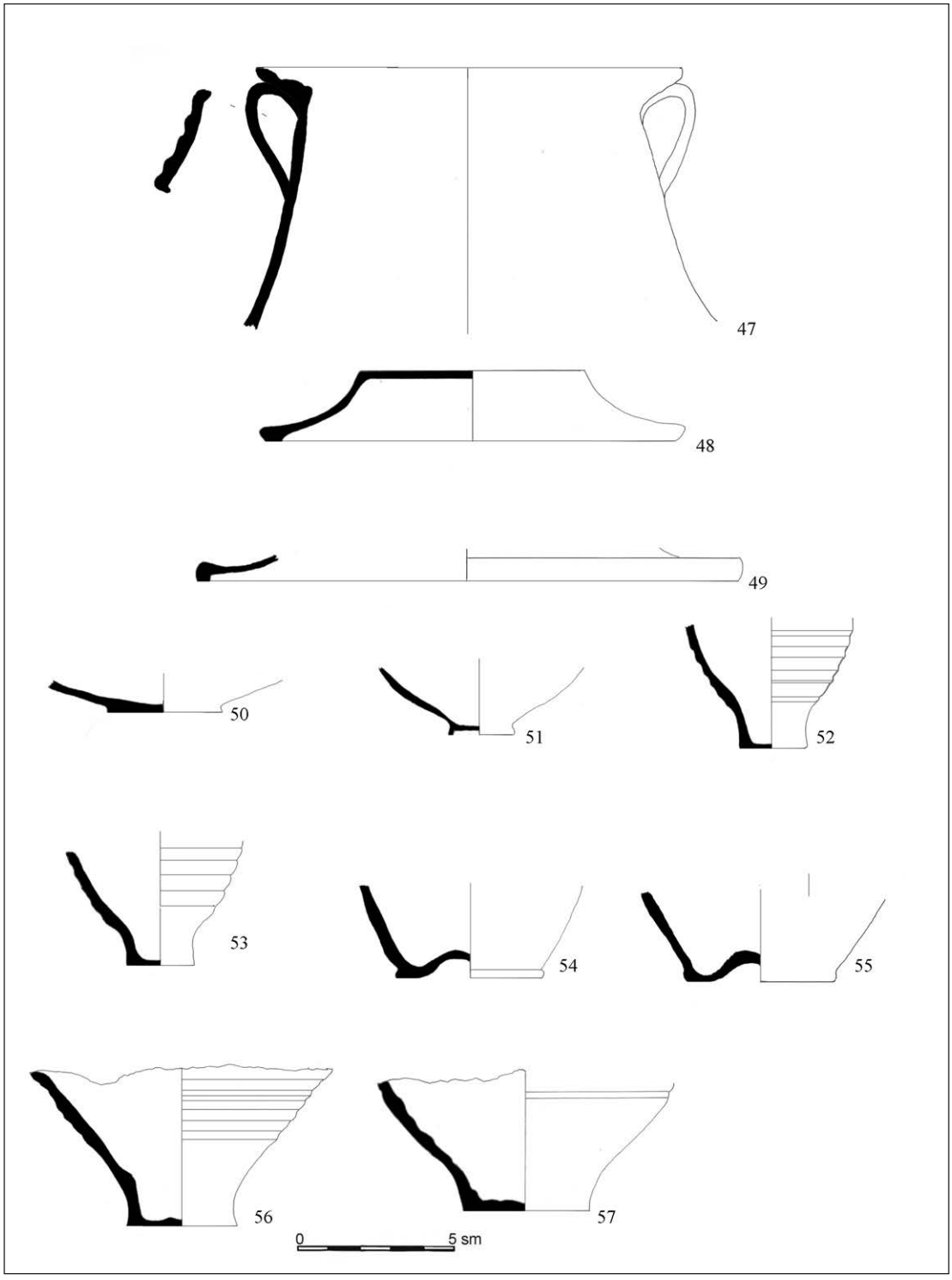
Чашите отговарят на тип V, вариант 1 по типологията на Кузманов и Грудев за трапезната керамика от Рациария (Кузманов, Грудев 2013, 351). Данни са подобни типове имаме от II до IV век (Кузманов, Грудев 2013, 351). Подобни чашки са известни от Дуросторум (Mușeteanu 2003, 70-71), Сексагинта (Русев 2011, обр. 3, 3) в Румъния (Popilian 1976, 105-17).

Гърнета (Табло VII, 37-46; Табло VIII, 47).

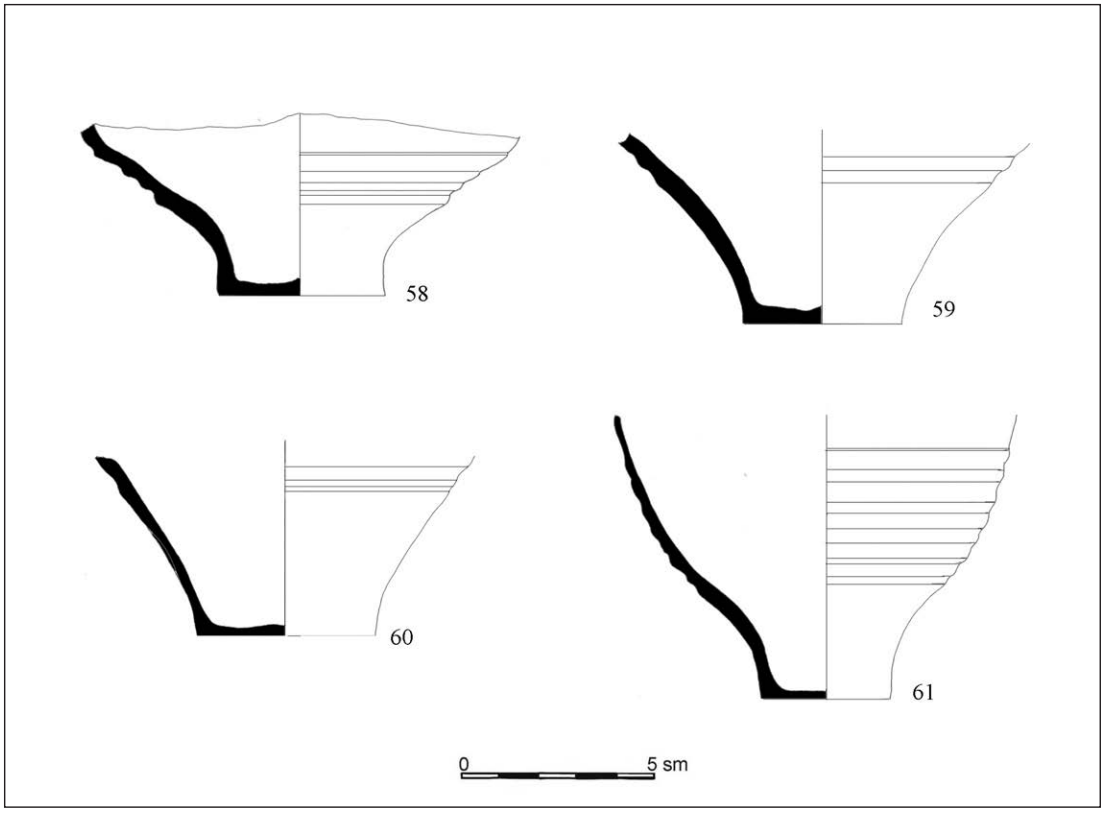
Това е втората най-многобройна категория съдове в състава на светлоглинената пескълива керамика след купите. В зависимост от начина на оформяне на

Табло VII. 36. Чаши, Рациария тип I; 37-38. Гърнета, Рациария тип I; 39-41. Гърнета, Рациария тип II, вариант A; 42-43. Гърнета, Рациария тип II, вариант B; 44-46. Гърнета, Рациария тип III.

Табло VIII. 7. Гърнета, Рациария тип III; 48-49. Капаци, Рациария тип I; 50-57. Дъна.

Табло IX. 58-61. Дъна.

устието, от там и на тялото могат да бъдат разделени няколко типа.

Тип I (Табло VII, 37-38).

Обхваща гърнета с изправено, удебелено устие. Глината е бледожълта с примес от фина кварцов пясък. Гърнетата са с дълбоко оформен жлеб за капа. Устието е удебелено, завито навътре, отделено от тялото с остър релефен пръстен. Средни размери: диам. у. 14,0-17,0 см.

Тип II (Табло VII, 39-43).

Вторият тип се състои от гърнета със сферична форма който могат да бъдат разделени на два варианта в зависимост оформянето на устието. И при двата варианта, структурата е слоеста глина – бледожълта с примес от фин кварцов пясък.

Вариант А (Табло VII, 39-41)

Устието е завито навън, полегато с оформен жлеб за капак, отделено от тялото посредством остра релефна линия. Тялото – сферично. Средни размери: диам. у. 11,5-14,0 см.

Вариант В (Табло VII 41-43)

Сферично тяло. Устие без ясно изразен жлеб за капак, отделено от тялото с релефна линия. Вариантът най-вероятно е бил с две дръжки. Средни размери: диам. у.11,5-25,0 см.

Типът, заедно с гърнетата тип I е често на срещан на територията на Рациария (Кузманов, Грудев 2013, 353). Разпространен е и на територията на близко намираща се предполагаема Кастра Мартис (Кузманов 2005, 135). Според многото анало-

гии от Кралев Дол и вилата при Ивайловград, типове I и II, могат да бъдат датирани в IV век (Кузманов 2005, 135).

Тип III (Табло VII, 44-46; Табло VIII, 47).

Типът обединява значително големи и дълбоки по размери гърнета със сферично-цилиндрично тяло. Глината е бледо и белезникаво-жълта с примес от фин кварцов пясък. Устието е наклонено навън, удебелено в края с оформен жлеб за капак. Дръжки са дъговидни, издължени, започващи под ръба на устието с три или повече надлъжни канелюри. Тялото – сферично до цилиндрично, издължено. Средни размери: диам. у. 12,0-19,0 см.

Гърнетата от типа са широко разпространени, но публикуваните са тях данни са сравнително малко. Срещат се на територията на Сексагинта Приста в ями от втората половина на III век (Върбанов 2012, 24-25) и в комплекс 8 от Нове с преобладаващи материали от II-IV век (Кленина 2006, 57).

Капаци (Табло VIII, 48-49)

Определен един тип капаци с изключително големи размери. Технологията на съдовете е еднаква с тази на другите категории. Характерна особеност е липсата на дръжка. Капаците приличат на обратно обърнати големи купи. Устието е силно извито, отделено с ясно изразена релефна линия от тялото. Тяло – с форма на разлат пресечен конус. Средни размери: диам. у. 24,0-36,0.

Капаците са известни от Нове и Сингидунум, с датировка в IV век (Кленина 2006, 120).

Дъна (Табло VIII, 50-57; Табло IX, 58-61).

Поради редица специфични особености дъната ще бъда разгледани отделно. Някои със сигурно могат да бъдат причислени към групата на чашите (51-53), други към т. нар. трапезни амфори (54-55). Няколко други дъна, вероятно са част от гърнета (56-61). При всички фрагменти има ясно видими следи от производствена дейност или бракувана продукция. Глината е белезникава или бледожълта със слоеста структура и примес от фин кварцов пясък.

***

Макар и пещите да не са запазени на терена, имаме сигурни индикации (множество бракувана продукция и съдове в буци и стопилки от деструкциите), които дават сведения за един неизвестен до сега производствен център на територията на Рациария.

Неговото локализиране във вътрешната част на града зад западната крепостна стена едва ли е случайно. Данни за външни водопроводи, доставящи необходимото количество вода и наличие на металургична производствена дейност са вече проучвани в близост до пещите (Атанасова 1995, 76). От друга страна именно през този период втората половина на III – началото на IV век, поради съображения за сигурност, ателиетата за производство на керамика се прибират зад крепостните стени, което от своя страна влошава качеството на производство (Кузманов 1985, 56).

На територията на Рациария за пръв път се доказва сигурно производство на керамични изделия. В пещите са произвеждани лакова и ,,войнишка“ керамика.

Лаковата керамика е значително малко. Производството е некачествено и вероятно предназначено са по-тесен кръг на разпространение, докато това на песъ-

кливата керамика е значително по-мащабно. Продукцията е изключително разнообразна. Произвеждани са паници, купи, чаши, гърнета, кани-ойнохое, капаци. Освен това типовете са разнообразни и с доста варианти и интересни форми. Някои от тях произхождат от римската епоха, друга част започват развитието си именно към края на III – началото на IV век. За датирането на работилницата в този период спомагат множеството аналогии и специфичната керамика, която те са произвеждали. Освен това в тази зона на металургично производство, са засвидетелствани и глинени водопроводи за осигуряване на необходимото количество вода (Атанасова 1995, 77). В намерената шлака е открита медна монета от IV век (Атанасова 1995, 76).

Въпросът, който може да бъде поставен с настоящето изследване е свързан с произхода и разпространението на т. нар. ,,войнишка" керамика. Групата е известна най-вече в селищата и селищните структури по Дунавския лимес. Като изключим няколко известни до сега съда и споменати от нас такива, тя почти не се среща във вътрешността на страната. Разпространението ѝ най-вече в територията около р. Дунав и то в един период от втората половина на III – началото на IV век, свързан с важни икономически и исторически събития, поставя въпроса дали производството на тази керамика може да бъде свързано с дислокацията на новите легиони и войскови части тук. Това най-вероятно е така, но само бъдещи проучвания в селищата по поречието на реката могат да докажат или опровергаят тази хипотеза.

КАТАЛОГ[1]

1. Купа – устие; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата; примес – слюда и пясък; лак – некачествен, червен, разтекъл се по стените; устие – заоблено с околовръстен ръб; тяло – конично-цилиндрично.

Диам. у. 22,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. вис. 2,4.

2. Купа – устие; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата; примес – слюда и пясък; лак- некачествен, червен, разтекъл се по стените; устие – заоблено с околовръстен ръб; тяло – конично-цилиндрично, разделено на две с остра релефна линия.

Диам. у. 28,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. вис. 5,9.

3. Купа – устие; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата; примес – кварцови частици и пясък; лак – некачествен, разтекъл се по стените; устие – удебелено, заоблено с наклонен навътре ръб; тяло – цилиндрично.

Диам. у. 16,0; Дебел. ст. 0,6; Зап. вис. 7,3.

4. Купа – устие; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата и розов оттенък; примес – кварцови частици и пясък; лак – некачествен, червен, разтекъл се по стените; устие – удебелено, заоблено с наклонен навътре ръб; тяло – цилиндрично.

Диам. у. 16,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. вис. 6,4.

[1]**Съкращения използвани в каталога:**
Диам. у. – диаметър на устието
Вис. – височина
Зап. вис. – запазена височина
Дебел. ст. – дебелина на стената
Диам. д. – диаметър на дъното
Всички размери в сантиметри

5. Гърне – устие; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата; примес – пясък; лак – некачествен; устие – сложно профилирано, наклонено с ясно изразен жлеб за капак; тяло – цилиндрично, отделено от устието с остра релефна линия.

Диам. у. 14,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. вис. 3,4.

6. Кана – устие; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата; примес – слюда и пясък; лак – некачествен, разтекъл се по стените; устие – заоблено, завито навътре; шия – тясна, разширяваща се към тялото; тяло – сферично.

Диам. у. 4,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. вис. 8,0.

7. Кана – устие; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата; примес – ситни кварцови частици; лак – некачествен, разтекъл се по стените; устие – изправено, набраздено с няколко релефни пръстена; шия – тясна; дръжка – с няколко напречни канелюри.

Диам. у. 7,0; Дебел. ст. 0,6; Зап. вис. 7,8.

8. Цедка – дъно; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата; примес – кварцови частици и пясък; лак – некачествен, разтекъл се по стените; дъно – равно.

Дебел. ст. 0,5; Зап. вис. 5,0; Диам. д. 3,0.

9. Амфора – устие с две дръжки; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата; примес – кварцови частици, пясък и ситни камъчета; устие – удебелено, отделено от тялото с остър релефен пръстен; тяло - сферично; дръжки – Г-образни с напречно сечение.

Диам. у. 12,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. вис. 12,6.

10. Амфора – горна половина; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата; примес – слюда и кварцови частици; лак – некачествен, разтекъл се по стените; устие – заоблено, изнесено навън; шия – стеснена в централната част, отделена от тялото с остър релефен пръстен; тяло – сферично; дръжки – дъговидни, изнесени навън с две напречни канелюри.

Диам. у. 12,0; Дебел. ст. 0,6; Зап. вис. 12,4.

11. Амфора – горна половина; брак; глина – груба с дебела сива линия в средата; примес – кварцови частици, пясък и ситни камъчета; лак – некачествен, разтекъл се по стените; устие – удебелено, завито навътре с няколко релефни пръстена в основата; тяло – сферично; дръжки – дъговидни с кръгло сечение.

Диам. у. 11,0; Дебел. ст. 0,7; Зап. вис. 19,1.

12. Паница – устие; брак; глина – добре пречистена с белезникавожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – удебелено, завито навътре;

Даим. у. 26,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. вис. 2,0.

13. Паница – цял профил; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – кварцови частици и пясък; структура – слоеста; устие – удебелено, завито навътре; тяло – набраздено с плитки широки релефни линии; дъно – масивно, равно.

Диам. у. 38,0; Дебел. ст. 0,7; Вис. 6,6; Диам. д. 28,0.

14. Паница – цял профил; брак; глина – добре пречистена с белезникавожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – широк наклонен бордюр с няколко вдлъбнати линии по него; тяло плитко; дъно - равно;

Диам. у. 24,0; Дебел. ст. 0,4; Вис. 4,5; Диам. д. 20,5.

15. Паница – устие; брак; глина – добре пречистена с белезникавожълт цвят;

примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – оформен широк бордюр, наклонен навън с няколко вдлъбнати линии в него; тяло – двойно-конично, дълбоко.

Диам. у. 33,0; Дебел. ст. 0,8; Зап. вис. 5,7.

16. Паница – дъно; брак; глина – добре пречистена с белезникавожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; тяло – плитко; дъно – равно.

Дебел. ст. 0,3; Зап. вис. 2,4; Даим. д. 14,0.

17. Паница – устие; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – оформен широк бордюр, вдлъбнат с няколко вдлъбнати линии в него; тяло средно до дълбоко.

Диам. у. 27,0; Дебел. ст. 0,7; Зап. вис. 6,0.

18. Паница – устие; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – с оформен широк бордюр, наклонен навън с няколко вдлъбнатини в него; тяло – двойно конично, широко.

Диам. у. 25,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. вис. 3,5.

19. Купа, устие; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – хоризонтално със средно широк бордюр; тяло – сферично, набраздено в най-широката част с плитки жлебове.

Диам. у. 22,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 4,0.

20. Купа, устие; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и фини кварцови частици; структура – слоеста; устие – хоризонтално с широк бордюр; тяло – сферично, набраздено в най-широката част с плитки жлебове.

Диам. у. 25,0; Дебел. с. 0,5; Зап. в. 6,0.

21. Купа, устие; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фини кварцови частици и пясък; структура – слоеста; устие – хоризонтално с широк бордюр; тяло – сферично, набраздено в най-широката част с плитки жлебове.

Диам. у. 19,0; Дебел. ст. 0,6; Зап. в. 7,5.

22. Купа, устие; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – хоризонтално с широк бордюр; тяло – сферично, гладко.

Диам. у. 18,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 4,0.

23. Купа, устие с дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – заоблено, хоризонтално с широк бордюр; дръжки – дъговидни, елипсовидни с една напречна канелюра; тяло – сферично, гладко.

Диам. у. 20,0; Дебел. ст. 0,6; Зап. в. 4,7.

24. Купа, устие с дръжки; форма, подобна на 27; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фини кварцови частици и пясък; структура – слоеста; устие – заоблено, хоризонтално с широк бордюр; дръжки – дъговиддни, елипсовидни с една напречна канелюра; тяло – сферично, гладко.

Диам. у. 20,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. в. 5,1.

25. Купа, устие с дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – със средно широк бордюр, наклонено навътре; дръжки – запазени само в основата; тяло – сферични, гладко.

Диам. у. 24,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. в. 5,6.

26. Купа, устие с дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – слабо наклонено навътре с широк бордюр; дръжки – с четири надлъжни канелюри; тяло – сферично, гладко.

Диам. у. 26,0; Дебел. ст. 0,6; Зап. в. 4,8.

27. Купа, устие с две дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – удебелено, хоризонтално с широк скъсен бордюр; дръжки – дъговидни, с три напречни канелюри; тяло – сферично, гладко, отделено от устието с масивен релефен пръстен.

Диам. у. 23,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 5,6.

28. Купа, устие с дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – заоблено, удебелено, завито навън; тяло – двойно конусовидно, набраздено в най-широката част с плитки жлебове; дръжки – дъговидни, започващо под ръба на устието с три напречни канелюри.

Диам. у. 25,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. в. 5,6.

29. Купа, устие; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – удебелено, завито навън, слабо увиснало; тяло – отделено от устието остър релефен ръб, двойно конусовидно, набраздено в най-широката част с плитки жлебове.

Диам. у. 29,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 7,2.

30. Купа, устие с две дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и фини кварцови частици; структура – слоеста; устие – хоризонтално с къс бордюр, заоблено, издадено навън, вдлъбнато от външната страна; дръжки – дъговидни с две напречни канелри; тяло – сферично-конично, набраздено с плитки жлебове;

Диам. у. 26,0; Дебел. ст. 0,6; Зап. в. 5,4.

31. Купа, устие с дръжки; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и фини кварцови частици; структура – слоеста; устие – хоризонтално с широк бордюр; дръжки – дъговидни с четири напречни канелюри; тяло – сферично-конично, гладко.

Диам. у. 26,0; Дебел. ст. 0,7; Зап. в. 5,6.

32. Купа, устие с две дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; дръжки – дъговидни с четири напречни канелюри; устие – хоризонтално, наклонено навътре с къс бордюр; тяло – сферично-конично, гладко, отделено от тялото с релефен пръстен.

Диам. у. 26,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. в. 5,6.

33. Купа, устие; брак; глина – добре пречистена с розов оттенък; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – хоризонтално със средно широк бордюр; тяло – дълбоко, цилиндрично-конично с релефна линия под ръба на устието.

Диам. у. 38,0; Дебел. ст. 0,8; Зап. в. 13,0.

34. Ойнохое, устие; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с розов оттенък; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; тяло – заоблено; дръжка – отчупена с четири надлъжни канелюри.

Диам. у. 10,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 11,6.

35. Ойнохое, част от тялото, устие и дръжка; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с розов оттенък; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; тяло – сфероидно, набраздено с няколко масивни релефни пръстена; дръжка – стеснена с няколко напречни канелюри.

Диам. у. 10,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 7,6.

36. Чаша; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бежово-розов цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; устие – заоблено с наклонени навън стени и оформен жлеб за капак; дръжка – вертикална, отчупена; тяло – биконично, деформирано в най-широката част; дъно – равно.

Диам. у. 9,2; Вис. 14,4; Диам. д. 4,4.

37. Гърне, устие; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с розов оттенък; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – удебелено, извито навън; под устието масивен релефен пръстен; тяло – сфероидно.

Диам. у. 14,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 3,0.

38. Гърне, устие; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – удебелено, извито навън с ясно изразен жлеб за капак; тяло – сфероидно.

Диам. у. 17,0; Дебел. ст. 0,3; Зап. в. 2,9.

39. Гърне, устие; брак; глина – добре пречистена с розов оттенък; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – удебелено, извито навън с оформен жлеб за капак; тяло – сфероидно.

Диам. у. 14,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 4,2.

40. Гърне, устие; брак; глина – добре пречистена с розов оттенък; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – удебелено извито навън, слабо хоризонтално оформено с жлеб за капак; тяло – сфероидно.

Диам. у. 12,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 5,8.

41. Гърне, устие с дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – заоблено, слабо удебелено; дръжки – дъговидни с една напречна канелюра; тяло – сфероидно.

Диам. у. 11,5; Дебел. ст. 0,3; Зап. в. 6,0.

42. Гърне, устие с част от дръжка; брак; глина – добре пречиста с жълтеникаво-розов оттенък; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – оформено хоризонтално с къс бордюр и наклонени навън стени; дръжка – елипсовидна, отчупена; тяло – сфероидно.

Диам. у. 15,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 4,6.

43. Гърне, устие; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – заоблено с наклонени навън стени; тяло – сфероидно.

Диам. у. 15,0; Дебел. ст. 0,3; Зап. в. 4,5.

44. Гърне, устие с дръжки; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и малки кварцови частици; структура – слоеста; устие – заоблено, с ясно изразен жлеб за капак; дръжки – с няколко напречни канелюри; тяло – сфероидно.

Диам. у. 12,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 6,4.

45. Гърне, устие с дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – заоблено с наклонени навън стени и оформен жлеб за капак; дръжки – удебелени с няколко напречни канелюри; тяло – сфероидно, заострено.

Диам. у. 14,0; Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 6,0.

46. Гърне, устие с дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – заоблено, слабо заострено в края с оформен жлеб за капак; дръжки – малки, долепени към тялото с три канелюри; тяло – подобно на 45.

Диам. у. 16,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. в. 6,8.

47. Гърне, устие с дръжки; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – подобно на 46; дръжки – сложно профилирани с пет надлъжни канелюри; тяло – подобно на 46.

Диам. у. 19,0; Дебел. ст. 0,5; Зап. в. 11,6.

48. Капак; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – силно заоблено, удебелено и издадено навън; перваз – равен; тяло – конично, разширено.

Диам. у. 36,0; Дебел. ст. 0,6; Диам. пер. 6,7.

49. Капак, устие; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; устие – силно удебелено, заоблено, издадено навън.

Диам. у. 24,0; Дебел. ст. 0,3; Зап. в. 1,5.

50. Купа, дъно; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; структура – слоеста; примес – пясък и кварцови частици; тяло – приземисто; дъно – равно, изрязано.

Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 2,3; Диам. д. 5,0.

51. Чаша, дъно; следи от производствена дейност; глина – добре пречистен с розов оттенък; структура – слоеста; примес – фин кварцов пясък; тяло – сфероидно; дъно – конкавно на ниско столче.

Дебел. ст. 0,3; Зап. в. 3,0; Диам. д. 3,0.

52. Чаша, дъно; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; тяло – сфероидно, издължено, набраздено с няколко релефни пръстена; дъно – равно.

Дебел. ст. 0,3; Зап. в. 5,5; Диам. д. 3,0.

53. Чаша, дъно; форма подобна на 52; следи от производствена дейност; глина – добре преистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; тяло – сфероидно, издължено, набраздено с няколко релефни пръстена; дъно – равно.

Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 5,6; Диам. д. 3,0.

54. Кана, дъно; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; тяло – приземисто, издължено; дъно – силно конкавно с релефен пръстен в основата.

Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 4,5; Диам. д. 6,5.

55. Кана, дъно; форма, подобна на 54; брак; глина – добре пречистена с розов оттенък; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; тяло – приземисто, из-

дължено; дъно – силно конкавно.

Дебел. ст. 0,4; Зап. в. 4,0; Диам. д. 6,5.

56. Гърне, дъно; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; тяло – заоблено, набраздено с няколко масивни релефни пръстена; дъно – равно.

Дебел. ст. 0,5; Зап. в. 7,2; Диам. д. 5,0.

57. Гърне, дъно; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – фин кварцов пясък; структура – слоеста; тяло – призе-мисто, заоблено, набраздено с релефен пръстен; дъно – равно.

Дебел. ст. 0,5; Зап. в. 6,0; Диам. д. 6,3.

58. Гърне, дъно; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и ситни кварцови частици; структура – слоеста; тяло – сфероидно, набраздено с няколко масивни релефни пръстена; дъно – равно.

Дебел. ст. 0,5; Зап. в. 6,6; Диам. д. 6,0.

59. Гърне, дъно; брак; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; тяло – сфероидно, издължено, наб-раздено с релефни пръстени; дъно – равно.

Дебел. ст. 0,6; Зап. в. 7,5; Диам. д. 5,5.

60. Гърне, дъно; форма, подобна на 59; следи от производствена дейност; глина – добре пречистена с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; тяло – сфероидно, издължено, набраздено с релефни пръсте-ни; дъно – равно.

Дебел. ст. 0,5; Зап. в. 7,0; Диам. д. 6,5.

61. Гърне, дъно; следи от производствена дейност; глина – добре пречистен с бледожълт цвят; примес – пясък и кварцови частици; структура – слоеста; тяло – сфероидно, набраздено с масивни релефни пръстени; дъно – равно.

Дебел. ст. 0,3; Зап. в. 10,2; Диам. д. 4,5.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Атанасова 1995: Й. Атанасова. Археологически проучвания на западната крепостна стена на Рациария (1976-1985 г.). – Известия на музеите в Северозападна България, 23, 1995, 60-85.

Върбанов 2012: В. Върбанов. Спасителни археологически разкопки на територията на римския каст Сексагинта Приста през 2010 г. – Известия на Регионален Исторически музей Русе, XV, 2012, 7-110.

Димитров, Топалилов, Цветков 2014: Редовни археологически проучвания на Рациария. – Археологически открития и разкопки през 2013, София, 2014, 303-306.

Кабакчиева 2005: Г. Кабакчиева. Римска и сива излъскана керамика. – В: Й. Атанасова и др. Кастра Мартис – квадрибургий и кастел (Разкопки и проучвания, XXXIII). София, 2005, 81-127.

Кленина 2006: А. Кленина. Столовая и кухонная керамика III-VI веков из Нов (Северная Болгария). – In: Novae. Studies and materials. Poznań-Sevastopol, 2006.

Кузманов 1985: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.) (Разкопки и проучвания, XIII). София, 1985.

Кузманов 2005: Г. Кузманов. Късноантична керамика. – В: Й. Атанасова и др. Кастра Мартис – квадрибургий и кастел (Разкопки и проучвания, XXXIII). София, 2005, 128-180.

Кузманов, Грудев 2013: Г. Кузманов, И. Грудев. Късноантична керамика от Рациария (Крайбрежна Дакия. – Известия на Националния Археологически Институт, XLI, София, 2013, 337-388.

Найденова 1985: В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишко (Разкопки и проучвания, XIV). София, 1985.

Русев 2011: Н. Русев. Некрополите на Сексагинта Приста. – Известия на Регионален Исторически музей Русе, XIV, 2011, 246-268.

Brukner 1981: O. Brukner. Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Dissertationes et monographiae, XXIV). Beograd, 1981.

Bottger 1982: B. Bottger. Die Gefasskeramik aus dm Kastell Iatrus. – In: Iatrus- Krivina. Bd. 2. Berlin, 1982, 33-148, Taf. 11-54.

Dyczeck 2016: P. Dyczeck. On the So-Called Legionary Pottery and ,,Mysterious" Lower Danube Kaolin Wares (LDKW). – In: Cristina-Geogeta Alexandrescu. Ed. Troesmis – A changing landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD. Cluj-Napoca, 2016, 239-256.

Falkner 1999: R. Falkner. The pottery. – In: A. Poulter etc. Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine city. The Pottery and Glass. Leicester, 1999, 57-296.

Mușeteanu 2003: C. Mușeteanu. Ateliere ceramice Romana de la Durostorum. București, 2003.

Opaiț 1996: A. Opaiț. Aspecte ale vieții economica din provincia Scythia (secololele IV –VI p. Ch.). București, 1996.

Opaiț 2003: A. Opaiț. ‚Table' amphorae versus ‚Table' pitcher in the Roman Dobrudja. – Rei Cretariae Romanae Favtorum Acta, 38, 2003, 215-218.

Popilian 1976: G. Popilian. Ceramica Romana din Oltenia. Craiova, 1976.

Suceveanu 1985: A. Suceveanu. Ceramica Romana din secolele I-III p. CHR (Histria,10). Bucuresti, 1985.

Sultov 1985: B. Sultov. Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd – IV-th century). Sofia, 1985.

Topoleanu 2000: F. Topoleanu. Ceramica romana si romano-byzantina de la Halmyris (sec. 1-7 d. Ch.). Tulcea, 2000.

Production of *soldier* pottery on the territory of Ratiaria

Nicolay Rusev

(Summary)

The systematic archaeological investigations in Ratiaria, renewed several archaeological seasons ago, revealed previously unknown data on the ancient city. Along with the study of the late antique residence and unknown baths of the same period, remains of kilns for pottery production were discovered next to the western fortress wall. Although destroyed, the structures indicate the existence of a production centre in the city during the late 3rd – early 4th century.

In addition to a limited amount of red-slip ware, the workshop also produced a significant amount of various types of the so called *soldier* pottery. The presence of such a production centre in Ratiaria during this period raises the question about the development and distribution of this specific group in the region along the Lower Danube Limes in the early period of the Late Antiquity.

Типология на бронзовите статуетки, изобразяващи Хермес-Меркурий от територията на провинциите Долна Мизия и Тракия

Божидар Драганов

Статуетките на Хермес-Меркурий, наред с тези на Афродита-Венера са може би едни от най-често срещаните паметници на дребната бронзова пластика в периода II – III в. сл.Хр., не само по нашите земи, но и в голяма част от Римската империя. От територията на Долна Мизия и Тракия са известни над 110 подобни паметника, изобразяващи *„вестителя на боговете"*. От съседните провинции – Горна Мизия и Trium Daciarum – съответно над 40 (Gavrilović 2010, 61-67, № 6-46) и над 30 (Cociș 1994, 129-133; Marinescu 1994, 273, № 53-75) [1], а по броя на бронзовите статуетки в Галия – над 500 и на Италийския (Апенинския) полуостров – над 200 е резонно да се предположи, че и там култът към Хермес-Меркурий е широко разпространен (Oggiano-Bitar 1994, 318) [2].

Множество изследователи, занимаващи се с бронзовата пластика в различни ареали на Империята, изграждат типологии на статуетки, представящи бога [3], като акцентират основно на стойката и облеклото на Хермес-Меркурий. За територията на провинции Долна Мизия и Тракия, също е приложима една подобна смесена типология:

I. Хермес прав с кесия и кадуцей:

I.1. Хермес гол;

I.2. Хермес с хламида през лявото рамо;

I.3. Хермес с хламида, преметната през двете рамене;

---

[1] За провинция Macedonia, няма точни данни, тъй като паметниците са пръснати из музейните сбирки на бивша Югославия (дн. Македония и Сърбия), Гърция и България, а твърде често точното местонахождение и контекстът на намиране не са сигурни. Но въпреки това, техният брой е значителен (Филов 1914, 292-293; Величковић 1972, №№ 17-19; 30-49; Митрев, Иванов 2006, 78, № 8, обр. 8; Вагалински 2013, 311; Вагалински 2015, 466).

[2] Разбира се при анализа на тези количествени данни, трябва да се отчете и факта, че всъщност процентът на достигналите до нас бронзови статуетки е изключително малък (претопяване, повреди, унищожение, неидентифицираност и т. н.). Този процент става още по-нищожен, когато си дадем сметка, колко много от тези паметници са непубликувани и следователно – неизвестни (Menzel 1970, 121).

[3] П. Георгиев за територията на Долна Мизия (Георгиев 1993, 11-13); Ал. Димитрова-Милчева за ареала на Novae (Димитрова 1984, 18-19); S. Cociș и L. Marinescu за Trium Daciarum (Cociș 1994, 129-133; Marinescu 1994, 273, № 53-75); N. Gavrilović за Горна Мизия (Gavrilović 2010, 61-67, № 6-46); H. Oggiano-Bitar за територията на Галия и Италийския (Апенинския) полуостров (Oggiano-Bitar 1994, 311-318); E. Simon за избрани високо художествени паметници, произхождащи от различни краища на Римската империя (Simon, Bauchhenss 1992, 507-508, № 33-51).

I.4. Hermes vêtu (Хермес с пътническо облекло).

II. Хермес с малкия Дионис.

III. Хермес седнал върху скала.

IV. Хермес легнал.

V. Август-Меркурий.

VI. Херми.

I. *Хермес прав с кесия и кадуцей* е най-широко разпространеното изображение на бога, не само сред бронзовите, но и сред всички паметници на художествената пластика. Значителен брой статуетки от този тип са открити, както в Долна Мизия и Тракия, така и в съседните провинции, Мала Азия, Централна и Западна Европа, Северното Черноморие и Северна Африка, т. е. в целия римски свят и по неговите граници, като количественото им съотношение представлява над 90 % от общия брой. Картината в разглеждания ареал е идентична. От над 110 статуетки в двете провинции, 103 принадлежат към този общ тип[4]. Цялостното съотношението по провинции е почти по равно – Долна Мизия (заедно със Западнопонтийските градове) – 42 паметника, Тракия – 50 паметника, с неизвестно местонахождение – 19.

Прието е, че възникването на типа *Хермес прав с кесия и кадуцей* е пряко свързано с творчеството на Мирон (Щербакова 1983, 90). Съществува и схващането, че римския *Hermes Kerdos* (на гръцки *κέρδος* означава *придобивка, облага, печалба, изгода*) представя *Ἑρμῆς Κριοφόρος*, а атрибутите като *„marsupium"*-а (добавен от римляните в иконографията на Меркурий) и *„caduceus"*-а символизират печалбата и благоденствието, но също и Хермес-Меркурий като пратеник и медиатор между хора и богове (Siebert 1990, 373-374).

I.1. Вариантът *Хермес гол* е сравнително рядко срещан в Долна Мизия и Тракия[5]. Влиянието на Лизип и Поликлет се долавя в моделирането на статуетките, открити в централната част на Долна Мизия и по Дунавския лимес (кат. №№ 12, 13, 18, 22, 31), като паметниците от Поповско и Novae са продукт на локалните ателиета (Георгиев 1993, 12). Голяма част от статуетките (общо дванадесет) представят типа Хермес-Тот, като това е ясно доловимо в провинция Тракия, където седем от десетте паметника са именно такива. И въпреки че, като цяло вариантът *Хермес гол* може да се възприеме като типичен продукт на провинциалното римско изкуство, който се реализира доста грубо в местни ателиета и се датира през периода II – III в., то от територията на Галия[6] и Германия произхождат паметници с изклю-

[4]Към този общ тип не спадат единствено статуетките на Хермес с малкия Дионис от Oescus (кат. № 3), седналия Хермес (кат. № 103) и Август-Меркурий (Хермес)? (кат. № 107) от колекцията на В. Божков, апликацията от Пастуша (кат. № 62), както и четири бронзови херми (кат. №№ 27, 44, 110, 111).

[5]Общо паметниците от този вариант са 18 на брой – шест произхождат от Долна Мизия и Западнопонтийските градове (кат. №№ 12, 13, 18, 22, 31, 92), девет – от Тракия (кат. №№ 40, 58, 59, 66-69, 79, 82), а три са с неизвестно местонахождение (кат. №№ 101, 108, 109).

[6]Т. нар. тип *„Mercure gaulois"* е широко разпространен сред бронзовите статуетки, представящи бога в Галия, като само в чистия си вид достига до над 32 % от общия брой. Хермес-Меркурий е представен прав, гол, с крилца, подаващи се директно от косата и кесия в протегнатата напред дясна ръка. Счита се, че тази схема е вдъхновена и се основава преди всичко на импозантната статуя на Меркурий, издигната от гръцкия скулптор Xenodorus в средата на I в. сл.Хр. на върха Puy-de-Dome, където е било най-голямото светилище на бога в Галия *(Oggiano-Bitar 1994, 312)*.

чително високо художествено качество.

I.2. Вариантът *Хермес с хламида през лявото рамо* е най-широко разпространен в двете провинции и е представен главно от еклектични произведения, като съставлява малко под 50 % от общия брой паметници[7]. Той се среща повсеместно из цялата Римска империя, като стиловият анализ на паметниците с висока художествена стойност показва прякото влияние на произведенията на Поликлет, на неговата школа или на неговите наследници. Разбира се, в някои от статуетките се откриват аспекти, характерни за творбите на Праксител и Лизип. Но несъмнено, двете произведения, които оказват най-силно влияние върху бронзовите статуетки на Хермес-Меркурий, са *„Δορύφορος"*-ът на Поликлет и *„Δορύφορος"*-ът на Навкидес – по-младия брат на Поликлет. Все пак, в голямата си част статуетките на бога, не само в Долна Мизия и Тракия, не разкриват много за своите модели, поради опростената си и дори груба изработка. Често могат да бъдат идентифицирани единствено очертанията на структурата на телата и позицията на ръцете, които са общи с техните прототипи – обикновено римски копия на елинистически оригинали (Menzel 1970, 228-229).

I.3. В стилово отношение, статуетките от третия вариант *Хермес с хламида, преметната през двете рамене*[8] са силно повлияни от школата на Поликлет. Те притежават критикувания от Квинтилиан недостатък на творбите на този майстор – липсата на тежест и неумението да се представи величието на божеството. Поликлетовите произведения показват онова подчинение на идеята на формалните изразни средства, стоящо в основата на цяло направление в развитието на класическата гръцка скулптура, която от своя страна оказва пряко влияние върху римската дребна бронзова пластика в Балканските провинции (Георгиев 2005, 30-31). Този вариант е най-широко разпространен в централната част на Долна Мизия и по-специално в ареала на производствения център край Попово[9], чиято продукция се характеризира с интересното съчетание на недотам добре овладяно изкуство на моделиране с подчертан стремеж към хармонично съчетаване на формите (Георгиев 1993, 12) [10]

I.4. *Хермес с пътническо облекло* (т. нар. *Hermes vêtu*) е най-рядко срещаният вариант от този тип в двете провинции. До момента са известни само два паметника – един от Долна Мизия (кат. № 21 – гр. Опака) и един от Тракия (кат. № 63 – Philippopolis). Богът е представен прав, облечен в дълъг химатион, който оставя

[7]Статуетките от този вариант са общо 49 на брой – 18 произхождат от Долна Мизия (кат. №№ 1-3, 5, 6, 8-10, 14, 15, 25, 28, 30, 33, 35, 39, 90, 91), 26 – от Тракия (кат. №№ 41-43, 46-48, 52-55, 57, 61, 64, 65, 72, 73, 75-78, 83, 84, 86-89), а пет са с неизвестно местонахождение (кат. №№ 93-95, 104, 105).

[8]Статуетките от този вариант са общо 28 на брой – 12 произхождат от Долна Мизия (кат. №№ 7, 11, 17, 19, 20, 23, 24, 29, 32, 34, 36, 37), осем – от Тракия (кат. №№ 45, 50, 51, 60, 70, 71, 81, 85), а други осем са с неизвестно местонахождение (кат. №№ 96-100, 102, 103, 106).

[9]Базирайки се на стилови-иконографски белези П. Георгиев обособява т. нар. Popovo-Gruppe в бронзовата пластика на провинция Долна Мизия. Освен поместените в каталога паметници от този ареал, представящи Хермес-Меркурий са познати и още два, за които за съжаление няма точни метрични и музейни данни (Georgiev 1994, 167-168, abb. 14, 15).

[10]За сравнение, от Trium Daciarum е известен само един паметник, който се доближава до този вариант – статуетката от Tătîrlaua (Cociș 1994, 130, fig. 4; 5, no. 23). В процентно отношение не е особено популярен и в Западните провинции (Oggiano-Bitar 1994, 318).

открити врата, горната част на гърдите, ръцете и ходилата. Този вид изображение несъмнено е свързано с почитането на Хермес като покровител на пътищата и пътниците, а относно датирането на прототипа са изказани твърде различни мнения[11]. Разпространението му е широко в Римската империя – от Мала Азия до Британия, като статуетките, намерени досега, са предимно от Италийския (Апенинския) полуостров и централната част на Галия[12]. Това навежда някои изследователи на мнението, че тази иконографска схема е пряко свързана с гало-римското изкуство, а стиловите прилики между много от статуетките се приемат като указание, че те са създадени в ателие, разположено в близост до някое голямо светилище в централната част на Северна Галия (Boucher 1976, 322). Това все пак не е предпоставка да се предположи, че всички сходни паметници са дело само на едно ателие. Твърде вероятно е този иконографски модел да е използван за нуждите на имперската пропаганда, като доказателство за това е несъмнената прилика на изображението със статуи на редица императори, както и пригодността на кадуцея – символ на мира, богатството и изобилието, за атрибут не само на Хермес, но и на владетеля, като през III в. в императорския култ се появява тенденция към директно идентифициране на владетеля с традиционните божества (Георгиев 2005, 31).

II. Типът *Хермес с малкия Дионис* е представен от един паметник, открит в Oescus (кат. № 3)[13]. Статуетката е дело на много добър майстор, чиято работа очевидно е повлияна от творби на предримската скулптура. Цялостната трактовка е далечна и свободна реплика на известната група *„Хермес, носещ малкия Дионис“* от Олимпия, приписвана на Праксител (може би Праксител II). С изключение на детето Дионис, моделировката е прецизна. Позата и пропорциите на тялото издават отлично познание на анатомичните особености, представени съобразно възприетия от майстора класически канон на Поликлет. Разбира се, както в повечето случаи с паметниците на малката бронзова римска пластика, статуетката не може да се разглежда като „копие“ на произведение на голямата скулптура. В случая това не се дължи толкова на неумение на майстора, колкото на възприетия от него типично римски еклектичен маниер на работа (разлика между оригинала и бронзовата статуетка може да се потърси и в това, че най-вероятно по римски образец,

[11] Някои изследователи го свързват с т. нар. Фокион и го датират към 460-450 год. пр.Хр. (Lippold 1956, 83). Други смятат, че прототипът е създаден към края на V в. пр.Хр. (Bieber 1915, № 156), трети са склонни да приемат датирането му във времето на късния елинизъм (Arnold 1965, 210, Anm. 720). Не по-малко различни са и мненията за автора на прототипа. За такъв се приема Каламис (Franzoni 1973, 66), но и Поликлет или Навкидес, доработили в по-нататъшен вариант типа *„Δορύφορος“* (Menzel 1970, 231).

[12] От общия брой паметници, открити в Галия, 6 % принадлежат към този модел, докато на територията на Италийския (Апенинския) полуостров процентът достига 14 (Oggiano-Bitar 1994, 318). За сметка на това от Trium Daciarum е познат само един подобен паметник от Plaine, Трансилвания (Cociș 1994, 131, fig. 7, no. 25), а от провинции Горна Мизия и Македония нито един.

[13] На фона на общия брой бронзови статуетки, представящи Хермес-Меркурий, този тип е застъпен сравнително слабо. Познати са няколко паметника от регионите на Централна-Източна и Северна Галия, които съвпадат по сюжет и с една група релефи от същия ареал (Oggiano-Bitar 1994, 314). В Лувъра (инв. № 655) също се съхранява подобна статуетка с неизвестно местонахождение (Waldstein 1882, 107-110).

Хермес е държал кесия в дясната си ръка, вместо предполагаем грозд). Статуетката притежава отличните художествени качества, които характеризират повечето от бронзовите паметници, открити в Oescus. Ето защо с голяма степен на вероятност тя може да се отнесе към производството на градско ателие за художествен бронз (Георгиев 2005, 30)[14].

III. *Типът Хермес седнал върху скала* е познат само от един паметник с неизвестно местонахождение (кат. № 103)[15]. Този тип е най-широко разпространен сред бронзовите изображения на бога в Галия и Италийския (Апенинския) полуостров – съответно около 6 % и 10 % от общия им брой (Oggiano-Bitar 1994, 318)[16]. Статуетки, представящи *Хермес седнал върху скала* не са познати от съседните провинции Горна Мизия и Trium Daciarum. Единствено през 1914 год. в околностите на гр. Солун (провинция Македония) е открита и впоследствие откупена за сбирката на Народния музей в София една подобна статуетка[17].

IV. Типът *Хермес легнал* е засвидетелстван само от един паметник, произхождащ от територията на провинция Тракия. Това е статуетка, принадлежаща към украсата на колесница № XXVII (по номерацията на Ив. Венедиков), открита край кв. Пастуша, Перущица (кат. № 62). Богът е представен полулегнал надясно, като в лявата ръка държи кадуцей, а в дясната, рядко засвидетелстваната при изображенията му чаша (патера?)[18]. Подобни по иконография са една апликация, служеща за

[14]Разбира се, тук трябва да се има предвид, че точните обстоятелства около намирането на статуетката не са напълно известни. Тя е откупена от Народния музей през 1925 год. от Хр. Генчев от София. Според твърдението му, статуетката произхожда от с. Гиген, откъдето той я е закупил в началото на XX в. (Велков 1925, 251).

[15]Той е част от колекцията на В. Божков и въпреки всички условности (място на откриване, придобиване, дори автентичност) може да се приеме, че произхожда от ареала на Долна Мизия и Тракия.

[16]Със своята висока художествена стойност се отличават римските бронзови статуетки от Schwarzenacker, Montorio Veronese, Feurs (римския Forum Segusianorum), Lyon (Menzel 1970, 226-228, fig. 15-19) и Помпей (Simon, Bauchhenss 1992, 508, Nr. 48).

Тази иконографска схема е широко разпространена и в глиптиката, като за прототип е използвана статуята на Хермес от Херкуланския музей, която е копие на Лизиповия оригинал *(Димитрова-Милчева 1980, 48-49, № 74)*. Развитие на този тип е засвидетелствано в гръцката бронзова пластика още през III – II в. пр.Хр. Доказателство за това е една от статуетките от колективната находка, открита край Παραμυθιά (ант. Liboni, Fotiki), Епир, Гърция, приписвана на школата на Лизип (Smith 1904, 219-221). Поради еклектичността на елинистическото и римското изкуство, типът на седящата фигура с известни изменения е често използван при изображенията на Херакъл и Хермес, и дори при тези на Аполон. Това е най-ясно отчетливо при паметниците на дребната бронзова пластика и масово произвежданите теракоти, като разликата понякога е доловима единствено чрез съпоставката на божествените атрибути, които е възможно и да не са съхранени (F. F. J. 1952, 37).

[17]Тя е висока 6 см и е предадена доста схематично, като според интерпретацията на Б. Филов, богът държи в дясната си ръка неясен продълговат предмет (плектрон ?), на главата си носи петасос, а на краката крилати обувки. Паметникът се съхранява в НАИМ – София, инв. № 5615 (Филов 1914, 293).

[18]Според Ив. Венедиков, тази статуетка заедно с още една, представяща Херакъл, украсяват противоположните краища на щита на колесницата. Именно, за да се получи неговото своеобразно спускане надолу, двете фигури на божествата са представени полулегнали и

декорация на някакъв определен предмет (съд, триножник, маса и т. н.), открита в околностите на Смедерево (най-вероятно от ант. римска Vinceia), Горна Мизия (Величковић 1972, 77, № 113) и една бронзова статуетка от Oderzo (ант. Opitergium), Северна Италия, съхранявана в музея в Тревизо (Simon, Bauchhenss 1992, 508, Nr. 49).

V. Типът *Август-Меркурий* е познат само от един паметник с неизвестно местонахождение (кат. № 107)[19]. Ако приемем, че той действително произхожда от ареала на Долна Мизия и Тракия, то със сигурност е импорт, като впечатление прави и голямата му височина (над 25 см). Това дава основание на Г. Кабакчиева да предположи, че паметникът е част от сакралното пространство на храм, свързан или с Хермес-Меркурий, или с Императорския култ (Маразов, Кабакчиева, Шалганова 2009, 196-197). Меркурий, заедно с Аполон, Марс, Силван и Венера е избран като едно от божествата, които най-успешно представят *pax Augusta*. Според някои изследователи, Август спира избора си върху Меркурий, търсейки иконографски и символни аналогии с *Mercurius ter Maximus* (*Ἑρμῆς ὁ Τρισμέγιστος, Ἑρμῆς Λόγιος*) (Combet-Farnoux 1981, 488-489). За него, богът е възприеман главно в аспекта му на *Pacifer*, което е ясно доловимо върху нумизматичните паметници (Gavrilović 2010, 58). Август предпочита да бъде асоцииран с един римски *Novus Mercurius*, който въплъщава в себе си, не само черти на покровител на търговията, но и отражение на материалните и духовните елинистически ценности (Ştirbulescu 2005, 512)[20]. В бронзовата пластика (най-вече в Галия), Хермес-Меркурий често е представян с лавров венец на главата, което го свързва с Юлиево-Клавдиевата династия[21]. Интерес в разглеждания паметник предизвиква и изображението на костенурка в дясната ръка вместо кесия. Този иконографски модел е сравнително рядко срещан – познати са няколко подобни паметника от Галия, Норикум, Панония и Помпей (Oggiano-Bitar 1994, 312-313), като символиката на тази схема не би било коректно да се свързва единствено и само с мита за създаването на лирата.

VI. *Херми* на бог Хермес се появяват в дребната бронзова пластика още в нача-

облакътени – едната на дясната, другата на лявата ръка. Поради стремежа за симетричност, в една от ръцете си, божествата държат атрибутите си – кривака и кадуцея, а в другата по една чаша за пиене (Венедиков 1960, 107). И докато, типът на полулегнал Херакъл е сравнително широко застъпен в античното изкуство, то това не е така с Хермес. Съществува мнението, че типът на почиващия или пируващия Хермес-Меркурий се заражда в етруската дребна бронзова пластика, като впоследствие е копирана и при някои елинистически паметници (Haynes 1970, 179-180), но е възможно и това да е просто една гръко-римска вариация на *седящия Хермес* на Лизип (Siebert 1990, 370, Nr. 966 b).

[19]И той, както паметникът, представящ *Хермес, седнал върху скала* (кат. № 103), е част от колекцията на В. Божков.

[20]Сред паметниците, представящи Август-Меркурий, едни от най-интересните са теракотен архитектурен релеф от покрайнините на Рим (Vermeule 1967, 179-180, fig. 5) и мраморен олтар, съхраняван днес в Museo Civico Archeologico, Болоня, върху който, освен Август-Меркурий, е изобразена и Dea Roma (Galinsky 1992, 473, fig. 20).

[21]Предполага се, че статуята на Меркурий, издигната на върха Puy-de-Dome в средата на I в. сл.Хр., е била оформена по този начин, като портретните черти са се доближавали до тези на Нерон (Oggiano-Bitar 1994, 315). В прическата и венеца, представени върху бронзовата статуетка, открита в близост до Сливен (кат. № 76), също могат да бъдат потърсени стилови паралели с иконографията, присъща за Юлиево-Клавдиевата династия.

лото на V в. пр.Хр. Може би най-ранният подобен паметник датира от около 490 год. пр.Хр. и произхожда от Ἅγιοζ Σώστης, Аркадия (Siebert 1990, 296, № 17; Milleker 1992, 47). Функцията на малките бронзови херми, както и на всички херми, независимо дали са от гръко-елинистическия или римския период е основно апотропейна. Това символично изображение на Хермес от метал често е включвано в украсата на колесници, мебели, тоалетни принадлежности, сандъчета и др. От територията на Долна Мизия и Тракия са известни четири подобни паметника (кат. №№ 27, 44, 110, 111), като за тези от Окорш, Силистренско (кат. № 27) и от колекцията на Димитър Иванов (Колекция „Арес“) (кат. № 111) може да бъде изказано предположението, че принадлежат към групата на т. нар. херми-затварачи, които са разгледани самостоятелно.

Предвид големият брой паметници на дребната бронзова пластика, представящи статуетки на Хермес-Меркурий, което е предпоставка за стилово и иконографско разнообразие, е възможно да бъдат направени и някои други наблюдения, които да бъдат в допълнение на изготвената типология, касаеща територията на Долна Мизия и Тракия:

1) При 74 от паметниците Хермес е представен с петасос с крилца на главата[22]. При 20 от статуетките, крилцата се подават направо от прическата на божеството, подражавайки тези на петасоса[23], а при осем Хермес е изобразен гологлав – без петасос и без крилца[24]. При някои от паметниците се наблюдават известни изменения от тази обща схема. Така например при статуетката от Съединение (кат. № 61), върху главата на божеството е представена своеобразна диадема с крилца, при статуетката от Сливен (кат. № 76) Хермес е изобразен с венец и прическа тип *„Цезар“*, а при статуетката от Tomis (кат. № 90) косата му е превързана с *taenia*;

2) Обикновено, в дребната бронзова пластика от Долна Мизия и Тракия, Хермес е представян босоног, но при 15 от паметниците той е изобразен с характерните за него крилати сандали *(talaria)*[25] или с крилца, прикрепени към глезените му[26].

[22]26 статуетки произхождат от Долна Мизия и Западнопонтийските градове (кат. №№ 1-7, 9, 11, 12, 14-17, 19-21, 23, 25, 26, 29, 32, 34, 39, 91, 92), 35 – от Тракия (кат. №№ 40, 43, 45-51, 53, 55-58, 60, 62-65, 68-70, 72, 73, 75, 78, 79, 81-88), а 13 са с неизвестно местонахождение (кат. №№ 93-99, 102-106, 109).

[23]Счита се, че този иконографски тип, с крилца непосредствено, подаващи се над косата е с елинистически произход (Ботушарова 1948, 52, № 9, бел. 1; Barbu 1965, 391-392, Nr. 6), като през римската епоха е изключително популярен сред паметниците на дребната бронзова пластика, произхождащи от Западните провинции (Oggiano-Bitar 1994, 312-313). От Долна Мизия и Западнопонтийските градове са известни 12 подобни паметника (кат. №№ 8, 10, 13, 18, 22, 28, 30, 31, 35, 36, 38, 90), от Тракия – шест (кат. №№ 42, 59, 66, 67, 77, 89), а два са с неизвестно местонахождение (кат. №№ 101, 108).

[24]Три от статуетките са от Долна Мизия (кат. №№ 24, 33, 37), четири – от Тракия (кат. №№ 41, 52, 71, 80), а една е с неизвестно местонахождение (кат. № 100). С изключение на паметника от Augusta Traiana (кат. № 71), липсата на петасос и на крилца върху прическата на Хермес не се дължи на предполагаемото западно иконографско влияние, а е резултат преди всичко на изявената сумарност, характерна за някои от регионите на двете провинции.

[25]От Долна Мизия са известни пет подобни паметника (кат. №№ 1, 3, 6, 9, 21), от Тракия – четири (кат. №№ 42, 69, 75, 76), а три са с неизвестно местонахождение (кат. №№ 94, 96, 103).

[26] От Tomis (кат. № 91), от Philippopolis (кат. № 64) и от Тихомирово, Старозагорско (кат. № 73).

В действителност, в процентно съотношение, броят на статуетките, които могат да бъдат разграничени по този иконографски белег, най-вероятно е по-голям, но около ¼ от достигналите до нас паметници са с отчупени крака;

3) 17 от бронзовите статуетки на Хермес-Меркурий от проучвания ареал са позиционирани върху постаменти с разнообразна форма (най-често конусовидни, кръгли или наподобяващи обърната макара)[27]. Разбира се и тук, както в горния параграф, трябва да се отчете факта, че голяма част от постаментите не са достигнали до нас поради отчупване, преработка и т.н. Съдейки по функционалността на самия постамент, със сигурност може да се каже, че този тип статуетки са част от интериора на домове, ларариуми, светилища и т.н. Като цяло, голяма част от достигналите до нас статуетки (не само на Хермес, но и на всички други божества от гръко-римския, западно-европейския и източния пантеон) със сигурност са изработени без постамент. Освен това, съдейки по центъра на тежестта на тялото и положението на краката, става ясно, че е невъзможно да стоят самостоятелно върху определена повърхност. Това навежда на мисълта, че е възможно те да са съхранявани във висящо положение или да са част от някаква фигурална сцена. Тук естествено трябва да бъде отчетена и основната им функция като апотропеи, което е предпоставка за предположението, че голяма част от бронзовите статуетки, представящи богове-покровители, има вероятност да са депонирани или умишлено укрити на определени места в частни домове, магазини, работилници, стопански, военни, административни или култово-религиозни постройки или да са съпътствали отделния човек в ежедневните му занимания – пътувания, търговия, занаятчийска дейност и т.н.

4) Когато е възможно да бъдат проследени, стилово-иконографските белези на дребната бронзова пластика, представяща Хермес-Меркурий от Долна Мизия и Тракия, то те напълно съвпадат с традициите на гръцката класика. Тялото на бога е стройно и атлетично, с изявена, но не натрапчива мускулатура. Лицето е голобрадо и младежко, като при някои от паметниците е възможно да бъде изобразена и характерната застинала усмивка (кат. № 10). Изключение от тази обща формула прави единствено бронзовата статуетка от Durostorum (кат. № 29). Този паметник представя един твърде интересен тип изображение на Хермес-Меркурий. Богът е представен като младеж, с детинско закръглено лице и меки, преливащи една в друга форми на тялото. Детското, леко усмихнато лице с ведро изражение е третирано по начин, който се среща понякога при статуетки, изобразяващи Ерос, Хераклъл, Дионис или Харпократ (Георгиев, Доневски 1980, 120, № 3)[28].

[27]От Долна Мизия до момента не е известен подобен паметник. От Тракия техният брой е десет (кат. №№ 40, 41, 43-45, 52, 55, 56, 84, 85), като ареала им на местонамиране е съсредоточен основно в административната територия на Pautalia и Западните Родопи, а при седем от статуетките точното място на откриване остава неизвестно (кат. №№ 95, 98, 101, 104-107).

[28]Хермес, в ранна детска възраст, с петасос на главата е представен и върху бронзовата статуетка от с. Тополовец, Видинско (административната територия на Ratiaria, Горна Мизия). Реалистичното лице с изразено психологическо състояние, детски заоблени страни, кръгли и замислени очи и малка уста разкрива пряка връзка с Августовата епоха – I в. сл.Хр., когато в римската пластика се появяват портретните изображения на деца. Тази статуетка на Хермес е много близка до портрета на Гай Цезар – любимия внук на Август и е твърде възможно скулпторът да е имал предвид именно неговия портрет, още повече, че обожест-

5) От иконографска гледна точка, интерес предизвикват и две статуетки (първата от Бутово – кат. № 15, а втората с неизвестно местонахождение, съхранявана във фонда на НАИМ-БАН[29] – кат. № 95), които представят Хермес под форма, силно наподобяваща тази на петел – едно от неговите свещени животни, като същевременно са пресъздадени и характерните му атрибути – кадуцей, кесия и петасос. Няколко схематично сходни паметника са известни и от територията на провинция Македония – ареала на Велес, Прилеп, Охрид (ант. Lychnidus) и Скопие (ант. Scupi) (Величковић 1972, 32-35, № 36-42)[30].

6) От Родопите произхожда бронзова статуетка на Хермес-Меркурий, чието точно местонахождение не е известно (кат. № 84). Тя предизвиква интерес с факта, че около врата ѝ е увита тънка сребърна нишка, която наподобява торква. Този иконографско-стилов модел намира своите паралели в Britania, където е изключително популярен[31]. Тук е мястото да се спомене, че освен бронзови статуетки, представящи Хермес-Меркурий, от територията на Долна Мизия и Тракия са известни и сребърни, и дори оловни такива. Те са от ареала на Nicopolis ad Istrum (Ilieva 2002, 133-134), от Кърджали (Die Thraker 2004, 333, Nr. 318.) и от хинтерланда на Serdica (вилния комплекс край Драговищица – *непубликувана*), а една от статуетките с неизвестно местонахождение (кат. № 98) е определяна от проучвателите в различните части на описанието, ту като бронзова, ту като сребърна (Венедиков, Велков 1946, 232, обр. 147). По иконографски и стилови белези тези паметници са сходни с широко застъпения в дребната бронзова пластика тип *Хермес прав с кесия и кадуцей*, като единственото, с което се различават е материалът на изработката, свидетелстващ най-вероятно за финансовото благосъстояние на собственика или посветителя.

7) При част от паметниците на римската дребна бронзова пластика, представяща Хермес-Меркурий, се открива специфичен декоративен елемент между малките крилца, подаващи се съответно от главата или от петасоса. В края на XIX и началото на XX в. в научната литература се води остра полемика, както за символната му интерпретация, така и за точната идентификация на представеното божество (Величковић 1972, 26). Babelon и Blanchet наричат този тип Herm(es)-

---

вянето на императорите през тази епоха е обичайно явление. Този иконографски образ на Хермес - дете, създаден през първата половина на I в. сл.Хр., се запазва и по-късно (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 80; Simon, Bauchhenss 1992, 505, Nr. 9a).

[29]НАИМ-БАН= Национален археологически институт с музей при БАН

[30]Тук е мястото да се отбележи, че при някои от статуетките, представящи Хермес-Меркурий, открити в западната част на провинция Тракия – произхождащи най-вече от административните територии на Pautalia и Serdica, както и от Западните Родопи се откриват стилови белези, които подсказват за влияние (или импорт), инспирирано от занаятчийските центрове в провинция Македония, които се отличават с изявената схематичност и обобщеност на своята продукция (тази тенденция най-ясно проличава при статуетки с кат. №№ 50-52, 81, 100).

[31]От Caistor St. Edmund, Norfolk, Източна Англия произхожда бронзова вотивна плочка във висок релеф, представяща Меркурий, като около врата на божеството е поставена сребърна халка, чиито завършеци наподобяват глава на змия (Wilson, Wright, Hassall 1971, 270, pl. XXXVII B). А от St. Albans (ант. Verulamium), Hertfordshire, Midlands е известна бронзова статуетка, представяща Меркурий със свещените му животни – петел, овен и костенурка в краката и сребърна торква около врата (Hassall, Wilson, Wright, Rea 1972, 329-330, pl. XXV B).

Apollon (Babelon, Blanchet 1895, 156, № 356-360). Според Furtwängler, изправеният декоративен елемент представя „ибисово перо“ и има александрийски произход, като по този начин Хермес се идентифицира с Тот, възприеман в източния пантеон като откривател на писмеността и бог на мъдростта (Furtwängler 1898, 7-9, fig. 4). На това становище енергично се противопоставя Förster, който счита, че въпросната украса не изобразява „ибисово перо“, а лотосов лист, отъждествяван като символ на плодородието и изобилието, също както *marsupium*-а (Förster 1898, 177-183). P. Perdrizet също е на мнение, че споменатият декоративен елемент представлява дръжка на лотос (Perdrizet 1911, 103). Нови проучвания върху една бронзова статуарна група от Antiochia, изобразяваща *„Хермес-победителя“* водят до убеждението, че по стилови и иконографски белези, изображението на бога силно се доближава до това на Птолемей III Евригет (246-221 год. пр.Хр.). Като допълнение, при някои други бронзови статуетки на Хермес с листо от лотос на главата също се откриват портретни черти на владетели от династията на Птолемеите, като се предполага съществуването на елинистически оригинали, които впоследствие претърпяват развитие в дребната бронзова пластика (Vassilev 1995, 132).

Въпреки множеството интерпретации, в научната литература този тип статуетки носят най-често „хибридното“ име Хермес-Тот. От Долна Мизия и Тракия са познати 19 подобни паметника[32], които са свидетелство за срещата на религиозни представи от Изтока и Запада (Георгиев 2005, 32).

****

Поради своята многофункционалност, култът към Хермес-Меркурий е засвидетелстван в най-разнообразни паметници на дребната бронзова пластика от Долна Мизия и Тракия, които намират приложение, както в ежедневния, така и в сакрално-религиозния живот на своите притежатели. Тази група обединява апликации, статуетки от украсата на колесници, вотивни паметници и предмети на бита и въоръжението.

Като бог покровител на финансовото благосъстояние, просперитета, прехода и т.н., апликации, изобразяващи Хермес-Меркурий или неговите основни атрибути, украсяват най-разнообразни предмети – мебели, колесници, тоалетни сандъчета и др. За съжаление, голяма част от тези паметници не са достигнали до нас, тъй като са изработени от нетраен (дървен) материал и понякога може само да гадаем за тяхната функционалност по символиката на бронзовата им декорация.

Извършеният анализ на паметниците на дребната бронзова пластика от До-

[32]Осем произхождат от Долна Мизия (кат. №№ 4, 7, 11, 12, 20, 30, 35, 36), девет – от Тракия (кат. №№ 49, 58, 61, 66-69, 79, 82), а два са с неизвестно местонахождение (кат. №№ 108, 109). В съседната провинция Горна Мизия количественото измерение е сходно – познати са девет подобни паметника (Gavrilović 2010, 66, nos. 7, 39-46), докато от Trium Daciarum е известен само един – от Sucidava (Cociş 1994, 129-130, no. 22, fig. 3). Бронзовите статуетки от този иконографски тип, произхождащи от западните провинции са познати и под наименованието “Mercure Égyptisant” или “Hermes Parammon”. Те не са чак толкова разпространени в Галия – едва около 4 % от общия брой на статуетките на Хермес-Меркурий, но за сметка на това този тип е изключително популярен в пределите на Италийския (Апенинския) полуостров и по-специално в ареала на Herculaneum и Pompeii, като съставлява около 22 % от общия брой паметници (Oggiano-Bitar 1994, 311).

лна Мизия и Тракия, представящи изображения на Хермес-Меркурий показва, че култът към бога е широко застъпен в религиозно-сакралния и ежедневен живот на обитателите на двете провинции. Наблюдават се стилови влияния, както от западни и източни (Хермес-Тот) бронзолеярски центрове, така и от съседните провинции (най-вече от Македония). За някои от бронзовите статуетки на Хермес-Меркурий може да се предположи, че са импорт от Италийския (Апенинския) полуостров, Галия и Мала Азия (кат. №№ 1, 3?, 10, 29, 39?, 47, 71, 73, 76, 90?, 99, 103, 107), но по-голяма част от паметниците са дело на местни ателиета. Тяхната продукция се характеризира със своеобразна схематичност, обобщено третиране на формите и дори грубост, което може да се възприеме като реално отражение на необходимостта от ускорено серийно производство, наложено от нарасналите нужди на потребителите-дедиканти. Проученият археологически материал показва, че изделия с изображения на бога най-вероятно са част от репертоара на локални бронзолеярски работилници, чието съществуване е засвидетелствано или се допуска в градските центрове Novae, Durostorum, Tomis, Nicopolis ad Istrum, ареала около Попово, Odessus (предимно херми-затварачи за тоалетни сандъчета), Pautalia, Philippopolis, Augusta Traiana и др.

КАТАЛОГ [33]

Долна Мизия

1. Враца. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 16,8 см. Тъмно-кафява патина. Липсват лявата ръка с кадуцея и долната част на кесията, които са отчупени. Статуетката е куха, различните части са изляти отделно. Придобита е от музея през 1893 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 234. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

L. Ognenova-Marinova. Statuettes en bronze du Musée national archéologique à Sofia. Sofia, 1975, 98, № 92.

2. Ботевград. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,5 см. Левият крак е отчупен от коляното надолу, а десният от глезена. Придобита е от музея през 1894 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 609. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 103, № 101.

3. Oescus. Хермес, носещ малкия Дионис. *Бронзова статуетка. Вис. 11,5 см. Китката на дясната ръка, едното крилце на петасоса и двете стъпала са отчупени. Запазени са само част от крилатите обувки. Различните части са напра-*

[33] Каталогът, в който са поместени бронзовите статуетки, свързани с култа към Хермес-Меркурий, е изграден на географски принцип, като са обособени няколко териториални групи – *паметници, произхождащи от провинция Долна Мизия (Moesia Inferior); паметници, произхождащи от провинция Тракия (Thrace); паметници, произхождащи от Западнопонтийските малоазийски политии* и *паметници с неизвестно местонахождение* – предимно откупки от фондовете на музеите и частни колекционерски сбирки (колекция *„Васил Божков“,* колекция *„Арес“*). Предвид по-нагледното изграждане на каталога, за географско разграничение на провинциите Долна Мизия и Тракия е използвано билото на Стара планина (Haemus) – административна граница, която се обособява при управлението на Септимий Север, в периода между 193-197 год.

За изработването на каталога са използвани единствено паметници, които са влезли в научно обращение.

Обр. 1. Бронзова статуетка на Хермес - Storgosia?

Обр. 2. Бронзова статуетка на Хермес-Тот - Дупница.

вени отделно. Статуетката е придобита от музея през 1925 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 6127. Датира се във II в. сл.Хр.

Ив. Велков. Новооткрити старини. – Известия на Археологическия институт, III, 1925, 250-251, обр. 67; Ognenova-Marinova, 1975, 96, № 91.

4. Oescus. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 6,1 см. Съхранява се в Регионален исторически музей-Плевен. Инв. № 1235. Датира се в I – II в.*

П. Бънов. В. Найденов. Римска бронзова пластика. Каталог. Регионален Исторически музей– Плевен. Плевен, 2013, 26, №10.

5. Опанец, Плевенско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 12 см. Намерена е при прокарването на пътя от Плевен за Опанец, близо до селото, на дълбочина 30 – 40 см. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ив. Венедиков, Ив. Велков. Археологически вести. Кратки вести от разни места. – Известия на Българския археологически институт, XV, 1946, 229, обр. 143.

6. Storgosia? Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 12 см. Датира се във II – III в. Липсва китката на лявата ръка, в която е държал кадуцей.*

Бънов, Найденов, 2013, 27, №11.

7. Рибен, Плевенско. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 10 см. Зелена патина. Запазена в добро състояние. Придобита е от музея през 1926 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 6244. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ив. Велков. Новооткрити старини. – Известия на Българския археологически институт V, 1928-1929, 372-373, обр. 243; Ognenova-Marinova, 1975, 110, № 119.

8. Dimum (Белене). Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 10,5 см. Зеленикавосива патина. Липсват ръцете, счупени при китките и краката, счупени при глезените. Повърхността е корозирала. Придобита е от музея през 1910 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 4092. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 101, № 98.

9. Novae. Хермес. *Бронзова статуетка. Случайна находка. Вис. 7,8 см. Кафява патина. Двата крака, от глезените надолу и кадуцеят липсват. Статуетката е придобита от музея през 1899 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 1899. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 107, № 112; Al. Dimitrova-Milĉeva. Die Bronzefunde aus Novae (Moesia Inferior). Warsawa, 2006, 29-30, № 8.

10.Novae. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 9,5 см. Тъмнокафява патина. Открита в кв. XXVI / 129, в сграда източно от Principia-та, заедно с бронзова статуетка на Афродита. Кадуцеят липсва. Великолепно запазена. Съхранява се в Градски Исторически музей– Свищов. Инв. № I 548. Датира се около управлението на Хадриан (нач. на II в. сл.Хр.).*

Al. Dimitrova-Milčeva. Bronzene Statuetten aus Novae. – Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13 Internationaler Limeskongres. Aalen, 1983. Stuttgart, 1986, 472, № 2, abb. 2 a, b; Ал. Димитрова. Бронзова пластика и бронзолеярство в Нове. – Музеи и паметници на културата, 1984, XXIV, 1, 18-19; Dimitrova-Milĉeva, 2006, 27-28, № 5.

11. Novae. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Случайна находка. Вис. 9 см. Светлозелена патина. Цялостно добре запазена. Лявото стъпало е отчупено. Придобита е от музея през 1904 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 3585. Датира се във втората половина на II в. сл.Хр.*

Ив. Велков. Новооткрити старини. – Известия на Българския археологически институт, V, 1928-1929, 373; Ognenova-Marinova, 1975, 111, № 120; Dimitrova-Milĉeva, 2006, 28-29, № 6.

12. Novae. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Случайна находка. Запазена макс. вис. 7 см. Повърхността е тъмна и корозирала. Кафяво-черна патина. Краката са отчупени над коленете, а дясната ръка над лакътя. Придобита е от музея през 1900 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 2095. Датира се в първата половина на III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 113, № 125; Dimitrova-Milĉeva, 2006, 29, № 7.

13. Кръвеник, Габровско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8 см; шир. 4 см. Открита в местността „Лумпари". Ръцете са счупени над лактите, а краката до бедрата. Датира се в кр. II – нач. III в. сл.Хр.*

А. Милчев, Н. Ковачев. Необнародвани паметници от Севлиевско. – Археология, IX, 1967, 1, 43-44, обр. 5.

14. Крамолин, Севлиевско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,8 см. Зеленикаво-кафява патина с дупчици. Липсва левият крак, отчупен над глезена, как-*

то и кесията. Придобита е от музея през 1906 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 3930. Датира се във втората четвърт на III в. сл.Хр.

Ognenova-Marinova, 1975, 103, № 102.

15. Бутово, Великотърновско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 4,8 см с поставката. Черна патина. Съхранява се в Исторически музей Велико Търново. Инв. № 490 А/ТОМ. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

И. Църов. Паметници на римската бронзова пластика от Историческия Музей във Велико Търново. – Годишник на музеите от Северна България, XVI, 1990, 33, № 6, обр. 6.

16.Nicopolis ad Istrum. Хермес. *Бронзова статуетка. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ив. Дончева. Култът към Хермес в Никополис ад Иструм и неговата територия. – Известия на Регионалния Исторически музей– Велико Търново, XVII-XVIII, 2002-2003, 216.

17. Nicopolis ad Istrum. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 6 см; шир. 2,4 см; деб. 0,8 см. Дясната ръка, от лакътя надолу и десният крак, от коляното надолу, липсват. Полеви № SF 4057, D 424. Датира се в средата на III в. сл.Хр.*

A. G. Poulter. Nicopolis ad Istrum. A Late Roman and Early Byzantine City. The Finds and Biological Remains. London, 2007, 51, № 2.241.

18. Крепча, Поповско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 11,5 см. Намерена е край пътя за Горско Абланово на дълбочина 1 м в основа от древна постройка. Стъпалото на десния крак и кадуцеят липсват. Придобита е от музея през 1928 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 6270. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ив. Велков. Новооткрити старини – ИБАИ, VI, 1930-1931, 310, обр. 236; Ognenova-Marinova, 1975, 114, № 128.

19. Крепча, Поповско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 6 см. Дясното стъпало е отчупено. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Велков, 1928-1929 а, 376, обр. 250.

20. Опака. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 8,4 см. Съхранява се в Исторически музей Търговище. Инв. № 2038 – А. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Г. Гинев. Паметници на античното изкуство в Търговищко. София, 1989, 34, № 45, обр. 45.

21. Опака. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 5,8 см. Зелена патина, повърхността е изтрита. Липсва част от кесията. Съхранява се в Исторически музей-Шумен. Инв. № 70. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

П. Георгиев, Г. Атанасов. Римска бронзова пластика от колекцията на Историческия Музей – Шумен. – ИИМШ, VII, 1992, 50, № 12, обр. 4, табл. III.

22. Опака. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,8 см. Тъмнозелена патина, повърхността е корозирала и изтрита. Липсват десният крак от коляното, дясната ръка под рамото, лявата – от китката, както и атрибутите. Съхранява се в Исторически музей Шумен. Инв. № 72. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Георгиев, Атанасов, 1992, 50-51, № 13, обр. 1, табл. IV.

23. Люблен, Поповско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 7,8 см. Леко зеленикава патина. Запазена е в добро състояние. Придобита е от музея през 1906 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 3914. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 108, № 114.

24. Дриново, Поповско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 6,7 см. Тъмнозелена патина, повърхността е корозирала и изтрита. Съхранява се в Исторически музей Шумен. Инв. № 1030. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Георгиев, Атанасов, 1992, 51, № 14, обр. 2, табл. IV.

25. Abritus. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 12 см. Стъпалата са отчупени. Статуетката е част от колективна находка на вотивни бронзови плочки, открити на територията на Абритус. Датира се във II-III в. сл.Хр.*

G. Kazarov. Neue Denkmäler zur Religions-Geschichte Thrakiens. – Archäologischer Anzeiger, XXXVII, 1922, 189-190, № 5, abb. 5; Явашов, 1930, 67-68, обр. 57.

26. Радинград, Разградско. Хермес. *Бронзова статуетка. Съхранява се в Исторически музей Разград. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Г. Радославова, Г. Дзанев. Абритус. – В: Римски и Ранновизантийски селища в България. Том II. София, 2003, 126.

27. Окорш, Силистренско. Херма на Хермес-Приап. *Бронзова статуетка. Вис. 7,4 см. Фалосът е отчупен. Сивозелена патина. Съхранява се в Исторически музей Силистра. Инв. № 927. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

П. Георгиев, П. Доневски. Римски бронзови статуетки от Дуросторум. – Известия на Народния музей - Варна, XVI (XXXI), 1980, 121, № 7, табл. III 7.

28. Durostorum. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 10,7 см. Кадуцеят е отчупен. Кафява патина. Статуетката е творба на провинциален римски майстор, запознат добре с класическите традиции на античната скулптура. Датира се във II – нач. на III в. сл.Хр. Съхранява се в Исторически музей Силистра. Инв. № 929.*

Георгиев, Доневски, 1980, 119, № 1, табл. I 1.

29. Durostorum. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,9 см. Липсва кадуцеят. Зелена патина. Датира се във II – нач. на III в. сл.Хр. Съхранява се в Исторически музей Силистра. Инв. № 925.*

Георгиев, Доневски, 1980, 120, № 3, табл. I 3.

30. Durostorum. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 8,25 см. Ръцете са отчупени над лактите, левият крак – над коляното, а десният – над глезена. Отчупено е и перото на главата. Зеленикавосива патина. Датира се след средата на III в. сл.Хр. Съхранява се в Исторически музей Силистра. Инв. № 919.*

Георгиев, Доневски, 1980, 120, № 2, табл. I 2.

31. Durostorum. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,6 см. Златисто-сива патина. Солидна отливка, добре запазена. Дясната ръка, дясното коляно и дясната подбедрица липсват (впоследствие кракът е реставриран). Открита е в къща № 4 край с. Остров на територията на днешна Румъния (предполага се, че там е било разположено capabae-то на Durostorum). Съхранява се в Muzeul Dunării de Jos, Călărași. Инв. № 25313 (11560). Датира се във II – III в. сл.Хр.*

V.Culică, C. Mușețeanu. Noi Bronzuri Romane din Sud-Vestul Dobrogei. – Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, XXX, 1979, 3, 447, № 4, fig. 2 a, b; Petculescu, L., edt. Antique Bronzes in Romania. Bucharest, 2003, 102, № 43.

32. Извоареле, Румъния (20 км източно от Durostorum). Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 5,3 см. Зелена патина, корозирала. Липсва дясната ръка от лакътя надолу. Десният крак е отчупен от коляното надолу, а левият от глезена. Съхранява се в Muzeul Dunării de Jos, Călărași. Инв. № 11559. Датира се в III в. сл.Хр.*

Culică, Mușețeanu, 1979, 446-447, № 2, fig. 1 c, d.

33. Пиетроу, Румъния (Su(a)cidava?), на левия бряг на Дунав, срещу Изворе. Бронзова статуетка. *Вис. 2,6 см. Зелена патина. Корозирала. Краката са отчупени от колената надолу. Съхранява се в Muzeul Dunării de Jos, Călărași. Инв. № 11405. Датира се в III в. сл.Хр.*

Culică, Mușețeanu, 1979, 447, № 4, fig. 2 c.

34. Marcianopolis. Хермес. Бронзова статуетка. *Вис. 7,2 см. Зелена патина. Добре запазена. Придобита е от музея през 1911 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 2260.*

Ognenova-Marinova, 1975, 109, № 115.

35. Дъбравино, Варненско. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 11 см. Случайна находка. Ходилото на десния крак е фрагментирано. Дясната ръка е счупена над лакътя. Покрита е със слаба светлозелена патина. Датира се във II – средата на III в. сл.Хр. Съхранява се в Исторически музей Дългопол. Инв. № АА0106.*

Л. Лазаров. Аполон и Меркурий в Дългополския музей. – Векове, XIX, 1990, 5, 77-78; Л. Лазаров. Исторически музей – Дългопол. Древен бронз (каталог). Варна, 2001, 46, № 83.

36. Рогачево, Добричко. Хермес-Тот. Бронзова статуетка. *Вис. 8,1 см. Долната част на левия крак е отчупена. Съхранява се в Исторически музей Добрич. Инв. № 971. Датира се в началото на III в. сл.Хр.*

Ив.Василичин. Бронзова пластика от Толбухински окръг. – Известия на Народния музей - Варна, XVI (XXXI), 1980, 116-117, № 2, табл. I 1.

37. Неизвестно местонахождение. Nicopolis ad Istrum? Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8 см. Десният крак е отчупен под коляното, а дясната ръка е отчупена при производствен дефект. Придобита е от музея през 1901 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 2762. Датира се във втората четвърт на III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 110, № 118.

38. Неизвестно местонахождение. Районът на Русе? Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 6,8 см. Съхранява се в Регионален исторически музей – Русе. Инв. № II 1145. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

П. Лунгарова, Римските култове в провинция Долна Мизия. Каталог на паметниците. Велико Търново, 2012, 189, № 399.

39. Неизвестно местонахождение. Северна Добруджа? Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,6 см. Златиста патина. Солидна отливка, много добре запазена. Съхранява се в Muzeul Național de Istorie a României, București. Инв. № 126116. Датира се в I в. сл.Хр.*

Petculescu, 2003, 99, № 31.

Тракия

40. Вранещене, Трънско (Враня стена, Земенско). Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 4,7 см. Тъмнокафява патина. В основата има правоъгълен постамент. Статуетката е придобита от музея през 1879 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 17 bib. Датира се в началото на III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 106, № 109.

41. Вранещене, Трънско (Враня стена, Земенско). Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 5,5 см. Черно-кафява патина. Горната част на кадуцея е отчупена. В основата има кръгъл постамент. Статуетката е придобита от музея през 1879*

г. И двете статуетки от с. Вранещене, Трънско са открити по едно и също време. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 18 bib. Датира се в началото на III в. сл.Хр.

Ognenova-Marinova, 1975, 106, № 110.

42. Pautalia. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 9,7 см. Повърхността е пореста, без патина. Липсва единствено кадуцеят. Придобита е от музея през 1894 г. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 650 b. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 102, № 99.

43. Pautalia. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 7 см (с поставката). Открита е в помещение на "villa sub urbana" край града през 1991 год. Съхранява се в Исторически музей Кюстендил. Инв. № II - 294. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Юн. Мешеков, Л. Стайкова. Антична бронзова пластика II – III в. от фонда на Исторически музей Кюстендил. София, 1997, 25, № 5.

44. Pautalia. Херма. *Бронзова статуетка. Вис. 5,2 см. Открита е през 1961 год. на ул. „Отец Паисий". Съхранява се в Исторически музей Кюстендил. Инв. № 424. Датира се в III в. сл.Хр.*

Мешеков, Стайкова, 1997, 26, № 6.

45. Таваличево, Кюстендилско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 4,8 см. Пршдобшта през 1961 год. Съхранява се в Исторически музей Кюстендил. Инв. № 474. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Мешеков, Стайкова, 1997, 24, № 4.

46. Висока Могила, Дупнишко. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8 см. Кафеникава патина. Дясната ръка е отчупена от лакътя, а десният крак от глезена надолу. Горната част на кадуцея също е отчупена. Придобита е от музея през 1916 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 5715. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 104, № 103.

47. Блажиево, Дупнишко. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 16,8 см; макс. шир. 8,2 см. Липсва кадуцеят. Съхранява се в Национален исторически музей – София. Инв. № 30295. Датира се в I в. сл.Хр.*

Е.Пенкова. Национален Исторически Музей. Пътеводител. София, 1999, с. 87, № 157; Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. 23. Juli bis 28. November 2004. Kunst – und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland in Bonn. Bonn (Mainz), 2004, 333, № 317.

48. Баланово, Дупнишко. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 4,8 см. Зелена патина. Открита в местн. „Крáсто". Ръцете са отчупени. Липсват десният крак от коляното надолу и левият от глезена. Придобита е от музея през 1912 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 5232. Датира се в началото на III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 106, № 108.

49. Дупница. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Първата половина на III в.*

Д. Грозданов, М. Даскалов. Спасително археологическо проучване на обект № 3, АМ „Струма" – късноантично селище в землището на гр. Дупница, м. Черешарника. – В: Осма национална изложба. Българска Археология 2014. София, 31-32.

50. Кочериново, Благоевградско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 5,3 см. Произхожда от местността Чепрашлъко, в близост до кв. Бараково. Дясната ръка и краката в долната си част са отчупени. Датира се в началото на III в. сл.Хр.*

Д. Й. Димитров. Тракийско светилище и панаир край Скаптопара. – Векове, 1988, XVII, 5, 57.

51. Кочериново, Благоевградско. Хермес. *Бронзова статуетка. Произхожда от местността Чепрашлъко, в близост до кв. Бараково. Съхранява се в Исторически музей Благоевград. Датира се в началото на III в. сл.Хр.*

Димитров, 1988, 57, бел. 31.

52. Кресна, Благоевградско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 4,3 см. Тъмнозелена патина. Излята е заедно с плоска кръгла подставка. Дясната ръка е отчупена до лакътя. Задната страна на статуетката не е обработена. Паметникът е откупен от Благой Стоименов от гр. Кресна през 1988 г. Съхранява се в НАИМ. Датира се в III в. сл.Хр.*

С. Димитрова-Чудилова. Редки бронзови фигурки от Националния Археологически Музей – София. – Годишник на Народния музей, VIII, 1992, 129-130, № 3, обр. 3 а, б.

53. Садовик, Пернишко. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 5,4 см. Съхранява се в Исторически музей Перник. Датира се във II–III в. сл.Хр.*

V. Ljubenova. Antike Bronzekultplastik aus dem Bezirk Pernik. – In: Griechischen und Römische Statuetten und Grobbronzen. Akten der IX Tagung über Antike Bronzen in Wien (21-25 April 1986). Wien, 1988, 415, abb. 9.

54. Негованци, Пернишко. Хермес. *Бронзова статуетка. Запазена вис. 3,5 см. Силно повредена. Главата, двата крака, под коленете и двете ръце, над лактите са отчупени. Съхранява се в Исторически музей Перник. Датира се в началото на III в. сл.Хр.*

Ljubenova, 1988, 415, abb. 7.

55. Перник. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 6,1 см. Открита при проучването на хълма Кракра. Съхранява се в Исторически музей Перник. Инв. № 17750. Датира се в III в. сл.Хр.*

В. Любенова. Селището от римската и раннавизантийската епоха. – В: Перник. Том I. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр.Хр. до VI в. на н. е. София, 1981, 186-187, обр. 128.

56. Перник. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 7,5 см. Открита при проучването на хълма Кракра при заравняването на стара рампа от разкопки до южната част на елинистическата крепостна стена. Съхранява се в Исторически музей Перник. Датира се в в края на II – началото на III в.*

Ф. Михайлов. Археологическо наблюдение на изкопните дейности по проект „Подобряване на туристическа атракция – Средновековна крепост „Кракра Пернишки“ в град Перник и свързаната с нея инфраструктура“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 год. София, 2014, 670-671.

57. Nicopolis ad Nestum. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 5 см. Зелена патина. Липсва десният крак, счупен над глезена. Статуетката е открита в местн. „Грамади“ между селата Гърмен и Заграда, Гоцеделчевско. Придобита е от музея през 1945 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 7093. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 100, № 96.

58. Девин. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 8 см. Тъмнозелена патина. Дясната ръка е отчупена над лакътя. Открита в местността Забрал. Съхранявана е в музея на Девин, но през 2002 год. е откраднатa. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Обр. 3. Бронзова статуетка на Хермес, представен полулегнал надясно, принадлежаща към украсата на колесница - кв. Пастуша, Перущица.

М. Ваклинова. Археологически материали от град Девин. – Родопски сборник, IV, 1976, 116-117, обр. 1.

59. Триград, Девинско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 12 см. Благородна тъмнозелена патина. Атрибутите, които бога е държал в ръцете си, днес липсват. В първоначалната публикация статуетката погрешно е интерпретирана като изображение на Дионис. Придобита е от музея през 1923 год. Съхранява се в НАИМ . Инв. № 6065. Датира се във II в. сл.Хр.*

Ив. Велков. Новооткрити старини. – Известия на Археологическия институт, II, 1923-1924, 228, обр. 107; Ognenova-Marinova, 1975, 114, № 127.

60. Дюлево, Панагюрско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8 см. Открита в местността „Узунене", която отстои на около 2 км южно от селото, през 1938 год. Съхранява се в Археологически музей Пловдив. Инв. № 1972. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. София, 1938, 132-133, обр. 151.

61. Съединение (бившето Голямо Конаре), Пловдивско. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 7,6 см. Открита през 1952 год. Съхранява се в Археологически музей Пловдив. Инв. № 3624. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Д. Цончев. Антични паметници от Южна България. – ГМПО, I, 1954, 285-286, обр. 11; Чернева, Сл. Преглед на бронзовата пластика от фонда на Археологически музей – Пловдив. – ГАМП, X, 2001, 92, табл. II, обр. 10.

62. кв. Пастуша, Перущица. Хермес, представен полулегнал надясно. *Бронзова статуетка, принадлежаща към украсата на колесница. Според М. Чичикова, произхожда от разкопките, които руският офицер, Барон Lüdinghausen-Wolf, предприема веднага след Освободителната война през 1878 г. Наред с други*

предмети, принадлежащи на украсата на колесница, са предадени на Руската Академия на науките, а след това постъпва в Ермитажа, в Санкт-Петербург. Датира се във II в. сл.Хр.

Според Ив. Венедиков, тази статуетка, заедно с още една, представяща Херакъл, украсяват краищата на щита на колесница № XXVII (по номерацията на Ив. Венедиков), която заедно с още десетина колесници, произхожда от периферията на „Дукова могила" край кв. Пастуша, Перущица. За да се получи едно своеобразно спускане на краищата на щита надолу, двете фигури на божествата са представени полулегнали и облакътени – едната на дясната, другата на лявата ръка. В една от ръцете държат атрибутите си – кривака и кадуцея, докато в другата – по една чаша за пиене.

Mercklin, E. v. Wagenschmuck aus der römischen Kaiserzeit. – Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts, XLVIII, 1933, s. 85, № 2, fig. 2; М. Чичикова. Бронзова статуйка на сражаващ се гигант от Казанлъшко. – Известия на Българското историческо дружество, XXII-XXIV, 1948, с. 32, обр. 2; Ив. Венедиков. Тракийската колесница. София, 1960, 69-71; 107, табл. 55 б, обр. 193.

63. Philippopolis. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 6,7 см. Зелена патина. Дясната китка и част от кадуцея са отчупени. Придобита е от музея през 1900 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 2111. Датира се в края на II – началото на III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 116, № 129.

64. Philippopolis. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,1 см. Съхранява се в Археологически музей Пловдив. Инв. № II – 144. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Чернева, 2001, 91, табл. II, обр. 8.

65. Казанлък. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 9,3 см. Зелена патина. Плътно излята. Неизвестно местонахождение. Липсват части от едното крило на главата и върхът на кадуцея. На места по повърхността има следи от допълнително оглаждане след отливането. Съхранява се в Исторически музей Казанлък. Инв. № 1044. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Г. Табакова-Цанова. Дребна бронзова пластика в Казанлъшкия музей. – Музеи и паметници на културата, XIV, 1974, 2-3, 49, № 2, обр. 2, а, б; Б. Лилова. Бронзова пластика в Казанлъшкия музей. София, 1984, № 9.

66. Казанлък. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 9 см. Зелена патина. Плътно излята. Неизвестно местонахождение. Дясната ръка от китката надолу и стъпалото на десния крак липсват. Личат следи от оглаждания и отстраняване на дефектите, получени при изливането, особено при краката. Съхранява се в Исторически музей Казанлък. Инв. № 698. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Табакова-Цанова, 1974, 49-50, № 3, обр. 3, а, б; Лилова, 1984, № 10.

67. Казанлък. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 6,5 см. Зелена патина. Плътно излята. Липсват дясната ръка, долната част на двата крака и върхът на кадуцея. Повредени са и двете крилца. Личат следи от оглаждане след изливането. Неизвестно местонахождение. Съхранява се в Исторически музей Казанлък. Инв. № 309. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Табакова-Цанова, 1974, 50, № 4, обр. 4, а, б.

68. Енина, Казанлъшко. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 8,5 см. Намерена в местността „Бончов кладенец". Зелена патина. Плътно излята. Долна-*

та част на ходилото на десния крак и клонките на кадуцея липсват. От ходилото на левия крак излиза дълга пластинка с разширен край, образувана при изливането на метала в калъпа. Съхранява се в Исторически музей Казанлък. Инв. № 201. Чрез паралели на статуетки със запазени пластинки по краката, намерени в град Amantia, дн. Албания, паметникът може да бъде датиран в средата на II в. сл.Хр.

Табакова-Цанова, 1974, 51, № 5, обр. 5, а, б.

69. Малка Верея, Старозагорско. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 8,8 см. Зелена патина. Десният крак е счупен под коляното. Липсва стъпалото на левия крак и горната част на кадуцея. Придобита е от музея през 1909 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 4370. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 113, № 124.

70. Augusta Traiana. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 6 см. Съхранява се в Археологически музей Пловдив. Инв. № 548. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Чернева, 2001, 91, табл. II, обр. 9.

71. Augusta Traiana. Хермес. *Бронзова статуетка.* *Вис. 11 см. Лявата и дясната ръка са отчупени над китката, както и стъпалото на десния крак. Съхранява се в Исторически музей Стара Загора. Инв. № 930. Датира се в края на II в. сл.Хр.*

K. Kalcev. Bronzestatuetten aus dem Territorium von Augusta Trajana (Stara Zagora, V. R. Bulgarien). – In: Griechischen und Römische Statuetten und Grobbronzen. Akten der IX Tagung über Antike Bronzen in Wien (21-25 April 1986). Wien, 1988, 408, № 8, abb. 8.

72. Коларово (бившето Арабаджиево), Старозагорско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 6,3 см. Зелена патина. Липсват дясната ръка, отчупена под рамото, лявата – от лакътя надолу, краката – от колената надолу и кадуцеят. Статуетката е придобита от музея през 1897 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 1333. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 102, № 100.

73. Тихомирово, Старозагорско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 12 см; шир. 6 см. Открита през 1958 год. Съхранява се в Исторически музей Стара Загора. Инв. № 358. Датира се във II – началото на III в. сл.Хр.*

Д. Николов, Д. Янков, К. Калчев, Хр. Буюклиев. Античен бронз. Окръжен Исторически музей Стара Загора. София, 1984, № 6, обр. 6; Kalcev, 1988, 407, abb. 7.

74. кв. Гипсово, Раднево, Старозагорско. Хермес. *Бронзова статуетка.* *Съхранява се в Исторически музей Стара Загора. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Хр. Буюклиев. Античната бронзова колекция на Окръжния Исторически музей в Стара Загора. – МПК, XXIV, 1984, 1, 12.

75. Бели Пласт, Кърджалийско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8 см. Кафява патина. Липсва дясната китка с кесията. Статуетката е изготвена чрез т. нар. „восъчен метод“. Придобита е от музея през 1898 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 1516. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 99, № 93.

76. Сливен. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 14,5 см. Случайна находка, открита през 1956 год. при изкопни работи в града. По повърхността има следи от посребряване. Дясната ръка е отчупена от китката. Съхранява се в Исторически*

музей Сливен. Датира се във II – III в. сл.Хр.

Е. Бацова. Два нови култови паметника от Сливенско. – Музеи и паметници на културата, VI, 1966, 4, 16, № 1, обр. 1.

77. Чокоба, Сливенско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,7 см. Зеленикава патина. Левият крак е счупен при коляното, а кадуцеят липсва. Придобита е от музея през 1899 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 1889. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 99, № 94.

78. Безмер, Ямболско. Хермес. *Бронзова статуетка.* *Вис. 9,5 см. Дясното ходило е отчупено. Липсва кадуцеят в лявата ръка. Съхранява се в Исторически музей Ямбол. Инв. № 937. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Н. Танчева-Василева. Антични бронзови статуетки в Окръжния Исторически музей– Ямбол. – Известия на музеите от Югоизточна България, IV, 1981, 45, № 11, обр. 10.

79. Кабиле, Ямболско. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка.* *Вис. 7,8 см. Двата крака са отчупени под коленете. Съхранява се в Исторически музей Ямбол. Инв. № 320. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Танчева-Василева, 1981, 46, №12, обр. 9.

80. Deultum. Хермес. *Бронзова статуетка.*

Л. Вагалински. Деултум. – В: Българска Археология 2015. Каталог към изложба. София, 2016, 41-42.

81. Неизвестно местонахождение. Югозападната част на провинция Тракия. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 4,6 см. Дясната ръка е отчупена до лакътя, а двата крака под коленете. Запазена патина.Съхранява се в НАИМ. Инв. № 8485. Датира се в началото на III в. сл.Хр.*

П. Илиева. Новопостъпили материали през 1992 год. Находки от град Нейне. – Годишник на Народния музей, IX, 1993, 239, № 6, обр. 7.

82. Неизвестно местонахождение, Старозагорско. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 8,5 см. Десният крак, от коляното надолу, липсва. Съхранява се в Исторически музей Стара Загора. Инв. № 819. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Николов, Янков, Калчев, Буюклиев, 1984, № 7; Kalchev, 1988, 408, № 9, abb. 9.

83. Неизвестно местонахождение, Старозагорско. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8 см. Десният крак, от коляното надолу, липсва. Съхранява се в Исторически музей Стара Загора. Инв. № 820. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Николов, Янков, Калчев, Буюклиев, 1984, № 8; Kalchev, 1988, 408, № 10, abb. 10.

84. Неизвестно местонахождение. Родопите. Хермес. *Бронзова статуетка.* *Вис. 6 см. Тъмнозелена патина. Липсва кадуцеят. Придобита е от музея през 1911 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 5107. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 104, № 105.

85. Неизвестно местонахождение. Родопите. Хермес. *Бронзова статуетка.* *Вис. 6,5 см, с постамента 8,7 см. Тъмнозелена патина. Добре запазена. Придобита е от музея през 1911 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 5106. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 112, № 122.

86. Неизвестно местонахождение. От ареала на Хадрианопол. Хермес. *Бронзова статуетка. Закупена през 1896 год. в Одрин от руския генерален консул*

К. Н. Лишин. В момента се съхранява в Ермитажа, в Санкт-Петербург. Инв. № В. 946. Датира се във II – III в. сл.Хр.

Ж. Въжарова. Руските учени и българските старини. София, 1960, 397, обр. 57 б.

87. Неизвестно местонахождение. Горнотракийска низина. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,5 см. Зелена патина. Липсват краката, отчупени над глезените и китките на ръцете. Статуетката е изготвена чрез т. нар. „восъчен метод". Придобита е от музея през 1900 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 2761. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 100, № 95.

88. Неизвестно местонахождение. Горнотракийска низина. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 8,9 см. Част от десния крак липсва. По повърхността има напластявания, които са оцветени в зелено. Придобита е от музея през 1911 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 5891. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 105, № 106.

89. Неизвестно местонахождение Тракия? Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 9,8 см. Зелена патина. Краката са отчупени над глезените. Липсват дясната ръка над лакътя, кесията и част от кадуцея. Запазено е едното крилце на главата. Придобита е от музея през 1926 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 6216. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ив. Велков. Новооткрити старини. – Известия на Археологическия институт, IV, 1926-1927, 315; Ognenova-Marinova, 1975, 101, № 97.

Западнопонтийски градове

90. Tomis. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 12,2 см. Кафява патина. Липсва кадуцеят. Открита е през 1961 год. в Констанца при строителни работи около „Старата гара". Съхранява се в Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța. Инв. № 3890. Датира се във II в. сл.Хр.*

V. Barbu. Bronzes Romains du Musée Archéologique de Constantza. – Dacia, IX, 1965, 391-392, № 6, fig. 6 a, b; Irimia, M. Bronzuri figurate. Muzeul regional de arheologie Dobrogea. Constanța. 1966, 14-15, № 6; Petculescu, 2003, 101, № 40.

91. Tomis. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 9,7 см. Бронзът е масивен. Сивокафява патина. Липсват двете ръце от лактите надолу и краищата на крилцата на петасоса. Много от линиите на детайлите са заличени от оксидацията. Открита е през 1961 год. в Констанца при строителни работи около „Старата гара". Съхранява се в Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța. Инв. № 3891. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Barbu, 1965, 392-393, № 7, fig. 7 a, b; Irimia, 1966, 16-17, № 7.

92. Tomis. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 12,5 см. Бронзът е масивен, с малки дупки и корозивни пукнатини, в резултат на престоя под вода. Сивокафява патина. Статуетката е открита през 1959 год. при работа по канализационната система. Съхранява се в Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța. Инв. № 3893. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Barbu, 1965, p. 393, № 8, fig. 8; Irimia, 1966, 17-18, № 8.

Неизвестно местонахождение

93. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 6,6*

см. Тъмна патина. Дясната ръка е отчупена при производствен дефект. Липсва горната част на кадуцея. Повърхността е наранена. Придобита е от музея през 1901 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 2449. Датира се във II – III в. сл.Хр.

Ognenova-Marinova, 1975, 104, № 104.

94. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,3 см. На места има кафява патина. Китката на лявата ръка, която е придържала кадуцея е отчупена. Откупена е от музея в края на 1914 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 5609. Датира се в началото на III в. сл.Хр.*

Б. Филов. Новооткрити старини. – Известия на Българското историческо дружество, IV, 1914, 292, обр. 279; Ognenova-Marinova, 1975, 105, № 107.

95. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 4,2 см. Зелена патина. В основата има кръгъл постамент. Статуетката е придобита от музея през 1909 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 4731. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 107, № 111.

96. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 10 см. Тъмнозелена патина. Липсват краката, от глезените надолу, едно от крилцата на петасоса и кадуцеят. Статуетката е изготвена чрез т. нар. „восъчен метод". Придобита е от музея през 1912 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 3786. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 108, № 113.

97. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 6,5 см. Зелена патина. Липсва дясната ръка от лакътя надолу. Десният крак от коляното надолу и левият крак от глезена надолу са отчупени. Придобита е от музея през 1906 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 3944. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 109, № 116.

98. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка (може и да е сребърна). Вис. 10 см. Датира се в края на II в. сл.Хр.*

Ив. Венедиков, Ив. Велков. Археологически вести. Кратки вести от разни места. – Известия на Българския археологически институт, XV, 1946, 232, обр. 147.

99. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 19 см. Лявата китка е отчупена. Липсва кадуцеят. Частна антична колекция „Арес". Инв. № 77. Съхранява се в НАИМ. Датира се във II – средата на III в. сл.Хр.*

Г. Кабакчиева. ред. Колекция Арес. София, 2000, 156-158, № 77.

100. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 5,5 см. Частна антична колекция „Арес". Инв. № 78. Съхранява се в НАИМ . Датира се в края на III в. сл.Хр.*

Кабакчиева, 2000, 158-159, № 78.

101. Неизвестно местонахождение. Северна България. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 4,3 см. Зеленикава патина. Частна антична колекция „Арес". Инв. № 79. Съхранява се в НАИМ. Датира се в III в. сл.Хр.*

Кабакчиева, 2000, 160-161, № 79.

102. Неизвестно местонахождение. Хермес. Бронзова *статуетка. Вис. 6 см. Липсва долната част на краката. Частна антична колекция „Арес". Инв. № 80. Съхранява се в НАИМ. Датира се във втората половина на III в. сл.Хр.*

Кабакчиева, 2000, 162-163, № 80.

103. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Вис. 8,1 см; шир. 4 см. Зелено-кафява патина. На места оригиналната повърхност е нарушена. Хермес е представен седнал на скала, гол, en face. Има съвременни поправки по коремната област и носа. Колекция „Васил Божков". Инв. № 375. Датира се в I – III в. сл.Хр.*

Ив. Маразов, Г. Кабакчиева, Г. Лазов, Т. Шалганова. Колекция Васил Божков. София, 2005, 136, № 130.

104. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Обща вис. 26,5 см. Сивокафява патина. Колекция „Васил Божков". Инв. № 402. Датира се във II – първата половина на III в. сл.Хр.*

Маразов, Кабакчиева, Лазов, Шалганова, 2005, 140, № 136.

105. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Обща вис. 16,6 см. Нарушена, протрита оригинална повърхност със зеленокафяв цвят. Колекция „Васил Божков". Инв. № 256. Датира се във II – първата половина на III в. сл.Хр.*

Маразов, Кабакчиева, Лазов, Шалганова, 2005, 144, № 141.

106. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Бронзова статуетка. Обща вис. 17 см. Зелена патина. Корозионни напластявания по фигурата. Колекция „Васил Божков". Инв. № 151. Датира се във II – III в. сл.Хр.*

Маразов, Кабакчиева, Лазов, Шалганова, 2005, 147, № 146.

107. Неизвестно местонахождение. Август-Меркурий? *Бронзова статуетка. Обща вис. 26 см, без подставката – 24 см. Диаметър на подставката 6,4 – 8,1 см. Колекция „Васил Божков". Датира се във II – първата половина на III в. сл.Хр.*

Ив. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова. Спасеные сокровища Древней Фракии из „Коллекции Васила Божкова". София-Москва, 2009, № 89, 196-197.

108. Неизвестно местонахождение. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 8,5 см. Зелена патина. Китката на дясната ръка и стъпалото на десния крак са отчупени. Придобита е от музея през 1910 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 4475. Датира се във II-III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 112, № 123.

109. Неизвестно местонахождение. Хермес-Тот. *Бронзова статуетка. Вис. 7,8 см. Зелена патина. Липсва само кадуцеят. Придобита е от музея през 1900 год. Съхранява се в НАИМ. Инв. № 4019. Датира се във II-III в. сл.Хр.*

Ognenova-Marinova, 1975, 114, № 126.

110. Неизвестно местонахождение. Херма. *Бронзова статуетка. Вис. 5,4 см; основа 0,8х0,8 см. Сивозелена патина. Частна антична колекция „Арес". Инв. № 95. Съхранява се в НАИМ. Датира се в III – IV в. сл.Хр.*

Кабакчиева, 2000, 195, № 95.

111. Неизвестно местонахождение. Херма. *Бронзова статуетка. Запазена вис. 4,5 см. Тъмносива патина. Частна антична колекция „Арес". Инв. № 96. Съхранява се в НАИМ. Датира се в III в. сл.Хр.*

Кабакчиева, 2000, 193, № 96.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985: Й. Атанасова-Георгиева, Д. Митова-Джонова. Антична пластика от Видинския музей. София, 1985.

Ботушарова 1948: Л. Ботушарова. Антични паметници от България. – Годишник на Народния археологически музей - Пловдив, I, 1948, 49-56.

Вагалински 2013: Л. Вагалински. Античен град Хераклея Синтика с прилежащи некрополи край село Рупите, община Петрич. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 год. София, 2013, 309-311.

Вагалински 2015: Л. Вагалински. Античен град Хераклея Синтика. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 год. София, 2015, 465-467.

Величковић 1972: М. Величковић. Римска ситна бронзана пластика у народном музеју. – Антика, IV. Београд, 1972.

Велков 1925: Ив. Велков. Новооткрити старини. – Известия на Археологическия институт III, 1925, 248-253.

Венедиков 1960: Ив. Венедиков. Тракийската колесница. София, 1960.

Венедиков, Велков 1946: Ив. Венедиков, Ив. Велков. Археологически вести. Кратки вести от разни места. – Известия на Българския археологическия институт, XV, 1946, 228-235.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Художествен бронз от Долна Мизия, 1-4 в. Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен „кандидат на исторически науки". София, 1993.

Георгиев 2005: П. Георгиев. Изтокът срещу Запада – Бронзовите паметници на Хермес от Долна Мизия. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Книга III. Знаци, текстове носители. Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. дин Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 29-31 октомври 2003. София, 2005, 28-34.

Георгиев, Доневски 1980: П. Георгиев, П. Доневски. Римски бронзови статуетки от Дуросторум. – Известия на Народния музей - Варна, XVI (XXXI), 1980, 119-121.

Димитрова 1984: Димитрова, Ал. Бронзова пластика и бронзолеярство в Нове. – Музеи и паметници на културата, 1984, XXIV, 1, 16-21.

Димитрова-Милчева 1980: Ал. Димитрова-Милчева. Антични геми и камеи от Националния археологически музей. София, 1980.

Маразов, Кабакчиева, Шалганова 2009: Ив. Маразов, Г. Кабакчиева, Т. Шалганова. Спасеные сокровища Древней Фракии из „Коллекции Васила Божкова". София-Москва, 2009.

Митрев, Иванов 2006: Г. Митрев, С. Иванов. Антични паметници от Хераклея Синтика и близката околност. – В: Пловдивси Университет „Паисий Хилендарски" – България. Научни трудове. I, 1, 2006, 73-84.

Филов 1914: Б. Филов. Новооткрити старини. – Известия на Българското историческо дружество, IV, 1914, 278-293.

Щербакова 1983: В. С. Щербакова. Геммы с изображением Гермеса из Херсонесских находок. – Краткие сообщения института археологии, 1983, № 174, 86-91.

Arnold 1965: D. Arnold. Die Polykletnachfolge. – Erg. Des. Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts, XXV, 1965.

Babelon, Blanchet 1895: E. Babelon, A. Blanchet. Cataloque des bronzes antiques de la Bibliotèque nationale. Paris, 1895.

Barbu 1965: V. Barbu. Bronzes Romains du Musée Archéologique de Constantza. – Dacia, IX, 1965, 387-401.

Bieber 1915: M. Bieber. Die antiken Skulpturen und Bronzen des Königlichen Museums Fridericianum in Cassel. Marburg, 1915.

Boucher 1976: S. Boucher. Les aventures d'un type de Jupiter. – Latomus, XXXV, 2, 322-364.

Cociș 1994: S. Cociș. Mercurius. Représentations en Bronze de la Dacie. – In: Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Freiburg, 18-22. Juli 1988. Stuttgart, 1994, 129-133.

Combet-Farnoux 1981: B. Combet-Farnoux. Mercure romain, les Mercuriales et l'institution du culte imperial sous le Principat augustéen. – In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, 17, 1, Berlin/New-York, 1981, 457-501.

Die Thraker 2004: Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. 23. Juli bis 28. November 2004. Kunst – und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland in Bonn. Bonn (Mainz), 2004.

Förster 1898: R. Förster. Skulpturen von Antiochia. – Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts, XIII, 1898, 177-191.

Franzoni 1973: L. Franzoni. Bronzetti romani del Museo Archeologico di Verona. Venezia, 1973.

Furtwängler 1898: A. Furtwängler. Römische Bronzen aus Deutschland. – Bonner Jahrbucher (Bjb), CIII, 1898, 1-11.

Galinsky 1992: K. Galinsky. Venus, Polysemy, and the Ara Pacis Augustae. – American Journal of Archaeology, XCVI, 3, 1992, 457-475.

Gavrilović 2010: N. Gavrilović. A Contribution to the Study of the Cult of God Mercury in Moesia Superior. – Archaeologia Bulgarica, XIV, 2010, 1, 57-79.

Georgiev 1994: P. Georgiev. Eine Gruppe von niedermösischen Statutten. Beweismaterial für die Existenz eines unbekannten Ateliers: ein stilistisch-ikonographischer Versuch. – In: Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Freiburg, 18-22. Juli 1988. Stuttgart, 1994, 167-171.

Hassal, Wilson, Wright, Rea 1972: M. W. C. Hassall, D. R. Wilson, R. P. Wright, J. Rea. Roman Britain in 1971. – Britannia, III, 1972, 299-367.

Haynes 1970: S. Haynes. Etruscan Bronzes in the British Museum: New Acquisitions and Old Possessions. – In: Art and Technology. A Symposium on Classical Bronzes. Cambridge. 02 – 04. 12. 1967. London, 1970, 177-193.

Ilieva 2002: P. Ilieva. An exception – a silver figurine of Hermes-Mercury from Nicopolis ad Istrum. – In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000), Sofia, 2002, 133-134.

Lippold 1956. G. Lippold. Die skulpturen des vatikanischen Museums. III, 2. Berlin, 1956.

Marinescu 1994: L. Marinescu. Typen römischer Bronzestatuetten aus Dakien. – In: Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Freiburg, 18-22. Juli 1988. Stuttgart, 1994, 269-280.

Menzel 1970: H. Menzel. Observations on Selected Roman Bronzes in the Master Bronzes Exhibition. – In: Art and Technology. A Symposium on Classical Bronzes. Cambridge. 02 – 04. 12. 1967. London, 1970, 221-234.

Milleker 1992: E. J. Milleker. Ancient Art: Gifts from the Norbert Schimmel Collection. – The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, XLIX, 4, 1992, 37-52; 60-62.

Oggiano-Bitar 1994: H. Oggiano-Bitar. Typologie de Mercure en Gaule. – In: Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Freiburg, 18-22. Juli 1988. Stuttgart, 1994, 311-318.

Perdrizet 1911: P. Perdrizet. Bronzes grecs d'Egypte de la Collection Fouquet. Paris, 1911.

Siebert 1990: G. Siebert. Hermes. – In: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, V, 1990, 1, 285-387.

Simon, Bauchhenss 1992: E. Simon, G. Bauchhenss. Mercurius. – In: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, VI, 1992, 1, 500-554.

Smith 1904: C. Smith. A Bronze Statuette from Paramythia. – The Burlington Magazine for Connoisseurs, Vol. VI, № 21, 1904, 219-221.

Ştirbulescu 2005: Ch. Ştirbulescu. Statuete de bronz de epocă Romană din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a României. – In: Muzeul Naţional de Istorie a României. Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Ţeposu Marinescu. Bucureşti, 2005, 509-522.

Vassilev 1995: V. Vassilev. Bemerkungen zu einigen Hermes-Statuetten aus Thrakien und Mösien. – In: Modus in Rebus. Gedenkschrift für Wolfgang Schindler. Berlin, 1995, 132-134.

Vermeule 1967: C. Vermeule. Greek Sculpture and Roman Taste. – Boston Museum Bulletin,

LXV, 342, 1967, 175-192.

Waldstein 1882: C. Waldstein. Hermes with the Infant Dionysos. Bronze Statuette in the Louvre. – The Journal of Hellenic Studies, III, 1882, 107-110.

Wilson, Wright, Hassall 1971: D. R. Wilson, R. P. Wright, M. W. C. Hassall. Roman Britain in 1970. – Britannia, II, 1971, 243-304.

Typology of the bronze figurines of Hermes-Mercury on the territory of the Provinces of Moesia Inferior and Thrace

Bozhidar Draganov

(Summary)

The work presents an attempt at constructing a typology of the bronze figurines representing Hermes-Mercury and coming from the territory of the Provinces of Moesia Inferior and Thrace. As opposed to other deities of the Greco-Roman and Eastern pantheon, the iconography of Hermes-Mercury (not only in the investigated region) is quite uniform and conservative. Six types of images are defined and a large part of all the known bronze figurines of the deity are cataloged, exceeding 110 inventory numbers. The quantitative and stylistic conclusions are based on the published material alone, while the catalogue is arranged following a geographical order. Parallels with examples from other Roman provinces are examined, the centres of distribution are localized, and an attempt is made at defining the stylistic features of both local and imported produce.

За архитектурните комплекси при с. Бутово (западната част от територията на Nicopolis ad Istrum)

Павлина Владкова

През 70-те и началото на 80-те години на миналия век са разкрити най-известните и продуктивни керамични центрове на територията на римската провинция Долна Мизия – при град Павликени и при село Бутово. За съжаление техният проучвател Богдан Султов не успя да осмисли и публикува цялостно резултатите от разкопките и своите наблюдения на терена. Това в по-голяма степен се отнася за проучванията в землището на село Бутово, предвид, че там през годините са провеждани само спасителни проучвания, голяма част от които попадат в границите на съвременното село и археологът е уведомяван след частичното или цялостно унищожаване на гробове, пещи, работилници, зидове и др. Посещенията на място и видяното е отразено бегло в доклади, справки и полеви дневници, част от които се съхраняват в Регионален исторически музей (РИМ) – Велико Търново.

Регионът около селата Бутово-Недан отдавна привлича вниманието на изследователите поради многобройните открити епиграфски паметници – четиринадесет официални, посветителни и надгробни надписа, като един е двуезичен (IGBulg. II, 600; ILBulg. 428), един на старогръцки и всички останали на латински език. Те са изключително информативни за култове и религия, етноси, военни чинове, социално положение и т.н. на посветители и починали. Намерена е още милиарна колона от 136 г., която дава основание на проучвателите да поставят тук границата между провинциите Тракия и Долна Мизия. Повечето от тях приемат тази граница като западната на административната територия на основания в началото на II век Никополис ад Иструм. Тук се пресичат римските пътища, единият от които от военния лагер Нове през Хемус за Тракия, а вторият от Одесос и Марцианопол през Никополис ад Иструм към Мелта. Три открити по различно време и на различни места надписа, в които се споменава името на *emporium Piretensium*, многократно са използвани като доказателство, че мястото на тържището е при съвр. село Бутово, независимо че нито един от паметниците не произхожда от сигурен контекст и от землището на това село (Църов 2006, 45-57 и цит. там л-ра). Към всичко изброено трябва да се добави и военната диплома от 228 г., намерена в близост до грънчарските пещи, както и втора, произхождаща от землището на близкото село Градище (Боянов 2008, 343-352).

Най-ранните данни за разкрити гробове в близост до Бутово са от 1928 г., когато е намерена част от саркофаг с двуезичен надпис в *tabula ansata*, произхождаща от м. Румковец (ILBulg. 428; **обр. 1**). Вероятно саркофагът е бил поставен като гробно съоръжение в могилен гроб. В близост до мястото на неговото откриване, на 1250 м южно от селото, и до днес личи могила, частично нарушена от премина-

Обр. 1. *Двуезичен надпис върху саркофаг, открит в близост до могилния некропол в м. Калвака при с. Бутово*

вящия през периферията ѝ път. През 1933 г., при строежа на шосето, работниците попадат на гроб, изграден от каменни плочи и с тухлена настилка, с богат гробен инвентар (Цончев 1935, 456; Султов 1968, 41). В него са открити монети, но липсват данни за датировката им, златни части от украса, глинени съдове и лампи.

Идеята е в настоящата статия да бъдат представени в обобщен вид археологическите данни от теренните изследвания в/около Бутово, анализът на нумизматичния материал от спасителните проучвания, епиграфските паметници, някои от които със сигурна дата и да бъде направен опит за разграничаване на хронологическите периоди на съществуване и функциониране на некрополите, селищните структури и керамичния център, локализирани в региона.

Некропол и градежи в м. Калвака, южно от съвременното село Бутово

Най-добре проучен, макар и само чрез спасителни разкопки, е некрополът в м. Калвака, локализиран на 1000 до 1200 м южно от съвременното село. Проучени са 11 могили и разкрити 45 гроба в тях **(схема 1)**. В една от могилите са установени 12 гроба, докато в други гробните съоръжения са унищожени при съвременни изкопни дейности. Понастоящем на терена все още са запазени и непроучени две могили.

Всички погребения са чрез трупоизгаряне, като ритуалът е извършван в коритообразни ями.

При разкопките са намерени 42 броя монети, от които само една не е разчетена.[1] Най-ранната е на Марк Агрипа (63 – 12 г. пр.Хр.), но тя произхожда от гроб, в

[1]Монетите от с. Бутово са публикувани, но без разграничаване според тяхното местонамиране. От публикацията не става ясно кои произхождат от некропала в м. Калвака, кои са открити в участъците около грънчарските пещи и кои от некропола, разположен в северозападната част на съвременното село (Цочев 1998, 125-152). Тук са ползвани данните от полевата документация и от инвентарните книги на фонд „Античност“ при РИМ – Велико Търново.

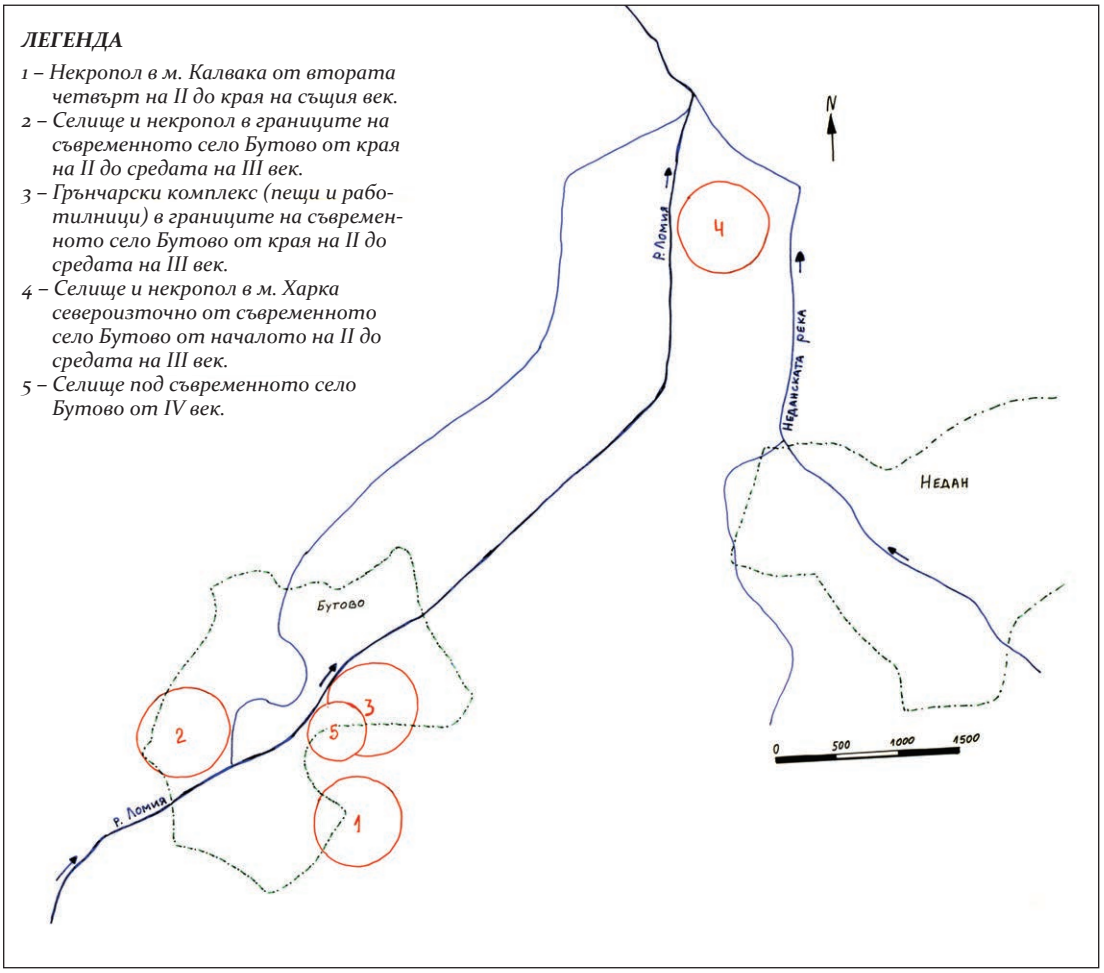

Схема I

който има и монети на Хадриан (118 – 136). Следващите по хронология пет монети са от времето на Тиберий (14 – 37) – една, Веспасиан (69 – 79) – две и Домициан (81 – 96) – две, като те също са намерени в гробовете заедно с монети на Траян или Хадриан. Екземплярите, сечени по времето на император Траян (98 – 117) са десет, тези на Хадриан (117 – 138) единадесет, като към тях могат да бъдат прибавени и три на Елий Цезар (136 – 138). Следват монетите на Антонин Пий (138 – 161) – девет броя и на съпругата му Фаустина Стара – два. Най-късната монета, открита в гроб от некропола, е на Марк Аврелий (161 – 180), която, за съжаление, е много изтрита и не може да бъде датирана по-точно.

Така анализът на нумизматичния материал от некропола в м. Калвака показва, че той съществува от ранен II до към 70-те – 80-те години на същия век.

Предвид неразчетената точна дата на най-късна монета, логично е да се предположи краят на функциониране да се отнася към 170 година и да е свързан с опустошителните за региона нападения на костобоките. Близкоотстоящият до Бутово керамичен/производствен център при Павликени и вилата към него са разрушени точно по това време, доказателство за което е намереното скритото в едно от помещенията съкровище от близо 4000 денара. Не е изключено обаче друго събитие

Обр. 2. *Глинени лампи от некропола в м. Калвака при с. Бутово*

през последната четвърт на II век да е причина за края на използването на некропола.

Датировката на находките в гробовете – керамични лампи и съдове, стъклени лакримарии, бронзов балсамарий, бронзови апликации от тоалетни сандъчета, геми и камеи, накити и др., не противоречи на монетния материал – всички те се отнасят най-общо към II век (непубликуван материал от фонда на РИМ – Велико Търново; Илиева 2014, 72, обр. 137, 138). Откритите керамични изделия – лампи и съдове, не са дело на бутовските работилници.

Особено впечатление правят лампите, като 25 броя от откритите в гробовете принадлежат към един и същ тип[2], началото на производство на който се отнася към средата на I в. **(обр. 2)**. Прието е мнението, че са внос за провинция Долна Мизия (Кузманов, 1992, 20-21), без да е локализирано ателието, от което те произхождат. От проучванията на Античния производствен център при Павликени са известни части от два калъпа, произведени и ползвани в тамошните работилници. Този факт е от изключително важно значение, защото дава решение на два проблема. На първо място доказва местното производство на лампите и определя мястото на едно от ателиетата – при Павликени. Освен това, отчитайки датировката на некропола в м. Калвака при Бутово, потвърждава мнението, че работилниците за производство на керамика в Павликени започват да функционират още през първата половина на II в. и изнасят своята продукция на пазара, а тези в Бутово са по-късни.

От некропола в м. Калвака произхожда една надгробна плоча (Conrad 2004, 220, Taf. 82/1-2, cat. Nr. 347). Според запазения надпис Публиус Нимфидиус Публи-

[2]Тип XIX по класификацията на Кузманов – лампи със закръглен фитилник и волути на плещите (Кузманов, 1992, 20-21). Върху дъната на всички екземпляри е нанесен печат във формата на *planta pedis*, но това не е марката на работилница или занаятчия, а декоративен орнамент.

ус е починал на 30 годишна възраст като булевт в Никополис ад Иструм и посвещението прави неговата майка Нимфиада. Надгробната плоча е датирана в средата на II век.

С този надпис категорично се отхвърля мнението, че чак по времето на Северите регионът попада под административното управление на градския център Никополис ад Иструм. Вероятно още през 136 г., с определяне на границите между провинциите Мизия и Тракия, тези земи преминават под юрисдикцията на града. Очевидно булевтът живее в своето имение във времето извън задълженията си като градски чиновник, където е и погребан. Имената на починалия и неговата майка сочат гръцкия произход на фамилията. Надписът е на латински език и е поредното доказателство, че към средата на II век регионът е силно романизиран, макар че тук живеят малоазийски преселници.

Руините на комплекса, към който принадлежи могилният некропол, се намират в западната част на същата местност, т.е. западно от некропола. За това в едно изречение пише проучвателят Б. Султов, който открива на място битова и строителна керамика, както и зидове на хоросанова спойка (Дневник на Султов инв. № 128 А/Научно-спомагателен фонд на сбирка „Античност“ при РИМ – Велико Търново). За съжаление липсва план с точно ситуиране и локализация на развалините и движимите находки, както и повече подробности за регистрираното на терена.

В този смисъл най-важно се оказва сведението на Шкорпил, който ясно и точно пише: *„На западния склон на възвишението Калвака са намерени основи на стара постройка. Много от камъните са употребени при направата на църквата в с. Лъжене (сега с. Малчика, на левия бряг на р. Осъм, на 7 км северно от гр. Левски бел. авт.), на някои от които има и надписи“* (ИРАИЦ, Сф. 1905, 478-479).

Това съобщение е от изключително значение, защото недвусмислено и категорично потвърждава данните от теренните наблюдения на Султов за съществуването на архитектурни останки в близост до некропола, доказващи, че там се е намирало и селището. Според Шкорпил двата интересни надписа, многократно публикувани и интерпретирани (ILBulg., 441, 442 и цит. там литература) и най-важното – сигурно датирани, вградени в една от стените в двора на католическата църква в с. Лъжене, произхождат точно от тези развалини. Впрочем, според В. Добруски паметниците са пренесени от Димум, а според Ф. Каниц произхождат от Никополис ад Иструм (Добруски 1901, 714, бел. 8; Каниц 1995, 243). И двамата автори не аргументират своето мнение. Те са видели надписите, вградени в зид при църквата и това е тяхната хипотеза, която не стъпва на сигурни податки, а се базира на логично предположение. Според мен трябва да се вярва на Шкорпил, който е посетил на място землището на село Бутово и е събрал сведенията от информатор от местното население, който със сигурност знае за пренасянето на двата паметника. Впрочем, началото на изграждането на католическия храм е през 1851 година и вероятно до тогава паметниците с надписи са били все още на първоначалните си места, а по времето на обиколката на Шкорпил все още е имало живи свидетели на преместването им както в Лъжене, така и в Бутово.

Въпросните паметници представляват две посвещения, направени от държавни служители, *servi vilici* (императорски роби, които са чиновници по събирането на митата), за предприемачите/наемателите на държавното илирийско и тракийско мито, също императорски администратори. Надписите имат частен характер,

като първият се датира във времето 161 – 168 г., а вторият – в 182 г. Обикновено издигането на посвещения от този вид се свързва от проучвателите с конкретни събития. Вероятно става дума за посещение на провинциалния управител и участието на държавните служители в церемониите по неговото посрещане и пребиваване, или за посещение по повод религиозни чествания и церемонии, в случая във връзка с Императорския култ, което показват посвещенията съответно на *Numini Augostorum et Genio publici portorii* и на *IOM et numini Augosti nostril et publici portorii procuratore*, които са едни от рядко срещаните за провинция Долна Мизия.

Казаното до тук не оставя съмнение, че надписите са издигнати на място, свързано с държавната официална власт.

Някои изследователи смятат, че двата паметника са пренесени от руините на митническа станция (Лунгарова 2012, 48 и цит. там л-ра). Предвид данните от региона на Бутово, които доказват силна романизация, активна производствена дейност, популярност на типични римски култове и най-вече на такива, свързани с официалната религия и войската, както и това, че точното местонамиране на надписите е известно – западно от некропола в м. Калвака, идеята за съществуването на митническа станция при Бутово е реална и възможна.[3]

Данните за местонамирането на граничната колона от 136 г. са оскъдни и е известно само, че тя произхожда южно от съвременното село и впоследствие е пренесена и вградена в църквата в Бутово (ILBulg., 429). Т.е. милиарната колона е открита в близост до разглеждания архитектурен комплекс, със сигурност южно от река Ломия. Факт е, че когато е определяна границата между провинциите Мизия и Тракия през посочената година, некрополът вече е функционирал. На въпроса за границата ще се спра по-долу.

Датите на двата надписа с информацията за митнически чиновници не оставят съмнение, че селището и некропола са престанали да бъдат обитавани/използвани не по-рано от последната посочена в епиграфските паметници година – 182. Следователно краят на функциониране на комплекса няма връзка с нападенията на костобоките около 170 – 171 г., а причината е друго събитие, случило се малко по-късно, през последните десетилетия на II век.

В писмените извори няма данни за военни конфликти по това време в региона, на територията на Никополис ад Иструм в частност и в Долна Мизия като цяло. Не са регистрирани „варварски“ нападения през този период, което се доказва от липсата на укрити монетни съкровища. Според мен, най-логичната причина за края на функциониране на този комплекс, е чумната епидемия, влязла в литературата под името „Галенова чума“.[4] Известно е, че нейната продължителност изследователите определят от 164 до 180 година. Тъй като в случая става дума за територии, намиращи се далеч от огнището на разпространение, не е изключено в разглеждания регион болестта да е достигнала и по-късно от приетите в научната литература дати, пренесена вероятно от войниците от легионите по Дунавския лимес и

[3]За митническа станция в самия Никополис ад Иструм има епиграфски данни, макар и не категорични, от средата на II век. От града произхожда надгробна плоча с надпис на латински език, издигната в памет на починал събирач на тракийското и илирийското мито (ILBulg. 361).

[4]Болестта е наречена така по името на гръцкия физик Гален, живял в Рим и описал симптомите ѝ в *Methodus Medendi* (Littman 1973, 243-255).

Обр. 3. *Оброчна плочка на Дионис, открита в границите на съвременното село Бутово, по левия бряг на р. Ломия*

засегнала населението, живеещо около най-оживените пътни артерии, каквато е била областта около съвр. село Бутово.[5]

Независимо дали горното твърдение е вярно, на базата на теренните проучвания и епиграфските паметници, може да бъде направен изводът, че към края на II век теренът около м. Калвака в с. Бутово е изоставен, а животът се измества в посока североизток, по двата бряга на река Ломия.

Селище, некропол и грънчарски пещи под съвременното село Бутово, по левия и десен бряг на река Ломия

През 70-те години на миналия век, във връзка с изграждането на водопровод, Б. Султов провежда многобройни, но ограничени по площ, спасителни разкопки в границите на съвременно село **(схема 1)**. Те могат най-общо да се разграничат в два сектора – северно и южно от река Ломия. Оказва се, че тази граница всъщност не е условна, защото характерът на разкритите археологически структури е различен.

Северно от реката, по нейния ляв бряг, са откривани основи на зидове от постройки, всички на хоросанова спойка, както и многобройни запазени цялостно или частично, архитектурни детайли (колони, капители, бази и др.) от представителни сгради, строителна и битова керамика, дребни находки от камък, мрамор, метал и глина **(обр. 6)**. Видените от археолога артефакти са многобройни и са съх-

[5]Археологическите данни за строителните периоди в самия град Никополис ад Иструм подкрепят това мнение. Много бързо след построяването на градския център той е разрушен (или по-точно разграден целенасочено), нивото му повдигнато и построен изначално. Липсват данни за сериозно опожаряване или край на функциониране във връзка с голямо природно бедствие. Възможно е разпространението на епидемията в града да е причина за тези промени.

ранявани в частни домове. В публикациите си Султов не споменава за намирани следи от пещи или други производствени съоръжения в участъка северно от реката (Султов 1968, 41). За един от откритите зидове проучвателят смята, че е част от крепостна стена, предвид дебелината – 1,80 м и факта, че е проследен в протежение на около 300 м почти успоредно на р. Ломия, която тук има посока от югозапад към североизток (Султов 1962, 31-32).

Малко са данните за открити дребни движими находки. Липсата в документацията на координати на местонамирането на четири оброчни плочки предполага, че те са предадени от хора от селото, но без повече информация. Трите паметника са без надписи и представят съответно Дионис **(обр. 3)**, Хермес с Атина и Тракийския конник, а върху единия е изобразена Артемида, но посвещението е на Изида. Пак от селището произхождат три бронзови статуетки – на Хермес и две на Арес/Марс Ултор (Илиева 2014, 22, обр. 24). Намерена е и мраморна детска главичка. Колкото и да са малобройни откритите находки, може да се направи извод, че разпространените тук култове са разнообразни, което от своя страна доказва пъстър етнически състав на обитателите на селището.

Освен информацията, че откриваните останки от постройки се намират в северната и източната част на съвременното село, по левия бряг на реката, няма точна локализация или план на този участък. Няма съмнение обаче, че тук съществува голям архитектурен комплекс с обществени и жилищни сгради. Вероятно не става дума за укрепена вила, защото оградената площ е твърде голяма.

Предвид съвременното строителство върху античните градежи, не може да бъде установена с точност площта на комплекса. Няма данни за архитектурни останки извън съвременните граници на село Бутово. На запад разкритите части от зидове не отиват по-далеч от сградата на пощата, защото в този участък е локализиран некропол.

През 1962 г. при изкопни работи в северната част на Бутово са разкрити три гроба. Погребалният обред, за разлика от този, практикуван в некропола в м. Калвака, е трупополагане, като в нито един от трите случая не са констатирани следи от специално изградено гробно съоръжение. Починалите са положени направо в гробната яма, само единият от скелетите лежи върху имбрекси. Всички гробове са ориентирани изток-запад и в тях, според откривателите, има глинени съдове, неизвестно колко на брой и какви, но в музея в Търново постъпват само два, със сигурност изработени в местните бутовски керамични ателиета. Единствената открита бронзова монета е на император Каракала (211-217) и тя дава възможната най-ранна дата на гроба и находките в него (Султов 1968, 41-42).

През 1965 г., по време на изкопни работи при строежа на пощата, е открит гроб, изграден от строителна керамика, споена с глина. За пода на гробното съоръжение са използвани тухли цял и ½ формат (съответно с размери 0,34 х 0,34 х 0,04 и 0,34 х 0,17 х 0,04 м), за стените – само с ½ формат, а покритието е от бипедални тухли (0,63 х 0,63 х 0,07 м). Гробът е с дължина 1,90 м, ширина 0,60 м и височина на стените 0,48 м, а заедно с покривната тухла достига до 0,55 м. Отново погребалният обред е трупополагане. Сред гробния инвентар са намерени две керамични съдчета местно бутовско производство и монета на Елагабал (218-222), която датира гроба не по-рано от края на първата четвърт на III в. (Султов 1968, 42-43).

Недалече от описания гроб е разкрит друг, вероятно на дете. Обредът е същи-

ят, а сред инвентара е глинена детска играчка – петле, произведена в бутовските работилници.

През 1967 г. на същата територия са проведени спасителни разкопки, при които са открити още два тухлени гроба (Султов 1968, 43), за които липсват конкретни данни.

Така общият брой на проучените гробове в разглеждания участък е седем.

Описаната ситуация показва, че северно от р. Ломия, в западната част на сегашното село Бутово, съществува плосък некропол. В северна посока той не излиза извън съвременните граници на селото, в източна е достигал до комплекса, описан по-горе, а западната му граница не е локализирана.

В някои от своите публикации Б. Султов датира некропола в широките хронологични рамки II – втората половина на IV в., в други през III – IV в. Всъщност, според откритите монети, глинени съдове и детска играчка, гробовете могат със сигурност да бъдат поставени във времето между края на II и средата на III в. В този участък липсват както по-ранни материали, така и такива, датирани след средата на посочения век. Важно е да бъде отчетено, че всички погребения са извършени чрез трупополагане, за разлика от тези от некропола в м. Калвака.

На юг от р. Ломия **(схема 1)** разкопки са извършени за пръв път през 1961 г. (Султов 1962, 30-34) и продължават през 1962-1963 г. Обобщени данни проучвателят дава в своята дисертация (Sultov 1985, 25-29), където посочва, че са разкрити 38 цели и частично запазени пещи. Доста е трудно да бъде изяснено мнението на автора за началната и крайната дата на функционирането на работилниците. В общи линии той приема, че към средата на II в. пещите вече функционират, а след средата на III век някои от работилниците спират работа и върху техните останки са изградени жилищни сгради вследствие на разширяването на селището, локализирано северно от реката (Sultov 1985, 26-29). Когато прави класификация на пещите от трите керамични центъра (Павликени, Бутово и Бяла черква), Султов датира съоръженията от Бутово от края на II до началото на IV в. (Sultov 1985, 41-42), а в други научно-популярни публикации крайната дата отива до средата на IV век.

Какво е положението в действителност?

Южно от р. Ломия разкопките са съсредоточени в два сектора– северно и южно от църквата и южно от старото училище **(схема 1)**. В тези участъци през 60-те години на миналия век се работи не само по трасето на водопровода, а е проучена значително по-голяма площ. От запазените в архива на РИМ – Велико Търново отделни снимки от теренните изследвания и схематични планове е очевидно, че са разкрити цялостно или частично двукамерни пещи, а впоследствие, след края на тяхното функциониране, някои са запълнени и над останките им са изградени зидове на постройки. Т.е. категорично могат да бъдат разграничени два строителни периода на обитаване на мястото.

Данните от оскъдната теренна документация се потвърждават и от анализа на нумизматичния материал.

В първия сектор, около църквата, са намерени 64 броя монети, които се разпределят по следния начин: Веспасиан (69-79) – една; Антонин Пий (138-161) – една; два броя са датирани най-общо през II – III в.; две монети са на Комод (177-192); на Септимий Север (198-211) и Каракала (198-217) – по четири; на Елагабал (218-222) – една; на Диадумениан (217-218) и Александър Север (222-235) – по две и на Гордиан

III (238-244)– три броя. Следващата по време монета е сечена чак при Констанций I Хлор (292-306) г.

Така, според монетната информация, 22 монети принадлежат на времето от втората половина на I до средата на III в. Трябва да се отчете обаче, че екземплярите на Веспасиан и Антонин Пий са силно изтрити, което показва, че са били много дълго в употреба. Началото на първият строителен период може да бъде поставено към последните десетилетия на II в., а краят му категорично е в средата на III век. През втората половина на III в., според монетите, няма данни за живот и следователно тогава вече пещите не функционират. Трудно е да се приеме, че ако комплексът е действащ, то ще липсват монети за половин век време.

Останалите 42 бр. монети са датирани изцяло в рамките на IV век – от Констанций I Хлор (292-306) до Валентиниан II (375-392). Най-многобройни са екземплярите от времето на Констанций II (337-361) – 20 броя, т.е. почти половината от всички монети. Това показва, че най-интензивен е животът около средата на века, а краят на обитаването на селището може да се свърже с някое от многобройните хунски нашествия през последните десетилетия на IV век.

Броят на *монетите от втория сектор*, около старото училище и пещите, е 60. От тях само една монета е от първата половина на II век – на Фаустина Стара (138-161). Следващите по време екземпляри са от Септимий Север, Юлия Домна и Юлия Меза (193-211) – четири броя, Каракала и Плавтила (198-217) – осем; Гета (211-217) – един; Елагабал (218-222) – пет, един брой на Александър Север (222-235) и два на Гордиан III (238-244). Общо 21 бр. са монетите от края на II до средата на III в. Очертава се картина, абсолютно идентична с предходния описан сектор. И тук липсват монети от втората половина на III в., като следващи по време са две монети съответно на Диоклетиан (284-305) и на Максимиан Херкулий (286-305). Пак най-многобройни са монетите на Констанций II (324-361) – единадесет броя и най-късните две са отново на Валентиниан II (375-392).

Представеният анализ на нумизматичния материал не оставя съмнение в датировката на двата строителни периода и съответно дава възможност за прецизиране на датата на функциониране на керамичния център при село Бутово – от времето на Северите до средата на III век. Предвид сериозния хиатос между двата строителни периода (около 50 години), вероятната причина за спиране на дейността на пещите са опустошителните готски нашествия около 250 г.

Така се достига до извода, че производствените съоръжения южно от реката са напълно синхронни като дата на функциониране с укрепения комплекс северно от Ломия и с некропола западно.

Интересно е мнението на проучвателя Б. Султов, че собственик на работилниците е притежателят на военната диплома, открита при разкопките. Всъщност е намерена само едната половина, при това в близост до една от пещите, т.е. не в сигурна археологическа среда. Дипломата е с дата 07.01.228 г. и е издадена на ветеран, роден на територията на Никополис ад Иструм, служил в преторианската гвардия и завърнал се вероятно в родното си място (Султов 1985, 38-41). Или с други думи, ако наистина притежателят на дипломата се връща в родното си място (или пък се заселва в района на Бутово), то това става по времето, когато керамичните работилници вече функционират над четвърт век. Т.е. не е възможно това да е собственикът на работилниците. Разбира се, не е изключено бившият военен или

някой от неговите роднини да имат отношение към керамичното производство, но това не може да бъде доказано.

В друга своя публикация Султов променя мнението си и изказва ново предположение – според него собственик на ателиетата за керамика в Бутово е Паутал, син на Корнит, жрец на Дионис. Това твърдение е изказано на базата на открита също недалеч от грънчарските работилници колонка с надпис (Султов 1972, 28, бел. 19; Султов 1977, 43), датирана в късно Северово време, когато производството на керамичния център е в своя разцвет **(обр. 4)**.

И двете хипотези на проучвателя за изясняване на въпроса за собственика на керамичните работилници при Бутово са теоретични, не стъпват на сериозни преки или косвени доказателства, но не са невъзможни.

През IV в. на юг от р. Ломия, върху квартала на грънчарите, възниква ново селище, но дали такова има и северно, върху руините на по-ранното антично, за сега не е известно, защото липсват каквито и да е археологически материали и данни.

Един от аргументите на изследователите за съществуването на емпориум около Бутово е именно производството на керамични изделия за пазара. Несъмнено продукцията от Бутово не е предназначена единствено за задоволяване на нуждите на близкото селище. Освен това тя е твърде разнообразна и не е предлагана за продажба единствено при някои от околните светилища, а е излагана на голям пазар. В същото време контрааргумент на други учени е, че липсват данни за изработването на друг вид изделия, каквито, ако емпориумът е разположен при Бутово, би трябвало да са произвеждани.

Първо, не трябва да се пропуска, че на тези пазари основно са предлагани селскостопански стоки. От друга страна, проучените участъци в целия регион на Бутово и по река Ломия в източна и североизточна посока, са изключително ограничени като площ, за да се правят изводи, че липсват други производства. Тук трябва да се отбележи, че при разкопките южно от реката, в близост до грънчарските пещи, е открита колективна находка от железни дърводелски инструменти, която включва седем длета, четири дърводелски шепи, две тесли, брадва, шублер и други корозирали железни предмети, все части от инструмента-

Обр. 4. *Колонка с надпис на Паутал, син на Корнит, жрец на Дионис, открита в близост до грънчарските пещи в с. Бутово.*

риума на голяма дърводелска или коларо-железарска работилница (находката се съхранява във фонд Археология, сбирка Античност на РИМ – Велико Търново под инв. №№ 1296-1315)

Селище и некропол в м. Харка, североизточно от съвременното село Бутово

Отново описанията на Шкорпил помагат за ориентиране в ситуацията. Според тях *„...поселението започва от неголемия връх Калвака, който се намира на юг от Бутово и се простира по брега на реката Ломия на север до местността Кованлъка, която се намира при сливането на Неданската река с Ломия. На тази местност, на не много възвишеното място „Харка“, се намира некрополът на старото поселение, известен под името „Бубин град“. В него са намерени надписи.“* (ИРАИЦ, Сф. 1905, 479).

Така, според горния текст, е дадена локализацията на огромен комплекс, който обхваща площ в посока от запад към изток повече от 5 км **(схема 1)**. Упоменато е точното мястото на некропол – в м. „Харка“. Очевидно е, че при своето пътешествие авторът е видял с очите си многобройни руини на сгради, които приема за едно „поселение“. Според мен, тук не става дума за едно селище или вила, а за няколко архитектурни комплекса, разположени по северния ляв бряг на река Ломия.

За интерпретацията на името, дадено от местните жители на „поселението“, както пише Шкорпил, може само да се гадае. Може би то идва от народния израз „спи като буба“ и се отнася за това, че погребаните в некропола спят вечния си сън. Няма до сега тълкуване и на наименованието на местността и произхода на думата „харка“. В литературата и при теренни обхождания, предвид ползването на различни информатори, изследователите назовават тази местност с различни имена – Оризищата, Оризарската колиба, Долно Бутово или Хърка, като става дума все за описаната от Шкорпил местност Харка.

В м. Харка са открити надгробни надписи, плочи и архитрави от гробни съоръжения, които са публикувани като намерени в района на Бутово-Недан и са включени в корпуса на Геров (ILBulg. 430, 431, 432, 435 и 436) или в публикации на други проучватели (Султов 1962, 33-34; Conrad 2004, 220-221, Nr 348-350). Някои от паметниците понастоящем са вградени в селските чешми, но също са пренесени от посочената местност (ILBulg. 433, 436).

Няма данни, че в м. Харка в миналото са локализирани или разрушавани могили. При теренни обхождания обаче тук е открита една надгробна могила (АКБ, Рег. карта № 36), разположена на около 2300 м северозападно от село Недан, т.е. в южната част на въпросната местност. Тя е поредното доказателство за запазването на тракийските традиции в този силно романизиран регион. Няколко могили са открити и източно-югоизточно от м. Харка, на разстояние 2,5 до 3,5 км, което също доказва присъствие на тракийско население, но този комплекс не е в непосредствена близост до разглежданите тук и няма пряка връзка с него.

Чрез посочените епиграфски паметници некрополът в м. Харка може да бъде сравнително точно датиран. Най-ранната надгробна плоча е от Хадрианово време (ILBulg. 432). Тя принадлежи на Луций Валерий Прокул и надписът дава данни за военната кариера на лицето, починало на 75 години и служило в V Македонски, I Италийски и XI Клавдиев легиони. Най-вероятно Луций Прокул се е заселил тук

във връзка с оземляване след края на службата и това е станало в самото начало на II век. Според Б. Геров, който отчита, че военната кариера на лицето започва от V Македонски легион, ветеранът е родом от Ескус (Геров 1948/49, 77). Други надписи са от средата – втората половина на II век (ILBulg. 433, 435, 436), а най-късните се датират по времето на Северите (ILBulg. 430, 431).

Всички надгробни плочи са с надписи на латински език. По палеографските си особености или имената, както и предвид декорацията на паметниците, те са издигнати след първата четвърт на II век до времето на Северите и очертават времевите граници на използването на този некропол. Прави впечатление, че в три от надгробията става дума за ветерани, а във всички имената на починали и посветители, дори да издават тракийски или източен произход, са романизирани.

Така, според епиграфските паметници, открити до този момент, може да се приеме, че комплексът в м. Харка възниква и функционира още преди маркирането на границите между провинциите Тракия и Мизия през 136 г. Почти всички надгробни и посветителни надписи са издигнати от ветерани на I италийски легион или действащи военни в същия легион, както и от лица, заемащи цивилни административни длъжности – напр. булевти. Макар че за последните няма данни в кой град изпълняват своите задължения, логично е да се приеме, че става дума за най-близко отстоящия градски център Никополис ад Иструм.

Съпоставянето на данните от Шкорпил, от Султов, от епиграфските и единичните паметници, открити в региона през годините и тези от находките от колекциите на Националния Археологически институт с музей (НАИМ)-БАН и РИМ – Велико Търново, категорично доказва, че североизточно от село Бутово съществува голям архитектурен комплекс с некропол към него. Некрополът в м. Харка не принадлежи към селището, разположено северно от р. Ломия под съвременното село Бутово и няма връзка с него, тъй като разстоянието между тях е твърде голямо, над 2 км. Той е по-ранен от керамичния център, но продължава да бъде използван и когато керамичното производство е в своя разцвет. Некрополът и селището в м. Харка възникват едновременно с тези в м. Калвака, в началото на II век, но продължават своето съществуване без прекъсване чак до средата на следващия.

Недовършени надгробни паметници (Султов 1962, 33-34; Conrad 2004, 220-221, kat. nos. 349-350) са намерени непосредствено северно от посочената местност. Изказаното мнение, че там е съществувала работилница за изработка на саркофази, оброчни плочки и надгробни паметници (Султов 1962, 32) според мен е невярно, а по-скоро става дума за ателие, където са правени надписи върху готови надгробия. Освен двете споменати части от надгробни плочи в целия регион не са открити други следи от каменоделска дейност. От землището на Бутово произхожда само един фрагмент от саркофаг (ILBulg. 428), а през всичките години на проучване на различни места са намерени едва пет варовикови оброчни плочки (на Дионис, Хермес и Атина, Тракийския конник, Артемида с посвещение на Изида, Хермес и Зевс – инв. № 765-768 А/ТОМ; Младенова 1967, 44). Те в никакъв случай не могат да бъдат доказателство за наличието на каменоделско ателие. Не са откривани също каменоделски инструменти.

Все от Северово време са и намерените южно от некропола два официални надписи върху ари, посветени на IOM и издигнати за здравето на императора (ILBulg. 437, 439), като единият е датиран между 140 и 161 г. (ILBulg. 437). Трети паметник,

издигнат от членовете на Дионисовия тиаз, е от 227 г. (ILBulg. 438). Трите надписа, заедно с двата, споменатите по горе от м. Калвака с данни за държавни служители, свързани с митниците (ILBulg.441,442), категорично показват, че около съвременното село Бутово съществува пункт, сериозно свързан с официалната римска имперска власт.

Много интересен факт е, че имената на жреца на *emporium Piretensium Secundinus*, поставил варовиков олтар *ex voto* за сина си *Aeternalis* (надписът е намерен при с. Сломер ILBulg., 443) се откриват и сред членовете на тиаза в надписа от Бутово. Може би още един път трябва да се преосмислят мненията за местонахождението на емпориума с името *Piretensium*. За мен няма място за съмнение, че при с. Бутово, там, където преминава границата между провинциите Мизия и Тракия, на десния бряг на река Ломия и на изток от разкрития керамичен център, съществува тържище, но дали то е въпросното – не може да се каже с категоричност.

При своето описание на „поселението", както нарича видените в м. Харка развалини Шкорпил, той отбелязва и още едно, което се намира на северозапад от с. Градище, до самата източна извивка на р. Осъм. В текста липсват данни за открити от това селище архитектурни детайли или надгробни и посветителни паметници. Но точно от тук произхожда военна диплома с дата 12.05.91 г., в която ветеранът носи тракийско име и след изслужването на военната си служба се е завърнал в родното място (Боянов 2008, 343-352). Вероятно споменатите развалини, от които тя произхожда, са останките от неговата вила. Тук са открити още бронзова статуетка на Венера и бронзова оброчна плочка с изображение на крепостна (източна?) богиня.

Няма данни дали в разглеждания регион, в зоната между реките Ломия и Осъм, се настаняват единствено ветерани, които се завръщат по родните си места след отбиването на военната си служба или става дума за целенасочено настаняване на бивши военни. Логично е, предвид факта, че тук преминава границата между две римски провинции, границата на градска територия, както и се пресичат важни пътища, заселването на ветерани да е планирано и целенасочено, с цел сигурност в този участък.

Важното стратегическо значение на региона, разположен на кръстовището между двата оживени римски пътя, правят мястото привлекателно и за преселници от Изтока и Гърция, особено след Дакийските войни и началото на урбанизацията в тази част на провинция Тракия.

Тези земи първоначално, в края на I век, не принадлежат към административната територия на Никополис ад Иструм. Прокарването на границата между Мизия и Тракия през 136 година е съобразено с естествената граница, която маркират река Осъм и нейният най-голям десен приток река Ломия, както и с факта, че тук вече живеят ветерани, които гарантират сигурността на границата и заможни собственици, които е добре да бъдат приобщени към градската администрация. Така *Publius Nymphidius Publius*, който е бил само на 30 години, в средата на II век вече заема длъжността булевт (Conrad 2004, Nr. 347).

Голяма е вероятността към средата на II век при Бутово вече да има и митническа станция, защото едва ли е случайност намирането тук на двата надписа с посвещения от държавни митнически чиновници. При Северите със сигурност съществува емпориум, в който наред със селскостопанските стоки са предлага-

Обр. 5. *Теракота с изображение на Хермес от керамичния център при Бутово*

Обр. 6. *Златна обица, открита в гроб от некропола северно от р. Ломия*

ни и качествените местни керамични изделия. Според мен не е случайност разпространението на култа към Хермес (две оброчни плочки, бронзова статуетка, калъп за апликации върху съдове), а доказва почитането на бога на търговията на подходящото място **(обр. 5)**. Работилниците при Бутово произвеждат за пазара основно лампи, теракоти и подноси, докато близкият керамичен център при Павликени предлага трапезна и култова (патери и кратеровидни съдове с апликации) керамика.

В близост до търговските комплекси съществуват светилища, като това на Дионис е установено със сигурност чрез два надписа съответно с имената на членовете на неговия тиаз и на главния жрец. Предвид многобройните съдове с апликации на Херакъл, допускам, че култът към двете божества е честван в една и съща сграда. Светилището вероятно е било разположено източно от работилниците и южно от некропола и селището в м. Харка, защото и двата надписа са открити в този район.

Данните за социалния статус на лицата, споменати в надписите от региона на Бутово, не са многобройни. Най-често това са ветерани, както вече отбелязах по-горе. Откриват се име на жрец на емпориум Пиретензиум, както и на жрец на Дионис. Известни са още имената на шест булевти на Никополис. Най-рано тази длъжност е изпълнявал *Publius Nymphidius Publius*, починал на 30 години и бил булевт в средата на II век (Conrad 2004, 220, Taf. 82/1-2, Nr.. 347). От надписа върху друг паметник от Бутово-Недан (надгробна плоча ILBulg., 431) се установява, че дядото на булевта е ветеран на I Италийски легион и родом от Стоби, Македония, заселил се тук по Траяново време. Следователно най-късно след едно поколение, тъй като разглеждания от нас надпис на булевт се датира към средата на II в., земите на ветерана вече са включени в административната територия на *Nicopolis ad Istrum*, което потвърждава мнението, че тя е увеличена в западна посока след Хадриановите реформи, а не чак по времето на Северите.

Сред членовете на Дионисовия тиаз (ILBulg. II, 438), се откриват имената на четирима булевти – *C.Centio Verano*, който е и *princeps*, т.е. ръководител на тиаза, *T. Aelius Felix, L. Geminius Herculanis, Arris Herculanis*. Интересен факт е, че всички те са сред първите 14 от списъка, т.е. сред ръководния състав на сдружението. Логично времето, когато посочените лица са администратори в Никополис, е около 227 г., откогато е датиран надписът.

Вероятно и други имения на важните административни градски чиновници са разположени в тази част от територията на града и през по-голямата част от годината те живеят тук. Със сигурност някои от тях са с тракийски произход, което се доказва от локализираните могилни некрополи. Отдалечеността на региона от градския център и наличието на данни за лица, заемали длъжности в управлението на Nicopolis, доказва, че хора с тракийски произход са удостоявани с тези длъжности като знак за положително отношение на римската държавна власт към тракийската аристокрация и нейната равнопоставеност с римските граждани.

В повечето случаи обаче е трудно да бъде определена етническата принадлежност на починалите или посветителите, чиито имена фигурират върху надписите, произхождащи от региона на Бутово. Най-често се срещат шаблонни имена, а типичните римски се откриват в Списъка на Дионисовия тиаз, върху фриз-архитравът от Бутово-Недан (ILBulg. II, 433), върху надгробна плоча (ILBulg., 431) и др.

Не са малко данните и за малоазийски, гръцки и източни преселници. Най-категорични са сведенията от надгробния надпис от некропола в м. Калвака на булевта Публиус Нимфидиус Публиус (Conrad 2004, 220, Taf. 82/1-2, Nr.347), от надписа върху колонка с името на Паутал, син на Корнит, жрец на Дионис, оброчната плочка с изображение на Артемида и посвещение на Изида и др.

Заключение

На настоящия етап на проучване в региона на Бутово няма локализирани селища и могили с дата на функциониране, по-ранна от края на I – началото на II в. сл.Хр.

Установява се със сигурност наличието на три архитектурни комплекса.

Най-ранен и с най-кратък живот е този в м. Калвака, съществувал от ранен втори до 80-те години на същия век. Селището е разположено западно от некропола и от него произхождат два надписа, даващи основание да се приеме, че в близост съществува митническа станция и светилище, в което се чества култът към императора. Обитателите на комплекса са богати тракийци, както показват 13-те могили и погребалният обред, спазван в тях, както и малоазийски или гръцки преселници, според открития надгробен паметник и някои от гробните дарове. Архитектурният комплекс в тази част от територията на Никополис ад Иструм е доказателство за оцеляването на богатите, вероятно земеделски, тракийски фамилии през Траяново време.

По същото време възникват и селището и некрополът в м. Харка, североизточно от съвременното село Бутово. Надписите върху откритите надгробни паметници сочат, че тук се заселват основно ветерани. Има данни само за една надгробна могила, а имената на починалите издават тяхната етническа принадлежност – романизирани траки и римски граждани. В близост се е намирало светилище на Дионис. Този комплекс съществува до към средата на III век и несъмнено краят му трябва да се свърже с големите готски нашествия от същото време.

Най-късни са селището, некрополът и керамичният център, разположени под съвременното село Бутово, по левия и десен бряг на река Ломия. Те възникват около началото на Северовото управление, т.е. значително след другите два комплекса и съществуват, както и този в м. Харка, до средата на III век. Според откритата военната диплома, надписите и оброчните паметници, тук живее тракийско, гръцко и население от източните римски провинции. Някои лица с тракийски произход запазват своите имена дори след дългогодишната военна служба. Според епиграфските данни лицата от гръцкия етнос най-често заемат религиозни длъжности, като напр. жреци на Дионис и също запазват имената си. Сред източните преселници вероятно са почитателите на Изида и на Кибела.

Като се вземе предвид мястото, където е открита милиарната колона от 136 г. – южно от село Бутово (Шкорпил 1892, 85), то се оказва, че река Ломия играе в този участък ролята на естествена граница между провинциите Тракия и Мизия, като маркира също така територията на Никополис. В триъгълника, който се получава между нея и Осъм в североизточна посока, са настанявани ветерани, завърнали се по родните места или оземлени след изслужване на военната си служба. Границата, обозначена с гранични стълбове, върви по десния бряг на Ломия. Тук, в последователност от запад към изток, са се намирали митническа станция, светилище, в което е честван култът към императора, керамични работилници, емпориум и светилище на Дионис. Вероятно е съществувала и пътна станция, както и други постройки, свързани с функционирането и обслужването на посочените комплекси. Част от живеещите в близост богати земевладелци, търговци и занаятчии са изпълнявали длъжността булевт в доста отдалечения от граничната зона градски център Никополис ад Иструм. Погрешно е мнението, че разглежданата територия не попада в административните граници на града (Тачева 1994, 118). Факт е, че два надгробни надписа са издигнати в памет на булевти, при това датирани около средата на II век, а още четири пъти длъжността се споменава сред имената на членове на Дионисовия тиаз. Според мен няма съмнение, че границата от 136 година между Мизия и Тракия действително е и западна граница на Никополис.

Богатите имения и останалите комплекси са разрушени и изоставени в средата на III век след първите големи готски нашествия.

През IV век, след около половинвековно прекъсване, единствено върху руините на керамичния център възниква ново селище с нови обитатели, което съществува до към края на същия век. Некрополът на това поселение не е известен. Каква е причината за прекъсване на живота също не е ясна. Възможно е това да става през 390-391 година, когато изворите регистрират нападения на хуни и българи от север и в резултат на тях населението изоставя своите селища, като започва да се предвижва на юг от Хемус. За събитията около последното десетилетие на века най-категорични са сведенията на Мавро Орбини, който пък от своя страна цитира Касиодор (Орбини 2012).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Боянов 2008: И. Боянов. Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия I – III век. София, 2008.

Боянов 2014: И. Боянов. Дискодуратере и емпориите в Римска Тракия. София, 2014.

Геров 1948/49: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, ч. I: от Август до Хадриан, в: Годишник на софийски университет, исторически факултут, XLV, 1948/1949, кн. 4, 3-84.

Добруски 1901: В. Добруски. Материали по археологията на България. –Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVIII, 1901, 704-749.

Илиева 2014: П. Илиева. Античен бронз от България. София, 2014.

Каниц 1995: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. София, 1995.

Кузманов 1992: Г. Кузманов. Антични лампи. Колекция на Националния археологически музей. София, 1992.

Лунгарова 2012: П. Лунгарова. Римските култове в провинция Долна Мизия. Велико Търново, 2012.

Младенова 1967: Я. Младенова. Необнародвани паметници на Хермес. – Археология, 4, 1967, 40-45.

Орбини 2012: М. Орбини. Царството на славяните. 2012.

Султов 1962: Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. – Археология, 4, 1962, 30-34.

Султов Б. 1977: Б. Султов. Павликенският край през античността. – В: Павликени и Павликенският край. София, 1997, 11-62.

Султов 1979: Б. Султов. Антични центрове за производство на художествена, битова и строителна керамика. – Векове, 3, 1979, 14-21.

Султов 1985: Б. Султов. Римска военна диплома от с. Бутово. – Археология, 3, 1985, 38-41.

Тачева 1994: М. Тачева. Северната граница на провинция Тракия до Северите (1 От Алмус до Никополис ад Иструм). – В: Поселищен живот в Древна Тракия. III. Ямбол, 1994, 115-124.

Цочев 1998: М. Цочев. Монети и монетна циркулация в античните керамични центрове Павликени и Бутово. Велико Търново, 1998.

Църов 2006: Ив. Църов. Emporium Piretensium: местонахождение и анализ на публикациите. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXI, 2006, 45-57.

Шкорпил 1892: Х. и К. Шкорпил. Старовремски надписи из разни краища на България. – Сборник за народни умотворения, VII, 1892, 29-85.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Некоторые из дорог Восточной Болгарии. – Известия Русскаго археологическаго института в Константинополе, X, 1905, 443-502.

IGBulg. II: G. Mihailiv. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. Sofia, 1958.

ILBulg.: B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Serdicae, MCML XXXIX (София, 1989).

Conrad 2004: S. Conrad. Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Leipzig, 2004.

Kanitz. F 1879-1881. Kanitz. Donaubulgarien und der Balkan, 2, 1879-1881.

Littman 1973: R.J. Littman, M. L. Littman. Galen and the Antonine Plague. – The American Journal of Philology, 1973, Vol. 94, 3, 243-255.

Sultov 1985: B. Sultov. Ceramic Prodution on the Teritory of Nicopolis ad Istrum (2nd – 4th Century). – Terra Antiqua Balcanica 1, Sofia, 1985.

On the architectural complexes at the village of Butovo (western part of the territory of NICOPOLIS AD ISTRUM)

Pavlina Vladkova

(Summary)

The region around the villages of Butovo-Nedan attracts the scholarly attention with the great number of epigraphic monuments discovered there. In 1970s and 1980s numerous systematic and rescue excavations were carried out there, the results of which are partially published by the researcher Bogdan Sultov. His early death, however, hindered the overall interpretation of the discovered architectural complexes and moveable artifacts. The aim of the present paper is to present in summary the available data and to answer the question about the date of the completely or partially studied settlements and necropoleis.

In the region of Butovo at the present state of research there are no recorded settlements and tumuli earlier than the late 1st – early 2nd century AD.

The presence of three architectural complexes is established with certainty.

The earliest and also shortest is the one at the Kalvaka locality which existed from the early 2nd till the 80s of the same century (scheme I, 1). The settlement is situated west of the necropolis and two inscriptions have been discovered there. They give grounds to accept that in the vicinity there was a customs station and a sanctuary where the Imperial cult was honoured. The inhabitants of the complex were wealthy Thracians as evident by 13 tumuli and the burial rite in them, as well as settlers from Asia Minor and Greece, according to the funeral stelae and some of the grave goods discovered. The architectural complex in this part of the territory of Nicopolis ad Istrum is a proof for the survival of the rich, probably agricultural Thracian families during the reign of Emperor Trajan.

The settlement and the necropolis in the Harka locality emerged at the same time, northeast of the modern village of Butovo (scheme I, 4). The inscriptions on the discovered grave stones demonstrate that mainly veterans settled there. There is data on only one tumulus, and the names of the deceased reveal their ethnic origin – Romanized Thracians and Roman citizens. In the vicinity there was also a sanctuary of Dionysus. This complex existed till the mid 3rd century and without a doubt its end must be related to the intensive Gothic invasions from the same period.

Most recent are the settlement, necropolis and pottery centre, situated below the modern village of Butovo, along the left and right banks of Lomia River (scheme I, 2, 3). They appeared around the early years of the reign of Severus, i.e. long after both other complexes, and existed, as the one at the Harka locality, till the mid 3rd century. Based on the military diploma, inscriptions and votive reliefs discovered, there were Thracian and Greek inhabitants, as well as population from the eastern Roman provinces. Some people with Thracian origin kept their names even after the long military service. According to the epigraphic data, the people of Greek ethnicity most often had religious positions, such as priests of Dionysus, and also kept their names. Among the settlers from the East were probably followers of Isis and Cybele.

Having in mind the spot of discovery of the *miliarium* from 136 AD found south of the village of Butovo (Шкорпил 1892, 85), it looks like in this section the Lomia River functioned as a natural border between the provinces of Thracia and Moesia by marking at the same time the territory of Nicopolis. In the triangle shaped between Lomia and Osam Rivers to the northeast, veterans settled who came back to their home places or to whom land was appropriated after their military service was over. The boundary marked by border pillars runs along the right bank of Lomia River. There, consecutively from west to east were located a customs station, a sanctuary where the Imperial Cult was honoured, pottery workshops, an emporion and a sanctuary of Dionysus. Probably there was also a road station as well as other buildings related to the functioning and maintenance of the above mentioned complexes. Some of the wealthy landowners, merchants and craftsmen living in the vicinity had the position of bouleut in the urban centre of Nicopolis ad Istrum, situated quite far away from the border zone. The opinion that the discussed territory does not fall within the administrative borders of the city is incorrect (Тачева 1994, 118). It is a fact that two funeral inscriptions were set up in memory of bouleuts, which are furthermore dated around the mid 2nd century. The position is mentioned 4 more times among the names of members of the Dionysius' tiazus. In my opinion there is no doubt that in the year 136 the border between Moesia and Thracia was actually also the western border line of Nicopolis.

The rich estates and the remaining complexes were destroyed and abandoned in the mid 3rd century after the initial devastating Gothic invasions.

In the 4th century, after an interruption of half a century, only on the ruins of the pottery centre a new settlement appeared with new inhabitants which existed till the end of the same century (scheme I, 5). The necropolis of this settlement is still unknown. What was the reason for the life interruption is also unclear. It is possible that this happened in 390-391 when the sources record invasions of Huns and Bulgars from the north and as a result the population abandoned their settlement, starting to move south of the Haemus.

Светилище на нимфите и Афродита при с. Каснаково – нови археологически проучвания на т.нар. театър през 2014–2015 г.

Веселка Кацарова

„Светилището на нимфите и Афродита“ при с. Каснаково, община Димитровград е сред забележителните археологически обекти от римската епоха в дн. български земи, известни за науката още от края на XIX в. (Добруски 1900, 145-146). Историята на изследванията му започва с „любителско-иманярски разкопки“, довели до унищожаване и разграбване на голяма част от откритите археологически находки (Венедиков 1950, 105).

Проучването, документирането и публикуването на първите достоверни данни за обекта дължим на проф. Ив. Венедиков. В рамките на две последователни археологически кампании през 1945 г. и 1946 г. той разкрива нимфеума при карстовия извор с трите басейнчета и фланкиращите го от изток и запад две, почти симетрични в план, сгради **(Обр. 1)**. По същото време частично е разкрита и друга сграда, разположена в северния край на поляната пред извора, която Ив. Венедиков

Обр. 1. *Нимфеумът и двете фланкиращи го сгради, проучени от проф. Ив. Венедиков. (Сн. Е. Михов)*

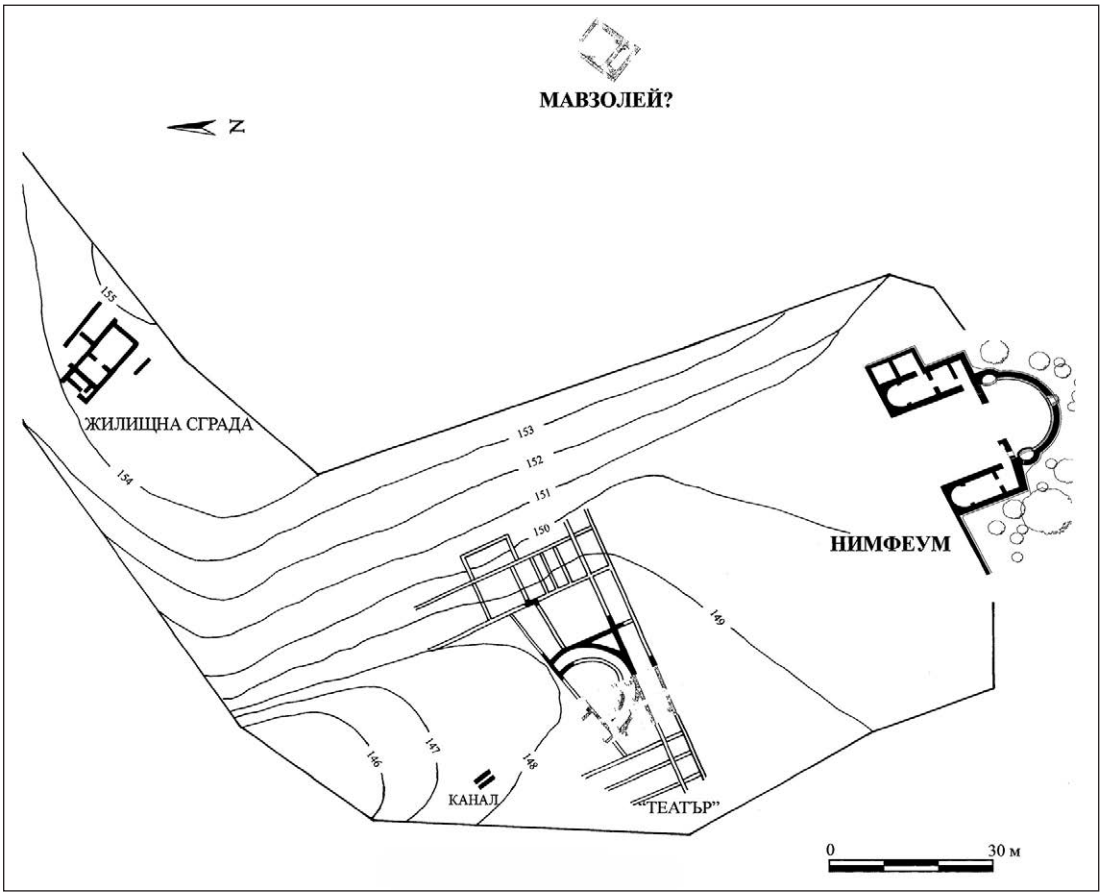

Обр. 2. *Панорамен изглед на обекта през 2014 г. преди началото на проучванията. (Сн. Е. Михов)*

интерпретира като **„театър“** (Венедиков 1950, 113-114, обр. 66). По-голямата част от плана на въпросната сграда е установена по очертанията на зидовете ѝ, личащи на повърхността на терена, както и малки сондажи в източната ѝ половина. Описанието, което проучвателят ѝ дава, е следното: „... една оркестра с полуелипсовидна форма с дължина 19,20 м. Подпорни стени от трите страни на оркестрата са поддържали седалищата на театъра, от които не е запазено нищо. Самата оркестра е била така построена, че източната ѝ част е по-дълга от западната и е била снабдена вероятно с повече седалища, понеже, като по-издигната, е по-удобна за постройка от този вид.“ (Венедиков 1950, 114). След края на проучванията сградата не е била експонирана и постепенно, в течение на последвалите години, на терена не са останали никакви видими следи от нейните зидове.

Интересът към „Светилището на нимфите и Афродита“ се подновява през 60-те и 70-те години, когато са предприети консервационно-реставрационни дейности по разкритите от проф. Ив. Венедиков архитектурни останки, съпроводени с допълнителни разкопки на двете сгради при извора и северно от тях. Тъй като тези проучвания не засягат т.нар. театър, ръководителят им споделя вече изказаното становище за функциите на тази сграда от комплекса (Аладжов 1962, 9; Аладжов 1997, 109-110).

След прекъсване за период от над 30 години археологическите проучвания на обекта бяха възобновени през 2007 г. във връзка с дейностите по два последователни проекта за социализация и популяризиране на паметника и развитие

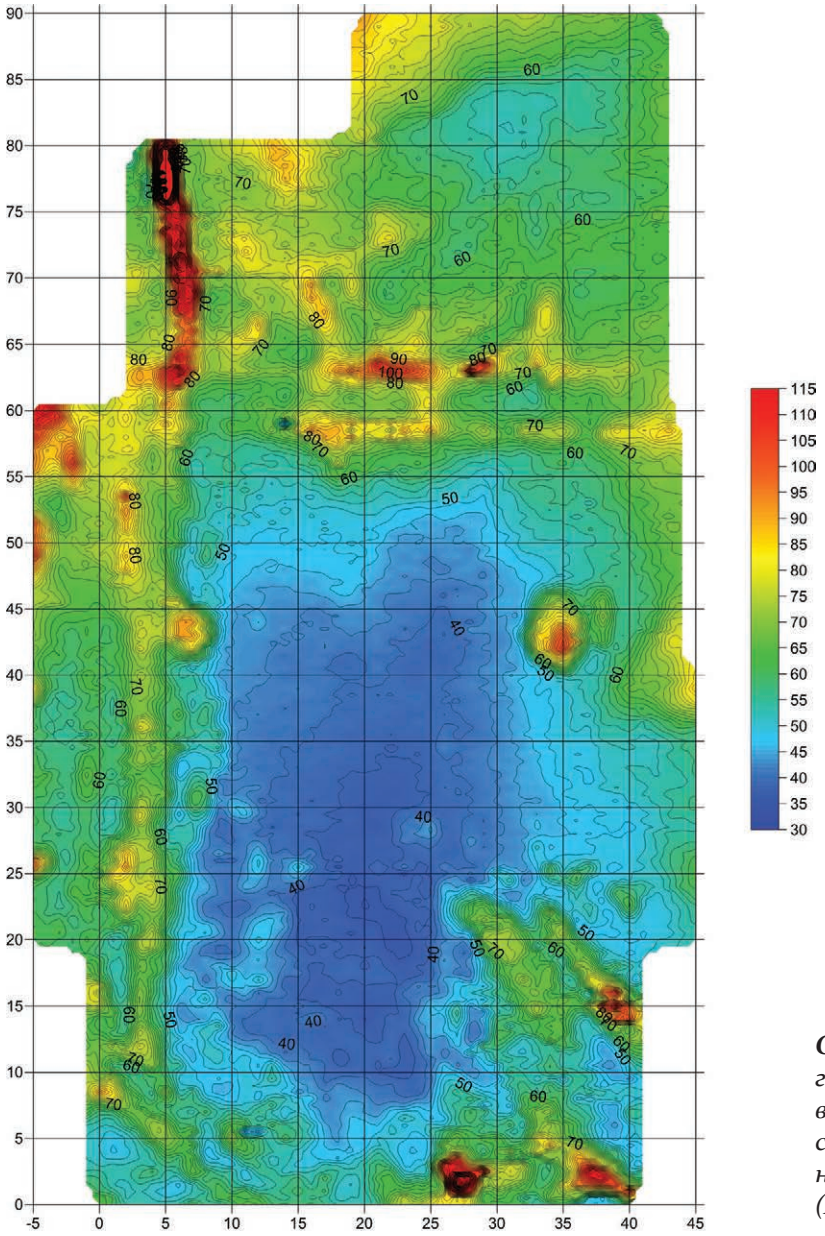

Обр. 3. *План на проучените до 2015 г. сгради на обекта с местоположението на т.нар. театър.*

на културния туризъм, финансирани по европейски програми. В резултат на тези проучвания се изясни, че нимфеумът при с. Каснаково, изграден от Тит Флавий Бейтюкент Есбенейос и жена му Клавдия Монтана (IGBulg III, 1714), се явява част от голям архитектурен комплекс от римската епоха, разположен на площ от около 15 дка източно и северно от карстовия извор **(Обр. 2)**. В периода 2007-2014 г. са изследвани и частично експонирани останките на две нови и неизвестни дотогава сгради с жилищно и култово предназначение (Кацарова 2013, 489-491, обр. 6 и 7; Кацарова 2014, 413-415, обр. 1; Кацарова 2015, 556-558, обр. 1).

Сред водещите задачи при подновяването на проучванията бе и точното локализиране на терена на т.нар. театър посредством геофизическо изследване в северния край на поляната (Кацарова 2008, 489, обр. 1; Кацарова, Тонков 2015, 559-561, обр. 2). Предмет на настоящата статия са резултатите от проведените през 2014 г. и 2015 г. археологически разкопки на въпросната сграда, които дават основания за по-различно тълкуване на функциите и предназначението ѝ **(Обр. 3)**.

Според данните от геофизическото изследване на терена, сградата е разположена на площ от около 1200 кв. м. **(Обр. 4)**. С археологически разкопки са обхванати 300 кв. м. от нейната западна половина, която не е била проучвана от Ив. Венедиков **(Обр. 5)**. Разкритите зидове са изградени от ломени камъни в редова зидария със спойка от бял хоросан, а в субструкция – от кал. Широчината им вари-

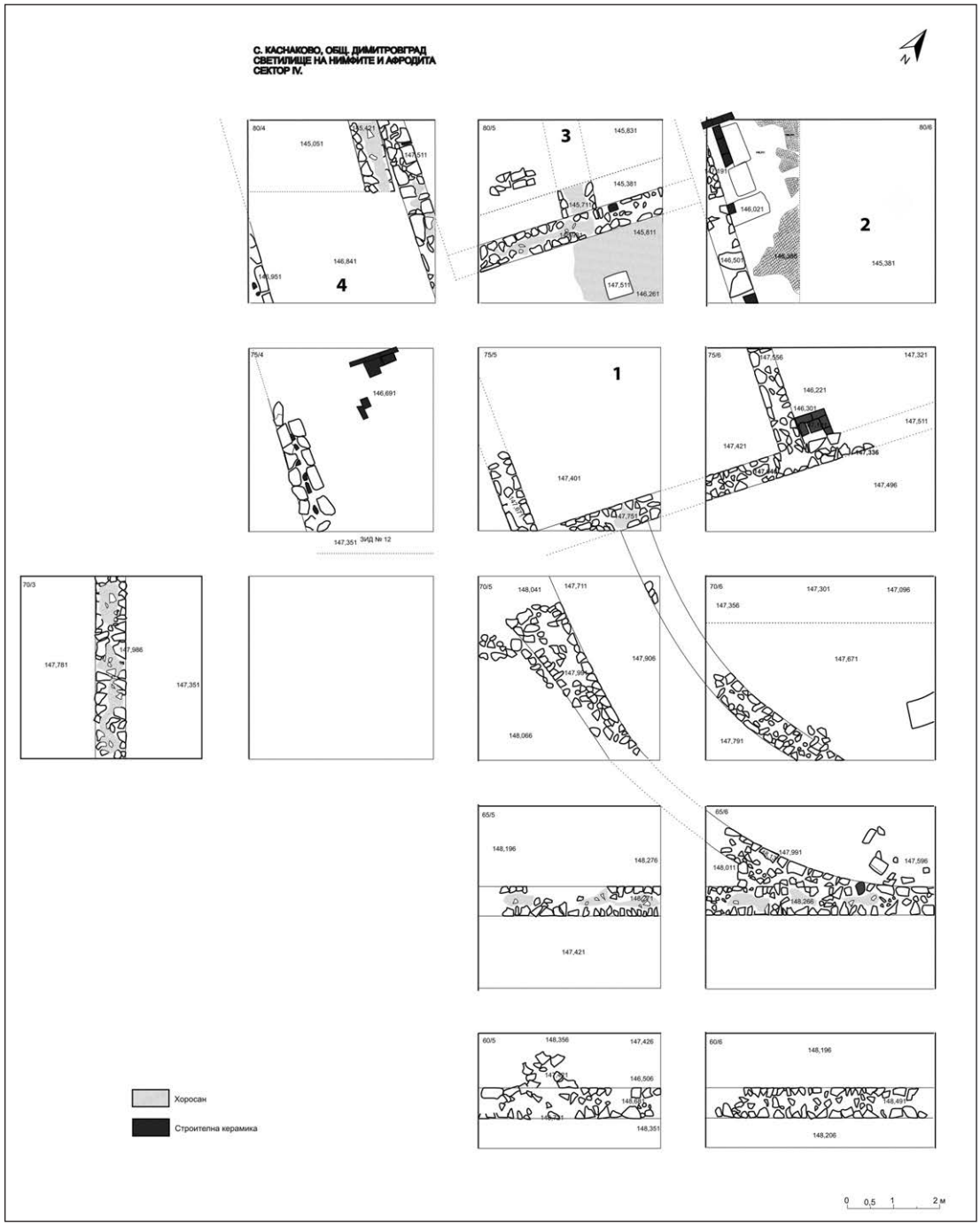

Обр. 4. *Резултати от геофизическите измервания на сградата в северния край на поляната пред нимфеума. (Автор – Н. Тонков)*

ра от 0,55 м до 0,65 м. В отделни участъци зидовете са разрушени почти до основи, но има и такива запазени във височина до 1,50 м над подовите нива.

Южният край на сградата бележат два успоредни зида с посока изток – запад, които отстоят един от друг на разстояние 3,80 м. Северният от тези зидове е свързан конструктивно с външния дъговиден зид (**Обр. 6**). Два също успоредни зида оформят дъга с външен диаметър 19,20 м и предполагаем вътрешен – около 15 м. Разстоянието помежду им е 2,10 м. Северната и западната част от сградата е заета от правоъгълни помещения, от които на този етап частично са разкрити четири.

Помещение № 1 е единственото, чиито размери са напълно установени. Има почти квадратен план с размери 5,60 х 5,75 м, а подът му е от дебел пласт розов хоросан, положен върху трамбована пръст. В източния му зид е разкрит запазен на място прагов камък, който маркира вход с широчина 0,95 м към съседното му

Обр. 5. *План на разкритите през 2014-2015 г. архитектурни останки в западната половина на сградата.*

от изток помещение № 2. В стратиграфски сондаж в североизточната четвърт на помещението, под нивото на хоросановия под, е открит голям мраморен архитектурен детайл (пристенен постамент за коринтски ордер[1]), който би могъл да се свърже с по-ранен строителен период на сградата.

[1]Изказвам благодарност на доц. д-р Здравко Димитров от НАИМ – БАН за консултацията.

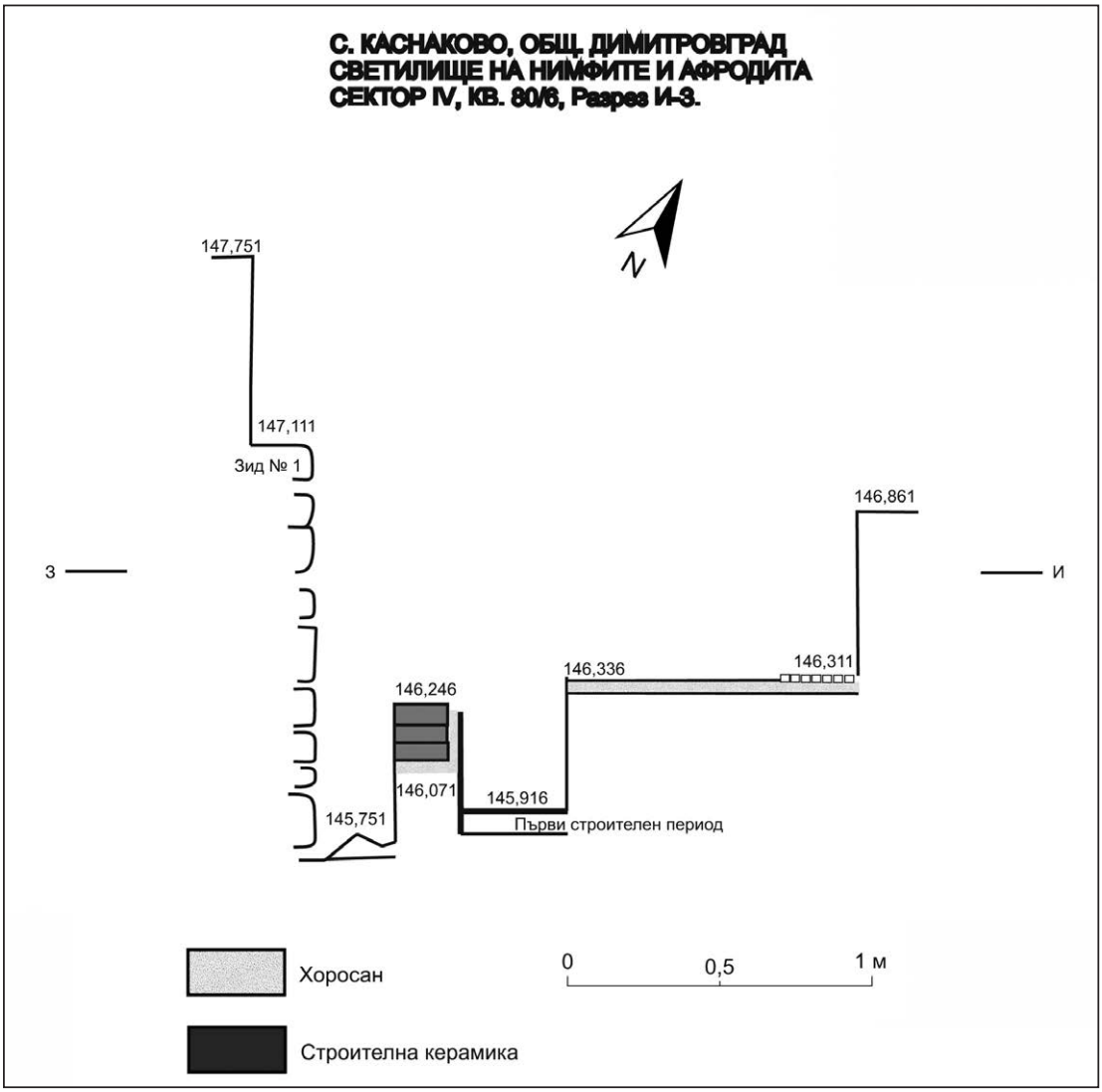
Обр. 6. *Южният край на сградата с дъговидните зидове. (Сн. Р. Стойчев)*

Обр. 7. *Помещение № 2. Западен зид с прагов камък и запазени участъци от подовата мозайка.*

Помещение № 2 заема централна позиция в плана на сградата. Предполагаемата му дължина в посока север-юг е 7,85 м. Широчината му засега не е установена. В северозападния и югозападния му ъгъл са изградени два тухлени стълба с размери 0,70 х 0,70 м. Подът на помещението е покрит с монохромна мозайка в opus tesselatum, запазена фрагментарно покрай западния му зид **(Обр. 7)**. За направата на мозайката са използвани тесери от бял мрамор с размери 2 х 2 см, положени върху розов хоросан. В сондаж покрай западния зид на помещението е документирано наличие на по-ранно подово ниво от каменни плочи, както и тънка тухлена стена отстояща на 0,25 м пред зида, измазана с варова мазилка и боядисана с червена боя, които в последствие са били покрити с мозаечния под **(Обр. 8)**.

Размерите на две други помещения - съответно № 3 и № 4, засега не са напълно установени, тъй като излизат извън рамките на проучваната площ. В зида, който ги разделя едно от друго, е документиран вторично зазидан вход.

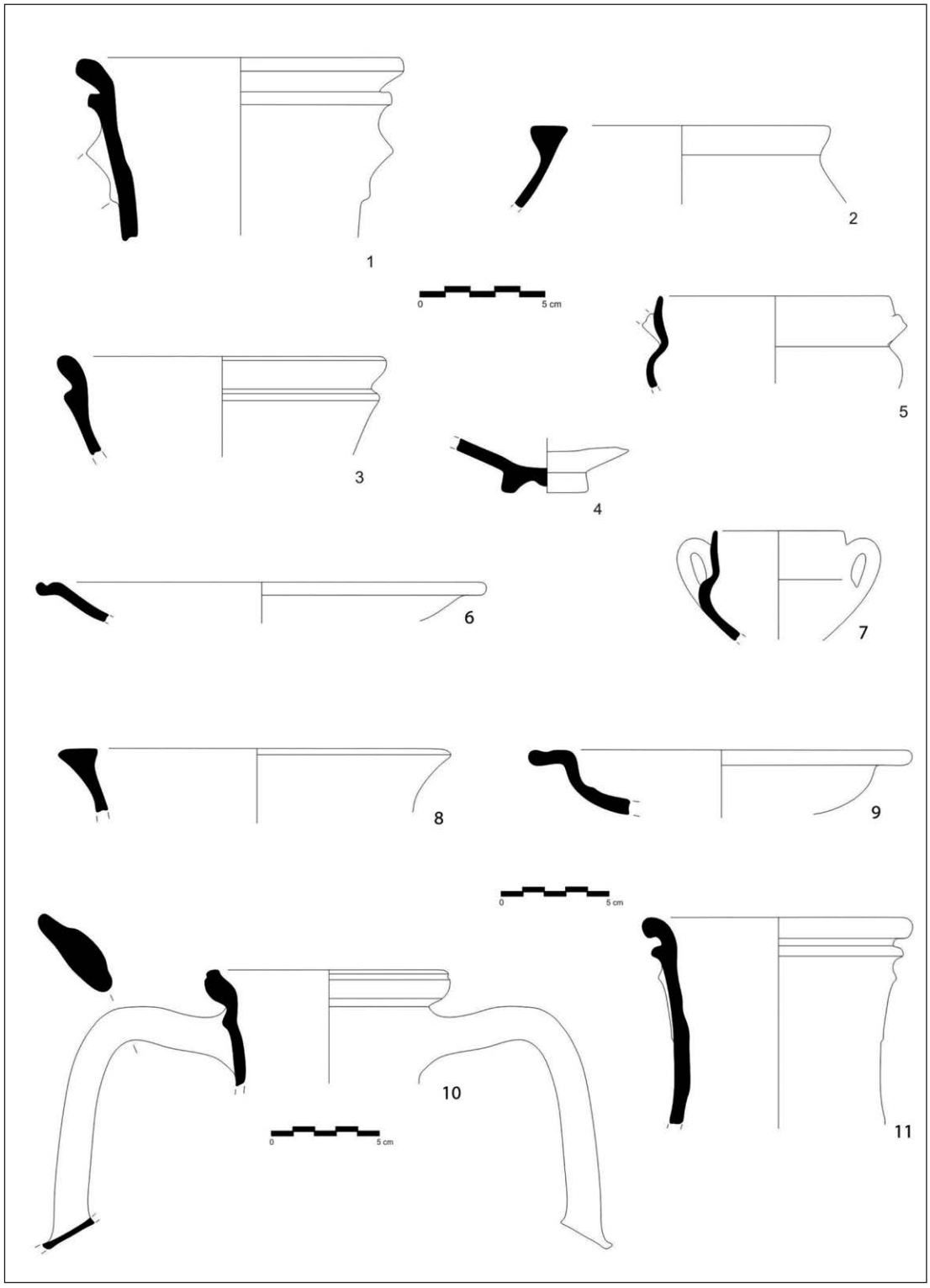

Обр. 8. *Помещение № 2. Разрез З – И през западния зид и двете подови нива в помещението.(Рис. К. Петкова)*

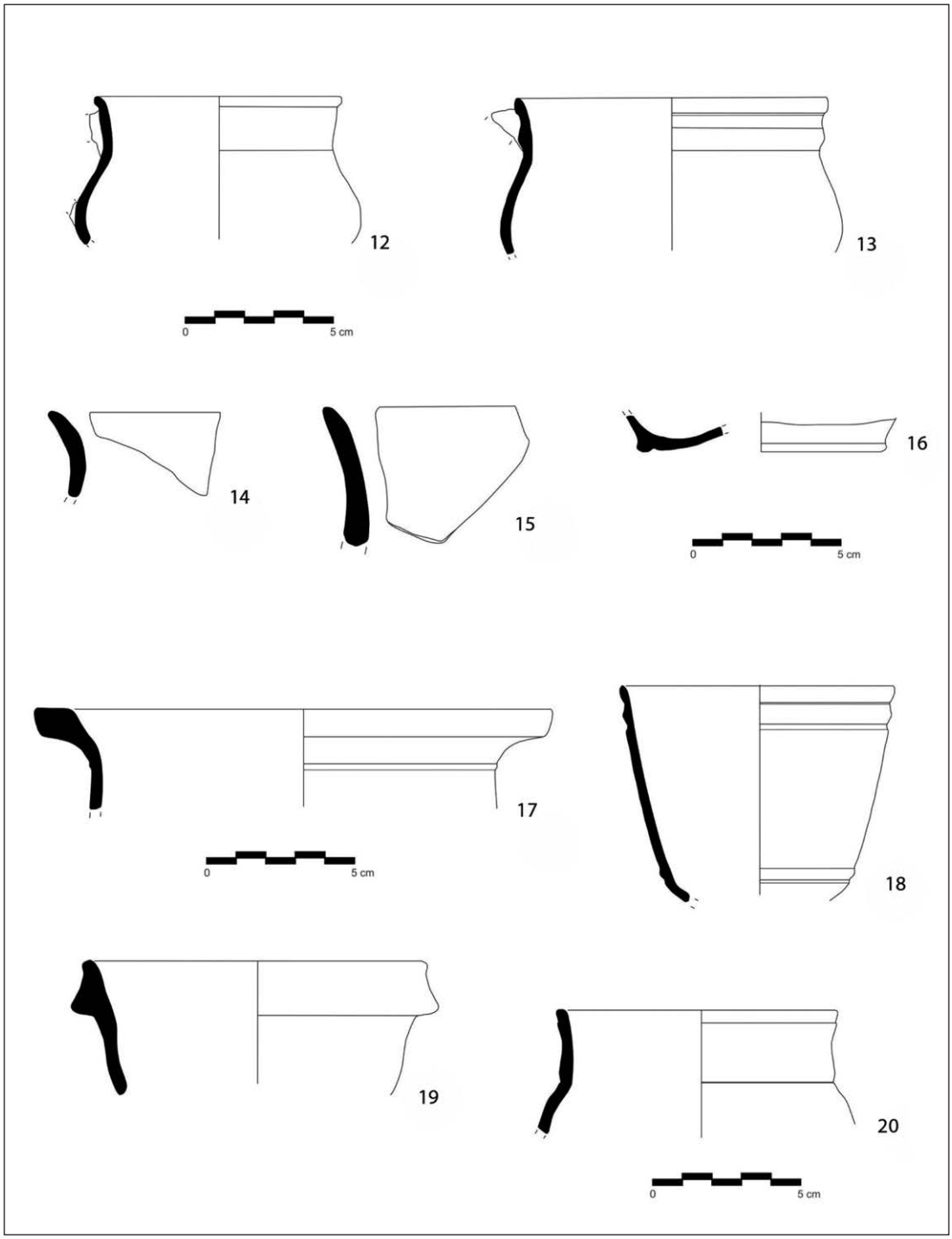
При проучването на помещение № 3, разположено непосредствено на север от помещение № 1, е разкрит малък участък от зид, който също би могъл да се отнесе към по-ранен строителен период на сградата. Той е бил съзнателно заравнен под нивото на пода в помещението.

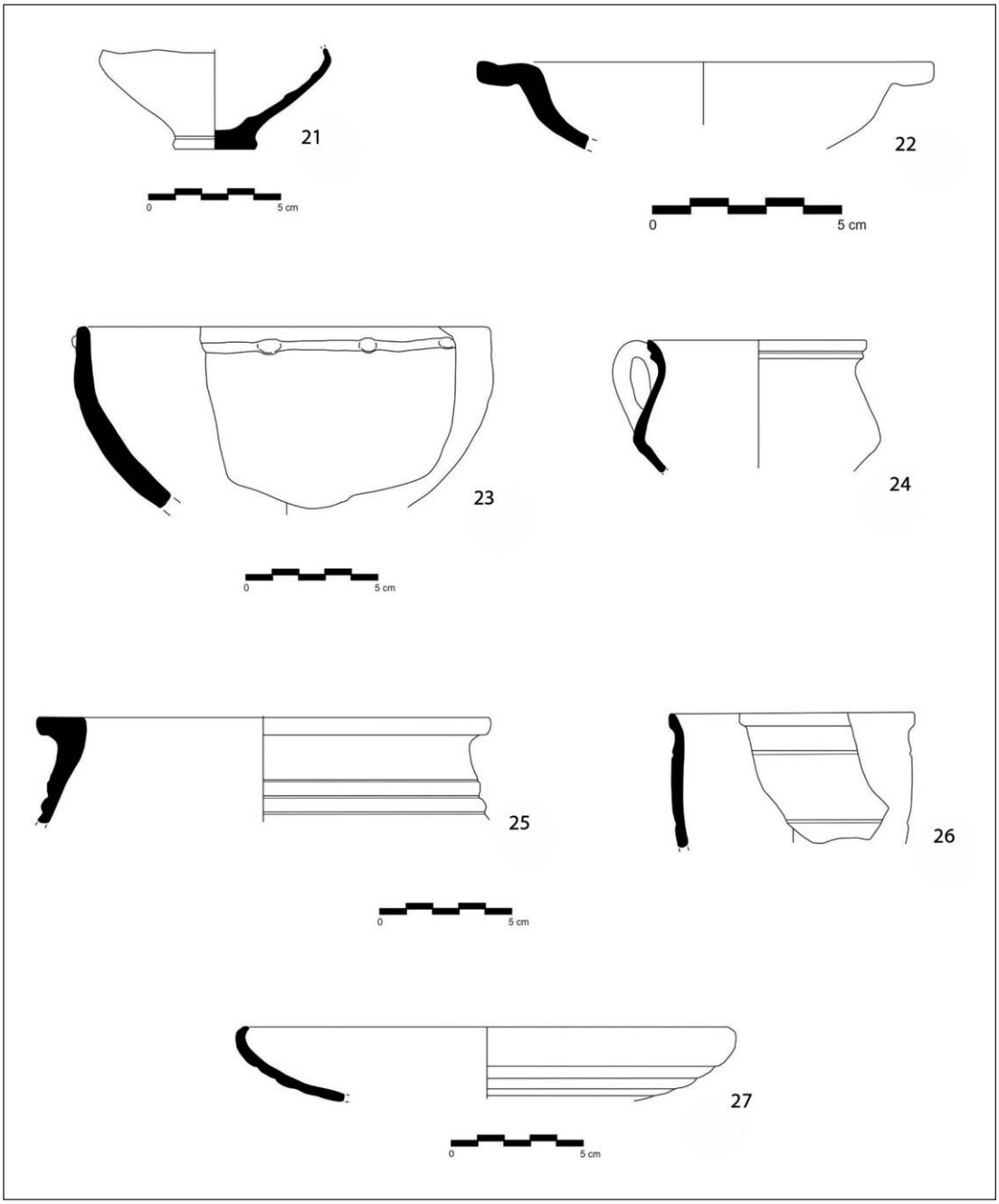
Помещение № 4 е с широчина 3,30 м и разкрита до момента дължина от 9, 60 м. Западният му зид е със значително по-плитки основи и паянтов градеж със спойка от кал. Това, както и наличието на огнище с тухлена основа в южната му част и подово ниво от трамбована пръст, дават основание да се предположи, че условно означеното от нас „помещение № 4“ всъщност е портик с едноскатно покритие пред западната фасада на сградата.

В цялата изследвана площ е констатирано наличие на дебел пласт деструкции – камъни, хоросан, керемиди (тегули и имбрици) и следи от силен пожар, непосредствено над запазените подови нива в помещенията. Откритите археологиче-

Обр. 9. *Табла 1-3, (1-27). Фрагменти от керамични съдове, открити при проучването на сградата. (Рис. Е. Николова)*

12
13
0
5 cm
14
15
16
0
5 cm
17
0
5 cm
18
19
20
0
5 cm

ски материали и находки са главно голямо количество фрагменти от керамични съдове – паници, гърнета, капаци, чаши, кани, амфори и пр., от типове характерни за римската и късноримската епоха (**Обр. 9**). Намерени са фрагменти от прозоречно стъкло, глинени водопроводни тръби и тубули за стенно отопление, гвоздеи. В пласта с деструкции върху дъговидните зидове се откри почти напълно запазен мраморен антов капител от коринтски ордер (**Обр. 10**), който по стил и начин на изработка се отнася към паметниците от II в.[2] Общият брой на откритите монети

[2] Датировката и паралелите на капителa дължа на доц. д-р Здравко Димитров от НАИМ – БАН.

Обр. 10. *Мраморен антов коринтски капител от сградата. (Сн. Р. Стойчев)*

е 77. Те са датирани в хронологическите рамки от средата на II до средата на IV в.[3], като 65 от тях са били отсечени в първата половина на IV в.

Наблюденията и анализът на придобитата от двете археологически кампании информация за т.нар. театър показват, че в случая става дума за представителна сграда с жилищни функции, която има поне два строителни периода. Построяването ѝ вероятно съвпада като време с изграждането на целия архитектурен комплекс при карстовия извор през втората половина на II в. Сградата е пострадала от разрушаване около средата на III в., както и другите две сгради, проучени съответно през 2007 г. и 2013-2014 г., разположени на терасите източно от нимфеума (Кацарова 2013, 491; Кацарова 2015, 558). За разлика от тях обаче, тя е била възстановена, ремонтирана и украсена с подова мозайка около последната четвърт на III в. В този си вид доживява до средата на IV в. когато е окончателно разрушена, опожарена и изоставена. Разкритите до момента архитектурни останки не подкрепят мнението на Ив. Венедиков за възможната ѝ идентификация като театър. Най-същественият аргумент за отхвърлянето на тази хипотеза е отсъствието на радиални зидове между двата успоредни дъговидни, които би трябвало да носят тежестта на седалките на театрона/кавеата. Изграждането на дъговидните зидове на равно място също подлага под съмнение наличието на стъпаловидно разположени места за сядане, тъй като естественото покачване и терасиране на терена е в източна посока. Нелогично е античните строители да са пренебрегнали тези благоприятни природни дадености. Друг аргумент в тази посока е разкриването на поредица от помещения с жилищни функции на мястото, където би трябвало да се издига скелето на театралната сграда.

Най-близък паралел на архитектурния план на сградата от Каснаково, сред известните ни паметници от дн. български земи, откриваме във вилата от римската

[3]Монетите са определени от доц. д-р Д. Аладжова от НАИМ-БАН, за което ѝ изказвам благодарност.

епоха от кв. Филиповци, гр. София (Станчева 2010, 68-73). Важна част от жилищната сграда тук е една екседра с колонада, херми, писцина и подови мозайки. Диаметърът на екседрата е 40 м, а пространството между вътрешната и външната стена е 2,50 м. Покритата колонада огражда полукръгъл двор, затворен фронтално от верижно подредени правоъгълни помещения. Сградата е датирана в периода края на III - IV в. (Динчев 1997, 52).

Подобни архитектурни решения са доста популярни в строителството на богати частни домове за почивка и забавления (villa suburbana, villa maritima) още от късноримската и ранноимператорската епоха (Milsch 1997, 49-63; Krause 2000, 38-47; Gros 2001, 289-313). Едни от най-впечатляващите паметници от тази група са вилата на Агрипа (Villa Farnesina) в Рим от последната четвърт на I в. пр.Хр. (Mols, Moormann 2012, 8-11, fig. 4; 80), Villa Jovis на император Тиберий (15-37), на о-в Капри (Gros 2001, 357-360, fig. 407), вилата на император Хадриан (117-138) в Тиволи (Gros 2001, 363-377, fig. 428). Най-честото предназначение на този вид екседри е като летен триклиниум или като амбулацио около вътрешен двор.

Тъй като археологическите разкопки на сградата от Каснаково са в начален етап, от наличните до момента данни е трудно да се реконструира архитектурното оформление на екседрата, както и да бъде определена точно функцията, която е изпълнявала. Независимо от това, доста категорично тя може да бъде идентифицирана като част от централната жилищна сграда с представителни функции на вилен комплекс от римската епоха.

Класифицирането на обекта при с. Каснаково като светилище на нимфите и Афродита, до голяма степен се основава на съдържанието на надписа над централния извор на нимфеума, както и на наличието на театър сред сградите от архитектурния комплекс. Театралните сгради са едни от най-важните маркери за мащабите и значимостта на езическите светилища в античния свят от класическата, елинистическата и римската епоха. Единствените находки от обекта, които биха могли да се свържат с практикуването на някакви езически култове, произхождат от разположената на най-високата част от възвишението на изток от нимфеума сграда, проучена през 2013-2014 г. (Кацарова 2014; Кацарова 2015). Става дума за 4 броя вотивни оловни огледала, които традиционно се свързват с почитането на Афродита като богиня на красотата. Сградата, пред входа на която са намерени, има двуделен план – с едно правоъгълно преддверие и едно квадратно помещение. Вътре, в самата сграда, са открити фрагменти от мраморна мъжка статуя в естествен ръст, което прави проблематично идентифицирането ѝ като храм на Афродита. Възможно е да става въпрос за фамилен мавзолей на собствениците на вилата, а контекстът на огледалата да е поменален.

На този етап от проучванията изглежда, че около карстовия извор при с. Каснаково е била изградена богата частна вила на римски гражданин от тракийски произход. Архитектурният комплекс, който е включвал седем сгради с различно предназначение, се доближава като концепция до едни от най-атрактивните паметници на римската архитектура – аристократичните вили за почивка и развлечения.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 1962: Д. Аладжов. Светилище на нимфите и Афродита край с. Каснаково. – Хасково, 1962.

Аладжов 1997: Д. Аладжов. Селища, паметници, находки от Хасковския край. – Хасково, 1997.

Венедиков 1950: Ив. Венедиков. Разкопките при с. Каснаково през 1945 и 1946 г. – Известия на Археологическия институт, XX, 1950, 105-115.

Динчев 1997: В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. – София, 1997.

Добруски 1900: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 16-17, 1900, 3-146.

Кацарова 2008: В. Кацарова. Археологически проучвания на "Извора на нимфите и Афродита" при с. Каснаково, община Димитровград. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 488-492.

Кацарова 2013: В. Кацарова. Нови данни за селищното обитаване през античността край „Извора на нимфите и Афродита" при с. Каснаково, община Димитровград. – В: Сб. В памет на академик Д. П. Димитров. (Ред. К. Рабаджиев и др.). София 2013, 485-497.

Кацарова 2014: В. Кацарова. Спасителни археологически разкопки и наблюдения на обект „Светилище на нимфите и Афродита" с. Каснаково, община Димитровград – В: Археологически открития и разкопки през 2013, София, 2014, 412 – 415.

Кацарова 2015: В. Кацарова. Археологически проучвания на обект „Светилище на нимфите и Афродита" с. Каснаково, община Димитровград – В: Археологически открития и разкопки през 2014, София 2015, 556 – 559.

Кацарова, Тонков 2015: В. Кацарова, Н. Тонков. Геофизични проучвания на обект „Светилище на нимфите и Афродита" при с. Каснаково, община Димитровград - В: Археологически открития и разкопки през 2014, София 2015, 559 – 561.

Станчева 2010: М. Станчева. София от древността до нови времена. София, 2010.

IGBulg III = G. Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. Vol. III, Sofia, 1964.

Gros 2001: P. Gros. L`architecture romaine. – 2. Maisons, palais, villas et tombeaux. – Paris, 2001.

Krause 2000: C. Krause. Hemizyklien im frühkaiserlichen Villenbau. – Römische Mitteilungen, 107, 2000, 37-48.

Mielsch 1997: H. Mielsch. Die römische Villa. München, 1997.

Mols, Moormann 2012: S. Mols, E. Moormann. La villa della Farnesina. Le pitture. Milano, 2012.

Sanctuary of Nymphs and Aphrodite at Kasnakovo village – new archaeological excavations at the so-called "theatre" in 2014-2015

Veselka Katsarova

(Summary)

The paper presents the results of the new archaeological excavations of one of the buildings in the ancient architectural complex with nimpheum at Kasnakovo village, known as the "Sanctuary of Nymphs and Aphrodite". The first excavations of the site were realized in 1945-1946 by Prof. Iv. Venedikov. Based on the visible ruins of the walls and the partial trench excavations, he expressed an opinion that the building was a theatre.

The geophysical survey conducted in 2014 showed that the building was situated on the northern end of the meadow in front of the nympheum and covered an area of 1200 m2. Three hundred sq. m of its western half were archaeologically excavated. Two parallel walls at a distance of 2,10 m from each other were built at its southern end. They formed a semicircle with an outer diameter of 19,20 m. The northern part of the building comprised rectangular rooms, four of which have been excavated. A floor monochromic mosaic, made in opus tesselatum, was revealed in one of the rooms.

The observations and analysis of information from both archaeological campaigns about the so-called "theatre" showed that it was a luxury building with residential functions which had at least two building periods. Its erection probably coincided in time with the foundation of the entire architectural complex at the karst spring in the second half of the 2nd century. The building was destroyed around the mid 3rd century. Around the last quarter of the 3rd century it was restored, repaired and decorated with a floor mosaic. In this state it remained until the mid 4th century when it was finally destroyed and deserted.

The architectural remains discovered so far have not backed up Iv. Venedikov's opinion on the probable identification of the building as a theatre. The most important argument against this hypothesis was the absence of radial walls between the two parallel arch-like walls, which must have carried the weight of the seats of the theatron/cavea. Another argument in this direction is the discovery of a series of rooms with residential functions at the place where otherwise the scene of the theatrical building had to be.

Similar architectural decisions – with exedra which functioned as a spring triclinium or ambulatio around the inner yard were very popular in the rich private houses (villa suburbana, villa maritima) even during the Late Republic and Early Imperial Period. The current state of excavations demonstrates that around the karst spring at Kasnakovo village there was a rich private villa of a Roman citizen, Thracian by birth. As a concept, the architectural complex which included seven buildings with different functions, is similar to one of the most attractive monuments of Roman architecture – the aristocratic villas for rest and entertainment.

Последните археологически проучвания при *mutatio Scretisca* (в м. Горна Белица край гр. Костинброд)

Венцислав Динчев

Пътната станция Скретиска *(mutatio Scretisca)* е последната спирка преди (западно от) Serdica по античния трансбалкански път от *Singidunum* през *Naissus, Serdica, Philippopolis* и *Adrianopolis* към *Perinthus/Heraclea* и *Byzantium/Constantinopolis*. Името на пътната станция е упоменато единствено в т.нар. Бурдигалски пътеводител *(Itinerarium Burdigalense)* от 333 г. сл. Хр. (ЛИБИ, 1958, 40)

Локализацията на *mutatio Scretisca* е уточнена от В. Божилова (Božilova 1987, 75-76). Съответният археологически обект се намира в равнинен терен с надм. вис. около 560 м, непосредствено до (източно от) р. Белица, в западната част на Софийското поле[1]. Площта му, определима по видимите върху терена материали, не надхвърля 5-6 дка **(обр. 1)**. С оглед на съвременното териториално-административно деление, той е на границата на общините Костинброд и Божурище. Днес поголямата част от него попада в западния край на Производствения център „Coca Cola HBC", гр. Костинброд. Обектът отстои на около 1 км в югозападна посока от късноримската вилна резиденция Скретиска *(palatium Scretisca)* **(обр. 1).**

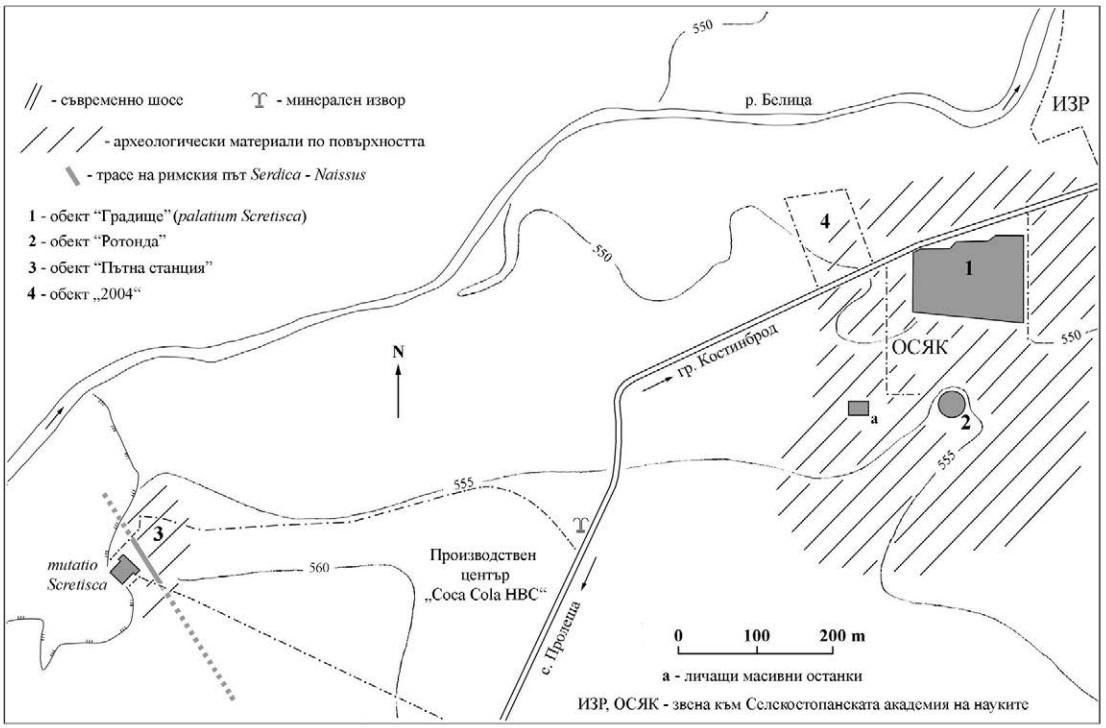
Първите разкопките на обекта са осъществени през 1985 г. и 1988 г. под ръководството на В. Божилова. Тогава са изследвани отчасти останки от сграда „със симетрично разположени помещения" около вътрешен двор. Запазени са предимно основите, градени с камъни и хоросан. На „разстояние 10 м" от сградата е разчистен участък „от настилката на античния път с ширина 7 м" (Божилова, Витски 1986, 93; Божилова и др. 1989, 96; виж тук **обр. 2**). Установената сграда е основната в *mutatio Scretisca* и може да се определи като *taberna* или *stabulum*, т.е. като сграда, която би следвало да е с функции на странноприемница и конюшня[2].

Изграждането на първите халета и инсталации на Производствения център "Coca Cola HBC" (1994-1995 г.) засяга останките на античната пътна станция. То е повод за спасителни разкопки, осъществени през 1997 г. под ръководството на Ж.

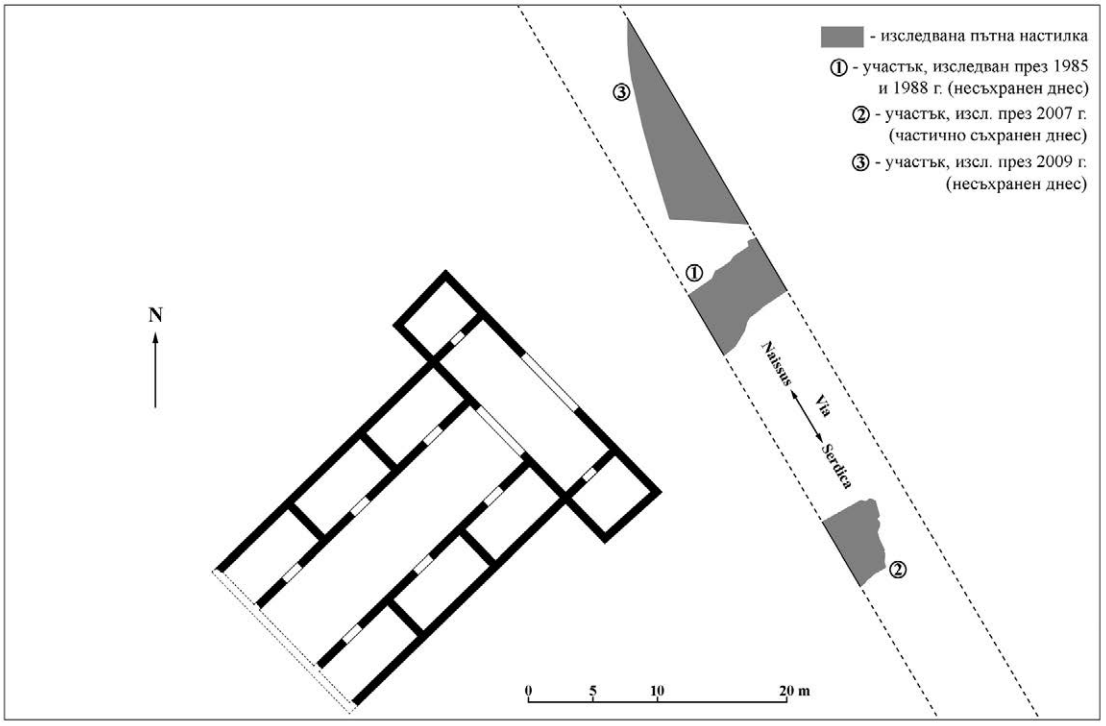
---

[1]Местността е известна с различни названия: „Горна Белица" (Božilova 1987, 75), „Шияковци" (в документи от архива на НИНКН); „Говедарника" (в документи на община Костинброд). В средата на миналия век тук коритото на р. Белица е било коригирано и изместено с 150-200 м в източна посока. Археологическият обект е непосредствено до (източно от) старото речно корито (обр. 1), като останките му са отчасти накърнени от ерозията на стария десен (източен) речен бряг.

[2]При огледите на терена по време на изграждането на Производствения център "Coca Cola HBC", както и при по-късните проучвания тук са констатирани останки и от други постройки и/или съоръжения, но те категорично са с по-малки размери и с по-слаб градеж (Динчев 2003, 55-56, бел. 184-186; виж изложението по-нататък за проучванията през 2007 г.). За вида и названията на основните постройки в римските пътни станции виж напр. Торбатов 2004, 80-82, с цит.там извори и публикации.

Обр. 1. *Районът на palatium Scretisca и mutatio Scretisca в западната периферия на днешния гр. Костинброд.*

Обр. 2. *Реконструиран план на таберната на mutatio Scretisca и на изследваните в съседство участъци от античния път Naissus – Serdica (компилация по: Динчев 2008, 480, обр. 3; Маджаров 2009, 50, обр. 32; Динчев 2010, 359, обр. 1).*

Величков и Р. Милчева. При тези разкопки е проучена изцяло таберната[3]. Резултатите все още не са публикувани, но благодарение на отзивчивостта на Ж. Величков, известна информация за тях обнародвах преди време в книгата си за близката късноримска резиденция (Динчев 2003, 55-56). Данни за таберната, включително план на останките ѝ, предоставени отново от Ж. Величков, обнародва и М. Маджаров в книгата си за римските пътища в днешна България (Маджаров 2009, 48, 50, 77-79, обр. 32).

Таберната на *mutatio Scretisca* представлява сграда с Т-подобен план, ориентация СИ–ЮЗ и площ от около 730 м^2. Има вход и предверие от североизток (откъм страната на античния път), вътрешен двор и няколко помещения, разположени встрани от предверието и от двора (виж тук **обр. 2**)[4]. Установени са по-късни преустройства, при които планът и функциите на сградата не търпят съществени промени (Маджаров 2009, 77-78). Според откритите находки, таберната е издигната в началото на IV в. Крайната дата на функционирането ѝ не преминава средата на V в. (Динчев 2003, 56)

Последните теренни проучвания в обекта са осъществени през 2007 г. и 2009 г., под мое ръководство[5]. Те имаха спасителен характер – във връзка с последователни разширения на пречиствателната станция на Производствения център "Coca Cola HBC". При тях бяха разкрити и документирани нови участъци от трасето на античния път, намиращи се в непосредствена близост до останките на таберната на античната пътна станция (**обр. 2**). Резултатите са коментирани в предварителни съобщения (Динчев 2008; Динчев 2010). Подобаващото им документално представяне и интерпретиране е предмет на настоящата статия.

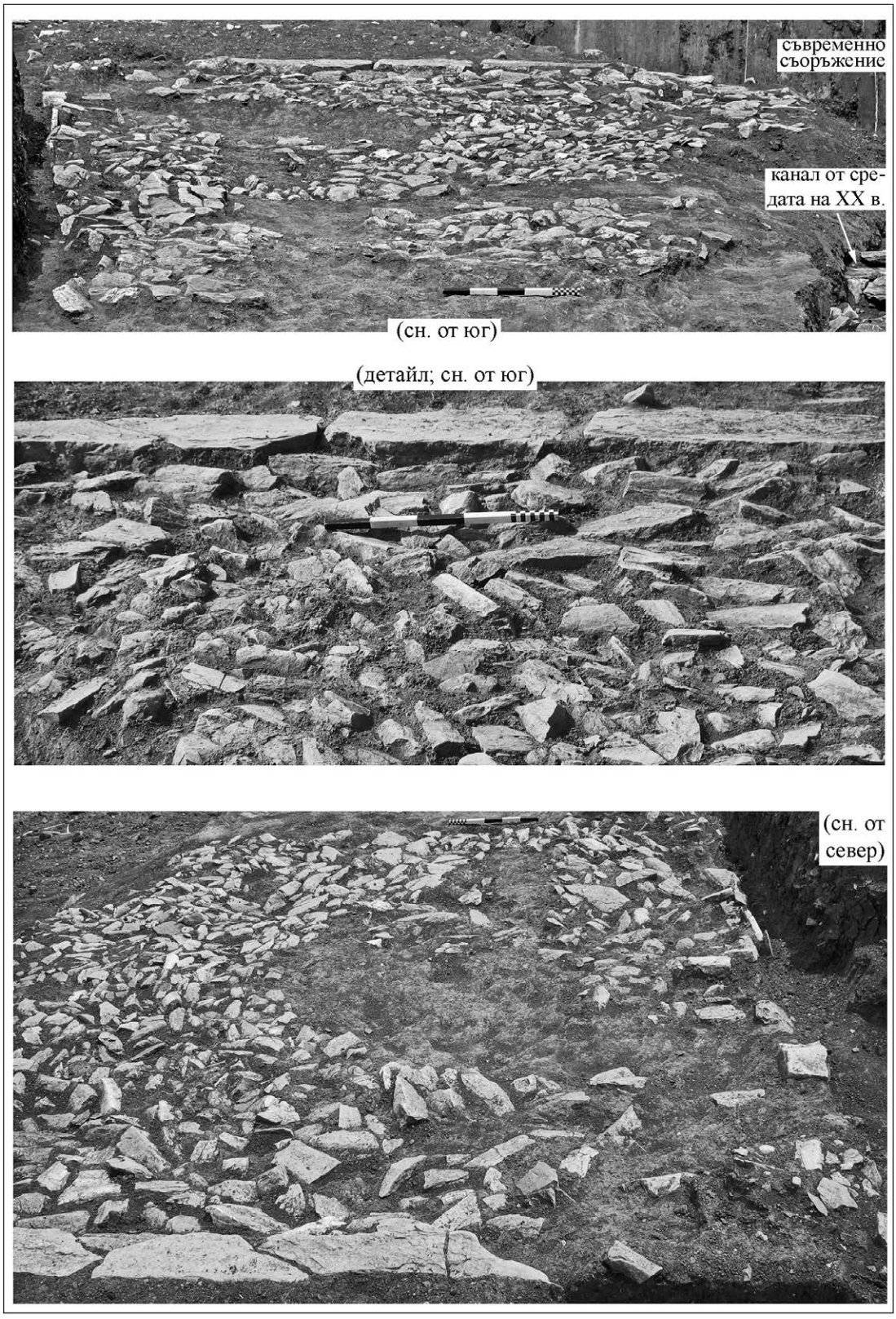
* * *

И в двете кампании бе изследвана частично запазена настилка на античния път. Изследваният през 2007 г. участък (участък № 2) е на около 12,50 м източно от таберната на *mutatio Scretisca* и на около 15 м южно от установения през 80-те години на миналия век (участък № 1), а изследваният през 2009 г. (участък № 3) – на около 15 м североизточно от таберната и непосредствено на север от последния

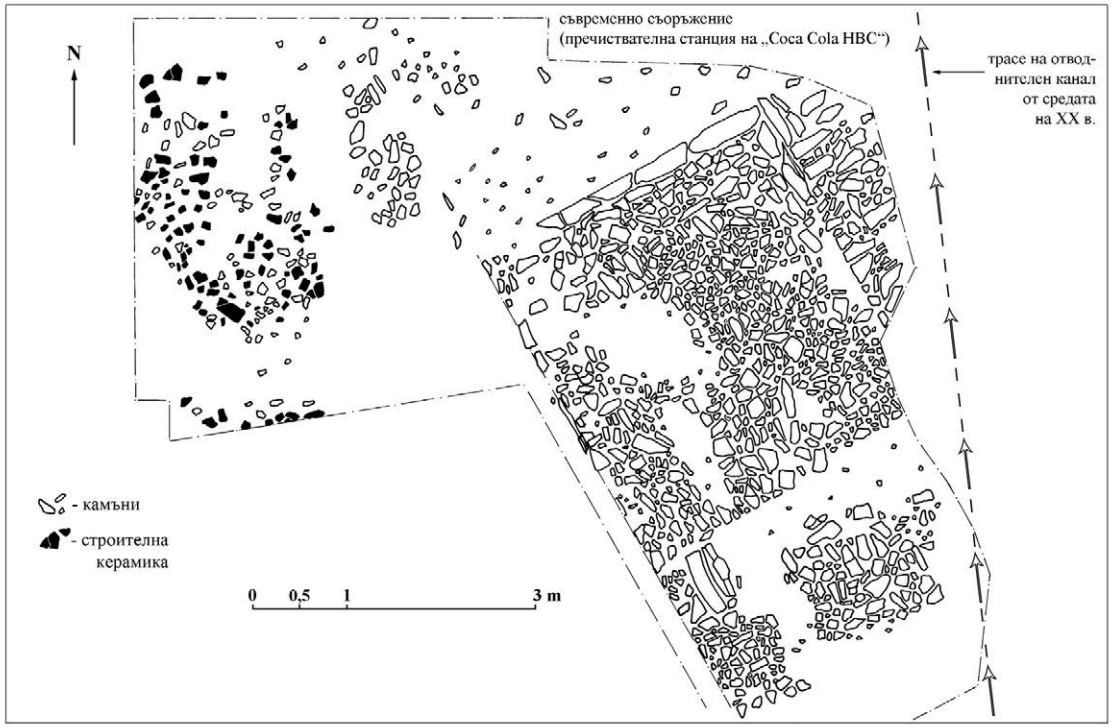
[3] С решение на междуведомствената комисия, свикана след приключването на разкопките, площта на запазените останки от таберната е оградена и включена като обособена, защитена част в имота на Производствения център „Coca Cola HBC" (обр. 1).

[4] В плана при М. Маджаров (2009, 50, обр. 32) липсват части от предверието и от едното странично, спрямо предверието, помещение. Съответните останки всъщност са разкрити при разкопките на В. Божилова, но бяха унищожени при изграждането на Производствения център „Coca Cola HBC". С оглед на строителната периодизация на сградата (Маджаров 2009, 78), реконструираният, представен тук план (**обр. 2**) кореспондира с втория ѝ етап. Повечето входове в този план са хипотетични, тъй като наличните останки от стените са предимно субструкции.

[5] В теренното проучване през 2007 г., осъществено в края на м. юни и през първата половина на м. юли, участваха студенти от специалност „Археология" в СУ „Св. Кл. Охридски". Теренното проучване през 2009 г. бе осъществено на два етапа: като надзор през м. август; като спасителни разкопки в края на м. септември и през първата половина на м. октомври. В него участваха още Анастасия Беливанова (през първия етап) и Марио Иванов (през втория етап) от НАИМ-БАН, и Александър Манев, докторант към НАИМ-БАН (през двата етапа).

Обр. 3. *Фотодокументация на пътната настилка в изследвания участък № 2 (2007 г.).*

***Обр. 4** План на запазената пътна настилка и на деструкциите до нея в изследвания участък № 2 (2007 г.).*

(**обр. 2**). Докато участък № 2 е почти хоризонтален, то участък № 3 е с определен наклон от югоизток на северозапад, т.е. в посока към коритото на р. Белица. Естествената почвена покривка на околния терен е с хомогенна пръст с плътна структура от вида на чернозем-смолниците (Нинов и др. 1982, 383-384, фиг. 91). В пътната настилка са използвани предимно средни по размери ломени камъни от местна мека порода (шисти) със сив цвят, с червеникав оттенък. Те са побивани направо в плътната почва. Ограничените пространства между тях са трамбовани с по-дребни камъни от същата порода или с дребен речен чакъл (**обр. 3-5, 7-10**).

Максималните размери на запазената и разкрита през 2007 г. пътна настилка са 5,50 (СЗ–ЮИ) х 4,20 м, т.е. тя не е запазена в цялата широчина на пътя. Източното платно на пътя тук е почти изцяло унищожено от един отводнителен канал, прокопан през 60-те години на миналия век (**обр. 2-4**). Запазената настилка бе на дълбочина от около 0,5 м, но до 1994-1995 г., т.е. до съвременното строителство е била на 0,25-0,35 м под повърхността на терена.

В настилката при участък № 2 са запазени осевата линия и западната бордюрна линия. Те са оформени с по-големи плоски камъни, поставени хоризонтално или побити вертикално (**обр. 3, 4**). Широчината на западното платно е около 3,40 м, което предполага обща широчина на пътя към 6,80 м.

Особеност при участък № 2 са две напречни на пътното трасе линии в западното платно. По-добре запазената от тях е оформена със сравнително големи, добре наредени плочи. Двете линии отстоят една от друга на около 3,70 м (**обр. 3, 4**). Те са свидетелство за начина на планиране и полагане на настилката тук. Очевидно е, че първо са били отложени осевата, бордюрните и въпросните напречни линии.

Обр. 5. *Пътната настилка в изследвания участък № 3 (2009 г.; снимка от север).*

Обр. 6. *Сондаж по източната бордюрна линия на пътя (снимка от изток).*

Впоследствие очертаните от тях правоъгълници са били запълнени с редова настилка. Подобно изпълнение с предварително фиксирани напречни линии не ми е известно от други места[6]. Трудно е в момента да се прецени доколко приложението му тук се дължи на близкото съседство на таберната на *mutatio Scretisca*.

Непосредствено на запад от пътния участък № 2 разчистихме концентрация на строителни деструкции – дребни необработени камъни и фрагментирана, вторично използвана строителна керамика (**обр. 4**). Съответната конструкция е била със слаб градеж, без употреба на хоросан. Вероятно тези останки са от някаква отделна постройка или от пристройка към таберната с помощни функции.

Изследваният през 2009 г. участък № 3 е по-значителен по площ и размери в сравнение с този от 2007 г., но също не е в цялата широчина на пътното трасе. В случая причина за това бе ограничението, наложено от периметъра на съвременното строителство. Участък № 3 включва предимно настилка от източното платно на античния път. Максималната дължина на разкритата настилка е 17,60 м, а максималната широчина – 5,25 м (**обр. 2, 5, 7-10**). Останките ѝ се откриваха на дълбочина от 1,10 до 1,70 м, но следва да се има предвид, че актуалната повърхност на терена тук е резултат от отлагането на дебел насип при изграждането на Производствения център "Coca Cola HBC" (**обр. 11**). По-голямата част от античната пътна настилка всъщност е била непосредствено под повърхността на терена до 1994-1995 г. и поради това, както и в резултат на самото строителство, състоянието ѝ като цяло е незадоволително (**обр. 5**). Най-добре съхранена е в северния край на участъка (**обр. 8, 10**), тъй като тук е била по-дълбоко (0,30-0,35 м) спрямо нивото на терена до средата на 90-те години на миналия век (**обр. 11**).

Вече споменах, че участък № 3, за разлика от участък № 2, е с изявен наклон по оста на пътното трасе – от югоизток към северозапад, поради по-голямата му близост до коритото на р. Белица. Разликата в нивата на настилката в южния и северния край на участък № 3 достига 0,80 м.

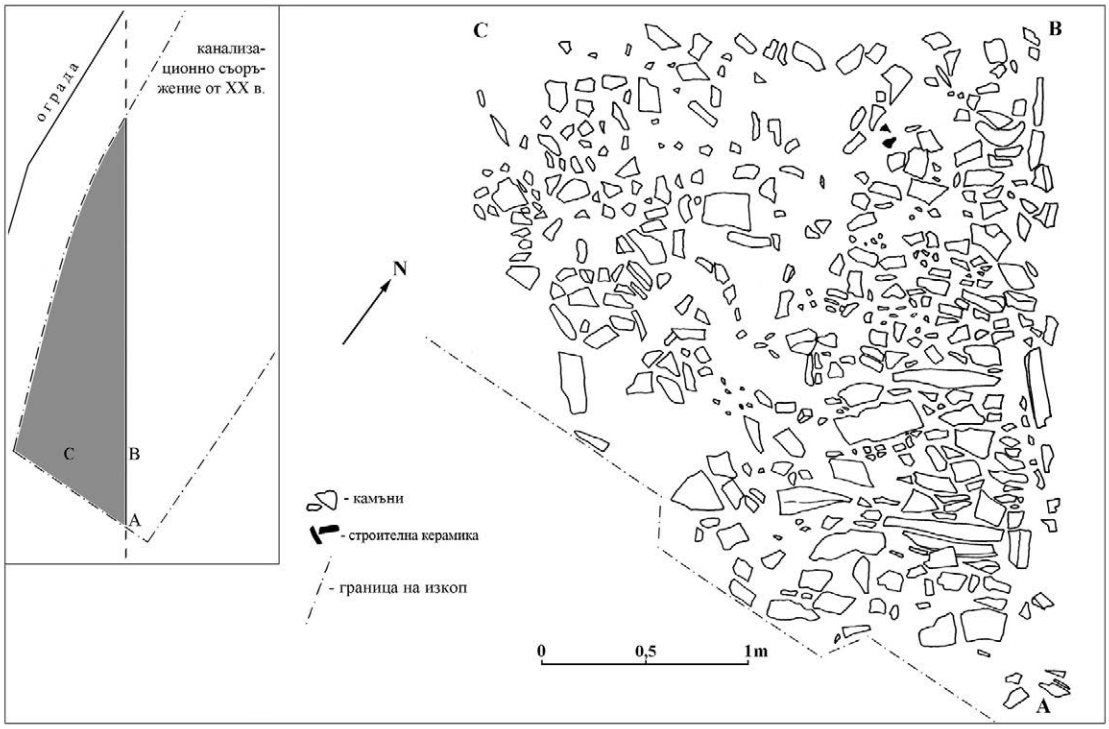
При разкритата настилка в участък № 3 е запазена частично източната бордюрна линия на пътя (**обр. 7, 9**). Южният сектор на участъка би трябвало да включва осева линия, но маркировката ѝ не е запазена. Не личат тук и предварително фиксирани напречни линии, подобни на тези в участък № 2. Най-добра представа за устройството на настилката в участък № 3 дава най-добре запазената ѝ част в северния му край, в източното платно на пътя. Бордюрните камъни тук са вертикално или косо побити и са редени така, че дългите им страни съвпадат с линията на самия бордюр. Обратно, камъните на прилежащата настилка са побивани с дългите си страни напречно на тази линия (**обр. 8, 10**). Освен това настилката тук е с наклон и от осевата към бордюрната линия, при което камъните в периферита ѝ са с 0,15-0,20 м по-ниско от бордюрните камъни (**обр. 8, 11**). По този начин покрай бордюра се оформя улей за оттичането на атмосферни води. Особеното в случая е, че улеят тук е в самата пътна настилка, а не в помощна, външна канавка до

[6]Сред публикуваната у нас пътна документация, подобна, напречна на трасето линия от по-големи, полуобработени камъни може да се види в една „скица" на участък от т.нар. западен презродопски римски път в района на гр. Доспат (Маджаров 2009, 39, обр. 17). Този участък обаче представя частен, специфичен случай на пътно строителство, при който пътно трасе прави завой над 90°, а въпросната линия от по-големи камъни тук е фиксирана по ъглополовящата на завоя.

Обр. 7. Югоизточният край на участък № 3 (2009 г.; снимка от изток).
Обр. 8. Северният край на участък № 3 (2009 г.; снимка от юг).

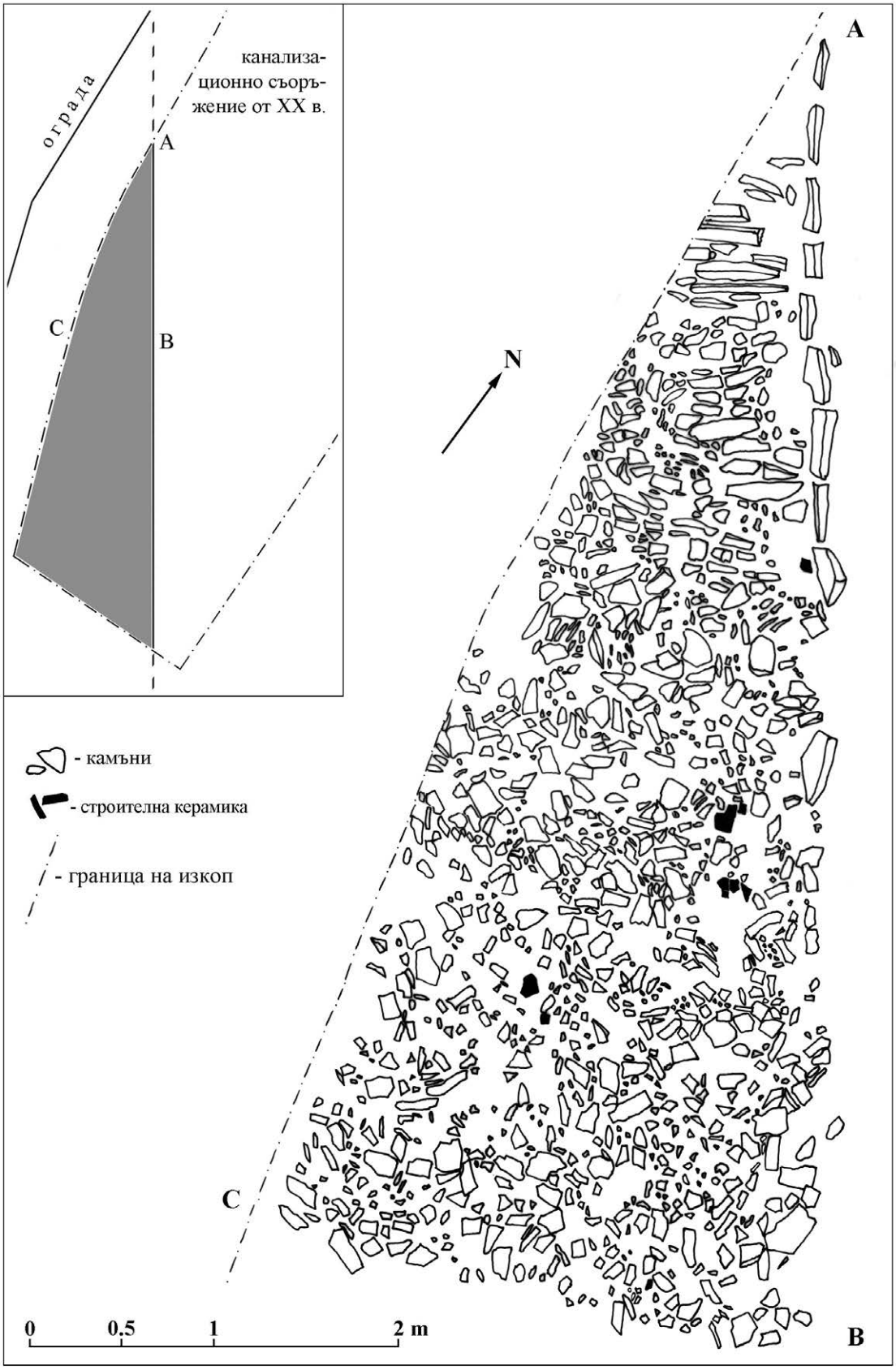

Обр. 9. План на запазената пътна настилка в югоизточния край на участък № 3 (2009 г.).

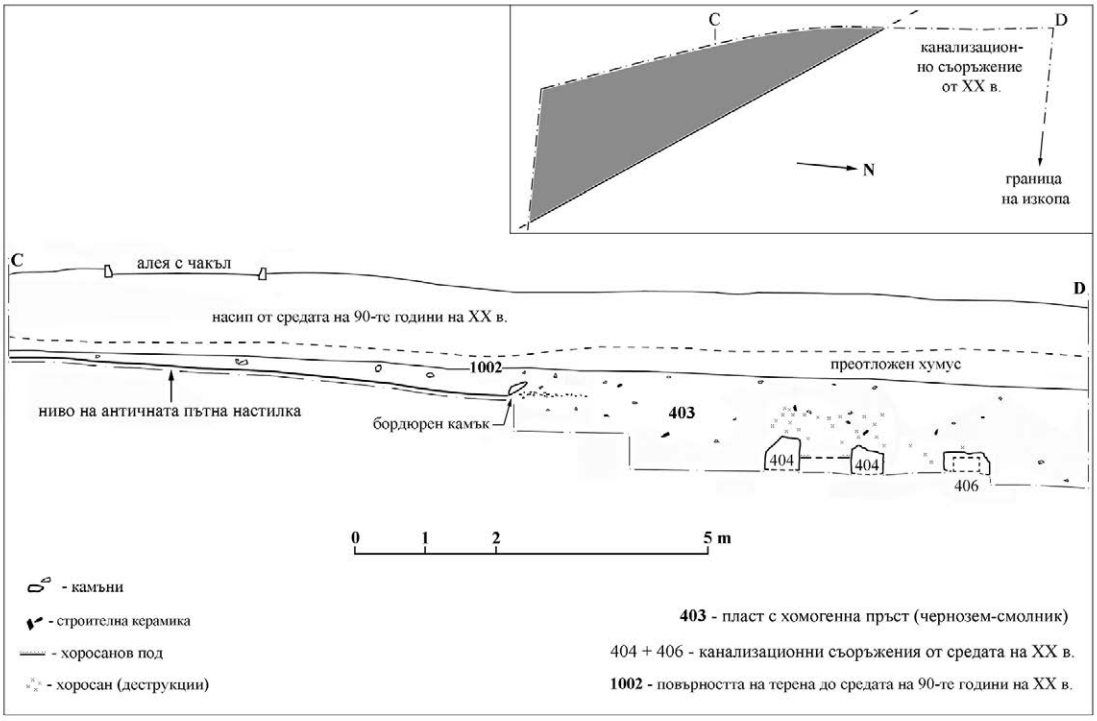
нея. Обичайният начин за отвеждането на атмосферни води при античното пътно строителство, регистриран на доста места у нас, включително по същия път, е чрез съоръжаването именно на помощни канавки (Детев 1946, 172; Торбатов 2004, 79, 87, 89, 90, обр. 3, 9, 11, 12; Маджаров 2009, 32-40, 234, обр. 3-18, 87; виж и Динчев 2013, 545, 549, обр. 14)[7]. Пътната настилка в ограничения участък № 2 е без изявен наклон както по осевата, така и по перпендикулярната на трасето линии, и при нея не регистрирахме улеи за оттичане на атмосферни води. Очевидно, наличието на описания улей покрай източния бордюр на настилката при участък № 3 се дължи на наклона по оста на пътното трасе тук.

С отделни сондажи в площта на участък № 3 потвърдихме констатацията от 2007 г., че под настилката на пътя при *mutatio Scretisca* няма някаква специална подложка (**обр. 5, 6, 11**). В площта на участък № 3, встрани от пътното трасе установихме няколко ограничени концентрации от камъни, идентични с тези от пътната настилка. Част от тях се дължат на по-късното разрушаване и разнасяне на самата настилка. За други би могло да се допусне, че са останали като излишен материал, с който частично е подравнен и укрепен теренът непосредствено край пътя (**обр. 5, 11**).

[7]Сред обнародваните разрези на антични пътища от днешна България, единствено този на пътя *Oescus – Philippopolis* при дн. с. Христо-Даново (преди – Текия), който впрочем е първият обнародван изобщо у нас (Мутафчиев 1915, 17, обр. 4), има известна формална прилика с нашия (обр. 11) предвид вида на бордюрите, наклона на настилката и липсата на външни канавки. При него обаче бордюрните камъни „служат за да крепят насипа (на пътя – бел. В.Д.)“ (пак там, 17) и почти не се издават над настилката, т.е. този път в този участък няма вътрешни улеи или канавки.

Обр. 10. *План на запазената пътна настилка в северния край на участък № 3 (2009 г.).*

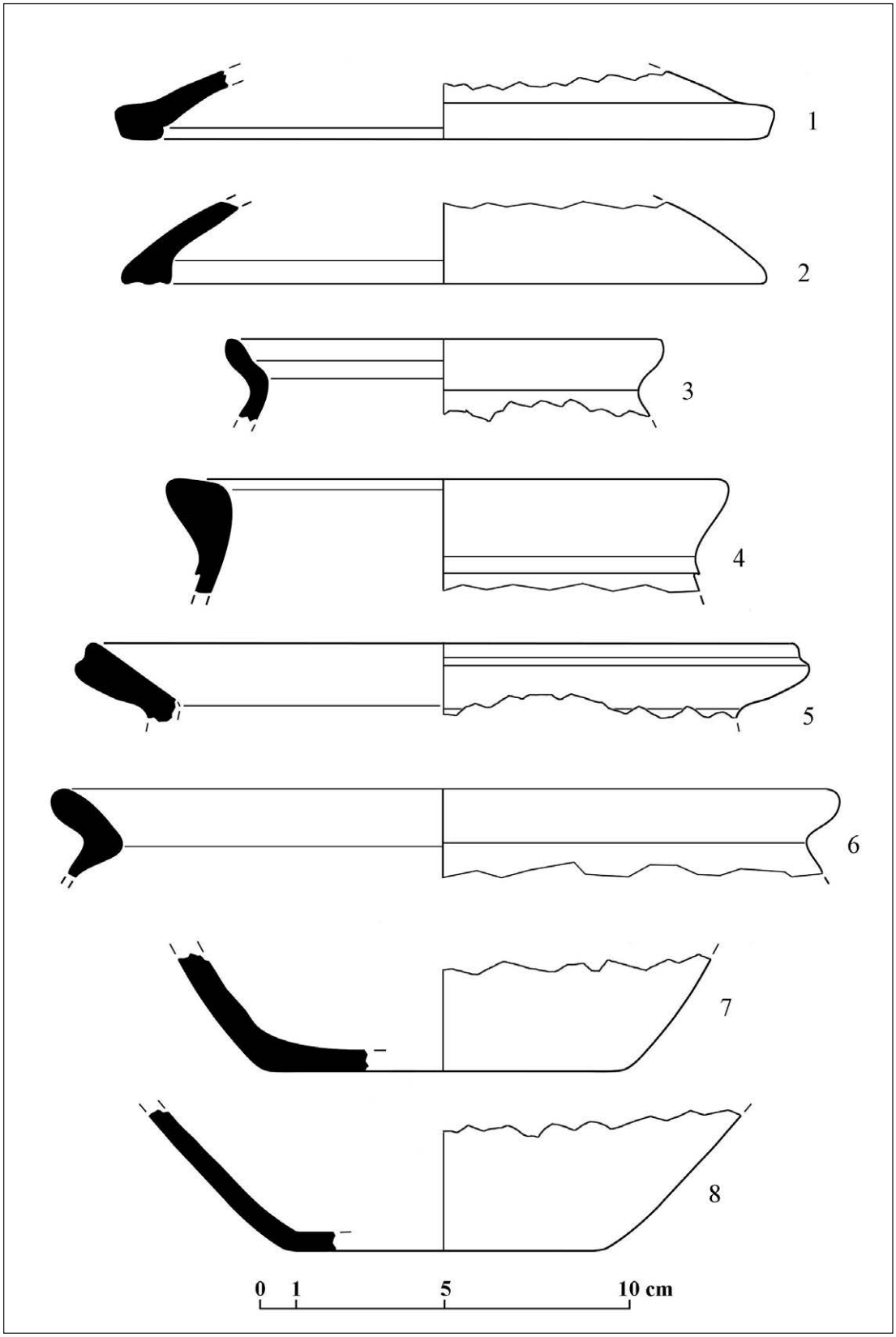

Обр. 11. *Стратиграфски разрез по западната граница на изкопа за участък № 3 (2009 г.).*

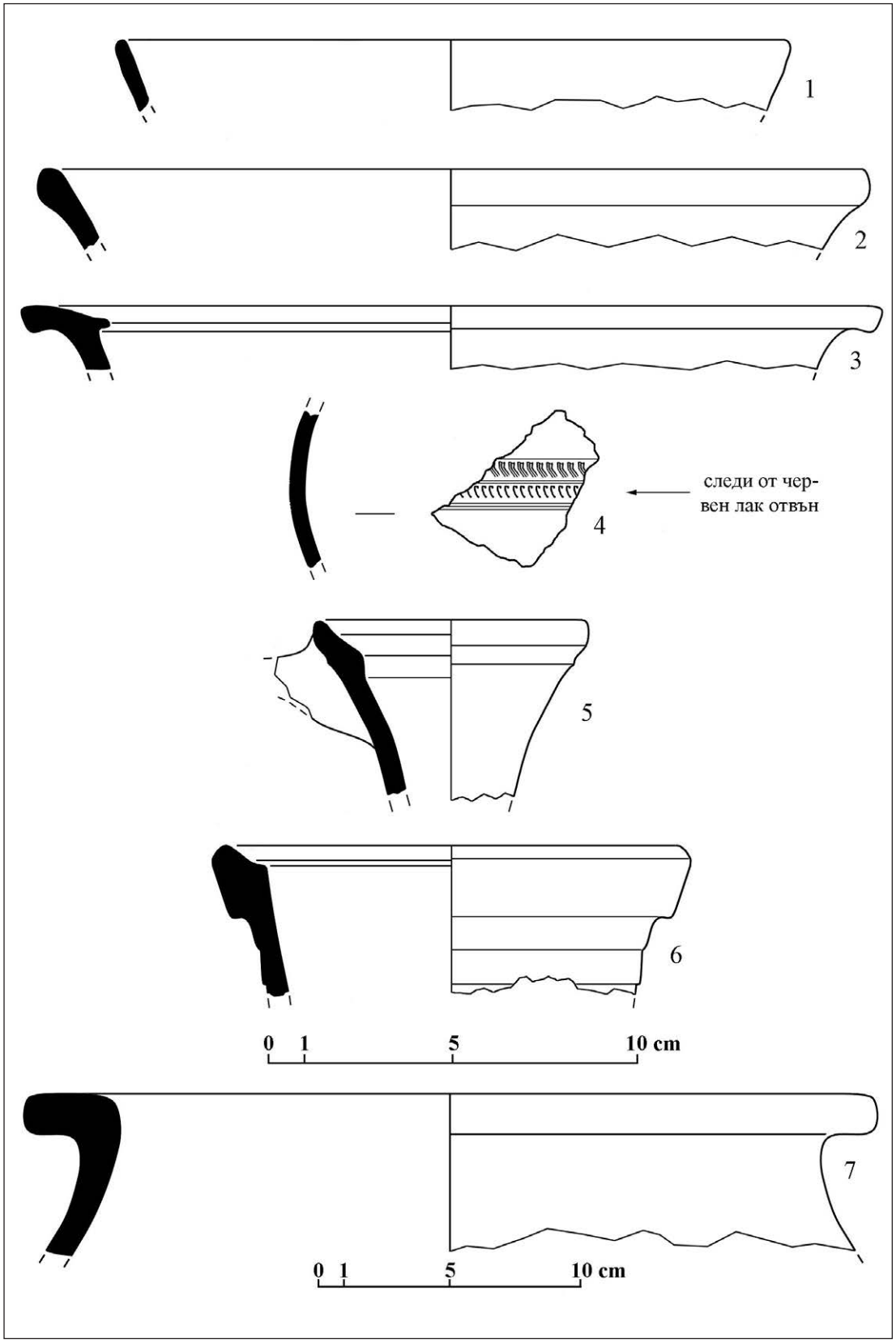
В северозападния край на изкопа за участък № 3 разкрихме изоставени канализационни съоръжения – колектор и свързани с него канали, от средата на миналия век. Те са вкопани под нивото на античния път, но, за щастие, тук са встрани от трасето му (Динчев 2010, 359-361, обр. 1, 2; виж и тук **обр. 11**).

По време на спасителните проучвания, върху античната пътна настилка в участъци №№ 2 и 3, както и в околния, незасегнат от по-късни нарушения терен открихме немногобройни, но достатъчно характерни движими материали и находки. Фрагментите битова керамика са предимно от кухненски съдове – гърнета и капаци за тях (**обр. 12/1-/8**), както и купи (**обр. 13/1-/3**). Представена, макар с единични фрагменти, е и трапезната керамика – например част от стена на фин съд с щампована украса и следи от червен лак по външната повърхност (**обр. 13/4**), и фрагмент от кана с фуниевидна шия (**обр. 13/5**). Отделни фрагменти от амфори (**обр. 13/6**) и от голямо питосовидно гърне (**обр. 13/7**) засвидетелстват наличието и на амбалажна керамика. С оглед на технологичните и морфологичните си белези, изредените съдове се вписват в известните класификации на късноантичната керамика от днешна България (срв. напр. с Кузманов 1985, 28-31, 40-42, 47-52, 76-78, 85, 89-92, табл. 15-17, 24, 28-31 – за, съотв., каната, купите, гърнетата, вкл. питосовидното).

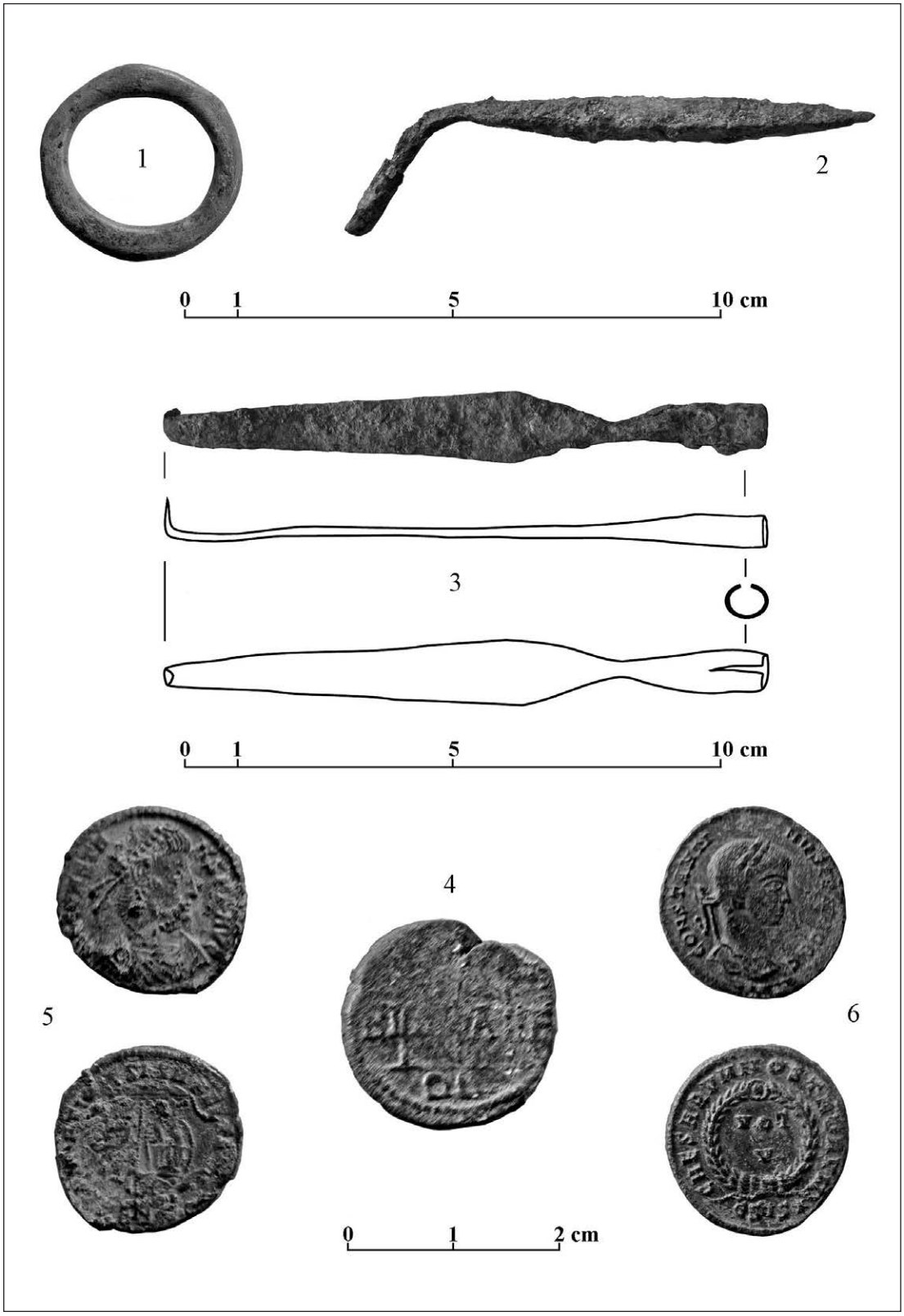
Сред метални находки заслужава да се спомене една масивна, добре запазена бронзова халка (**обр. 14/1**). Вероятно тя е елемент от амуниция на ездитен или впрегатен кон. Сред откритите железни предмети има цинтове, гвоздеи, части от скоби. Тяхното наличие тук би трябвало да се свърже с близката таберна и с пътната станция изобщо. Намерихме също предмет със заострена и четвъртита в сечение предна част, с шип за закрепване отзад – прободен инструмент или връх на

Обр. 12. *Късноримска битова керамика от спасителните проучвания през 2007 г. и 2009 г. по трасето на античния път при mutatio Scretisca.*

Обр. 13. *Късноримска битова керамика от спасителните проучвания през 2007 г. и 2009 г. по трасето на античния път при mutatio Scretisca.*

Обр. 14. *Находки от спасителните проучвания през 2007 г. и 2009 г. по трасето на античния път при mutatio Scretisca.*

стрела (**обр. 14/2**). Намерихме и ромбовиден, издължен, плосък в сечение връх на стрела с втулка за закрепване (**обр. 14/3**).

От откритите общо осем медни монети, определими са шест. Една от тях е на Александър Север (222-235 г.), сечена в Nicaea. Повърхностите ѝ са полуизтрити (**обр. 14/4**). Открита е на около 1 м източно от пътна настилка в участък № 3, приблизително на нейната дълбочина. Останалите определими монети са от IV в. (**обр. 14/5, /6**) Късноримски вероятно са и монетите със силно корозирали ядра.

* * *

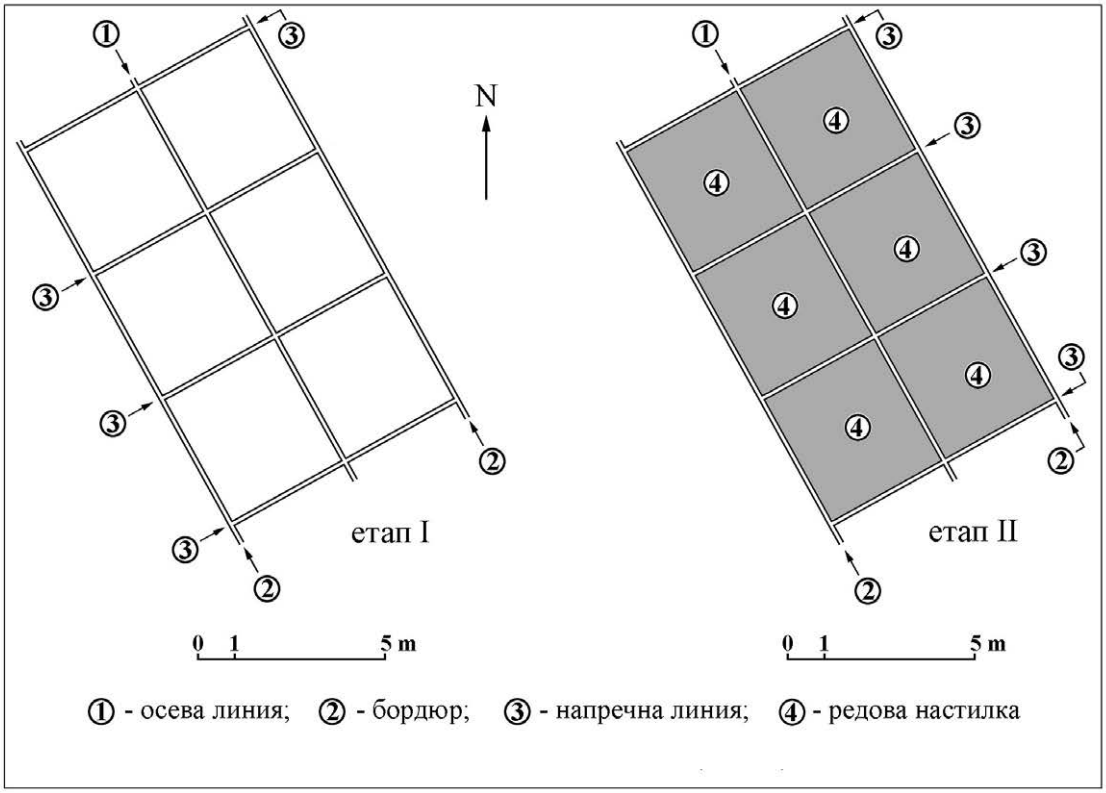
Въпреки ограничения си обхват, спасителните проучвания през 2007 г. и 2009 г. предоставиха ценна информация за характеристиката на античния път при mutatio Scretisca[8]. Ще синтезирам основните резултати:

- предполагаемата широчина на пътя е 6,80 м;
- пътната настилка е с камъни от местна мека порода;
- камъните от настилката са побивани направо в плътната почва, т.е. липсва подложка от чакъл или друг материал;
- чрез по-големи, хоризонтално поставени или вертикално побити камъни в настилката са фиксирани осева линия и бордюри;
- в настилката при почти хоризонталиня участък № 2 са фиксирани и напречни линии, свидетелстващи за начина на полагането ѝ;
- в настилката на твърде наклонения северен край на участък № 3, по протежение на разкрития източен бордюр, е оформен улей за оттичане на атмосферни води.

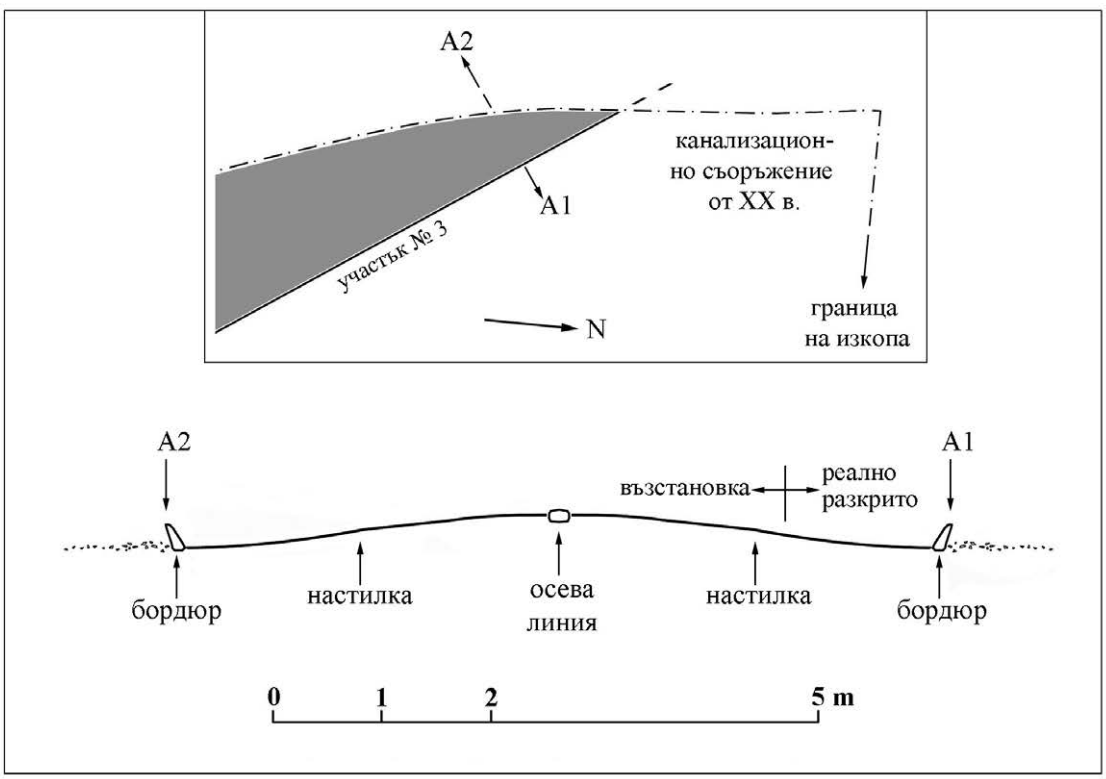
Предполагаемата широчина на пътя съответства на значението му като главна комуникационна артерия на Балканите през I–VI в. Изненадващи тук са използването на камъни от мека порода за настилката и отсъствието на някаква подложка под последната (**обр. 3, 6, 11**). Няма данни за съществени ремонти в изследваните участъци на пътната настилка. Както вече посочих, напречните фиксиращи линии при участък № 2 (**обр. 3, 4**), респективно – предварителната подготовка на пътното трасе за полагане на настилката (**обр. 15**), и вътрешният улей покрай източния бордюр на участък № 3 (**обр. 8, 10, 11**), възпроизведен по всяка вероятност и при неразкрития западен бордюр тук (**обр. 16**), са техничеси решения, които досега не са регистрирани при други антични пътища у нас, включително при други изследвани участъци на трансбалканския диагонален път.

Хронологическите данни за изследваните пътни участъци №№ 2 и 3 съответстват на хронологическата информация за съседната таберна на *mutatio Scretisca*. Находките от 2007 г. и от 2009 г. доказват използването на пътя тук през IV в. Видът и местонамирането на единствената сигурна по-ранна находка – споменатата

[8]Съдбата на проучените през 2007 г. и 2009 г. участъци от античната пътна настилка бе решена от междуведомствени комисии. В по-голямата си част разкритата настилка в участък № 2 е запазена и консервирана (засипана) на място, като за целта едно от новите съоръжения на пречиствателната станция на "Coca Cola HBC" бе изместено встрани от нея. Липсата на възможност за подобно изместване предопредели съдбата на настилката, разкрита в участък № 3. Не се увенча с успех опита ми за запазване на място на добре съхранения северен край на този участък от настилката, който бе вън от строителната линия на поредния нов резервоар на пречиствателната станция.

Обр. 15. *Модел на пътното строителство при mutatio Scretisca, съгласно данните от участък № 1 (2007 г.).*

Обр. 16. *Хипотетичен напречен разрез на античния път при северния край на участък № 3 (2009 г.).*

монета на император Александър Север, не са основания за утвърждаване на по-ранната му експлоатация.

Преди време, в книгата си за отстоящата на около километър оттук огромна късноримска вилна резиденция, стигнах до извода, че появата на пътната станция е във връзка с изграждането и обслужването на резиденцията, че името на първата всъщност отразява името на втората. Вероятно автентичното название на пътната станция е било "*mutatio per/ ad (palatium/ praetorium) Scretisca*", т.е. „спирка за/ на (резиденция) Скретиска", като впоследствие кратката форма на името е възприета и за станцията (Динчев 2003, 56-57; виж тук **обр. 1**). Резултатите от спасителните проучвания – предмет на настоящата статия, потвърждават този извод и позволяват доразвиването му в насока, неподозирана до добиването им.

Изтъкнатите по-горе особености на изследваните пътни участъци, включително видът на използваните в настилката камъни и отсъствието на подложка под нея, както и хронологическата информация от откритите находки, доказват, че тази пътна настилка е със сравнително ограничен период на използване в границите на IV и, евентуално, първата половина на V в. Отсъствието на данни за по-ранни пътни настилки, почти пълното отсъствие на по-ранни находки и техническата невъзможност за продължителна (няколко вековна) експлоатация на установената настилка показват пък, че в случая става въпрос не просто за нова настилка върху по-старо пътно трасе, а за ново пътно трасе.

В заключение може да се обобщи, че появата на *mutatio Scretisca* е била съпроводена с промяна на трасето на трансбалканския диагонален път или с изграждането на дублиращо трасе на този път в прилежащия район. Засега дължината на изместеният/ дублираният участък и отстоянието на новото спрямо старото трасе при пътната станция не могат да се уточнят, тъй като не е известно старото, по-ранното трасе на пътя в района[9]. Смея да твърдя, че и сама по себе си констатацията на промяната/ дублирането на трасето на този важен път тук в началото на IV в. е принос към изучаването на античното пътно дело у нас. С оглед на дублиращия вариант, упоменаването на mutatio Scretisca в Itinerarium Burdigalense показва, че с появата си новото трасе на пътя става главно и предпочино в района.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Божилова, Витски 1986: В. Божилова, В. Витски. Антична резиденция при Костинброд. – В: Археологически открития и разкопки през 1985 г., Велико Търново, 1986, 93.

Божилова и др. 1989: В. Божилова, В. Витски, Ж. Величков, Р. Стоянова, В. Иванов. Антична резиденция при Костинброд. – В: Археологически открития и разкопки през 1988 г., Кърджали, 1989, 95-96.

Детев 1946: П. Детев. От Burdenis до Arzus. – Известия на Българския археологически институт, XV, 1946, 172-176.

[9]Ако се изхожда от местонамирането на известните римски пътни колони между София и днешната държавна граница с Република Сърбия (виж напр.: Ognenova 1964, 155-159; Тачева 2004, 89-98, обр. 7), би могло да се допусне, че отстоянието между старото и новото трасе на т.нар. диагонален античен път в района на днешния Костинброд (на *mutatio Scretisca*) е значително. Представянето на тази хипотеза налага по-обстоен коментар, който, надявам се, ще представя в друга публикация.

Динчев 2003: В. Динчев. Късноримската резиденция SCRETISCA и ранновизантийското селище ΚΡΑΤΙΣΚΑΡΑ (Археологическите проучвания в м. Градището през 1990-1994 г.) (Разкопки и проучвания, XXX). София, 2003.

Динчев 2008: В. Динчев. Спасителни археологически разкопки при римската пътна станция Scretisca край гр. Костинброд. – В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 478-480.

Динчев 2010: В. Динчев. Нови археологически проучвания при римската пътна станция Scretisca край гр. Костинброд. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 359-361.

Динчев 2013: В. Динчев. Западният сектор на късноантичната балканска преградна линия. – В: Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. К. Рабаджиев и др. (ред.). София, 2013, 532-553.

Кузманов 1985: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.) (Разкопки и проучвания, XIII). София, 1985.

ЛИБИ 1958: Латински извори за българската история. Т. I (Извори за българската история, II). София, 1958.

Маджаров 2009: М. Маджаров. Римските пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. Велико Търново, 2009.

Мутафчиев 1915: П. Мутафчиев. Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница (Материали за археологическата карта на България, 2). София, 1915.

Нинов и др. 1982: Н. Нинов, М. Йолевски, А. Хаджиянакиев, И. Кабакчиев. Почви. – В: География на България. Т. 1. Физическа география. Природни условия и ресурси. Ж. Гълъбов и др. (ред.). София, 1982, 369-412.

Тачева 2004: М. Тачева. Власт и социум в римска Мизия и Тракия. Кн. 2. София, 2004.

Торбатов 2004: С. Торбатов. Пътна мрежа в Тракия и Мизия (I-III в.). – В: Археология на българските земи. Т. I. Р. Иванов (ред.). София, 2004, 76-95.

Božilova 1987: V. Božilova, Fouille d' un ensemble architectural à Kostinbrod. – In: Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace. Bulgarie. Ie – IVe siecle (Известия на археологическия институт, XXXVII), T. Ivanov et al. (eds). Sofia, 1987, 75-81, fig. 1-32.

Ognenova 1964: L. Ognenova. Une pierre milliaere de Serdica de l' epoque de Septime Sévère. – Eirene, II, 1964, 155-164.

The latest archaeological investigations at mutatio Scretisca (in Gorna Belitsa locality by the town of Kostinbrod)

Ventzislav Dintchev

(Summary)

Mutatio Scretisca is the last stop before (west of) Serdica on the antique trans-Balkan road from *Singidunum* to *Byzantium/Constantinople*. Its name is mentioned only in *Itinerarium Burdigalense*.

Mutatio Scretisca is localized at circa 1 km southwest of the Late Roman *palatium Scretisca* (fig. 1).

The first excavations at *mutatio Scretisca* were realized in 1985 and 1988. Then the first part of the mutatio's main building *(taberna)* was studied and a section of the antique road was cleared. The remains of the *taberna* were further examined in 1997 (fig. 2). The last rescue excavations on the site were realized in 2007 and 2009. At that

time new sections of the bed of the antique road were discovered (fig. 2) which are subject of the present paper.

In spite of their restricted scope, these investigations provided valuable information for the characteristics of the antique road at *mutatio Scretisca* (fig. 3-10). I will summarize the main results:

- the supposed width of the road is 6,8 m;
- the road pavement is made of stones of local soft type;
- the stones of the pavement were driven directly into the solid dirt, i.e. there is no padding made of gravel or other material;
- using larger horizontally arranged or vertically erected stones in the pavement, an axis and kerb stones are fixed;
- in the pavement, at the almost horizontal section #2, cross lines are also fixed, testifying to the manner of its construction;
- in the pavement of the sloping northern end of section #3, along the discovered eastern kerb stone, there is a furrow which served for drainage.

The supposed width of the road corresponds to its significance as a main communication artery on the Balkans in the 1st – 6th century. What surprises here is the employment of soft stones for the pavement and the absence of any padding under it (fig. 3, 6, 11). The cross fixing lines at section N 2 (fig. 3, 4), respectively – the preliminary preparation of the road bed for setting the pavement (fig. 15), and the inner furrow at section N 3 (fig. 8, 10, 11), reproduced most probably also at the still uncovered western kerb stone (fig. 16), are technical decisions which till now have not been attested on the antique roads in present day Bulgaria.

The artifacts from the investigated road sections NN 2 and 3 (fig. 12-14) correspond to the chronology of the neighbouring *taberna* and testify to the use of the road here in the 4th and probably in the first half of the 5th century. The lack of data for earlier road pavements, the almost complete absence of earlier artifacts and the technical inability for continuous (several centuries) exploitation of the recorded pavement demonstrate that in this case we do not have just the next pavement over an older road bed, but actually a brand new road.

Some time ago I expressed the thesis that *mutatio Scretisca* emerged in relation to the construction and maintenance of the nearby Late Roman residence (fig. 1), and that the name of the former actually reflects the name of the latter. Probably the original name of the road station was *"mutatio per/ ad (palatium/ praetorium) Scretisca"* (Динчев 2003, 56-57). To this I can now add that the emergence of *mutatio Scretisca* was accompanied by alteration of the route of the trans-Balkan road or by the construction of a duplicate route of that road in the adjoining region.

Късноантична монетна находка от с. Хотово, Мелнишко

Светослава Филипова

Село Хотово е разположено в Сандански община в западното подножие на Пирин и на 8 км югозападно от гр. Мелник. Районът на селото, както и на съседните Спатово и Зорница е богат на археологически обекти. Селище и некропол от римската епоха са регистрирани в местността Копанята на 3,5-4 км южно от Хотово (Дремсизова-Нелчинова 1987, 128; Пиринski край 1995, 382). Антични обекти са известни още в местностите Батъков валог на около 3,5 км североизточно от селото (Пиринski край 1995, 382) и Караглия на 0,75 км югоизточно (Пиринski край 1995, 382). В близост до с. Хотово, но в землището на съседното с. Спатово (на 1 км югозападно, в м. Илиндена) е регистрирано римско селище и плосък некропол, от който са проучени 3 гробници (Дремсизова-Нелчинова 1987, 120; Пиринski край 1995, 278). В с. Зорница (старо име Дзивгения) в м. Лагъмите (Пиринski край 1995, 361) също е открито римско селище и некропол (на 0,5 км северозападно).

Публикуваната тук находката съдържа 39 медни монети на представители на фамилията на Константин Велики. Хронологическият ѝ обхват е изключително компактен – 330-341 г. Присъстват монети на Константин I (306-337 г.) – 17 бр., Елена – 2 бр., Константин II (317-340 г.) – 1 бр., Делмаций (335-337 г.) – 2 бр., Констанс (333-350 г.) – 5 бр. и Констанций II (324-361 г.) – 12 бр. Монетите на Константин I са от пет монетни типа. Най-ранната група е от типа GLORIA EXERCITVS с изображение на двама войни прави един срещу друг, държат копия и щитове, между тях две знамена. Този монетен тип се сече в периода 330-335 г. От същия период са и монетите VRBS ROMA и CONSTANTINOPOLIS. Още по времето на борбата за власт Константин I оценява нуждата от нова столица, която трябва да позволи поефективното управление на държавата и да е тясно свързана с процъфтяващите и отлично защитени източни провинции, които са с по-добре развито стопанство и по-голяма гъстота на населението. Освен това е необходимо да се утвърди идеята на домината, който има противници сред сенаторите в Рим, все още свързани с традициите на Републиката и принципата. Изборът на Константин I пада върху старата гръцка колония Византион, разположена на европейското крайбрежие на Босфора. Мястото е избрано с гениална точност. На границата между два континента, достъпна от суша само от северозапад, новата столица притежава огромна стратегическа позиция. Освен това тя владее транспорта между Европа и Азия, както и водния път от Егейско към Черно море и бързо се превръща в най-важен търговски център на тогавашния свят. На 11 май 330 г. (Острогорски б.г., 88) Новият Рим *(Roma Nova)* е тържествено осветен и приема името на Константин Велики – Константинопол. С преместването на столицата се измества центърът на тежестта на античния средиземноморски свят от запад към изток. Земите на Балканския полуостров се превръщат в естествен хинтерланд на новата столица, като се променя тяхното икономическо, политическо и стратегическо значение. В тях се съсредоточават военни части, чиято задача е опазването на подстъпите към новата столица, влагат се средства за укрепяване на Дунавския лимес, на градовете

и съобщителните линии. Монетните типове VRBS ROMA и CONSTANTINOPOLIS са пряко свързани с избора на новата столица. Те започват да се секат през 330 г. в чест на старата и новата столици на империята – Рим и Константинопол. Монетите са с идентични изображения на женски бюст с шлем върху лицевата си страна и вълчицата, кърмеща Ромул и Рем при посветените на Рим и Виктория, стъпила върху прора за тези, сечени в чест на Константинопол върху обратната си страна. През 335 г. типът GLORIA EXERCITVS претърпява известни промени, като между войните започва да се изобразява едно знаме. В този си вариант монетите са секат до 341 г. От 335 г. започва да се сече още един юбилеен тип монети – върху лицето е познатото изображение на Рома, а върху гърба типът GLORIA EXERCITVS с едно знаме. Последните монети с името на Константин I са постумни, сечени след смъртта му в периода 337-341 г. Върху лицето на тези монети е представена забулена глава на императора, а върху опакото им – Константин I в квадрига.

Двете монети на майката на Константин I Елена са отсечени след смъртта ѝ през 328 г. в периода 337-341 г. в монетарницата на Константинопол. Те са от типа PAX PVBLICA с изображение на Пакс права, държаща клонче и скиптър.

В периода 330-341 г. се секат и монети с имената на наследниците на Константин I, като до 337 г. (смъртта на императора) те са титулувани като цезари. С въведения от Константин I династичен принцип на престолонаследие след 22 май 327 г. властта над империята преминава в ръцете на тримата му синове: Константин II (317-340 г.), Констанций II (324-361 г.) (Vagi 1999, 500-510; Grant 1985, 242-246) и Констанс (333-350 г.) (Vagi 1999, 497-500; Grant 1985, 247-248) и двамата му племенници – Делмаций (335-337 г.) (Vagi 1999, 491-492) и Ханибалиан (Vagi 1999, 492-494). Заложеният в късноантичното монетосечене принцип на последователно доминиращи монетни типове предопределя и типовете на монетите на наследниците на Константин I. Монетите на Делмаций, Константин II, Констанций II и Констанс от колективната находка от с. Хотово са от двата варианта на типа GLORIA EXERCITVS. Двете монети на Делмаций и седем от монетите на Констанций II са отсечени до 337 г. Монетите на Константин II, Констанс и пет монети на Констанций II са от периода 337-341 г. (за монетата на Константин II горната граница е годината на смъртта му 340).

Инициалите на монетните ателиета са запазени при 33 монети. Те са отсечени в монетарниците на Тесалоника – 12 бр., Константинопол – 10 бр., Кизик – 6 бр., Хераклея – 3 бр., Сисция – 1 бр. и Никомедия – 1 бр. Преобладават монетите, отсечени в балканските монетарници на империята (Тесалоника, Константинопол и Хераклея), което е съвсем логично с оглед местоположението на с. Хотово и особено след преместването на центъра на империята на изток и създаването на новата столица Константинопол. Продукцията на монетарниците в империята задоволява с парични знаци предимно близко разположените територии, което не изключва участието в монетната циркулация на монети, отсечени в отдалечените монетни ателиета.

Теглата на монетите варират в диапазона 2,94 – 1,29 грама. Прави впечатление по-високото тегло на монетите, отсечени в периода 330-335 г. То варира между 2,94 и 2,10 грама с две изключения (две монети от типа CONSTANTINOPOLIS). Теглата на монетите от втората група, сечени между 335 и 341 г. е в диапазона 2,12 – 1,22 грама. Разликата в теглата на монетите от двете групи е свързано с поредното редуци-

ране на теглото на бронзовия номинал през 336 г., когато то става 1,196 от римската либра или около 1,69 гр. (Bastien 1982, 85).

Както бе споменато колективната находка от с. Хотово е изключително компактна. Тя обхваща период от 11 години. Проблем при интерпретацията на причините за евентуалното укриване на монетите е начинът на придобиването им в Археологическия музей в Сандански – дарение, което не позволява да се правят категорични изводи. Завещавайки властта като свой патронимиум, Константин I залага основите на бъдещите противоречия между наследниците. Въпреки завещанието на императора, племениците му Делмаций и Ханибалиан са обвинени от синовете на Константин I в убийството му и са екзекутирани в Константинопол. През септември 337 г. тримата братя се срещат в Панония и преразпределят територията на империята: Константин II получава западните провинции – Галия, Испания и Британия; Констанций II – Изтока и Констанс – Италия, Африка, завещаните от Константин Велики на отстранения Делмаций Дунавски земи, Македония и Ахея, но и неочаквано отстъпената от Констанций II Тракия (Grant 1985, 247), което води неминуемо до недоволството на Константин II. През 339 г. Констанс връща Константинопол и Тракия на Констанций II като подкуп за подкрепата му в спора с Константин II. Претенциите на Константин II водят до военните действия през 340 г. срещу Констанс и той е убит при Аквилея. Констанс обединява под властта си целия Запад, а Констанций II продължава да владее Изтока и източните Балкани със средище новата столица – Константинопол. Тези събития се разиграват сравнително далече от територията, в която е разположено с. Хотово и едва ли са причина за укриването на монетната находка. При обзорните прегледи на монетната циркулация в България през IV в. не са регистрирани колективни монетни находки с *terminus post quem* 341 г. (Божкова 1994, 40-75).

Регистрираните некрополи на територията на Хотово и съседните села дават възможност колективната монетна находка да бъде интерпретирана и като гробен дар. Обичаят да се поставят монети в гробните съоръжения през IV в. следва традиция, съществувала в погребалната практика от преди Христа. Такива случаи са регистрирани върху цялата територия на съвременна България (Герасимов 1965, 249; Кисьов 1999, 45-54; Прокопов 1991, 29-39; Минкова 2005, 99-106; Владимирова-Аладжова 2006, 57-59; Аладжова 2002, 262-263; Тенчова 2009, 449-450; Filipova et al. 2011, 200-212). Поречието на р. Струма също не е изключение (Тенчова 2009, 449-450). През 1968 г. в Кюстендил е открита колективна находка от пет късноантични монети от края на IV-V век. Монетите са намерени в гранитен саркофаг на ул. „Шишманица", която попада в границите на югозападния некропол на Пауталия (Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978, 22, № 122). В периода 1995-96 г. се извършва вторият етап от проучването на базилика № 7 в Кюстендил, разположена на около 300 м западно от укрепената площ на Пауталия и част от югозападния некропол на града (Алексиев 1991, 120-121).[1] По една монета на Констанций II, Грациан и Теодосий I са намерени като дарове в три от гробовете на некропола (Spassov et al. 1999, 43-44). През 1953 г. в с. Неделкова Гращица при изкоп за основи на къща в късноантичен гроб е намерена колективна монетна находка от 19 бронзови монети. От тях една е на цезар Констанций I Хлор от периода 295-299 г. и 18 са на импе-

[1]Първият етап на проучването е през 1990 г.

ратор Константин I (306-337 г.) от периода 311-335 г.[2] Монетите са били поставени в паничка до черепа.

През 1934 г. Александър Рашенов проучва късноантична гробница при село Крупник, където е открита монета на император Прокопий (365-366 г.) (Рашенов 1934, 434-438). При спасителни археологически разкопки, проведени на терена, определен за строителство на Младежки дом в Сандански през 1975 г. Георги Кузманов разкрива 26 късноантични гроба. Според откритите монети некрополът се датира сравнително точно между началото и третата четвърт на IV век (Кузманов 1976, 54). През 1992 г. при проучването на терена около сградата на Ловния дом[3] в Сандански са разкрити 46 късноантични и раннохристиянски погребения и основите на раннохристиянска сграда, вероятно базилика, от същия период. Монети са намерени в 10 от гробовете, като обхващат периода от 268-361 г. (Filipova 2003, 31-35). През 1995 г. при спасителни археологически проучвания в Сандански е разкрит късноантичен комплекс с погребален и мемориален характер. Проучени са две гробни съоръжения – гробница и долепен до нея зидан тухлен гроб, които са изградени преди издигнатия над тях архитектурен комплекс. Въпреки че е ограбена още в древността, гробницата съдържа значително количество находки. Монетната колекция включва 49 монети на императорите от Аврелиан (270-276 г.) до Константин I (306-337 г.), като преобладават тези на Лициний I (308-324 г.) – 15 бр. (Пищалов, Петков 1996, 79-81; Филипова 2003, 67-73).

В периода 1985-1988 г. се проучава един от некрополите на Хераклея Синтика, разположен в местността „Метлата", с. Рупите. Монетите, намерени като гробни дарове обхващат един продължителен период от последното десетилетие на IV в. пр.Хр. до средата на IV в. (Andonova 2015, 255-269).

Практиката да се поставят монети като гробен дар присъства и в източните райони на Република Македония (Hadži-Maneva 1999, 67-68). Свързването на тези монети от някои автори с определени политически събития (в частност нашествия), звучи пресилено (Hadži-Maneva 1999, 67-68), като причината за смъртта може да бъде съвсем различна. Ако приемем версията, че съкровището произхожда от некропол, то находката е поставена скоро след 341 г., за което подсказва доброто качество на монетите.

КАТАЛОГ

КОНСТАНТИН I, 306-337

Л.: CONSTANTI/NVS MAX AVG Бюст с лавров венец, ризница и мантия надясно.

Оп.: GLOR/IA EXERC/ITVS Двама войни прави един срещу друг, държат копия и щитове. Между тях две знамена.

[2]Според информацията дадена от Й. Юрукова всичките 19 монети са на Константин I (Юрукова 1985, 61).

[3]Пръв дава информация за съществуването на некропол при сградата на Ловния дом Т. Герасимов, който обнародва през 1966 г. откритите още през 1937 г. четири зидани гробници. (Герасимов 1966, 222-225).

Хераклея (330-335 г.)

SMHA
1. AE 17/17.5 мм; 2,05 г; инв. № 576
LRBC 898

–
•SMHA
2. AE 18/17 мм; 2,10 г; инв. № 555
LRBC 904

Константинопол (330-335 г.)

–
CONSB•
3. AE 18/20 мм; 2,10 г; инв. № 553
LRBC 1010

–
CONSH•
4. AE 19/18.5 мм; 2,10 г; инв. № 554
5. AE 17.5/17.5 мм; 2,46 г; инв. № 578
LRBC 1010

– –
•CONSA•
6. AE 18/17 мм; 2,39 г; инв. № 577
LRBC 1017

Л.: VRBS / ROMA Бюст на Рома с шлем наляво.
Оп.: Вълчицата кърми Ромул и Рем. Отгоре – две звезди.

Тесалоника (330-335 г.)

–
SMTSЄ
7. AE 18,5/18,5 мм; 2,10 г; инв. № 545
LRBC 838

Кизик (330-335 г.)

–
SMKГ
8. AE 19/19,5 мм; 2,94 г; инв. №. 542
LRBC 1232

Л.: CONSTANTINOPOLIS Бюст на Константинополис с шлем наляво.
Оп.: Виктория права наляво върху прора, държи щит и копие.

Константинопол (330-335 г.)

–
CONSA

Обр. 1-39. *Монети от колективната находка от с. Хотово, Мелнишко.*

9. AE 18,5/18 мм; 2,19 г; инв. № 551
LRBC 1009

Заличена монетна марка (330-335 г.)
10. AE 16,5/14.5 мм; 1,29 г; инв. № 549
11. AE 17,5/17.5 мм; 2,38 г; инв. № 550
12. AE 16/16,5 мм; 1,25 г; инв. № 552

Л.: CONSTANTI/NVS MAX AVG Бюст с лавров венец, ризница и мантия надясно.

Оп.: GLORI/A EXER/CITVS Двама войни прави един срещу друг, държат копия и щитове. Между тях едно знаме.

Тесалоника (335-337 г.)

–
SMTSΔ
13. AE 16,5/16,5 мм; 1,79 г; инв. № 573
LRBC 840

Константинопол (335-337 г.)

–
CONSH
Оп.: GLOR/IA EXERC/ITVS• Същото.
14. AE 15/15 мм; 1,22 г; инв. № 585
LRBC 1025

Л.: VRBS / ROMA Бюст на Рома с шлем наляво.

Оп.: GLOR/IA EXERC/ITVS Двама войни прави един срещу друг, държат копия и щитове. Между тях едно знаме.

Константинопол (335-337 г.)

–
CONSZ
15. AE 15,5/16,5 мм; 1,67 г; инв. № 539
LRBC 1037

Постумни монети на Константин I, 337-346 AD

Л.: DV CONSTANTI/NVS PT AVGG Забулена глава надясно.

Оп.: Констнатин I в квадрига надясно, отгоре – ръката на Бог.

Константинопол (337-341 г.)

–
CONS
16. AE 15,5/15 мм; 1,87 г; инв. № 540
LRBC 1041

Кизик (337-341 г.)

–
SMKA˘
17. AE 16/16 мм; 1,97 г; инв. № 548
LRBC 1295

ЕЛЕНА

Л.: FL IVL HEL/ENAE AVG Бюст с диадема надясно.
Оп.: PAX PV/BLICA Пакс права наляво, държи клонче и скиптър.

Константинопол (337-341 г.)

–
CONS∈
18. AE 15,5/15 мм; 1,69 г; инв. № 538
19. AE 15/13.5 мм; 1,43 г; инв. № 541
RIC VIII, 34

КОНСТАНТИН II, 317-340

Л.: CONSTANTI/NVS PF AVG Бюст с диадема и мантия надясно.
Оп.: GLORI/A EXER/CITVS Двама войни прави един срещу друг, държат копия и щитове. Между тях едно знаме.

Тесалоника (337-340 г.)

–
SMTSA
20. AE 17/16 мм; 1,39 г; инв. № 572
LRBC 854

ДЕЛМАЦИЙ, 335-337

Л.: FL IVL DELMATIVS NOB C Бюст с лавров венец и ризница надясно.
Оп.: GLOR/IA EXERC/ITVS Двама войни прави един срещу друг, държат копия и щитове. Между тях две знамена.

Кизик (335 г.)

–
*SMKГ
21. AE 17,5/18 мм; 1,97 г; инв. № 543

LRBC 1257

Л.: FL IVL DELMATIVS NOB C Същото.
Оп.: GLOR•/IA EXERC/ITVS Двама войни прави един срещу друг, държат копия и щитове. Между тях едно знаме.

Кизик (335-337 г.)

–
SMKB
22. AE 16,5/16.5 мм; 1,39 г; инв. № 544
LRBC 1270

КОНСТАНС, 333-350

Л.: CONSTANS / PF AVG Бюст с лавров венец, ризница и мантия надясно.
Оп.: GLORI/A EXER/CITVS Двама войни прави един срещу друг, държат копия и щитове. Между тях едно знаме.

Тесалоника (337-341 г.)

–
SMTSA
23. AE 16/16 мм; 1,53 г; инв. № 547
24. AE 16/16.5 мм; 1,66 г; инв. № 579
LRBC 856

Константинопол (337-341 г.)

–
CONSIA
Оп.: GLOR/IA EXERC/ITVS Същото.
25. AE 15/15,5 мм; 1,99 г; инв. № 587
LRBC 1044

Заличена монетна марка (337-341 г.)
26. AE 15,5/15 мм; 1,76 г; инв. № 584

Л.: DN CONSTA/NS PF AVG Глава с лавров венец надясно.
Оп.: GLOR/IA EXERC/ITVS Същото.

Кизик (337-339 г.)

–
SMKA
27. AE 16/16 мм; 1,59 г; инв. № 591
LRBC 1280

КОНСТАНЦИЙ II, 324-361

Л.: FL IVL CONSTANTIVS NOB C Бюст с лавров венец, ризница и мантия надясно.

Оп.: GLORI/A EXERCI/TVS Двама войни прави един срещу друг, държат копия и щитове. Между тях две знамена.

Тесалоника (330-335 г.)

_
SMTSΓ
28. AE 18/17 мм; 2,13 г; инв. № 574
LRBC 842

Сисция (330-335 г.)

_ _
•ΓSIS•
Оп.: GLOR/IA EXERC/ITVS Същото.

29. AE 16,5/17,5 мм; 2,10 г; инв. № 582
LRBC 749

Хераклея (330-335 г.)

_ _
•SMHA•
30. AE 17,5/17 мм; 2,74 г; инв. № 575
LRBC 911

Никомедия (330-335 г.)

_
SMNЄ
31. AE 18,5/18 мм; 2,12 г; инв. № 546
LRBC 1118

Кизик (330-335 г.)

_
SMKЄ
32. AE 17,5/17.5 мм; 2,60 г; инв. № 581
LRBC 1223

Л.: FL IVL CONSTANTIVS NOB C Бюст с лавров венец, ризница и мантия надясно.

Rev. GLORI/A EXER/CITVS Двама войни прави един срещу друг, държат копия и щитове. Между тях едно знаме.

Тесалоника (335-337 г.)

_
SMTSΓ
33. AE 16/17,5 мм; 2,12 г; инв. № 580

LRBC 847

Заличена монетна марка (335-337 г.)
34. AE 15/15,5 мм; 1,46 г; инв. № 586

Л.: CONSTANTI/VS PF AVG Бюст с лавров венец, ризница и мантия надясно.
Оп.: GLORI/A EXER/CITVS Същото.

Тесалоника (337-341 г.)

–
SMTSB
35. AE 16/16 мм; 1,51 г; инв. № 583
36. AE 15/15.5 мм; 1,69 г; инв. № 588
37. AE 16/16 мм; 1,62 г; инв. № 592
LRBC 855

Константинопол (337-341 г.)

–
CONSΓ
Оп.: GLORI/A EXERC/ITVS Същото.
38. AE 16/15 мм; 1,97 г; инв. № 590
LRBC 1043

Заличена монетна марка (337-341 г.)
39. AE 14,5/16 мм; 1,91 г; инв. № 589

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжова 2002: Д. Аладжова. Римски и византийски монети. – В: Копривлен. Т. I, София, 2002 г., 261-273.

Алексиев 1991: О. Алексиев. Спасителни разкопки в югозападния некропол на ААР „Пауталия – Велбъжд“. – В: Археологически открития и разкопки през 1990 г., Ловеч, 1991, 120-121.

Божкова 1994: Б. Божкова. Циркулация на бронзови монети в българските земи през IV в. – Нумизматика и сфрагистика, 1-4, 1994, 40-75.

Владимирова-Аладжова 2006: Д. Владимирова-Аладжова. Колективни монетни находки (IV-VI век) от района на Средна Места. – Spartacus II, Велико Търново, 2006, 57-60.

Герасимов 1965: Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1964 г. – Известия на Археологическия институт, XXVIII, 1965, 247-250.

Герасимов 1966: Т. Герасимов. Раннохристиянска гробница при град Сандански. – Известия на Археологическия институт, XXIX, 1966, 222-225.

Дремсизова-Нелчинова 1987: Цв. Дремсизова-Нелчинова. Археологически паметници в Благоевградски окръг. София, 1987.

Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978: Цв. Дремсизова-Нелчинова, Л. Слокоска. Археологически паметници от Кюстендилски огръг. София, 1978.

Кисьов 1999: К. Кисьов. Тракийски некропол от IV-V в. край с. Борино, Смолянска област. – Археология, 1-2, 1999, 45-54.

Кузманов 1976: Г. Кузманов. Разкопки на късноантичен некропол в гр. Сандански. – В:

XXI национална археологическа конференция, 4-6 юни 1976 год., гр. Смолян, Смолян, 1976, 54.

Минкова 2005: М. Минкова. Монетна циркулация II-XIII в. на територията на Августа Траяна – Берое – Верея – Боруй. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 79-102.

Острогорски б.г.: Г. Острогорски. История на Византийската държава. София, б.г.

Пиринski край 1995: Енциклопедия Пиринski край. Т. I, Благоевград, 1995.

Пищалов, Петков 1996: Ст. Пищалов, В. Петков. Късноантична гробница – мавзолей от Сандански. – В: : Археологически открития и разкопки през 1995 г., София, 1996, с. 80.

Прокопов 1991: И. Прокопов. Нумизматична колекция на Смолянския музей V в. пр. н. е. – VI в.София., 1991.

Рашенов 1934: Ал. Рашенов. Гробница при с. Крупник. – Известия на Българския археологически институт, VIII, 1934, 434-438.

Тенчова 2009: А. Тенчова. Колективни монетни находки от IV век сл. Хр. в земите на днешна България и тяхната роля в погребалната практика. – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков, София, 2009, 449-456.

Филипова 2003: Св. Филипова. Монети от късноантична гробница-мавзолей от гр. Сандански. – Известия на Исторически музей Благоевград, III, 2003, 67-73.

Юрукова 1985: Й. Юрукова. Монетни находки открити в България през 1982 г. – Археология, 2, 1985, 58-64.

Andonova 2015: M. Andonova. The Coins from the necropolis "Metlata" near the Village of Rupite (f. Muletarovo), Municipality of Petrich. – In: Heraclea Sintica: from Hellenistic polis to Roman civitas (4th c. BC-6th c. AD). Papers of the American Research Center in Sofia, Sofia, 2015, 255-269.

Bastien 1982: P. Bastien. Le Monnayage de l'atelier de Lyon de la réouverture de l'atelier en 318 à la mort de Constantin /318-337/ (NR XIII) Wetteren, 1982.

Filipova 2003: Sv. Filipova. Münzen aus der spätantiken Nekropole bei „Nišan Taši" in der Stadt Sandanski. – In: Vl. Petkov, O. Somova†. Eine spätantiken Nekropole des 3.-6. Jahrhunders beim "Loven Dom" (= Jagdhaus) in Sandanski. Ein Vorbericht, MCA, Wien, 2003, 31-35.

Filipova et al. 2011: S. Filipova, E. Paunov, N. Boyadjiev, and A. Tenchova. The Numismatic Collection of the Regional Historical Museum at Smolyan (Central Rhodopes). Coins from the 5th century BC to 6th century AD. (Coin Collections and Coin Hoards from Bulgaria /CCCHBulg/, Vol. III in series). Sofia, 2011.

Grant 1985: M. Grant. The Roman Emperors. A Biographical guide to the Rulers of Imperial Rome 31 B.C. – A.D. 476. New York. 1985.

Hadži-Maneva 1999: M. Hadži-Maneva. A 4th century coin hoard. – Macedonian Numismatic Journal, Skopje, 3, 1999, 67-72.

Spassov et al. 1999: R. Spassov, V. Kazarova, R. Mladenova, Sv. Filipova. The early Christian basilica no. 7 at Pautalia. – Mitteilungen zur Christlichen Archäologie, Wien, Band 5, Wien, 1999, 41-43.

Vagi 1999: D. L. Vagi. Coinage and History of the Roman Empire. C. 82 B.C. – A.D. 480. Vol. I: History. Sidney, Ohio, 1999.

Late Antique coin hoard from the village of Hotovo, Melnik region

Svetoslava Filipova

(Summary)

The hoard here presented consists of 39 copper coins of Constantine the Great's family representatives. Its chronological range is very compact – 330-341. There are 17 coins of Constantine I (306-337), 2 coins of Helen, 1 of Constantine II (318-340 г.), 2 pieces of Dalmatius (335-337), 5 coins of Constans (333-350) and 12 of Constantius II (324-361). The coin types were predominant for the period of coinage – the two variants of GLORIA EXERCITVS, VRBS ROMA, CONSTANTINOPOLIS and PAX PVBLICA (for the coins of Helen). The marks of the monetary workshops are preserved on 33 coins. They are minted in Thessalonica – 12 coins, Constantinople – 10, Cyzicus – 6, Heraclea – 3, Siscia – 1 and Nicomedia – 1. The coins minted in the Balkan workshops of the Empire (Thessalonica, Constantinople and Heraclea) predominate which is quite logical having in mind the location of the village of Hotovo and especially as a result of the relocation of the centre of the Empire to the east and the establishment of the new Capital city of Constantinople. The weight of the coins is in the range of 2.94 – 1.29 grams. The greater weight of the coins minted between 330 and 335 should be pointed out. It varies between 2.94 and 2.10 grams with two exceptions. The weight of the coins from the second group, minted between 335 and 341 is within the range of 2.12 – 1.22 grams. The weight difference of the coins in the two groups is related to the further reduction of the weight of the bronze nominal in the year 336.

A problem with the interpretation of the possible concealing of the coins is the fact that it was acquired by the Archaeological Museum in Sandanski as a donation, which does not allow us to draw explicit conclusions. The necropoleis recorded on the territory of Hotovo and the neighbouring villages give grounds to the possibility that the hoard may be interpreted as a grave offering. The practice of putting coins in the grave structures during the 4th century followed a tradition that existed in the burial practice of the pre-Christian period. Such cases have been recorded on the entire territory of modern Bulgaria and particularly in the Struma River valley as well as in the eastern regions of FYROM. If we accept the proposition that the hoard comes from a necropolis, then the hoard was buried shortly after 341 which is suggested by the good quality of the coins.

Вторични въздействия върху големия златен медальон на Констанций II от музея в Рилския манастир

Владимир Пенчев

През 1915 г. Б. Филов публикува два златни римски медальона на император Констанций II, съхранявани в съкровищницата на Рилския манастир (Филов 1915, 214–215). Понастоящем те са експонирани в постоянната експозиция на Националния исторически музей – София, където многократно сме имали възможността да ги проучваме обстойно.

Предмет на настоящото ни съобщение са някои наблюдения и констатации относно целенасочени вторични въздействия върху по-големия от тези два медальона. Но първо да дадем неговото подробно описание:

Лице: D N CONSTANTIVS / MAX AVGVSTVS. Бюст на императора с богато украсена със скъпоценни камъни диадема, надясно. Облечен е с броня и мантия. Дясната му ръка е поставена с разтворена длан пред гърдите му. С лявата си ръка държи кълбо, върху което има фигурка на богинята на победата – Виктория, облечена в хитон, права, наляво. С лявата си ръка Виктория държи палмова клонка, а с дясната, която е вдигната нагоре, държи венец. Кълбото, е разделено от ленти на четири полета. В две от тях, които са разположени едно срещу друго, има полумесец и респективно – многолъчна звезда. Всичко е оградено от зрънчест кръг.

Опако: D N CONSTANTIVS VICTOR SEMPER AVG. В отреза A / N. Императорът, с нимб около главата, облечен с броня и мантия, прав, в колесница, теглена от шест коня, насреща. Три от конете са изобразени вляво, а останалите три – вдясно. Дясната ръка на императора е вдигната за поздрав. С лявата си ръка държи кълбо. В полето, вляво и вдясно от фигурата на императора, има по една летяща към него Виктория. Всяка от тях държи в протегнатата си нагоре дясна ръка по един венец, а с лявата си ръка – по една палмова клонка. Императорската колесница е украсена с релефни орнаменти. В отреза под изображението на колесницата, в средата, е представен модиус, пълен с монети. От двете му страни има по два обърнати надолу рога на изобилието. Вляво и вдясно от тях има по четири диадеми, натрупани една върху друга. И най-накрая, вляво и вдясно, има по една купчинка големи лаврови листа. Всичко е оградено от зрънчест кръг.

Злато. Диаметър 46 мм. Тегло 40, 38 г. Инвентарен № РМ – IX – 69, **(обр. 1)**.

След публикуването му от Б. Филов, този уникален златен медальон е включен в най-авторитетните научни корпуси на римското императорско монетосечене (Kent 1981, 517, № 68). По своята номинална стойност, изразена в солиди, той е равностоен на девет солида (Božkova 1996, 78).

Както е добре известно, златните римски медальони, сечени от различни императори от IV в., като мултипликации на солида, са имали възпоменателен характер. Поводите за издаването им може да са различни: възцаряването на нов

Обр. 1. *Златен медальон на император Констанций II от музея в Рилския манастир.*

владетел или честването на кръгли годишнини от това събитие – квинквиналии, деценалии, виценалии, триценалии, консулствата на владетеля, както и други важни политически или военни събития (Божкова 1992, 5). Тези медальони са били раздавани като подаръци от страна на държавната власт, на видни военни и на висши цивилни сановници, по време на тържествата, бележещи честваните събития. Тази практика е упомената в писмени извори от епохата под названието *donativum* (Bastien 1988).

Както личи от надписа в отреза, върху обратната му страна, медальонът е отсечен в монетарницата на град Антиохия. Това вероятно е станало по повод на пребиваването на император Констанций II в този град, през пролетта на 349 г. (Божкова 1989, 36).

При публикуването на медальона през 1915 г., Б. Филов споменава, че той е „пробит за окачване“ (Филов 1915, 214), без да коментира повече този въпрос. На него не е отделено внимание и при по-късните интерпретации на паметника в научната литература. Всъщност, медальонът е пробит на две места. Едната дупка, която е по-голяма, е пробита в полето над главата на императорското изображение върху лицевата страна, непосредствено до външната страна на зрънчестия кръг **(обр. 2)**. Втората, по-малката дупка, е пробита срещуположно на първата, под бюстовото изображение на императора, от външната страна на зрънчестия кръг **(обр. 3)**. И двете дупки са много прецизно направени и са с правилна кръгла форма. От тяхното разположение, може да се направи извода, че те са били предназначени за прикрепване на медальона неподвижно към някаква повърхност.

Най-вероятно, в някакъв момент от своето битуване, медальонът е пробит на тези две места, за да бъде прикрепен към някаква дреха. Разбира се, това трябва да е била, някаква горна, церемониална, богато украсена дреха или може би броня, в декорацията на която, медальонът е играел важна роля. Не може да се каже със сигурност дали при това прикрепване е била визирана лицевата или обратната страна, тъй като дупките са така разположени, че са възможни и двата варианта. Ако е визирана лицевата страна, то прикрепването на медальона, в качеството му на

Обр. 2. *Детайл от златния медальон на Констанций II с дупката, пробита в полето над главата на императорското изображение.*

Обр. 3. *Детайл от златния медальон на Констанций II с по-малката дупка, пробита срещуположно на първата, под бюстовото изображение на императора, от външната страна на зрънчестия кръг.*

Обр. 4. *Детайл от златния медальон на Констанций II с императорското изображение върху обратната му страна, при което двете очи на Констанций II са избодени с остър предмет.*

декорация, трябва да е станало още по времето на управлението на Констанций II. С този акт се е целяло да се демонстрира верността към управляващия император, на личността, получила високото отличие.

Но възможен е и друг вариант. Изображението на императора върху опакото, препускащ в колесница и с нимб около главата, твърде лесно може да се свърже с християнската религия и по-конкретно с иконографията на св. Илия. Следователно, не е изключена възможността, през някаква по-късна епоха, медальонът да е пробит, за да бъде пришит към някоя част от официалното церемониално облекло на някой висш християнски духовник.

Медальонът е подложен и на още едно изключително любопитно вторично въздействие. При внимателно вглеждане в императорското изображение върху обратната му страна, се вижда ясно, че и двете очи на Констанций II са били избодени с остър предмет, най-вероятно с игла **(обр. 4)**. Според нас, обяснението на този феномен може да бъде само едно. Добре известен факт е, че избождането на очите на християнските светци, изобразени върху стенописите в църквите и върху

иконите, е извършвано от мохамеданите, с цел да се поругаят тези „идолски", според разбиранията им, образи и да се обезсили тяхното свръхестествено въздействие, идващо главно чрез погледа им. А, както споменахме вече, изображението на Констанций II, върху обратната страна на медальона, представен с нимб около главата и в препускаща колесница, твърде лесно може да се асоциира с иконографския образ на св. Илия. Следователно, според нас, в някакъв момент от своето битуване медальонът е попаднал в мохамедански ръце.

И накрая, ще си позволим да изкажем едно хипотетично мнение за миналата съдба на този великолепен паметник на римската нумизматика. Разбира се, това мнение е в голяма степен плод на собственото ни въображение, като сме се постарали с негова помощ да осмислим изложените по-горе наблюдения и констатации.

В инвентарната книга на нумизматичната сбирка в музея в Рилския манастир е отбелязано само, че медальонът е подарен на манастира от поклонници. Не е упоменато нито кога е станало това, нито какви точно са тези поклонници. Но, за това че през XVIII – XIX в., е съществувала практиката, богати поклонници да дарят на манастира големи и скъпи златни монети, свидетелства и днешния състав на тази сбирка.

Когато преди около един век Б. Филов е проучвал медальона в съкровищницата на Рилския манастир, тогавашните монаси също не са имали никакъв спомен за това кога и при какви обстоятелства паметникът е попаднал в тази съкровищница (Филов 1915, 214). Следователно, това трябва да е станало доста по-рано, най-вероятно още преди Освобождението на България от турско робство в 1878 г., а може би дори и още през XVIII в.

Според нас, за да оцелее до ново време, този много скъп златен медальон, трябва да е попаднал в земята сравнително скоро след своето изработване. Отсечен най-вероятно във връзка с пребиваването на Констанций II в Антиохия през 349 г., той трябва да е връчен, при съпътстващите това посещение тържества, на някой високопоставен местен сановник или на висш военен. Много е възможно, за да демонстрира своите почит и лоялност към императора, този човек да се е разпоредил да го прикрепят към официалната му церемониална дреха или към парадната му броня. Много е възможно също така, по-късно, след смъртта си, този човек да е погребан, облечен в дрехата, към която е бил прикрепен медальонът. Възможен е разбира се и друг вариант: медальонът, като много скъпа вещ, самостоятелно или заедно с други скъпоценности, да е укрит като съкровище в земята. И при двата варианта, твърде е вероятно, попадането на медальона в земята, сравнително скоро след изработването му, да е станало в района на Антиохия.

Много по-късно, най-вероятно някъде през XVIII – първата половина на XIX в., медальонът е изкопан от земята. Ако допуснем, че намирането му е станало някъде в региона на античната Антиохия, то за тази епоха (XVIII – XIX в.), можем да приемем, с почти пълна сигурност, че намервачите му са мохамедани. За това, виждайки изображението а Констанций II, с нимб около главата и асоциирайки го с образа на християнски светец, те са изпълнили дълга си на „правоверни", избождайки очите му. Но не са унищожили самия медальон, например като го претопят, защото са знаели, че в качеството му на „антика" са можели да го продадат много по-скъпо, отколкото само като парче злато.

Добре известно е, че през XVIII – XIX в., крупните български търговци са

развивали оживена търговска дейност и в азиатските предели на Османската империя, включително и в Сирия. Твърде е възможно, именно тук, някой от тях да е закупил големия, красив и скъп златен римски медальон, в някой златарски или сарафски дюкян и да го е донесъл в българските земи. Може би, медальонът е закупен целенасочено, за да бъде дарен като оброк на манастира на най-прославения и почитан български светец.

Както изтъкнахме по-горе, ролята на въображението в така изградената хипотеза за миналото на големия златен медальон на Констанций II от Рилския манастир, е значителна. Но въпреки това, смятаме, че така изложената хипотеза е съвсем логична и в доста голяма степен достоверна.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Божкова 1989: Б. Божкова. Римски медальони – IV в. от българските земи. Нумизматика, 3, 1989, 31–38.

Божкова 1992: Б. Божкова. Колективни находки от IV в. на сребърни съдове и слитъци от нашите земи. Нумизматика и сфрагистика, 1–2, 1992, 5–10.

Филов 1915: Б. Филов. Три неиздадени римски медальона. – Известия на Българското археологическо дружество, V, 1915, 214–216.

Bastien 1988: P. Bastien. Monnaie et DONATIVA au Bas-Empire. Wetteren, 1988.

Božkova 1996: B. Božkova. Gold and Silver Medallions (Multiples) from 4 th Century AD Found in the Territory of Bulgaria. Macedonian Numismatic Journal, 2, 1996, 71–86.

Kent 1981: J. P. Kent. The Roman Imperial Coinage, vol. VIII. London, 1981.

Secondary impacts on the large gold medallion of Constantius II from the museum at the Rila Monastery

Vladimir Penchev

(Summary)

In 1915 B. Filov published two golden Roman medallions of Emperor Constantius II, kept in the treasury of the Rila Monastery. Subject of the present report are some observations and conclusions on deliberate secondary impacts on the larger medallion (fig. 1, obverse and reverse).

Most probably, at certain moment of its life, the medallion was pierced at two places (figs. 2-3) so it could be attached to some kind of clothing. Of course, this should have been some outer, ceremonial, lavishly decorated garment or perhaps armor, in the decoration of which the medallion played an important role. It cannot be claimed with certainty whether the reverse or obverse of the medallion was visible because the holes are arranged in such way so both options are possible. If the reverse was visible the attachment of the medallion as a decoration must have happened already during the reign of Constantius II. With this act the aim was to demonstrate the loyalty towards the ruling emperor, by the person who received the high distinction.

However, the other option is also possible. The image of the emperor on the obverse, galloping in a chariot and with a halo around his head may be easily related to the Christian religion and in particular with the iconography of Saint Elijah. Therefore, the possibility should not be ruled out that at a later period the medallion was pierced in order to be attached to certain part of the formal ceremonial garment of a senior Christian cleric.

The medallion was subject to one more exceptionally interesting secondary impact. At careful observation of the emperor's image on the obverse it can be clearly seen that both eyes of Constantius II are pricked out by a sharp object, probably a pin (fig. 4). In our opinion, the explanation of this phenomenon can be only one. It is a well-known fact that pricking out the eyes of Christian saints, depicted on wall paintings in churches and on icons, was made by the Mohammedans in order to desecrate these "idols", according to their beliefs, images and to weaken their supernatural influence coming mainly from their look. As we already mentioned, the image of Constantius II on the obverse of the medallion depicted with a halo around his head and in a galloping chariot might be easily associated with the iconography of Saint Elijah. Therefore, in our opinion, at some point of its life the medallion felt into Mohammedan hands and was subject to the harassment in question.

Монетни находки от IV в. от могилата Остpуша, разположена в землището на гр. Шипка

Бистра Божкова, Диана Димитрова

Могилата Остpуша[1]

Могила Остpуша **(обр. 1)** е разположена в землището на гр. Шипка, на около 3 км югоизточно от центъра на града. С размерите си – височина 20 м и максимален диаметър 100 м, тя се нарежда сред най-големите тракийски могили в България. През 1993 г. в южната част на могилния насип от екип под ръководството на доц. д-р Георги Китов е открит монументален подмогилен гробнично-култов комплекс (Китов 1994а, 108; Китов 2005, 19). Той се състои от 6 помещения, разположени върху обща площ от 100 кв. м. Средното северно помещение е изградено от един каменен блок за тяло и втори за капак, оформяйки саркофагоподобна камера. Таванът му е касетиран и е изпълнен с живописна украса, сред която се откроява станалото вече световно известно лице на млада жена **(обр. 2).** През същата година е построена защитна сграда над саркофагоподобната камера, като останалите помещения са засипани с пясък, и обектът става достъпен за посещение.

През изминалите 22 години до началото на 2015 г. атмосферните условия повлияват за частичното обрушаване на профила, северно от защитната сграда. В резултат на това през пролетта на 2015 г., при срутване на профила е регистриран разрушен вторичен гроб, който е изграден от керемиди, а ритуалът е трупополагане. По време на археологическите разкопки, проведени през 1992 г., високо в насипа на могила Остpуша са проучени други три аналогични съоръжения, които се разполагат на дълбочина около 2,50-3,00 м под повърхността на могилния насип, но с около 7-8 метра по-южно, като попадат в площта над монументалната подмогилна постройка. В тях не са открити археологически материали, но по изграждането им от керемиди се датират в IV в.

При проведените през ноември 2015 г. спасителни археологически разкопки[2] (Димитрова, Първин 2016, 290-293) в северния профил **(обр. 3)**, високо в насипа, на около 2,50 м под повърхността на могилата, са регистрирани 3 гроба. Два от тях се разполагат в западната част на могилния профил **(обр. 4)**, а третият е в източната му част. Гробната конструкция и при трите съоръжения е сходна. Изградени са от плоски и извити керемиди. Надлъжно хоризонтално са наредени три плоски керемиди, върху които са положени тленните останки. Отгоре двускатно подпрени, с леко застъпващи се краища, са поставени други две тройки плоски керемиди. Така в разрез съоръжението има почти триъгълно сечение. Единствено при третата гробна конструкция **(обр. 5)** над горния ръб са поставени, застъпвайки се, четири извити керемиди. Размерите на гробовете са такива, колкото да побе-

[1] Автор на тази част от статията е Диана Димитрова

[2] Разкопките са проведени под ръководството на Диана Димитрова – Национален археологически институт с музей – БАН (НАИМ-БАН), със заместник ръководител Меглена Първин – Исторически музей (ИМ) „Искра“ – Казанлък.

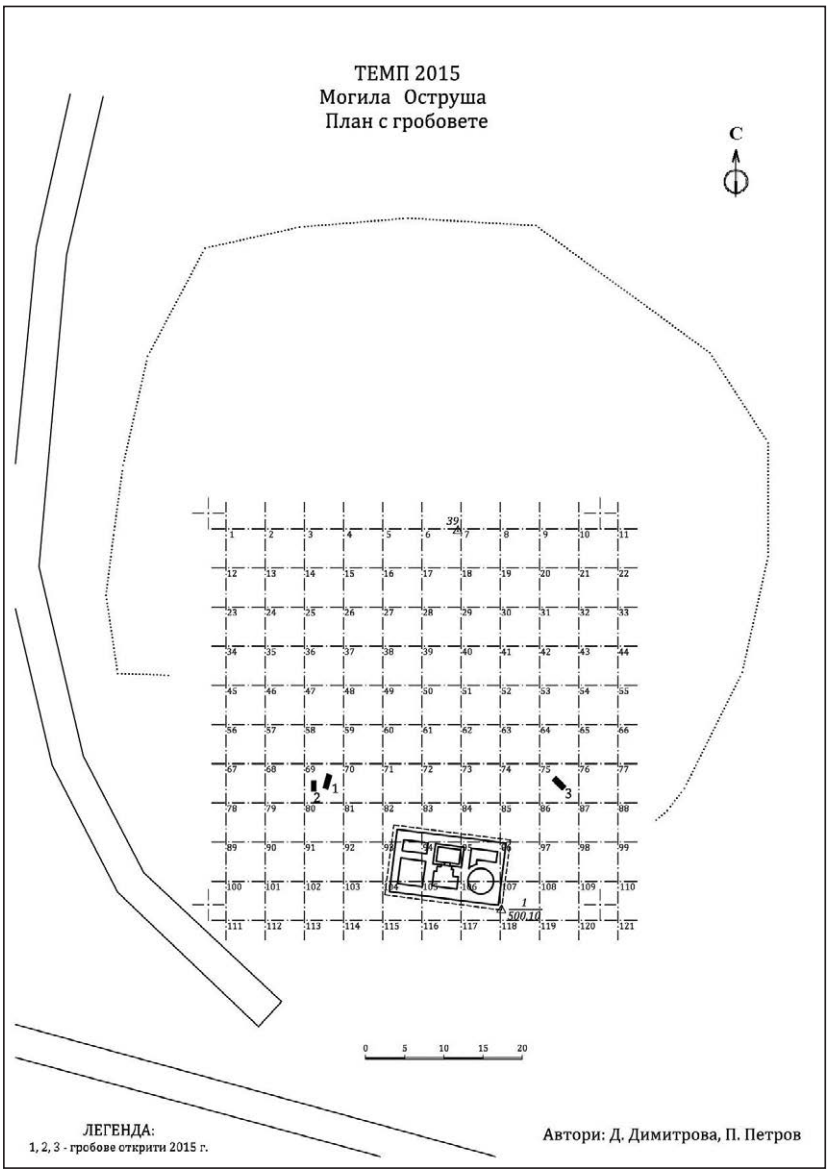
Обр. 1. *Могила Остpуша (снимка Д. Димитрова)*

Обр. 2. *Портрет на млада жена от касетирания таван на подмогилното съоръжение в могила Остpуша (снимка Г. Димов)*

рат човешкото тяло при погребването му. Гроб № 1 има дължина 1,70 м; широчина 0,53-0,61 м и максимална височина 0,42 м. Гроб № 2 е с размери 0,45-0,50 х 1,31 м и максимална височина 0,40 м. Гроб № 3 е 0,48 х 1,70 м и е висок 0,40 м. Върху някои от керемидите има украса, направена чрез провлачване на пръсти. В гробове №№ 1 и 3, в които извършеният ритуал е трупополагане, са открити само силно изтлели човешки кости. В гроб № 2, който е с най-лошо запазена конструкция, ритуалът е трупоизгаряне, извършено извън могилния насип. Впоследствие събраните човешки останки са положени в изградения от керемиди гроб (**обр. 6**). Като гробни дарове са поставени глинено ойнохое (**обр. 7**), което е вариант на тип I по Кузманов (Кузманов 1985, 34; Кузманов, Грудев 2013,150, кат. № 78) и се датира в IV в., силно корозирал железен пръстен с изтляло ядро (**обр. 8**), който е неопределим, стъклени съдове, открити силно фрагментирани и невъзстановими, сред които е имало поне едно шише с четириъгълно сечение.

И трите гроба, открити през 2015 г., са изградени в сравнително кратък период от време. Те са намират на едно ниво в насипа, а два от тях и съвсем близо един до

Обр. 3. *План на могила Остpуша с проучените гробове през 2015 г. (автори: Д. Димитрова, П. Петров)*

Обр. 4. *Гробове №№ 1 и 2 от 2015 г. (снимка Д. Димитрова)*

Обр. 5. *Гроб № 3 от 2015 г. (снимка Д. Димитрова)*

Обр. 6. *Етап от проучването на гроб № 2 (снимка Д. Димитрова)*

Обр. 7. *Глинено ойнохое от гроб № 2 (снимка Д. Димитрова)*

Обр. 8. *Железен пръстен от гроб № 2 (снимка Д. Димитрова)*

друг върху обща площадка. Това е основание да се предположи с голяма доза вероятност, че са синхронни.

С тяхното проучване броят на разкритите съоръжения от вторичния късноантичен некропол в насипа на могила Оструша нараства до седем, като възможността в северна посока да са изградени още такива вторични структури е голяма.

Монетните находки [3]

При археологическите разкопки от 1993 г. в южната периферия на могилата е открита колективна монетна находка от IV в. (Божкова 1998, 56-60), а при покъсното, спасително археологическо проучване на същата могила проучвателите ѝ попадат на друга подобна находка, датирана също в IV в. Тя произхожда от гроб № 2 (Димитрова, Първин 2016, 290-293).

Първата находка съдържа 47 монети, отсечени в перода 324-363 г. Най-ранната медна монета е с образа и името на Елена, майката на император Константин I, следват 45 броя монети, отсечени по време на управлението на Констанций II, като в тях се включват и такива, отсечени от името на Констанций Гал – 2 бр. и на Юлиан II – 6 бр. Самостоятелното управление на Юлиан II е представено с 1 бр. монета.

Монетарница Владетел	AQ	SIRM	SIS	TES	HER	CONS	NIC	KYZ	ANT	неидент. монетарница	общ брой
Елена					1						**1**
Констанций II	1*	3	3	5		2	1	1		16 + 1*	**33**
Констанций Гал			1							1	**2**
Юлиан II		1			1	2			1*	2	**7**
351-361 г.										1	**1**
355-361 г.										3	**3**
общ брой	**1**	**4**	**4**	**5**	**2**	**4**	**1**	**1**	**1**	**24**	**47**

* *Монетата е сребърна.*

Таблица I. *Колективна монетна находка от могилата Оструша, открита през 1993 г.*

Интерес в тази находка предизвиква смесеният ѝ характер по отношение на метала, от който са изработени екземплярите – медни монети от номинал AE2 и AE3, като в съкровището има и две сребърни монети, силиква на Констанций II (Kent 1981, 333, n 184), отсечена в монетарницата на Аквилея, и силиква на Юлиан II (като цезар) (Kent 1981, 527, n187), както и една половинка от същия номинал, пак на Констанций II. Целите сребърни монети са пробити вторично на две места и това вече отнема функцията им на платежни средства като придобиват друго предназначение, вероятно декоративно. Със сигурност те са влезли в състава на съкровището не като парични знаци, а като вторично приспособени предмети, натоварени с други, може би, декоративни функции.

Подобна находка, произхожда от югозападвата част на некропола на Августа Траяна. Открита е в гроб № 3 и се състои от 15 сребърни монети, силикви на императорите Констанций II, Валентиниан I, Валенс и Грациан (Минкова 2008, 136-139).

[3]Автор на тази част от статията е Бистра Божкова – НАИМ-БАН.

За разлика от тази от могилата „Оструша“, находката от Августа Траяна е хомогенна по отношение на номиналите и няма екземпляри, вторично приспособени за изпълнение на други функции.

Новата находка от могилата „Оструша“ е по-малобройна от описаната по-горе. Тя съдържа само бронзовия номинал AE3 и съставът ѝ е както следва: екземпляр от емисия, сечена в 335-341 г. – 1 бр.; Констанций II – 11 бр.; Констанций Гал – 1 бр.; Юлиан II (като цезар) – 1 бр.; Йовиан – 1 бр.; Валенс – 7 бр.; екземпляри сечени в годините 364/365 и 364/378 – 2 бр.; Прокопий – 2 бр.

Монетарница Година на отсичане	SIRM	TES	HER	CONS	NIC	KYZ	ANT	неидент. монетарница	общ брой
335-341								1	**1**
351-354								1	**1**
351-361							1	4	**5**
355-361		1		1		1		4	**7**
363-364	1								**1**
364-365			1	1	1				**3**
364-367		**3**							**3**
364-378								**1**	**1**
365-366				**2**					**2**
366-367				**1**					**1**
367-375				**1**					**1**
общ брой	**1**	**4**	**1**	**6**	**1**	**1**	**1**	**11**	**26**

Таблица I. *Колективна монетна находка от могилата Оструша, открита през 2015 г.*

Екземплярите на императорите Юлиан II, Йовиан, някои на Валенс и особено на Прокопий са много добре запазени. Вероятно те не са били дълго време в циркулация. Това обстоятелство със сигурност поставя укриването на находката във времето около 378 г.

В състава на находката преобладават монетите на Констанций II, като са застъпени два от най-популярните монетни типа – този на FEL TEMP REPARATIO – войн пробожда повален конник, сечен приблизително 10 години и този от последните години на управлението на императора 355-361 г. – SPES REIPVBLICE – императорът прав, насреща с кълбо и копие.

Интересът ни е привлечен от наличието на два екземпляра на сравнително рядко срещаните монети на узурпатора от времето на Валентинианите – Прокопий. Генерал от армията на император Юлиан II, родственик на Валенс, Прокопий завзема властта в Константинопол в отсъствието на император Валенс от столицата (Ангелов 1968, 73-74). През септември 365 г. той се обявява за август, като е подпомогнат от легионите, които са под негово командване. В Тракия част от войската както и цялото население минават на негова страна. Узурпаторът прави опит да овладее провинциите в Мала Азия, като успява да завладее областите Витиния и Хелеспонт. През май 366 г. претърпява поражение в битката при Тиатира, Фригия и малко по-късно е екзекутиран. През този кратък период от време той осъществява монетосечене не само в Константинополското, столично ателие, но и

в монетарниците на градовете Хераклея, Кизик и Никомедия (Pearce 1951, 191-363). Монетите с неговото име и образ са отсечени и от трите вида метал: злато – солиди; сребро – силикви; мед – трите номинала AE1, AE2, AE3. Районът на разпространение на монетната продукция на споменатите по-горе ателиета е Източната част на империята. Това е и причината макар и в малък обем, монетите на Прокопий да се откриват в земите ни. Единични екземпляри са регистрирани от археологическите проучвания на Пауталия, на обект в с. Лиляче[4], на югозападния некропол на Августа Траяна (Минкова 2005, 86-87). По дунавския лимес негови монети се срещат в Улпия Ескус (Иванов, Ковачева 2002, 48) и в Нове[5]. Монети на Прокопий се съдържат в съкровищата открити при с. Роман (Софийско) (Божкова 1994, 71, №28) и при гр. Любимец (Хасковско)[6].

По своето съдържание втората монетна находка от могилата Остpуша се явява като продължение на по-ранната. Безспорно и двете находки са свързани с инвентара на късноантичния некропол от могилата.

Освен единични екземпляри, свързвани с т.нар. Харонов обол, намирането на колективни монетни находки в некрополи е често срещана практика през римската епоха. Поставянето на монетни находки в гробовете от късноантичната епоха в нашите земи е засвидетелствано както в плоски гробове, така и в надгробни могили (Тенчова 2009, 451). Освен в некропола на Августа Траяна, подобни късноантични находки са регистрирани в некрополите на Деултум (Бонева 1984, 23-27), на селището край Копривлен (Аладжова 2002, 261-262), в антични гробове в кварталите на София - Горубляне (Герасимов 1967, 185) и Симеоново (Герасимов 1965, 249) и др.

КАТАЛОГ

на колективната монетна находка, открита през 2015 г. в могилата Остpуша, откpта през 2015 г.

Константинова династия

1. Л. Бюст надясно с диадема.
Оп. Два война с едно знаме помежду им.
AE; т.-1,00 г; гроб.№2; пин 19
335-341 г. **Обр. 9**

Констанций II (324-361)

2. Л. D N CONSTAN/ ... - Бюст надясно с диадема.
Оп. .../REPARATIO - Войн пробожда повален конник.
В отреза:AN...
AE3; т.- 2,17 г; гроб №2; пин 24
Антиохия, 351-361 г. **Обр. 10**

[4]Виж дисертацията на Св. Филипова. „Монети и монетна циркулация през късната античност (294-498 г.) по Горното и Средно течение на река Струма“ за придобиване на образователната и научна степен „доктор“, 2013, 93; 208.

[5]На територията на римския военен лагер Нове, край град Свищов са открити две медни монети на император Прокопий, инв.№№ 30 и 3515.

[6]Благодаря на колегата Мариана Славова, която ми предостави за проучване съкровището от г. Любимец (Хасковско), в което се съдържат 6 бр. медни монети на император Прокопий. Находката се съхранява в Регионален исторически музей – Хасково, инв. № Н 1304.

Обр. 9-34. Монети от колективната находка, открита в гроб № 2 през 2015 г.

3. Л. Бюст надясно с диадема.
Оп. Войн пробожда повален конник.
АЕ3; т.-1,44 г; гроб №2 (монетата е с отчупена периферия и пробита в средата); пин 6
351-361 г. **Обр. 11**

4. Л. D N CONSTAN/TIVS ... - Бюст надясно с диадема.
Оп. Войн пробожда повален конник.
АЕ3; т.- 1,38 г; гроб №2; пин 4
351-361 г. **Обр. 12**

5. Л. ...TIVS P... - Бюст надясно с диадема.
Оп. Войн пробожда повален конник.
АЕ3; т.-3,75 г; гроб №2 (монетата е с орязана периферия); пин 20
351-361 г. **Обр. 13**

6. Л. Бюст надясно с диадема..
Оп. Войн пробожда повален конник.
АЕ3; т.- 1,26 г; гроб.№2; пин 27
351-361 г. **Обр. 14**

7. Л. .../TIVS P F AV ... - Бюст надясно с диадема.
Оп. ...S REI/... - Императорът прав, насреща, с кълбо и копие..
АЕ3; т.-1,51 г; гроб №2 (липсва част от ядрото на монетата.); пин 7
355-361 г. **Обр. 15**

8. Л. Бюст надясно с диадема.
Оп. ...REI/PVBL... - Императорът прав, насреща, с кълбо и копие.
В отреза: SMKЄ
АЕ3; т.-1,79 г; гроб №2; пин 14 **Обр. 16**
Кизик, 355-361 г. RIC VIII, 117

9. Л. D N CONSTAN/... - Бюст надясно с диадема.
Оп. SPES REI/... - Императорът прав, насреща, с кълбо и копие.
В отреза: CON...
АЕ3; т.-1,63 г; гроб №2; пин 15 **Обр. 17**
Константинопол, 355-361 г. RIC VIII, 149 или 151

10. Л. Бюст надясно с диадема.
Оп. ...BLICE- Императорът прав, насреща, с кълбо и копие.
АЕ3; т.-1,66 г; гроб №2; пин 21
355-361 г. **Обр. 18**

11. Л. D N CONS... - Бюст надясно с диадема.
Оп. Императорът прав, насреща, с кълбо и копие.
АЕ3; т.-1,00 г; гроб №2; пин 22
355-361 г. **Обр. 19**

12. Л. ....IVS P F A... - Бюст надясно с диадема.
Оп. Императорът прав, насреща, с кълбо и копие.
АЕ3; т.- 1,79 г; гроб №2; пин 23
355-361 г. **Обр. 20**

Констанций Гал (351-354)

13. Л. ...TANT...CAES - Бюст надясно..

Оп. ...EL TEMP / ...RATIO - Войн пробожда повален конник.

AE3; т.-2,28 г; гроб №2; пин 16

351-354 г. **Обр. 21**

Юлиан II Апостат (354-363)

14. Л. D N CL IVLIAN/VS NOB CAES- Бюст надясно.

Оп. FEL TEMP / REPARATIO– Войн пробожда повален конник.В лявото поле: M

В отреза SMTSЄ

AE3; т.-1,92 г; гроб.№2; пин 9 **Обр. 22**

Тесалоника, 355-361 г. RIC VIII, 209

Йовиан (363-364)

15. Л. D N IOVIA/NVS P F AVG - Бюст надясно с диадема.

Оп. VOT/V/MVLT/X - в лавров венец:

В отреза: ASIRM

AE3; т.- 277 г; гроб № 2; пин 2 **Обр. 23**

Сирмиум, 363-364 г. RIC VIII, 118

Валенс (364-378)

16. Л. D N VALEN/... - Бюст надясно с диадема.

Оп. GLORIA RO/MANORVM – Владетелят в ход надясно влачи пленник.

В отреза SMNΓ

AE3; т.- 3,03 ; гроб.№2; пин 8 **Обр. 24**

Никомедия, 364-367 г. RIC XI, 9b

17. Л. D N VALEN/S P F AVG - Бюст надясно с диадема.

Оп. SECVRITAS / REIPVBLICAE – Виктория в ход наляво с венец в дясната ръка.

В отреза TESΔ

AE3; т.-2,58 г; гроб.№2; пин10 **Обр. 25**

Тесалоника, 364-367 г. RIC XI, 18b

18. Л. D N VALEN... - Бюст надясно с диадема.

Оп. SECVRITAS / ... – Виктория в ход наляво с венец в дясната ръка. В лявото поле: точка

В отреза CONS...

AE3; т.-2,18 г; гроб.№2; пин 12 **Обр. 26**

Константинопол, 367-375 г. RIC XI, 42b

19. Л. ...N/ S P F AVG - Бюст надясно с диадема.

Оп. GLORIA RO/MANORVM – Владетелят в ход надясно влачи пленник.

В отреза SMH..

AE3; т.-2,21 г; гроб.№2; пин 13 **Обр. 27**

Хераклея, 364-367 г. RIC XI, 3b

20. Л. D N VALE.../ S P F AVG - Бюст надясно с диадема.

Оп. ...RIA RO/MANORVM – Владетелят в ход надясно влачи пленник. В дясното поле - звезда.

В отреза TESΔ

AE3; т.-2,22 г; гроб.№2; пин 17 **Обр. 28**

Тесалоника, 364-367 г. RIC XI,16b

21. Л. D N ... AVG - Бюст надясно с диадема.

Оп. SECVR... – Виктория в ход наляво с венец в дясната ръка. В лявото поле: звезда

В отреза CONSS

АЕ3; т.- 2,57 г; гроб.№2; пин 18 **Обр. 29**

Константинопол, 364-367 г. RIC XI,21c

22. Л. D N VALEN/S P F AVG - Бюст надясно с диадема.

Оп. ...RITAS/REIPVBLICAE – Виктория в ход наляво с венец в дясната ръка.

В отреза TESΔ

АЕ3; т.- 1,87 г; гроб.№2; пин 25 **Обр. 30**

Тесалоника, 364-367 г. RIC XI,18b

364-365 г.

23. Л. Бюст надясно с диадема.

Оп. GL...RO/.... – Владетелят в ход надясно влачи пленник.

В отреза CON...

АЕ3; т.-1,22 г; гроб.№2; пин 5 **Обр. 31**

Константинопол, 364-365 г. RIC XI,16 b или c

364-378 г.

24. Л. Бюст надясно с диадема.

Оп. Владетелят в ход надясно влачи пленник.

АЕ3; т.- 1,52; гроб.№2; пин 26 **Обр. 32**

364-378 г.

Прокопий (365-366)

25. Л. D N PROCO/PIVS P F AVG - Бюст наляво с диадема.

Оп. REPARATI/O FEL TEMP – владетелят прав, насреща, с лабарум в дясната ръка и се опира на щит с лявата. В лявото поле: клонка., под нея неясен предмет.

В отреза: CONSB

АЕ3; т.-3,81 г; гроб № 2; пин 3 **Обр. 33**

Константинопол, 365-366 г. RIC XI,17a

26. Л. D N PROCO/PIVS P F AVG - Бюст наляво с диадема.

Оп. REPARATI/O FEL TEMP – Владетелят прав, насреща, с лабарум в дясната ръка и се опира на щит с лявата. В лявото поле: клонка.

В отреза: CONSS

АЕ3; т.- 3,76 г; гроб № 2; пин 11 **Обр. 34**

Константинопол, 365-366 г. RIC XI,17a

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжова 2002: Д. Аладжова. Римски и византийски монети. – В: Копривлен I, 2002, 261-273.

Ангелов 1968: Д. Ангелов. История на Византия I, София, 1968.

Божкова 1994: Б. Божкова. Циркулация на бронзови монети в българските земи IV в. – Нумизматика и сфрагистика, 1-4, 1994, 40-75.

Божкова 1998: Б. Божкова. Късноантична колективна монетна находка от тракийския некропол Шипка-Шейново. – Нумизматика и сфрагистика, 1, 1998, 56-60.

Бонева 1984: И. Бонева. Късноантична монетна находка от Деултум. – Нумизматика, 3, 1984, 23-27.

Герасимов 1965: Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1964 г. – Известия на Археологическия институт, XXVIII, 1965, 247-251.

Герасимов 1967: Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1966 г. – Известия на Археологическия институт, XXX, 1967, 247-251.

Китов 1994: Г. Китов. Владетелска гробница от тракийски могилен некропол Шипка -Шейново. – Минало, 1, 1994, 5-14.

Китов 1994а: Г. Китов. Нови паметници на тракийската култура от могилния некропол Шипка – Шейново в Казанлъшко. – В: I международен симпозиум „Севтополис". Надгробните могили в Югоизточна Европа, Велико Търново, I, 1994, 105-115.

Китов 2005: Г. Китов. Долината на тракийските владетели. Варна, 2005.

Димитрова, Първин 2016: Спасително археологическо проучване на могила Остpуша. – В: Археологически открития и разкопки приз 2015 г. София, 2016, 290-293.

Иванов, Ковачева 2002: Р. Иванов, Т. Ковачева. Улпия Ескус. – В: Римски и ранновизантийски градове в България I, 2002, 31-58.

Кузманов 1985: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.). – Разкопки и проучвания, XIII, 1985.

Кузманов, Грудев 2013: Г. Кузманов, И. Гудев. Късноантична керамика от Рациария (Крайбрежна Дакия). – В: In Honorem Professoris Георги Кузманов. София, 2013, 337-388.

Минкова 2005: М. Минкова. Монетна циркулация II-XIII в. на територията на Августа Траяна-Бирое-Верея-Боруй. – Нумизманика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 79-102.

Минкова 2008: М. Минкова. Находка от силикви в некропола на Августа Траяна. – В: По пътя на миналото. Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Георги Китов. София, 2008, 136-139.

Тенчова 2009: А. Тенчова. Колективни монетни находки от IV в.сл.Хр. в земите на днешна България и тяхната роля в погребалната практика. – В: Сборник в памет на проф. Велизар Велков. София, 2009, 449-456.

RIC VIII = Kent 1981: J.P.C.Kent. The Roman Imperiel Coinage VIII, London, 1981.

RIC IX = Pearce 1951: J.W.E. Pearce. The Roman Imperiel Coinage IX, London, 1951.

Fourth century coin finds from Ostrusha tumulus, located on the territory of Shipka town

Bistra Bozhkova, Diana Dimitrova

(Summary)

The Ostrusha tumulus (fig. 1) is located on the territory of Shipka town, around 3 km southeast of the city centre. In 1933, in the southern part of the tumulus under the leadership of Assoc. Prof. Dr. Georgi Kitov, a monumental burial-cult complex was discovered.

In the past 22 years till the beginning of 2015 the atmospheric conditions caused the partial break-down of the profile, north of the protective building. As a result, in the spring of 2015 after a collapse of the profile, a disturbed secondary grave with inhumation was recorded built of roof tiles. During the rescue archaeological excavations in November 2015 in the northern profile (fig. 3), high in the mound, at about 2,50 m below the surface of the mound, 3 graves were recorded. Two of them are situated in the western part of the mound profile (fig. 4), while the third one is in its eastern part.

During archaeological excavations in 1993 in the southern periphery of the mound a 4th century BC coin hoard was found, while during the later rescue archaeological inves-

tigation of the same mound the excavators came across another similar find dated also to the 4th century. It comes from grave #2.

The first hoard consists of 47 coins, minted between 324 and 363. The earliest copper coin is with the image and name of Helen, mother of Emperor Constantine I. Following are 45 coins, minted during the reign of Constantius II, including also coins minted in the name of Constantius Gal – 2 coins, and by Julian II – 6 coins. The independent reign of Julian II is represented by 1 coin.

The new hoard is smaller in number than the already described one. It consists of the bronze nominal AE3 only and its content is as follows: an example from an emission minted in 335-341 – 1 coin; Constantius II – 11 coins; Constantius Gal – 1 coin; Julian II (as a Caesar) – 1 coin; Jovian – 1 coin; Valens – 7 coins; coins minted in the years 364/365 and 364/378 – 2 coins; Procopius – 2 coins. With its content the second coin hoard from the Ostrusha tumulus represents a continuation of the earlier one. Undoubtedly, both hoards are related to the grave goods of the late antique necropolis of the mound.

In addition to single finds related to the so called Charon's obol, the discovery of coin hoards in necropoleis is a common practice during the Roman Age. Leaving coins in graves during Late Antiquity in our lands is attested in both flat graves and tumuli. In addition to the necropolis of Augusta Traiana, similar late antique finds are recorded in the necropoleis of Deultum, the settlement by Koprivlen, in the antique graves in the quarters of Sofia – Goryblyane and Simeonovo, and others.

Керемида с гръцки надпис от м. Градищенска каля при с. Черна Места, Якоруда

Николай Шаранков, Мариела Инкова

През 2009 г. в Националния исторически музей (НИМ) бяха предадени 4 фрагмента от керемида с надпис на гръцки език.[1] Според получената информация, тя е открита в района на местността „Градищенска каля", разположена върху последните източни разклонения на Рила планина, на 4–5 км северозападно от с. Черна Места, община Якоруда. При теренни обхождания през 70-те години г-жа П. Масларова, завеждаща музейната сбирка в Якоруда, идентифицира останки от крепост с прилежащо към нея селище[2]. А в изследването си от 1991 г. П. Сустал пише за „антична крепост", с преустройства от XII–XIV в, в посочената местност (Soustal 1991, 290).

По време на археологическото проучване на късноантичната и средновековна крепост „Калята" край Якоруда посетихме описаната по-горе местност край с. Черна Места. Върху равния терен на билото имаше множество иманярски изкопи, разкриващи части от зидове, изградени от ломени камъни на кал, и фрагменти строителна керамика. По ръба на склоновете, почти покрити от буйна растителност – останки от крепостна стена от ломени камъни и хоросан, широка около 1,00 м. При теренния оглед бе събрана фрагментирана керамика от различни епохи.[3]

Три от фрагментите представляват устия от долиуми с хоризонтално профилирани ръбове и диаметри съответно 35 см, 31 см и 29 см. Дебелината на стените им варира от 1,57 до 1,81 см. Глината, от която са изработени два от тях, е добре пречистена, с фини примеси на слюда, придобила след изпичането бежов и сив цвят **(обр. I, 1-2; II, 1-2)**. При третия глината е с кварцови примеси **(обр. I, 3, II, 3)**. Ломът е точно на мястото за залепване на устието към тялото на съда и носи белезите от пожар. Долиуми с така оформени устия са открити при проучването на близката крепост „Калята", разположена на 2 км западно от Якоруда и обитавана през IV–VI в., където те са преизползвани и през средновековния период – XI-XII в. В зоната подобни съдове са известни от крепостта при Кюстендил (Иванов 1920, 98, обр. 74, 108, обр. 82), от крепостта Перник, датирани според устията в III–IV в. (Любенова 1981, 142-143, обр. 63-3), от римските вили при с. Кралев дол, Пернишко, от втората половина на IV – началото на V в. (Найденова 1985, 39, 109, т. 29:159-1), и при Ивайловград, датирани III–IV в. (Кабакчиева 1986, 30, 147, т. 44:513-515), от района на язовир Искър (Милчев, Петков 1961, 256, т. XIX, обр. 1а,), в пласта от

[1]Фрагментите са предадени от г-н Мустафа Кунчов. Използваме възможността да му благодарим за съвестното отношение и получената информация за местонамирането им.

[2]Благодарим и на г-жа П. Масларова за предоставената информация.

[3]Изказваме своята благодарност на доц. д-р Г. Кабакчиева за консултацията и отделеното внимание.

***Обр. 1**. Фрагментирана керамика от м. Градищенска каля край с. Черна Места, Якоруда (сн. Т. Димитров)*

IV–VI в. в крепостта при с. Любеново, Хасковско (Аладжов, Балабанян 1972, 111, обр. 7, 127). Този тип дебелостенни съдове, използвани за съхранение на зърнени храни, са широко разпространени, за което свидетелстват аналогиите и от крепостта Кастра Мартис, датирани в IV–V в. (Кабакчиева 2005, 104, 126-127, т. XVI–XVII), от крепостта при с. Голица, Варненско (Христов 2007, 93, 105, обр. 63, № 28), и т. н.

Един от керамичните фрагменти представлява профил на плитка паница с диаметър на устието 23 см, а на дъното 22 см, вис. 5 см, деб. на стената 0,76 см **(обр. I, 4; обр. II, 4)**. Изработена е на бързо колело от добре пречистена глина с едва забележими примеси на слюда по повърхността, с червеникав след изпичането цвят. Устието е заоблено, стените са леко извити навътре, а дъното – равно. Формата и размерите напомнят една паница от некропола при с. Беден, Смолянско, от IV в., с тази разлика, че нейната повърхност е покрита с червен лак (Ваклинова 1972, 143, обр. 2а, 150). Като аналогии можем да посочим и паниците от светлоглинена песъчлива глина от крепостта Кастра Мартис, със следи от опалване, датирани във втората половина на III и IV в. (Кабакчиева 2005, 93, 117, обр. VII, 33-34). Според приведените паралели предполагаме, че паницата е местна изработка от същия период, имитираща луксозни лакови форми. Обстоятелството, че е направена от пречистена глина и няма следи от опушване, сочи използването ѝ като трапезен съд.

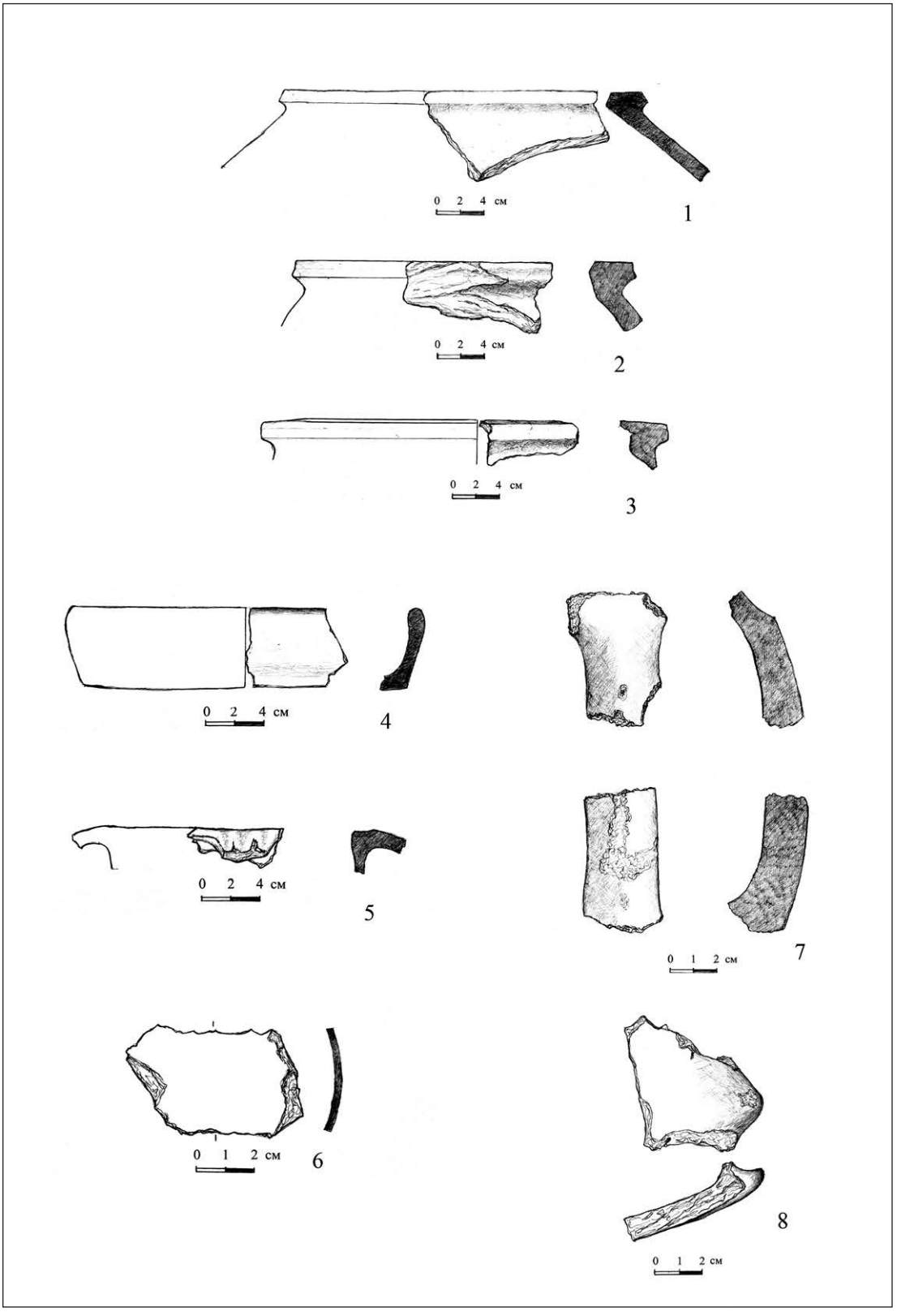
Петият фрагмент е най-вероятно от гърне с плосък ръб на устието, от който излиза широка плоска дръжка с канелюра в средата **(обр. I, 5; обр. II, 5)**. Изработено е на бързо колело от пречистена глина, със следи от слюда по повърхността, придобила след изпичането светлобежов цвят. Диаметърът на устието е 16 см. Гърнета с подобни устия попадат в тип I по Г. Кузманов (Кузманов 1985, 47, т. 29) и в група III по Б. Бьотгер (Бьотгер 1978, 26-32). Датират се в VI в. Срещат се в долнодунавските провинции, но произходът на формата е в зоната на реките Струма и Места. Следващият фрагмент е от тънкостенно гърне (деб. 0,39 см), изработено на бързо колело от пречистена глина с бежов след изпичането цвят **(обр. I, 6; обр. II, 6)**. По повърхността му има следи от слюда. Тези аналогии го датират в хронологическата рамка на IV–VI в.

Коментираните до тук фрагменти попадат в широкия хронологически диапазон IV–VI в. и принадлежат на местни керамични форми, всички изработени от глина с примеси на слюда, което е особено характерно за родопския регион.

Останалите фрагменти отнасяме към къснобронзовата – ранножелязната епоха: два фрагмента от дебелостенна дръжка с добре изразен надлъжен ръб **(обр. I, 7; обр. II, 7)**, изработени от глина с едри кварцови примеси и частици слюда, с излъскана сиво-черна повърхност. Вторият фрагмент е пак от дръжка от добре пречистена глина с бежов след изпичането цвят **(обр. I, 8; обр. II, 8)** (Гоцев, Божинова 2008, 76; Домарадски 1999, 23-24; Александров 2002, 69).

Четирите свързващи се фрагмента с надпис са от тегула със запазени след консервацията[4] размери 31 х 20 и дебелина 2,5-3 см **(обр. III)**. Изработена е от глина с кварцови примеси и червеникав цвят, като по повърхността се забелязват тук-там фини частици слюда. Тегулата е леко конкавна; върху обратната спрямо надписа

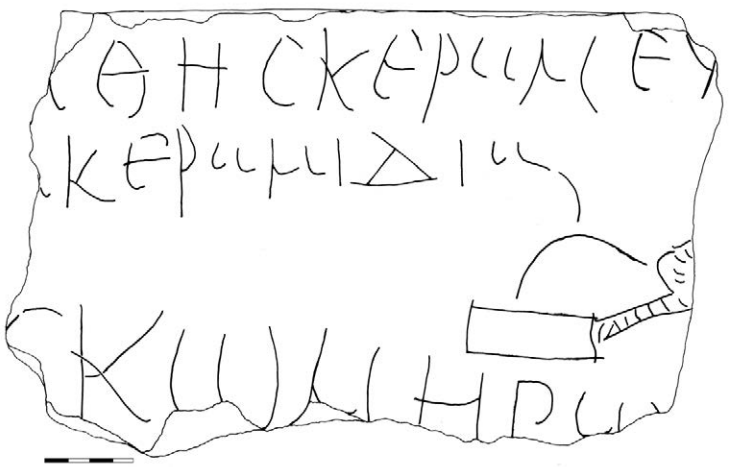
[4]Консервацията е дело на Ж. Койчева, реставратор в Централна лаборатория по консервация и реставрация (ЦЛКР) на НИМ.

Обр. 2. *Графика на керамиката от м. Градищенска каля (рис. М. Инкова)*

Обр. 3. *Керемидата с надпис от м. „Градищенска каля“. а. Лице; б. Опако (сн. Н. Шаранков)*

Обр. 4. *Графика на керемидата с надпис (рис. Н. Шаранков)*

страна вдлъбнат жлеб отделя запазения оригинален бордюр, с ширина 3,2 см, на едната надлъжна страна **(обр. IV)**; от останалите три страни има отчупвания. Върху конкавната повърхност преди изпичането с остър предмет е врязан надпис на гръцки език, от който са запазени части от три реда, като между втория и третия ред е поместена и рисунка, от която понастоящем е останала лявата част. Размерите на буквите варират от 1,1 см (А в р. 2) до 5,4 см (К в р. 3), а дълбочината на врязване в отделни участъци достига до 1 мм. Надписът е изпълнен умело, буквите са изписани уверено и със замах, което показва, че техният автор не просто е бил грамотен, а е имал опит и навик да пише; това се потвърждава и от курсивните форми на буквите. От друга страна буквите, макар и курсивни, са отчетливи и отделени една от друга, което издава известен стремеж към монументалност; това проличава особено ясно в третия ред, където буквите са с малко по-големи размери и по-близки до капиталното писмо, например ро е с по-широка петлица спрямо същата буква в р. 1 и р. 2, където петлицата е доста стеснена, а отвесната хаста продължава под реда. В палеографско отношение най-специфична е курсивната форма на буквата алфа, съставена от две ченгелчета (несвързани), която се налага в гръцкото курсивно писмо през V в. (Thompson 1912, 186); в курсивните надписи от нашите земи

това изписване е изключително рядко[5] и обикновено се предпочитат по-конвенционалните форми на алфа; може би трябва да посочим и аналогичното изписване (наподобяващо съвременно ръкописно „u“) на буквата A в латински късноантични курсивни надписи (Бешевлиев 1952, 60, № 104, обр. XLIII.1; SGLI, 162-164, Nr. 230, Taf. 98, Abb. 251; Popescu 1976, 87-89, no. 52, където буквата е неправилно възприета като вариант на U и се предполага абсурдно смесване на гръцки и латински букви, срв. поправеното четене у Beševliev 1990, 18-19, Nr. II.1, Abb. 2[6]). Много характерно е и изписването на мю с лява хаста, слизаща под реда, което също се е утвърдило в гръцкия курсив през V в. (Thompson 1912, 188), а по-късно чрез минускулното писмо е преминало и в печатните гръцки шрифтове, където тази форма (μ) се използва и досега; такова мю виждаме и върху тухла от Никополис ад Нестум (Комитова 2009, 368, обр. 1). При буквата ро, както вече отбелязахме, в р. 1-2 наблюдаваме типична курсивна форма, със стеснена петлица и слизаща под реда отвесна хаста; характерно е и изписването на епсилон и сигма, чийто горен елемент е отделен от останалата част[7]; курсивно е изписването и на буквата делта; тези форми обаче присъстват трайно в гръцкото ръкописно писмо още от елинистическия период и не могат да служат за точно датиране (срв. Gardthausen 1913, Taf. 4a, 4b; Thompson 1912, 191-194). При йота, която е изписана като права черта, без извивки и излизане над или под реда, и ета, напротив, формите са консервативни и по-близки до лапидарните шрифтове, срв. курсивното изписване на йота върху тухли от Сердика и околността (Бешевлиев 1952, 31-32, № 47-52, обр. XX.1-4, XXI.1-2) и ета върху тухла от Филипопол (Sharankov, Dimitrova 2003). Въз основа на тези палеографски особености можем да поставим датата на надписа върху керемидата от „Градищенска каля“ в V в. сл. Хр. Тази датировка се потвърждава и от характеристиката на археологическата агломерация в района. Данните от теренните обхождания и разкопки сочат наличието на верига от късноантични крепости, някои от тях с прилежащи селища, по Рило-Родопските ридове, чиято функция е контрол на пътя в зоната на горното течение на Места през Аврамова седловина. В непосредствена близост до „Градищенската каля“ при с. Черна Места са късноантичните укрепления „Калята“, на 2 км западно от Якоруда (Инкова 2011, 5-13), и късноантичната крепост със селище в м. „Градището“, на 8 км североизточно от с. Юруково (Дремсизова-Нелчинова 1987, 131).

Запазеният текст показва, че надписът е продължавал и отляво, и отдясно. Рисунката също се е развивала надясно; не бихме могли обаче да кажем дали тя първоначално е заемала централно място върху тегулата, или пък е била разположена

[5]Известно ни е сходно изписване на алфа в графит (непубликуван) върху съд от V-VI в. от с. Дренково, Благоевградско, от разкопки на Ю. Божинова, на която благодарим за предоставената информация. За честотата на употреба на този тип алфа бихме могли да приведем примери от дипинти от V-VI в. от атинската агора, където подобно изписване е много по-рядко в сравнение с по-обичайните форми на буквата (Lang 1976, 84-85, nos. I-7, I-10, I-20, pl. 48-50).

[6]Краят на надписа обаче следва да се прочете по-скоро като характерната формула „conserva ser|vo tuo Georgio fi|[l]io Marini“ („пази своя раб Георги, син на Марин“) с обичайно за късния латински объркване на винителен и дателен падеж, отколкото да се предполагат съкращения или пропуснати букви.

[7]Срв. подобно изписване на епсилон и сигма в графит върху тухла от III в. сл. Хр. от Филипопол (Sharankov, Dimitrova 2003).

в десния край, поставена в свободното пространство след по-краткия втори ред от текста. Сравнителният преглед на размерите на запазени тегули от зоната на Родопите и по течението на р. Струма показва, че те варират, като разликите са големи, особено по отношение на дължината. Така например открита в късноантичния пласт на Никополис ад Нестум тегула има размери 66 х 46 см[8]. Различни параметри имат и използваните при направата на гробните съоръжения от късноантичния некропол при с. Беден, Смолянско, тегули. Широки са от 38 до 45 см, като максимално запазената дължина е 80 см (Ваклинова 1972, 144-145, обр. 3). А тегулите от късноантичните гробове №№ 28 и 47 от некропола при с. Копривлен, Гоцеделчевско, имат приблизителни параметри 67 х 25 см (Кацарова, Хаджиангелов 2002, 217, 229, 419, фиг. 217, 1, 4). Размерите на една напълно запазена тегула от крепостта „Калята" край Якоруда, разположена най-близо до м. „Градищенска Каля", са 90 х 50 см. Ширината на тегула с печат на гръцки „+ Θωμᾶ" от крепостта при Кюстендил е 44 см (Иванов 1920, 95, обр. 72). Следователно до нас е достигнала най-много половината от разглежданата керемида, а с това е загубена и значителна част от надписа и съпровождащата го рисунка.

От текста на надписа са запазени следните букви:

[- - -].ΘΗCΚΕΡΑΜΕΥ[- - -]
[- - -]Ạ̣ΚΕΡΑΜΙΔΙΑ vac.
[- - -]Ç̣ΚWΜΗΡW[- - -]

На р. 1 ясно се чете думата κεραμεύ[ς] „тухлар"[9], а преди нея са запазени три букви -θης, предшествани от следи от четвърта буква, които са представлявали част от името на тухларя. Остатъците от първата частично запазена буква допускат различни възможности за възстановяване. В горната част се виждат две паралелни чертички, които по дължина и положение напомнят на отделения горен елемент при епсилон и сигма (той обаче е единичен); но тези чертички са твърде плитки и по всяка вероятност са не част от буквата, а случайни издраскванията или следи, останали от изгорели при изпичането на керемидата клечици, каквито се наблюдават и на други места по повърхността. Така единствено сигурна остава долната, леко извита част от буквата. Справката с речника на гръцките лични имена от Македония, Тракия и Северното Причерноморие (LGPN IV, обратен индекс на имената, 361-387) и обратния речник на тракийските езикови остатъци (Vlahov 1963, 323-367), където бяха проверени и имената, завършващи на -θος/-thus и -θων[10], показа, че буквата преди -θης би могла да е алфа, епсилон, йота, ламбда, ню, омикрон, ро, сигма, юпсилон. От тези възможности веднага следва да бъдат отхвърлени йота,

[8]Благодарим на колегата Цв. Комитова от Регионален исторически музей (РИМ)-Благоевград за предоставената информация.

[9]В старогръцки с тази дума се обозначават всички занаятчии, работещи с глина, докато в български се прави разграничение между грънчар и тухлар. В старогръцки такова диференциране се постига чрез уточнения, напр. означението за „тухлар" в Диоклециановия едикт за пределните цени е κεραμεὺς πλινθοβόλος.

[10]Доколкото, особено при тракийските имена, се наблюдават варианти с различни окончания и суфикси, а когато името е засвидетелствано само в косвен падеж, основната форма невинаги е сигурно/правилно възстановена.

ро и юпсилон, които по никакъв начин не могат да бъдат свързани със запазената част от буква (йота е с изправена хаста, ро слиза под реда, а долната част на юпсилон е наклонена надясно). Епсилон и сигма също биха могли да се изключат, доколкото при тях съответната част е извита в много по-голяма степен, а и липсват отделеният горен елемент, както и средната чертица за епсилон. За ню можем да очакваме, че би било изписано с отвесна хаста, но тъй като нямаме примери за буквата в текста, не бихме могли да го изключим с пълна сигурност; съществуват многобройни имена на -νθης, както гръцки (с втора съставка -άνθης), така и тракийски (най-вече с втора съставка -δενθης, също -ζενθης / -ζινθης).

Така остават възможностите частично запазената буква да е алфа или ламбда. От известните ни тракийски имена на -αθης завършват две. Първото – Αθης – е засвидетелствано в родителен падеж (Αθου) като патроним на посветителя Βειθυς в оброчна плочка с изображение на тракийски конник от Амфиполис (Kazarow 1938, 87, Nr..420, Taf. XL.235). Второто име е Σαθης, засвидетелствано като патроним на заселника Μουκατραλις в големия надпис от Пизос (IGBulg III, 2, 1690.c24: Σαθηους в родителен падеж). Βειθυς и Μουκατραλις са двете най-често срещани тракийски имена, което показва категорично принадлежността на Αθης и Σαθης към тракийската ономастика. Тези две имена са съвсем кратки, затова, ако възстановим някое от тях в нашия надпис, вероятно трябва да предположим, че преди това е имало още изгубен текст. Ако името е било гръцко, то е образувано с втора съставка -μάθης, каквито са имената Εὐμάθης и Φιλομάθης; те обаче са твърде редки и досега не са засвидетелствани в Тракия, затова не сме склонни да предпочетем такава възможност.

Ако името е завършвало на -λθης, то ще да е тракийско с втора съставка -δελθης, срв. Κοσι-δελθου (в родителен падеж) в ефебски списък от Калиндоя, Македония (SEG 42, 583), като патроним на лице с безспорно тракийското име Δινειλας; навярно вариант на същото име трябва да възстановим в надгробен надпис, също от Македония (село Анастасия, Сярско, Perdrizet 1911, 115-116), където имаме, отново в родителен падеж, Κοζει-[δ]ελθου като патроним на носител на също безспорно тракийското име Ζειπας; същата втора съставка виждаме и в Besi-delti (в родителен падеж, със срещаната в латинските надписи транскрипция на <θ> като <t>), патроним на тракиеца Cetrizis, получил като римски гражданин имената C(aius) Sertorius (надгробен надпис от село Инуса, Сярско, Καφταντζῆς 1967, 288-289, № 481; коригирано четене в AE 1991, 1427). Прави впечатление присъствието на имената с тази втора съставка в много ограничена област, която обаче чрез река Места е свързана географски с района на Якоруда, откъдето произхожда разглежданата тук керемида.

С оглед на изброените ономастични сведения, макар и да не се спираме категорично на някоя от обсъдените по-горе възможности, тъй като името би могло и да е незасвидетелствано, можем все пак уверено да го определим като тракийско[11].

На р. 2 ясно се чете думата κεραμίδια „керемиди“ (характерна за по-късния гръцки умалителна форма вместо класическото κεραμίδες), след което е оставено празно място. Невъзможно е да се прецени дали щрихът след края на думата е про-

[11]За запазването на тракийските лични имена в периода на късната античност вгж Бешевлиев 1965, 53-66.

дължение на втория елемент на алфата, при чието изписване писàлото за кратко се е отделило от повърхността на керемидата, или е част от поместената по-долу рисунка. Преди думата κεραμίδια е запазено ченгелче, което възстановяваме като част от буквата алфа, представляваща окончание на прилагателно име, определение към думата „керемиди", отразяващо тяхно свойство или качество[12]. Поставянето на името на тухларя в именителен падеж изисква в изгубения текст на р. 1-2 да е имало и глаголна форма със смисъл „направи"/„прави", срв. употребата на глагола fecit „направи" в латински надписи върху тухли (Бешевлиев 1952, 60, № 103, обр. XLII.3; Иванов 1906, 387, № 20 = SGLI 27, Nr. 38, Taf. 14, Abb. 35) или ἐποίει „правеше" в гръцки надпис върху керамична фигура от Орландовци (Данов 1937, 306-307, обр. 235-236; Геров 1969, 138), както и латинското f(aciendum) c(uravit) „направи", букв. „погрижи се за направата" върху керамична фигурка от Бутово (Владкова 1995, 82, № 10; AE 2002, 1260 c). С оглед на предложеното по-долу тълкуване за предназначението на текста предпочитаме да възстановим глаголна форма за сегашно време.

В р. 3 се чете думата κώμῃ (или в именителен падеж κώμη) „село", следвана от започващото с Ρω- име на селото. Преди това е запазена горна част от буквата епсилон или сигма. Ако буквата е епсилон, тя би била (част от) глаголно окончание, но допълването на глагол на това място не изглежда особено убедително, тъй като би трябвало да допуснем употреба на дателния падеж κώμῃ без предлог (и без определителен член), евентуално като обозначение за местоназначението на тухлите. По-вероятно е преди името на селото да е стоял предлог, завършващ на -ς. Εἰς „в, към, при" може да бъде отхвърлен, тъй като той устойчиво се използва само с винителен падеж и е невероятно да се употреби с дателен падеж[13]. Остава предлогът πρός, който с дателен падеж означава „при, до".

От името на селото, което е или селото при „Градищенската каля", или мястото, където е изработена керемидата, за съжаление са оцелели само началните букви. Въпреки това рядката комбинация Ρω- позволява да изкажем някои предположения за този топоним. Малко вероятно е името да е било с тракийски произход заради употребата на буквата омега, която е поначало рядка в тракийските имена, а и в този период вече не се е правела разлика между дълги и кратки гласни и писането на омега или омикрон е резултат от правописни правила или запазване на традиционни изписвания. Прегледът на тракийските езикови остатъци показва, че омега почти не се среща в тях въпреки иначе високата честота на звука [o] (отразен чрез омикрон). Едно сведение с очевидно митологичен характер, запазено у Атеней (Athen., IV, 184 a; Detschew 1957, 406), посочва медите Севт и Ронак (Ῥωνάκης) като изобретатели на едноцевната сиринга (според друга версия тя е изобретена от бог Хермес); име Ронак обаче не е известно от други източници. Единственото немитологично име, принадлежащо на тракийските езикови остатъци и започващо с Ῥω-, е личното име на дакийския владетел Ролес, Ῥώλης (Detschew 1957, 406; Dana 2006, 106-108; Dana 2007), засвидетелствано и епиграфски като патроним в Дионии-

[12]Едва ли може да се допусне на това място да е бил обозначен брой на керемидите, тъй като той се поставя по правило след името, което при това стои обикновено в родителен падеж (Бешевлиев 1952, 31-32, № 47-53), докато тук е във винителен или именителен.

[13]Особено като имаме предвид, че в късния гръцки език дателният падеж постепенно изчезва и бива заменен с винителен или родителен падеж.

сопол[14]. С това име понякога се съпоставя един нелокализиран топоним в областта на град Гермене (днес Сапарева баня), цитиран от Прокопий сред възобновените от император Юстиниан крепости, Ῥολλιγεράς (Proc. De aed. IV, 4, 3; ГИБИ II, 162; Beševliev 1970, 80), но географската отдалеченост между Дакия/Дионисопол и Сапарева баня е твърде голяма, а и дакийските лични имена показват отлики спрямо собствено тракийските; първата съставка на името Ролигерас, както отбелязва и Дечев (Detschew 1957, 403), би могла по-скоро да се сближи с Ρολιστενεας от известния пръстен с надпис на тракийски език от с. Езерово[15]. Като тракийско име Ῥωκώλη е едно от разночетенията (другото е Ῥακώλη) за топоним в околностите на Дионисопол в ръкописите на речника на Стефан Византийски (Steph. Ethn., s. v. Κάττουζα); правилното изписване на този топоним обаче е Рокωλη с омикрон, както беше установено благодарение на елинистически надпис (непубликуван) от новооткрития храм на Понтийската Майка на боговете в Балчик[16]. Този топоним обаче също е от твърде отдалечена област, а и по всяка вероятност не е тракийски, доколкото у Плиний Стари е изрично упоменат като скитски град. Към тракийските имена, започващи с Ро-, Бихме могли да добавим и името на нелокализираното племе Ῥονδαῖοι, споменато също от Стефан Византийски (Steph. Ethn., s. v.; Detschew 1957, 404)[17]. От всички тези възможности приемливо за съпоставка, ако изключим изписването на омега в нашия случай, изглежда името Ролигерас, тъй като е засвидетелствано за съвсем близък район – северните склонове на Рила.

Употребата на омега обаче може да ни насочи и към топоним, образуван от корена на Roma/Romani „Рим/римляни", в гръцки Ῥώμη/Ῥωμαῖοι, каквото е например засвидетелстваното у Прокопий име на крепост Ῥωμανιανά в областта на Сердика (Proc. De aed. IV, 4, 3; ГИБИ II, 161; Beševliev 1970, 78, 95). Назоваването на крепост или село с име от латински произход, особено в късноантичния период, когато в Тракия се увеличава и употребата на латински лични имена, би било напълно закономерно, както личи и от обилието на такива топоними в съчинението на Прокопий (Beševliev 1970, 48-62).

---

[14] В два надписа от първата половина на III в. сл. Хр., споменаващи Аврелий Меркурий, син на Ролес – ефебски списък (IGBulg I2, 14), където името (в родителен падеж) е изписано като Ρωλη, и непубликуван списък на поклонници на Атис, в който името, също в родителен падеж, е Ρουλι (виж Шаранков 2010, 196, обр. 2, 197, бел. 14, където поради печатна грешка последната буква от името е дадена като юпсилон).

[15] Според В. Бешевлиев формата Ῥολλιγεράς у Прокопий трябва да се тълкува като винителен падеж от *Ῥολλιγεραί и топонимът да се възстанови като *Ad Rolligeras „При ролигерите"; тъй като втората съставка на топонима е позната и от други селищни и племенни имена (Detschew 1957, 102, s. v. -geri), вероятно името първоначално е било етноним (Beševliev 1970, 46, 101); сближаването на първата съставка с името на планината Рила, предложено от В. Добруски (Добруски 1894, 88, бел. 1) и Й. Иванов (Иванов 1906, 408), едва ли е вероятно.

[16] Същият топоним е споменат и в „Естествена история" на Плиний Стари (Plin. NH IV, 44), но преписите и изданията на текста го предават неправилно като Rhocob(a)e (вм. Rhocole, както трябва да е стояло в първообраза). Любопитно е, че отъждествяването на двата топонима у Стефан Византийски и Плиний е предложено още в края на 15 век (Barbaro 1493, f. h3 verso), обаче никой от съвременните издатели на текста на Плиний Стари не го е взел под внимание.

[17] Съществуват и единични случаи, в които имена с първа съставка Ρομη- са предадени в латински (но не и в гръцки) надписи като Rome- (Detschew 1957, 400-403, s. vv. Ρομηταλκης, Ρομος, Romaestas).

Според изтъкнатите аргументи бихме предложили следния прочит на надписа върху керемидата:

[- - -]ᾳθης vel [- - -δε]ᾳθης κεραμεὺ[ς ποιεῖ?]
[- - -]α κεραμίδια vac
[- - -? πρὸ]ς κώμῃ Ῥω[μ- - -?] vel Ρω[λλι- - -?].

„Тухларят [---]атес (или [---де]лтес) [изработва еди-какви си] керемиди. До село Ро[---]."

Надписите върху тухли и керемиди, нанесени преди изпичането, биват изключително разнообразни – от обикновени упражнения за писане като гръцката азбука върху тухла от Пауталия[18], през цитати от известни автори и мъдри мисли като поетичния текст върху тухла от Никополис ад Нестум[19], до вулгарни псувни като изписаната върху тухла от агората на Филипопол[20].

Текстовете, съобщаващи името на производителя/ собственика на частната тухларна, са най-чести, ако се съди по известните вече образци на печати и надписи върху тухли и керемиди. Например посочената по-горе керемида от Кюстендил с печат „+ Θωμᾶ" („На Тома") е дело на работилницата на Тома, който чрез кръстния знак е показал и принадлежността си към християнските традиции. Й. Иванов, а след него и В. Велков обръща внимание на няколкото различно оформени печати с това име, което подсказва за значително производство на работилницата (Иванов 1920, 95; Велков 1959, 136). Керемиди и тухли с кръстовидно оформен печат и надпис на гръцки „Τροφίμου κεραμέως" („На тухларя Трофим") са открити на различни места в Североизточна България (Дечев 1936, 51-52, обр. 31; Велков 1959, 136; SGLI 27, Nr. 37, Taf. 13, Abb. 34); предполага се, че работилницата е функционирала през IV-VI в. в района на Одесос. Отново върху керемида от м. „Могилата" при с. Куманица, Софийско, е запазен курсивен надпис с името на производителя, но този път на латински (макар че самото име е гръцко): „Zosim(us) fecit" („Зосим изработи"; Бешевлиев 1952, 60, № 103, обр. XLII.3). Латински (макар и с грешка в склонението) е и печатът с името на производителя върху тухла от град Рила: „M(arci) Aur(elii) Nicandris *(sic)*" („На Марк Аврелий Никандър"; Кацаров 1912, 185, обр. 10).

Интерпретацията на разглеждания тук надпис просто като обозначаване на името на производителя обаче изглежда неприемлива по няколко причини. Както показва съпоставката с други обозначения върху тухли и керемиди, този тип текстове по-често се правят с помощта на печати, а не се изписват на ръка (от посочените по-горе примери такъв е само надписът на Зосим). Освен това те са по правило кратки и се ограничават до името на производителя, обикновено самостоятелно и в родителен падеж, рядко съпроводено и с означение на професията, или

[18]Бешевлиев 1952, 32-33, № 54, обр. XXII.1.

[19]Снимка у Комитова 2009, 368, обр. 1. Текстът се чете като „ὅρα | τὸ μέλ|λον" („внимавай за бъдещето") и представлява част от стих от трагедията „Резос" на (Псевдо?)-Еврипид (Eur. Rhes. 332), цитиран и сред събрани от Созиад сентенции на Седемте мъдреци, запазени в антологията на Йоан от Стоби (Stob. III, 1, 173).

[20]Dimitrova, Sharankov 2003: Εὐφί|λητε | κυσθε|γλεί|χων ("Евфилете, п...олизецо").

поставено в именителен падеж и съпроводено с глагол със значение „направи“[21], докато тук имаме сравнително дълъг текст.

По-особен вид са изписваните върху тухли и керемиди пожелания и молитви от типа „Господи, помагай на еди-кого си“ (SGLI 98, Nr. 146, Taf. 52, Abb. 145), за които само в редки случаи можем да бъдем сигурни, че се отнасят до майстора/собственика на тухларната, например в надпис върху тухла от Кюстендил, където четем „+vivat qui te fecit in Deo+“ („Нека този, който те е направил, живее в Бога!“, Иванов 1906, 387, № 20; SGLI 27, Nr. 38, Taf. 14, Abb. 35)[22].

Споменаването на „село Ро---“ би могло да ни насочи към интерпретация на надписа като бележка, свързана с производството или с конкретна поръчка, от типа на известните от Сердика и околността ѝ курсивни надписи с текст на гръцки: „На 22 юни/ 26 юли/ 18 юни/ 10 юли/ .. юли / 7 септември – 302 тухли“ (Бешевлиев 1952, 31-32, № 47-52, обр. XX.1-4, XXI.1-2), „Плочи – 120“ (Бешевлиев 1952, 32, № 53, обр. XXI.3), и на латински: „На Максим – 300 (тухли)“ (Добруски 1900, 129-130, № XII.2, фиг. 60)[23].

Тези надписи обаче са кратки и съвсем небрежно и набързо изписани, със съкращения, неравни редове и разкривени, мъчно четими свързани букви, явно предназначени само за тухларите, които са ги писали. Напротив, надписът върху разглежданата тук керемида е подробен и изключително старателно изписан, с ясни и отделени една от друга букви, което не би било направено, ако той е бил просто обозначение за поръчка и предназначен за прочит само от работещите в тухларната. В запазената част липсва и уточнение за броя на керемидите, макар че то би могло да стои отделно в загубената част; все пак, както посочихме по-горе, разположението на думата κεραμίδια с празно място след нея създава впечатление за завършек на фразата на това място; това впечатление се подсилва от поместената под края на думата рисунка.

Като по-пространен запис за поръчка бихме могли да цитираме един надпис от първата половина на IV в. върху устие на долиум, който е интерпретиран като „За Христ, син на Пайб, (изработи?) два керноса за носене на глава и две(?) делви с капак. Р. А.“[24], където последните букви са тълкувани като инициали на грънчаря (Герасимова, 1981, I, 209-211, обр. 8, 1-2). Четенето на този надпис обаче е твърде съмнително, доколкото буквите не отговарят съвсем точно на приведените снимки и рисунка, а в текста са предположени редица грешки и редки или незасвиде-

[21] Както в надписа на Зосим или в цитираните по-горе глинени фигурки от Орландовци (Ἀπολινάρις ἐποίει, „Аполинарий изработваше“, Данов 1937, 306-307, обр. 235-236; Геров 1969, 138) и Бутово (figulus f(aciendum) c(uravit) Acinianus, „направи грънчарят Ациниан“, Владкова 1995, 82, № 10; AE 2002, 1260 c).

[22] Вероятно с християнско съдържание – заради споменаването на „мъченици“ (и евентуално местоимение за второ лице, свързано с обращение към Господ или светец) – е и частично запазеният надпис върху тухла от Кюстендил (отличаващ се подобно на разглежданата тук керемида със старателното си изписване), публикуван само като образ от Й. Иванов: [- - -] σου τὸν | [- - -]οντες | [- - -]TACH | [- - -]CENNE | [- - - μ]αρτυ|[ρ-? - -].εδω|[κ-? - -] εν; (Иванов 1920, 94, обр. 69; срв. и обр. 71, друг, малък фрагмент с няколко букви в курсив).

[23] Производството през летните месеци е свързано с по-лесното изсъхване на тухлите, а броят 300 или 302 е свързан със закони за максимално допустимо дневно производство, срв. Геров 1969, 138.

[24] Върху този паметник ни обърна внимание Г. Кабакчиева.

телствани думи и имена.

Въз основа на тези данни и съображения може да се предположи, че едва ли текстът просто удостоверява производството на определен брой керемиди от майстора с тракийско име при (или за?) селището „Ро---“[25]. По-скоро той представлява своеобразна реклама за дейността му, поради което е указано не само името му, но изрично са споменати и професията му, и това, че изработва керемиди, при това окачествени по някакъв начин (например с прилагателно със значение „всякакви“, παντοδαπά, или „хубави“, καλά); съобщено е и името на селото, край което се намира тухларната, което предполага, че то е различно от мястото, където са били използвани керемидите. Ако „село Ро---“ е селото на тухларя, това би обяснило по-добре и защо третият ред на надписа е изписан с по-големи букви.

Запазената част от рисунката представя правоъгълник с леко конкавна тясна страна[26], вдясно от който започва очертание, запълнено с врязани чертички; отгоре има дъговидна линия. Като имаме предвид смисъла на текста, възможно е рисунката да илюстрира производството на керемиди или да отбелязва схематично разположението на тухларната.

Макар и частично запазен, коментираният надпис свидетелства за продукцията на частна работилница, чието производство е задоволявало нужните на населението в района. Той е ценен и важен и като един от оскъдните късноантични писмени паметници от този район. Изписан е красиво и грамотно, на официалния за провинциите Тракия и Родопа гръцки език, от достатъчно образован и свикнал да пише представител на местното тракийско население.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов, Балабанян 1972: Д. Аладжов, Д. Балабанян. Разкопки в с. Любеново през 1968 г. – Родопски сборник, III. София, 1972, 105-139.

Александров 2002: Ст. Александров. Селище от късната бронзова епоха край с. Копривлен. – Копривлен, I. София, 2002, 61-82.

Бешевлиев 1952: В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952.

Бешевлиев 1965: В. Бешевлиев. Проучвания върху личните имена у траките. София, 1965.

Бьотгер 1978: Б. Бьотгер. Домашна керамика от IV-VI в. от кастела Ятрус (Долна Мизия). – Археология, 2, 1978, 26-32.

Ваклинова, 1972: М. Ваклинова. Късноантичен некропол при с. Беден, Смолянски окръг. – Родопски сборник, III. София, 1972, 141-158.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София, 1959.

Владкова 1995: П. Владкова. Графити върху глинени изделия от античните керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, 10, 1995, 75-86.

Герасимова 1981: В. Герасимова. Епиграфски паметници от античността и ранновизантийската епоха. – В: Перник, том I. София, 1981, 204-217.

Геров 1969: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време.

[25]Предварителните данни от теренния оглед не опровергават възможността именно на сравнително равнинната част на билото, в близост до крепостта, да е имало късноантично селище.

[26]Последователността на врязване на отделните елементи показва, че рисунката е започната точно с този правоъгълник.

Част III. – Годишник на Софийския университет, факултет по западни филологии, 62, 2, 1969, 119-247.

ГИБИ II: Гръцки извори за българската история. Том II. София, 1958.

Гоцев, Божинова 2008: А. Гоцев, Е. Божинова. Керамика от ранножелязната епоха от светилището при Бабяк. – В: М. Тонкова, А. Гоцев. Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008, 73-94.

Данов 1937: Хр. Данов. Новооткрити старини. – Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 306-315.

Дечев 1936: Д. Дечев. Антични паметници. – Годишник на Народния музей, 6, 1936, 47-59.

Добруски 1894: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 11, 1894, 68-102.

Добруски 1900: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 16-17, 1900, 3-146.

Домарадски 1999: М. Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на Места (Разкопки и проучвания, 26). София, 1999.

Дремсизова-Нелчинова 1987: Цв. Дремсизова-Нелчинова. Археологически паметници в Благоевградски окръг. София, 1987.

Иванов 1906: Й. Иванов. Северна Македония. Исторически издирванья. София, 1906.

Иванов, 1920: Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. – Известия на Българското археологическо дружество, 7, 1920, 66-123.

Инкова, 2011: М. Инкова. Кръстовете от Якоруда. София, 2011.

Кабакчиева 1986: Г. Кабакчиева. Керамика от вилата при Ивайловград, II-IV в. (Разкопки и проучвания, 15). София, 1986.

Кабакчиева 2005: Г. Кабакчиева. Римска и сива излъскана керамика. – В: Й. Атанасова, Г. Кабакчиева, А. Йоцова, Г. Кузманов, К. Димитров. Кастра Мартис (Разкопки и проучвания, 33). София, 2005, 81-127.

Кацаров 1912: Г. Кацаров. Антични паметници из България. – Известия на Българското археологическо дружество, 2, 1911 [1912], 175-190.

Кацарова, Хаджиангелов 2002: В. Кацарова, В. Хаджиангелов. Късноантичен и средновековен некропол край с. Копривлен. – В: Копривлен, том I. София, 2002, 215-243.

Комитова 2009: Цв. Комитова. Археологическо проучване в Никополис ад Нестум. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 367-369.

Кузманов 1985: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.) (Разкопки и проучвания, 13). София, 1985.

Любенова 1981: В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. – В: Перник, том I. София, 1981, 107-203.

Милчев, Петков 1961: Археологически разкопки и проучвания в чашата на язовир „Искър". – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, 55, 1962, 191-269.

Найденова 1985: В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг (Разкопки и проучвания, 14). София, 1985.

Христов 2007: М. Христов. Битовата керамика. – В: Археологическо проучване на Хемските порти (Разкопки и проучвания, 37). София, 2007, 89-110.

Шаранков 2010: Н. Шаранков. Нови тракийски имена. – Studia classica Serdicensia, 1, 2010, 193-205.

AE: L'année épigraphique. Paris.

Barbaro 1493: Hermolai Barbari Castigationes Plinianae. Romae, 1493.

Beševliev 1970: V. Beševliev. Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis". Amsterdam, 1970.

Beševliev 1990: V. Beševliev. Miszellen. – In: Studia in honorem Boris Gerov. Sofia, 1990, 17-29.

Dana 2006: D. Dana. The historical names of the Dacians and their memory: new documents and a preliminary outlook. – Studia Universitatis "Babeș-Bolyai", Historia, 51, 1, 2006, 99-125.

Dana 2007: D. Dana. Orolès ou Rholès ? (Justin XXXII 3, 16). – Dacia, N.S. 51, 2007, 233-239.

Detschew 1957: D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957.

Gardthausen 1913: V. Gardthausen. Griechische Palaeographie, II. Die Schrift, Unterschriften und Chronologie im Altertum und im byzantinischen Mittelalter. Leipzig, 1913.

IGBulg: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, I-V. Serdicae, 1956-1997.

IGLR: E. Popescu. Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România. Bucureşti, 1976.

Kazarow 1938: G. Kazarow. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien (Dissertationes Pannonicae, II, 14). Text- und Tafelband. Budapest, 1938.

Lang 1976: M. Lang. Graffiti and dipinti (The Athenian agora, 21). Princeton, 1976.

LGPN IV: P. M. Fraser, E. Matthews. Lexicon of Greek personal names, IV. Macedonia, Thrace, Northern regions of the Black Sea. Oxford, 2005.

Perdrizet 1911: P. Perdrizet. Géta, roi des Édones. – Bulletin de correspondence héllenique, 35, 1911, 108-119.

SEG: Supplementum epigraphicum Graecum. Leiden.

SGLI: V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien (Berliner byzantinistische Arbeiten, 30). Berlin, 1964.

Sharankov, Dimitrova 2003: N. Sharankov, N. Dimitrova. A new Greek word in a mason's graffito from Thrace. – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 143, 2003, 201-204.

Soustal 1991: P. Soustal. Thrakien: Thrake, Rodope und Haimimontos (Tabula imperii Byzantini, Bd. 6). Wien, 1991.

Thompson 1912: E. M. Thompson. An introduction to Greek and Latin palaeography. Oxford, 1912.

Vlahov 1963: K. Vlahov. Nachträge und Berichtigungen zu den thrakischen Sprachresten und Rückwörterbuch. – Годишник на Софийския университет, филологически факултет, 57, 2, 1963, 219-372.

Καφταντζῆς 1976: Γ. Καφταντζῆς. Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν καὶ τῆς περιφέρειας της, 1. Μῦθοι, ἐπιγραφές, νομίσματα. Ἀθῆναι, 1967.

A roof tile with Greek inscription from the Gradishtenska Kalya locality, at the village of Cherna Mesta, Yakoruda

Nikolay Sharankov, Mariela Inkova

(Summary)

In 2009 four fragments of a roof tile with an inscription from the Gradishtenska Kalya locality entered the depot of National Museum of History in Sofia. The locality is situated on the last eastern spurs of Rila, 4-5 km northwest of the village of Cherna Mesta near Yakoruda. During a field survey of the mentioned area in the 1970s, P. Maslarova, who was at that time head of the museum collection in Yakoruda, identified remains of a fortification with an adjoining settlement. In 2009 on the flat terrain of the ridge there were treasure-hunters' trenches, revealing parts of the walls made of quarry stones bounded with mud, building ceramics, and on the edge of the slopes – remains of a fortification wall of quarry stones and mortar. Chronologically, the fragmented pottery gathered ranges from the Late Bronze to the Early Iron Age (fig. I, 7-8, II, 7-8) and to the 4th – 6th century AD (fig. I, 1-6, II, 1-6).

The preserved part of a tegula has dimensions of 35,00 x 26,00 x 3,00 cm. It is made of clay with quartz inclusions and reddish colour. A Greek inscription in italics arranged in three rows has been incised on the upper surface of the tegula and a part of a drawing survived in the middle of it.

The preserved part of the drawing represents a rectangle with concave narrow sides. Keeping in mind the meaning of the text, most probably the master has depicted imbricis. Therefore, the drawing may be interpreted as an illustration of the production of roof tiles.

Колективна монетна находка от VI век от територията на град Варна

Стоян Михайлов

В колекцията на Регионален исторически музей (РИМ) – Варна се съхранява колективна находка с бронзови монети от VI век. Находката е предадена в музея преди 1998 г. с информацията, че е открита при строителни работи във Варна в района между спирка „Почивка“ и местността Горчивата чешма.

Находката се състои от 59 монети, от които 49 са от най-големия ранно-византийски бронзов номинал – фолис (40 нумии) и 10 броя от номинал – половин фолис (20 нумии) (Таблица 1). Наличието само на двата големи бронзови номинала, е типично за монетната циркулация през VI–VII век, когато над 90% от известните монетите са от тези два номинала (Morrisson, Ivanišević 2006, 49). Съотношението между фолисите и полуфолисите 83% : 17% също е типично за територията на Балканския полуостров (Morrisson, Ivanišević 2006, 48 fig. 3c).

Таблица 1. *Разпределение на монетите по монетарници, номинали и периоди*

	CON	NIK	KYZ	TES	ANT	KAR	
498-512		1K					**1K**
512-518	5M						**5M**
518-527	5M		1M 2K				**6M 2K**
527-538	6M	1M			1K		**7M 1K**
538-542	4M 1K		2M			1M 1K	**7M 2K**
542-550	5M 2K	2M	3M 1K		2M		**12M 3K**
550-565	5M	1M			2M		**8M**
565-569	2M	2M		1K			**5M 1K**
	32M 3K	**6M 1K**	**6M 3K**	**1K**	**4M 1K**	**1M 1K**	

При хронологическото разпределение на монетите се използва обичайната периодизация за ранновизантийското монетосечене през VI век, която е съобразена както с отделните императорски управления така и с извършваните парични реформи, засягащи предимно тегловия стандарт и паричната стойност на бронзовите монети (Таблица 1). Най-ранен в колективната находка е екземпляр от 20 нумии, отсечен в монетното ателие в Никомедия в периода 507-512 г. (кат. №6). Друг екземпляр от този тип не ми е познат от територията на провинция Втора Мизия, а от същата монетарница е публикуван само още един (Жекова 2006, 66 №16). От периода 512-518 г., през който теглото на бронзовите номинали се удвоява, в находката присъстват пет фолиса, всичките отсечени в монетарницата на Константинопол. Следващата група монети включва шест фолиса и два полуфолиса от управлението на император Юстин I (518-527). Сред тях като нетипични за монетната циркулация на Втора Мизия са трите екземпляра, произведени в ателието на Кизик (кат. №11-13).

Дългото управление на Юстиниан I (527-565) от гледна точка на проведените реформи на бронзовото монетосечене се разделя на четири периода. През първия (527-538) се използва без промяна тегловия стандарт и външния дизайн на бронзовите монети, въведен през 512 г. В находката от Варна от разглеждания период присъстват седем фолиса и един полуфолис, отсечен в Теуполис (Антиохия), като всички монети са от емисии, познати от територията на Втора Мизия. От периода 538-542 г., през който се секат най-големите по тегло и размер византийски бронзови фолиси в находката има седем фолиса и две монети от номинал 20 нумии. Сред тях са фолис и полуфолис, отсечени в монетарницата на Картаген през 539-540 г., които се срещат рядко на Балканския полуостров и Мала Азия (Morrisson, Ivanišević 2006, 53). Третият етап (542-550), в който тегловият стандарт на бронзовите монети е намален на междинно ниво между предходния и този от периода 512-538 г. е представен в разглежданата находка с най-голяма група екземпляри, съставена от 12 фолиса и три полуфолиса. От последната част (550-565) от управлението на Юстиниан I, в който тегловия стандарт е отново редуциран на нивото от периода 512-538 г., в находката присъстват 8 фолиса.

Най-късните монети в находката са четири фолиса и един екземпляр от 20 нумии, отсечени при управлението на Юстин II (565-578). Три от фолисите са отсечени през четвъртата регнална година (568-569) на императора. На монетата от 20 нумии, отсечена в Тесалоника не се вижда годината на управление, но представения тип (бюст на владетеля насреща) се сече в периода 565-571 г.

Представени са екземпляри, отсечени в монетарниците на: Константинопол (59%), Кизик (15%), Никомедия (12%), Антиохия (Теуполис) (9%), Картаген (3%) и Тесалоника (2%). Картината на разпределението по ателиета е характерна за монетната циркулация в диоцеза Тракия (Morrisson, Ivanišević 2006, 60 fig. 10b). Особеност на находката е и лекото предимство в броя на монетите, отсечени в Кизик спрямо тези от Никомедия, защото като цяло съотношението на монетите в паричното обращение е 2:1 в полза на екземплярите, произведени във втората от споменатите монетарници (Morrisson, Ivanišević 2006, 54 note 29).

При сравнението на средните тегла на фолисите от находката от местността Горчивата чешма с данните за средните тегла на фолисите от друго обобщаващо изследване за византийското монетосечене (Morrisson, Ivanišević 2006, 51 tab. 2) се вижда, че в представената находка екземплярите, отсечени в периодите 512-538 г. и 550-578 г. са с между 3,5% и 10,6 процента по-тежки от средните обобщени стойности (Таблица 2). Същевременно за периода 538-550 г., когато са сечени монети по двата най-високи теглови стандарта, екземплярите от находката от Варна са съвсем малко по-леки. Като не изключваме възможността тези стойности да са чисто случайни, могат да се предложат и две други обяснения. Ако предположим, че находката е събирана целенасочено може да се допусне, че екземплярите от полеките теглови стандарти, по които са отсичани монети в периодите 512-538 г. и 550-578 г. са нарочно подбирани да бъдат с по-високо собствено тегло, докато към екземплярите от по-тежките теглови стандарти е липсвал такъв специфичен подбор, защото те така или иначе са били по-тежки спрямо останалите емисии ранновизантийски фолиси. Второто възможно обяснение според мен е, че находката от Варна е отпаднала от парично обращение ок. 570 г., а голяма част от находките, използвани за данните на С. Морисон и В. Иванишевич са излезли от монетна

циркулация в периода 578-602 г. Съответно екземплярите в тях са били по-дълго време в обращение и вероятно някои от тях са били по-износени.

Таблица 2. *Средно тегло на фолисите*

	Варна – Горчивата чешма		(Morrisson, Ivanišević 2006, 51 tab. 2)		Големаново кале I (Jurukova 1992, 295-299)
512-518	17,39	*+ 3,5 %*	16,80	*- 1,7 %*	16,52
518-527	16,69	*+ 6,0 %*	15,73	*+ 3,8 %*	16,33
527-538	16,77	*+ 3,9 %*	16,14	*+ 7,2 %*	17,30
538-542	21,75	*- 1,5 %*	22,09	*- 2,0 %*	21,66
542-550	19,36	*- 0,7 %*	19,50	*- 4,5 %*	18,62
550-565	17,60	*+ 7,5 %*	16,37	*+ 3,8 %*	16,99
565-578	14,67	*+ 10,6 %*	13,26	*+ 3,1 %*	13,68

Паричната стойност на находката е 54 фолиса (49 х 40 нумии + 10 х 20 нумии = 2160 нумии), а приравнено в злато стойността е 0,19 солида (ок. 4,5 кератиона) при разменен курс 288 фолиса за един солид, използван в периода 550-565 г. или 0,11 солида (ок. 3 кератиона) при разменен курс 480 фолиса за един солид при управлението на император Юстин II (565-578) (Morrisson, Ivanišević 2006, 51 tab. 2). Посочената сума може да се заработи от неквалифициран работник за по-малко от една седмица, като се има предвид, че дневното заплащане за подобен труд е ок. 1 кератион (Ostrogorsky 1932, 297-298; Patlagean 1977, 361, 388-389, tab. 24) или в границите на 7-12 фолиса (Михайлов 2010, 685). Като се вземат предвид цените на хранителните продукти през VI-VII век (Ostrogorsky 1932, 299, 320-325; Morrisson, Cheynet 2002, 829-840) с тази сума ако не ползва други ресурси, един човек би се изхранил за около един месец, а при аскетичен начин на живот (Morrisson 1989, 259) за около два месеца.

Липсата на данни за археологическия контекст на находката от местността Горчивата чешма затруднява изказването на предположения за причините довели до попадането на тези монети в земята. Въз основа на състава на находката може да се предположи, че тя е отпаднала от парично обращение в края на 60-те или началото на 70-те години на VI век. В известните днес исторически извори липсва информация за варварски нападения в района на Одесос в посочения хронологически период (Велков 1959, 50). Все пак не е изключено, находката да е загубена именно при някой локален конфликт състоял се в този географски район, без да е споменат в ранновизантийските исторически съчинения. По-вероятно обаче е, както повечето находки със сравнително малка парична стойност, находката от местността Горчивата чешма във Варна да е изгубена случайно от своя собственик.

Обр. №№ 1-59. *Колективна находка от бронзови монети от VI век, открита при строителни работи във Варна в района между спирка „Почивка“ и местността Горчивата чешма.*

11

16

12

17

13

18

14

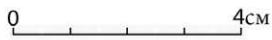
19

15

29

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

36

32

37

33

38

34

39

35

40

0 4см

41

46

42

47

43

48

44

49

45

50

0 4см

51

55

52

56

53

57

54

58

59

0 4см

КАТАЛОГ:

Анастасий I (491-518)
Константинопол
фолис (40 нумии)
1. оф. А, 512-517 г. (MIB 1, 27), 17,84 г, 33мм (инв. № IV-3247) (обр. 1)
2. оф. Г, 512-517 г. (MIB 1, 27), 16,67 г, 31,5-32,5 мм (инв. № IV-3248) (обр. 2)
3. оф. Е, 512-517 г. (MIB 1, 27), 18,02 г, 32,5-33,5 мм (инв. № IV-3249) (обр. 3)
4. оф. Е, 517-518 г. (MIB 1, 28b), 17,23 г, 35,5 мм (инв. № IV-3250) (обр. 4)
5. оф. Е, 517-518 г. (MIB 1, 28b), 17,18 г, 33,5-32,5 мм (инв. № IV-3251) (обр. 5)

Никомедия
половин фолис (20 нумии)
6. 507-512 г. (MIB 1, 48), 4,26 г, 20,5-21,5 мм (инв. № IV-3252) (обр. 6)

Юстин I (518-527)
Константинопол
фолис (40 нумии)
7. оф. В, 518-522 г. (MIB 1, 11), 15,27 г, 30,5-32 мм (инв. № IV-3253) (обр. 7)
8. оф. Δ, 522-527 г. (MIB 1, 12), 17,78 г, 28,5-30 мм (инв. № IV-3254) (обр. 8)
9. оф. Δ, 522-527 г. (MIB 1, 12), 16,49 г, 29,5-30 мм (инв. № IV-3255) (обр. 9)
10. оф. ?, 522-527 г. (MIB 1, 12), 16,10 г, 31-29,5 мм (инв. № IV-3256) (обр. 10)

Кизик
фолис (40 нумии)
11. 525-527 г. (MIB 1, 53), 17,70 г, 28-29,5 мм (инв. № IV-3257) (обр. 11)

половин фолис (20 нумии)
12. оф. А, 522-527 г. (MIB 1, 57), 8,47 г, 23,5 мм (инв. № IV-3258) (обр. 12)
13. оф. А, 522-527 г. (MIB 1, 57), 7,76 г, 22-23 мм (инв. № IV-3259) (обр. 13)

Юстин I с Юстиниан I (527 г)
Константинопол
фолис (40 нумии)
14. оф. В, 527 г. (MIB 1, 4), 16,78 г, 30-31 мм (инв. № IV-3260) (обр. 14)

Юстиниан I (527-565)
Константинопол
фолис (40 нумии)
15. оф. Е, 527-532 г. (MIB 1, 87), 14,88 г., 28-30 мм (инв. № IV-3261) (обр. 15)
16. оф. А, 532-537 г. (MIB 1, 84), 16,74 г, 30-32 мм (инв. № IV-3262) (обр. 16)
17. оф. В, 532-537 г. (MIB 1, 84), 17,46 г, 29-29,5 мм (инв. № IV-3263) (обр. 17)
18. оф. Г, 532-537 г. (MIB 1, 84), 20,70 г, 28-30,5 мм (инв. № IV-3264) (обр. 18)
19. оф. Г, 532-537 г. (MIB 1, 84), 17,23 г, 30-30,5 мм (инв. № IV-3265) (обр. 19)
20. оф. Г, 532-537 г. (MIB 1, 84), 15,00 г, 25,5-28 мм (инв. № IV-3266) (обр. 20)
21. оф. А; 541/2 г. (X-Ч) (MIB 1, 95a), 21,70 г, 37 мм (инв. № IV-3267) (обр. 21)

22. оф. А, 541/2 г. (Х-Ч) (MIB 1, 95a), 20,25 г, 38-36,5 мм (инв. № IV-3268) (обр. 22)
23. оф. Δ; 541/2 г. (Х-Ч) (MIB 1, 95a), 21,83 г, 38,5-38 мм (инв. № IV-3269) (обр. 23)
24. оф. Е, 541/2 г. (Х-Ч) (MIB 1, 95a), 23,18 г, 38-39,5 мм (инв. № IV-3270) (обр. 24)
25. оф. Δ, 543/4 г. (Х-Ч-II) (MIB 1, 95a), 20,52 г. 32 мм (инв. № IV-3271) (обр. 25)
26. оф. В, 544/5 г. (Х-Ч-III) (MIB 1, 95a), 20,05 г, 33,5-33 мм (инв. № IV-3272) (обр. 26)
27. оф. Г, 546/7 г. (Х-Х) (MIB 1, 95a), 19,22 г, 33-31,5 мм (инв. № IV-3273) (обр. 27)
28. оф. Г, 547/8 г. (Х-Х-I) (MIB 1, 95a), 19,05 г, 33,5-34,5 мм (инв. № IV-3274) (обр. 28)
29. оф. Е, 547/8 г. (Х-Х-I) (MIB 1, 95a), 19,43 г, 33-33,5 мм (инв. № IV-3275) (обр. 29)
30. оф. Г, 552/3 г. (Х-Х-G) (MIB 1, 95a), 16,90 г, 32,5-31,5 мм (инв. № IV-3276) (обр. 30)
31. оф. Δ, 554/5 г. (Х-Х-G-II) (MIB 1, 95a), 14,39 г, 30-29,5 мм (инв. № IV-3277) (обр. 31)
32. оф. А, 555/6 г. (Х-Х-IGI-I) (MIB 1, 95a), 17,43 г, 31-31,5 мм (инв. № IV-3278) (обр. 32)
33. оф. В, 555/6 г. (Х-Х-GI-II) (MIB 1, 95a), 15,56 г, 32-31 мм (инв. № IV-3279) (обр. 33)
34. оф. В, 561/2 г. (Х-ХХ-Ч) (MIB 1, 95a), 19,01 г, 32,5 мм (инв. № IV-3280) (обр. 34)

половин фолис (20 нумии)
35. оф. Δ, 541/2 г. (ХЧ) (MIB 1, 96), 11,05 г, 28,5-29,5 мм (инв. № IV-3281) (обр. 35)
36. оф. А, 543/4 г. (Х-Ч-II) (MIB 1, 96), 10,50 г, 26,5-25,5 мм (инв. № IV-3282) (обр. 36)
37. оф. Е, 544/5 г. (Х-Ч-III) (MIB 1, 96), 10,35 г, 26-26,5 мм (инв. № IV-3283) (обр. 37)

Никомедия
фолис (40 нумии)
38. оф. А, 527-537 г. (MIB 1, 104), 15,37 г, 28 мм (инв. № IV-3284) (обр. 38)
39. оф. В, 555/6 г. (Х-Х-Ч-II-II) (MIB 1, 113a), 17,74 г, 32-30,5 мм (инв. № IV-3287) (обр. 39)
40. оф. А, 543/4 г. (Х-Ч-II) (MIB 1, 113b), 19,72 г, 36,5-36 мм (инв. № IV-3285) (обр. 40)
41. оф. В, 544/5 г. (Х-Ч-II-I) (MIB 1, 113b), 19,22 г 36,5 мм (инв. № IV-3286) (обр. 41)

Кизик
фолис (40 нумии)
42. оф. А, 538/9 г. (XII) (MIB 1, 120a), 22,68 г, 45-43,5 мм (инв. № IV-3288) (обр. 42)
43. оф. В, 540/1 г. (Х-II-II) (MIB 1, 120a), 22,48 г, 39-39,5 мм (инв. № IV-3289) (обр. 43)
44. оф. В, 545/6 г. (Х-ЧI-II-I) (MIB 1, 120a), 19,79 , 34,5 мм (инв. № IV-3290) (обр. 44)
45. оф. А, 548/9 г. (Х-Х-II) (MIB 1, 120a), 19,24 г, 35,5-36 мм (инв. № IV-3291) (обр. 45)
46. оф. В, 546/7 г. (Х-Х) (MIB 1, 120g), 18,38 г, 34-35 мм (инв. № IV-3292) (обр. 46)

половин фолис (20 нумии)
47. 548/9 г. (ХХ-II) (MIB 1, 121a), 8,29 , 28,5 мм (инв. № IV-3293) (обр. 47)

Теуполис (Антиохия)
фолис (40 нумии)
48. оф. А, 546/7 г. (Х-Х) (MIB 1, 145a), 19,46 г, 36-34,5 мм (инв. № IV-3294) (обр. 48)
49. оф. Г, 547/8 г. (Х-Х-I) (MIB 1, 145a), 18,22 г, 32-33 мм (инв. № IV-3295) (обр. 49)
50. оф. А, 551/2 г. (Х-Х-Ч) (MIB 1, 146), 20,05 г, 33-34,5 мм (инв. № IV-3296) (обр. 50)
51. оф. Г, 551/2 г. (Х-Х-Ч) (MIB 1, 146), 19,69 г, 34,5-35,5 мм (инв. № IV-3297) (обр. 51)

половин фолис (20 нумии)
52. оф. Δ, 537-538 г. (MIB 1, 136), 6,72 г, 26,5-23,5 мм (инв. № IV-3298) (обр. 52)

Картаген
фолис (40 нумии)
53. оф. SO, 539/40 г. (XIII) (MIB 1, 194), 20,13 г, 37-39 мм (инв. № IV-3299) (обр. 53)

половин фолис (20 нумии)
54. оф. S, 539/40 г. (X-III) (MIB 1, 197), 11,87 г, 32-29 мм (инв. № IV-3300) (обр. 54)

Юстин II (565-578)
Константинопол
фолис (40 нумии)
55. оф. B, 565/6 г. (I) (MIB 2, 43a), 14,87 г, 28,5 мм (инв. № IV-3301) (обр. 55)
56. оф. B, 568/9 г. (II-II) (MIB 2, 43a), 14,73 г, 29,5 мм (инв. № IV-3302) (обр. 56)

Никомедия
фолис (40 нумии)
57. оф. A, 568/9 г. (II-II) (MIB 2, 46a), 14,91 г, 29 мм (инв. № IV-3303) (обр. 57)
58. оф. B, 568/9 г. (II-II) (MIB 2, 46a), 14,16 г, 32-29 мм (инв. № IV-3304) (обр. 58)

Тесалоника
половин фолис (20 нумии)
59. 565-569 г. (MIB 2, 68a), 5,94 г, 21,5-21 мм (инв. № IV-3305) (обр. 59)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през Късната античност. София, 1959.

Жекова 2006: Ж. Жекова. Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. София, 2006.

Михайлов 2010: С. Михайлов. Колективните монетни находки от VI-VII век като извор за заплащането на труда през Ранновизантийската епоха. - В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология, том 1. Велико Търново, 2010, 683-692.

Grierson 1982: Ph. Grierson. Byzantine Coins. London, 1982.

Jurukova 1992: J. Jurukova. Trouvailles monétaires de Sadovetz. In: S. Uenze (ed). Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien): Ergebnisse der deutsch–bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937. München, 1992, 279-328.

MIB 1: W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. 1, Wien, 1973.

MIB 2: W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. 2, Wien, 1975.

Morrisson 1989: C. Morrisson. Monnaie et prix á Byzance du Ve au VIIe siècle. – C. Abadie-Reynal, V. Kavor, J. Lefort, C. Morrisson (eds). Hommes et richesses dans l'Empire Byzantine. Réalités Byzantines, 1, Paris, 1989, 239-260.

Morrisson, Cheynet 2002: C. Morrisson, J-C. Cheynet. Prices and Wages in the Byzantine World. In: The Economic History of Byzantium, vol. 2, 2002, 815-878.

Morrisson, Ivanišević 2006: C. Morrisson, V. Ivanišević. Les emissions des VIe-VIIe ciècles et leur circulation dans les Balkans. In: Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713), Paris, 41-73.

Ostrogorsky 1932: G. Ostrogorsky. Löhne und Preise in Byzanz. – Byzantinische Zeitschrift, 32, 1932, 292-333.

Patlagean 1977: E. Patlagean. Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e-7e siècles. Paris – La Haye, 1977.

A sixth century coin hoard on the territory of Varna town

Stoyan Mihaylov

(Summary)

The hoard represents a chance find discovered in the Gorchivata cheshma locality, in the northeastern area of the modern city of Varna. It is kept at the Regional Historical Museum of Varna. The hoard comprises 59 bronze coins (49 folles and 10 half-folles), minted during the reign of Anastasius I, Justin I, Justinian I and Justin II. Among the most interesting examples are one follis and one half-follis minted in Carthage in 539-540 as they appear rarely on the Balkan Peninsula. The monetary value of the find equals 54 bronze folles or around 3 kerations at an exchange rate of 480 folles for one solidus at the time of Emperor Justin II (565-578). This is not a large amount and may be used for subsistence for no more than two months. Based on the coins of the hoard it may be suggested that in the late 560s or the early 570s they were no longer used in money circulation. During this chronological frame there is no evidence of barbarian raids or other disruptions in the region of the Early Byzantine Odessos. Probably the hoard was accidentally lost by its owner.

Токи с прорезни плочки и зоо/антропоморфни изображения от сбирката „Ватеви“

Станислав Станилов

Обект на настоящия коментар са една цяла тока и дванадесет плочки за токи от частната сбирка „Ватеви“, събирани без полеви контекст. [1] Тези паметници се откриват на територията на Югоизточна и Източна Европа и в Близкия Изток, т.е. на територията, която е влизала в състава на Византийската империя или пък на нея са се разполагали държави, изпитващи непосредственото влияние на византийската култура. Освен това, известните екземпляри са твърде многобройни, повечето също добити извън полеви контекст, като до сега няма успешен опит за пълен сбор на всичко открито. Във връзка с намерената in situ тока от средновековен гроб в Унгария Петер Ланго и Атила Тюрк са направили опит да обобщят известния им материял и го представят с таблици и карти, без да анализират образографията. (Langó & Tűrk 2004, 365-457). Авторите предлагат таблица, където токите са класифицирани според сюжета на изображенията върху плочката, като са включили, според мен излишно, и ажурните токи с прорези. Събраните токи от Унгария са 8, а всички от цялата културна зона - 96, при което за изследователите остават неизвестни публикации от България, бившия Съветски съюз, както и повечето екземпляри от колекцията на Римско-Германския Централен музей в Майнц. Въпросната колекция явно не е била известна в цялост на унгарските колеги, макар тяхната публикация да е излязла две години след монографичното изследване на колекцията от Метхилд Шулце-Дьорлам (Schulze-Dörrlamm 2002, 204-262). Паметниците в нея са 174, всички без полеви контекст, добити на територията на Мала Азия, класифицирани според образографията на 12 сцени, в които присъстват 34 мотива, различаващи се помежду си понякога само в детайли.

Паметниците от България са подлагани на коментар с различен подход, както във форма́та на научни съобщения за въвеждане в научен оборот, така и като анализи с обобщения и теоритични изводи. На места в тези коментари има твърде много повторения, но и преекспониране на възможните изводи. Оценени най-общо, тези изследвания интепретират вярно паметниците, главно по отношение на хронологията (Мавродинов 1959, 232, обр. 277; Станчев 1955, 4-5; Станчев 1960, 23-65; Манова 1963 75-83; Михайлов 1963, 5-9; Джингов, 1968, 227-278; Инкова 1974, 102-109; Дончева-Петкова 1980, 38-52; Дончева-Петкова 1980, 38-52; Дончева-Петкова 1981; Аладжов 1981, 22-27; Аладжов 1993, 287-306; Момчилов 1991, 27-49; Момчилов 1995, 3, 34-36; Дончева-Петкова 1996; Плетньов 1997, 71-88; Плетньов 2005, 124-130; Балболова-Иванова 2005, 91-100; Дончева 2005, 213-216; Дончева 2007, 213-223; Дончева 2010, 241-249; Donceva, Bunzelov 2014, 235-242; Бонев 2014, 389-394; Дончева 2015, 395-400; Илиев, 2015, 227-228.).

[1] Колекцията е регистрирана, според изискванията на Закона за паметниците на културата, в Регионален исторически музей –Пловдив.

Обр. 1. *Плочки от токи с изображения на лъвове от сбирка „Вателви“ (снимки Кр. Георгиев).*

Опит да бъдат събрани всички паметници от България е направен от Стела Дончева и Ивайло Бунзелов, които по повод публикуването на неизвестни, не само по произход, но и по местонаходище паметници, подобно на унгарските колеги, предлагат обща за България таблица за местонаходищата, броя и типа на находките (Doncheva, Bunzelov 2014, 325-342.). Според нея те са 63, а текстът предполага, че са близо 70. Класификацията е направена по образографията на украсата, състояща се от 6 сюжета, наредени по авторите: лъв, грифон, „терзание“, крилат кон, птици, обърнати към съд, сенмурв. Този единствено възможен метод е прилаган и от други български автори, макар и не за всички известни до тогава токи. В работата липсва каталог, както и класификация според мотивите, направена за паметници-

Обр. 2. *Тока и плочки от токи с изображения на грифони, сцена „терзание“ и Херакъл (?) в сбирка „Ватеви“ (снимки Кр. Георгиев).*

те във фонда на Римско-Германския Централен музей от Метхилд Шулце-Дьорлам (впрочем, у българските автори е цитиран само първият том на изданието, докато въпросните токи са коментирани във втория том). В настоящата работа се опитвам да добавя към класификацията на българските паметници споменатите от колекцията „Ватеви“, като разширя рамките на анализа по отношение на технологията и стилистиката.

Шест плочки имат изображения на лъвове (**обр. 1**). Те са работени по една и съща технология – ляти и подложени на студена обработка, изразена в цизелиране и гравиране на изображението. Остава неясно дали изображенията върху едни от тях са изразени още при леенето, а след това допълнително са обработвани с резец. Първите три (**обр. 1,*1-3***) са плоски и имат почти характер на графити, те вероятно са изработени само с цизелиране, при което дебелите линии на третата позволяват да се предположи, че резецът е отнемал метал, т.е. прилагано е и гравиране. Изображенията върху четвъртата и петата плочки (**обр. 1,*4,5***) са изразени в заоблен нисък релеф, което може да е постигнато при отливката, допълнително обработена с резец и цизелирани с плоско острие. Изображението върху последната от плочките (**обр. 1,*6***) е изразено в плосък релеф върху вдлъбнат фон – несъмнено гравирано с отнемане на фона, известно като техника „champlevé". Всички плочки имат една и съща образография – лъв обърнат на ляво, при което главата и гърдите с предните крака са във фас, а задната част на тялото е в профил. Особеното тук е, че предните крака са изравнени т.е. те не са в крачка, докато левият заден е прекрачил напред, а десният остава на място. Големите глави във фас са попречили да се вижда предната част на торсото, освен гърдите. Изключение прави последната от тези токи (**обр. 1,*6***), на която се вижда цялото тяло на лъва, понеже главата е несъразмерно малка. Опашките на всички лъвове са есовидно извити нагоре и назад, изключение правят две от изображенията (**обр. 1,*2,4***), заради силната геометризация на графиката, изправила до някъде контура. Двете плочки (**обр. 1,*4,5***), изработени в невисок заоблен релеф, носят много близки по образография и стил изображения, макар че не са еднакви. Приличат си по наклонената напред глава на животното, събраните, почти сляти крака, дебелата опашка с продълговата топка на края и третирането на отделните части с цизелирани коси чертици, наредени по схемата „рибя кост". Не може да се каже дали са дело на едно ателие, или са правени по един и същ образец. Иначе и другите изображения са третирани с коси чертици, но разположени в прави редове или понякога хаотично, което несъмнено представлява опит да бъде предадена козината. Краката на три от изображенията имат пръсти – на първите две пръстите са по два, а на третото по три. Те са дълги, почти до коленете и доста напомнят крака на чифтокопитно животно. Най-сетне впечатление правят главите на лъвовете, които са силно стилизирани, с квадратна форма и къси уши, понякога и без тях. Лицата им, предадени с бадемовидни очи и големи мустаци, приличат на котешки и донякъде по-скоро на човешки.

Други пет плочки (**обр. *2,7-11***) носят изображения на орлоглав грифон. На три от тях животното е предадено в пълен профил, но твърде различно. Първата (**обр. 2,*7***) е запазена заедно с опорната рама и шипа т.е. цялата тока. Изображението е предадено в нисък плосък релеф, но със заоблени ръбове. Най-вероятно основните обеми са оформени при леенето, а при студената обработка с резец са предадени очите, четирите пера на крилото заедно с дебелия напречен бордюр, есовидната палметизирана опашка, трите пръста на краката, като тънка линия контурира предния и заден хълбок. Въпреки патината се вижда известно старание да се предадат детайли, които е имал луксозният образец на това изображение. В подобна версия се вписва псевдоперленият ред, който рамкира релефното поле. Второто изображение (**обр. 2,*8***) се чете сравнително трудно заради дебелия слой патина, но се вижда ясно вдигнат преден крак и задни крака в ход. Добре се разли-

чават трипръстите лапи, четирите пера на крилото, пресечени от дебел бордюр, клюн и остри, завити напред уши. Тази тока е правоъгълна, а не трапецовидна, както повечето от групата. Третата плочка **(обр. 2,9)** е с отчупен прорез, а по неизвестни причини в средата на задния край е пробит сравнително широк отвор. Дали е служел за окачване или за нитоване, не може да се разбере. Изображението на грифона е съвсем плоско, предадено посредством цизелирани с плоско острие графитни линии. Фонът е леко вдлъбнат, може би отнет с резец, макар че може да се предположи, че образът на животното е очертан още при леенето. Фигурата е предадена съвсем примитивно – схематична, несъразмерна, тромава, тя изглежда приклекнала на предни лапи, докато задните са прави. Подобно на едни от изображенията на лъвове, тук краката, крилата и опашката са третирани с чертици „рибя кост“, а тялото с редове от точки. Такива точки има и дебелият бордюр на крилото, предадено в общ обем с хълбока. Два реда много къси чертици маркират гривата. Предните лапи имат три пръста, а краищата на задните крака, които излизат от рамката, не са очертани до край. Другите две плочки **(обр. 2,10,11)** също представят изображения на грифон, но в различна трактовка: торсото е в полуфас – виждат се и двете крила, главата е в профил, но обърната назад. Иначе, задницата с краката и опашката повтаря позата на разгледаните по-горе четири грифона. При еднаквата образография двете токи се различават по технологични белези, поради което се различава и тяхната естетична характеристика. По-голямата несъмнено е гравирана с плосък резец при частично отнемане на фона, поради което той е останал неравен. Грифонът е приклекнал на предни крака, вижда се само левият с двупръста лапа. Крилата се почти еднакви, завити навътре, като на лявото с подробности е изобразен двоен бордюр (единият щрихован, а другият разделен на три части с точки от двете страни), отделящ го от хълбока, вместо който има трети дълъг до другия хълбок бордюр. Гривата е двойно щрихована посредством цизелиране под главата, а над главата е съставена от едри, вече гравирани кичури. Щриховани чрез цизелиране са крилата от по три пера, опашката, два щриха има на хълбока. Щрихована от три страни е и рамката, в която е поместено изображението. Помалката плочка е украсена от съвсем плоско изображение, изцяло цизелирано, композирано донякъде условно. Торсото и шията са в полуфас (?), предадени като едно цяло. Дясното крило с две пера едва се подава зад главата, лявото израства от предните прави и твърде дебели крака, с дебел бордюр. То е тънко и заострено с три пера, които горе се сливат, а зад него се вижда второ крило. Впрочем, двете пера на дясното крило горе са разцепени така, че приличат на раздвоеното ляво крило. Лапите са с по три дълги пръста. Краката, крилата, опашката на места са цизелирани с плоско острие на чертици, а тялото е цизелирано безредно с пунц. Тези две изображения пределно ясно илюстрират различията в естетичната концепция на ателиетата, където се изработвали тези токи, а оттам и в технологията на тяхното производство.

Следващата плочка **(обр. 2,12)** с напълно отчупен прорез представя не едно, а две животни в сцена означена с термина „терзание“, добре позната в средновековната образография, предимно в произведения на художествения метал (Рашев 1990, 45-49; Тотев, Пелевина 2007, 111-119). В контекста на проучванията на българските изследователи остава мнението, че сцената има източен произход. Всъщност, към това трябва да се добави, че става дума за иконоборческия период, след който тя

придобива дълбок християнски смисъл и става част от християнската символика. (Semoglou 2009, 117-126). Там обикновено едното хищно животно напада другото тревопасно, при което го захапва за челюстта, главата, шията. Тук схемата е съвсем символична – легналото (тревопасно?) животно в профил е по корем, но торсото (?) и главата са обърнати - муцуната е нагоре; върху него е стъпил хищникът, също в профил, с много едра глава (лъв?), която е в пълен фас и гледа право към зрителя. Композицията излиза извън обичайната рамка, маркирана не съвсем коректно, само горе и встрани. Лицето на хищника донякъде прилича на лицата на лъвовете, но няма мустаци, а широка озъбена паст, горе с две извити встрани уши (едното вероятно поразено от корозия) с точка в средата. Сцената е схематизирана до крайност, така че на места трудно се „чете“ - двата задни крака с двупръсти лапи върху задницата на тревопасното, предните, пак с двупръсти лапи, върху неговата глава дългата муцуна е между тях и достига брадата на хищника. Фонът е съвсем плитко отнет с резец, докато с плоско острие, двете тела на животните са цизелирани на редове чертици, явно да маркират козината. Неясно остава, какво изобразява втората черта, паралелна на тази, която очертава долната част на лицето, както и напречните черти между тях. Технологично тази плочка несъмнено принадлежи на групата, чиято украса е нанесена посредством гравиране и цизелиране след отливането на формата **(обр. 1,*6*; 2,*10*)**.

Последната от плочките **(обр. 2,*13*)** е украсена със сцена, която също трудно се „чете“ - реалиите са до там схематизирани, че за идентификацията на някои може да се спори, съвсем без успех. Фигурите без съмнение са две - отпред е човек, а зад него четириного животно, човешката фигура е пресечена почти хоризонтално от права дебела релефна ивица. На пръв поглед изглежда, като някаква символична стилизация на конник с копие в ръце, но внимателното вглеждане в детайлите показва, че подобно предположение е погрешно. Човекът има прекомерно голяма глава, чието озъбено лице прилича донякъде на лицата на изобразените върху подобни плочки лъвове, коментирани по-горе. Фигурата надолу е изразена с вертикални релефни ивици, което може да е дреха, падаща до под колената, където се подават глезените и двете ходила на краката, един зад друг. Крайната вертикална ивица, значително по-дебела от другите, лежи върху напречната, като че ли е ръка, която я държи. Самата напречна ивица не може да е копие – тясна в единия и широка в другия край, тя несъмнено представлява дебела тояга. Животното зад човека е трудно определимо, най-вече защото има едра глава с очертания, които приличат по-скоро на птица с почти кръгло око. Очертанията на задницата напомнят за тези върху плочките с лъвове, но без опашката. Краката са по-определими, защото имат двупръсти лапи, пак като на въпросните лъвове. Не могат никак да се „разчетат“ трите дъговидни, с напречни насечки, ивици над задницата на животното (зад главата на човека). Може би става дума за развяващо се наметало. Композицията е в рамка, само главата на човека излиза високо над нея и достига самия ръб на плочката. Изображението е лято, но на места личат следи от студена обработка с плосък резец, най-вече по рамката, неравния леко вдлъбнат фон и насечките. С горната, не особено ясна образография, сцената напомня Херакъл с кривака в ръце, но какво е животното - неубитият още Немейски лъв, уловеният Еримантски глиган или укротеният Критски бик? Ако съдим по едва маркираната опашка и липсата на рога, това трябва да е глиганът, като двупръстната лапа може да се приеме за

чифтно копито, каквото е при свинете. Така към тринадесетте изображения с 34 мотива върху тези токи, се появява още едно - четиринадесето, с 35-ти мотив - това с Херкулес - а шестте изображения от България у Стела Дончева стават 7 (всъщност 8, а мотивите - общо 35, защото през 2014 г. Андрей Аладжов откри при разкопки на „Арената“ в Плиска тока със сцената „Възнесение на Александър на небето“).

Интерпретацията на токите с изображение на лъвове е най-интересна, защото се базира на повече информация и определена логика в изследването на символиката. Сравнителният анализ на цитираните по-горе изследвания показва, че тази група паметници е разпространена по цялата територия на „византийския свят“, отсам и отвъд Босфора, което според мен е особено важно. Споменатата колекция на Римско-германския централен музей в Майнц (по-нататък малоазийската колекция) е събирана само в Мала Азия и е най-многобройна сред всички останали. По-долу предлагам преки сравнения на токите от Мала Азия, пазени в Майнц, с токите от колекция „Ватеви“ със съображението, че резултатът от това сравнение е най-важен за изследвания върху генезиса на морфологията, образографията и стилистиката, както и върху проникването, разпространението на културната форма в зоната на византийската цивилизация. Въпросът е, дали тези паметници са, не само използвани, но и произвеждани във всички културни зони на империята и прилежащите към тях територии.

Токите с изображения на лъвове от България, според таблицата на Стела Дончева и Ивайло Бунзелов са 30, следователно най-много на брой сред останалите. За тях има преки и косвени аналогии (Плетньов 1997, 20, 84, табл. I, 1-10; Плетньов 2005, 124-130; Donceva, Bunzelov, 2014, 19, fig. 1-4; 20, fig. 5-8; Бонев 2014, 389-394, обр. 1, 2.) сред токите от колекция „Ватеви“, на което няма да се спираме. Такива аналогии има и сред токите от цялата културна зона отсам Проливите, към които са причислени и част от колекцията от България (Langó & Tűrk 2004, 365-457, Taf. 2-5, Abb. 16, 1.). По мое виждане, сравнително-аналитичен коментар може да се направи само в случай, че имаме пълен каталог със съответните изображения, защото без пълно съчетание на образа и словото няма как да се получи реалният резултат на познанието. За това тук използвам в този смисъл само работата на Метхилд Шулце-Дьорлам, където темата е разработена най-широко, макар за една част от известните паметници. Има и друга причина за такъв подход и тя идва от презумпцията, че ако една културна форма се „придвижи“ по имперската територия и излезе в прилежащите територии, то тя непременно ще се произвежда и в местните центрове. Ако същата културна форма, обаче има преки аналогии в твърде отдалечени една от друга територии и особено в цетровете на държави извън Византия, трябва да се предполага разпространение по търговски път. Така сравнението на токи от Югоизточна Европа и от Мала Азия е много подходящо за проверката на самата теза.

Първата тока от моята таблица може да се сравни с тока 505 (O.40274) от публикуваните от Метхилд Шулце-Дьорлам (Schulze-Dörrlamm, 2002, 229, no. 505). Разликата е, че на малоазийското изображение е отнет фонът, лицето прилича повече на човешко, а фундаменталната прилика се състои в позата и украсата от чертици, изобразяващи козината, разположени по съвършено идентичен начин на тялото, краката и опашката, както и върху гривата. Втората тока от България е само една по-небрежно изработена реплика на първата (**обр. 3,*1***). Третата тока от колекция

„Ватеви“ има пряка аналогия в тока 464 (O. 40267) в каталога на Метхилд Шулце-Дьорлам. (Schulze-Dörrlamm, 2002, 222, no. 464). Тук реалиите напълно съвпадат - различията касаят части от пропорцията и отделни детайли от изрезите, но в същината на аналогията, едва ли може да има съмнение **(обр. 3,*2*)**. Вече отбелязах аналогичността на токи 4 и 5 **(обр. 1,*4,5*)** от колекцията „Ватеви“, с основните белези на тяхната образография. В колекцията на Римско-Германския музей в Майнц се пази тока с плочка, чието изображение на лъв представлява пряка аналогия на изображението върху двете токи от колекцията „Ватеви“. Това заключение се базира на напрегнатата напред поза и насечките в позиция „рибя кост“. Останалите разлики в детайлите не са особено значителни, след като изобразяването на ушите с точки на едната от българските токи **(обр. 1,*4*)**, повтаря това при токата от Мала Азия. Последната, шеста по ред от токите в колекцията Ватеви, няма пряка, подобно на горните, аналогия в малоазийската колекция, но привлича вниманието с характерната за цялата серия антропоморфизация на лъвския образ (Schulze-Dörrlamm 2002, 222, no. 446; 223 no. 474; 224, nos.475,476, 477), много добре изразена и там **(обр. 3,*2*)**.

Токата и двете плочки **(обр. *2,7-9*)** с изображения на грифони в ляв профил нямат голям брой аналогии сред токите, намерени в България (Donceva, Bunzelov 2014, 21 fig. 12). Преки аналогии на тези изображения в малоазийската колекция на Римско-Германския Централен музей в Майнц също няма. Сигурните, макар и косвени аналогии обаче, там са достатъчно кресноречиви: Позата на грифона с вдигната високо глава и два стъпили на земята предни крака се среща рядко. Могат да се посочат три плочки (Schulze-Dörrlamm 2002, 220, nos. 453-455), две от които имат сигурно обратно закопчаване на токите (Schulze-Dörrlamm 2002, 220, nos. 453, 454). Характерното вътрешно контуриране на хълбоците на грифона от българската тока **(обр. 2,*7*)** също се появява при грифоните от паралелните малоазийски изображения **(обр. 4,*1*)**, което не е без значение. Второто, трудно разпознаваемо изображение на грифон, няма преки аналогии в малоазийската група. Косвените аналогии – грифони в профил с вдигнат преден десен крак – са твърде много (Schulze-Dörrlamm 2002, 217, nos. 436-440; 218 nos. 442-444) и така напълно достатъчни, за да не предизвикват съмнения в общата оценка. Третото, почти графитно, изображение на грифон с украса от точки и насечки **(обр. 2,*9*)** също няма преки аналогии в малоазийската група. Такива графитни реалии, обаче има по няколко изображения на грифони **(обр. 4,*2*)** със същата образография, макар в релефна изработка (Schulze-Dörrlamm 2002, 216, nos. 432, 433, 435; 217, nos. 437-441; 218, no.445).

Първата от двете плочки в колекцията „Ватеви“ **(обр. 2, *10, 11*)** с изображение на грифони, чието торсо е в полуфас с глава обърната назад, има повече аналогии от България (Плетньов 2005, 124-130, обр. 4, 5; Donceva, Bunzelov 2014, 21 fig. 9-11). В малоазийската колекция на Римско-германския музей в Майнц има три **(обр. 5,*1*)** преки аналогии (Schulze-Dörrlamm 2002, 218, no. 446; 219, nos. 447,448). Втората от тях показва детайлни сходства с плочката от България - третиране на окото, крилото с хълбока, точките в ставите на краката. Отликите в този случай са незначителни, най-забележимата от тях е по-грубата изработка. Втората плочка от колекцията „Ватеви“, вече с графитно изображение на същия грифон, няма аналогия в малоазийската колекция. Тя се свързва с нея посредством споменатите по-горе изображения, изработени със същата техника.

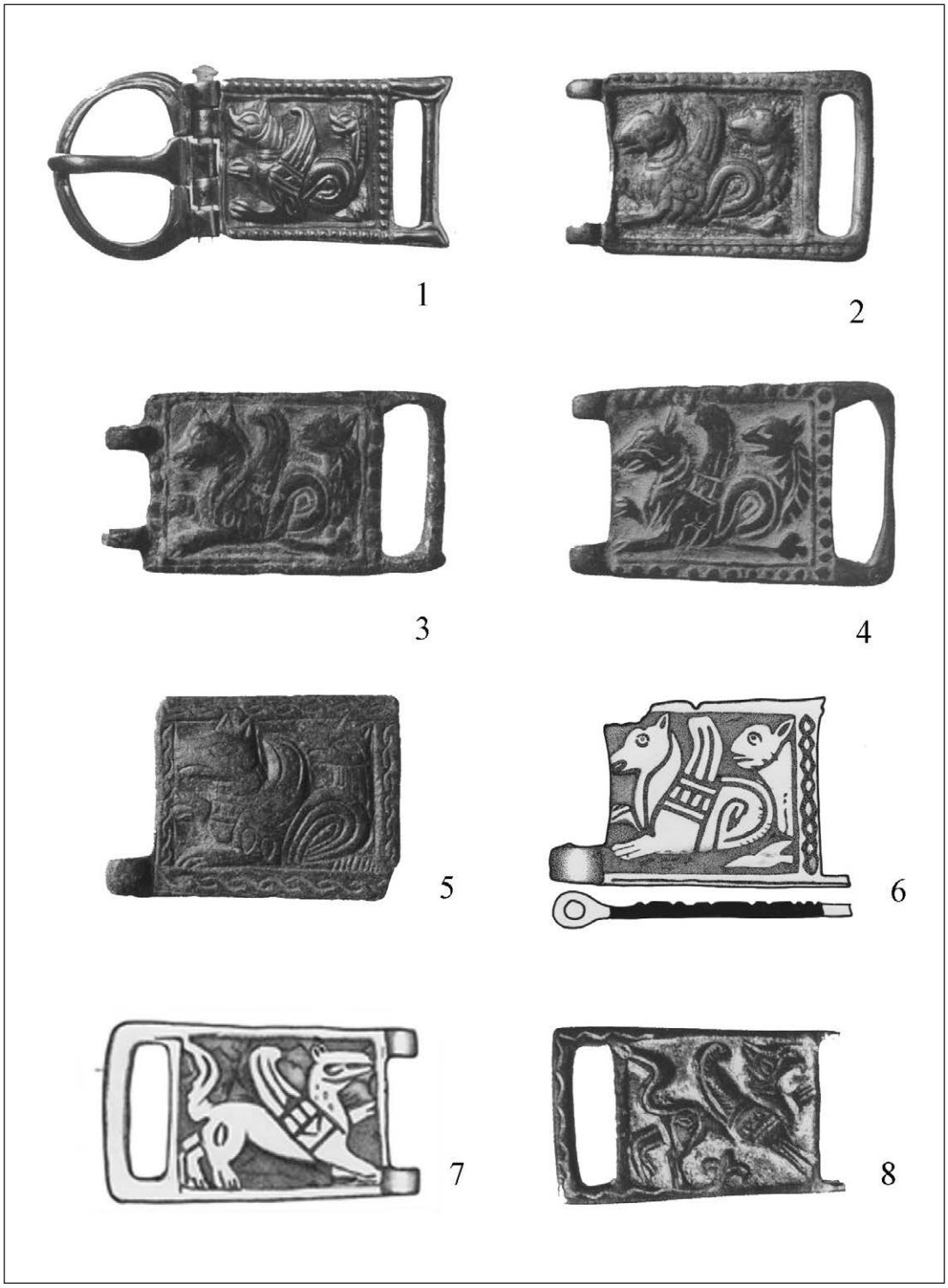
Обр. 3. *Сравнителна таблица на преки аналогии между токи от колекцията на Римско-германския Централен музей в Майнц и в сбирка „Ватеви“ (по Метхилд Шулце-Дьорлам, снимки Кр. Георгиев) (без мащаб).*

Предпоследната плочка от колекцията „Ватеви“ **(обр. 2,*12*)**, изработена изключително чрез цизелиране и в този си вид има относително косвени аналогии в малоазийската колекция, е тази със сцената „терзание“. В нея плочките са само две (Schulze-Dörrlamm 2002, 235, nos. 538, 539), изработени посредством гравиране с отнемане на фона (champlevé), допълнително декорирани с цизелирани чертици и точки. Най-близкото сходство между малоазийските и българската плочки е характерното третиране на муцуната на терзаното животно между предните крака на хищника **(обр. 3,*7*)**. Иначе в колекцията има още токи с подобна образография, но трактовката е в сравнително висок релеф и оставя различно впечатление от естетическа гледна точка.

Плочката с изображение на Херакъл **(обр. 2,*13*)** няма аналогии след паметниците в нито една от зоните на тяхното разпространение. Тя добавя още информация за генезиса на образографията в художествените занаяти от византийското културно пространство, но за общото обяснение относно развитието на културните форми няма особено значение. В тази връзка може да се добави и още една плочка, открита наскоро от Андрей Аладжов в Плиска, на която е изобразен колесничар, но с четири коня. Това напомня сцената на възнасящия се на небето Александър Македонски и е въпрос на отделен коментар. Тук отбелязваме само разширяването на репертоара в ателиетата на империята и прилежащите ѝ култури, а това пък е свидетелство за производството на твърде голям брой токи от този тип.

От горния коментар върху ограничен брой паметници не могат да се направят кардинални заключения и оценки, но въпреки това се налагат някои изводи. Според досегашните изследвания, токите със зоо- и антропоморфни изображения се датират общо от края на 9 до началото на 11 в. Такава е текстовата характеристика и на Метхилд Шулце-Дьорлам, но на таблицата горната граница не преминава рамката на хилядолетието (Schulze-Dörrlamm 2002, 242-249, 359).

Всеки изследовател на паметниците на художествения метал познава презумпцията за веригата елитарно-профанно, която има много и различни степени. Нейната класификация е труден процес и отнема много време, предимно, защото тя често се прекъсва от липсата на образци. Освен това, трябва да се има предвид, че самата верига представлява изкуствено създадена структура, обслужваща изследването и не винаги се подчинява на заложения ред. Това се отнася и за групата токи със зоо- и антропоморфни изображения и прорези, която, със сравнително многобройните си паметници, може да бъде „представителна извадка“ за художествения метал в културната зона на Византия. Така възниква въпросът дали токите от бронз следват по морфология, стилистика и технология токи от благороден метал, носени от византийския елит. В малоазийската колекция на Римско-германския централен музей в Майнц с инв. № 39496 се намира тока от лято сребро, чиято плочка с прорез е украсена с изображение на сенмурв (Schulze-Dörrlamm 2002, 214, Nr. 423). Изобразен е в ляв профил, чрез висок заоблен релеф, с псевдоперлена рамка върху старателно профилирана по всички параметри плочка. Образографията е с подчертани подробности – главата, шията с грива и гривна (нашийник), крилата с бордюр и особено завитата в кръг опашка, чиито край снабден с перлен ред, завършва с подобна, но по-малка глава **(обр. 4,*1*)**. В колекцията има още пет плочки на токи (Schulze-Dörrlamm 2002, 215, Nr. 424-428). от бронз, които в различна степен повтарят образографията с основна разлика, че животните са по-тро-

Обр. 4 *Тока и плочки от токи с изображение на сенмурв и пегас: 1-5 Сребърна тока и бронзови плочки от токи с изображение на сенмурв (по Метхилд Шулце-Дьорлам); 6 Плочка от тока с изображение на сенмурв от Велики Преслав (графика Ст. Станилов); 7 Плочка от тока с „дясно“ изображение на пегас от фонда на РИМ –Шумен (графика Ст. Станилов); 8 Плочка от тока с „дясно“ изображение на пегас от колекцията на Римско-германския Централен музей в Майнц (по Метхилд Шулце-Дьорлам) (без мащаб).*

по Петер Ланго и Атила Тюрк			по Стела Дончева и Ивайло Бунзелов			по Метхилд Шулце -Дьорлам		
№ по ред	сюжет	брой	№ по ред	сюжет	брой	№ по ред	сюжет	брой
1	лъв	22	1	лъв	30	1	лъв	64
2	грифон	16	2	грифон	12	2	сенмурв	40
3	пегас	16	3	пегас	11	3	пегас	31
4	терзание	11	4	терзание	8	4	любимка на животните	29
5	колесничар	6	5	птици пият вода	1	5	грифон	24
6	куче с нашийник	2	6	сенмурв	1	6	терзание	18
7	птици пият вода	2				7	конник	9
8	конник с копие	1				8	колесничар	7
9	глава с шлем	1				9	птици пият вода	4
						10	кон	2
						11	глава с шлем	2
						12	харпия	1
						13	растение	1
Общ брой на паметниците 96 в това число 2 броя, които не се четат и 4 броя ажурни токи			Общ брой на паметниците 63			Общ брой на паметниците 174		

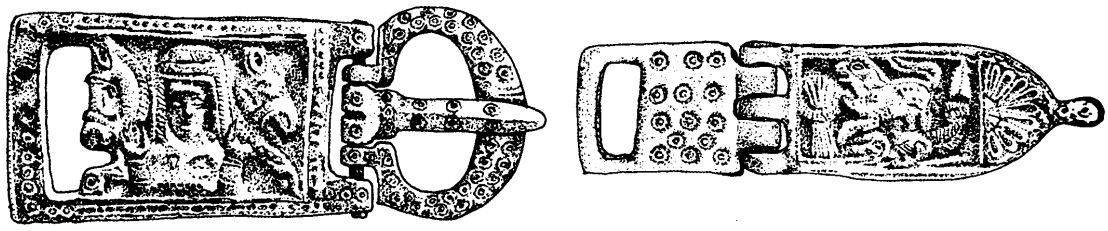
Обр. 5 *Сравнителна количествена таблици на токи и плочки от токи в публикациите на Петер Ланго-Атила Тюрк, Стела Дончева-Ивайло Бунзелов и Метхилд Шулце-Дьорлам.*

мави, а опашките, много по-масивни, завършват с глави, които вече по-големина доближават главата на животното **(обр. 4,2-6)**. За по-примитивните изображения **(обр. 4,5,6)** остава впечатлението, че майсторът не е разбрал сюжета и за това изглежда като второ животно следва първото. Това се отнася и за една непубликувана плочка с неизвестно местонаходище от фонда на Регионален Исторически музей (РИМ) – Шумен, с инв. № 12353 **(обр. 4,7)**. Няма никакво съмнение, че бронзовите токи следват сребърната, отстъпвайки само в качеството на изработка – профанира се, не само материалът, но и украсата. Горният коментар е сериозно основание да се смята, че голямата група токи със 300/ антропоморфни изображения и прорез от края на 9 – 10 в. са имали елитарни образци от сребро, а най-вероятно и от злато, т. е. модата да се носят такива колани е преминала от аристокрацията към простолюдието, което се проследява и посредством анализа на други паметници. Тук аз смятам, че образографията (сюжетът) не е могла да се появи в този си вид върху профанни, а се е появявала върху елитарни паметници и от тях преминава върху произведеното за масова употреба.

Метхилд Шулце-Дьорлам (Schulze-Dörrlamm 2002, 240-253) разсъждава върху сюжетите, опитвайки се да намери характеристиката на генезиса, при което съвсем правилно заключава, че изображенията, свързани с пряката християнска символика, са съвсем малко. Всъщност, една условна класация според броя на откри-

тите паметници със сигурност е коректна, макар и с временен характер. Предлагам тези класации **(обр. 5)**, без да прибавям публикуваните тук паметници и както се вижда, те показват известни разлики, но тенденцията е една и съща: при обща класация лъвът, грифонът, пегасът, сенмурвът, терзанието са първата петица. Това, според мен, показва принадлежност към византийската емблематика, независимо от какъв образографски контекст са извадени сюжетите, което на места се опитва да забележи Метхилд Шулце-Дьорлам. В друго изследване (Schulze-Dörrllam 2008, 387-402) тя поставя въпроса за изображението на лъва върху коланите като владетелски символ, без да разсъждава върху смисловото съотношение символ-емблема. Там изображението на лъва е взето предвид извън стилистиката и отчасти извън образографията. За основа на изследването служат китайските многочастни колани от 9–10 век, където са представени хищници като символ на властта (императорска или изобщо?). Изображения на лъвове тя открива върху апликации от многочастен колан, също датиран в 9-10 в. от Азербайджан, който свързва с многочастните колани от България и Унгария. Явно има предвид, че тези многочастни колани са знак за войнска идентичност, но не пише, че това се отнася само за Унгария, докато в България през 9-10 в. те се произвеждат масово, като своеобразна мода сред много широки слоеве от обществото. С приемането на християнството изчезва сакралната езическа символика на българските колани и в официалното облекло те са предимно украса. В известното описание на българския владетел на трон през 10 век, поясът-инсигния е копринен и не се споменават обкови от благороден метал (Екзарх 1981, 61, 231), въпреки че коланите на българските пратеници при император Отон II в Мерзебург са били обковани със златни и сребърни апликации (Златарски 1922, 75-76). Метхилд Шулце-Дьорлам сочи и две апликации от Каролингския период, намерени в Холандия, на които има изображения на лъвове в типичния за една от торевтиките в империята по онова време стил. В контекста те са свързани с византийската символика на властта и после, в някакъв смисъл, поставени в основата на западната хералдика, като първообрази на широко разпространените леопарди или по-скоро изобщо хищници, трудно определими по вид. Тази интепретация е много съблазнителна като идея и може да е вярна, но не може да бъде мотивирана от логиката на образографията, а това вече е многозначителен недостатък.

Остава въпросът, кой носи коланите с тези токи? Първо – мъже и жени, или само мъже? На пръв поглед, този въпрос изглежда излишен, тъй като принадлежността на изображенията върху плочките към емблематиката на средновековно общество ги свързва с военното дело, което е традиционно занимание на мъжете. В България има само една тока **(обр. 4,7)**, намерена на Царевец във Велико Търново, която се закопчава обратно т. е. от дясно наляво, а не отляво на дясно, докато в малоазийската колекция на Римско-Германския Централен музей – Майнц има няколко такива токи (Schulze-Dörrlamm 2002, 220, Nr. 453, 454, 456; 230-232, Nr. 510, 511, 514, 520, 521, 522; 238, Nr. 557), **(обр. 4,8)**. Според европейската традиция, валидна и до днес, тези токи трябва да са носени от жени. Въпросът може да остане открит до нови емпирични данни, при което най-доброто доказателство ще бъде женски гроб с тока от типа G2. Второ – кои мъже? Ако съдим по унгарските гробове на воини (Langó & Tűrk 2004, 365-457), където са намерени колани с такива токи, това са елитни бойци, но чиито статус в армията не е този на аристокрация-

***Обр. 6** Тока и накрайник от крепостта Кастро Тигани на остров Самос (по Метхилд Шулце-Дьорлам) (без мащаб).*

та. Впрочем тук трябва да се отбележи нещо по отношение на комплектоването – токите с прорези там са в съчетание с тесните колани, обковани гъсто с характерни апликации, чиито оригинални токи са съвсем други. С това носенето на колани, чиито токи имат плочки със зоо- или антропоморфни изображения, представлява иновация в унгарската култура, възприета от Византия, което вероятно се отнася и за България. Оскъдната информация не позволява да се правят особени заключения, но наличието на споменатата сребърна тока със сенмурв показва, че подобни токи са носили и аристократи, вероятно вече офицери от армията.

Окомплектоването на колани с коментираните тук токи е също проблематично, защото извън Унгария токите са откривани без други обкови. Трябва да заключим, че те се използват без накрайници, което не е обичайно за византийската култура, защото автентичният византийски колан е без апликации, но с накрайник. „Идеалният" комплект е от Кастро Тигани на остров Самос (Horváth 1934-1935, 146, Abb. 107; Tölle-Kastenbein 1974, 104, Abb. 165; Schulze-Dörrlamm 2002, 141-142, Abb. 88,2), където токата с плочка с изображението на „любимката на животните" се комбинира с шарнирен накрайник с прорез и плочка, чието изображение е „терзание"с човешка фигура пред животните **(обр. 6)**. Паметникът има сравнително качествена изработка, което не е без значение за неговата интепретация. Защо обаче става дума за единичен случай? Явно при тиражирането на модела накрайникът отпада, поради профанация на функцията на този тип токи. Друго обяснение не може да има.

Горният коментар има фрагментарен характер, най-вече поради липсата на еднозначно, общо изследване на материята, и обслужва скромната цел да се въведе в коректен научен оборот, ограничен по количество нов материал.

КАТАЛОГ

1. Плочка от тока. Трапецовидна със скъсени пропорции форма, две уши за шарнира и широк прорез в другия край. В правоъгълното, почти квадратно поле – плоско, почти графитно изображение на лъв (?) в ход наляво, предницата е във фас, а тялото и задницата в профил. Фигурата има скъсени пропорции, съответни на пропорциите на рамката. Изключително схематично изпълнение - с дебела линия са предадени контурите на едра глава с антропоморфни черти, почти слята с рамката, очи без гледци, дебели нееднакви крака без лапи, дебела опашка. Козината е маркирана с цизелирани, често разнопосочни групи чертици. Страничните линии на рамата са всъщност контурите на изображението.

Бронз, плочката лята, изображението гравирано и цизелирано.
Размери: 37 х 28 мм.
Инв. № 834в

2. Плочка от тока. Силно изразена трапецовидна форма, две уши за шарнира и широк прорез в другия край. В полето, без рамка, само с долна линия за основа е изобразен с графитна линия лъв (?) в ход наляво, предницата е във фас, а задницата в профил. Примитивна композиция, в която торсото е изчезнало, предницата се състои от подобни на стълбове крака с два пръста, почти квадратна глава и твърде дебела опашка. Антропоморфно квадратно лице, с разкривени черти и различни по форма очи с гледци. На места с напречни чертици маркирана козина.

Бронз, плочката лята, изображението гравирано и цизелирано.
Размери: 36 х 26 мм.
Инв. № 834г

3. Плочка от тока. Силно изразена трапецовидна форма, две уши за шарнира и широк прорез в другия край. В полето, горе и долу, отчертана рамка, в нея плоско-релефно изображение на лъв в ход наляво, главата е във фас, а тялото в профил. Изцяло нарушени пропорции: Огромната глава заема половината от дължината на тялото, което е скъсено, така че лявата буза на лицето достига задния хълбок. Тънки крака, много дълги с двупръсти лапи, които достигат до коляното. Предните са на място, а задните в ход, между тях излиза есовидна опашка, също тънка в основата, разширена горе, достига до ъгъла на полето. Антропоморфно лице, бадемовидни очи с едва забележими гледци, тънък нос и дълги мустаци, горе равна грива, ушите изразени с две вертикални черти в краищата. Козината, изразена с фини равномерни чертици в две посоки.

Бронз. Плочката лята, изображението изцяло гравирано и цизелирано. В ушите останки от желязна ос, корозия, от която е проникнала и върху по-голямата част от изображението.

Размери: 58 х 28 мм.
Инв. № 834д

4. Плочка от тока. Трапецовидна форма, две уши за шарнира, широк неравномерен прорез в другия край. В полето, без рамка, релефно изображение на лъв, обърнат наляво, главата във фас, тялото в профил. Много груба несъразмерна композиция - главата, наклонена напред, е голяма почти колкото тялото, предните крака са сляти, задните в ход, опашката с много едър кичур, високо вдигната в ъгъла на полето. Тялото като че ли няма реалии, а е изобразено в контур. Лицето е с почти с уродливи антропоморфни черти: бадемовидните очи с гледци са разкривени, долу носът е сплеснат, мустаците сравнително малки, а устата - предадена с две дълбоко врязани ивици. По тялото, опашката и краката има слабо изразени чертици „рибя кост“. Фонът е вдлъбнат отвън - навътре, изображението като че ли е контурирано с тънка врязана ивица.

Бронз, лято, цизелирано.
Размери: 32 х 25 мм.
Инв. № 835е

5. Плочка от тока. Трапецовидна форма, две уши за шарнира, отчупена в основата на широк прорез в другия край. В неясно отчертаното поле релефно изображение на лъв, обърнат наляво, главата във фас, тялото в профил. Несъразмерна композиция – главата, наклонена напред, е голяма почти колкото тялото, предните крака са сляти, задните в ход, опашката с много едър кичур, високо вдигната в ъгъла на полето. Лицето има антропоморфни черти: прав дълъг нос, бадемовидни очи с големи гледци, големи мустаци и широка брада. С чертици са предадени кичурите на бретона, мустаците и брадата. Тялото, опашката и задните крака са покрити с ивици от чертици, разположени като „рибя кост". Фонът е неравномерно вдлъбнат, горе със следи от студена обработка.

Бронз, лято, гравирано и цизелирано.

Размери: № 29 х 23 мм.

Инв. № 835д

6. Плочка от тока. Трапецовидна със скъсени пропорции форма, две уши за шарнира и широк прорез в другия край. В силно вдлъбнатото, почти квадратно поле – високо релефно изображение на лъв (?) в ляв профил, главата в полуфас. Фигурата има скъсени пропорции, съответни на пропорциите на рамката. Краката са раздвижени в неестествена позиция: десният преден пристъпва напред, а десният заден изостава, от което изостава левият преден, а задният избързва. Те завършват с трипръсти (?) лапи с дълги пръсти. Есовидна опашка, чиито край достига ъгъла на полето. Главата е много едра, кръгла, с почти антропоморфни черти: бадемовидни очи с гледец, прав нос, големи мустаци, а гривата предадена с коси чертици по задната част на черепа. Подобни чертици формират „превръзки" под колената на краката и маркират козината по тялото. Фонът е грапав.

Бронз, лято, студена обработка, цизелирано.

Размери: 39 х 28 мм.

Инв. № 834б

7. Тока с плочка. Елипсовидна рама с полуелипсовидно сечение и назъбен сегмент при опората на езичето, масивно езиче, профилирано с ръб отвън и отвътре. Правоъгълна плочка на шарнир с широк прорез на обратния край и слабо изразени надлъжни ивици „въже" по дългите страни. Правоъгълно, почти квадратно поле, леко вдлъбнато, рамкирано от насечена косо тънка ивица, релефно изображение на орлоглав грифон. Грифонът е в ляв профил с високо вдигната глава, прибрани предни и в ход задни крака, тесни крила и есовидна опашка. Изображението има баласирани пропорции. Главата е на тънка шия с бадемовидно око и прекомерно едър клюн, без уши, хълбоците са контурирани отвътре с тънка ивица, крилото, изразено от четири тесни пера е извито напред, опашката е двойна, релефна ивица с кичур в горния край.

Бронз, лято, цизелирано и гравирано, оста е желязна. При шарнира плочката е деформирана с удар от лицевата страна.

Размери: 62 х 33 мм.

Инв. № 840

8. Плочка от тока. Правоъгълна форма, две уши за шарнира, широк прорез в другия край. В тънко рамкирано поле е разположен в сравнително висок релеф орлоглав грифон в профил наляво. Реалиите не са много отчетливи. Задните крака са в ход, предният ляв е стъпил, десният е вдигнат. Само на десния заден крак са изобразени два пръста. Главата с клюнът и окото са предадени с дебела релефна ивица, а гледецът с пъпка. Неясно остава дали има ухо. Гърдите са силно издадени напред, от тях излиза релефна ивица и се съединява с рамката, на шията има две напречни ивици. Гърдите са отделени от предния хълбок със широка вдлъбната линия. Крилото излиза от хълбока с дебел бордюр, четири пера, извито е напред, доста широко. Опашката е вдигната нагоре, с голям кичур и опира чак до крилото. Впечатлението е за добре пропорционирано изображение, но с много небрежна изработка.

Бронз, лято, няма следи от студена обработка.

Размери 40 х 23 мм.

Инв. № 835г

9. Плочка от тока. Трапецовидна форма, две уши за шарнира, отчупена в основата на широк прорез в другия край. В симетрично разположеното поле плоскорелефно изображение на грифон в ляв профил. Предната дясна лапа е вдигната, а задните крака в ход, не са изразени един зад друг, а в обща маса. Главата е твърде едра с гърбав клюн, заоблено ухо и бадемовидно око с гледец, обърнато надолу. Крилото от две пера, извито напред, и предният ляв крак, без хълбок, са слети, между тях има бордюр с редица от три ямки. Опашката е масивна, горе с извивка до ъгъла на рамката. Пастта е маркирана с ред чертици като зъби, ухото с точка, предната част на главата с клюна е насечена от коси чертици, на шията има две редици точки и една чертица. Задницата е покрита с редици точки, а краката с трипръсти лапи и крилото - с чертици, подредени в „рибя кост“. С коси чертици е покрита и опашката. Близо до средата на отчупения край - допълнително пробит кръгъл отвор.

Бронз, лято, старателно цизелирано с плосък и кръгъл пунц.

Размери 29 х 25 мм.

Инв. № 835б

10. Плочка от тока. Трапецовидна, почти правоъгълна форма, с две уши на шарнира и широк прорез в другия край. В слабо вдълбаното поле – относително високо релефно изображение на приклекнал орлоглав грифон в ляв полуфас. Предният десен крак е вдигнат, а левият - стъпил на земята, задните са в ход и между тях, високо до ъгъла на рамата се извива опашката. Техните лапи са разчленени с два пръста подобно на чифтокопитно. Крилата са сърповидни, извити симетрично към главата, изразени са от по три пера, като лявото при основата излиза от правоъгълно разчленено поле върху неясно третирания хълбок. Главата е обърната назад, отделена с дълбока, подобна на огърлица, ивица от шията. Ушите са къси, триъгълни, очите - изразени като кръгче с точка в средата, клюнът е къс, срязан от дълбоката паст през окото почти до края на черепа. Над главата нагоре вървят пет релефни ивици, иначе фонът пред торсото, между крилото и опашката, и зад опашката е рехав. Крилата и опашката, както и бордюрите на плочката, са насечени косо с тънко острие.

Бронз, лято, студена обработка, цизелирано, в ушите останки от желязна ос.
Размери: 46 х 30 мм.
Инв. № 834а

11. Плочка от тока. Трапецовидна форма, две уши за шарнира и широк прорез в другия край. В полето е отчертана с тънка линия рамка, несиметрична спрямо контура на плочката. В рамката схематично изображение на грифон, в ход наляво и обърната назад глава. Фигурата е композирана далеч от реалистичния образ на хищно животно: много едрите глава и шия са пресечени от крилото и излизащите от него два предни крака, зад които е едрата задница и другите два крака в ход и правата до ъгъла на рамата опашка. Главата е с остър клюн и кръгло око с гледец, отделена с контур от шията, горе излизат две остри уши, но не е сигурно, че това не е край на дясното крило. Лявото крило е с напречен бордюр и две пера, едно от които вътре с псевдоперлен ред. Краката са дебели, лапите с по три дълги пръста. Тялото е гъсто пунцирано, а по контура на главата, крилото, краката и опашката са нанесени напречни чертици. Фонът е отнет с плосък инструмент, но на места, особено над главата, е неравен.

Бронз. Плочката с ушите лята, изображението изцяло гравирано и цизелирано. В ушите следи от корозирала желязна ос.
Размери: 38 х 27 мм
Инв. № 835а

12. Плочка от тока. Трапецовидна форма, две уши за шарнири, отчупена в другия край при основата на широк прорез. Полето, чиито бордюри са отчертани само по късите страни, заето от сцена „терзание“ (хищно животно разкъсва тревопасно), изразена в плитък релеф с цизелирани в графитен маниер реалии. Хищното животно е разположено в горните две трети на полето, обърнато е наляво, главата е във фас с трудно разпознаваеми черти: едра с големи уши (едното унищожено от ерозийна яма) и над тях грива, маркирана с ред чертици; лицето е силно стилизирано – две срещуположни дъги, които горе с по една извита чертица и точка формират очи, долу с две точки и две чертици – ноздри, под тях с напречна дъга е изразена устата, със зъби маркирани при цизелирането. Врат хищникът няма, но с дъги и чертици е направен опит да се изобрази грива. Тялото е много масивно, тромаво, краката са с два пръста, достигащи до колената, опашката е много широка, слабо извита и завършва с остър връх в ъгъла на полето. Хищникът е стъпил върху жертвата, което също трудно се разчита: задницата изглежда е в естествено състояние с подвити крака, но гърдите са обърнати нагоре, така, че между предните крака на нападателя се подава муцуната на тревопасното, останалата част от главата се губи зад левия крак и липсващото надолу и наляво поле. Телата на двете животни са покрити с хоризонтални редове от чертици, които явно изобразяват козина, фонът е леко вдлъбнат и грапав.

Бронз, лято, цизелирано, гравирано (?).
Размери: 38 х 28 мм.
Инв. № 835в.

13. Плочка от тока. Трапецовидна форма с две уши на шарнира в единия и широк прорез в другия край. В леко вдлъбнатото поле - релефна антропо-зооморфна сцена с две фигури, обърнати наляво. Примитивно композирано и грубо изразено изображение: човекът с прекомерно едра глава спрямо животното; главата, която излиза извън полето, се нанася два пъти на човешкото тяло, раменете му са на равнището на конския гръб. Краката като че ли са в профил, стъпалата са едно до друго, т.е. едното се подава зад другото. Главата е с дълга коса, брада и мустаци, много грубо третирано лице с почти зооморфни черти, прилича на лицата на лъвовете-котки. Тялото е в дълга дреха, изразена с надлъжни ивици, с каквато ивица е изразена и лявата ръка. Главата на животното зад човека представлява огромно око с две къси челюсти на тънка шия под него, задницата е прекомерно едра със спусната надолу опашка. Предният десен крак на животното е вдигнат, задните са на място, но в полуфас, стъпалата не са конски, а на чифтокопитно. Напреко през изображението минава релефна ивица, която е твърде дебела и няма острие, за да се приеме за копие. По-скоро представлява масивна тояга (кривак), която човекът държи в дясната си ръка. В полето зад човешкото торсо са изобразени три извити релефни ивици, които може би представляват знаме, а много приличат на изображение на крило на грифон или пегас от подобните паметници. Части от релефа на композицията, както и извън нея, са косо насечени с тънко острие.

Бронз (мед?), лято, цизелирано, износено със загладени ръбове.

Размери: 48 x 31 мм.

Инв. № 1503

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 1981: Ж. Аладжов. Бронзови токи с животински изображения от Ранното средновековие. – Археология, 4, 1981, 22-27.

Аладжов 1993: Д. Аладжов. Археологически данни за средновековния град Констанция. – В: Преслав, 4, 1993, 287-306.

Балболова-Иванова 2005: М. Балболова-Иванова. Дребни метални предмети от късноантичната и средновековна крепост „Калето“, в град Средец, Бургаска област, Известия на музеите от Югоизточна България, 21, 2005, 91-100.

Бонев 2014: Ст. Бонев. По повод на новонамерена тока с лъв от Преслав. - В: Плиска-Преслав, 11, 2014, 389-394.

Джингов 1968: Г. Джингов. Городище эпохи раннего средневековья у с. Стырмен в Болгарии, Советская археология, 2, 1968, 227-278.

Дончева 2005: С. Дончева. Бронзови токи с изображение на лъвски фитури от Североизточна България. - Паметници, реставрация, музеи. 2005, 5-6, 213-216.

Дончева, 2007: С. Дончева. Токи с митологични изображения за някои места и начини на производство - В: Тракия и Хемимонт IV-XIV в, т. 1, Варна, 2007, 213-223.

Дончева, 2010: С. Дончева. Новонамерени бронзови токи с лъвове и грифони. За техния произход. - В: Акы бъчела любодельна. Юбилеен сборник в чест на Ц. Янакиева, П. Георгиев и В. Кулев, Шумен, 2010, 241-249.

Дончева 2015: С. Дончева. За един рядък тип токи от територията на средновековна България. – В: Плиска-Преслав, 11, София, 2015, 395-400.

Дончева-Петкова 1980: Л. Дончева-Петкова. Крилати коне върху ранносредновековни паметници от България. – Векове, 9, 1980, 3, 38-52.

Дончева-Петкова 1981: Л. Дончева-Петкова. Средновековното селище при с. Одърци, Толбухински окръг. – Известия на Народния музей - Варна, 17 (32), 1981, 19-28.

Дончева-Петкова 1996: Л. Дончева-Петкова. Митологични изображения от Българското Средновековие. София, 1996.

Екзарх 1981: Й. Екзарх. Шестоднев. София, 1981.

Златарски 1922: В. Златарски. Известието на Ибрахим ибн Якуб за българите от 965. Списание на БАН, XXI, 1922, 75-76.

Илиев 2015: И. Илиев. Две находки от ранното средновековно селище в района на гр. Дългопол. – В: Плиска-Преслав, 11, 2015, 227-228.

Инкова 1974: В. Инкова. Благородна патина с почвен произход върху произведения от мед и медни сплави. Музеи и паметници на културата, 2-3, 1974, 102-109.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. София, 1959.

Манова 1963: Е. Манова. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. –Археология, 3, 1963, 75-83.

Михайлов 1963: С. Михайлов. Разкопки на градището при с. Стърмен - Археология, 3, 1963, 5-9.

Момчилов 1991: Д. Момчилов. Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей - Археология, 2, 1991, 27-49.

Момчилов 1993: Д. Момчилов. Старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели“ - Археология, 3, 1995, 34-36.

Плетньов 1997: В. Плетньов. Токи с изображения на животни от Североизточна България - Епохи, 3-4, 1997, 71-88.

Плетньов 2005: В. Плетньов. За датировката и произхода на трапецовидните токи с изображения на животни. В: Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура, В. Търново, 2005, 124-130.

Станчев 1955: Ст. Станчев. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. В: Ст. Станчев, В. Иванова, М.Балан, П. Боев. София, 1955, 3-42.

Станчев, 1960: С. Станчев. Материали от Дворцовия център в Плиска. – Известия на Археологическия институт, 23, 1960, 23-65.

Donceva – Bunzelov 2014: St. Donceva, I. Bunzelov. Buckles with Images of Animals and Mythological Creatures from Medieval Bulgaria. - Pontica XLVII, 2014, 235-242.

Horváth 1974: T. Horváth. Hofoglaláskori sirok Tiszáburan. Arch. Art. 47. 1934-1935, 146, Abb. 107; R. Tölle-Kastenbein. Das Kastro Tigani. Die Bau und Funde griechischer, römischer und byzantinischer Zeit. Samos 14, Mainz, 1974, 104, Abb. 165.

Langó & A. Tűrk 2004: P. Langó & A. Tűrk. Honfoglalás kori sírok mindszent-koszorúsdűlőn (Adatoka szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához). - Studia Archaeologica, 10, 2004, 365-457.

Schulze-Dörrlamm 2002: M. Schulze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Teil II, Die Schnallen mit Schrnirbeschläg und die Schnallen mit angegosenem Riemendurhzug des 7. Bis 10. Jahrhunderts. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer. Band 30, 2, Mainz, 2002.

Schulze-Dörrlamm 2008: M.Schulze-Dörrllam. Zur Herschersymbolik von Löwenreliefs auf Gürtelbeschlagen des spaten 9. und 10. Jahrhunderts. - Acta Archaeologicae Academia Scientinarum Hungaricae, 69, 2008, 387-402.

Semoglou 2009: At. Semoglou. Le combat des animaux dans le décor religieux à Byzance après I'iconoclasme et sa référence eucharistique. Ikon. - Casopis za ikonografske studije, 2, Rijeka, 2009, 117-126.

Belt buckles with cut plates and zoo/anthropomorphic images from the Vatevi Collection

Stanislav Stanilov

(Summary)

The article presents one whole and twelve belt buckles' plates with images that can be defined as anthropo/zoomorphic because of the peculiar style of execution on some of them. The artifacts belong to the Vatevi private collection registered in accordance to the Law for cultural heritage in the Archaeological Museum of Plovdiv. On 6 of the plates lions are depicted (fig. 2, *12*), on 5 – griffins (fig. 2, *7-11*), on 1 – the scene of torment (fig. 2, *12*) and on another one – a human and an animal (fig. 2, *13*) interpreted as a scene from the Heracles' cycle. The author points out the large number of publications on similar pieces known from Bulgaria and the single attempt at a summary on the topic by St. Doncheva and I. Bunzelov.

The main basis for a comparative study is the publication by M. Schulze-Dörrlamm in an issue of RGZM in Mainz where belt buckles from the territory of Asia Minor are released, and to some extent the work by P. Lango and A. Turk. The author presents a comparative table (fig. 5) with classification and distribution of the scenes on the plates from Asia Minor, the Middle Danube and Medieval Bulgaria, where 7 of the total 13 pieces known are found. It is recognized that between the finds from Asia Minor and from Medieval Bulgaria there are direct analogs (fig. 3) which is sure evidence that these buckles are Byzantine product and are characteristic of the entire culture of the Empire and the countries belonging to it from the 9th – 10th century. Among the Bulgarian finds there are distinct examples with signs of local production (defect or semi-manufactured) but their number is insignificant.

Пръстен от Шуменско с прабългарски знаци

Иван Иванов, Мариана Минкова

През февруари 2015 г. в Регионален исторически музей (РИМ) – Стара Загора постъпи пръстен **(обр. 1)**[1], който по сведение на приносителя, произхожда от района на Шуменско. Пръстенът е лят, съдържа 95% сребро със следи от златно покритие[2]; размери: диаметър на халката 2,0 см, тегло 3,73 гр. Халката е с овална, с издължена плочка, ограничена с продълговата рамка, в която е вписан монограм, съдържащ прабългарски знаци **(обр. 1 и обр. 2)**. Халката е вторично срязана на срещуположния край на плочката. Начинът на изработка на пръстена и знаците вписани в плочката на пръстена, определят неговата принадлежност към езическата епоха на Първото българско царство.

Две са групите според начина на изработка и вида на халката, на които Р. Рашев (Рашев 2008, 165-166) разделя пръстените, принадлежащи на прабългарската аристокрация. Първата група включва три лѐти златни пръстена със затворена халка, а втората съдържа множество щамповани пръстени с отворена халка. Характерно е разнообразното съдържание на знаците и украсата на пръстените. Летият златен пръстен от Шуменско съдържа надпис с гръцки букви ΤΟΥΤΑΤ ΔΑΚΤVΛ ΤΙΔΟΑΡΧ, преведен „този пръстен даде архонтът“ (Бешевлиев, 1979, 236-237, № 88, обр. 188). Вторият златен пръстен от Шуменско (Венедиков, 1995-1997. 93-97; Венедиков, 2002, 23-24) съдържа множество рунни знаци, част от които наскоро бяха обяснени като знаци на 12-те месеца в прабългарския календар, а двата странично поставени знака като знаци на Слънцето (+) и Месеца (Э), посочващи дните на зимното и лятно слънцестоене (Иванов, Минкова 2014, 297-299). Златният пръстен от Мътница, открит на 10 км от Плиска (Mavrodinov 1943, 86-87, 49), съдържа украса с превързана палмета (Станилов 2006, 190, 1).

Разнообразни са и знаците от щампованите пръстени с отворена халка. Тази група пръстени се смятат за основен тип през VIII-IX в. Те са с овална, елипсовидна или ромбовидна плочка, върху които почти винаги присъстват различни изображения (Fiedler 1992,180-182, 40; Станилов 2000, 300-306). Според големината и формата на плочката се обособяват две подгрупи.

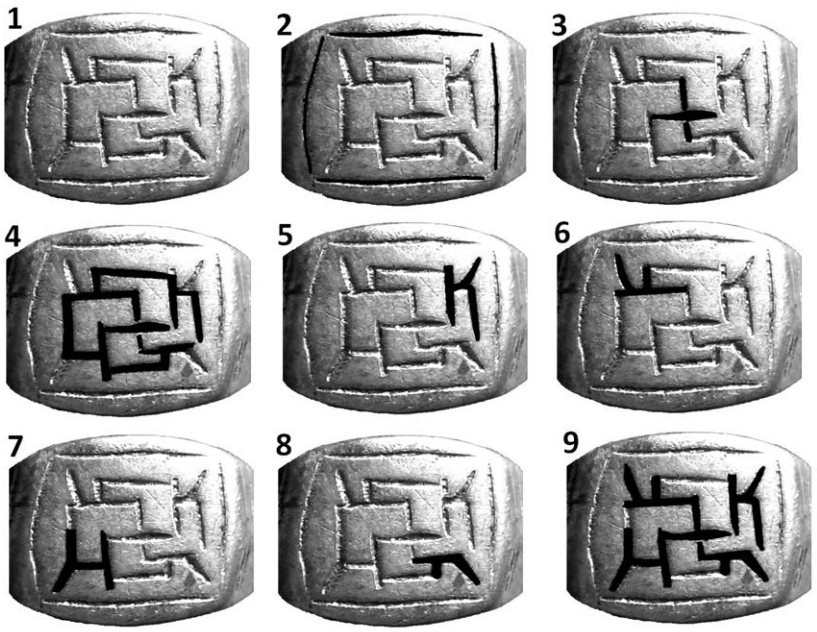
Първата подгрупа включва пръстени с голяма елипсовидна плочка (3-4 см), различно украсена чрез цизелиране. Върху пръстена от Нови пазар (Станчев, Иванов 1958, 102, т. XXV/7) са щамповани безредно кръгчета. Върху пръстена от Върбяне (Рашев 1997, 180-185) е оформена симетрична фигура от листа, фонът около която е пунциран. Върху плочката на златния пръстен от Видин (Станчев, Иванов 1958, 102, обр. 28) е врязан рунен знак, а върху пръстените от Мировци (Рашев 2008, 166), Дългопол (Лазаров 2001: № 173) и Престовац (Сърбия) (Mavrodinov 1943: 81-82,

[1]Пръстенът е заведен във фонд „Средновековна археология“ на музея под номер 3Сз799.

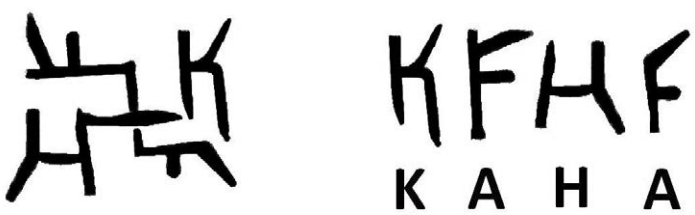
[2]Информацията за начина на изработка и материала, от който е изработен пръстенът, дължим на реставратора Силвия Борисова.

Обр. 1. *Пръстен от Шуменско с монограм.*

Обр. 2. *Анализ на плочката на пръстена: 1) общ вид 2) външна рамка 3) кръст в центъра 4) затворена свастика в центъра 5) знак K, към първото рамо на кръста, 6) знак F, към второто рамо на кръста 7) знак H, към третото рамо на кръста, 8) знак F към четвъртото рамо на кръста 9) монограм, образуван от централния кръст и буквените знаци KFHF.*

Обр. 3. *Монограм, изобразен върху плочката на пръстена (вляво) и неговият прочит (вдясно).*

fig. 43/2) – известният знак „ипсилон с двете хасти". Върху пръстен от Мадара, съхраняван в музея на град Балчик е изобразена свастика, центрирана върху квадрат.

Втората подгрупа съдържа малки пръстени, чийто плочки са овални или ромбовидни с дължина до 2 – 2,5 см. Съдържат разнообразна украса, нанесена чрез изчукване върху матрица. Групата пръстени от селището при Голямата базилика и обект 31 в Плиска са украсени с листа (Георгиев 1993, обр. 29, 30). Пръстенът от Хитово (Йотов 1997, т. V/3; VI/3) е украсен с пресичащи се линии, образуващи ромбове, чийто център е посочен с точка. Останалите пръстени произхождат от некрополи северно от р. Дунав и се датират не по-рано от началото на IX в. Украсени са с точки, кръгчета и линии, оформящи кръст, като един от тях е украсен със спирала.

По начина на изработка представеният по-горе пръстен от Шуменско спада към първата група лети пръстени, класифицирани от Р. Рашев (Рашев 2008, 165-166). Допълнителна информация за произхода и времето на изработка на пръстена дава анализа на фигурата върху плочката **(обр. 2)**. Плочката е ограничена от продълговата рамка **(обр. 2, поз. 2)**, в центъра на която се откроява кръст **(обр. 2, поз. 3)**. Ако присъединим към кръста част от съседните отсечки се получава фигура **(обр. 2, поз. 4)**, известна като затворена прабългарска свастика. Този знак е изписан като графит върху църква от Преслав (X в.), в скалните църкви в Мурфатлар (X в.) (наоса на църква B4), върху преизползван камък в църквата в с. Добърско (Димитров 2008, 3), в пещера от Врачанско. Затворена свастика е изобразена на дъното на гърне, открито при разкопки на т.н. Голяма базилика в Плиска (Георгиев 1993, 21 обр. 15/e) и върху амфора, окрита м. Палеокастро до гр. Поморие[3] (на прабългарски Тутхон). Затворената свастика е рядко[4] срещан вариант на широко известния знак „отворена свастика" 卐 卍, древен соларен символ при много, най-вече индоевропейски народи – индоарии, скити, сармати, римляни, траки, етруски. Прабългарите от предхристиянската епоха също използват обикновената, отворена свастика.

От горното може да се заключи, че обнародваният пръстен представлява първи образец от елитарното прабългарско изкуство, което използва затворената свастика. Показва, че не само обикновеното население, но и прабългарската аристокрация възприема затворената свастика като свой важен, религиозен символ.

По-внимателното запознаване с фигурата върху плочката на пръстена откроява четири знака, закрепени към външните страни на свастиката. Това са знаците K **(обр. 2 - поз. 5)**, F **(обр. 2 - поз. 6)**, H **(обр. 2 - поз. 7)** и F **(обр. 2 - поз. 8)**.

Необходимо е да се обсъди хипотезата, че фигурата, изградена от кръста в центъра, заедно с посочените периферни знаци K, F, H и F **(обр. 2, поз. 9)** образува класически монограм, т.е., име или титла изписани върху раменете на кръст. Прабългарското елитарно изкуство познава и използва класическия римски и византийски монограм. Трите златни пръстена, намерени в гроба на Кубрат до с.

[3]Амфората е откупена от Регионален исторически музей Бургас през 1976 г. и заведена в под № 2835.

[4]Същият вид затворена свастика е открита върху средновековни (XII – XIII в.) археологически находки (дъно на гърне, прешлен на вретено) от тогавашните руски земи (Кутенков 2008, 345, рис. 59; 348, рис. 77 и 351, рис. 2.) Както се знае, тези земи са поддържали тесни търговски връзки с Волжско-Камска България, което може би обяснява посочените находки.

Мала Перещепина, Украйна съдържат монограми с имената и титлите на Кубрат, изписани с гръцки букви: „На бат Кубрат патриций", „На Кубрат патриций" и „На Кубрат". Върху гърдите на сребърен орел, намерен в с. Вознесенка, Украйна, е изобразен монограм с гръцки букви, изписващи името Еспор (на ирански „орел"), съвпадащо с Испор цар - името на Аспарух от Анонимната българска хроника от XI в. Известен е и монограм на княз Борис I (852-889, +893), изписан като графит в северната кула на „Кръглата църква" във Велики Преслав (Гошев 1961, 48-50). На тази основа може да се приеме, че посочената по-горе фигура представлява монограм. Допълнително доказателство намираме във факта, че четирите знака на фигурата - K, F, H и F съвпадат с букви от кирилицата, гръцката и латинска азбуки, т.е., могат да бъдат фонеми (букви), всяка с точно определена фонетична стойност, заедно изписващи цяла дума – име или титла.

Възможният прочит на думата се улеснява от факта, че от четирите букви единствено K се откроява ясно като възможно начало на думата, защото е изписана самостоятелно, без никакви допълнителни черти. Останалите три букви съдържат по една допълнителна черта, използвана за очертаване на свастиката. Може да се посочи и още едно важно обстоятелство, улесняващо прочита. Ако буквата K е начало на думата, то прочитът става независим от посоката на четене, обратно или по посока на часовата стрелка. И в двата случая се чете една и съща дума – KFHF **(обр. 3)**.

Вторият проблем е видът на писмената система, към която принадлежат буквите. Въпреки външното подобие, най-вероятно буквите не са нито гръцки, нито латински, защото прочитът на думата с тяхна помощ е безсмислен. За вида на буквите можем да съдим по датировката на пръстена, периода IX – X в., когато наред с гръцкото писмо, в България започват да се употребяват масово като букви и т.н. рунически знаци, както поединично, така и групово. На различни места в дн. Северна и Североизточна България и Добруджа, най-вече в скалната църква при гр. Басараб (Мурфатлар) са намерени близо 100 надписа с подобни прабългарски знаци. Още първите техни изследователи К. Шкорпил, В. Бешевлиев и др. смятат, че това са буквени знаци от някаква прабългарска азбука. Днес се правят многобройни опити за тяхното систематизиране и прочит (Добрев 2002; Войников 2011; Овчаров 2014). Най-успешна и исторически най-добре обоснована е връзката на тези прабългарски знаци с т. н. донско-кубанска (алано-касожка) писменост, характерна най-вече за салтово-маяцката култура, изградена от местното прабългарско и аланско население (аси, яси) в периода VII – X в. в района на реките Дон и Северински Донец. Тази писменост е изследвана подробно от Г. Турчанинов, който определя фонетичното съдържание на около 20 донско-кубански буквени знака, някои от които се срещат в различни варианти. Той стига до извода, че според начина на изписване и фонетична стойност тези знаци са преки варианти на финикийското писмо и неговите арамейски производни (Турчанинов 1971, 66; Турчанинов 1990, 29-35). Това обяснява тяхното подобие с някои гръцки и латински букви. Авторите на настоящото съобщение използват фонетичните транскрипции на тези знаци, определени от Г. Турчанинов, за разчитането на няколко прабългарски надписа, включително и надписите върху бронзовата розета от Плиска (Иванов, Минкова, 2009; Иванов 2006, 225-234; Иванов 2007, 104-110). На основа на тези транскрипции посочения израз KFHF се чете **„кана"**. Всъщност, тук проблемният

знак е F, който в донско-кубанското писмо отговаря на гръцката (както латинска така и кирилска) буква A, докато знакът K съвпада по фонетична стойност със същия знак от трите азбуки – гръцка, латинска и кирилска. Знакът H съвпада със същата буква от кирилската азбука (H) и е близък до съответната буква от гръцката и латинска азбука (N).

Прочитът **„кана“**, изглежда сполучлив пред вид на сериозните възможности за неговото етимологизиране на прабългарска основа. Формата „кана“ е най-вероятно титла, а не име, защото се среща като самостоятелна дума в няколко сложносъставни прабългарски титли: βαγατουρ κανα (надпис № 78 по Бешевлиев (Бешевлиев 1981, 67-68), **κανα** βοιλα κολοβρον (надпис № 14:140-141), Μιχαίλ βαγατουρ **κανα** ι ρ(ι)τχθυνοζ и Ιωαννη βαγατουρ κανα η ρ(ι)τχθυηνω (Йорданов 2009, 38-83) както и в титлата canna taban (сгрешена форма на **canna** tarkan) (Moravcsik, II, 355). Формата „кана“ се среща и в началото на сложносъставната титла ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ на Омуртаг (814-831) и Маламер (831-836).

Като самостоятелна титла формата „кана“ досега не е документирана. Представеният пръстен е първо и пряко доказателство, че „кана“ е ползвана като самостоятелна титла от български благородник. В. Бешевлиев посочва, че „формата kana, вместо очакваната kan не е ясна и не може да се тълкува задоволително от гледище на тюркските езици“ (Степанов 1999, 81-82). В тази връзка той предполага, че „кана“ се отнася за лица, подчинени на владетеля, а самият владетел е ползвал тюрско-монголската титла khan (каан, хан). Като доказателство се привежда фактът, че Анонимната унгарска хроника титулова Крум (800-814) с подобна, силно латинизирана титла - Keanus Magnus, в която формата Keanus се разглежда като латинизиран вариант на khan. В ранното средновековие (VI – XIII в.) обаче тюркската титла khan се отнася за вожд на племе (il khan „племенен вожд“), а владетелят носи титлата хакан „хан на хановете“. При българите титлите хакан, а също и khan не са засвидетелствани.

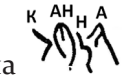
Имайки пред вид горните факти, формата Keanus може да се представи като латинизиран вариант на самостоятелната титла *кана* (κανα, canna, KFHF). Най-убедителната етимология[5] за титлата кана извежда нейното значение старей, *ста-*

[5]Подобна титла кана „старейшина, старей“ се е срещала през ранното средновековие сред източноиранските и някои кавказки народи (Добрев 2005, 19). Среща се и в днешните ирански езици: кюрдски kohna; талишски kanê; гиляндски kanê; пущу kohne; ягнобски kuhna; шугнански kina; язгулемски kana; хуфски kōna; рушански kōna; санглийски kūne; сариколски keno „старейшина, вожд“ (MacKenzie 1986, 48). Тази титла се разглежда като застъпник на праиндоевропейския корен *sen- „стар“, застъпници санскрит sana „стар, старец, старейшина“; авестийски hana „стар“; староперсийски hanata „старост“, арменски hin „стар“; гръцки enos „стар, последна година“; литовски senas „стар“, senis „старец“; готски sineigs „стар човек“, sinistra „старец, старейшина“; староирландски sen, староуелски hen „стар“. Особено важни са латинските когнати на корена *sen-, от които са получени титли за уважение и благородство в много езици – senex, senax „стар, старец“, senilis „старост“, senator „член на сената“, senior „човек с висок ранг и дълга служба, старейшина, господар, владетел“, sire (от простонародния латински senior <seior <sir), от тук френското sire, испанското señor, португалско senhor, италианско signor „титла, поставяна пред името - господар, господин, благородник, влиятелен възрастен човек“. На прагермански kwinan „остарявам“ (Разторгуева, Эдельман 2007, 360-361).

Прабългарската дума *сан* „ранг, високо положение в обществото“ има известно значение, но неясна етимология. Според нас тази дума е фонетически и смислово подобна на

рейшина, elder, senior, sire, αρχων, което позволява нейната употреба като титла за висшестоящо лице, включително и за владетеля. В случая, когато най-висшестоящото лице няма друга, по-специална титла, то се отличава от останалите носители на тази титла чрез формата Keanus Magnus „велик, голям кана". Подобен е примерът с персийската титла *шахиншах* (шах на шаховете), на тюркската *хакан* (хан на хановете) и на славянската *велик княз* (княз на князете)[6].

Българските владетели до Крум вероятно са носели домашната титла *кана* „*старей, архон*, elder, sire, senior", която в гръкоезичните надписи е превеждана закономерно като *архонт*. За да подчертаят нарасналата си власт и авторитет, Крум и неговите наследници въвеждат в употреба по-разширена владетелска титла – ΑΡΧΟΝ ΥΒΗΓΗ (надпис на Крум от с. Маломирово, област Ямбол) и ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ – титла на Омуртаг (814-831) и Маламер (831-836). Подобни титли са документирани и при аварите, с тази разлика, че названието за владетел (ΑΡΧΟΝ, ΚΑΝΑΣ) е заменено с canis и *каган* (chaganus, caganus, каганъ). Този паралелизъм между прабългарските и аварските титли позволява да се направи заключението, че сложносъставната титла ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ се разделя семантично на ΚΑΝΑΣ „старият, архонтът, the elder" и ΥΒΙΓΙ „от бога", както е буквално преведено в съпътстващата гръцка фраза ο εκ Θεον αρχων (Иванов 2011, 212-223).

Интересно е, че подобна дума

„канна", изписана с по-ранни варианти на посочените в пръстена салтово-маяцки руни, се среща и върху три от съдовете на съкровището от Наги сент Миклош (Турчанинов 1990, 132-138). Върху един поднос тя е включена в сложен израз, а върху два съда за пиене е изписана самостоятелно. Досега не е посочено задоволително значение на тази дума, но наличието ѝ върху пръстена от Шуменско посочва, че тя може да означава титла. Сравнението между двата записа на думата вероятно датира пръстена като по-късен по отношение на съдовете от Наги сент Миклошкото съкровище, но по-ранен от времето на Омуртаг.

В заключение, пръстенът от Шуменско вероятно е бил притежание на български благородник (възможно самия владетел) от предхристиянската епоха, носещ титлата KFHF (κανα, canna, keanus) с вероятно значение „архонт, старейшина, senior".

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.

Венедиков 1995-1997: И. Венедиков. Един изключителен паметник. - В: Нумизматика и Сфагистика, IV, 1995 – 1997, 93 – 98.

Венедиков 2002: И. Венедиков. Златен пръстен с рунни знаци. В: Авитохол, 2002, 22- 24.

Войников 2011: Ж. Войников. Алано-древнобългарското писмо. Велико Търново, 2011.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София. 1993.

прабългарската титла *кана*, също може да е застъпник на посочения праиндоевропейски корен *sen- и може да се преведе като „старшинство".

[6]На старобългарски владетелската титла на Борис I Михаил се изписва МИХАИЛЬ - ВЕЛИКИЙ КН¤ЗЬ БОЛГАРСКИЙ. „Велик княз" е била и титлата на владетелите в Киев.

Гошев 1961: И. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X век. София, 1961.

Димитров 2008: Б. Димитров. Църквата в село Добърско. София, 2008

Добрев 2002: П. Добрев. Да изтръгнеш слово от камъка. За какво разказват свещените надписи на езика на Аспарух. София, 2002.

Добрев 2005: П. Добрев. Сага за древните българи. 2005.

Иванов 2006: И. Т. Иванов. Изследване върху прабългарските названия на планетите-богове съгласно розетата от Плиска. В: Епохи. Велико Търново, XIV, 2006, 1-2, 225-234.

Иванов 2007: И. Т. Иванов. Изследване върху прабългарските названия на планетите-богове съгласно розетата от Плиска и раннохристиянски надпис от Северна Добруджа. В: Анали, 2007, 1-3, 104-110.

Иванов 2011: И. Т. Иванов. Върху значението на владетелските титли ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ и CANISAUCI при прабългари и авари. - В: Оттука започва България. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14–16.05.2010 година. Шумен, 2011, 212-223.

Иванов, Минкова 2009: И. Т. Иванов, М. Минкова. За четенето на един рунен надпис от Мурфатлар – Северна Добруджа. В: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София. 2009, 297 - 299.

Йорданов 2009: И. Йорданов. България и Византия (864-971). Приноси на сфрагистиката. - В: Пътуванията в Средновековна България. Материали от Първата национална конференция „Пътуване към България. Пътуванията в Средновековна България и съвременният туризъм“. Шумен, 8-11. 05. 2008 г. Велико Търново, 2009, 38-83

Йотов 1997: В. Йотов. Ранносредновековни некрополи в Хитово № 2 и №3 (нови данни). – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1997, 101 – 108.

Кутенков 2008: П. Кутенков. Ярга-свастика-знак русской народной культуры. Санкт Петербург. 2008.

Лазаров 2001: Л. Лазаров. Исторически музей Дългопол. Древен бронз (каталог). Варна, 2001.

Разторгуева, Эдельман 2007: В. Разторгуева, Дж. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Москва. 2007, III.

Рашев 1997: Р. Рашев. Пръстенът от Върбяне. – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 180-185

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура, VII – IX в. София, 2008. Станилов 2006: Ст. Станилов. Старобългарски пръстени с отворена халка. – В: Годишник на департамент Археология – Нов български университет, IV-V, 2006, 300-306.

Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав 7–9 век (Die Metalkunst des Bulgarenkhanats an der Donau 7. – 9. Jh.) София - Sofia, 2006.

Станчев 1958: Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. София, 1958.

Степанов 1999: Цв. Степанов. Власт и авторитет в ранносредновековна България. София, 1999.

Турчанинов 1971: Г. Турчанинов. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. Ленинград. 1971.

Турчанинов 1990: Г. Турчанинов. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Владикавказ, 1990.

Anonymi Belae Regis notarii. De gestis Hungarorum libery St. Endlicher. Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Leipzig, 1931.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an den Unteren Donau. Bonn. 1992.

MacKenzie 1986: D. N. MacKenzie. A concise Pahlavi dictionary. Oxford University Press. 1986.

Mavrodinov 1943: N. Mavrodinov. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiclós. Budapest. 1943.

New gilded silver ring with Proto-Bulgarian signs

Ivan Tanev Ivanov, Mariana Minkova

(Summary)

The article reports on a finger-ring from the region of Shumen, north-eastern Bulgaria. The ring is cast and gilded, weights 3.73 g and contains 95% silver. It consists of a hoop with a diameter of 2.0 cm and an oval, elongated bezel with incised frame on its edges. A complicated figure, made up of incised lines of different lengths, is depicted inside the frame. The main, central part of the figure represents the so called closed Proto-Bulgarian swastika, known from many Proto-Bulgarian graffiti. The ring is the first example of the Proto-Bulgarian elite art that uses closed swastika as its religious symbol. In addition, the figure outlines a cross with four characters, KFHF, forming a classic monogram. These characters match the letters of the so called Saltovo-Mayatsk script system used by Alans, Proto Bulgarians and Kassogians in the period of 7th – 10th centuries. This allows the monogram KFHF to be read as KANA – a ruling title that has so far been known in the form κανα and canna as a portion of various composite Proto-Bulgarian titles. The ring monogram is the first direct evidence that KANA was used as a standalone title of Proto-Bulgarian noblemen. On the basis of well documented titles of Krum (Keanus Magnus and APXON YBIGI) and its successors – Omurtag and Malamer (ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ) it is suggested that KANA, meaning „elder, senior, sire, archon", was the previous home title of early Bulgarian rulers, necessarily translated in the Greek-written Proto-Bulgarian inscriptions as „Archon".

Нов медальон с ипсилон и кръст от разкопките във Велики Преслав

Живко Аладжов

При разкопките през 2010 година на обект „Улица“ – южно от Патриаршията е открит бронзов медальон със знаци[1] (Аладжов 2011, 441-415). За съжаление той е счупен на половина и до нас достига горната му част, която е с размери: дължина 15 мм; ширина 20 мм. Сравнението с подобен паметник, който е и с почти същите размери дава основание да предположим, че медальонът е с неправилна овална форма (Аладжов 1981, 28-31). Единият му тесен край е издължен и оформя полукръгло ухо с диаметър 5 мм, което е служело за прикачване при носене **(обр. 1 а, б)**. Върху едната му страна плитко е гравиран ипсилон, фланкиран от две вертикални хасти. Краищата на хастите и „вилката“ на ипсилона са украсени с малки триъгълничета. Върху обратната страна е врязан вероятно шест раменен кръст с вилообразни краища. В наличната част от него са запазени четири рамене, но големината на липсващата, е достатъчно основание да приемем, че става дума за шест раменен кръст.

По начина на оформление и по размери новооткритият паметник се доближава до медальоните от Преслав и Апиария, като първият е с по-правилна кръгла форма. Местонамирането на тези медальони – във втората българска столица Велики Преслав и селище на Дунава показва, че те са продукт на масова изработка и са разпространени на широка територия, което от своя страна поставя проблема за тяхното предназначение. Считам, че изясняването на възникналите въпроси е пряко свързано със семантиката на знаците върху двете страни.

За знака ипсилон най-общо може да се каже, че е свързан с езическия период на Първото българско царство. Ипсилонът с или без странични хасти е най-популярният знак в старобългарските центрове и върху предметите от този период. Той се среща изобразен върху различни материали и паметници и то изключително в пределите на българската държава. За тълкуването на знака има различни хипотези – символ на бог Тангра, знак на слънцето и небето, основен елемент в езическата прабългарската вяра. Изрисуването на ипсилона е целяло от една страна, да пропъжда злите сили, а от друга да носи щастие и успех (Бешевлиев 1979, 17-23; Москов 1987, 15-85; Аладжов 1999, 30; Рашев 2008, 342).

Ипсилонът като изображение се среща върху каменни блокове, тухли, керамични съдове и метални артефакти и др., върху които той е представен в различни варианти на изписване, което зависи от площта на работното поле, твърдостта на материала, както и от умението на майстора. Освен това се отчита, че е по-голям процентът на ипсилон-а, с височина на двете вертикални хасти, които достигат до основата на вилката на знака (Тотев 1967, 36-39; Аладжов 1991, табл. XXX, XXXII; Аладжов 1981, 29; Илиев 2015, 93). Металните паметници с гравиран

[1] ПИН 62/ 2010 г.

***Обр. 1 а, б** – Медальон с ипсилон и кръст от Велики Преслав.*

върху тях ипсилон са главно печати и медальони (Тотев 1967, 36-39; Аладжов 1981, 29; Аладжов 1992, 41-44; Jordanov, Zhekova 2007, №№ 73-74); пръстени (Лазаров 2001, № 63; Илиев 2015, 93-94[2]); медна пластинка (Милчев 1992, 209, обр.38) и др. Върху тях знака е изписан самостоятелно или в съчетание с други знаци (Jordanov, Zhekova 2007, №№ 73-74) и украсителни елементи, които представляват малки триъгълничета (Тотев 1967, 37; Аладжов 1981, 29), дълбоко врязани точки (Лазаров 2001, № 63; Илиев 2015, 93) или малки кръгчета (Popov, Aladjov 2016).

Кръстът, като знак е един от най-древните и универсални символи в историята на човечеството. Той е разпространен навсякъде, където е регистрирано човешко присъствие. Символиката и тълкованията му са близки, независимо от мястото и епохата, към която се отнася, свързани са главно с огъня, светлината, връзката между земята и небето, представя Дървото на живота и др. След приемането на християнството в Първото българско царство изписването на кръста се регистрира масово върху различни предмети и материали от този период (Аладжов 1991, 86-87; Илиева 2015[3]). Успоредно с това продължава и употребата на ипсилона като знак. Изписването му върху някои християнски паметници показва устойчивостта на езическата традиция и нейното продължение и интегриране в християнските възгледи. Показателни в това отношение са съчетанията от ипсилон и кръст (какъвто е случая с разглеждания паметник), които демонстрират степента на духовен синкретизъм след покръстването (Аладжов 1999, 30). Носенето на медальона с описаните знаци, показва, че за неговия притежател е жив споменът за апотропеичните функции на езическия знак и в същото време разчита на силата на кръста за закрила и успех.

Датировката на новооткрития медальон може да се отнесе най-рано към IX-X век, от периода на покръстването до утвърждаването на християнската вяра (Аладжов 1981, 30-31; Аладжов 1992, 43-44), към което време се отнасят и повечето материали на обекта (Аладжов 2011, 415).

[2]И посочената там литература.

[3]В защитената дисертация е дадена пълна библиография по въпроса.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 1981: Ж. Аладжов. Нов медальон със знаци. – Нумизматика, XV, 3, 1981, 28-31.

Аладжов 1991: Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци (В търсене на закономерности). – Разкопки и проучвания, XX, 1991, 71-154.

Аладжов 1992: Ж. Аладжов. Старобългарски оловен печат със знаци от Велики Преслав. – Археология, 1, 1992, 1 41-44.

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Паметници на прабългарското езичество. София, 1999.

Аладжов 2011: Ж. Аладжов. Велики Преслав. Улица южно от Патриаршията. - Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 414-415.

Илиев 2015: Ил. Илиев. Две находки от ранносредновековно селище от района на гр. Дългопол. – Плиска-Преслав, 11, 2015, 91-98.

Илиева 2015: Г. Илиева. Християнски символи върху археологически паметници от Първото българско царство. Дисертация защитена през 2015 г. в НАИМ за получаване на образователната и научна степен „Доктор“. Непубликувана.

Лазаров 2001: Л. Лазаров. Древен бронз. Варна, 2001, № 63.

Милчев 1992: А. Милчев. Разкопки около южната порта и югозападната кръгла кула във Вътрешния град на Плиска. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 209, обр. 38.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX в. София, 2008.

Тотев 1967: Т. Тотев. Един бронзов медальон със знаци от Преслав. – Археология, 2, 1967, 36-39.

Jordanov, Zhekova 2007: I. Jordanov, Zh. Zhekova. Cataloque of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007,47 (№№ 73-74)

Popov, Aladjov 2016: S. Popov, J. Aladjov. A Kisten (War-Flait) with IYI- Sign from Bulgaria. - В: Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 2016 (под печат).

A new medallion with an upsilon and a cross from the excavations at Veliki Preslav

Zhivko Aladzhov

(Summary)

During the excavations in 2010 at the Ulitsa (Street) site – south of the Patriarchate, a bronze medallion with signs was discovered. Unfortunately, it is broken in half and only the upper part, 15 mm long and 20 mm wide is preserved. The comparison with a similar piece of almost the same dimensions gives grounds to suggest that the medallion had an irregular oval shape. Its one narrow end is elongated and forms a semicircular loop, 5 mm in diameter, which served for attaching (fig. 1d, 1б). On its one side there is a shallow engraving of an upsilon between two bars. The ends of the bars and the “fork” of the upsilon are decorated with small triangles. On the opposite side there is an incised probably six-armed cross with fork-like ends. In the existing field four shoulders are preserved, but the size of the missing part as well as the comparison with similar finds is a sufficient reason to assume that this is a six-armed cross.

The upsilon sign is connected mainly to the pagan period of the First Bulgarian Kingdom. The upsilon with or without the two lateral bars is the most popular sign in the old Bulgarian centres and on objects of this time. It is encountered depicted on various materials and monuments exceptionally within the borders of the Bulgarian

state. For the interpretation of the sign there are different hypotheses – a symbol of the God Tangra, a sign of the sun and the sky, a major element in the pagan proto-Bulgarian religion. The depiction of the upsilon aimed to defeat the evil spirits on one hand and on the other to bring happiness and prosperity.

As a sign, the cross is one of the earliest and universal symbols in human history. It is actually distributed ubiquitously, wherever human presence is recorded. Its symbolic meaning and interpretations are interconnected and related mainly to fire, light, the connection between the earth and the sky, representing the Three of Life and so on. After the adoption of Christianity in the First Bulgarian Kingdom the inscribed cross appears often on various objects and materials from this period. In this respect the combination of an upsilon and a cross are indicative, which demonstrates the level of spiritual syncretism after Christianization.

The newly discovered medallion may be dated at the earliest to the 9th – 10th century, from the period of conversion to recognition of Christianity, to which time most of the material from the site refers to.

Средновековен пръстен с римска гема от археологическите проучвания в южния сектор на крепостта Трапезица

Диян Рабовянов, Калин Чакъров

Възстановените през 2007 г. археологически проучвания на Трапезица – втората цитадела на средновековната българска столица Търновград, обогатиха информацията за градската култура на Второто българско царство.[1] Именно една от находките, произхождащи от разкопките в Южния сектор, е и предмет на това изследване. Като съставен паметник – средновековен пръстен с вставка от римска гема, той представлява интерес, тъй като отразява сравнително рядко срещаното в културата на Второто българско царство преизползване на античното наследство в средновековна среда.[2]

Пръстенът бе открит през 2013 г. в източното помещение на жилище № 1, на границата между запълнителя и подовото ниво на сградата.[3] Тази постройка е разположена на запад от плочниковото трасе на тясната пресечка, свързваща главната улица в южната част на Трапезица с пространството зад зазиданата потерна на Южната крепостна стена **(обр. 1)** (Рабовянов 2015, 131–147). Жилище № 1 е построено в средата на XIV в. и продължава да се обитава до средата на същото столетие, като поне на финала на своето използване е било собственост на майстор керамик.[4]

Пръстенът е изработен от високопробно сребро и е изцяло покрит с плътна позлата, леко изтъркана на вътрешната страна на халката и плочката **(обр. 2)**. Има тясна, плоска халка, с диаметър 21 мм **(обр. 3)**. Тя е незатворена в горната си част и повърхността ѝ по дължина е разделена с плитък жлеб. Краищата на халката са припоени към долната част на издължена овална плочка с фестонирано очертание, оформено чрез 13 заоблени издатъка. Тя има дължина 15 мм. Върху плочката е запоено елипсовидно гнездо за вставката – римска карнеолова гема. Пространството около гнездото е заето от 13 грозда от по четири гранули, припоени към основата. Пръстенът е в добро състояние – липсва патина, а от гранулите са отчупени само две.[5]

Важна роля в украсата на накита играе вградената в гнездо римска гема от

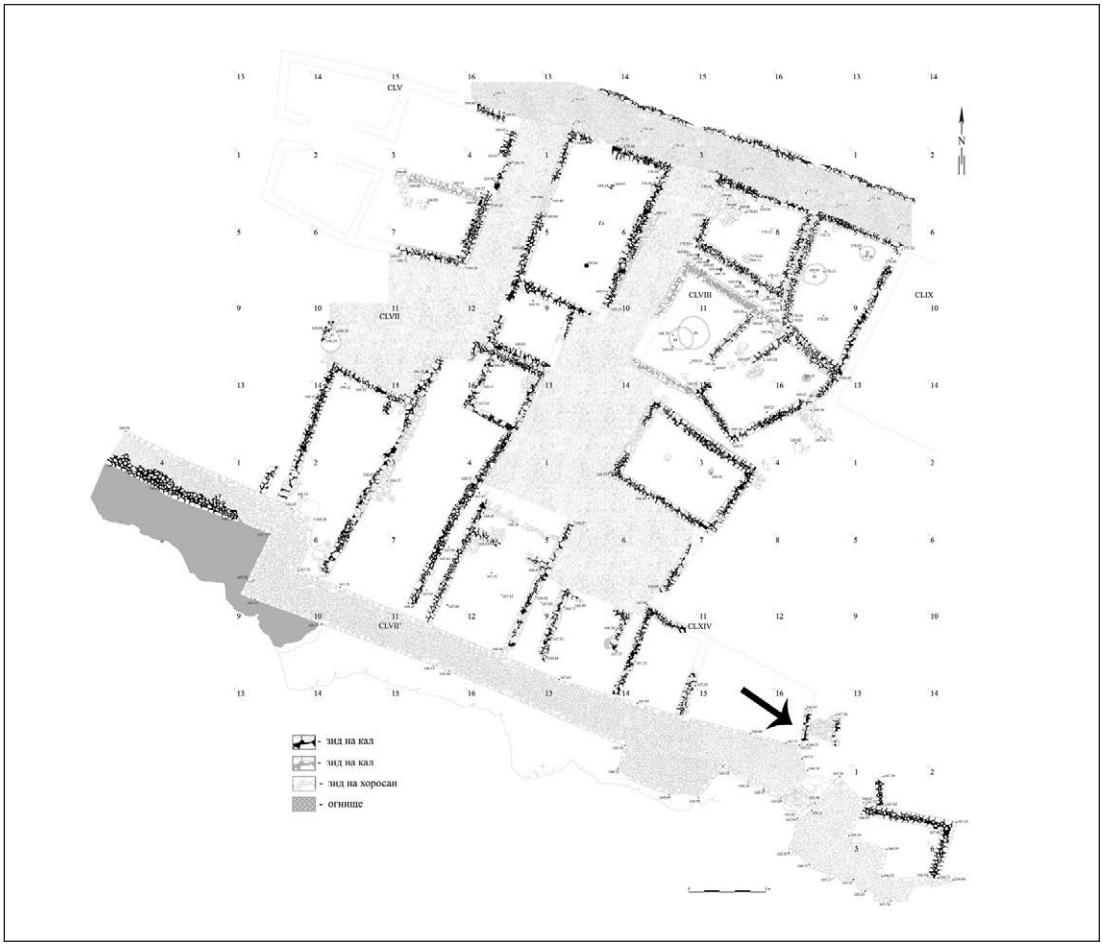
[1] За новите изследвания на Трапезица виж: Рабовянов 2015, 17–33; Тотев 2009.

[2] Това е и причината находката да бъде изследвана от учени с различни интереси – в областта на средновековната и античната археология, и предопредели публикуването ѝ да се осъществи в сборника, посветен на големия български учен Иван Венедиков.

[3] На дълбочина 0,40 м в кв. $CXLIV_{16}$.

[4] В приземието на същото помещение, в което бе намерен пръстенът, бяха открити и две колективни находки от неупотребявани керамични декоративни панички, а трета паничка произхожда от западното помещение на същата сграда.

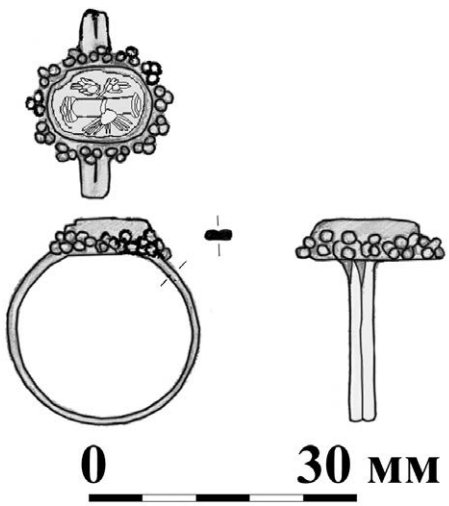
[5] Пръстенът получи полеви инвентарен № 4313 и след разкопките бе предаден в Регионален истарически музей (РИМ) – Велико Търново.

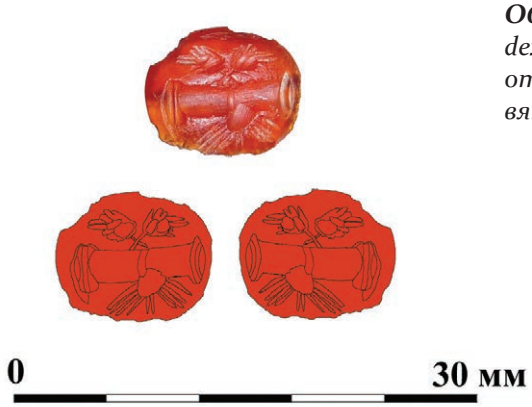
Обр. 1. *План на жилищния квартал от втората пол. на XIV в. в южната част на Трапезица. Със стрелка е отбелязано жилище № 1 (по Рабовянов 2015, план 7).*

Обр. 2. *Пръстен с антична гема от Южния сектор на Трапезица. (Снимка Д. Рабовянов).*

Обр. 3. *Графично изображение на пръстена от Южния сектор на Трапезица. (Рисунка Х. Хубанов).*

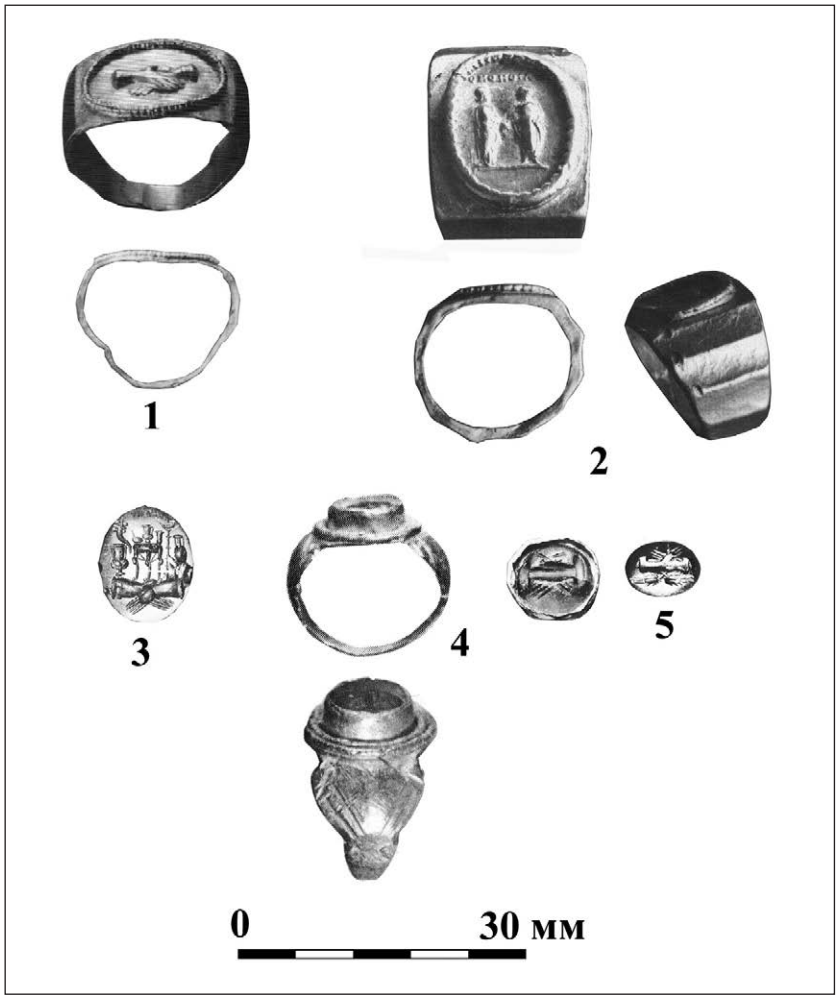
Обр. 4. *Гема с изображение на dextrarium iunctio от пръстена от Трапезица. (Снимка Д. Рабовянов, рисунка К. Чакъров).*

оранжево-червен карнеол **(обр. 4)**. Тя има овална форма и обърнато конично напречно сечение. Целостта ѝ е леко нарушена на едната къса и на двете дълги страни, вследствие на отчупване на опаката повърхност. Запазените ѝ размери са: дължина 10 мм, ширина 7 мм, дебелина 3 мм.

Върху гемата е гравирано схематично изображение на две сключени десни ръце (dextrarum iunctio), с два житни класа помежду им. Представени са част от предмишниците и китките. С по четири врязани линийки са отбелязани пръстите на всяка от ръцете, без палците, които липсват. Дясната китка е изобразена с широко овално врязване. Симетрично над китките са разположени два кръстосани житни класа. Всеки един от тях се състои от стебло и същински клас. Началото на стеблата е представено с две къси вертикални линийки, разположени между двете китки. След това излизат над ръцете и се кръстосват, като дясното стебло пресича лявото. Същинските класове са хоризонтално разположени. Те се състоят от по две хоризонтални врязани линийки с по три коси врязвания отгоре и отдолу. Зърната са представени с по две ямички, подобни на тази на дланта. Цялостното изображение е схематично, резбата е плитка.

В *Moesia Inferior* и *Thracia* са известни поне дванадесет пръстена или само геми с *dextrarum iunctio*. В четири случая символът е релефно изображение върху плочката на златен пръстен. Такива находки са откривани в: *Anchialus* – III в. (Ruseva-Slokoska 1991, 167, cat. № 186); термите на *Germaneia* (заедно с оброчни плочки на Тракийския конник, Асклепий, Хигия и Телесфор, както и колективна монетна находка от средата на III в.) **(обр. 5_1)**; детски гроб от втората половина на II в. в *Durostroum* (Popović, Donevski 1999, 23–24, № 3); *Callatis* – II–III в. **(обр. 5_2)**. Първите три спадат към вариант с представени само две сключени десни ръце (Hamat 2014a, 66), като находката от Anchialus има и житни класове. При пръстена от Callatis са представени прави мъжка и женска фигури в положение *dextrarum iunctio* и надпис *OMONOIα* – вариант I на А. Хамат (Hamat 2014a, 66). Седем екземпляра са геми с или без пръстен: златен пръстен с гема от червен карнеол от гроб на дете (?)[6] в Ratiaria, датиран в III в. (обр. 54); гема от аметист с неизвестно местонамиране

[6]Пръстенът, заедно с други бижута, между които и обеци, са публикувани като произхождащи от гроб на дете (Ruseva-Slokoska 1991, 205, cat. no. 279). Вътрешният диаметър на пръстените е в границите 14–17 мм. Те са открити са заедно с обеци. Тези факти свидетелстват, че вероятно става дума за погребан по-възрастен индивид и то от женски пол.

Обр. 5. *Пръстени и геми с dextrarum iunctio: 1. Germaneia (по Ruseva-Slokoska 1991, 168, cat. № 187); 2. Callatis (по Ruseva-Slokoska 1991, 168, cat. №188); 3. Оряхово (по Димитрова-Милчева 1980, 86-87, 157, кат. № 238); 4. Ratiaria (по Ruseva-Slokoska 1991, 176, cat. № 208); неизвестно местонамиране (по Димитрова-Милчева 1980, 87, 157, кат. № 242).*

(обр. 55); гема от черно стъкло от *Novae*[7] – I–II в. (инв.№ 23 (I-911), непубликувана); гема от черно стъкло с червени петна от *Novae* – III в. (инв. № 82 (I– 1469), непубликувана,); гема от матово стъкло със златист оттенък от Novae – I–III в. (инв. № 120 (I – 2008), Dimitrova-Milčeva 1987, 207, LXXII, 43), гема от ярко червено стъкло от Novae – II–III в. (инв. № 70 (I – 1457), непубликувана). Рядко срещано съчетание от сключени десни ръце е представено върху гема от Оряхово. В композицията са изобразени още трикрака масичка, заобиколена от кратер, рог на изобилието, амфора, канделабър с лампа, а върху масата има кратер, висок съд и лампа **(обр. 5_3)**. Известни са и пръстени с камеи, представящи символа, придружен с надпис. Такова украшение, датирано в III в. произхожда от с. Лесичево, Пазарджишко. Камеята е изработена от двупластов сардоникс и има представено *dextrarum iunctio* и надпис на гръцки с латински букви *HOMONOIA* (Ruseva-Slokoska 1991, 179, cat. № 217).

[7]Сведенията за непубликувани геми от *Novae* са използвани благодарение на колегата доц. д-р Павлина Владкова от РИМ–Велико Търново.

Най-късният античен накит (първата половина на IV в.) с инталия с две сключени ръце от Балканите е пръстен с камея от гроб на жена в Подуйево, Косово (Думанов 2000, 132–133).

На територията на провинциите *Dacia Apulensis* и *Dacia Porolissensis* примерите, с различни варианти на представяне на символа две сключени десни ръце, също не са много, а броят на гемите е още по-малък (Hamat 2014, 887; Hamat 2014a, 71). Подобно на находките от *Moesia Inferior* и *Thracia*, и тези в *Dacia*, произхождат основно от военни лагери *(Apulum, Porolissum, Tibiscum, Micia, Cristești)*. Много близки по материал на изработка и иконография са две геми от червен карнеол от *Apulum*, които за съжаление не са с ясен контекст (Hamat 2014a, 75, pl. I, 1-2).

Инталии, имащи изображения „две сключени ръце", са известни от редица пръстени от други римски провинции, съхраняващи се в обществени музейни и частни колекции[8]. Повечето от тях са само с *dextrarum iunctio*, в отделни случаи са придружени с надпис *HOMONOIA* (с вариации). Пръстени от последните са известни от колекции (Eisenberg, Price 2007, 179, 70), *OMONOIA ?EYTYXI* – British Museum[9], инв. № AF.418 (Johns 2006, 84). От *Aquileia* е известна гема, която съчетава набора от растения, *dextrarum iunctio* и надпис *ΥΓΙΑ* (Gagetti без година). Откривани са и геми със сключени ръце и полумесец със звезди (Spier 1992, 124, cat. № 327).

Примерите, при които има и растения, са също по-малко. В тези случаи са изобразени житни класове и/или макови стръкове, рог на изобилието, съдове и др.[10] Инталиите с *dextrarum iunctio* и житни класове са още по-ограничени като брой, например гореспоменатата гема от пръстена от *Ratiaria* (Димитрова-Милчева 1980, 86-87, 157, кат. № 241), гема с неизвестно местонамиране (Димитрова-Милчева 1980, 87, 157, кат. № 242), както и гема от Нове – II–III в. (непубликувана, инв. № 70 (I – 1457).

Според някои учени изображенията на *dextrarum iunctio* върху пръстени са свързвани единствено с брачни церемонии (Kantarowicz 1960, 4–5, 11)[11]. Според други тези украшения са разменяни между младоженците, подобно на практиката от по-късни епохи[12] (Hamat 2014, 884). В някои от последните изследвания на символиката на *dextrarum iunctio* е подложено на съмнение еднозначното тълкуване. То е обусловено от множеството разновидности, в които се среща този символ. Една от тях са изображения на владетел и неговата съпруга в цял ръст върху монети на: *Antoninus Pius* и *Faustina* (141 г.), *Marcus Aurelius* и *Faustina II* (след 145 г.), *Caracalla* и *Plautilla* (след 201 г.), *Severus Alexander* и *Orbiana* (225 г.) (Walter 1979, 275, 277). В

[8] Преглед на публикации за пръстени с dextrarum iunctio от територията на Римската империя у: Hamat 2014, 882.

[9] http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=1150267&objectId=1398742&partId=1, 06.01.2014 г.)

[10] Оряхово (Димитрова-Милчева 1980, 85–86, 157, кат. № 238), колекции (ASTA 1, Roma, 2012, 250–309, 310; Osbourne 1912, 242-243, XXVIII 16), военния лагер Zeugma, провинция Syria (Önal 2008, 47, cat. no. 70), Нове (непубликувани и Dimitrova-Milčeva 1987, 207, LXXII, 43).

[11] За литература, свързана с мнението, че dextrarum iunctio има връзка със сватбените обреди през римската епоха виж: Walter 1979, 272; Hersch 2010, 41; Baillargeon 2013, 13-14, 153 и посочените там източници.

[12] За тези мнения: Hersch 2010, 39–43; Hamat 2014, 884.

тези случаи монетите са възпоменателни, а сключените ръце символизират хармонията във владетелската двойка, а не отразяват момент от сватба или годеж (Walter 1979, 275; Hersch 2010, 199 Plautillia 211). Изображенията върху пръстени с мъжка и женска фигури наподобяват иконографията на монетите от II–III в., свързани с имперски сватби, а и надписът е в същия дух. Може да се предположи, че са възпоменателни по повод сключен брачен съюз, без това да означава, че са пряко свързани със сватбените обреди. В произведенията на античните автори не се споменава, че *dextrarum iunctio* е част от брачната церемония. Във връзка със сватбения ритуал сключването на ръцете на младоженците е засвидетелствано едва в края на IV в. в произведенията на *Claudianus*, като тук смисълът вероятно е, че младоженката преминава от покровителството на бащата към това на бъдещия ѝ съпруг (Hersch 2010, 200–201). По всяка вероятност положението е същото и с пръстените с *dextrarum iunctio*, т.е. примерите от IV в. насетне. *Plinius Maior* и *Tertullianus* споменават, че годеникът дава на избраницата си пръстен, като първият дори отбелязва, че по негово време бижуто е без гема (Hersch 2010, 41). През III в. християнската традиция представя пръстена като неразделна част от годежа, без да е ясно дали това е знак на любов, обикновен подарък или жест на размяна (Hersch 2010, 42–43).

Върху монументални паметници (сепулхрални, триумфални) са изобразявани и мъжки фигури със сключени ръце. Иконографията се среща и на монети от времето на *Vespasianus* (69–70 г.), на които със стиснати ръце са представени например двама войници, държащи легионен орел. Нумизматични паметници (80–81 г.) показват *Titus* и *Domitianus*, стиснали ръце в присъствието на *Pietas* или *Concordia*. С иконография в този стил са изобразявани и: *Marcus Aurelius* и *Lucius Verus* (след 161 г.), *Caracalla* и *Geta* и др. Един от най-късните примери са от 321–324 г., когато са изобразени Crispus и Constantinus II с Fausta като Concordia. Монетите са придружени и от надписи като: CONCORDIA AUGUSTORUM, PIETAS AUGUSTORUM, FELICITAS SECULI и др. От времето на Commodus датират монети, на които той е представен сключил дясна ръка с персонификация на Senatus, на Africa, Serapis. Съпровождащите надписи са в стил CONCORDIA MILITUM, PIETATI SENATUS, FELICITAS PERPETUAE AUGUSTORUM, PROVIDENTIAE AUGUSTORUM. Релеф от триумфална арка от Leptis Magna представя Septimius Severus и Caracalla със същата иконография (Walter 1979, 271–275). Подобно е положението и в сепулхралната пластика. В зависимост от разновидностите на иконографията се определя и значението на жеста с две сключени десни ръце. Ако са налице биографични сцени, то те са свързани със съгласието в брака. В случаите, в които човешките изображения са придружени от митологични сюжети, значението на dextrarum iunctio е свързано с раздялата на човек със земния живот (Baillargeon 2013, 156–157).

По-различна е иконографията на самостоятелните изображения на ръце в положение dextrarum iunctio. Те са представяни предимно върху движими паметници като монети и инталии. Може да са изобразени само сключени десни ръце или в съчетание с различни атрибути като: житни класове, мак, рог на изобилието[13], кадуцей, военно знаме, полумесец и звезди, съдове, триножник, канделабър с лампа и др. Символът става по-често приложим върху геми през I в. пр. Хр. (Spier 1992,

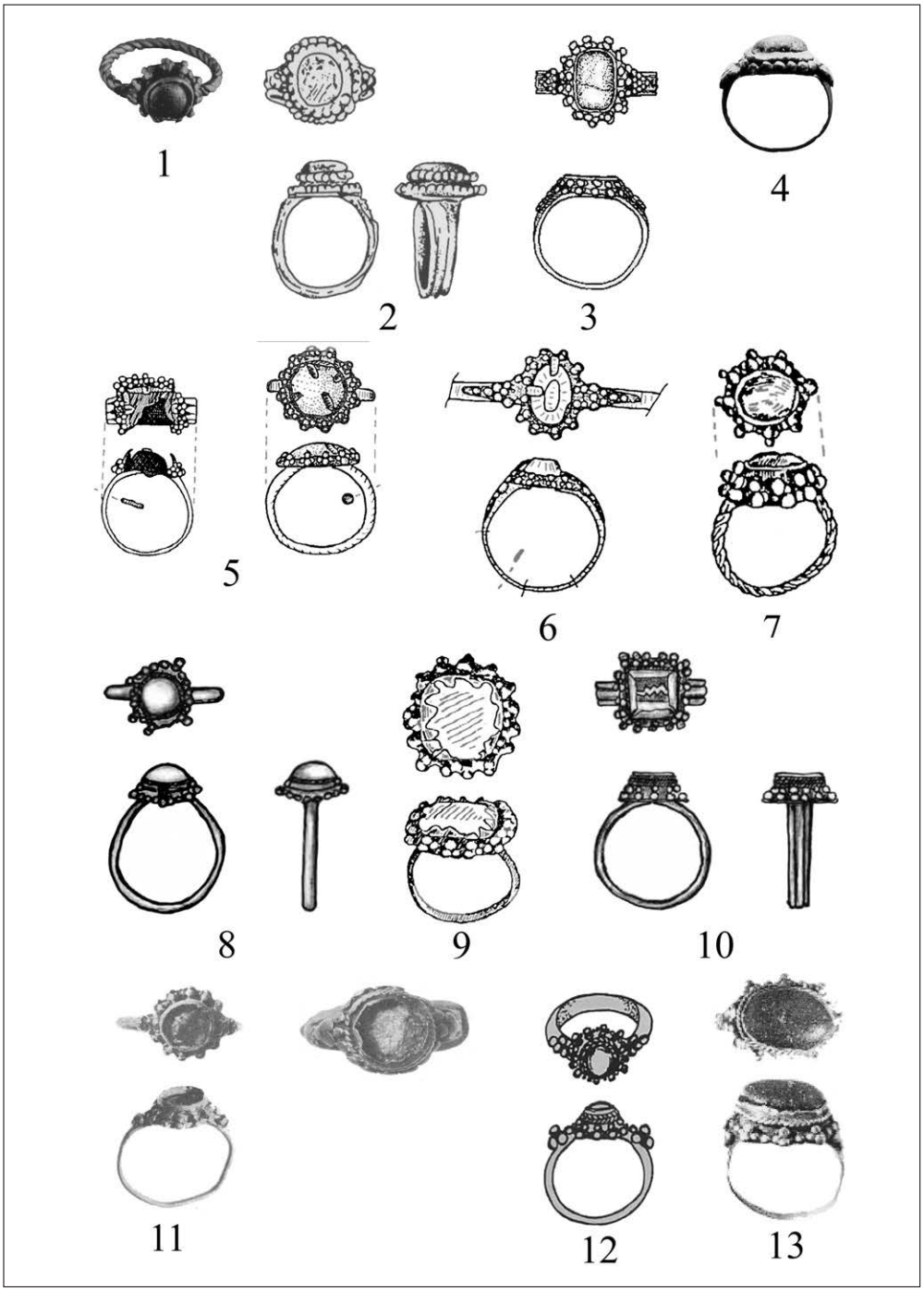
[13]Житните класове, макът и рогът на изобилието са присъщи за Cerera/Demetra, но често върху монети с тях е представяна *Concordia*.

124). През 8 г. пр. Хр. се среща и върху монети на Augustus, един от най-ранните примери (Walter 1979, 273). По-късно този тип dextrarum iunctio се открива при монети от гражданската война от 68–69 г., при *Vitellius, Vespasianus, Titus, Domitianus, Nerva, Antoninus Pius, Crispina, Clodus Albinus, Balbinus, Pupienus, Herenius Etruscus, Galienus*[14], най-късната е на Carausius от 286–287 г. (RIC V, 24, 28). Повечето от тях са придружени от надпис *FIDES EXERCITUM/CONCORDIA EXERCITUM* и са отсичани обикновено в размирни времена, когато има гражданска война и/или съглашение във войската или между двама владетели. Тогава изображението символизира *Concordia* или *Fides* (Spier 1992, 327), т. е. войската е обединена, владетелите са в съглашение и има хармония в държавата (Walter 1979, 275–276; Думанов 2000, 132–133; Richter 2006, 117; Hamat 2014, 884–885). Сравнено с иконографията на монетите от I–III в., изображението върху гемата от Трапезица стои най-близко до екземпляри на *Vespasianus, Titus* и *Antonius Pius*. В двата случая има *dextrarum iunctio* и два житни класа, с тази разлика, че върху денарите са представени още два макови стръка и кадуцей.

Върху нумизматични паметници *dextrarum iunctio* се появява отново през V в. Отсечени са ограничени възпоменателни монетни емисии във връзка със сватбите на: *Eudoxia* и *Valentinianus III* през 437 г. (с *Theodosius II* като *Pronubus*), *Pulcheria* с *Martianus* през 451 г., *Ariadne* с *Anastasius I* в 491 г., като в последните два случая Христос изпълнява ролята на *Pronubus* (Kantarowicz 1960, 6–7; Walter 1979, 277–278; Walker 2010, 851–852, 859). Монетите са отсичани в момент, когато на трона е наследница, която, за да закрепи властта, сключва брак с мъж от незнатно потекло (Walker 2010, 851, 859). Редица пръстени и колани имат същата иконография като посочените монети. Тези накити и части от облеклото са служили като *largitio*, дарове, които вероятно са раздавани на военни и представители на владетелския двор, с цел отбелязване и пропагандиране на сватба (Walker 2010, 851). Изображения на владетелската двойка по време на брачната церемония са представени и върху метални съдове от Кипър, от времето на *Heraclius*. Там са представени цар Саул, който бракосъчетава Мелхола и Давид. Двойката е със сключени десни ръце. Блюдото е датирано към времето на *Heraclius* (610–641) (Walter 1979, 280–281). Следващият пример за използване на dextrarum iunctio във византийското изкуство са илюстрираните ръкописи, съдържащи *Octateuch*. На една от миниатюрите са представени сватбите на Божиите синове и човешките дъщери. Една от двойките е със стиснати десни ръце. Другият пример за dextrarum iunctio е поместен в Мадридския препис на хрониката на *Iannes Scylitzes*. Там е представена сватбата на император *Michael IV* (1034-1040 г.) и *Zoe* (Walter 1979, 281-283).

Разнообразието в представянето на символа „две сключени десни ръце“ върху различен вид паметници има нееднозначно смислово значение. Вероятно и ва-

[14]Монети от времето на: гражданските войни от 68–69 г. (RIC I, 4–6, 10, 22, 31, 34, 57, 58, 103, 113, 118–122, 126); Vitellius 69 г. (RIC I, 47, 52, 54, 55, 67); Vespasianus 69–70 г. (RIC, 275), 71 г. (RIC II, 420–421),73 г. (RIC I, 55), 76 г. (RIC, 376), 79 г. (RIC II, 731); Titus 72 г. (RIC II, 619), 73 г. (RIC II, 167), 80-81 г. (RIC II, 125); Domitianus 74–75 г. (RIC II, 382),79 г. (RIC II, 246), 80 г. (RIC II, 45); Nerva 96 г. (RIC II, 2–3), 97 г. (RIC II, 14–15), 98 г. (RIC II, 48–49, 53-55, 69–70, 79-81, 96-97); Antoninus Pius 139 г. (RIC III, 26, 37, 43, 54), 140–143 г. (RIC III, 68, 97), 145-161 г. (RIC III, 136), 160–161 г. (RIC III, 1050, 1055); Crispina 178–182 г. (RIC III, 279), Clodus Albinus 195–197 г. (RIC IV.I, 18, 20); Balbinus 238 г. (RIC IV.II 10–12), Pupienus 238 г. (RIC IV.II, 10–12), Herenius Etruscus 251 г. (RIC IV.III, 138), Galienus 253 г. (RIC V, 131, 264)

Обр. 6. Средновековни пръстени с гранулация от Балканите: 1. некропола Крстеви, с. Корешница, Македония (по Mapeva 2006, cat. No. 53); 2. Македония (по Манева 1992, табло 83$_{61/9}$); 3. Трњане, Сърбия (по Марјановић-Вујовић 1984, сл. 187); 4. некропол Гласија, Ниш (по Археолошко благо Ниша...2004, № 214); 5. Финтина Обедеану, Крайова, Румъния (по Dumitriu 2001, mafel 89$_{9,10}$); 6. Финтина Обедеану, Крайова, Румъния (по Dumitriu 2001, mafel 89$_{18}$); 7. Пояна Таргулулуи, Румъния (по Dumitriu 2001, mafel 86$_{6}$); 8. Куптоаре, Румъния (по Ţeiciu 2009, plate 14$_{1}$); 9. Майканещи-Страулещи, Румъния (по Dumitriu 2001, mafel 93$_{4}$); 10. Маковище, Румъния (по Ţeiciu 2009, Plate 15$_{6}$); 11. Перник (по Чангова 1992, обр. 124$_{2}$, 124$_{3}$); 12. базилика № 7, Пауталия (по Спасов 1999, обр. 22$_{86}$); 13. Одърци (по Дончева-Петкова 2005, табло XXXIV 376$_{29}$).

риациите в изобразяването на *dextrarum iunctio* върху пръстени са обусловени от конкретната семантика. В случая с гемата от Трапезица не са налични надписи. Съпътстващите атрибути (два житни класа) не са представяни върху други примери, имащи отношение към брака, а са срещани по-често върху паметници, свързани с владетеля или армията. Възможно е този вид съчетания на символи да са в резултат на имперската пропаганда за равновесие и благоденствие на държавата. Поради тези причини през римската епоха (I–III в.) вероятно по-голямата част от пръстените с *dextrarum iunctio* не са използвани като годежни, а по-скоро свидетелстват за принадлежност на носещия украшението към някакъв съюз, към който принадлежи (съглашение в Империята, между него и армията и др.) (Hamat 2014, 887). В по-късните епохи са използвани антични геми с *dextrarum iunctio*, но значението тогава е вече изгубено и гемата бива употребявана като украшение (Hamat 2014a, 68).

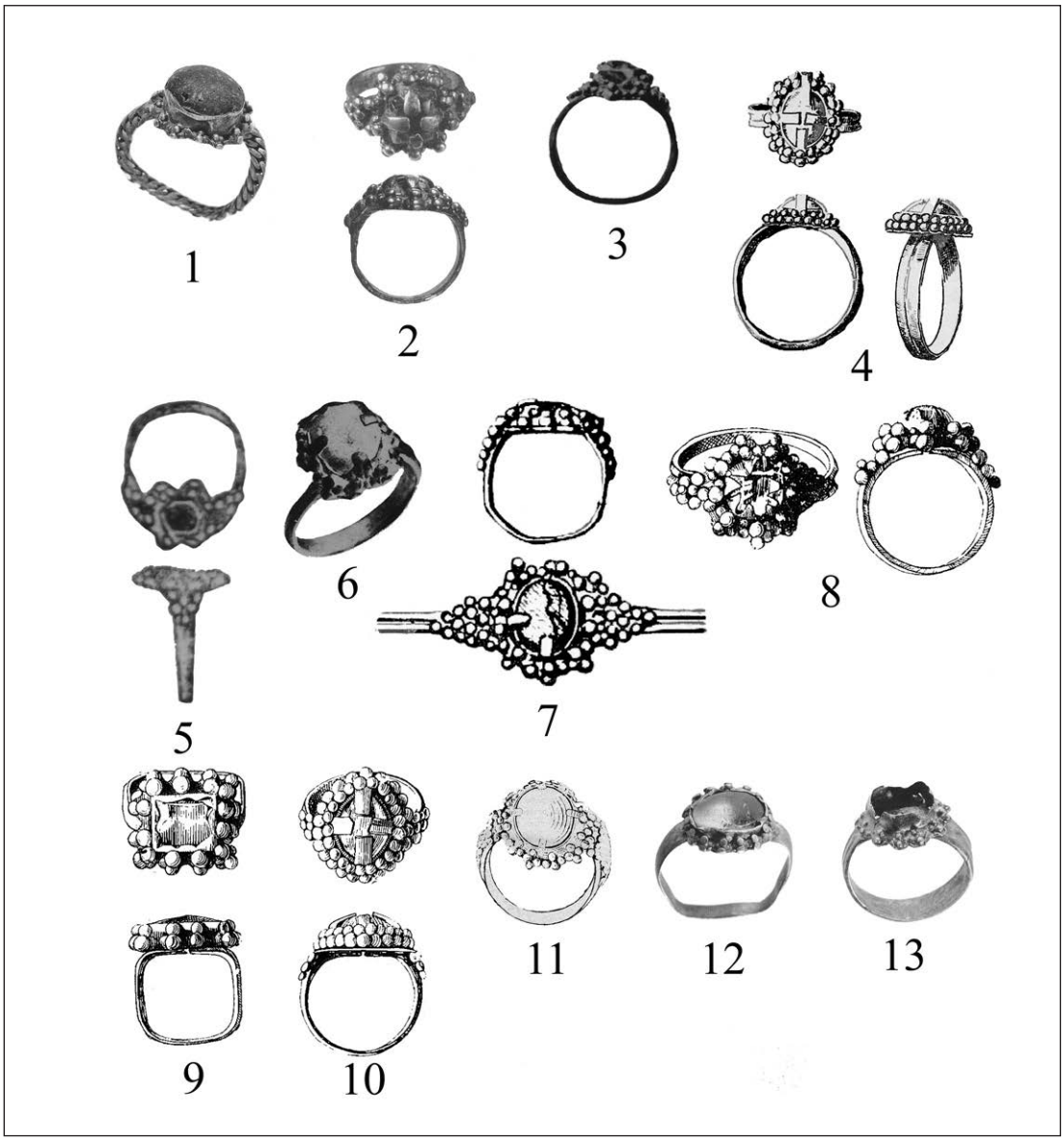
Като украшение е използвано и в открития на Трапезица накит. Той е сред най-представителните образци на един луксозен тип пръстени, произвеждани във византийски ателиета. Те се развиват през Комниновия период под влиянието на антични образци – римски пръстени от III–IV в. (Bikić 2010, 108-109) **(обр. 6$_{1–10}$)**[15]. Най-ранните паметници са от XI в., а през XII–XIII в. те се разпространяват на целите Балкани, запазвайки позицията си на луксозно украшение (Археолошко благо Ниша... 2004, № 214; Дончева-Петкова 2005, 124; Манева 1992, 87, табло 83$_{61/9}$; Марјановић-Вујовић 1984, 88, сл. 187; Радичевић 2008, 201-202, сл. 6$_1$; Bikić 2010, 108-109, sl. 81-82; Dumitriu 2001, taf. 86$_6$, 89$_{9,10,11}$; Oța 2012, 128, pl. 11$_{18-24}$; Țeicu 2009, 43-44). За образците от XI-XII в. е характерна по-голяма близост с античните модели и по-сложна украса, свързана с употребата на филигран и плетени халки. В периода след началото на XIII в. употребата на тези пръстени не престава. Античният модел обаче става по-стилизиран. Изчезват образците с плетена халка и филиграна, украсата се състои само от гранули. Някои от пръстените стават по-масивни (Bikić 2010, 108-109, sl. 82; Dumitriu 2001, tafel 93$_{4,8,9}$; Țeicu 2009, 43–44).

Паметници, представящи тази традиция във византийското ювелирно производство, са и откритите в България пръстени с датировка XI–XII в. Такива са двата сребърни и един златен пръстен от разкопките на Пернишката крепост (Чангова 1992, 124, обр. 12215, 1242,3) **(обр. 6$_{11}$)**, един сребърен от некропола върху базилика № 7 в Пауталия (Спасов 1999, 65, обр. 2286) **(обр. 6$_{12}$)** и най-представителният от пръстените, открити в некрополите на Одърци (Дончева-Петкова 2005, 124, табло XXXIV 37629) **(обр. 6$_{13}$)**. Показателно е присъствието в украсата на филигранен шнур над пояса от гранули. Не е изключено към тази група с по-ранна датировка да се отнася и един от пръстените от съкровището от Богорово, Силистренско (Павлова 2007, 58–59, № 11.3) **(обр. 7$_1$)**, чиято халка е изплетена от шест жички.

Броят на паметниците показва, че употребата на този тип пръстени в българските земи не само не изчезва, но дори се увеличава през последващия период (XIII–XIV в.). При тези образци се наблюдава вече споменатото опростяване на де-

[15]Пръстени, украсени с гранулация, от периода на късната античност са известни от Нове, сектор IV, кв. IX, неизвестно местонамиране, от фонда на НАИМ–БАН (Ruseva-Slokoska 1991, 180–181, cat. no. 219, 221). Две двойки едри гранули, припоени върху халката в основата на плочката, са присъщи за пръстените с инкрустация през IV в. (Думанов 2003, 11).

корацията – изчезва филигранният шнур, а халката е тясна и плоска, понякога разчупена от един или два плитки жлеба. Богатата украса от гранули обаче се запазва, като при някои от пръстените продължава да заема и горната част от раменете на халката. Гнездото за вставката най-често е елипсовидно, но се среща и кръгло и четириъгълно, а при един пръстен от Преслав (Щерева 2000, 339, обр. 74) са инкрустирани два камъка.

Обр. 7. Средновековни пръстени с гранулация от България: 1. Богорово (по Павлова 2007, № 11.3); 2. Преслав, некропол в дворцовия център (по Георгиева 2009, обр. 3); 3. Преслав, Дворцов център (по Щерева 2000, обр. 7$_4$*); 4. некропол в м. Кирика, с. Калугерица (по Фехер 1936, обр. 189); 5. некропол в м. Стражата до гр. Плевен (по Генова 1981, обр. 34*$_{10}$*); 6. гроб № 41, Св. Четиридесет мъченици, В. Търново (по Вълов 1974, обр. 18а); 7. некропола на Ловеч (по Георгиева, Пешева 1955, обр. 40*$_9$*); 8. гроб 8, Св. София, София (по Филов 1913, обр. 80); 9. гроб 12, Св. София, София (по Филов 1913, обр. 82); 10. Св. София, София (по Филов 1913, обр. 100); 11. Трапезица, северна част (по Цончев, Николов 1926/31, обр. 138, 139); 12. Богорово (по Павлова 2007, № 11.4); 13. (по Павлова 2007, № 11.5).*

Сред произхождащите от България са: един сребърен пръстен от гроб на знатна дама от некропола от XIII в. в югозападния сектор на Дворцовия център на Преслав (Георгиева 2009, 259–263, обр. 3) (**обр. 7_2**) и друг, произхождащ от разкопките в същото пространство на следстоличния град (Щерева 2000, 339, обр. 74) (**обр. 7_3**); сребърен пръстен от женски гроб от некропола от XII–XIII в. в м. Кирика до с. Калугерица (Фехер 1936, 130, 142, обр. 189) (**обр. 7_4**); друг, също от гроб, от некропола в м. Стражата до гр. Плевен (Генова 1981, 92, обр. 3410) (**обр. 7_5**); сребърният пръстен от гроб № 41 от галерията на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново, датиран в 40–90те год. на XIII в. (Вълов 1974, 51, обр. 18а) (**обр. 7_6**); друг подобен от гроб № 12 от некропола на Ловеч, датиран от проучвателите в периода X–XIII в. (Георгиева, Пешева 1955, 511–514, 544–545, обр. 409) (**обр. 7_7**) и три пръстена от богатия некропол в църквата „Св. София" в София (Филов 1913, 90–91, 98, обр. 80, 82, 100) (**обр. $7_{8–10}$**).

Всички тези паметници демонстрират разнообразие от варианти на основните елементи, по някои особености (като оформянето на халката, формата на плочката и гнездото, подредбата на гранулите в гроздове и използването на позлата) част от тях са близки, но не и еднакви с изследвания образец от Трапезица. Такива са пръстенът от некропола на Ловеч (**обр. 7_7**), пръстените от гробове № 8 и 12 от некропола на „Св. София" (**обр. $7_{8–9}$**) и този от богатото женско погребение от галерията на „Св. Четиридесет мъченици" (**обр. 7_6**). Много близки са и други два сребърни пръстена от съкровището от Богорово, Силистренско, съхранявани в Регионален исторически музей–Варна (Павлова 2007, 58–59, № 11.4, 11.5) (**обр. $7_{12, 13}$**).

Близост демонстрира и един сребърен пръстен, открит по време на почистването на църквите на Трапезица през 20-30те год. на XX в. в двуделна сграда в северната част на крепостта (Цончев, Николов 1926/31, 258, обр. 138, 139). Неговото описание – „с кръгъл червен камък (прозрачно стъкло), прикрепен с четири пластини, около него 12 групи от по четири сребърни топки", и рисунка (**обр. 7_{11}**) не оставят съмнение за принадлежността му към тази група, а местонамирането му го прави най-близък – заедно с пръстена от църквата „Св. Четиридесет мъченици", в топографско отношение до изследвания пръстен от Южния сектор на Трапезица.

За популярността на този тип пръстени в периода XIII–XIV в. свидетелстват и откритите „имитации" на подобни, изработени от евтин материал – медна сплав. Подобен е откритият в Аневско кале до Сопот (Джамбов 1991, 95, обр. 62б). Примери са и два пръстена от разкопките в Южния сектор на Трапезица, също произхождащи от жилищния квартал от втората половина на XIV в. (Рабовянов 2015, 206, №№ 1025, 1026). Макар и изработени от по-евтин материал, качеството на използваната техника на украса – гранулация, не се отличава от тази при пръстените от благороден метал. Вставката стъкло е същата като при над 90% от разгледаните по-горе примери. Трябва да се отбележи, че повечето подобни пръстени са посребрени, което допринася за претенцията за по-висок статус на носещия ги.

Безспорен интерес предизвиква и втората съставна част на разглежданото бижу – античната гема. От представените по-горе примери за този тип пръстени се вижда, че най-често е използван стъклен „камък", а тези с вставка от минерал са рядкост. По този начин пръстенът от Трапезица изпъква с влагането на гема от карнеол, което е увеличавало стойността на украшението.

Макар изработката на паметници на глиптиката да намалява, тя не изчезва

във Византия[16] и образци на това производство са използвани в средновековна България (Тотев 1986; Тотев 1993). Наред с тях обаче съществуват и примери за преизползване на антични инталии в средновековни бижута и подпечатващи устройства.[17] Макар и като цяло рядка, тази тенденция става по-изразена в периода на Второто българско царство. Пример за нея са паметници от самото Търново (Долмова-Лукановска 1997, 199; Овчаров, Вачев 2010, 111; Тотев 1986), а също и извън него (Янков 2007). Очевидно образците на античната глиптика са били ценени и сами по себе си. За това свидетелства откриването на гема от ахат в съкровището от монети и накити от Калиакра (Бобчева 1967, 225–226, обр. 4). Причина за това вероятно са както материалната и художествената стойност на камъка, така и наличието на изображение. Подобни са и синхронните примери от западноевропейския културен кръг (Chiesa 2011, 8; Gesztelyi 2008, 563–564). Трябва да се отбележи, че тази практика ще продължи и през Османския период и ще стане дори по-популярна през Възраждането в България.[18]

Много вероятно чисто декоративни и представителни цели е обслужвала и гемата, вложена в пръстена от Трапезица. Употребата на символа „две стиснати ръце" е рядка във византийското изкуство. Тя се запазва в областта на торевтиката при т.нар. „брачни пръстени". Примери за такива има и във Второто българско царство, включително от самото Търново (Тотев 2010, 28, рис. 10, табл. X1,2). Малките размери и схематичността на изображението върху гемата обаче изключват неговият смисъл да е разгадан от притежателя на пръстена, т.е. то не е имало символична стойност за него. В случая от значение е високото ценене на червения карнеол през средновековието.[19] Оформянето на пръстена изключва той да е използван като печат, т.е. гемата е била употребена с декоративна цел.

Интересен паралел на съчетанието средновековен пръстен печат с антична гема от II–III в. с изображение на dextrarium iunctio представлява един образец от Италия, датиращ от XIV в. **(обр. 8)**.[20] В този случай обаче инталията вероятно е имала апотропейно-магична натовареност, заради библейския текст гравиран върху пръстена и античните буквени съкращения върху гемата.

Можем да заключим, че при открития на Трапезица пръстен е представена в пълна сила практиката да се увеличи стойността на бижуто, чрез влагането в него на антична инталия. Високата стойност на накита се показва и от добрата направа и плътната позлата, която го е покривала. Изработката на пръстена не изключва той да е произведен във византийско ювелирно ателие, макар че това не може

[16] Трябва обаче да се отбележи, че изработката и използването на инталии силно намалява през средновизантийския период (Банк 1978, 116).

[17] Такъв например е един златен пръстен с гема от III в.от Преславското съкровище (Павлова 2007, 13, № 1.15) и друг конусовиден печат от Преслав с вложена в него антична гема (Тотев 1993, обр. 4д).

[18] За пример виж: Вачев 2002; Вачев 2012; Рошковска 1993, 35–50.

[19] Виж: Chiesa 2011, 8. Неслучайно карнеоловите мъниста запазват своята популярност през целия период на Второто българско царство виж: Рабовянов 2015, 202 и цитираната там литература.

[20] Пръстенът е с инв. № M.275-1962 и се съхранява в Victoria and Albert Museum, Jewellery, room 91, case 5, shelf C, box 19 (http://collections.vam.ac.uk/item/O121097/signet-ring-unknown/ 09.02.2014 г.).

Обр. 8. *Италиански златен пръстен-печат с гема с изображение на dextrarium iunctio от Victoria and Albert Museum, по (http://collections.vam.ac.uk/item/O121097/signet-ring-unknown/ 09.02.2014 г.).*

да бъде потвърдено със сигурност. Средата на откриване поставя употребата му преди края на XIV в., най-вероятно през втората половина на това столетие. Особеностите на украсата – липсата на филигранен шнур, и оформянето на халката насочват към изработка в рамките на XIII–XIV в.

Интерес представлява и социалният контекст на пръстена от Трапезица, информация за който ни дава средата на намиране. Той вероятно е принадлежал на семейството на обитаващия жилището майстор керамик. Трудно е да се съди за икономическия просперитет на последния, но откритите в приземието на сградата, съхранявани неупотребени, над 200 керамични декоративни панички, са свидетелство, че той със сигурност е изпълнявал големи поръчки, свързани с изграждането или ремонта на църкви или други представителни постройки.

За разлика от трапезишкия, всички останали пръстени от този тип произхождат от гробове, повечето на хора с високо социално положение[21], или са част от скрито съкровище от ценни предмети като това от Богорово, Силистренско (Павлова 2007, 58–59).

До някаква степен светлина върху проблема хвърлят византийските правни документи от XIII–XIV в. Според тях повечето домакинства, дори не много богати и разположени извън големите градски центрове на империята, са можели да притежават до два или три пръстена от благороден метал. За горния край на социалната скала е посочен пример със собственост на 22 златни пръстена (Parani 2010, 187). Поради това, че с изключение на този пръстен в жилище № 1 не бяха открити други материали, издаващи високи икономически възможности, и въпреки цялата условност на допускането нямаме основание да смятаме обитателя му за нещо повече от среден занаятчия.

Откритият в жилищния квартал в южната част на Трапезица пръстен е един

[21]Такива са пръстените от некрополите в м. Стражата (Генова 1981, 92); Базилика № 7 в Пауталия (Спасов 1999, 65); „Св. Четиридесет мъченици“ (Вълов 1974, 51); Преслав (Георгиева 2009, 259-263); м. Кирика (Фехер 1936, 130, 142); Ловеч (Георгиева, Пешева 1955, 511-514, 544-545); Одърци (Дончева-Петкова 2005, 124) и „Св. София“ (Филов 1913, 90-91).

от най-представителните паметници от своя тип в България и е чудесен образец на балкано-византийската ювелирна традиция от Палеологовия период. Наред с това той е и пример за преупотребата на антично наследство в средновековна среда. Въпреки че паметниците на античната глиптика запазват високия си статус през цялото средновековие и с желание са включвани в украшения и подпечатващи устройства, в конкретния случай става въпрос не толкова за пиетета към античната култура, наблюдаван във Византия, колкото за търсене на естетически ефект. Употребата на антична гема е целяла и да повиши стойността на бижуто. Сребърният пръстен от Трапезица разкрива и богатата материална култура на населението на столичния град, като наред с това е и свидетелство за социалното и икономическото състояние на обитателите на квартала от втората половина на XIV в., заемащ южната част на крепостта.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бобчева 1967: Л. Бобчева. Колективна находка от средновековни монети и накити от нос Калиакра. – Известия на Народния музей – Варна, III (XVIII), 1967, 223–226.

Вачев 2002: Х. Вачев. Антична находка в средновековен гроб. – In The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tarnovo 26-30 July 2000). Lydmila Ruseva-Slokoska, Rumen Ivanov, Ventzislav Dintchev (eds.). Sofia, 2002, 136-137.

Вачев 2012: Х. Вачев. Късносредновековен пръстен с антична гема. – Известия на Регионален исторически музей–Велико Търново, XXVII, 2012, 289–294.

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 2, 1974, 37–54.

Генова 1981: Ев. Генова. Средновековният некропол в местността Стражата край град Плевен. – Известия на Националния исторически музей, 3, 1981, 55–101.

Георгиева 2009: Р. Георгиева. Гроб на знатна преславска дама от XIII в. – В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam, София, 2009, 259–264.

Георгиева, Пешева 1955: С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 511–557.

Джамбов 1991: Ив. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991.

Димитрова-Милчева 1980: Ал. Димитрова-Милчева. Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София. София, 1980.

Долмова-Лукановска 1997: М. Долмова-Лукановска. Скъпоценните камъни в средновековните накити на Търновград. – Известия на Исторически музей Велико Търново, XII, 1997, 195–225.

Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Некрополи от XI в. Том 2. София, 2005.

Думанов 2000: Б. Думанов. Късноантични пръстени с гръцки и латински надписи от Тракия и Дакия. – В: Studia Protobulgarica et Mediaevalia Europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Васил Гюзелев, Казимир Попконстантинов, Георги Бакалов, Росина Костова (ред.). София, 2003, 125–134.

Думанов 2003: Б. Думанов. Късноантичното ювелирство в диоцезите Тракия и Дакия (4–7 в.). Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен „Доктор", София, 2003.

Манева 1992: Ел. Манева. Средновековен накит од Македонија. Скопје, 1992.

Марјановић-Вујовић 1984: Г. Марјановић-Вујовић. Трњане српска некропола (крај XI–почетак XIII века). Београд, 1984.

Овчаров, Вачев 2010: Н. Овчаров, Х. Вачев. Манастирски комплекс „Св. апостоли Петър и Павел" и храм „Св. Иван Рилски" във Велико Търново. – В: Българската археология

2009. Каталог към изложбата. Съставител и редактор З. Димитров. София, 2010, 109–111.

Павлова 2007: В. Павлова. Съкровищата на средновековна България. Каталог на изложбата. Варна, 2007.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Том 1. Средновековният град. Велико Търново, 2015.

Радичевић 2008: Д. Радичевић. Периодизација позносредњовековних некропола у Доњем Српском Подунављу. – Старинар, LVIII, 2008, 107-212.

Рошковска 1993: А. Рошковска. Българска възрожденска глиптика. София, 1993.

Спасов 1999: Р. Спасов. Средновековен некропол в района на базилика № 7 от Пауталия. – Известия на Исторически музей-Кюстендил. Приложение I, 1999, 56–116.

Тотев 1993: К. Тотев. Пирамидален печат от лазурит на цар Симеон. – В: Преслав. Том 5. София, 1993, 121–137.

Тотев 2009: К. Тотев, М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008, 190 с., 79 обр., IX табл. – Археология, 3–4, 2009, 132–136.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185–1396. Велико Търново, 2010.

Тотев 1986: Т. Тотев. Преславското съкровище. – Известия на Народния музей Варна, 22 (37), 1986, 83–108.

Фехер 1936: Г. Фехер. Разкопки в местността Кирика. – В: Сб. Мадара. Том II. София, 1936, 105–152.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква Св. София. София, 1913.

Цончев, Николов 1926/31: Д. Цончев, Т. Николов. Разкопки в крепостта Трапезица. – Годишник на Народния музей, V, 1926/31, 257-259.

Чангова 1992: Й. Чангова. Перник. Том III. Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992.

Щерева 2000: Ир. Щерева. Накити от дворцовия център на Велики Преслав. – Годишник на Департамент Археология – Нов български университет/Археологически институт с музей, IV–V, 2000, 331–342.

Янков 2007: Д. Янков. Средновековен пръстен с антична гема на Серапис. – Известия на Старозагорския исторически музей, II, 2007, 338–340.

Baillargeon 2013: D. Baillargeon. Marriage or a Multiplicity of Meanings? The Dextrarum Iunctio on Roman and Early Christian Funerary Monuments. A Thesis Submitted to the Faculty of Graduate Studies in Partial Fulfilment of the Requirements for the degree of Master of Arts, Department of Greek and Roman Studies, Calgary, Alberta, 2013.

Bikić 2010: V. Bikić. Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i naslede. Beograd, 2010.

Chiesa 2011: G. Chiesa. Myth Revisited the Reuse of Mythological Cameos and Intaglios in Late Antiquity and the Early Middle Ages. – In: Gems of Heaven. Recent Research on Engraved gemstones in late Antiquity c. 200–600. (= British Research Publication 177, Trustees of the British Museum). C. Enwistle, N. Adams (eds.). London, 2011, 1–10.

Dumitriu 2001: L. Dumitriu. Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert. Bukarest, 2001.

Dimitrova-Milčeva 1987: Al. Dimitrova-Milčeva. Gemme e Camei del Museo Storico Comunale di Svishtov. – Ratiarensia, 3-4, 1987, 193-208.

Eisenberg, Price 2007: J. Eisenberg, F. W. Price. Art of Ancient World, Vol. XVIII, January 2007.

Gagetti (без година): El. Gagetti. Itinerario di Scoperte: Gemme perdute. – In: Il Fulgore delle Gemme Aquileia. Itinerario di Scoperte tra la Città dei Vivi e la Città dei Morti. (https://www.museoarcheologicoaquileia.beniculturali.it%2FgetFile.php%3Fid%3D153&usg=AFQjCNFc4yly_MNLJm7FsOXWcqPZCjRTMQ 13.12.2015 г.).

Gesztelyi 2011: T. Gesztelyi. Antike Gemmensamlungel auf Mittelalterlichen Urkunden. – In: Studia in Honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. Югоизточна Европа през античността VI в. пр. Хр. – началото на VII в. сл. Хр. Е. Генчева (съст. и ред.). София, 2008, 558–565.

Hamat 2014: Ana Cr. Hamat. Dextrarum Iunctio şi studiul bijuterilor în epoca Romană. Un melanj între istoria artei, epigrafie, numismatică, gliptică, şi studiul bijuterilor. – In: Sorin Forţiu, Adrian Cîntar (eds.) Arheovest, II2, In Honorem Gheorge Lazarovici, Interdisciplinaritate

în Arheologie Timişoara, 6 decembrie 2014, Szeged, 2014, 881–892.

Hamat 2014a: Ana Cr. Hamat. Despre Dextrarum Iunctio şi inelele associate cu logodna descoperite pe teritoriul Daciei Romane. – In: Sargeţia, Series Nouă, (in print).

Hersch 2010: K. Hersch. The Roman Wedding. Ritual and Meaning in Antiquity. Cambridge, New York, 2010.

Johns 2006: C. Johns. The Jewellery of Roman Britain. Celtic and Classical Traditions. Routledge, New York, 2006.

Kantarowicz 1960: E. Kantarowicz. On the Golden Marriage Belt and the Marriage Rings of the Dumbarton Oaks Collection. – In: Dumbarton Oaks Papers, 14, 1960, 1–16.

Maneva 2005: El. Maneva. Ancient Jewellery from Macedonia – Middle Ages. Skopje, 2005.

Önal 2008: M. Önal. Dieties and Cultures Meet on the Seal Impressions in Zeugma. – Bolletino di Archeologia on line, volume special, 2008, 25–53.

Osbourne 1912: D. Osborne. Engraved Gems, Signets, Talismans and Ornamental Intaglios, Ancient and Modern. New York, 1912.

Oţa 2012: S. Oţa. Tombs with Jewels in the Byzantine Tradition Discovered on the Present-Day Territory of Romania, North of the Danube (End of the 11th Century-14th Century). – Ziridava. Studia Archaeologica, 26/1, 2012, 123-142.

Parani 2010: M. Parani. Byzantine Jewellery: The Evidence from Byzantine Legal Documents. – In: „Intelligible Beauty": Recent Research of Byzantine Jewellery (British Museum Research Publications 178 Ch. Entwistle and N. Adams (eds.). London, 2010, 186–192.

Popović, Donevski 1999: Iv. Popović, P. Donevski. Gold and Silver Jewelry from Durostorum Burials. Svishtov, 1999.

Richter 2006: G. Richter. Catalogue of Engraved Gems. Greek, Etruscan and Roman, L'erma di Bretscneider, Roma, 2006.

RIC I: The Roman Imperial Coinage. Edited by C. H. V. Sutherland and R. A. G. Carson, volume I (completely revised edition), London, 1984.

RIC II: The Roman Imperial Coinage. By Harold Mattingly and Edward Sydenham, volume II (reprinted edition), 1984.

RIC III: The Roman Imperial Coinage. By Harold Mattingly and Edward Sydenham, volume III, London, 1930.

RIC IV. I: The Roman Imperial Coinage. By Harold Mattingly and Edward Sydenham, volume IV. Part I, London, 1936.

RIC IV. II: The Roman Imperial Coinage. By Harold Mattingly, Edward Sydenham and C. H. V. Sutherland, volume IV. Part II, London, 1938.

RIC IV. III: The Roman Imperial Coinage. By Harold Mattingly, Edward Sydenham and C. H. V. Sutherland, volume IV. Part III, London, 1949.

RIC V. I: The Roman Imperial Coinage. Edited by Harold Mattingly and Edward Sydenham, by Percy H. Webb, volume V. Part I, London, 1972 (reprinted).

RIC V. II: The Roman Imperial Coinage. Edited by Harold Mattingly and Edward Sydenham, by Percy H. Webb, volume V. Part II, London, 1972 (reprinted).

RIC X: The Roman Imperial Coinage. Edited by R. A. G. Carson, Hon D. Litt, J. P. C. kent, A. M. Burnett, by J. P. C. Kent, volume VI, London, 1994.

Ruseva-Slokoska 1991: L. Ruseva-Slokoska. Roman Jewelery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia, London, 1991.

Spier 1992: J. Spier. Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Colections. The J. Paul Getty Museum, Malibu – California, 1992.

Ţeicu 2009: D. Ţeicu. Arta minoră medievală din Banat. Minor medieval art in Banat. Timişoara, 2009.

Walter 1979: Chr. Walter. The Dextrarum Iunctio of Lepcis Magna in Relationship to the Iconography of Marriage. – In: Antiquités Africanes, 14, 1979, 271–-283.

Walker 2010: Al. Walker. Numismatic and Metrological Parallels for the Iconography of Early Byzatine Marriage Jewelry. The Question of the Crowned Bride. – In: Travaux et Mémoires (= Mélanges Cécile Morrisson), J.-Cl. Cheynet, V. Déroche, D. Feissel, B. Flusin, C. Zuckerman (comité de rédaction). Paris, 16, 2010, 1–14.

Medieval ring with a Roman gem from the archaeological investigations in the south section of Trapezitsa fortress

D. Rabovyanov, K. Chakarov

(Summary)

The archaeological investigations in the second citadel of the medieval Bulgarian capital of Turnovgrad, renewed in 2007, enriched the information about the urban culture of the Second Bulgarian Kingdom. From the excavations in the southern section of the Trapezitsa fortress comes also a medieval ring holding a Roman gem, which is the subject of this study. It was discovered in a dwelling, inhabited during the second half of the 14th century by a pottery craftsman (fig. 1).

The ring is made of high alloy silver and is covered with thick gilt (fig. 2, 3). It has a narrow, open flat loop to which an oval bezel with a festooned outline is soldered. The elliptic socket is surrounded by 13 clusters of granules. The gem itself is of orange-red carnelian (fig. 4). It displays a shallow and schematic engraved image of two signed right hands (dextrarium iunctio), between which there are two crop ears. The image stylistics relates to a date within the 2nd – 3rd century.

The adornment from Trapezitsa belongs to a luxury type of rings which developed during the Komnenian period (11th – 12th century) under the influence of ancient models (fig. 5, 6) produced in Byzantine workshops. In the period after the early 13th century the use of these rings does not end, but their decoration becomes more stylized. In Bulgaria similar rings are presented by a relatively great number of pieces (fig. 7). The known imitations made of cheaper material – copper alloy, also testify to the popularity of the type.

The use of a gem as a socket in the ring from Trapezitsa is not typical against the background of the parallels where the "stone" is a glass socket. The reuse of ancient gems in jewels and stamps in medieval Bulgaria is relatively rare and it becomes more pronounced in the period of the Second Bulgarian Kingdom (12th – 14th century). In the present case, however, the schematic image rules out the option that its meaning was deciphered by its owner, i.e. it did not have symbolic sense for him. The gem had solely decorative role. The shaping of the ring excludes its use as a stamp. The embedding of an antique gem aimed to enlarge the jewel's value.

The context of discovery sets the use of the ring before the end of the 14th century, most probably in its second half. The specifics of the decoration and the shaping of the loop point to manufacture within the 13th – 14th century and the possibility that the jewel originates from a Byzantine workshop should not be ruled out.

Описание на баварски бенедиктински монах на Цариград, Балканите и Православната църква от 1437 г.

Васил Гюзелев

В ръкописната сбирка на Баварската държавна библиотека се намира ръкопис, със смесено съдържание, който е принадлежал някога на намиращия се край Тегернзее, южно от Мюнхен, Бенедиктински манастир. Той представлява хартиен кодекс, за форзатц на който са използвани пергаментови листове от друг ръкопис. На обратната страна на първия форзатцен лист е поставено заглавие: De ecclesia et dominio greco-declaratio et scripta. В сборника преобладават съчинения, които принадлежат на бенедиктинския монах от същия манастир, живял през първата половина на XV в. – Йоханес Кек (Johannes Keck)[1]. Нему очевидно принадлежи и едно описание на византийската столица Цариград, а също така и на православните църкви и техните представители, свързани с Цариградската патриаршия. То е завършено от него на 30 юли 1437 г. Първоначално е било самостоятелно съчинение, а по-късно включено в сборника[2].

Безспорно е, че съдържанието на това описание е интересно от всяка гледна точка и заслужава публикуване, за да стане достояние на по-широк кръг. Успоредно с разчитането на текста в настоящата публикация са добавени негов превод на български и факсимиле на оригинала.

Terre hodierne Grecorum et dominia secularia et spiritualia ipsorum
De ecclesia et dominio
Grecorum hic iuxta[3]

In primis est Grecorum civitas Constantinopolis, in qua imperator Grecorum habitare solet, qua terpliciter est murata et cum LJ[a] foveis maximis circumdata: circa civitatis una perpercuret in terra et due circumpercutiuntur mari, triangulate exinque in figam. Hec civitas quoque in plano in circum esse videatur. Tunc in ipsa montes septem esse inteligere videntur. Nomen de civitate inter cetera Eptapolis intra septem montes in se concludes. In hac civitate parochiales ecclesie sunt octo hodie, scilicet: sancta Sophija,

[1] Bayerische Staatsbibliothek – München, Handschriftenabteilung, Clm. 18. 298. Кратко негово описание – Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Monacensis, compos. C. Halm, F. Keinz, G. Meyer et G. Thomas, t. II, pars III (15.121-21.313). Monachii 1878, p. 150-151: clm. 18.298 (Teg. 298) 20, s. XV, 171 fols.

[2] Clm. 18.298, f. 115r–116v. За пръв път внимание на описанието обръща N. Iorga. Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, IV (1453–1476). Bucarest 1915, p. 31-35, който на френски език подробно преразказва неговото съдържание и цитира отделни места от него.

[3] Това подзаглавие е добавено впоследствие от автора.

in qua patriarca constantinopolitanus habitaret solet, Sanctorum apostolorum alia, et sancti Pauli, per se – Marie Virginis, Domini Jhesu Christi, sancti Georgii, Quadraginta sanctorum et sancti Michaelis. Que omnes ecclesie magne et mirabiles sunt scilicet, tamen sancta Sophija omnibus pervalet in omnibus: in marmoribus, qua tota interique in pictibus, et in omnibus est inducta cum eius petrofissis de omni naturalii eorum colore, et in columpnis maximis, scilicet, de omni colore quibus supermun et pro parte maiori, et in arte musaica, qua ex vitro deaurato interique, ut sol contenditur, et in sculptilibus, que in marmoribus subtilissime depinguntur; et ut omnia qua in ea scilicet intermittant ex hiis breviter dictura sunt totum eius considerabitur. Porte, scilicet in ea cruceferree et lignee, quarum pauce aperiuntur, tottidem, quantum annus habet dies, scilicet CCCLXVI. Altitudo eius esse in quantum una ballista pedum ascendere potest. Rotunda de super est tota lapidae. In magnimine, quod plisquam centum milia hominum intercepunt. Cooperta in toto cum plumbo. Et sic finis pro ipsa.

In ea civitate monasteria scilicet ultra istas ecclesias et alias minores, que in maxima copia sunt monachorum et monialium plusquam ducenta, omnia marmoribus columpnis et arte musaica et ceteris, ut datum est, edificata et ornata. In eius ecclesiis campane pulsantur et ligna cum hora longa consuetudine antiqua prout in arca Noe pulsatum fuit.

Civitas Constantinopolis in circuitu habet longitudinem XXVIII miliarium italicarum, in quantum homo potest equitando, prout temptavimus, mediocriter in quinque horis ambulare. Habitantes in ea, ut extimo, quadraginta milia hominum: vix potent interesse, qui in tempore guerre de suis internis vineis, bratis e(t) ceteris necessariis vivere possent, prout frequenter probatur, quod est causa potissima sue defensiones contra infideles, quod primum est. Et secundum, menia eius fortissima. Et tercium, modus habitantium sciendi resistere et repugnare infidelibus. Dimisse monumentorum antiquorum: columpnis, spossis in civitate, sculptis et marmoriis, ubique quasi ad celum pro miraclibus stantibus, palatiis antiquorum, conductibus aquarum, altissimis edificationibus, subteerrenis et cisterniis, et ceteris mirabilibus. Portum eius civitatis ex uno tantum explicare nolo, quod omnes naves que in mundo sunt et galee et omnia navigia possent in eo intrare et secure ad omni vento stare. Ista Constantinopolis stat in fine partis occidentalis, ad quam autem pars orientalis ostenditur, distantia utriusque partes existente per mare, qud ipsas terras dividit, unius miliarii italici vel minus; que terra orientalis usque in illo strictu est infidelium. In latere civitatis, in quo predictus portus prolongatur, tamquam modicum incurvatum. In opposito Constantinopolis est una civitatis Januensium, qua Pera vulgariter nuncupatur, incircuita trium miliariorum italicarum. Hi de Constantinopolis breviter exponendo.

Post Constantinopolim, in parte occidentali, Greci non dominantur; in illa parte nisi spacium terre in longitudine octo dierum equestre ambulando, et in latitudine duorum dierum vel minus; quam terram dominatur imperator Grecorum in pace ad suum libitum. In guerra autem cum infidelibus, exceptis aliquibus civitatibus et castris marinis, totum ab infidelibus occupatur. In qua terra sunt arciepiscopi octo, qui in tempore guerre, si volunt, in suis eritibus[4] et libertate unacum populo ipsorum possunt cum infidelibus vivere. In terra alia occidentali infidelium in guerra et in pace semper mittuntur consecrati a patriarca constantinopolitani. Arciepiscopi, propter magnum

[4]Вероятно е равнозначно на drictibus.

populum christianorum, qui ab infidelibus ibidem dominantur, permissione infidelium pro meliori suo et benevolentia ab illis christianis sibi ipsis infidelibus subditis; qui arciepiscopi in numero sunt duodecim.

Ad predictas partes orientales scilicet modo pro magno numero christianorum, qui ibidem habitant, mittuntur semper archiepiscopi in numero quindecim, tamen isti episcopi sunt quibus constitutos eparchias, quidem XX ad magis, quidem eciam IIIJ ad unum in quibus a quolibet arhiepiscopo in duois episcopis eius subecti conferantur.

Item, habent Greci insulam Limnus ablatam, qua distat a Constantinopoli per miliaris italicas per mare magnitudinem autem C milia miliariorum italicarum. In qua scilicet due civitates non magne, castra sex et ville centum. In ea arciepiscopus unus. Item, ut non permittetur in predicto territorio constantinopolitano, quod penes ipsam est, sunt civitates ultra Constantinopoli decem, castra XXX et ville CXL. Item ad compactum partes predictas insulas est. Alia insula eorum distans ab ipsa XVIII milia italica Impros vocata. In qua est civitas una parva, castra V et ville XX in magnitudine CCL miliarum italicarum. Penes ipsas sunt alie eorum insule due Schiatus et Scupelum in quibus duo castra parva et ville XV. Alia insula, que potest nisi, distat de Constantinopoli C miliaria italica, que Marmaras dicitur, in qua est unum castrum et ville sex. Iste tres insule parve sunt, quasi coequales in magnitudine, quolibet XC miliarum vel minus italicarum.

Item, habent Greci unam terram eius propriam distantem de Constantinopoli per mare N miliaria italica, per terram autem per spatium terrestre ipsorum ad illam terram occupantur infidelibus plenum totum c(h)ristianorum Grecorum; et aliarum gubernationum qui Thurcos fuerunt. Illa terra est quasi medianus in mari posita, ita quod tota insule est mare constudata, qui circulus marique semptingentorum miliararum italicarum esse incantur. Remanet autem cum terra forma illa quasi insula coniucta per spatium sex miliares italicas de mari in mare per lineam directam. In qua distantia terrestri fuerunt menia per Grecos edificata pro recusione illis terre et defensione contra infideles et tantum ab infidelibus destructa quasi edificationem unam finalem cum turribus altissimis fuit edificata in tempore imperatoris Grecorum domini Emanuel, partis hodierni imperatoris domini Johannis; qui res mirabiles sunt facti in XX diebus presentalis, propterque predicto imperatore per mare ibidem accedente. In illa terra scilicet iste provincia: provincia Corinthiorum, provincia Achaie, provincia Placedemonensium, provincia Sparti, provincia Leuctea, provincia Archus et quod Humerus et Virgilius in numeros ponunt. In ista terra sunt civitates satis magne XXX et castra fortissima CC et ville CCCC. In ista terra dominantur hodie tres fratres imperatoris Grecorum, quolibet partem suam tenens gentes armorum ponuntur in campo tantum equiestres quinquaginta milia, habentem in pedestribus qui potuerunt nonquas. Propter magna distantiam, in medio qui ab infidelibus occupatus, cum potentia constantinopolitana uniripent neque una pars aliam in necessitate potest juvare. In ista terra sunt arciepiscopi et episcopi plures prount prodiximus. Iste terre sunt propter Grecorum nunc qui eis ab infidelibus remanserunt in quibus sunt dominium seculare et spirituale ad libitum ipsorum.

Ultra hec ecclesia constantinopolitana habet dominium in spiritualibus in hijs terris, quod dictura sunt: in Adhenis habet arhiepiscopum et in Thebis alium; que terre ab uno katholico dominantur, subdito tamen infidelibus, de genere Florentinorium Antonio de Laciolis nominato. Item, ad terram infidelium, qua olim Grecorum fuerat, ministruntur isti arciepiscopi super in guerra et in pace. Thessaloniensis ad Thessalonicam civitatem,

cui civitati post Romam et Constantinopolim nulla alia in christianitate in magnitudine similis esse existimatur, quam per vim a Fenetis[5] ante sex annos infideles acceperunt et tenent. Item, alius arciepiscopus in Larissam terre infidelium. Item, alter in Seros, alter in Thrahimis, alter in Zichnis, alter in Feria, alter in Sernuone, alter in Cristopoli, alter in Chipstilas, alter in Sophia, alter in Philippopoli, alter in Adrianopoli, ubi et dominus infidelium pro maiori parte habitare solet, alter in Traianopoli, alter in Fidini et ceteri ad minus sex alij quorum nomina et loca riccordare non possum. Isti sunt ad partes occidentales christianorum, qui ab infidelibus occupantur.

Item ecclesia constantinopolitana habet potestatem in spiritualibus apud duas Balachias, propriam li(n)guam habentes; que duo regnam sunt et domini duo, per se naturales reges, in metis Ungarie et Russie omnes in obedientia ecclesie Grecorum, populus in maxima quantitate, ubi mittuntur arciepiscopi quattuor. Item, in magna Russia et parva, in qua quinque regna et reges sunt, mittitur unus arciepiscopus tantum ex antiqua consuetudine, qui omnibus alij qua si arciepiscopis Grecorum in redditibus ecclesie sue prevalet. Ubi populi sunt, quasi sine numero, omnes in obedientia ecclesie Grecorum, propriam li(n)guam loquentes, tamen cum Balachis in litteris concordantes, quas litteras Greci ignorant. Item, in Capha mittitur unus arciepiscopus, qui civitas Ianuensium[6] in Thartaria. Item, in Mingrelia alter arciepiscopus, quod genus magnum est, tamen Thartarorum subditum. Item, in Gothia alter arciepiscopus, quod genus per se diversis linguis distiguntur et subditum in parte Thartaris et in parte Ianuensis[7]. Item, in Amastra civitate unus arciepiscopus, qui civitas Ianuensium est, loquntur tamen grecum et thartarescum, sicud in Capha, litteras Grecorum habentes. Item, in illis partibus alij ad nigros quinquos quorum nomina et loca nominare non possum. In illis partibus est unus ad imperium per se, quodam Trapesonta, de litteris et idioma Grecorum habens ubi mittitur unus arciepiscopus. Item, ad illas partes est unum maximum regnum aliud, quod Ifaria dicitur, linguam et litteras habent per se, uniti in fide cum ecclesia Grecorum, in exceptis pro maiori parte conservantur arciepiscopi et episcopi per electionem primicurem fidem antiquam consuetudinem. Item, est unum regnum, quod Ratio dicitur in metis etiam Ungarie et Thurcie, quod maior pars ab infidelibus occupatur, tamen uniti litteris in fide cum ecclesia Grecorum: patriarcham et arciepiscopos etiam illi creantes in se fidem modum predictum. Item, alia provincia in Albania, qui suo modo fuerunt tamen uniti cum ecclesia Grecorum. Ad quas partes isto modo dispositas cum ecclesia Grecorum, credo quod possunt esse arciepiscopi XXX cum episcopis, qui in magna quantitate ad illas partes sunt prout prodiximus ab arciepiscopis sue continue consecratis.

Notandum est, quod in multis partibus Thurcie reperiuntur clerici, episcopi et arciepiscopi qui portant vestimenta infidelium et loquntur linguam ipsorum et nichil aliud sciunt in greco proferre, nisi missam cantare, et evangelium et epistulas. Alias, altem, orationes multi dicunt in lingua Thurcorum.

Item, ab ecclesia constantinopolitana mittitur in insula Rhodus, qui est cruciferorum ordinis Hospatiensis sancti Johannis, unus arciepiscopus; qui insula est habitata a populo greco. Item, mittuntur in insulam Mithilini arciepiscopi tres, qua insula habet

[5]Очевидно неправилно изписване на Venetis.

[6]Първоначално написано Genuensium, а след това поправено.

[7]Също първоначално написано Genuensis.

dominium per se katholicum de genere Januensium[8], tamen habitata a populo greco. Item, in una dia eius insula mittitur arciepiscopus alter, qui Paffus dicitur, inhabitata a populo greco. Item, mittitur in insula Chio alius arciepiscopus, qua insula habet super duodecim dominus in se per successionem, tamen confederati semper cum Ianuensibus[9], qua est habitata a populo greco. Item, unus alter episcopus in terra Enno, qua dominium katholicus, tamen est super servitute Turcorum, de gener est ipse Januensium[10]. Item, dimitto regnum Cipro, insulam maximam. Alia insula Venetorum, que Quendia dicitur. Alia insula eorum Cericus, multas alias civitates et terras et oppida, Erestia Venetorum et Januensium, que aliam a populo greco scilicet habitata, tamen dimitto, quod arciepiscopi in equis locis pro multis causis non mittuntur.

Item, magna per se Calabria est habitata populo greco; qui de Calabria consecrant in fermentato pane et communicant in utraque specie modo Grecorum; tamen sunt uniti cum ecclesia romana in omnibus aliis articulis gratia cujus unionis permittitur eius talis modis conseccrationis et communicationis etc.

Item nondum, quod Greci de Cipro insula faciunt in tempore arciepiscopum et non sunt uniti cum Grecis in fide, que in officiis suis pro summo pontifice autem alias, tamquam pro ipsorum maiori disputationes faciunt. Eciam, non colitur ab ecclesia romana in unitate sua integruntur que preferuntur spiritum sanctum a parte predicto, et isto modo ab ecclesia constantinopolitana separantur et excomunicantur. A romana tamen ecclesia tamquam pia nostre non condempnantur et sic vivunt.

Ista sunt qui in favore fidei et nationis et dominationibus Grecorum esse considerantur. Item, ultra habet scilicet in unitate ipsorum fidei tres alij patriarcates morem antiqum per se conservati, scilicet Alexandrinus, Antiochenus et Jerosolimitanus, qui plures conservunt quolibet arciepiscopi et eorum arciepiscopi episcopos. In illis partibus adhuc christianitas est magna et patriarce cum suis arciepiscopis vix possunt esse homines XL, quod propter distantiam magnam similiter eius dominacionis christianorum magis ab illis infidelibus opptimuntur et tribulantur, ita quod si lucem ex Sepulchro Domini nostri Jhessu Christi non esset, ibi neque illi christiani in vita essent permissi.

Distat Sepulchrum Domini de Constantinopoli quasi duo milia miliarum italica per mare et per terram XL dies equestre ambulando, quod totum ab infidelibus occupatur.

Ipsa pars, qua ego pro parte ecclesie orientalis prout dicere consideratem iuxta memoriam meam, explicere volui tamen, ut ab alijs fidedignis et ambarum partium bene expertis integrem potui, extimo plures in obedientia ecclesia orientalis esse contra ecclesiam occidentalem quasi ecclesiarum fiendarum unionem, solum sacrum concilium Basiliense recte tractare omnibus viribus tendet et summe laborat, ita quod in dubio et ista res sanctissima per ipsos solos perficietur. Et concilia in eccelsis Deo universalis uno die et una hora in uno loco ab occidentali ecclesia et orientali, scilicet ex uno corde et fide excepta magis incipiet. Quo facto christiani cum unitate ad summum gradum salutis et leticie ascendere videbuntur et infideles ad nichilum reducentur, et unicum concilium Basiliense per totum de initio mundi in secta sectorum proclamabitur.

Finitum per me die martis, trescessima mensis julii, anno Domini M°CCCC°XXXVIJ^mo^, hora solis diei nona, in Monaco.

[8] Първоначално написано genuensium.

[9] Първоначално написано Genuensis.

[10] Първоначално написано genuensius.

Днешните земи на гърците и техните светски и църковни владения. Тук изложеното е за църквата и гръцкото управление

На първо място е градът на гърците Константинопол, в който пребивава гръцкият император; той отвсякъде е обграден от 51 големи укрепления. По суша около града има една стена, а две го обграждат откъм морето. На вид изглежда триъгълен. Планировката на този град трябва да се види отблизо. Сега в него се вижда да се издигат седем хълма. Прозвището на града между другото е Седмохълмият, което отразява седемте хълма.

В този град съборните църкви днес са осем: Света София, в която обитава константинополският патриарх; другите пък са посветени на Светите апостоли, свети Павел, разбира се – на Дева Мария и Господа Исус Христос, на свети Георги, на Четиридесетте мъченици и на свети Михаил. При това Света София превъзхожда всички във всичко: с мраморите, цялата е зографисана и покрита с камъни – всеки с естествен цвят и е с големи колони с всякакъв цвят, с които е укрепена по-голямата ѝ част, и с мозайка, която е от стъкло и изцяло позлатена, така че слънцето прониква и в резките, които се очертават в мраморите. И за всички онези неща, които са вложени в нея, може да се каже, че е помислено. Портите пък в нея са съчетание от желязо и дърво; те непрекъснато са отворени – толкова, колкото дни има в годината, именно 366. Нейната височина е толкова, колкото може да достигне стрелата, изстреляна от балиста. Горната част е ротонда и цялата е каменна. В пространството ѝ могат да се поберат над сто хиляди човека. Покривът е изцяло оловен. И така, край за това.

Манастирите в този град, извън онези църкви и другите по-малки, които имат голям брой монаси и монахини, са повече от двеста. Всички са построени и украсени както трябва с мраморни колони и мозаечна украса. В техните църкви камбаните и клепалата бият на кръгъл час – по стар обичай, както се бие в Ноев ковчег.

Градът Константинопол има дължина околовръст 28 италиански мили[11], която човек, яздейки на кон със среден ход, може да измине за пет часа. Както предполагам, живеещите в него са четиристотин хиляди души[12]. Малко могат да нараснат, така че във време на война да могат да преживеят със своите вътрешни лозя, ниви и други необходими неща. Това е най-силната страна при неговата защита срещу неверниците, което е първото. А второто – силно укрепените крепостни стени. И третото – начинът, по който жителите знаят да се бранят и противопоставят на неверниците. Той изобилства с антични паметници: колони, пръснати из града; скулптури и мрамори, навред стърчащи под небето, сякаш за показ; стари дворци, водопроводи, порутени сгради, подземия, цистерни и други старини.

Не желая да описвам неговото пристанище, защото всички кораби и плавателни съдове, които има на света могат да се поберат в него и да бъдат спокойни при всякакъв вятър.

Този Константинопол е разположен на края на западната част, от която нататък се простира източната му част. Дистанцията между двете части, която е по

[11] Една италианска миля е 1478 м. Според автора на описанието, обиколката на Константинопол е около 42 километра.

[12] Броят на жителите на Константинопол в навечерието на неговото завладяване през 1453 г. е малко преувеличен; той е бил тогава между 50 и 100 хиляди души.

море, е такава, че двете части разделя една миля или по-малко. Тази източна част чак до Пролива е на неверниците. По дължината на града, по която споменатото пристанище продължава, ръкавът е изкривен. Срещу Константинопол е градът на генуезците, който обикновено се нарича Пера, отдалечен на три италиански мили. Това е краткото изложение за Константинопол.

Отвъд Константинопол, в западната част, гърците не господарстват. В тази част цялото земно пространство е на дължина осем дни път с кон и на ширина – два дни път или по-малко. Тази земя в мирно време се владее от гръцкия император по негово желание[13]. Впрочем, при война с неверниците, с изключение на някои крайморски градове и крепости, всичко се завладява от неверниците. В тази земя има осем архиепископа, които по време на война, ако желаят, могат да живеят с неверниците, в своите привички и свобода със своето паство. В другата западна земя на неверниците във война и в мир винаги се изпращат архиепископи, ръкоположени от константинополския патриарх. Архиепископите, поради голямото множество християни в онези земи, където владеят неверниците, с позволение на неверниците за своето добруване и благото на тези християни се повинуват на същите неверници. На свой ред тези архиепископи са дванадесет.

В преди споменатите източни земи също така, поради големия брой християни, които живеят там, се изпращат винаги архиепископи – на брой петнадесет, понеже тези архиепископи са поставени за 20 и повече епархии, за 4 от тях е един. В тях на всеки архиепископ има подчинени двама епископи.

Също, гърците притежават далечния остров Лемнос, който отстои от Константинопол по море на много италиански мили, именно отдалечеността е 100 италиански мили. В него именно има два неголеми града, пет крепости и около 100 села. Тук има един архиепископ. Също, не се позволява в споменатите константинополски територии, щото в тях извън Константинопол да има десет града, 30 крепости и 140 села. Също има остров, свързан със споменатите земи. Другият остров е на разстояние от онзи на 18 италиански мили, наречен Имброс. В него има един малък град, 5 крепости и 20 села с обща площ 250 италиански мили. До тях са други два острова – Скиатус и Скупел, в които има две малки крепости и 15 села. Другият остров, който може би не е отдалечен на 100 италиански мили от Константинопол е Мраморният. В него има една крепост и шест села. Тези три острова са малки, почти еднакви – всеки на площ 90 италиански мили.

Също, гърците притежават една земя, тяхно владение, отстояща от Константинопол по море на 1000 италиански мили, а пък по суша, когато се обхожда с кон, на разстояние тридесет дни. Впрочем, земното пространство от тях до онази земя, почти изцяло населено от гръцки християни, се владее от неверниците. Там има и други владения, които са турски. Тази земя е като медиана врязана в морето, така че целият остров е в морето, което го заобикаля седемстотин италиански мили. Впрочем, онази земя наподобява по формата си полуостров с дължина шест италиански мили от море до море по права линия. По земната дължина е построено от гърците укрепление за затваряне на онази земя и за защита срещу неверниците. И то е тъй порутено от неверниците, понеже последният строеж с високи

[13]Подразбира се, че византийският император е възвръщал владението на някой области, градове и крепости по силата на сключени договори с турските султани.

кули е направен по времето на гръцкия император господин Еманоил[14], отчасти при сегашния император господин Йоан[15]. Тези чудни неща са извършени за 20 дни, когато споменатият император дошъл тук по море. В тази земя са тези области: областта на коринтийците, област Ахая, област Лакедемония, област Спарта, област Левкада, област Архос – тях Омир и Вергилий[16] изброяват. В тази земя има 30 доста големи града, 200 добре укрепени крепости и 400 села. Днес в тази земя управляват трима братя гръцки императори[17], всеки от които може да извади на бойното поле по 50 000 конници, а пешаци не би могло да се каже колко. Поради голямото разстояние и земята, която в средата е владяна от неверниците, не може да има обединение с константинополската армия – едната страна при нужда не може да помогне на другата. В тази земя има мнозина архиепископи и епископи, както казахме. Тези земи са сега на гърците, които са им дадени от неверниците; в тях има светско и църковно управление по тяхна воля.

Освен това, Константинополската църква има владения по църковните дела, които поименно са следните: в Атина има архиепископ, а в Тива – друг. Тези земи се владеят от един католик, подчинен също на неверниците, от флорентинския род, наречен Антонио де Лациоли. Също в земята на неверниците, която някога беше на гърците, служат тези архиепископи по време на война и мир. Солунският в град Солун, който град е след Рим и Константинопол и не може да се сравнява с никой друг в християнския свят. Него преди шест години със сила неверниците превзеха от венецианците и сега го владеят[18]. Също, друг архиепископ има в Лариса – в земята на неверниците. Също друг в Сяр, друг в Драма, друг в Зъхна, друг във Фере, друг в Черномен[19], друг в Хрисопол, друг в Кипсала, друг в София, друг в Пловдив, друг в Одрин, където и господарят на неверниците в по-голяма част от времето обитава, друг в Траянопол, друг във Видин[20] и други, най-малко шест други, чиито места не мога да си спомня. Тези са в западните области [средищата] на християните, които се владеят от неверниците.

Също Константинополската църква има църковна власт в двете Влахии[21], които имат собствен език; те са две кралства с двама владетели – сами по себе си крале. В границите на Унгария и Русия всички – народ гръцки в голямата си част, са подчинени на тази църква. Тук се изпращат четирима архиепископи. Също, във Велика и в Мала Русия, където са пет кралства и крале, по стар обичай се изпраща също един архиепископ, който се разпорежда в делата на църквата над всички други като гръцките архиепископи. Там народите са почти безчет – всички в подчинение на гръцката църква, говорещи своя език, еднакви с власите в писмеността, която писме-

[14] Византийският император Мануил II Палеолог (1391–1425).

[15] Византийският император Йоан VIII Палеолог (1425–1448).

[16] Древногръцкият поет Омир (VII в. пр. Хр.) и древноримският поет Публий Вергилий Марон (70-19 г. пр. Хр.).

[17] Имат се предвид тримата сина на византийския император Мануил II Палеолог – Теодор, Константин и Димитрий, които управлявали Морея.

[18] Турците окончателно превзели Солун от венецианците през 1430 г.

[19] В оригинала имената на тези пет града са изписани погрешно.

[20] В трите града (София, Пловдив и Видин) през XV в. има митрополити.

[21] Имат се предвид Влахия и Молдова – две различни воеводства.

ност гърците пренебрегват[22]. Също, в Кафа, който е град на генуезците в Татария, се изпраща един архиепископ. Също, в Мингрелия има друг архиепископ; този народ е голям, също е подчинен на татарите. Също, в Готия има друг архиепископ; този народ си служи с различни езици и отчасти е подчинен на татарите, отчасти на генуезците. Също, в град Амастра – един архиепископ; този град е на генуезците, тук се говори гръцки и татарски, както в Кафа; имат гръцка писменост. Също в онези земи има някакви други черни [хора], чиито имена и селища не мога да посоча. В онези земи има един [архиепископ], именно за империята, онази на Трапезунд. Тя има гръцка писменост и език; тук се изпраща един архиепископ. Също, в онези области има някакво голямо царство, което се нарича Ифария[23]; те имат собствен език и писменост, единни са във вярата с гръцката църква, по изключение в по-голямата си част запазват архиепископите и епископите, избрани по първоначалната им вяра по стар обичай. Също, има едно друго кралство, което се нарича Рашко[24], впрочем до границите на Унгария и Турция, което в голямата си част се владее от неверниците. Също по писменост и вяра е с Гръцкото царство. Патриархът и архиепископът им е от тях ръкоположен според вярата по споменатия начин. Има друга област, в Албания; тук [хората] по свой начин също бяха свързани с гръцката църква. В тези земи именно така са благоразположени към гръцката църква. Вярвам, че могат да имат 30 архиепископи и епископи, които са в тези области, както преди казахме, посвещавани от свои архиепископи.

Трябва да се отбележи, че в много части на Турция се срещат свещеници, епископи и архиепископи, които носят одежди на неверниците и говорят техния език[25] и нищо друго не знаят да кажат на гръцки, нито литургия да извършат, нито евангелието и посланията [да четат]. Напротив, много моления изричат на езика на турците.

Също, на остров Родос, който е на кръстоносците от ордена на хоспиталиерите на свети Йоан, от Константинополската църква се изпраща един архиепископ. Този остров е обитаван от гръцки народ.

Също, изпращат на остров Митилини[26] трима архиепископи. Този пък остров има католическо управление от рода на генуезците, но също е обитаван от гръцки народ. Също, на един ден [път] от този остров има друг, който се нарича Пафос и там се изпраща друг архиепископ; обитаван е от гръцки народ. Също, изпраща се на остров Хиос друг архиепископ; този остров има дванадесет господари над себе си в последователност, също съюзени с генуезците; той е обитаван от гръцки народ. Също, има друг архиепископ в земята Енос, чието управление държи католик, който е от генуезки род[27]. Също, оставям Кипърското кралство, големия остров.

[22] Пренебрежителното и отрицателното отношение на византийците спрямо славянската писменост е добре известен факт.

[23] Иберия, т.е. Грузинското царство.

[24] Сърбия.

[25] Това сведение е твърде интересно. Вероятно се има предвид българското духовенство в рамките на балканските владения на Османската империя (Турция). По всичко изглежда, че то се е обличало като обикновеното население и е водело църковните служби на своя собствен език, а не на езика на неверниците, т.е. турците.

[26] Митилини всъщност е главният град на остров Лесбос.

[27] Управители и владетели на Енос били генуезките благородници от рода Гатилузио.

Друг остров е на венецианците, който се нарича Кандия[28]. Друг техен остров е Кирик[29] с много градове, земи и укрепления – Ерестия на венецианците и генуезците; иначе той е обитаван от гръцки народ. Също, оставям [въпроса] защо поради много причини тук не се изпращат архиепископи и епископи.

Също, голямата сама по себе си Калабрия е населена от гръцки народ. Тези от Калабрия се освещават с квасен хляб, но са единни във всички други неща с Римската църква.

Също, известно е още, че гърците от остров Кипър, на своето време са направили архиепископи и не са единни по вяра с гърците, което изразяват при своите служения относно папата другояче, въпреки техните големи спорове. Впрочем, те не се откъсват от Римската църква, а се приобщават към единство с нея, понеже предпочитат Светия дух по предиспоменатия начин. И поради това се отделят и отлъчват от Константинополската църква.

Тези са, които най-вече по вяра и народност трябва да се смятат под върховенството на гърците.

Също, извън единството с тяхната вяра са три други патриарха, запазили се по стара традиция, именно: Александрийският, Антиохийският и Йерусалимският, които повече пазят архиепископското достойнство и епископите от техния архиепископат. В тези области досега християнството е голямо. Патриарсите, заедно с техните архиепископи едва ли могат да са 40 души. Тяхната власт над християните поради голямата отдалеченост се потиска и преследва от онези неверници. Така че, ако няма светлина на Гроба Господен на нашия Исус Христос, то е защото не са живи онези християни. Гробът Господен е отдалечен от Константинопол на близо две хиляди италиански мили по море, а по суша – 40 дни път с кон, като цялото пространство е окупирано от неверниците.

Тази е частта, която аз отчасти възнамерявах да опиша по мой спомен, нея бих желал също да обясня, за да са изцяло запознати всички достойни за уважение от двете страни. Боя се, че мнозина в подчинение на източната църква са срещу западната църква. Осъществяването на единство между църквите може правилно да се реши само от светия Базелски събор[30]. Той привлича всички мъже и изцяло работи така, щото и за съмняващия това пресвято нещо да бъде извършено. А съборите във възхвала на единния Бог един ден и един час на едно място от западната и източната църква да започнат вече единодушно и с една вяра да се провеждат. По този начин с единство християните в най-висша степен ще могат да достигнат спасение и избавление, а неверниците да се смалят до нищото. И единният Базелски събор да оповести началото на преследването в света на сектите.

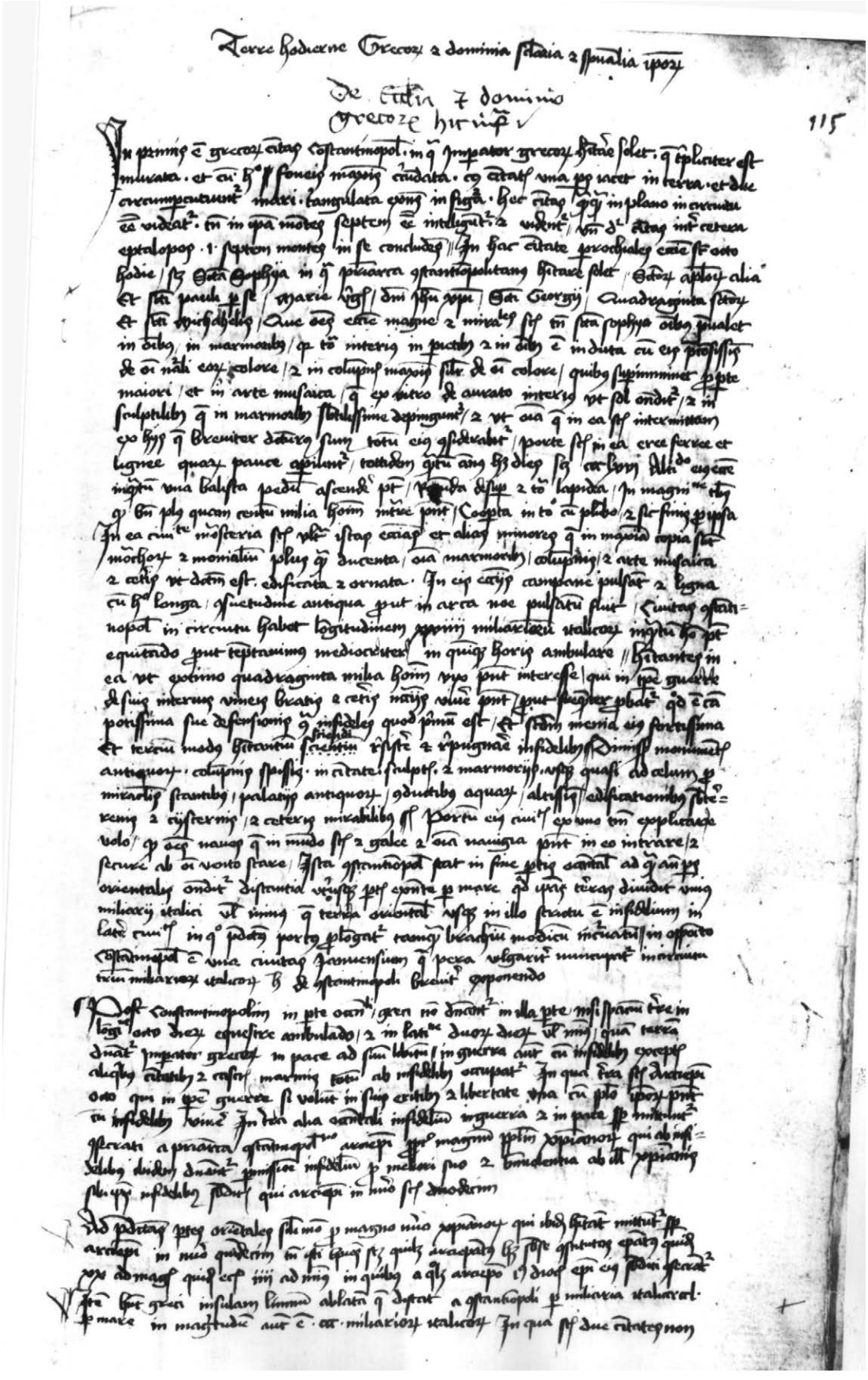
Завършено от мен в деня вторник, на тридесети от месец юли, година Господня 1437, по слънчевия кръг девети ден, в Мюнхен.

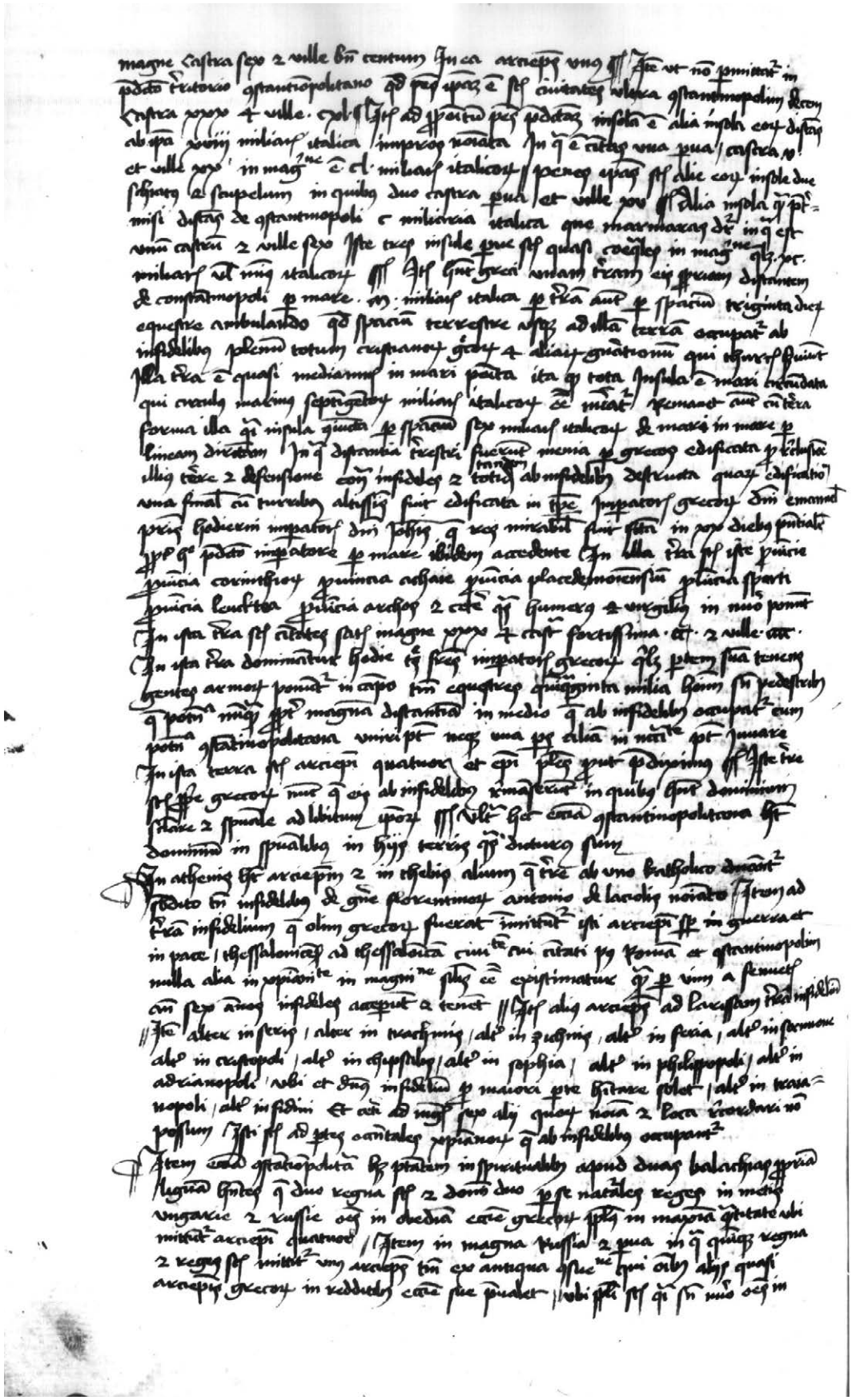
Тогава радът е управляван от Паламид Гатилузио.

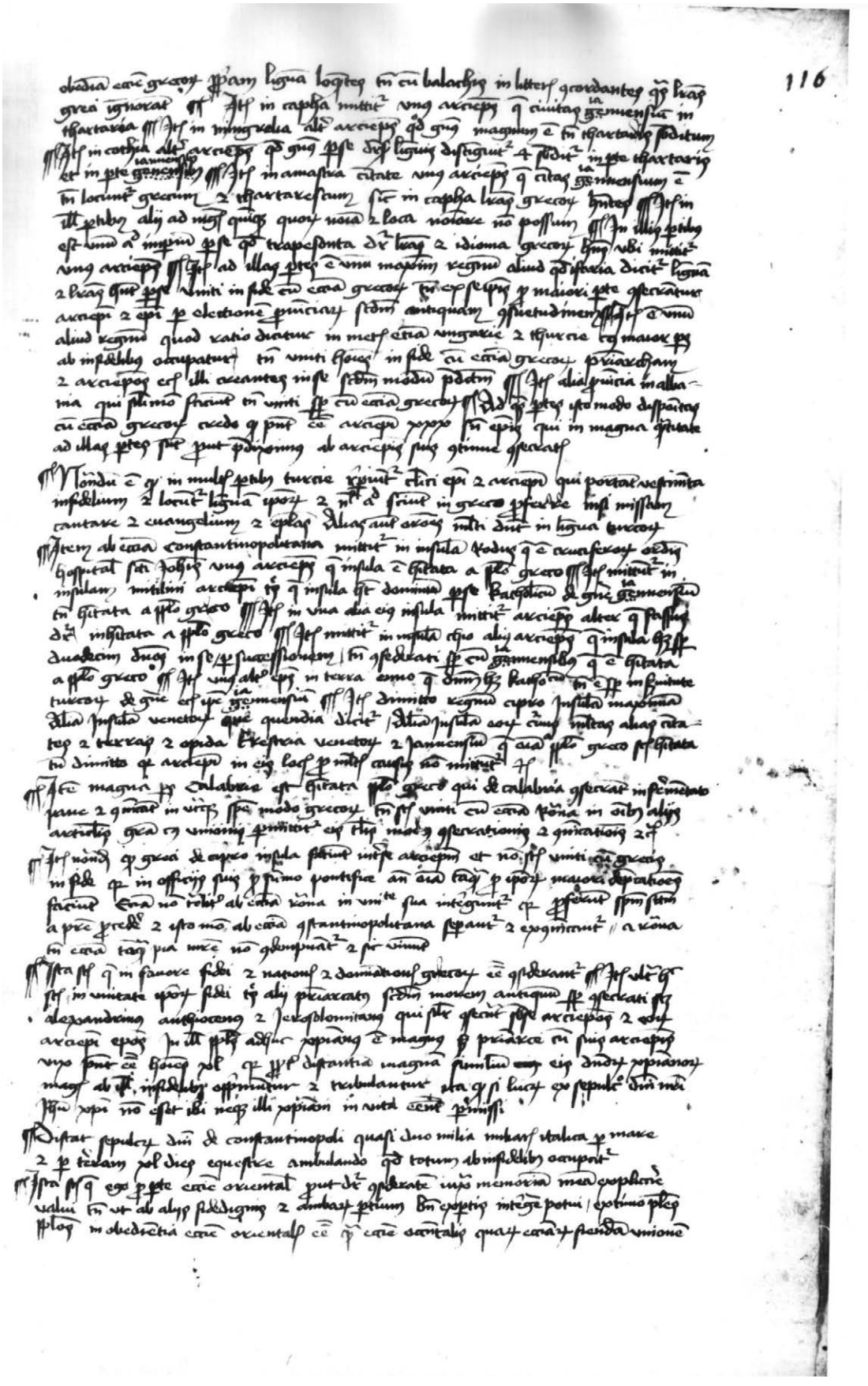
[28]Остров Крит. Кандия е главният град на острова.

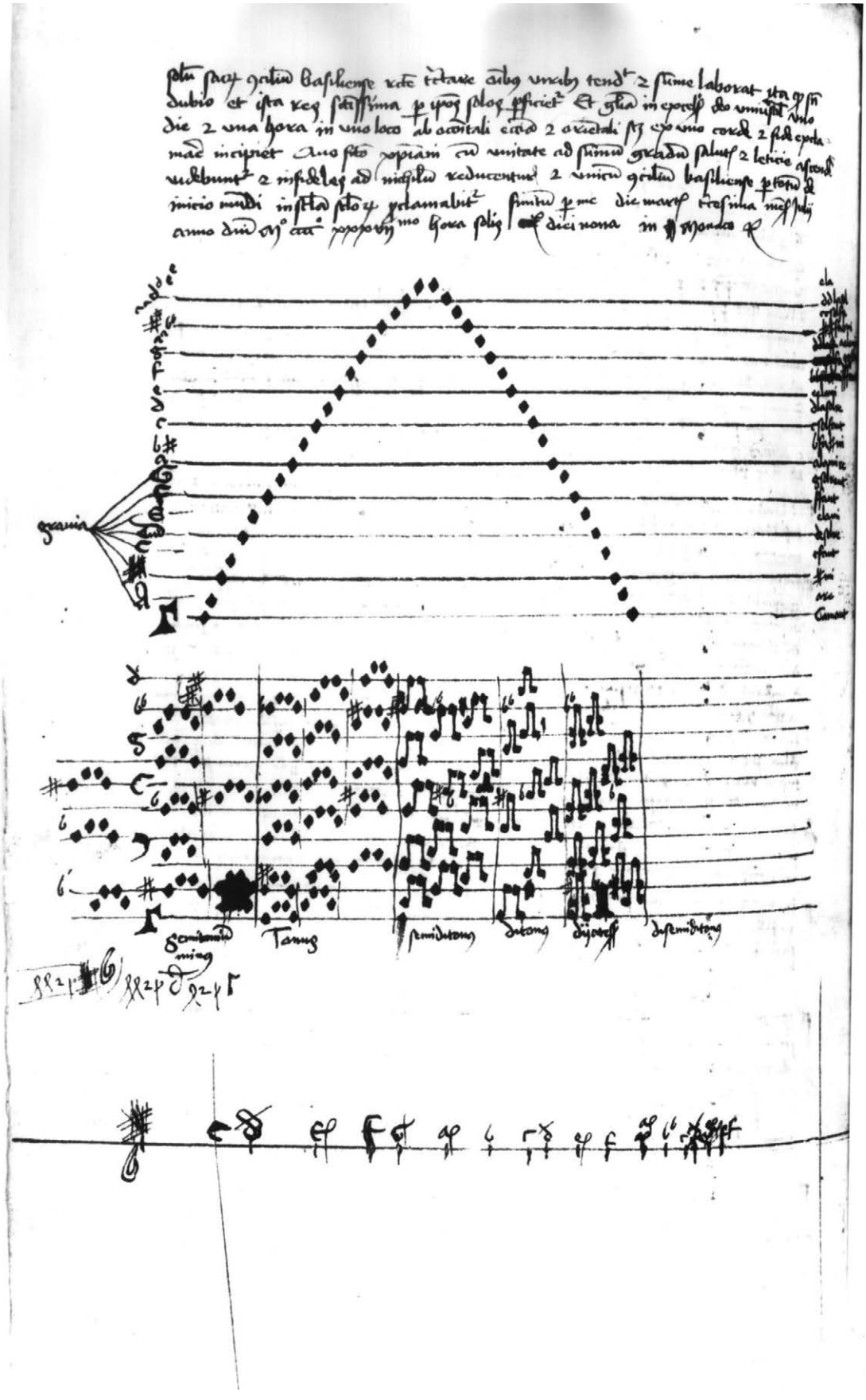
[29]Остров Керкира.

[30]Базелският събор започнал през юли 1431 г. и продължил до 18 декември 1437 г. Той изиграл важна роля за подготовка на унията между двете църкви, сключена през 1439 г. във Флоренция.

semiditonus
ditonus
diapente
dysemiditonus
Tonus
semitonium

Кое е най-старото изделие от нетъкан текстил, познато на Балканите?

(Кратки бележки за началото на плетачеството в Югоизточна Европа)

Николай Марков

Зададеният още в заглавието на работата ми въпрос не е никак случаен. Все още има голяма неяснота по началото на производството на нетъкан (плетен) текстил в Югоизточна Европа. Поне засега не могат да се установят със сигурност нито времето, към което трябва да се отнесе началото на това производство, нито способите, с които първите балкански плетачи са си служили. Веществените свидетелства (изделията от нетъкан текстил), произлизащи от Балканите и съхранявани в познатите ми етнографски сбирки не са по-стари от XIX в.[1], а и писмени свидетелства за по-ранна плетаческа дейност почти липсват[2].

Какво всъщност се знае за нетъкания текстил или за *„изкуството на сплитане на единична нишка в поредица от свързани бримки, чрез ползването на чифт игли, за да се направи плат"*?[3] Началото му е твърде неясно. Опитите то да се отнесе към отдалечените времена на класическата древност и дори към епохата на бронза все още не са добре мотивирани[4]. И до днес за най-стар образец на плетен текстил се представя фрагмент, намерен при разкопките на Дура Еуропос (Сирия) през 40-те години на миналия век, датиран не по-късно от 256 г.сл.Хр.[5], съхраняван в сбирките на университета в Йейл **(обр. 1)**. Макар, че по техниката на изработката си, която прилича по-скоро на шиене, той да се различава от съвременните плетачни способи[6], не може да има съмнение, че тъканта е плетена. С подобна тех-

---

[1]Изключение трябва да се направи за някои изделия от нетъкан текстил с очевидно небалкански произход, какъвто е напр. този на някои образци от сбирките на музея Бенаки в Атина. (Виж по-подробно за тях у Gagneux-Granade, Ozoline, 99-111.

[2]Сведения за плетачеството у нас няма дори и в специализираната етнографска литература (Виж напр. у Вакарелски 1977, 672; в Сб. Българска народна култура 1981, 336 и дори в иначе нелошия труд на Ковачева-Костадинова 1991, 285). Единственият труд, в който намирам по-подробни данни за плетачеството (плетене на чорапи и споменаване на ръкавици) е на Маринов 1901, 110-111. Изглежда, че „мълчанието" на балканските учени за този изключително интересен занаят е толкова драматично, че дори в последния познат ми обобщителен труд по темата, този на Turnau, 1991, 41- 46), в частта за плетачеството в Източна и в Северна Европа не е спомената нито една балканска държава.

[3]Определението вземам от Grass 1955, 104.

[4]Виж кратки бележки у Turnau 1991, 13-15; 183-186, както и в посочената от нея литература.

[5]Според датировките на монетните находки, от които нито една не прехвърля тази дата (Grass 1955, 106).

[6]Заради техниката си на изработка, с една игла (или с кука) и с един пръст, тези най-стари изделия не се приемат от редица автори за същинско плетене (виж напр. у Cunningam 1996, 317-320).

Обр. 1. *Най-старият образец на нетъкан текстил, датиран преди 256 г. сл. Хр. Фрагментът е намерен при разкопките на Дура Еуропос. Съхранява се в сбирките на Йейлския музей.*

Обр. 2. *Чифт египетски чорапи, датирани в широките граници между 250-420 г. сл. Хр. Съхраняват се в сбирките на музея Виктория и Албърт.*

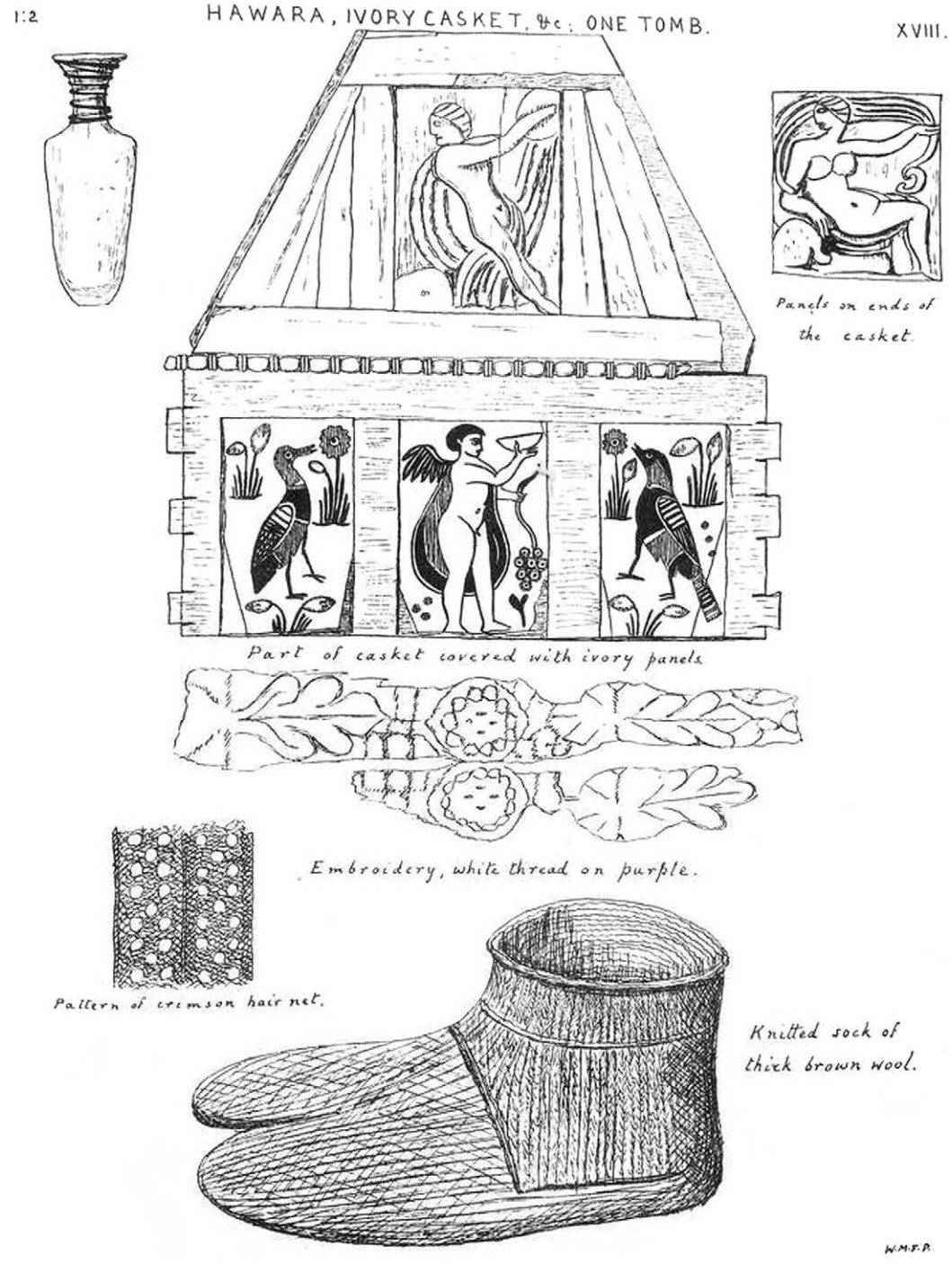
ника са си служили и за производството на откритите при разкопки на коптски некрополи вълнени чорапи **(обр. 2)**. Ето как описва една подобна находка големият египтолог сър Флиндерс Петри: *„В една погребална камера от некропола в Хауара, бяха намерени фрагменти от дървено ковчеже, украсено с костени пластини, ... в което открихме чорап, изплетен от груба кафява вълна. ...“* (Petrie 1889, 12; виж и у Dubuisson 1969, 35) **(обр. 3)**. Тази, както и други подобни находки датира най-общо от късната античност. (по-подробно у Grass 1955, 107-109). По същото време, подобна техника (т. нар. *nålebinding*) била ползвана и от скандинавските народи. При нея също се работело с една единствена плоска игла с ухо, с която най-често се правели една след друга свързани помежду им хлабави бримки, оформящи „верижка“, съединявана при заплитането ѝ към предходната **(обр. 4).**

По всичко изглежда обаче, че западноевропейците[7] усвоили плетаческото изкуство от арабите (Grass 1955, 109 sqs.), които след хилядната година, започнали да си служат при изработването на трикотажните си произведения, главно чорапи и шапки, с две куки (шишове) **(обр. 5)**. Впоследствие в европейска среда, вероятно някъде през XIII или началото на XIV в., по-специално в Италия, броят на употребяваните за плетене куки бил увеличен на четири. Началото на масовото плетачество било положено. Оставало новият занаят да се развие. И това не закъсняло. Изобретателният и предприемчив европейски дух довел скоро до създаването на машина за плетене на дълги и къси чорапи. Това се случило през 1589 г., когато Уилям Лий, викарий на Калвертън, близо до Нотингамшайър изобретил първата плетачна машина, последвана от други изобретения и рационализации. Това, вече индустриално развитие на плетачеството, надхвърля обаче далеко целите, които съм си поставил с написването на настоящата си работа, поради което на него няма да се спирам.

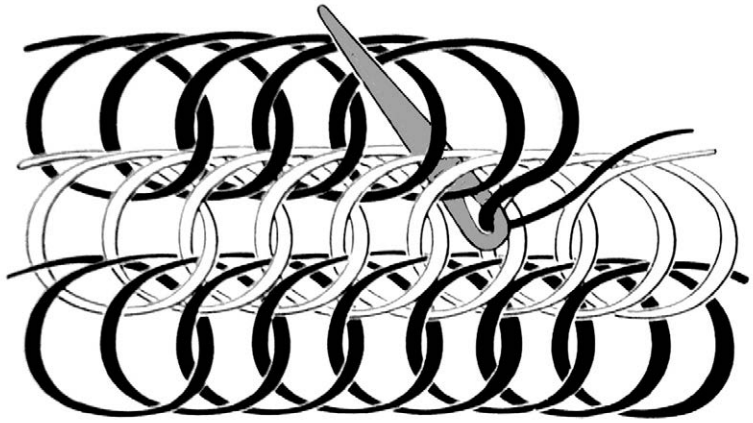
Какво било все пак участието на балканските народи в този процес? Имаме ли въобще някакви сведения за него, предхождащи XIX в.? Като че ли названието на основния плетачески артикул – чорапите, за които все пак разполагаме с известни сведения, ни ограничава с османския период. И хърватското им название *čarapa*, и сръбското – *чарапе*, и румънското – *ciorapul*, и българското – *чорапи* ни отвеждат към турското ---------- *(çorap, çorab)*, което на свой ред произлиза от персийското -------- -------- *(jôrâb)*. Гръцкото название *κάλτσας* произлиза несъмнено от латинското *calceus*, обувки.

Поради продължителността на османското владичество на Балканите обаче, за по-точното установяване на началото на това производство, а и поради отсъствието на точно датирани ранни образци в музеите ни, сме ограничени до работа изключително с писмените извори. Ще направя кратък ретроспективен преглед на събраните от мен сведения за чорапеното производство на Балканите през ос-

[7]Тук трябва да се отбележи, че начинът на плетене на западноевропейците в съвремието се различава от този на народите от Югоизточна Европа (виж бележки за това у Zilborg 2010, 11; виж също и у Gibson-Roberts 2010, 15). Интересно е, че заплитането на чорапите при арабите през средновековието започва от пръстите, така както е и у нас, а западняците заплитат от горния ръб, така както в миналото са заплитали скандинавските народи (повече подробности у Laning 2011, 52). Възможно е причината за това да са различните пътища, по които това производство било усвоено – западняците от арабския свят през Италия и Испания, а югоизточните народи от Персия, чрез посредничеството на Османска Турция. Проучвания в тази посока обаче не са правени.

Обр. 3. *Находката на Флиндерс Петри в некропола на Хауара, която той датира към IV в. сл. Хр.*

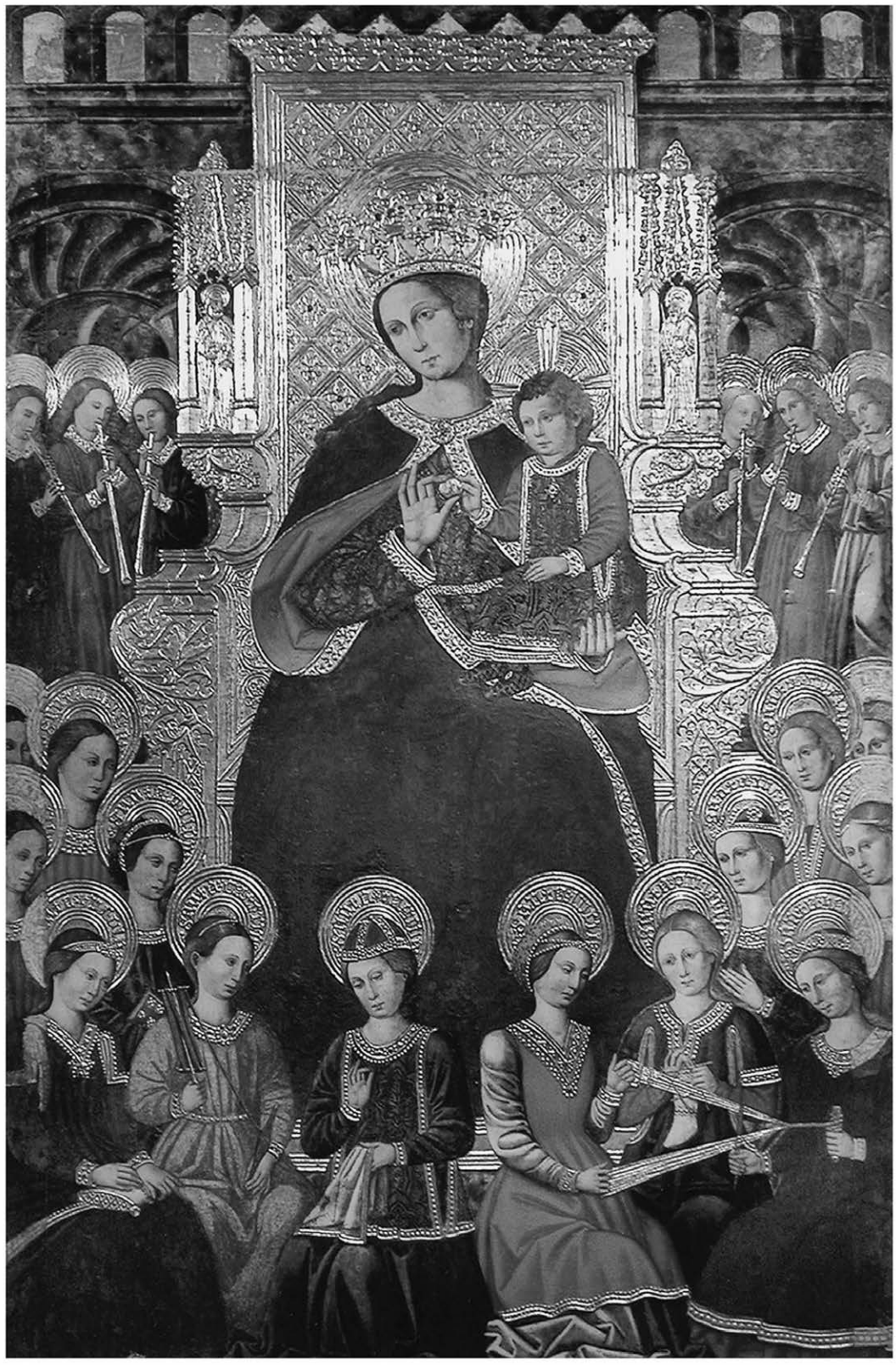
Обр. 4. Схема на най-простата заплетка при техниката nålebinding (по Hald, M. Ancient Danish Textiles from Bogs and Burrials. Aarhus University Press. 1980, p. 286).

манския период в обратен хронологичен ред. Преди това обаче, е необходимо да отбележа, че данните са пръснати в най-различни по вид и произход документи. Необходимо е да се знае и това, че занаятът рядко е надхвърлял рамките на домашните потребности, поради което сведенията за него са малко, а често и твърде несигурни.

Най-близко до наши дни е сведението на унгарския пътешественик Феликс Каниц, който при посещението си в Сопот през 1871 г. отбелязал, че там: *„Се обработва също шаяк и се изработват вълнени чорапи, които се изнасят."* (Каниц 1996, 156). Следва споменаване от преминалия през 1837 г. през Балканите Ами Буе, който записал в труда си Европейска Турция следното: *„В домашна среда се произвеждат къси чорапи от бяла или шарена вълна, а тук и там и за износ, както е в Трикала в Тесалия. Белите чорапи обичайно са украсени с червена, синя или зелена вълна при горния си ръб, както и околоврът при върха на стъпалото. В Трикала чифтът струва от 5 до 7 пиастъра."* (Boué 1840, 100). Информацията за това производство се допълва от поредица от наследствени описи за София от втората половина на XVIII и началото на XIX в.[8] От тях несъмнено най-интересен е записът от 1772 г., в който се чете: *„Немюсюлманинът Доко, син на Маню, жител на махалата Калоян*[9] *в големия град София, впоследствие починал ... По желание на споменатата съпруга и споменатите малолетни и посредством шериатския съд наследството [на починалия] бе определено и описано ... Вещи в стая от хана на Хаджи Ибрахим, намиращ се на пазарището „Баня Баши": ... малки чорапи, 590 чифта. Цена 665 пари; големи чорапи, 480 чифта. Цена – по 8 акчета = 1280 пари ..."* (ТИБИ 1977, 102-104) От този запис се научава, че в София през 70-те години на XVIII в., а със сигурност и по-рано, имало развита търговия с чорапи, вероятно произвеждани от българското население на града. Научаваме видовото им раз-

[8]Наследствени описи и покупко-продажбени протоколи от кадийските регистри на София, XVII-XIX в. В: ТИБИ 1977, 178 (от 1814 г.); 145-146 (от 1808 г.); 139 (от 1805 г.); 133 (от 1798 г.); 124 (от 1792 г.); 116 (от 1779 г.); 104 (от 1772 г.); 70-71 (от 1756 г.) и 67 (от 1756 г.).

[9]Тази българска махала се намирала западно от улица Калоянска, прекръстена неправилно в съвремието ни на „Цар Калоян".

Обр. 5. Плетене на чорапи (в долния десен ъгъл). Изображението, дело на испанския художник Николай и Мартин Захортига, съхранявано в църквата „Санта Мария“ в гр. Борха (в пров. Сарагоса, Испания), се датира между 1460 и 1465 г.

нообразие – големи и малки, т.е. по-дълги и по-къси, както и цените им[10]. Дори въпросният Доко да е бил единственият търговец на чорапи, общата им бройка надхвърляща 1000 чифта, говори за внушителния размер на търговията с тези плетачески изделия[11]. Любопитно е да се отбележи, че в тези иначе изключително детайлно съставени записи, отсъстват вписвания за други специфични плетачески изделия – ръкавиците. Трябва да се отбележи още, че в някои от записите (ТИБИ 1977, 180, 206 и др.) се споменават и т.нар. *мест*, леки и високи кожени обувки, които обичайно били ползвани вместо чорапи, тъй като върху тях били нахлузвани галоши или други обувки. Тези специфични източни обувки се споменават често от пътешествениците, преминали през Балканите. За масовата употреба на *мест* ще спомена само едно сведение от средата на XVI в. Според автора му, добре познатия Ханс Дерншвам, местните жители *„вместо чорапи носят ботуши в различни цветове с една подметка, а върху тях – здрави обуща, широко изрязани, все подковани с желязо, които могат бързо да се събуват и обуват.“* (Дерншвам 1970, 85). Същият Дерншвам обаче, при завръщането си от Цариград, преминал през с. Ветрен, където описал този специфичен елемент от облеклото на местните моми така: *„Някои имат вълнени къси чорапи, някои – турски кожени чорапи, а върху тях – турски башмаци, това са ниски обувки.“* (Дерншвам 1970, 188-189). Очевидно е, че домашното плетене на чорапи, макар и ограничено от ползването на *мест*, вече било познато на Балканите. Това е впрочем и най-ранното, намерено от мен сведение за производство на нетъкан текстил на Балканите.

И все пак, нима балканските жители наистина не познавали изделията от нетъкан текстил в периода, предхождащ османското нашествие? Категорични сведения за това в изворите от предходния период, доколкото аз самият ги познавам, като че ли липсват. Изключение трябва да се направи за един особен предмет, съхраняван в константинополската църква „Св. Йоан Кръстител“. Посетилият през 1403 г. столицата на Византийската империя кастилски благородник Руи Гонзалес де Клавихо, дал изключително подробно описание на една от почитаните в целия християнски свят реликви – познатата от евангелския разказ безшевна туника (хитон) на Исус Христос (Йоан 19:23). Ето какво се чете за нея в пътните му бележки: *„И в същото сребърно сандъче, от което бяха извадили дъската, беше дрехата на Исус Христос Нашия Бог, за която войниците на Пилат хвърляли жребий. Тя е сгъната и запечатана с [восъчни] печати, за да не могат да късат от нея [частици], тези които идват да я видят, както са правели по-рано. Само един ръкав не е сгънат и запечатан. Дрехата е загъната в червено памучно платно, което е като креп, а ръкавът беше прибран към дрехата и сгънат при лакътя. Придържаха го три копченца, направени от шнурчета, подобни на възелчетата, които се привързват към крачетата на соколите. Копченцата, както и ръкавът и всичко, което може да се види от туниката изглеждаха тъмно-червени на цвят, като розовеещи и като че ли повече се приближаваше към този цвят, отколкото към друг. И като че ли [туниката] не беше тъкана, а по-скоро изработена с игла, защото нишките изглеждаха осукани като плетка и много стегнати.“* (Марков

[10]Впрочем, сведения за цените на чорапите има във всеки от споменатите вече наследствени записи.

[11]Населението на София по това време вероятно наброявало около 50 000 души.

Обр. 6. *Плетяща св. Богородица. Произведението, дело на Амброджо Лоренцети, съхранявано в сбирките на музея на фондация Абег (Abegg-Stitung, Inv. Nr. 14.21.66) в гр. Ригисберг, Швейцария, е датирано към 1345 г.*

2012, 374).

Произходът обаче на тази, като че ли плетена дреха е неясен[12]. Двете твърде несигурни сведения за нея, предхождащи латинското завоевание на Константинопол, едното от средата на XII в. (Марков 2012, 164), а другото от 1204 г. (Марков 2012, 219) нямат особена тежест, защото от тях не става ясно за коя точно Христова дреха става дума. За безшевната туника се споменава обаче почти неизменно от посетителите на Константинопол от XIV и XV в. За нея говорят през 1334 г. Вих-

[12]С голяма вероятност и нейният произход е близкоизточен, какъвто бил впрочем произходът на голямата част от константиполоските реликви. Струва ми се обаче че би било пресилено ако в нея се вижда една от двете безшевни туники на Христос, които били „открити“ в края на VI в. За едната основен източник е записът на Григорий от Тур в книгите му за чудесата на светците (Grégoire évêque de Tours 1858, 24-27), а за другата е хрониката на Фредегарий (Frédégaire 1825, 169); споменавания за тези туники от края на VI в. има и у други по-късни автори.

Обр. 7. Плетящата св. Богородица. Изображение от малко преносимо олтарче, дело на Томазо да Модена, съхранявано в националната пинакотека в гр. Болоня. Специалистите го датират преди 1349 г.

лелм от Болдензеле (Марков 2012, 277), през 1336 г. Лудолф от Зудхайм (Марков 2012, 286), през 1356 г. Мандевил (Марков 2012, 309), през 1385 г. Петер Шпарнау (Марков 2012, 314), през XIV в. анонимен арменски поклонник (Марков 2012, 387), през 1403 г. вече споменатият де Клавихо (Марков 2012, 374), през 1420 г. Кристофоро Буонделмонти (Марков 2012, 396), в началото на 20-те години на XV в. руският поклонник Зосим (Марков 2012, 404), през 1423 г. французинът Ланоа, който дори отнесъл при завръщането си във Франция като дар част от нея (Марков 2012, 410), през 1438 г. Перо Тафур (Марков 2012, 448). Споменавания за нея по същото време има и у византийските автори[13]. След османското завоевание на града през 1453 г., следите на пазената в Константинопол безшевна туника на Христос се губят до 1492 г., когато някои автори предполагат, че тя била дарена на Ватикана от султан Баязид II заедно с частта от копието на Лонгин (Moréri 1995, 607; Bayle 1820, 387-388)[14].

[13]Виж напр. в описа на константинополските реликви от началото на XV в. на Йосиф Вриений (Ιωσήφ Μοναχού του Βρυεννίου 1768, 28).

[14]Не знам къде е била съхранявана до XVII в. тази дреха, но тогава тя била в съкровищницата в Латеран (Geldoph von Ryckel 1639, . 26-29, 329). Поради обстоятелството, че тази

Обр. 8. *На това изображение на плетящата св. Богородица се виждат добре четирите игли, с които тя си служи за изплитането на туниката за Младенеца. Изображението се намира в дясното крило от задолтарната декорация (ретабло) на катедралата в гр. Букстехуде, Германия. Изображението е дело на Бертрам фон Минден и се датира традиционно към първото десетилетие на XV в.*

Трябва да се отбележи, че измежду всички познати днес „автентични“ безшевни дрехи на Христос (тези в Аржантьой[15], в Трир[16], в Москва[17], в Сицилия[18] и др.[19]),

дреха е сравнително малка, около нея се е развил мита, че тя била изплетена от Богородица, докато Исус бил още малък, а впоследствие тя растяла заедно с него. Не е безинтересно и това, че в Рим имало още една „безшевна тунака, която се пазела в църквата „Св. Мартинела“.

[15] За тази дреха, позната от XII в. е сътворена огромна литература. Тук ще препратя единствено към труда на Jacquemont 1894.

[16] За тази, позната също от XII в. дреха виж напр. в Heilige Rock zu Trier 1995.

[17] За тази дреха, получена в Москва като дар от персийския шах през 1625 г. виж по-подробно у Белокуров 1891, 48; както и у Базиленко 2011, 148-150. Части от нея и досега се съхраняват в различни хранилища в Русия.

[18] Тук трябва да бъде добавено и споменаването ѝ в арменски ръкопис, датиращ вероятно от XIV в. (Mély 1904, 53, 55). Дьо Мели е датирал този документ към XIII в., но той по-скоро трябва да бъде отнесен към следващото столетие, ако не и по-късно. Основание за предатирането му ми дава споменаването в него на един единствен пирон, с който били приковани и двата, несъмнено кръстосани крака на Исус Христос, представа, която се наложила при описание на разпятието Му едва към края на XIII в.

[19] Виж напр. у Gildemeister, Sybel 1844, 115.

единствено константинополската изглежда била плетена. За съжаление, по указанието на де Клавихо, че тя *„не беше тъкана, а по-скоро изработена с игла, защото нишките изглеждаха осукани като плетка и много стегнати“* не е възможно да се установи техниката, с която тя била изработена – с една игла или с повече, както западните иконописци от XIV и XV представяли обикновено Богородица, плетяща дрехата на Младенеца **(обр. 6-8)** (по-подробно у Rutt 2010, 34-35). Освен тази дреха обаче, чийто произход, както вече споменах, е твърде неясен, други свидетелства за познаването на нетъкания текстил или за способите за изработка на плетени изделия на Балканите, предхождащи османския период не успях да намеря. Това все пак не трябва да изключва възможността в едно по-ранно време, с голяма вероятност през римския период, производството на плетени тъкани или поне на такива, изработени с една игла или с кука в техниката, подобна на техниката *“crochet”*[20], да е било познато и на полуострова. Намирането на забележителен брой костени и бронзови игли, някои от които са плоски и с достатъчно големи отвори на „ушите“, са възможно указание за практикуването на такъв домашен занаят. Откриването на сложни метални плетки, както и документираното чрез десетки изображения сложно заплитане на женските коси през периода, особено след края на II в.[21], са добро свидетелство за притежаваното умение от местните жители за изработването на подобни изделия. Докато такива изделия от нетъкан текстил или поне останки от тях не бъдат открити обаче, за най-старо, познато ни плетено произведение от Балканите трябва да се приема константинополската „безшевна туника на Христос“.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Базиленко 2011: И. Базиленко. Православная Россия и шиитский Иран: по страницам истории отношений (XVI-нач. XX вв.). - В: Християнкое чтение. № 2 (37). Санкт-Петербург, 2011, 139-185.

Белокуров 1891: С. Белокуров. Дело о присылке шахом Аббасом ризы Господней царю Михаилу Феодоровичу. Санкт-Петербург, 1891.

Българска народна култура 1981: Българска народна култура. Историко-етнографски очерк. София, 1981.

Вакарелски 1977: Хр. Вакарелски. Етнография на България. София, 1977.

Дерншвам 1970: Х. Дерншвам. Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553-1555 г. София, 1970.

Каниц 1996: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Т. II. София, [1996].

Ковачева-Костадинова 1991: В. Ковачева-Костадинова. Занаяти в югозападните български земи XV-XIX век. София, 1991.

Маринов 1901: Д. Маринов. Градиво за веществената култура на Западна България. В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVIII, кн. II. Материали, София, 1901, 108-109.

Марков 2012: Н. Марков. Когато всички пътища водеха към Константинопол. Велико Търново. 2012.

ТИБИ 1977: Турски извори за българската история. VI. София, 1977.

Bayle 1820: Dictionnaire historique et critique de Pierre Bayle. T. XIV. Paris. 1820.

[20] За техниката *crochet*, за която някои автори предполагат, че била пренесена в Европа към VI в. от ирландски монаси виж по-подробно у Caulfeild, Saward 1882, 102-131.

[21] Виж подобни игли и образци от сложно сплетени коси у Stephens 2008, 110-132.

Boué 1840: A. Boué. La Turquie d'Europe, v. III, Paris. 1840.

Caulfeild, Saward 1882: F. A. Caulfeild, Bl. C. Saward. The Dictionary of Needlework, an Encyclopedia of Artistic, Plain, and Fancy Needlework. I. London. 1882.

Cunningam 1996: S. J. Cunningam. Crochet Work – History and Computer Applications. – History and Science of Knots. Singapore-New Jersey-London-Hong Kong. 1996, 317-331.

Dubuisson 1969: M. Dubuisson. La bonneterie au Moyen-Age. – The Bulletin of the Needle and Bobbin Club. 52. 1969, 34-45.

Frédégaire 1825: Chronique de Frédégaire. – In: Collection des memoires relatifs à l'histoire de France. Paris. 1825, 169.

Gagneux-Granade, Ozoline 2010: M. Gagneux-Granade, A. Ozoline. Τέσσερα αινιγματικά αντικείμενα από την ισλαμική συλλογή του Μουσείου Μπενάκη (Quelques objets surprenants en textile non tissé dans les réserves du musée Bénaki). – Μουσείο Μπενάκη. 9. 2009. Αθήνα, 2010, 99-111.

Geldoph von Ryckel 1639: J. Geldoph von Ryckel. Phylacterium ex reliquiis sacris Iesu, Mariæ, Annæ, Joseph. Bruxellæ. 1639.

Gibson-Roberts 2010: Pr. Gibson-Roberts. Bulgarian Stockings: Vivid Floral Design and Circular Motif Knitting. – Knitting Traditions magazine. Interweave Press LLC. Loveland, Colorado. 2010, 15-19.

Gildemeister, Sybel 1844: J. Gildemeister, H. von. Sybel. Der Heilige Rock zu Trier und die zwanzig andern Heiligen Ungenähten Röcke. Düsseldorf. 1844.

Grass 1955: M. Grass. History of Hosiery from the piloi of ancient Greece to the nylons of modern America. Fairchild Publications, Inc. 1955.

Grégoire évêque de Tours 1858: Les livres des miracles et autres opuscules de Georges Florent Grégoire évêque de Tours. I. Traduits par H. L. Bordier. Paris, 1858.

Heilige Rock zu Trier 1995: Der Heilige Rock zu Trier. Studien zur Geschichte und Verehrung der Tunika Christi, Trier,1995.

Jacquemont 1894: A. Jacquemont. La Tunique sans couture de Notre-Seigneur Jésus-Christ conservée dans l'église d'Argenteuil. Lille, 1894.

Laning 2011: C. Laning. The Oldest Knitted Stokings. – Knitting Traditions magazine. Interweave Press LLC. Loveland, Colorado. 2011, 51-52.

Mély 1904: F. de. Mély. Exuviae Sacrae Constantinopolitanae. Paris. 1904.

Moréri 1995: L. Moréri. [ad VIGERIUS] Le grand dictionnaire historique ou le mélange curieux de l' histoire sacrée et profane. Nouvelle edition de 1759. T. X. T-Z. Slatkine Reprints. Genève. 1995.

Petrie 1889: Fl. Petrie. Hawara, Biahmu, and Arsinoe. London. 1889.

Rutt 2010: R. Rutt. A Mother Care: The Knitting Madonnas. In: Knitting Traditions magazine. Interweave Press LLC. Loveland, Colorado. 2010, 34-35.

Stephens 2008: J. Stephens. Ancient Roman Hairdressing : on (hair)pin and needles. – Journal of Roman Archaeology. 21. Portsmouth. 2008, 110-132.

Turnau 1991: I. Turnau. History of Knitting before Mass Production. Warszawa. 1991.

Zilborg 2010: A. Zilborg. The Rich Tradition of Turkish Knitted Stockings. – Knitting Traditions magazine. Interweave Press LLC. Loveland, Colorado. 2010, 8-14.

Ιωσήφ Μοναχού του Βρυεννίου 1768: Ιωσήφ Μοναχού του Βρυεννίου τα Ευρεθέντα ... δι' επιμελείας Ευγενίου διακόνου του Βουλγάρεως ήδη το πρώτον τύποις εκδοθέντα. Τόμος Β. Εν Λειψία. 1768.

What is the oldest product of non-woven textile on the Balkans?

(Brief notes on the beginning of weaving in Southeastern Europe)

Nikolay Markov

(Summary)

The paper presents general data on the beginning of knitting in the Old World. Against this background the role of the Balkan peoples in the acquisition of this new textile technique is investigated. For this purpose I have reviewed the sources known to me for the past of this craft on the Balkans. It is established that the knitwear was known on the peninsula already in pre-Ottoman times, but local knitting seems to develop from the 16th century onwards – a time when the first evidence for it appeared. Finally, based on some archaeological finds, there is a possibility that the manufacture of knitted fabrics on the Balkans was known already in Roman times. However, there is no certain confirmation for this.

Бронзов съд с надписи, посветени на Маликитския клон на сунизма и на Мевлевийския орден

Катерина Венедикова

В Националния археологически институт с музей (НАИМ) при БАН в София под инв. № 3269, оп. 23, п. 746 се пази голям широк съд с издуто дъно. Нагоре стената се издига заоблена и леко наклонена навътре; 1 см преди горния ръб тя или е отвесна, или е леко наклонена навън **(обр. 1)**. От външната страна стените и дъното на целия съд са покрити с релефни растителни украси и с геометрични форми. **(обр. 2)** Стените включват отдясно наляво десет композиции, всяка от които се състои от дясна и лява част. Дясната включва отдолу нагоре дъговидно поле с цветна украса I.А., трапецовидни полета, долно по-високо с надпис I.Б. и горно по-ниско с цветна украса I.В., част от най-горния пръстен с надпис и/ или цветна украса I.Г. Вляво от дясната част на тази композиция с надпис следва лява подобна без надпис във високото трапецовидно поле, състояща се отдолу нагоре от дъговидно поле с цветна украса, отворено нагоре I.Д., високо трапецовидно поле с цветна украса I.Е., ниско трапецовидно поле с цветна украса I.Ж. и над него част от горния пръстен с растителна украса и/ или надпис I.З. Наляво композицията се повтаря II.А., II.Б., II.В., II.Г., II.Д., II.Е.,II.Ж., II.З. и т.н. до десето поле Х.А., Х.Б....- Х.Ж., Х.З. В дъговидните полета се редува два вида растителна украса. Във високите полета се редуват отдясно наляво надпис на арабица, растителна украса, надпис на арабица, растителна украса и т. н., като кратките текстове на надписите са различни. В ниските трапецовидни полета над високите се редуват два вида растителни орнаменти. Във високия пръстен най-горе се редуват растителни орнаменти и различни надписи. Диаметърът горе варира от 29.2 до 28.7 см, а височината е 13.2 см.

По сведения на Катя Меламед, предметът е от бронз, инкрустиран е със сребро. Стените при дъното са прокъсани на три места и залети с олово. Съдът произхожда от Македония[1].

Отвън горният ръб завършва с релефна линия. Друга релефна линия 1 см по-надолу ограничава горния пояс, от I Г и I З до ХГ и ХЗ, изпълнен с растителна и геометрична релефна украса, редуваща се с надписи. Текстовете в най-горния пръстен под устието не са напълно четливи. Върху един от тези отрязъци отдясно виждаме плътно вълнообразно стебло и над и под него – растителни орнаменти. Вляво от него следва плътна релефна окръжност, недооформена отдолу, в която има релефно 6-листно цвете с тичинки по средата. Между тази и втора релефна окръжност с цвете има изписани на арабица букви и думи. Мим ?, ṭъ, елиф, вав (ṭulū?) ал-милали (al mileli) ал-аср – al asr (ал-амр – al amr?) фи (fi) или al-asri (al amri?). Някои от високите букви имат байрачета горе надясно. След второто 6-листно цвете следват наляво две пресичащи се плътни вълнообразни стебла. Над, под и между тях има

[1] По инвентарни данни предметът е купен от Хр. Зарзанов в Македония. Откупен е за музея в София на 19.05.1948 г. Дължа голяма благодарност на фотографа на НАИМ Красимир Георгиев, който осигури прекрасни снимки на предмета и надписите върху него.

Обр. 1. *Целият плитък разлат съд с редуващи се надписи и украси.*

Обр. 2. *Дъното на съда с растителна и геометрична украса.*

растителна украса. Стеблата стигат наляво до трето плътно кръгче с шестлистно цвете с тичинки. Наляво в най-горния пръстен се редуват мотиви с украса и текст.

На около 1 см по-долу следва трета релефна линия, която като хоризонтална окръжност ограничава полето над нея с ниски трапецоподобни форми, изпълнени с растителна цветна украса. Вляво и вдясно трапецоподобните форми са ограничени от релефните линии, продължаващи надолу и оформящи по един по-висок трапец. Във втория хоризонтален пръстен отгоре надолу наляво водоравно се повтарят през една растителните украси с ниска трапецовидна рамка. На около 6 см по-долу нова релефна линия ограничава редуващите се отдясно наляво високо трапецовидно писмено поле с релефен надпис, след който следва наляво поле с форма на висок трапец с релефна цветна украса, наляво отново поле с релефен надпис и пак наляво поле с растителна украса и т. н. Горните по-ниски трапецовидни полета само с украси и долните по-високи трапецовидни полета с надписи, след които следват едно над друго полета само с украси, са ограничени отляво и отдясно с по една обща линия, всяка от които се спуска косо надолу наляво и надясно, като образува по-висок трапец, вместващ горно ниско и долно високо поле. Под долната ограничителна релефна линия на всяко от тези полета в заобления част на стената, която завива към дъното, се намират редуващите се полета; всяко от тях е ограничено от по една третинка релефна окръжност или дъга, отворена нагоре. Отгоре те достигат до релефната хоризонтална окръжност, която е долна основа на високите трапецовидни форми. В дъговидните полета долу украсите също се редуват през една. В едното дъговидно поле, което обикновено се пада под трапецовидно поле с надпис, в централната част се вмества голям многолистен цвят, а горе вляво и вдясно от този цвят се намира по едно цвете с тичинки, около които са разположени по шест венцелистчета. **(обр. 1)** В следващото наляво дъговидно поле, обикновено под трапецовидно поле без надпис, растителната украса е различна.

Под редуващите се дъговидни полета външният край на дъното е ограничен от релефна окръжност. По-навътре към центъра на дъното има втора окръжност. Цялото дъно вътре в окръжностите и извън тях до стената нагоре е изпълнено с релефна растителна и отчасти геометрична украса. Тя е поизтрита в центъра на издутото дъно – там, където то се е опирало при поставянето му в хоризонтално положение и където дъното е прокъсано и лепено с олово **(обр. 2)**.

Както повечето бронзови съдове с инкрустирана украса и надписи в колекцията на НАИМ-БАН, и върху този съд не се забелязва дата, име на собственик или име на майстор. Надписите в редуващите се полета не образуват изречение или последователен свързан смислово текст. Всеки надпис до голяма степен е сам за себе си. Затова предположения за датиране могат да се направят въз основа на анализ на украсите, на съдържанието и палеографските особености на текстовете на арабица и на съпоставка с подобни предмети.

Следва да подчертаем, че от ранното османско време засега нямаме надпис на арабица върху метал с вписана дата. Всички думи, употребени в надписите, се срещат и в османотурски, и в арабски език, а изречение няма. Различията в случая и в двата езика са само фонетични, напр. `маулауи`, `алами` в арабски и `мевлеви`, `алеми` в османотурски, са изписани по един и същ начин. Някои от думите и термините в текстовете могат да имат различни значения и нюанси в смисъла в арабски, османотурски и персийски.

Обр. 3. *Първият надпис, I.Б., посветен на последователите на Мевлевийския орден.*

Доколкото в текста се споменават последователите на Мевлевийския орден и на Маликитския клон на сунитския ислям можем да предположим, че този относително големичък съд е бил употребяван в някоя мюсюлманска обител – теке или в друго духовно заведение. Обаче не попадаме на данни за разпространение на Маликитския клон на сунитския ислям в България, в Македония или изобщо на Балканите.

Това би довело до предположението, че съдът е изработен извън Балканския полуостров в страна, в която е разпространен маликитският сунизъм. Колкото до Мевлевийския орден, негови привърженици има и в България, и на Балканите.

Предмет на проучване в тази статия са надписите във високите трапецовидни полета по издутата външна стена на съда и до голяма степен украсите по целия съд. Вероятно текстовете в горния пръстен под устието на съда ще бъдат предмет на отделно изследване. Изписаните арабски думи се употребяват и в османотурски, а и в персийски и при четенето им в трите езика има главно фонетични различия.

I. Започваме описанието на украсите и четенето на релефните надписи в трапецовидни полета от композицията, в която се отбелязва Мевлевийският орден, I.А.-I.З. **(обр. 3)**:

I.А. В дъговидното поле под надписа има релефен напълно разцъфнал лотосов цвят, а вляво и вдясно от него горе – по едно релефно 6-листно цвете с тичиинки.

I.Б. Текстът във високото трапецовидно поле над дъговидното гласи: Al-Mevlevī a (*османотур.*)[.] – Al-Maulauī a (*араб.*)[.] – О, Мевлевийо [!] (О ти, членът / привърженикът на ордена Мевлеви!)

В изследването използваме транскрипция на основата на съвременните турска и българска азбуки, със следните допълнителни знаци: дължина на гласните: ā, ī, ū ; те –t, т; ṭъ – ṭ, ṭ ; c̲e - s̲, c̲ ; син – s , c ; ṣад – ṣ , ç ; x̣а – ḥ, x̣ ; x̲ъ - h̲ , x̲ ; хе – h, x ; з̲ел – z̲, з̲; зе - z, з ; ẓад/дад – ẓ, ẓ /ḍ, д̲; зъ - ż, з; ‘айън -‘, ґайън - ġ , ґ; ḳаф – ḳ, ḳ ; кяф/кеф – k, к , g , г ; нунски кяф – ñ; хемзе - ’; елиф-и максуре - a̲.

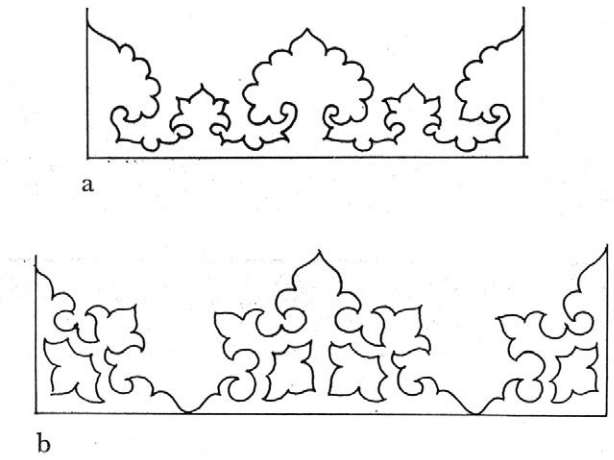
И четирите отвесни букви в думата Мевлеви – два елифа и два лям`а са плътни и горе са с байраче надясно. **(обр. 3)** Байрачета горе надясно забелязваме при писмата сюлюс и иджазет. Началният и крайният елиф горе са по-широки, а надолу се стесняват и заострят, дори се извиват леко наляво. Завиването на елифа долу наляво се наблюдава при писмата иджазет, дивани и джели дивани (срв. Ergin 1962, 97-108). Главичките на мим и на двете букви вав не са запълнени. Под мим може би има мъничък мим със запълнена главичка и къса опашка косо наляво като буквичка за напомняне. Такива буквички се изписват при несих, сюлюс иджазет и мухаккак. Йе е изписана над втория вав като започваща с надебеляване полуелипса, отворена надясно, чиято долна част продължава почти хоризонтално като права линия, изтъняваща надясно (талик), пресича отгоре втория лям, минава над първия вав, пресича първия лям зад него, минава над мим и пресича първия елиф върху него, като достига дясната стена на трапеца. Под елипсовидната част на йе са разположени две кръгли релефни точки за същата буква. Буквите са закръглени и равномерно плътни, както при несих, но високите елифи и разполагането на йе над други букви и пресичащо някои от тях е белег на сюлюс. Между буквите са вместени релефни растителни украси.

При анализа на палеографските особености на арабописмени надписи от Дагестан от X до XIV в. А. Р. Шихсаидов не отбелязва нито един самостоятелен елиф с извивка в долната част наляво (Шихсаидов 1984, 111-113, 331-337).

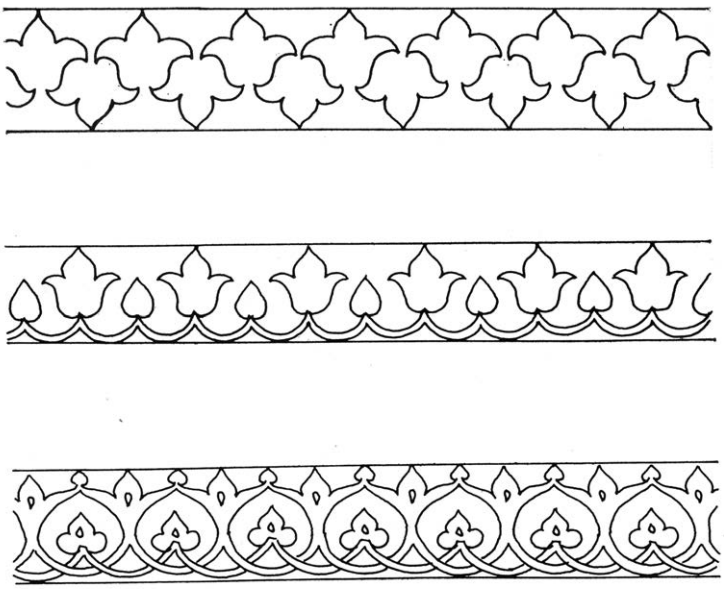
А. А. Хачатрян изследва голям брой строителни и надгробни надписи от Североизточен Анадол. Той установява, че първите надписи на писмо несих там се появяват през втората половина на XII в. Тогава несих още не бил декоративно разработен. Той разграничава груб несих, еюбидски и селджушки несих през първата половина на XIII в. При селджушкия несих вертикалните стволове завършват с отгъване надясно, освен това тънкият възходящ ствол на буквата постепенно надебелява и горната му част е почти два пъти по-дебела от долната. Пространството между буквите се изпълва с извивки, завъртулки и стволове, без растителни орнаменти (Хачатрян 1987, 43).

Върху нашия предмет с надписи някои вертикални части на буквите надебеляват горе, но не чак двойно, а релефните украси между буквите са с растителни орнаменти.

Хачатрян отбелязва, че в паметниците от Североизточен Анадол през втората половина на XIV в. се появява нов вид декоративно арабско писмо – сюлюс. През XVI в. строителните надписи на сюлюс са доста съвършени, а през втората половина на XVI в. се появява писмо джели (букв. ясно, очевидно, бляскаво). Почеркът джели се отличава с големи размери, с монументалност на формите на буквите и с големите разстояния между тях. Линиите на буквите елегантно, изящно се поставят една до друга, като образуват хармония между вертикалните стволове и хоризонталните линии (Хачатрян 1987, 44). Такова изящество и хармония наблюдаваме и в надписите върху изследвания съд.

Обр. 4. *Композиции от три цвята върху архитектурни паметници от 1300 до 1453 г. (Demiriz 1979, 105, No 8b)*

Обр. 5. *Бордюри с лотосов цвят, 1300-1453 г. (Demiriz 1979, 106, No 9 a, b, c).*

В публикуваните от Хачатрян надписи и факсимилетата им забялазваме единични случаи на изписване на буквата елиф, завита в долния край наляво в надпис на несих от 1538/1539 г., в надпис на медресе на несих от 1314 г., на курсивен несих от ок. 1332 г., врязан надгробен на курсивен несих от Реби I 732 г. Х./1.01.1332 г. сл.Хр. и др. (Хачатрян 1987, 75-№ 76, таблица XXXVIII – 64А; 77-№ 85, табл. XXXIX –59А; № 99, табл. XLIV – 64А и Б; № 103, табл. XLVII –68А и Б; № 105, табл. XLVIII-7 А и Б и др.) В един от случаите, № 85, елиф е с кукичка горе надясно и с друга кукичка долу наляво. В Ерзинджан, сред строителни надписи от XV и XVI в., на строителен надпис на сюлюс с елементи на несих на плоча в стената от дясната страна на Улу джамия елифите са надебелени горе, а долу – завити наляво. Голям брой вертикални букви са удължени и горе са с байрачета надясно (Хачатрян 1987, 107-№ 151,табл. LXV - 160). Този надпис има доста сходни палеографски особености с текстовете върху съда от НАИМ.

I.B. В трапецовидното поле над този надпис са разположени три цветя. В центъра има изправено цвете с две дълги листа отляво и отдясно, с късо стебълце в

Обр. 6а, 6б. *Лотосови цветове в короните на метални байраци от селата Постник-Теке, 6а и Дъждовник, 6б.*

средата между тях и с триделен цвят на лотос над него. Над края на всяко от двете листа завива наляво и надясно по едно плътно стебълце, което представлява дъга, отворена надолу. В края на всяка от дъгите има по един цвят, наведен надолу наляво и надясно, който също прилича на лотосов. Подобни композиции от три цвята се срещат върху архитектурни паметници от 1300 до 1453 г. (Demiriz 1979, 105. № 8 b, palmetli akroter) **(обр. 4)**. Цветът на лотос се изобразява често върху османотурски архитектурни паметници от 1300 до 1453 г. (Demiriz 1979, 93, 106 № 9a, b, c) **(обр. 5)** През втората половина на XV в. някои фасади на сгради в София били украсени с фриз от големи лотосови цветове. Една средновековна чешма, открита в центъра на София и съхранявана в НАИМ, също била декорирана с лотосови цветя (Салтирова 2012, 603-605, 609-618). Короните на метален байрак в тюрбето на Ахад баба от момчилградското с. Постник – Теке и на друг метален байрак в тюрбето на Ямур баба в крумовградското с. Дъждовник **(обр. 6а, 6б)** представляват красиви цветове на лотос (Венедикова 2009, 397-401, табла XLII-XLIV).

Лотосът се среща в декорацията на много паметници от времето на султан Сюлейман I (1520-1566). Мраморни палмети с лотосови цветове могат да се видят над мраморната решетка на фонтана Сюлеймание в Цариград. Комбинации от голям брой мраморни разцъфнали лотоси се намират върху барабана на гробницата на престолонаследника Мехмед, син на Сюлейман I. На порталната фасада над входа с надпис на медресето Шехзаде също има фриз от лотосови палмети. Над портала и мраморния надпис в дълбок релеф на джамията Сюлеймание има богата украса от фризове с лотосови палмети (Sözen 1988, 14, 19, 21, 27). Но надали лотосовата украса продължава да процъфтява при сина на Сюлейман, Селим II (1566-1574). Джамията Селимие в Одрин е строена от Мимар Синан с личното участие и подкрепа на Селим от 1568 до 27.11.1574 г. и е открита за богослужение след смъртта му, на 14 март 1575 г. Енвер Шенгюл обръща внимание, че във фаянса на Селимие има 101 различни мотиви с лалета (Şengül, 2012, 30, 32, 55, 56). Върху изследвания съд не забелязваме цвят от лале.

I.Г. В най-горния пояс над този първи висок трапец вдясно над десния цвят се чете в полетата Х.Г. и Х.З: „al-merām ul ʻālī“ и в I.Г. продължава: „al mevlevī a“ –

„Висшата цел, о Мевлеви!“. В средата, над средния лотосов цвят от долното поле, в релефна плътна окръжност, отворена горе, има релефно 6-листно цвете с тичинки в средата, а вляво от него – украса от виещи се и пресичащи се стебла – под, над и между тях има и цветове.

Мевлевийският орден е основан от Джеляледдин Руми Мевляна (1207-1273). След смъртта му той бил оформен организационно от сина му Султан Велед (1227-1312) и се превърнал в голям орден.

Родословието на шейховете на ордена Мевлевие до пророка Мохамед върви през Али, четвъртия правоверен халиф и първи шиитски имам, затова и орденът се нарича Тарикат-и Алиййе. Но има учени, които приемат, че съществува и едно друго родословие (силсиле), което достига до Мохамед през първия правоверен халиф Абу Бекр (тур., Абу Бакр, араб.) и считат тариката Мевлеви за синтез на пътищата Алие (Алиййе) и Бекрие (Бекриййе) (Изети 2008, 126).

Термините орден, братство, а понякога и секта, се предават в турски език, а и в османотурски с арабската дума `тарик` - път и формата ù за мн.ч. `тарикат` - пътища.

Последният от правоверните халифи Али (596-661), син на Ебу Талиб, бил едновременно и братовчед (чичов син), и доведен брат на Мохамед, а станал и негов зет, като се оженил за дъщеря му Фатма. Поради тези причини в някои мюсюлмански кръгове го възприемали като най-подходящ кандидат да приеме наследството на Пророка. Той се родил в Мека и прекарал детството си в дома на Мохамед. Когато Мохамед получил пророческия дар, Али приел исляма. През нощта, в която пророкът се преселил от Мека в Медина, Али се покрил с плаща на своя братовчед и легнал на неговото място. Показал голяма храброст и имал големи заслуги в битките и войните, които водил Мохамед. Когато последният починал, Али бил този, който измил тялото му. Той бил писмоводец на Мохамед и негов секретар, който записвал откровенията, спуснати на Пророка. Помагал на всеки от тримата праведни халифи и заемал различни постове по време на тяхното царуване. Управлявал като четвърти правоверен халиф от 656 до 661 г. Негови синове от дъщерята на пророка Фатма са шиитските имами Хасан и Хюсейн.

Преди да умре Мохамед оставя имамството на Абу Бакр (571-634), роден в Мека, който от малък бил другар и близък приятел на Пророка. Бил един от първите, приели исляма, заедно с Мохамед отишъл в Медина и участвал във всички Мохамедови войни. Дал му за жена дъщеря си Айше. След смъртта на пророка мюсюлманите избрали Абу Бакр за халиф (632-634). Той потушил някои въстания на Арабския полуостров и привлякъл към исляма нови племена. После изпратил две армии – една срещу Сасанидите и друга – срещу Византия. Чул, че са спечелили победа когато склопявал очи. По негово време ислямската религия започнала да се разпространява извън Арабския полуостров. Той създал и първата организация на ислямската държава. Като умрял, бил погребан до пророка Мохамед (634).

Главата на Мевлевийския орден се нарича Челеби и Челебии`те се избирали измежду внуците и потомците на Джеляледдин Руми Мевляна[2]. Те живеели в оби-

[2]В Казанлък и Казанлъшко титлата Челеби носят няколко освободени роби. Това прозвище има значение на господин – ефенди, ага, бей; начетен, възпитан, вежлив; мевля – господар, Господ, Бог. Основата на тази дума е челипа – çelipa – кръст. Тя се среща в езика на предмюсюлманското арабско християнско население, на асирийците (Suryaniler), в Близкия Изток и от там била разпространена на изток и на запад (Sâmi 1998, 514; ПРС 1983,

телта при тюрбето/ гробницата на Мевляна в Коня. Обредите и церемониите на Мевлевиите били открити за народа/ за хората. В много градове на Османската империя имало Мевлевихане`та (Мевлевийски домове), а в Истанбул – мевлевийски дергях`и/ текета (обители). Мевлевихане`та имало и в някои български градове, като напр. в Пловдив. Но тъй като Евлия Челеби съобщава, че в този град няма Мевлевихане (EÇ 2010, 501), би следвало да предположим, че Мевлевихане`то в Пловдив е от по-късно време, след посещението на пътешественика. Метин Изети привежда данни за по-ранно време.

Според него, от XIV до XVI в. мевлевихане`та (мевлевийски текета) се откриват в Нигде, Токат, Кютахия, Афйон Карахисар, Кайро, Алжир, Сараево, Пловдив, Крит, а след XVI в. в Солун, Скопие, Белград, Халеп, Ниш, Серес, Воден и др. Мевлевийските обители, по функция и обхват, се делят на две групи: големи текета (аситане`та), в които има стаи за осамотяване (чилехане), стаи за изпълнение на мистични танци (семахане), тюрбе (гробница), мусафирхане (гостна) и кухня; втората група е представена от по-малките текета, наречени завие (завиййе) (Изети 2008, 128-129).

В основата на суфистичния поглед на света, развит от Мевляна, се намирали аскетичният манталитет на Балх, идеята за вахдет-и вюджуд (пантеизъм, букв. приобщаване на тялото към Бога) на Андалузия и органичното им синтезиране с божествената любов, изразена в теософската поезия на Хорасан. Мевлевиите активно преживяват божествената любов и медитационния транс, идеята за вярата в любовта, за Възлюбления, за отдалечаване от егото, за божествената милост, за покоряването пред волята на Абсолютния, за съвършения човек (инсан-ъ кямил) и т. н.

Орденът Мевлеви се различава от другите тарикати по начина на споменаване на Аллах (зикр), по постенето и мистичните танци сема. При мевлевиите чиле` то е изолиране на дервишите и престояването им в осамотение 1001 дни, докато при някои други ордени изолацията трае 40 дни.

Послушник, който изтърпявал чиле/ изпитание 1001 дни в Мевлевихане`то ставал (получавал звание) деде (букв. дядо, дедец), а измежду деде`тата се избирал шейх начело на Мевлевихане`то. Обредите се изпълнявали в съпровод на сазове и мевлевийските дервиши се въртели, изпълнявайки танца, наречен sema. Тези церемонии продължавали повече от един час. Тъй като обредите на мевлевиите били с музика, те отворили път за създаването на много композитори. В Мевлевихане`тата, които векове наред играли роля на своеобразна консерватория, мистичната музика изживяла най-блестящото си време (KA 1968, 779).

През XV в. Османската държава се разширила и заела място в по-голямата част от балканските държави. В ордена се формирали суфистичната методология, ръководните длъжности, теорията и практиките. След Анадола активно започнало изграждането на текета в по-значителните градове на Румелия. През 1462 г. било построено мевлевийско теке в Сараево и около същото време такива обители се открили в Кониц, Белград, Скопие, Ниш и Битоля.

I, 475). По-късно тя се употребява за постнешина (букв. седящия на кожа), т. е. за шейха – настоятел на Мевлевийския орден в Коня. Челебии се наричат и представителите на един от клоновете на къзълбашите-алевии. Има автори, които свързват това звание с немюсюлмански произход на някои от носителите му (Инджиева 1999, 164; Венедикова 2006, 61; Венедикова 2009а, 34-57).

На територията на днешна Македония мевлевийски текета имало в Битоля, Щип, Велес, Крива Паланка и Скопие. Тъй като през XVIII и XIX в. Мевлевийският орден бил тарикат на административната прослойка, текетата в по-малките селища били затворени (Изети 2008, 136).

Вляво от композицията с надписа за Мевлевийския орден отдолу нагоре следват:

I.Д. Дъговидно поле, ограничено от плътна дъга и отворено нагоре, изпълнено с цветна релефна украса. Тя се състои от четири плътни стебълца и четири цвята в стил руми, обърнати надолу. (Срв. тук **обр. 7** със сложни форми на стила руми.)

I.Е. Във високия трапец над дъговидното поле вляво от този първи надпис се намира цветна украса: най-долу – три разцъфнали цвята на лотос на едно и също растение – един в средата и два в страни, този път и трите обърнати нагоре. Над тях има още 4 цвята и един пети над средните два от тях, вляво и вдясно от петия още два, а над тях – още три – общо 13 цвята. В левия и десния горен ъгъл на трапеца се намира по едно 6-листно разцъфнало цвете с тичинки в кръгчето по средата. Шестлистни цветя със същата форма, но в дебела релефна окръжност има и в най-горния хоризонтален пръстен на съда, I.Г.

Разновидности на цвета на лотос се изобразяват често върху османотурски архитектурни паметници от XIV и XV в. Обикновено те са в бордюри и фризове. Демириз ги нарича „лотосови палметни бордюри“ (Demiriz 1979, 93, 104 - № 7, a, b, d; 106 - № 9a, b, c).

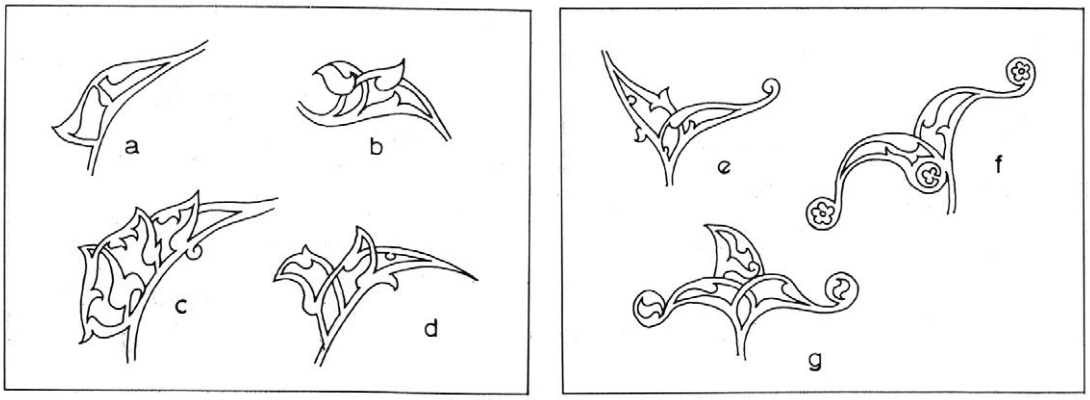
Общо в композиция I шестлистните релефни цветя са пет, едното в плътна окръжност. Подобни шестлистни цветя с тичинки могат да се видят в декорацията на една надгробна плоча без дата от Шумен. В центъра на шуменската композиция има релефна шестолъчна звезда в правилен шестоъгълник, оградени от пръстен с растителна украса и по-навън от още две окръжности. Вън от звездата на Давид между всеки два от лъчите ѝ има по едно шестлистно цвете с почти кръгли венчелистчета с тичинки в кръгче по средата. Печатът на Соломон и шестте шестлистни цвята са оградени от окръжност, образувана от голям брой малки елипси. Два стилизирани кипариса обхващат отляво и отдясно тази външна окръжност като върховете им се свеждат в горната ѝ част (Пенков 1960, 117, обр. 12).

Най-ранният известен епиграфски паметник на арабица с дата от Шумен е надпис на чешма и хан от 1002 година [по Хиджра = 27. IX. 1593, понеделник - 16. IX. 1594 г. сл. Хр., петък.] (Венедикова 2009a, 39-43). Освен него в този град има запазени няколко надписа от XVII в. Но повечето паметници са от XVIII, XIX и XX в. М. Пенков, който е изследвал щуменските надгробни и строителни надписи, не е отбелязал наличие на лотосов цвят в украсата им (Пенков 1960, 108-110, 115-120).

I.Ж. В по-ниския трапец над този по-висок трапец с растителна украса отново има релефни растителни форми – четири цвята, отворени нагоре, с плътни стебълца. Тук ярко се проявява стилът `руми` в някои от сложните му форми (Срв. Demiriz 1979, 101 - № 4 a, b, d, e). **(обр. 7)**

I. З. В най-горния пръстен украсата е от две плътни виещи се и пресичащи се стебла, като под, над и между тях има цветна украса в стил руми.

II. Втората композиция обхваща надпис, който се отнася до **Маликитския клон** на исляма. **(обр. 8)** и се състои от 4 полета едно над друго вдясно и още 4 вляво от тях.

Обр. 7. *Сложни форми на стила руми (Demiriz 1979, 101 - № 4 a, b, d, e).*

Обр. 8. *Вторият надпис, II.Б., за сунитския клон на маликитите.*

II А. В полето долу под надписа, ограничено от плътна дъга, отворена нагоре, виждаме композиция еднаква с тази в поле I А. – релефен напълно разцъфнал лотосов цвят, а вляво и вдясно от него горе – по едно релефно 6-листно цвете с тичинки, събрани в релефно кръгче.

II Б. Вторият надпис във високия трапец над дъговидното поле **(обр. 8)**, който се отнася до Маликитския клон на исляма, гласи:

Al-mālikī –Маликитът [.]– (Последователят на имам Малик [.])

Арабскияг глагол `malaka – малака` означава `владея, собственик съм, овладявам, удържам се; управлявам; мога, смея, имам право`. Производното съществително име от този глагол – mālik – мāлик значи `владеещ, управляващ; собственик,

владелец, управник; земевладелец, обладател`. То е и мъжко лично име - Mālик. Прилагателното mālikī – mālики показва последовател на имам Mālик, маликит. А mālikīyya – Māликиййа е наименованиието на учението на имам Mālик (Баранов 1976, 766; ПРС II 1983, 443).

И така, mālikī се назовават маликитите, последователите на учението на имама Малик.

В изписването на този втори надпис има сходство с първия. Високите вертикални букви – началният елиф и двата лям`а имат байрачета горе надясно. Началният и вторият елифи, вторият лям и отвесната част на кяф се стесняват надолу, а началният елиф долу е завит наляво. Под хоризонталната част на йе обаче няма две точки, или може би личат части от тях. Камшичето на кяф е хоризонтална дъга, отворена нагоре и изтъняваща надясно, която минава горе под втория лям, разсича втория елиф горе и стига до първия лям. Дъговидно байраче на кяф се среща при писмото дивани (срв. Ergin 1962, 102). Основните особености са на сюлюс с отделни елементи от несих, талик, иджазет и дивани. Между буквите, вляво и вдясно от тях и над и под тях има релефна украса в стил руми.

Към случаите на изписване на елиф с надебеляване и байраче надясно горе и изтъняване и завиване наляво долу, описани по-горе в надпис I Б, можем да добавим и някои букви елиф в три надписа в медалиони върху керамична лампа от ранния XVI в. в гробницата на Баязид II (1481-1512). Текстовете са на писмо сюлюс с бели букви на син фон. Украсите са в стил руми в синьо на бял фон и в бяло на син фон (Sözen 1988, 133). Сходни палеографски особености откриваме и в надписите върху подобна на тази керамична лампа, изработена в Изник и датирана 1515-1520 г. И тук украсите и надписите са в синьо и бяло, но стилът на декорацията е определен като хатаи (TTZ 1986, no 300, s. 202, 309).

Маликитите са привърженици на един от четирите сунитски клона на мюсюлманската религия. Това вероизповедание (мазхаб, араб. и мезхеб, тур.) е създадено от имам Малик ибн-и Енес (715-795). По време на поява то е второто сунитско вероизповедание. Едва около 13% от сунитите са маликити. Разпространени са много в Средна и Централна Африка и в Египет (КА 1968, 742). Според някои съвременни автори, днес маликизмът присъства във всички мюсюлмански държави, господства в страните от Магриб – арабския запад – Алжир, Тунис и Мароко, в Либия, в ислямската част на Испания, в Бахрейн и Кувейт, а също така в Египет и Судан.

Сунитите, освен Корана, признават в пълния му обем „свещеното предание“ – сунна`та. Те се отличават от останалите мюсюлмани и по вярата в предопределението. Сунизмът не признава свобода на волята. За свещени градове се считат Мека и Медина, свързани с пророческата дейност на Мохамед. С почит се ползват също и четиримата избрани след Мохамед халифи – Абу Бекр, Осман, Омар и Али, а също халифите от Омейядската и Абасидската династия.

В сунизма има четири юридическо-богословски клона, вероизповедания (мазхаб/ мезхеб), формирани през VIII-IX в. и признати в еднаква степен за правоверни. Те се отличават един от друг по метода на тълкуване на Корана и отчасти по обредността. Най-консервативен и най-малоброен е Ханбалитският клон. Ханбализмът изисква буквално тълкуване на Корана. **Маликитският клон** също се отличава с консерватизъм. По-либерален е Ханифитският клон. А шафиитският позволява доста свободно тълкуване на Корана (Пучков 1975, 77).

И в сунизма, и в шиизма успоредно съществуват две течения: джамийско, ръководено от официални духовни лица, и извънджамийско, представено от суфисти (мюсюлмански отшелници - аскети). В основата на суфизма лежи представата за възможността чрез строг аскетизъм да се достигне до съединяване на душата на човек с Бога.

II.В. В ниския трапец над този трапец с втори надпис, както над първия, отново има три релефни цвята лотос, които описахме по-горе в I В, а около тях – растителна украса.

II.Г. В частта от най-горния хоризонтален пръстен над тях вдясно продължава украсата от две релефни виещи и преплитащи се стебла и между тях цветя в стил руми. Наляво в средата, над средния лотосов цвят в ниския трапец, се вижда познатото ни вече шестлистно цвете с тичинки, в дебела плътна окръжност, пресечена горе и долу от хоризонталните разделителни линии. Вляво от цветето в пръстен има букви, които продължават в поле II.З. и III.А.: „ал Малики (? *или* aṭā ал милели?) ал ʻālеми а“.

Композицията, следваща наляво втория надпис във висок трапец, отново се състои от 4 елемента:

II.Д. Най-долу растителна украса в стил руми в дъговидно поле, състояща се от 4 цвята с дръжки, обърнати надолу.

II.Е. Над нея, в големия трапец вляво от втория надпис, в сравнение с растителната украса, описана в т. I Е., забелязваме някои разновидности. Над трите напълно разцъфнали лотосови цветове има два по-затворени, вляво и вдясно от тях още два, нас тях три и под горната разделителна линия още един. Две шестлистни цветя с тичинки са в горните ъгли на високия трапец.

II.Ж. В малкия трапец над големия растителната украса в стил руми е сходна с I Ж. по-горе. Състои се от 4 цвята със стебла и дребни релефни кръгчета и завъртулки помежду им **(виж обр. 8)**.

II.З. А в частта от горния пръстен продължават думите от II.Г.: „aṭa? ал милели ал ʻālеми а“.

Във втората композиция релефните шестлистни цветя са общо 5.

III. Третата композиция от две части **(обр. 9)** включва надпис, който вероятно се отнася до миряните, смъртните. Но има вероятност да е свързан с ордена Алемие, разпространен в арабския запад.

III.А. Дъговидното поле долу и украсата му са почти еднакви с тези в полета I.А. и II.А. Виждаме релефен напълно разцъфнал лотосов цвят, а вляво и вдясно от него – по едно релефно 6-листно цвете с тичиинки.

III.Б. Релефният текст в трапецовидна висока рамка над него гласи:

Al-ʻālamī ā /Al-ʻālemī ā.

Арабското прилагателно ʻālamī означава `световен, всемирен, светски` (Баранов 1976, 534). Девеллиоглу предава османотурското значение на ʻālemī като `принадлежащ към света, човек` (Devellioğlu 1970, 35). Иранистите поясняват думата ʻālämī като `светски; всемирен, световен; покоряващ целия свят; завоевател, покорител на света`, но и като `мирянин, смъртен`. Може би следва да преведем: `О, покоряващият целия свят!` / „О, всемирният!“ (може би за Маликитския клон) Или пък `О ти, мирянинът!` `О ти смъртният!` Вероятен превод е и „О, привърженико на ордена Алемие (Алемиййе)!“

Обр. 9. *Надпис III.Б. за миряните.*

Съществува малка възможност в този и в следващия надпис да се отбелязват привържениците на ордена Алемиййе (Аламиййа), разпространен в арабския запад – Магриб, който бил основан от Абдуллах еш-Шериф бин Ибрахим ел-Алеми (1596-1678). Но името на това братство е изписано без буква елиф след айън в новата турска енциклопедия, а в основните арабски, персийски и османотурски речници не фигурира. Основоположникът бил роден в с. Тазюрт, близко до Тетуан и Джебелиалем. Родът на знатната му фамилия Алеми получил името си от Джебелиалем и родословното му дърво достигало до прочутия суфист от Северна Африка Абдусселям бин Мешише, ум. 1228 г. сл. Хр. Шейх Алеми получил образование в Мароко, после се заселиил в с. Шакра в района на Масмуде и живял там до смъртта си. Той бил прочут, наред с богоугодното си държание и въздържанието, със смелостта си, с умението да язди кон, да си служи със сабя и да стреля с лък. Гробът му се превърнал в голямо място за поклонничество и в годишнините от смъртта му хора от цял Магриб идвали да посетят тюрбето му.

Хариризаде съобщава, че Шейх Алеми в продължение на 32 години заемал поста **кутуб** (върховен водач и основател на орден) и довежда родословието му в ордена до Мухаммед бин Сюлейман ел Джезюли. Следователно Алемиййе е едно от подразделенията на Джезюлиййе, което е клон от ордена Шазелиййе (Azamat 1989, 368). Основателят на това братство Ебюл Хасан Такийюддин–и Али бин Абдуллах юш Шазели е роден през 1196/1197 г. сл. Хр. (Devellioğlu 1970, 1174).

Шейх Алеми починал през 1678 г. и бил основател и върховен водач на ордена 32 години, т.е. поне от 1646 г. Около тази година следва да отнесем създаването на ордена. Ако в третия надпис върху изследвания съд е изписано обръщение към

привържениците на ордена Алемийе, предметът не би могъл да се датира преди средата на XVII в.

Забелязваме, че и първият, и този трети надпис до тук завършват с по една буква елиф, `а`. Тази гласна `а` се добавя към думите при обръщения и възклицания и се превежда `о`, `ей`. В персийски език отбелязват, че това е неударен суфикс, наставка за образуване на звателна форма. В арабски я окачествяват като частица за обръщение. В османотурски посочват, че този „следлог–междуметие" или „следлог за възклицание" в значение на `ей` е от арабски и персийски произход и че след съществителни собствени, завършващи на гласна, в османотурски може да получи формата `-йа – уа` (Баранов 1976, 21; ПРС I 1983, 31; ПБР 2009, 1; Devellioğlu 1970, 1). Употребата на тази гласна в края на думите е пояснена най-нагледно в някои изречения от древнотюркски ръкописи. Там тя е определена като „постпозитивна усилително-вокативна частица" и са дадени примери с една и съща форма, само с `-а` и след крайна съгласна: „...sen braman-a – о ти...брахмане", и след крайна гласна в думите: „yekler uluġ1-a, ...- о началнико на демоните,..." (ДТС 1969, 1). Това ни навежда на мисълта, че тази частица –а може да е тюркска по произход. В шест от надписите върху изследвания съд от НАИМ – I.Б., III.Б., IV.Б., VI.Б., VII.Б. и VIII.Б. - частицата `–а` е добавена след думи, завършващи на гласна.

И в този надпис 4 вертикални букви елиф и лям, които не са свързани с предходната буква, имат байрачета горе надясно. Високите букви начален елиф, първи лям, втори елиф и трети краен елиф се стесняват отгоре надолу. Първият и последният елифи, които не са сързани с предишната буква, долу завиват леко наляво. Такъв завой наляво се наблюдава при писмата дивани и иджазет, но при дивани имат и кукичка горе наляво, а при иджазет - не (срв. Ergin 1962, 102, 103, 105; Недков 1966, 102, 103). Буквата 'айън в средна позиция е с незапълнена главичка и със заоблена триъгълна форма. Над 'айън са изписани късичкият отвесен лям, в долната му част е мим със запълнена главичка и започва с извивка крайното йе – в началото то е по-тънко. Хоризонтална му част, в началото вляво надебелена, минава под първия лям и върху първия елиф и, изтъняваща и заостряща се, достига ограничителната рамка. Под това йе няма точки. Надебеляване и изтъняване на някои части на букви се забелязва при писмото **талик**. Писмото е с повече елементи на **сюлюс**, към средата буквите са на четири нива, но както виждаме, има и отделни особености на талик и **иджазет**.

Между буквите има релефни растителни украси.

III.В. В ниския трапец над третия надпис отново виждаме трите лотосови цвята на едно стебло, описани горе в I.В. и II.В. И между тях има по-дребни растителни украси.

III.Г. Вдясно в частта от най-горния пръстен над този нисък трапец продължават букви, които не са много четливи. Наляво над средния лотосов цвят е разположена релефната плътна окръжност с 6-листно цвете с тичинки, а вляво от нея се виждат преплитащите се стебла на растение и друга растителна украса руми.

III.Д. Композицията вляво от този надпис включва отдолу нагоре дъговидно поле с цветна украса в стил руми, еднаква с тази в полета I.Д. и II.Д.

III.Е. Над него и вляво от трапецовидното поле с третия надпис е високият трапец, изпълнен с тринадесет лотосови цветове и с по едно 6-листно релефно цвете в горните ъгли.

Обр. 10. *Още едно обръщение към мирянина, надпис IV.Б.*

III.Ж. В ниския трапец над него отново има композиция от лотосови цветове в стил руми, а в частта от пръстена над него III.З. се намира възвидната украса на две пресичащи се стебла, съчетана с цветна украса в стил руми.

И в тази трета композиция шестлистните цветя са 5 на брой.

IV. В четвъртата композиция **(обр. 10)** украсата в дъговидното поле IV.А, релефният текст във високия трапец IV.Б и трите лотосови цвята в ниския трапец IV.В. повтарят почти напълно същите в полетата III.А., III.Б. и III.В. Тоест и четвъртият надпис е посветен на мирянина, смъртния, или пък на всемирната [религия]. А може би е обръщение към привърженика на ордена Алемие (виж по-горе III.А, Б и В и сравнете **обр. 9 и обр. 10**) Палеографските особености на буквите в III.Б. и IV.Б. са едни и същи, но има известни различия в релефната украса между буквите.

IV.Г. В частта от най-горния пръстен над ниския трапец вдясно продължава украсата от двете плътни пресичащи се стебла, наляво следва 6-листно релефно цвете с тичинки в плътна окръжност и вляво от него започва текст, който продължава в поле IV.З. и в началото на поле V.Г.: „ал амри/ ал емри ал есри? ал беден? – заповедта, повелята...“

В лявата част от четвъртата композиция долу в дъговидното поле IV. Д се повтаря украсата от I Д, II Д и III Д. Високият трапец IV Е и ниският IV Ж над него включват същата украса като I, II и III Е и I, II и III Ж. Разлика има само в частта от най-горния пръстен IVЗ. Там вляво от `ал амри/ал емри` следват несигурните думи `ал есри? ал беден?`(Виж **обр. 10**)

Обр. 11. *За справедливостта, надпис V.Б.*

V. В дясната половина на петата композиция украсите в дъговидния медалион долу V.А. и в ниския трапец над надписа V.В. са еднакви с описаните IA, IIA, IIIA и IV A, и I.B, II.B, III.B и IV.B. **(обр. 11)**

V.Б. Надписът във високото трапецовидно поле между тях гласи: Al-ʻādilī – Справедливостта, правотата (безпристрастността, правдата, честността, почтеността, коректността).

Арабската дума ʻādilī (тук с арабския определителен член) е производна от арабския глагол ʻадала – справедлив, правосъден съм; изправям, изравнявам; равнявам се, равнявам (някого с някого). В арабския и персийския речник и в някои турски и османотурски речници се намира само прилагателното `ʻādil – справедлив, правосъден, безпристрастен` (Баранов 1976, 502; ПРС II 1983, 170; ТРС 1977, 26; Sâmi 1998, 921), докато в два от османотурските речници се открива и производното съществително ʻādilī – справедливост, безпристрастност, правда, правота, честност, коректност, почтеност (Redhouse 1968, 15; Devellioğlu, 1970, 11-12).

В това надписче високите букви елиф и лям достигат горе ограничителната линия на писменото поле и, с изключение на втория елиф, свързан с предишната буква ʻайън, имат горе байраче надясно. Началният елиф изтънява долу, завива наляво и опира в долната ограничителна релефна линия. Първият лям се свързва с ʻайън, който има форма на заоблен триъгълник и главичката му не е запълнена, а ʻайън – с втория елиф и тези три букви са малко по-високо от началния елиф и втория лям. Дал е разположен над ʻайън, между първия лям и втория елиф, като в долната му част има стесняване и разширяване. Вторият лям изтънява долу, завива

Обр. 12. *За достойнствата, надпис VI.Б.*

дъговидно наляво и преминава под остър ъгъл в крайната буква йе, която минава като изтъняваща надясно права плътна линия под втория лям, втория елиф, ʻайън и първия лям. Писмото е сюлюс, като в средата буквите са на три нива. Белезите на талик са в надебеляването и изтъняването в някои букви. Завиването на началния елиф долу наляво внася елемент на иджазет.

В петте анализирани до тук надписи високите вертикални букви елиф и лям, когато не са свързани с предишната буква, имат горе байрачета надясно. Това се наблюдава по-отчетливо при писмото сюлюс, но може да се срещне и в иджазет и несих (Ergin 1962, 104, 105, 100). Свързаните с предходна буква лям и елиф нямат горе байрачета.

V.Г. Вдясно над ниския трапец има преплетени дебели до нечетливост букви, може би `ал беден – тялото`, следва наляво релефното кръгче с 6-листно цвете в него и още по-наляво – познатата ни вече украса от преплитащи се вълнообразно стебла, съчетана с растителни орнаменти от стила руми.

В лявата половина от композицията с петия надпис следват отдолу нагоре познатите ни вече V.Д. дъговидно поле с преплетени орнаменти в стил руми; V.Е високо трапецовидно поле, изпълнено с голям брой разцъфнали лотоси и с две 6-листни цветя с тичинки в горните ъгли; V.Ж. ниският трапец над него включва сложните цветни орнаменти на руми; V.З. в най-горното поле са виещите се стебла, преплетени с други растителни орнаменти.

Прави впечатление, че долу към дъното между всеки две дъговидни полета между I.А. и I.Д., между I.Д. и II.А. и т. н. има по един разцъфнал цвят.

VI. В дясната част на шестата композиция с надпис украсата в дъговидното

поле VI.А. под този шести надпис е същата като в полетата I.А.-V.А. под надписите I.Б.-V.Б.– разцъфнал лотос и две 6-листни цветенца от двете му страни. VI.В. Декорацията в ниския трапец над надписа, също както при предишните, представя три лотосови цвята от едно стебло.

VI.Б. В рамката на високия трапец четем:

Al maḥāmidī a (по-малко вероятно Al maḥā'idī a ?) – О достойни за похвала! **(обр. 12)**

Мисля, че думата е образувана от арабския корен `ḥамида – хваля, възхвалявам; благодаря` (Баранов 1976, 194). `Maḥmada` в арабски (`Maḥmidet или `Maḥmedet` в османотурски) означава `хубава черта, хубава страна, достоинство; похвално качество, похвална постъпка; положение и действие, достойно за благодарност и похвала (възхвала); благодарност, признателност, благодарение, благодаряване`. Maḥāmid(u) в арабски и maḥāmid в турски е арабско неправилно мн. ч. от maḥmada – достоинства, похвални качества, похвални постъпки; благодарения, а maḥāmidī е човек – носител на похвални качества и извършител на похвални постъпки (Sâmi 1998, 1304; Devellioğlu 1970, 674, 678; Redhouse 1968, 720, 722; ПРС II 1983, 472, 477).

И тук първият елиф и първият лям нагоре са разширени и имат байрачета надясно, първият елиф долу е завит наляво, първият и последният елифи се стесняват долу. Но крайният несвързан с предходна буква елиф, поради преплитането си с предходното йе, няма горе байраче надясно. Първият мим е с почни запълнена главичка. Вторият мим пред дал е изписан по-особено – има дъговидна извивка нагоре, която прилича на зъбче за хемзе. Крайният елиф е изписан в и над дал. Йе прави елипсовидна извивка, като минава над крайния елиф горе, а по-долу – зад него, минава над дал и втория мим и върху втория елиф малко над средата му, продължава надясно над ḫа и зад първия лям и достига и пресича началния елиф.

VI.В. Декорацията в ниския трапец над надписа, също както при предишните, представя три лотосови цвята от едно стебло.

В декорацията на епигтрафски паметници от Североизточна България не е регистрирано наличието на лотос (Панайотов 2002, 82-94). Там най-ранният надгробен паметник с дата е при с. Славейково, Варненско от 1481 г. Върху него е издълбан двоен кръст (Панайотов 2002, 54-55). Следва го надпис от 1588 г. върху надгробна колона (Панайотов 2005, 182). Сред джамиите надписът на персийски на Ахмед Бей джамия в Разград е от 1557/58 г. (Венедикова 2007, 138-143), а надписите на чешма и хан от Шумен са от 1593/1594 г. и 1594/1595 (Венедикова 2009а, 39-43, 57).

VI.Г. В частта от най-горния хоризонтален пръстен вдясно е вълнообразната растителна украса, следвана наляво от 6-листното цвете в релефна окръжност и по-наляво от текста `ел-махдумъ/ел маḫдуми – стопанин, господар` (или `ал меджд фи? – славата/ величието/ благородството у )`, продължаващ на VI.З. `ал-маḫāмиди – достойния за похвала` и в началото на VII.Г. `ал мерз.., – одобрения?`.

Украсите в долните три полета в лявата част на шестата композиция VI. Д., VI.Е. и VI.Ж. са еднакви с декорациите на съответните полета I-V, Д, Е, Ж в предходните композиции.

VI.З. В частта от най-горния пръстен продължава текстът от VI Г, в края не много четлив: `ал-маḫāмиди...`

Обр. 13. *За удовлетворението, надпис VII.Б.*

VII. В дясната част на седмата композиция в полетата VII.А. под надписа и VII.В. над него и в медалионите VII.Д., VII.Е., VII.Ж. в лявата част се повтарят съответните украси от предходните композиции (обр. 13). Затова ще обърнем внимание на включените украси и надписи само във високото трапецовидно поле VII.Б. и в найгорния пръстен под устието на съда VII.Г. и VII.З.

VII.Б. Предполагам, че в седмия надпис е допусната грешка при изписването на звука `з`, показан с буква `зъ-ż`. Но тъй като такава дума или производни от възможни корени не се откри в общо 7 арабски, персийски и османотурски речници, приемам, че авторът и краснописецът са искали да изпишат дума, която се пише с буква ẓад/дад. Написано е „al-marżī a“ с буква `зъ-ż`, а следва да се изпише „al-marẓī a“ с буква ẓад/ḍad. Арабската дума `марẓи, мурẓи` според едни автори означава `удовлетворяващ, задоволяващ, даващ удовлетворение, приятен` (ПБР 2009, 1067; ПРС II 1983, 495). Други посочват различни нюанси в значението: `харесан, одобрен, удовлетворителен, благоприятен, приятен; задоволство` (Баранов 1976, 302; Parlatır 2012, 1015; Devellioğlu 1970, 695). В такъв случай думата би могла да се разбере като „О, удовлетворяващият!“, „О ти, който даваш удовлетворение“, или пък като „О, одобреният“, а може би и „О, задоволството!“ **(обр. 13)**

И в този надпис основните особености са на писмото сюлюс. Вертикалните букви елиф, лям, отново елиф и зъ-ż имат горе байрачета надясно, а вертикалите на първия и втория елиф и на зъ надолу се стесняват. Началният елиф е завит долу наляво. Всички букви са плътни, мим също и главичката му не е изцяло запълнена. Крайният елиф предхожда зъ-ż и е изписан над хоризонталната част на йе. Йе завива надясно, минава под същия елиф и над ре и изтънява към края. Точката на зъ

Обр. 14. *Втори надпис за маликитите, надпис VIII.Б.*

е кръгла. Следва да обърнем внимание, че в някои надписи можем да се колебаем дали съответната буква (в този случай зъ) има диакритична точка, или кръглата релефна точка е част от украсата. (В предходния надпис VI.Б. такава кръгла точка има в цвят над буквата ха.) Между буквите в това поле има релефна украса в стил руми. Елементите са на писмата сюлюс, иджазет и талик.

VII.Г. В най-горния хоризонтален пръстен вдясно вече се оформя словосъчетанието, което започва в края на поле VI.Г., продължава на VI.З. и завършва в началото на VII.Г. В началото на VII.Г. четем думата `ал-мерз...` с арабския определителен член. Следва плътната окръжност с 6-листно цвете и по-в ляво – вълнообразната украса от виещи се стебла с цветна украса в стил руми, като последната продължава и в поле VII.З.

VIII. В осмата композиция декорациите в полетата VIII.А, VIII.В, VIII.Д., VIII.Е. и VIII.Ж. съответно са еднакви с тези в предишните композиции.

VIII.Б. Във високото дясно трапецовидно поле на осмата композиция още един надпис е посветен на Маликитския клон на сунизма. Но този път той е изписан различно, без буква елиф след мим, с буквите мим, лям, кяф/кеф и йе. Така изписана, без дълга гласна в първата сричка – malikī –тази арабска дума означава `член на религиозната секта Маликийа` (Баранов 1976, 766). Във втория надпис по-горе тя бе изписана с дълга гласна а, `ā`, с буква елиф след мим – mālikī. И двете форми са засвидетелствани в арабско-руския речник на Баранов. В него и наименованието на Маликитското вероизповедание може да се изпише без елиф: al malikī. (Баранов 1976, 766). В турско-английския речник на Редхаус, съставен през XIX в., е дадена само формата с дълга гласна и е пояснена като „принадлежащ към школата за ка-

нонично право на имам Малик, последовател на Маликийската школа, маликит“ (Redhouse 1968, 728). В новия персийско-български речник също е посочена само формата с дълга гласна в това значение (ПБР 2009, 1008, 1135).

Впрочем със същите букви мим, лям, кеф/ кяф и йе, но с различна вокализация, се пишат и думите `малаки, араб./ мелики, османотур. – кралски, монархически; монархист, роялист`, `мулки, араб./ мюлки, тур. – граждански, държавен` и `милки (и в арабски, и в турски)` – имуществен (Баранов 1976, 766; Pdrlatır 2012, 1048, 1094, 1175).

Надписът гласи: Al malikī a – О / Ей, маликите! (табло . 14)

В този текст началната и крайната букви елиф и първият лям, които не са свързани с предходната буква, имат горе байрачета надясно. И двата елифа горе са подебели и надолу изтъняват (талик), а крайният завива наляво (иджазет). Главичката на мим е дебела и почти запълнена. Камшичето на кяф е водоравна дъга, минава надясно в горната част върху втория лям и изтънявайки минава под първия лям и достига началния елиф. Дъгообразен кяф, но наклонен отдясно наляво, наблюдаваме при дивани (Ergin 1962, 102, 193). Крайната буква йе се спуска наляво, заоблено завива надясно, минава под всички предхождащи я букви изтънявайки и достига стената на трапеца. Основните особености са на писмото сюлюс, с елементи на иджазет, дивани и талик. Украсите между буквите са в стил руми.

VIII.Г. и VIII.З. В най-горния пръстен под устието на съда продължава украсата от виещи се дебели стебла, преплетени с украса в стил руми, наляво следва 6-листното цвете в плътна окръжвост. VIII.Г. След него започва надпис `тавл – сила (или тул – продължителност, или тау? или там ?, тлу?, тлм?), който продължава в поле VIII.З.:`ал милали/ милели – на народите, на релиигиозните общини, на сектите, на релиигиите` `ал аср/ ал еср или ал амр? фи`.

IX. И в деветата композиция украсите в полета IX.А., В, Д, Е и Ж са еднакви с декорациите в предишните осем композиции.

IX.Б. В деветия надпис е категорично четенето на последните две думи. Не е сигурно как трябва да се съчетаят първите шест букви, които са на две различни нива. При тях не е ясно дали някои точки са диакритични, променящи буквата, или са част от украсата. Предлагам две възможности за четене и превод и приемам, че текстът в бъдеще може да бъде доизяснен. Първият вариант е: İz̲ lā sirr (sırr) fī ‘izz – И така (щом, така както, когато) няма тайна (няма познание на съкровеното) заради слава. (?) (обр. 15) Вторият предполагаем вариант е: Esr (Äsrun) dāll fī ‘iz(z) – Да си запленен [от вярата е] указател (показва) стойността (цената) на славата (уважението, почитта). (?)

Следва да отбележим, че за буква син няма второ зъбче. Това ни навежда на мисълта, че думата може да е емр/ амр, както може би е изписана в полетата VIII.Г. и VIII.З.

За сега приемам с известни резерви това четене и превод на този надпис. За значенията на `esr (asr), dāll, fī, и ‘iz(z)` можем да се консултираме с Баранов, 1976, 34, 259; ПРС II 1983, 181; Parlatır 2012, 312, 417, 465; Devellioğlu 1970, 280; ТБР 2009, 417.

Първият елиф и първият лям имат байрачета горе надясно и се стесняват отгоре надолу. Началният елиф завива долу наляво. Релефните диакритични точки на з̲ел, фе и зе са едри и кръгли. На места буквите са разположени на четири нива според височината на реда. Не е сигурно дали буквата долу на нивото на реда след

Обр. 15. *За честта, надпис IX.Б.*

началния елиф е син, или има две букви – нун (с точка в дал) и бе с точка под второто зъбче, или пък е мим. Зел / Дал, лям и елиф са над син? от sirr, над ре са ‘айьн и зе от ‘izz, над същия ‘айьн са фе и йе от fi, като йе продължава наляво почти хоризонтално под втория елиф, над лям и, стеснявайки се, минава над първия елиф. Знаците шедде за ре от sirr и за зе от ‘izz имат форма на вертикален полумесец с издатина по средата, отворен наляво. Шедде`то за ре е между лям и елиф и опира горе в хоризонталната ограничиителни линия на трапеца. Шеддето за зе е над кръглата му точка и вляво от fi. Кръглата точка за зе е над очертанието на буквата, а тази за фе – също. И в това поле между буквите има релефна украса.

В полетата IX.Г. и IX.З. в най-горния пръстен продължава текст от поле VIII.З. „ал мила/ели ла сирр (сърр)“ или „ал емр“, в IXГ „фи“, следва наляво релефното шестлистно цвете в плътна окръжност и после двете виещи се стебла, съчетани с релефна украса руми, които продължават в поле IX.З. и в X.Г.

X. И в десетата композиция разлика с предишните девет има само в полето на високия трапец с надпис, X.Б., и в частта от горния пръстен в полетата X.Г. и X.З. (обр. 16)

X.Б. Al-merām ül ‘ālī / Al marām ul ‘ālī – Възвишена (висша, върховна, висока) цел (идеология, мироглед, стремеж, желание)

Арабската дума marām (в араб.) и merām (в турски) е производна от корена `рама` в значението му `стремя се (към нещо), имам за цел (нещо), целя се (някъде)`. В арабски език се разглежда като форма за мн.ч. от `марман` – отдалеченост, обхват; цел, мишена, (преносно желание) (Баранов 1976, 315). Някои османотурски, турски и персийски лексикографи не я отбелязват като форма за мн.ч. и пояснят

Обр. 16. *Висшата цел, надпис Х.Б..*

значението ù с думи в ед.ч.: желание, стремеж, цел, намерение (Parlatır 2012, 1059; ТБР 2009, 900); мировозрение, идеология; платформа, програма на действия; желание, стремеж, цел (ПРС 1983 II 489).

Тук пет високи букви елиф и лям имат горе байрачета надясно и само елифът след ʻайън е без байраче. Първият и вторият елиф от al-me/arām надолу се стесняват и завиват наляво. Първият мим е с почти запълнена главичка. Над ре е вторият мим с незапълнена главичка и опашката му в края е завита нагоре, както при сюлюс. Над тази опашка е вероятно общият елиф за втората сричка на marām и за втория арабски определителен член al-, който както първия елиф изтънява надолу и е закривен наляво. Елиф, лям, ʻайън и втори елиф от ul ʻālī са малко над долната разграничителна линия; третият лям и началото на йе, като заоблен остър ъгъл, са над ʻайън, йе продължава като хоризонтална плътна линия надясно, пресича отгоре втория лям около средата, минава под предходния елиф и достига върху лям от първия определителен член al-, където изтънява и се заостря. Писмото е сюлюс с елементи на иджазет, талик и дивани. Между буквите, над и под тях има релефна украса руми.

В частта от горния пръстен Х.Г. вдясно продължава познатата релефна украса от преплитащи се стебла и елементи в стил руми, наляво следва шестлистното релефно цвете с тичинки в плътна окръжност, а след него започва текст, който повтаря написаното в големия трапец Х.Б.: „Al-merām“. Той продължава наляво в поле Х.З. и в началото на поле І.Г. „ül ʻālī al Mevlevī a!“ ... – „Висшата цел, о привърженико на Мевлевийския орден!“ И тук между буквите има релефна украса в стил руми.

Разгледаните десет текста носят основните особености на писмото сюлюс.

Вертикалните букви са високи. На места букви и буквосъчетания са преплетени с други букви или вдигнати над тях на две, три и четири нива. Главичката на вав е незапълнена. Буквата 'айън в средна позиция има форма на заоблен триъгълник. При сюлюс високите вертикални букви могат да имат байрачета надясно в надписи поне от XIVдо XVIII в., но и през XIX в.

В текстовете диакритичните точки имат кръгла форма. В по-голямата част от надписите върху камък точките са ромбовидни. При тези върху метал има по-голямо разнообразие. Върху един бронзов съд от НАИМ със сходна на анализирания тук съд форма, но по-малък, с размери: диам. горе 21 см и вис. 9 см диакритичните точки върху надписите са ромбовидни (Венедикова 2012, 194-202, табла XXXII–XXXIV). В други надписи върху бронзова купичка, също от колекцията бронзови съдове в НАИМ, точките са с различна четириъгълна форма и с форма на заоблен четириъгълник, доближаващ се до кръг (Венедикова 2013, табла XXXI–XXXIII).

Отделни елементи напомнят и други шрифтове. Еднаквата плътност на повечето букви върху представения съд и липсата на диакритични точки под крайното хоризонтално йе са характерни за писмото несих. Надебеляването и изтъняването в някои вертикални букви и на йе в крайна позиция напомня особеностите на писмото талик. Завиването на долната част на елифите наляво и на опашката на мим нагоре се наблюдава при писмата иджазет и дивани (Ergin 1962, 94-106)

В досегашните съпоставки забялазахме надебеляване горе, изтъняване долу и завиване наляво долу на буквата елиф в надписи от XIV, XV и XVI в.

Богатата релефна украса с лотосови цветове регистрирахме върху датирани архитектурни паметници от 1300 до 1453 г., от втората половина на XV в., както и от времето на Сюлейман I (1520–1566 г.).

Направените до сега съпоставки и наблюдения върху палеографските особености и декорацията ни насочват към датиране на изследвания съд във време през XV в. и до към третата четвърт на XVI в. Но ако приемем, че в третия и четвъртия надписи върху изследвания съд е изписано обръщение към привържениците на ордена Алемийе, предметът не би могъл да се датира преди средата на XVII в.

Два от надписите са посветени на Маликитския клон на сунитския ислям. Остава загадъчен въпросът, как е попаднал този съд на Балканите, тъй като не се откриха сведения за наличие на маликити нито в Македония, където е закупен от частно лице предметът, нито в България, където е продаден на Археологическия музей в София. Вероятно той е изработен извън Балканските страни, но е донесен в Македония, където е разпространен Мевлевийският орден, споменат в един от големите надписи и в надписите под устието на съда.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Баранов 1976: Х. К. Баранов. Арабско-русский словарь. Москва, 1976.

Венедикова 2006: К. Венедикова. Османотурски надписи от град Казанлък. – Краеведски четения. Свитък II. Казанлък 2006, 55- 67.

Венедикова 2007: К. Венедикова. Епиграфски паметници от Разград и Разградско. – В: Изследвания в памет на акад. Анание Явашов. Сборник статии от научна конференция, посветена на 150-годишнината от неговото рождение. Разград 25 X 2005 г. Регионален исторически музей – Разград. Академично издателство „Проф. Марин Дринов". София, 2007, 136 – 155.

Венедикова 2009: К. Венедикова. Байракът с надписи от момчилградското село Постник-Теке. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 377-412, табла XLI-XLIV.

Венедикова 2009а: К. Венедикова. За Шумен и шуменци през османско време. – В: Шумен и шуменци в националната история. Велико Търново, 2009, 34-57.

Венедикова, 2012: К. Венедикова. За надписите на арабско писмо върху камък и метал в НАИМ – БАН. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 8, 2012, 185-206, табла XXXII-XXXIV.

Венедикова 2013: К. Венедикова. Бронзова купичка с инкрустирани украса и надписи. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 9, 2013, 229-241, табла XXXI-XXXIII.

ДТС 1969: Древнетюркский словаръ. Ленинград, 1969.

Изети 2008: Метин Изети. Тековите на тасавуфот. Тетово 2008.

Инджиева 1999: Р. Инджиева. Асимилационни похвати на османските завоеватели в Казанлъшко, засвидетелствани в историческите извори. – Казанлък в миналото и днес. Т. V. Ст. Загора, 1999, 164-170.

Недков 1966: Б. Недков. Османотурска дипломатика и палеография. Т. I. София, 1966.

Панайотов 1, 2002: Н. Панайотов. Корпус. Османотурски епиграфски паметници от Североизточна България. Том I, София, 2002.

Панайотов 2, 2005: Н. Панайотов. Корпус. Османотурски епиграфски паметници от Североизточна България XV-XX век. Том 2. Варна, 2005.

ПБР 2009: Персийско-български речник. София, 2009.

Пенков 1960: М. Пенков. Турски надгробни паметници от Коларовград. – Известия на Народния музей Коларовград. Книга I, 1960, 105-119.

ПРС I 1983: Персидско-русский словарь. Т. I. Москва, 1983.

ПРС II 1983: Персидско-русский словарь. Т. II. Москва 1983.

Пучков 1975: П.Пучков. Современная география религий. Москва, 1975.

Салтирова 2012: К. Салтирова - Павлова. Една средновековна чешма. – Василка Герасимова-Томова. In memoriam. София, 2012, 603-620.

ТБР 2009: Академичен турско–български речник. София, 2009.

ТРС 1977: Турецко-русский словарь. Москва, 1977.

Хачатрян 1987: А. Хачатрян. Корпус арабских надписей Армении VIII – XVI вв. Выпуск 1. Ереван, 1987.

Шихсаидов 1984: А.Шихсаидов. Эпиграфические памятники Дагестана X – XVII вв. как исторический источник. Москва, 1984.

Azamat 1989: Nihat Azamat. Alemiyye. – Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 2. İstanbul, 1989, 368.

Demiriz 1979: Yıldız Demiriz. Osmanlı Mimarisi`nde Süsleme. I. Erken Devir (1300-1453). İstanbul, 1979.

Devellioğlu 1970: Ferit Devellioğlu. Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara, 1970.

EÇ 2010. 3. 2.: Evliya Çelebi Seyahatnamesi. C. 3. 2. Kitap. İstanbul. Ocak 2010.

Ergin 1962: M. Ergin. Osmanlıca Dersleri. İstanbul, 1962.

KA 1968: Hayat. Küçük Ansiklopedi. İstanbul, 1968.

Kaya 2003: Eyyüb Said Kaya. Maliki Mezhebi. – Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 27. Ankara 2003, 518-535.

Parlatır 2012: İ. Parlatır. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. Ankara, 2012.

Redhouse 1968: Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük. İstanbul, 1968,

Sâmi 1998: Ş. Sâmi. Kāmûs-ı Türkî. İstanbul, 1998, 514.

Sözen 1988: Arts in the age of Sinan. Text by Metin Sözen. Photographed by Sami Güner. İstanbul, 1988.

Şengül 2010: E. Şengül. Edirne`nin Simgesi Selimiye. Edirne Valiliği. 2010.

Tanrıkorur 2004: B. Tanrıkorur. Mevleviyye. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 29. Ankara 2004, 368-375.

TTZ 1986: Türkiye`nin Tarihî Zenginlikleri. Treasures from Turkey. Rijksmuseum van Oudheden Leiden. Leiden, 1986.

A bronze vessel with inscriptions dedicated to the Maliki branch of Sunni Islam and to the Mevlevi Order

Katerina Venedikova

(Summary)

The NAIM-BAS houses a collection of bronze ware with relief inscriptions in Arabic incrusted with silver and copper and a rich floral and geometric decoration. One of them is a large bronze vessel with inlaid silver decorations and inscriptions in Arabic script, with protuberant bottom. On the outer side of the vessel there are ten compositions arranged in a circle from right to left. Each one of them consists of right and left parts. The right one includes from bottom to top an arched field with floral decoration of blossomed lotus flower and two 6-leave flowers; above it there is a high trapezoid field with an Arabic inscription, a low trapezoid field with three blossomed lotuses and above it – part of the upper ring under the mouth with decoration and inscriptions. The left part of the composition includes from bottom to top an arched field with decoration in the rumi style, above it – a high trapezoid field filled with large number of lotus flowers and two 6-leave flowers with stamens, over it – a low trapezoid field with decoration in the rumi style and above it the part of the upper ring under the mouth with floral decoration in the rumi style and inscriptions. Left of the first composition there are another nine alternating compositions. In the high trapezoid field in their right part there is a different inscription.

Two of the inscriptions are dedicated to the followers of one of the four official branches, which is one of the more conservative branches of the Sunni Islam – the Malik branch. The Malik creed is not widespread in Bulgaria and the Balkans. Therefore, it may be assumed that the vessel is manufactured and imported from a country outside the Balkans. Another inscription is dedicated to the Mevlevi Order which was popular in the past centuries not only in Bulgaria and on the Balkans but also in the entire Islamic world. It is possible two of the inscriptions to be dedicated to the followers of the Alemiye order, widespread in the Arabic west – Maghreb from the mid of 17th century onwards. It is one of the subdivisions of the Djezuliye which is a branch of the Shazeliye order. In the remaining five brief inscriptions philosophical and religious motifs predominate. The texts do not contain either the owner or master's names or a date.

In the decoration there is a variation of numerous lotus flowers, characteristic of the 14th – 16th century monuments. A large number of six-leave flowers with stamens is also observed. In many of the fields there is a rumi style floral decoration. The texts in the uppermost ring under the mouth repeat to a great extent the inscriptions in the ten high trapezoid fields.

The Sulus script predominates in the inscriptions with distinct elements of naskh, talik, enjazit and diwani. The shape of some letters is found mainly in epigraphic monuments on stone with inscribed date of the 14th – 16th century. For the moment we do not have an inscription on metal with inscribed date from this period.

The author analyzes the decoration and the ten inscriptions on the vessel and compares it to other artefacts. She provides an account in transcription, a translation in Bulgarian, a linguistic, paleographic, semantic, and historical comment of the inscriptions.

„Льовен“-талерите и златните дукати на Съединените провинции от колекцията на РИМ – Бургас[1]

Мирослав Класнаков

Съединените провинции или Нидерландия (в научната литература се използват и: Белгийска конфедерация, Нидерландска република, Ниските земи, Република на Седемте обединени провинции и др.) е европейска държава, съществувала от първата половина на XVII век[2] до края на XVIII век[3]. Тя възниква в процеса на Осемдесетгодишната война или Нидерландското въстание (1568–1648), като съпротива на нидерландските провинции срещу властта на ревностния католик Филип (Фелипе) II Испански (1556–1598). Самостоятелното ѝ монетосечене започва още през 1575 г. или в началните години на борбата за независимост.

Монетите на Съединените провинции са доста разнообразни и като номинали, и като съдържание на благороден метал (Топоров 1997, 28, табл. III). Голяма популярност в Европа, Мала Азия и Леванта получават „льовен“-талерите, като разпространението им достига до Америка, Цейлон и Австралия (Кръстев 2015, 196-202). Въпреки сравнително ниското си тегло и съдържание на благороден метал, в сравнение с другите талери (Топоров 1997, 28, табл. II), те са добре приети през XVI–XVIII в. от необятния османски пазар. През този период територията на съвременна България е част от европейските владения на Османската империя. Това обуславя и честото срещане на „льовен“-талерите в монетната циркулация по българските земи. Според някои автори, изображението на лъв върху този монетен тип, е оказало силно влияние при определяне на наименованието на съвременната българска парична единица – лев (Топоров 1973, 13) или казано с други думи „Льовенталерът е кръстник на българския лев“ (Топоров 1997, 15).

„Льовен“-талерите са лесно разпознаваеми монети (Харитонов 1991, 26). На аверса е изобразен прав рицар в ход наляво, с глава обърната надясно (рядко е обратно – рицар в ход надясно, с глава обърната наляво). До краката на рицаря е облегнат щит, в средата на който е изобразен държавния герб, а при провинциалните монети – гербът на съответната провинция. Околоврът има надпис: MO(neta) ARG(entea) PRO(vinciarum) CONFOE(deratum) BELG(icarum) – „Сребърна монета

[1] РИМ – Бургас = Регионален исторически музей - Бургас

[2] 1579 г. – Утрехтската уния. Договор за обединение между северните провинции на Нидерландия;

1581 г. – Клетвата за отричане. Генералните щати се отричат от властта на Филип II (1556-1598);

1609 г. – Хагското примирие. Признаване на новата държава от страна на Филип III (1598-1621);

1648 г. – Вестфалски мирен договор. Официално признаване на независима Нидерландия;

[3] 1795 г. – Създаване на Батавската република.

на провинцията от Белгийската конфедерация...“. Следва името на провинцията. Понякога е изписана и годината на емитиране. На реверса е изобразен изправен на задните си крака лъв в ход наляво. Околоврът има надпис: CONFIDENS D(omi) NO NON MOVETVR – „Вярата в Бог е неизменна“. Много често е изписана и годината на емитиране (Кръстев 2015, 201). Тези монети присъстват в колективни находки, заедно с други централно и западноевропейски парични знаци, а също и с монети на османските султани. Откриват се и единични екземпляри. Преглед на находките от българските земи е направен от П. Шидеров (Шидеров 1988, 41-43), а напоследък те са подробно разгледани в дисертационния труд на К. Кръстев (Кръстев 2015, 196-208; 318-331; 370-371, карта № 13 и цит. там лит.).

В нумизматичния фонд на Регионален исторически музей (РИМ)-Бургас се съхраняват 65 „льовен“-талера: 61 произхождащи от седем колективни находки, а четири са единични находки. Част от тях са представени в отделни съобщения и статии, други са споменати в различни научни и научно-популярни публикации, а трети са непознати в нумизматичната литература (Юрукова 1977, 73; Харитонов 1998, 301; Карайотов и др. 2000, 79-83; 2011, 79-80; Карайотов 2011, 81-83; 164; Иванов 2005, 58-61; Кръстев 2011, 179-193; 2012, 47-54; 2013, 24-33; 2014а, 130-153; 2014б, 96-129; 2014в, 543-558; Класнаков 2013а, 160-166; 2013б, 132-146; 2013в, 143-150)[4]. Почти всички произхождат от Бургаска област (обр. 1). Изключения правят само две – една монета е от гр. Лозенград в Република Турция и още една – с неизвестно местонамиране.

I. „Льовен“-талери от колективни находки

1. Село Каменар, община Поморие

За колективна монетна находка от землището на с. Каменар, в състава на която има и монети на Съединените провинции, споменава И. Карайотов. До известна степен тази информация е неясна, тъй като за отделните монети, са посочени три различни местонахождения – м. „Телки бурун“, м. „Канарията“ и само с. Каменар (Карайотов 2011, 81-83; 164). Това не е попречило на К. Кръстев да обедини всички монети в една колективна находка, открита в м. „Телки бурун“, съдържаща общо 39 екземпляра (Кръстев 2014б, 103 и таблица на стр. 129; 2014в, 544 и таблица на стр. 558; 2015, 413, табл. 10). Вероятно в случая става въпрос за смесване на една или няколко колективни, с няколко единични находки. Със сигурност поне три „льовен“-талера са от колективна находка, открита в м. „Канарията“, като всички те са отсечени в провинция Friesland.

От землището на с. Каменар произхождат общо седем „льовен“-талера. Те са отсечени в следните провинции: *Guelders* – 1 (кат. № 1), *West-Friesland* – 1 (кат. № 2), *Friesland* – 3 (кат. №№ 3-5) и *Overijssel* – 2 (кат. №№ 6-7).

2. Село Рудник, община Бургас

Колективната монетна находка, заведена под инв. № XXVI в РИМ-Бургас, е спомената от И. Карайотов и подробно представена от К. Кръстев. Съдържа 61 монети, осем от които са „льовен“-талери (Карайотов и др. 2000, 81; Кръстев 2014а, 130-153). На два екземпляра провинцията не е разчетена (№№ 58-59 по Кръстев 2014а, 143). В

[4]Това са основните публикации (научни и научно-популярни), в които под различна форма и по различен повод са споменавани или подробно публикувани „льовен“-талерите от РИМ-Бургас. За улеснение, надолу в текста, ще бъдат посочвани само публикациите, в които тези монети са конкретно представяни.

Обр. 1. *Карта с колективните и единичните находки на „льовен“-талери и златни дукати от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас.*

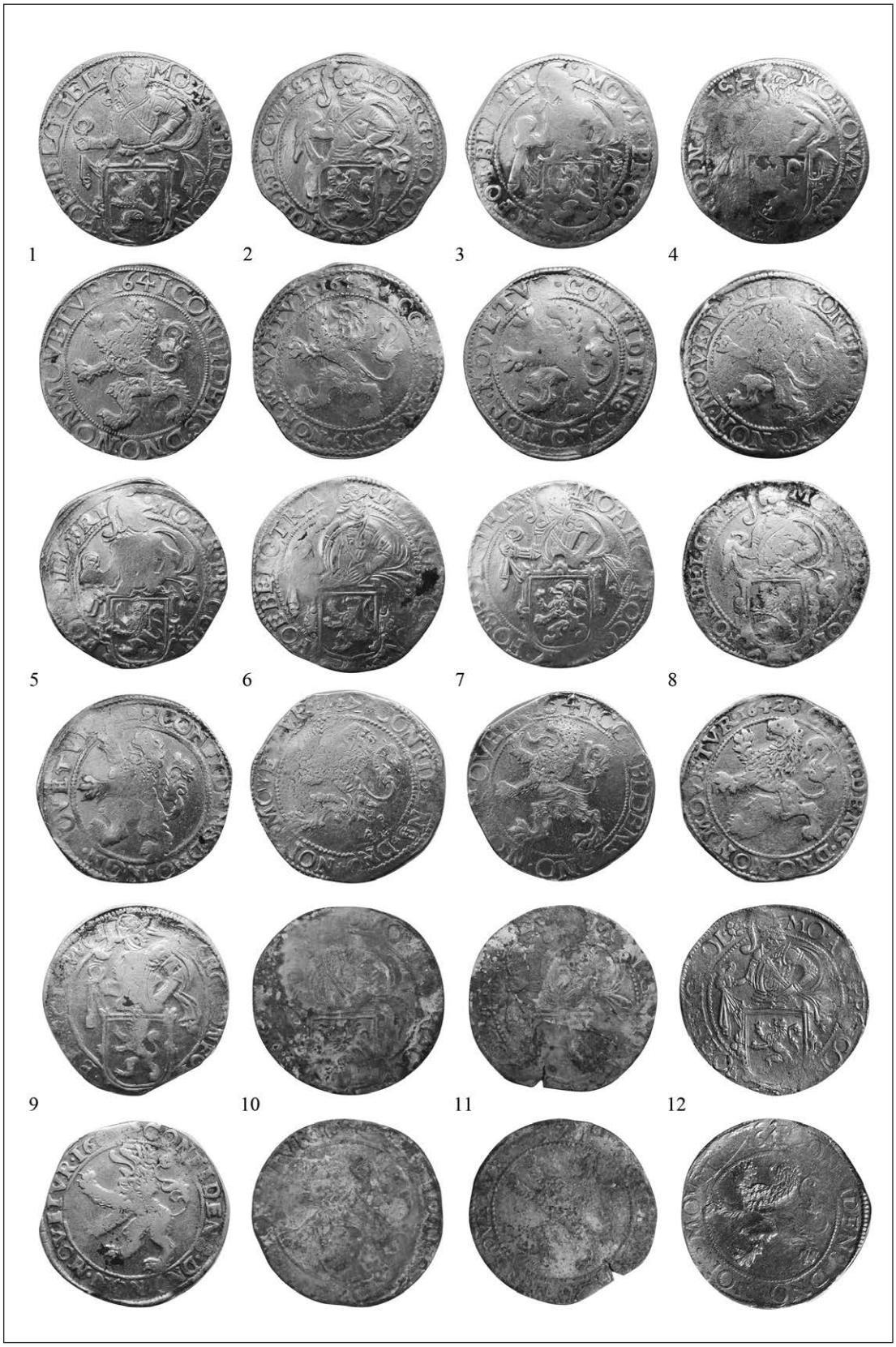
действителност това са монети на провинция West-Friesland и на имперския град Zwolle.

От землището на с. Рудник произхождат общо осем „льовен“-талера. Те са отсечени в следните провинции: *Holland* – 1 половин талер (Кръстев 2014а, № 61) и 2 цели талера (Кръстев 2014а, №№ 54-55), *West-Friesland* – 1 половин талер (Кръстев 2014а, № 60) и 1 цял талер (Кръстев 2014а, № 58 = тук кат. № 8), *Zeeland* – 1 (Кръстев 2014а, № 57), *Overijssel* – 1 (Кръстев 2014а, № 56) и *Zwolle* – 1 (Кръстев 2014а, № 59 = тук кат. № 9)[5].

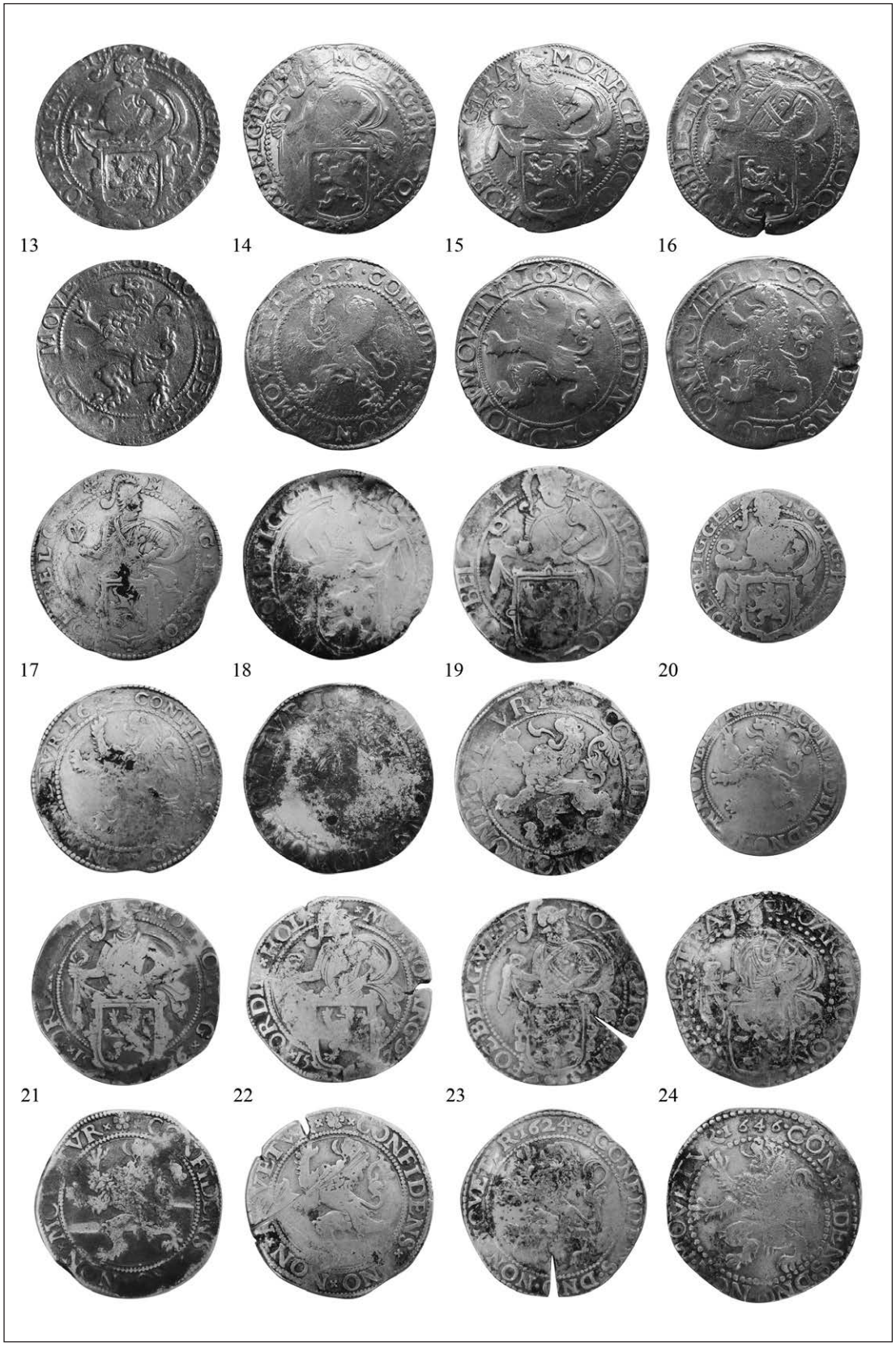
3. Град Поморие

Колективната монетна находка, заведена под инв. № IX в РИМ-Бургас, е подробно представена от К. Кръстев. Съдържа девет монети, две от които са „льовен“-талери (Кръстев 2013, 24-33). На единия екземпляр провинцията не е разчетена. В действителност и двете монети са отсечени в провинция *Overijssel* (Кръстев 2013, № 4; Кръстев 2013, № 5 = тук кат. № 10).

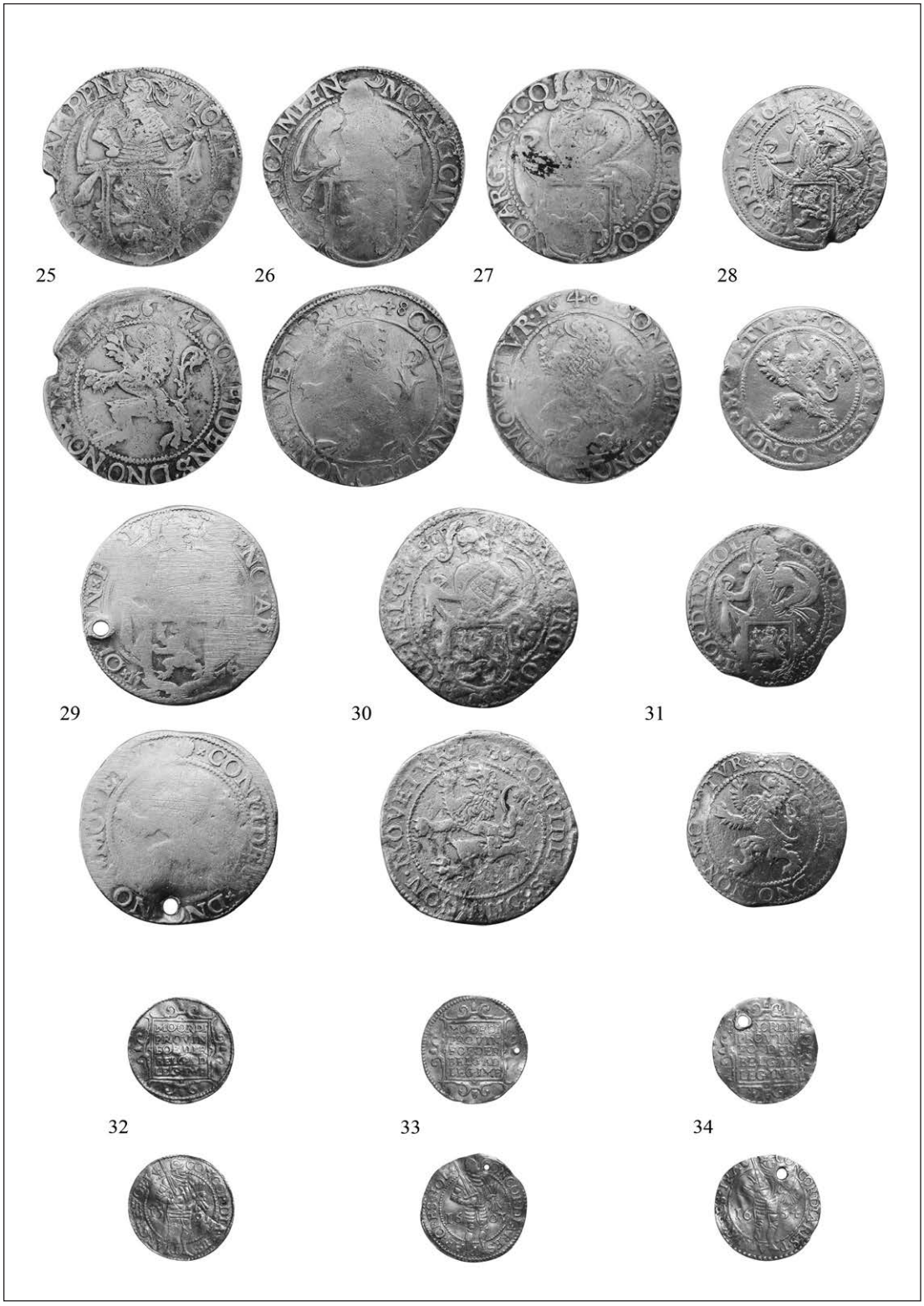
[5]Според К. Кръстев монетата е с тегло 29.05 г., а според моите измервания е 27.05 г. Вероятно тази разлика се дължи на допусната печатна грешка в публикацията на Кръстев от 2014 г.

Обр. 2. *„Льовен“-талери от колективни находки от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас: с. Каменар 1-7; с. Рудник 8-9; гр. Поморие 10; гр. Поморие (м. „Палеокастро“) 11-12.*

Обр. 3. *„Льовен“-талери от колективни находки от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас: гр. Поморие (м. „Палеокастро“) 13; с. Кръстина 14-16; с. Тръстиково 17-24.*

Обр. 4. *„Льовен“-талери от колективни находки от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас: с. Тръстиково 25-27; „Льовен“-талери от единични находки от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас: с. Драганци 28; с. Граматиково 29; гр. Лозенград (Република Турция) 30; Неизвестно местонамиране 31; Златни дукати от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас: Неизвестно местонамиране 32; с. Тръстиково 33-34.*

4. Град Поморие (м. „Палеокастро“)

Колективна монетна находка, в състава на която има и монети на Съединените провинции, е открита в м. „Палеокастро“ до гр. Поморие. По стечение на обстоятелствата тя е разделена между РИМ-Бургас (заведена под инв. № XXIII) и Исторически музей (ИМ)-Поморие (Кръстев 2011, 183; 2014б, 104; 2014в, 545). Съставена е от сребърни монети, за част от които вече има публикувана информация, но все още окончателният брой на екземплярите е неизвестен. Според К. Кръстев, находката се състои от 605 монети, но някои подробности навеждат на мисълта, че това не е точното число[6].

Монетите от това съкровище, които се съхраняват в РИМ-Бургас са 543. От тях три екземпляра са „льовен“-талери, отсечени в следните провинции: Guelders – 1 (кат. № 11), *Holland* – 1 (кат. № 12) и *West-Friesland* – 1 (кат. № 13).

5. Село Кръстина, община Камено

За колективна монетна находка от землището на с. Кръстина, в състава на която има и монети на Съединените провинции, споменава И. Карайотов. Тя съдържа 39 сребърни монети, инвентирани в РИМ-Бургас под инв. №№ 881-919 (Карайотов и др. 2000, 81).

Три екземпляра са „льовен“-талери, отсечени в провинциите: *Holland* – 1 (кат. № 14) и *Overijssel* – 2 (кат. №№ 15-16).

6. Село Тръстиково, община Камено

За колективна монетна находка от м. „Юртлука“ в землището на с. Каменар, в състава на която има и монети на Съединените провинции, споменава И. Карайотов. Тя съдържа 288 монети – 279 сребърни, заведена под инв. № XX в РИМ-Бургас и девет златни, заведени под инв. №№ 1374-1382 в РИМ-Бургас (Карайотов и др. 2000, 80-81).

Единадесет екземпляра са „льовен“-талери, отсечени в провинциите: *Guelders* – 4 (кат. №№ 17-20), *Holland* – 2 (кат. №№ 21-22), *West-Friesland* – 1 (кат. № 23), *Utrecht* – 1 (кат. 24), имперски град *Campen* – 2 (кат. №№ 25-26) и без провинция (производствен дефект в надписа) – 1 (кат. № 27).

7. Град Ахтопол

Колективна монетна находка, която съдържа и монети на Съединените провинции, е открита в м. „Зигрите“ до гр. Ахтопол. Заведена е под инв. № XXXVIII в РИМ-Бургас и частично е публикувана от М. Класнаков. Съдържа 452 монети, 27 от които са „льовен“-талери (Класнаков 2013в, 144-149). Една от монетите е определена като фуре (медно или бронзово ядро, покрито със сребро) – имитация на пълноценен сребърен „льовен“-талер.

„Льовен“-талерите са отсечени в следните провинции: *Guelders* – 3 (Класнаков 2013в, табло XXII 4-6), *Holland* – 4 (Класнаков 2013в, табло XXI 2-5), *West-Friesland* –

[6]В РИМ-Бургас (тогава Окръжен исторически музей-Бургас) монетите са заведени под инв. № XXIIIна 26.12.1969 г. Екземплярите не са подробно описани. Като съдържание (брой) е посочено числото 555. В документи от 2006 г. е установено, че монетите са 543. Според посочените публикации на К. Кръстев, монетите в РИМ-Бургас са 549. От друга страна, в най-подробната до момента публикация за това съкровище (Krastev 2011,186-195) е дадена следната информация – в каталога (но без изображения) са представени: 56 монети от Исторически музей (ИМ)-Поморие и 12 монети от РИМ-Бургас = 68 екземпляра, а в таблиците към същата публикация (tabelle1, tabelle2), общо за двата музея са представени 531 монети.

7 (Класнаков 2013в, табло XVIII 2-4; табло XIX 1-4), *Zeeland* – 1 (Класнаков 2013в, XXI 1), *Utrecht* – 7 (Класнаков 2013в, табло XIX 6; табло XX 1-6), *Overijssel* – 4 (Класнаков 2013в, табло XXI 6; табло XXII 1-3) и имперския град *Zwolle* – 1 (Класнаков 2013в, табло XIX 5).

II. „Льовен"-талери от единични находки

В нумизматичната колекция на РИМ-Бургас единичните находки на „льовен"-талери са от с. Драганци, община Карнобат (кат. № 28), с. Граматиково, община Малко Търново (кат. № 29), гр. Лозенград в Република Турция (кат. № 30) и една монета с неизвестен местопроизход (кат. № 31).

От представената информация се вижда, че в съвременната Бургаска област през XVI-XVIII век[7] са циркулирали „льовен"-талери от седем провинции на Белгийската конфедерация – *Guelders, Holland, West-Friesland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel* и на имперските градове *Campen* и *Zwolle*[8]. Най-често срещаните монети са на провинциите *West-Friesland, Holland* и *Overijssel*, а най-редките са тези на *Friesland* и *Zeeland*. Монетите на имперските градове са слабо представени **(обр. 5)**. Откриват се предимно цели талери, а половин талерите са рядко срещани. Най-тежки са монетите на провинциите *Zeeland* и *Utrecht*, а също и на имперските градове *Campen* и *Zwolle*. Най-леки са тези на *Friesland* и *West-Friesland* **(обр. 6)**. При половин талерите най-тежки са монетите на провинция *West-Friesland*, а най-леки на *Guelders* **(обр. 7)**[9]. Представените „льовен"-талери са емитирани в хронологическия диапазон от 1576 г. до 1665 г. **(обр. 8)**[10].

Наред с „льовен"-талерите, в съвременната Бургаска област през XVI-XVIII в., са циркулирали и златни монети на Съединените провинции – златни дукати. Те също са сравнително лесно разпознаваеми монети. На лицевата страна е изобразен орнаментиран квадрат с петредов надпис: MO(neta) ORDI(num) PROVIN(ciarum) FOEDER(atorum) BELG(icarum) AD LEG(em) IMP(erii) – „Монета на правителството на провинциалната федерация (провинциалният федерат) на Белгия в съответствие с върховенството на закона". На реверса е изобразен изправен рицар, облечен в броня, с лице надясно. В дясната ръка държи меч, в лявата ръка държи сноп стрели. От двете му страни е годината на емитиране. Околовръст има надпис: CONCORDIA RES PAR(vae) CRES(cunt) – буквално: „Чрез съгласие малките неща растат (стават големи) ...". Следва името на провинцията. В преносен смисъл тази латинска сентенция може да се преведе: „Съюзът е сила" или „В съюза е силата".

В нумизматичната колекция на РИМ-Бургас се съхраняват три златни дуката на Съединените провинции. Единият е с неизвестно местонамиране, отсечен в провинция *Guelders* (кат. № 32). Другите два произхождат от вече споменатата

[7]Някои от представените „льовен"-талери са съставна част от съкровища, трезорирани през XVIII в.

[8]Представените статистически данни за честота на срещане, тегло (изключено е фурето на *Utrechtom* гр. Ахтопол, т.к. е по-леко и дава статстически шум) и години на емитиране, обхващат всичките 65 „льовен"-талера, които се съхраняват в РИМ-Бургас.

[9]Трябва да се има пред вид, че от половин талеровите монети са представени само три провинции.

[10]Изключени са монетите, на които не се виждат всичките цифри от годината на емитиране.

колективна монетна находка, открита в м. „Юртлука“ до с. Тръстиково, община Камено. Те са отсечени от следните провинции: *Holland* – 1 (кат. № 33) и *Utrecht* – 1 (кат. № 34). Като години на емитиране, дукатите се вместват в хронологическите граници от 1591 г. до 1654 г. Теглото им е почти еднакво **(обр. 9)**.

Естествено, като златни монети, дукатите са доста по-слабо разпространени. Все пак, дори и в ограничено количество, те са имали своето място сред „вавилонското смешение“ от монети (Топоров 1997, 12), циркулирали по обширните пазари на Османската империя.

Безспорно е, че находките от монети на Съединените провинции – единични и колективни, от територията на България, са отражение на търговията и стоково-паричните отношения на Османската империя с останалите световни сили. За широкото разпространение на „льовен“-талерите по османските пазари са предлагани различни убедителни интерпретации – предоставените капитулации от Империята на Съединените провинции, съюзните отношения между двете държави и т.н. Без да пренебрегвам всички тези обяснения, според мен основната причина е друга. Тя също е намерила място в научната литература. Широко известно е, че през този период монетите на Англия и Франция са изключително рядко срещани на османска територия, а тези държави са основните съюзници и до известна степен покровители на Османската империя. Но за търговските си контакти с нея, те са използвали чужди парични знаци, като най-често това са били „льовен“-талерите на Съединените провинции. По този начин те буквално са „заливали“ Османския пазар с нископробно сребро, а своите монети са използвали за вътрешния си пазар и контактите си с други световни сили, които са предявявали доста по-сериозни претенции към чистотата на благородния метал в монетите.

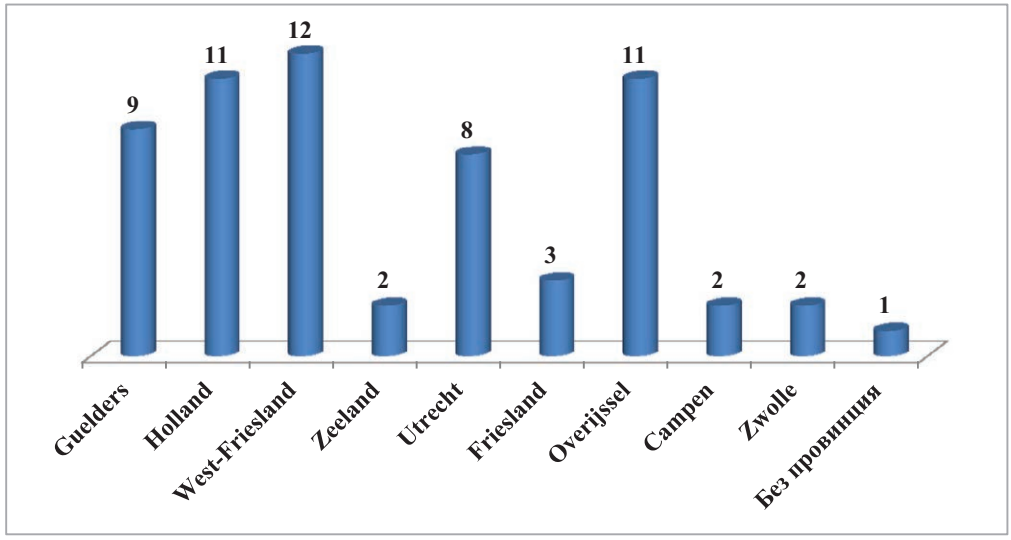
КАТАЛОГ

Монети от колективната находка от с. Каменар

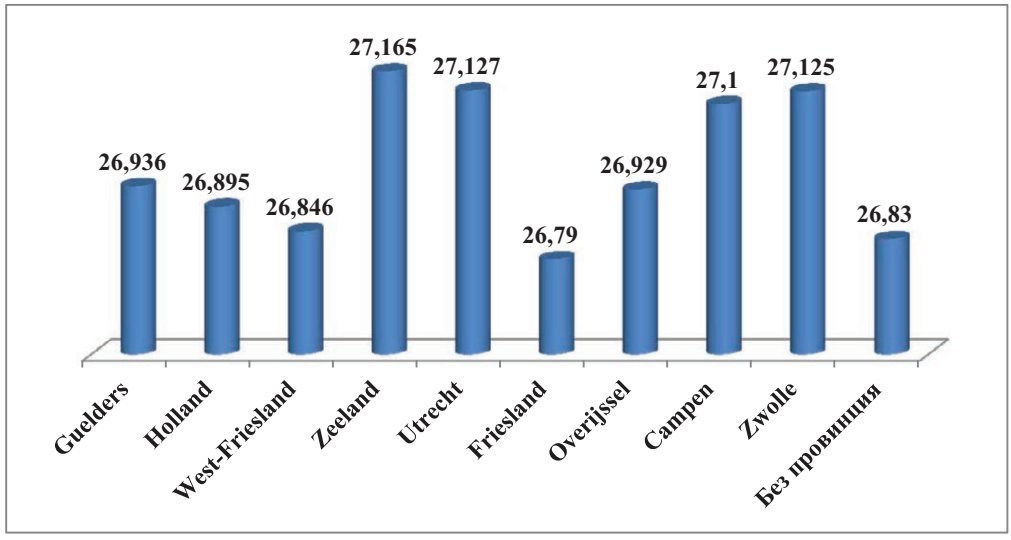
1. Инв. № 971. *Guelders*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 41 х 41 мм. Тегло 27.10 г **(Табл. 2.1)**
Л. ·MO·ARG·PRO·CON· ·FOE·BELG·GEL·
Оп. ·I64I·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 826, p. 194

2. Инв. № 964. *West-Friesland*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 41 х 41 мм. Тегло 26.97 г **(Табл. 2.2)**
Л. ·MO·ARG·PRO·CON· ·FOE·BELG·WEST·
Оп. ·I642·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 836, p. 196

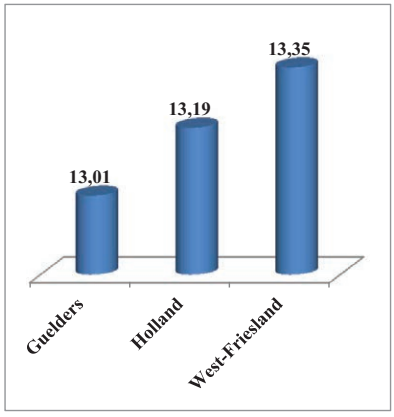
3. Инв. № 966. Friesland. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 41 х 41 мм. Тегло 26.71 г **(Табл. 2.3)**
Л. ·MO·AR·PR·CO· ·N·FOE·BEL·FR·
Оп. ·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETV[R]·
Delmonte 1967, № 854, p. 200; от м. „Канарията“

Обр. 5. *Брой на „льовен“-талерите от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас по място на емитиране.*

Обр. 6. *Средно тегло в грамове на „льовен“-талерите от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас по място на емитиране.*

Обр. 7. *Средно тегло в грамове на половин „льовен“-талерите от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас по място на емитиране.*

4. Инв. № 967. *Friesland*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 40 х 40 мм. Тегло 26.46 г **(Табл. 2.4)**
Л. ·MO:NOVA·ARG· ·[O]RDIN·FRIS·
Оп. ·I6I6·CONFID[E]NS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 853, p. 200; от м. „Канарията“

5. Инв. № 968. *Friesland*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 41 х 40 мм. Тегло 27.20 г **(Табл. 2.5)**
Л. ·MO·AR·PR·CON· ·FOE[·BEL·F]RI·
Оп. ·[I]629:CONFIDENS·DNO·NON·[M]OVETVR·
Delmonte 1967, № 854, p. 200; от м. „Канарията“

6. Инв. № 972. *Overijssel*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 41 х 41 мм. Тегло 27.14 г **(Табл. 2.6)**
Л. ·MO·ARG·[PRO·C]ON· ·FOE·BELG·TRA·
Оп. ·I6I7·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 856, p. 201

7. Инв. № 965. *Overijssel*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 40 х 40 мм. Тегло 26.76 г **(Табл. 2.7)**
Л. ·MO·ARG:[P]RO:CON· ·FOE·B[E]LG·TRAN·
Оп. ·I64I:CO[N]FIDENS·DNO·NO[N·M]OVET[R]·
Delmonte 1967, № 856, p. 201

Монети от колективната находка от с. Рудник
(неопределени при Кръстев 2014)

8. От инв.№ XXVI. *West-Friesland*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 40 х 40 мм. Тегло 26.80 г **(Табл. 2.8)**
Л. ·MO·ARG·PRO·CON· ·FOE·BELG·WES·
Оп. ·I642·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 836, p. 196

9. От инв.№ XXVI. *Zwolle*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 40 х 40 мм. Тегло 27.05 г **(Табл. 2.9)**
Л. ·M[O]·ARG·[C]ONFO[E]· ·BE[LG]·CI[V]·ZWOL·
Оп. ·I6[--]·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 867, p. 204

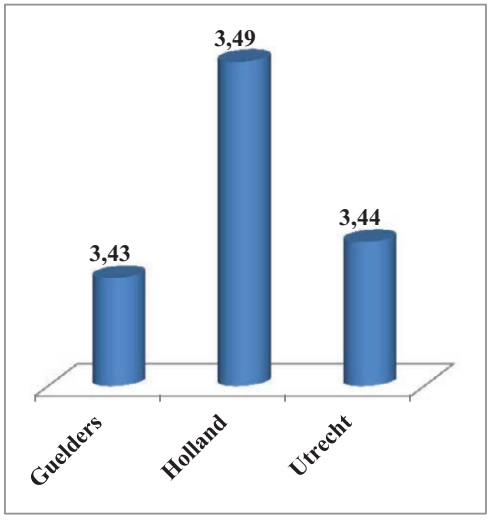
Монети от колективната находка от гр. Поморие
(неопределена при Кръстев 2013)

10. От инв.№ IX. *Overijssel*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 41.0 х 40.5 мм. Тегло 27.18 г **(Табл. 2.10)**
Л. ·MO·[A]R[G·P]RO·CO[N]· ·[FOE·BELG]·TR[A]·
Оп. ·I[6--]·CO[NF]IDEN[S·DN]O·[NO]N·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 856, p. 201

	Guelders	Holland	West-Friesland	Zeeland	Utrecht	Friesland	Overijssel	Campen	Zwolle
1665		1							
1664									
1663									
1662									
1661									
1660									
1659									
1658									
1657									
1656									
1655									
1654					1				
1653									
1652									
1651									
1650									
1649									
1648	1							1	
1647								1	
1646					1				
1645									
1644									
1643									
1642			2						
1641	2	1		1			1		
1640			2		2		1		
1639							1		
1638	1		1						
1637									1
1636			1						
1635									
1634					1				
1633			1				1		
1632	1								
1631	1								
1630									
1629						1	1		
1628									
1627									
1626									
1625									
1624			1						
1623									
1622									
1621									
1620									

	Guelders	Holland	West-Friesland	Zeeland	Utrecht	Friesland	Overijssel	Campen	Zwolle
1619									
1618									
1617					1		1		
1616			1		1	1	3		
1615			1						
1614									
1613									
1612									
1611									
1610		1							
1609									
1608							1		
1607									
1606	1								
1605									
1604									
1603		1							
1602									
1601		1							
1600									
1599	1								
1598									
1597					1				
1596									
1595									
1594									
1593									
1592									
1591	1								
1590									
1589		1	1						
1588		1							
1587									
1586									
1585									
1584									
1583									
1582									
1581									
1580									
1579									
1578									
1577									
1576		5							
1575									

Обр. 8. *„Льовен“-талерите и златните дукати от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас по година и място на емитиране (черно поле с бяла цифра за „льовен“-талерите и бяло поле с черна цифра за златните дукати).*

Обр. 9. *Тегло на златните дукати в грамове от нумизматичния фонд на РИМ-Бургас по място на емитиране.*

Монети от колективната находка от гр. Поморие
(м. „Палеокастро“)
(без изображения при Krastev 2011)

11. От инв.№ XXIII. *Guelders*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 40.0 x 39.5 мм. Тегло 27.18 г **(Табл. 2.11)**
Л. ·MO·ARG·[P]RO·CO[N]· ·[F]OE·BELG·GEL·
Оп. ·I63I·CONFI[DENS·DNO]·NON·MOVETV[R]·
Delmonte 1967, № 826, p. 194

12. От инв.№ XXIII. *Holland*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 40.2 x 40.52 мм. Тегло 27.30 г **(Табл. 2.12)**
Л. ·MO·ARG·PR[O]·CON· ·FOE·BELG·[H]OL·
Оп. ·I64I·[C]ON[F]IDENS·DNO·NON·MOV[E]T[VR]·
Delmonte 1967, № 832, p. 195

13. От инв.№ XXIII. *West-Friesland*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 39.3 x 39.3 мм. Тегло 27.37 г **(Табл. 3.13)**
Л. ·MO·[A]RG·PRO·CON· ·FOE·BELG·W[E]STF·
Оп. ·I6I5·CO[N]FIDENS·DNO·NON·MOV[E]TVR
Delmonte 1967, № 836, p. 196

Монети от колективната находка от с. Кръстина

14. Инв. № 883. *Holland*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 41 x 41 мм. Тегло 27.23 г **(Табл. 3.14)**
Л. ·MO·ARG·PR[O]·CON· ·FOE·BELG·HOL·
Оп. ·I665·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 832, p. 195

15. Инв. № 882. Overijssel. „Льовен"-талер. АОп.
Диам. 41 х 40 мм. Тегло 26.97 г **(Табл. 3.15)**
Л. ·MO·ARG·PRO:CO· ·FOE·B[EL]G·TRA·
Оп. ·I639.CO[N]FIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 856, p. 201

16. Инв. № 881. *Overijssel*. „Льовен"-талер. АОп.
Диам. 41 х 40 мм. Тегло 26.80 г **(Табл. 3.16)**
Л. ·MO·AR[G·PR]O:CO· ·FOE·BELG·TRA·
Оп. ·I640:CONFIDENS·DNO·NON·MOVET·
Delmonte 1967, № 856, p. 201

Монети от колективната находка от с. Тръстиково

17. От инв.№ XX. *Guelders*. „Льовен"-талер. АОп.
Диам. 41.0 х 40.5 мм. Тегло 26.68 г **(Табл. 3.17)**
Л. ·M[O·A]RG·PRO·CON· ·[F]OE·BELG·G[EL]·
Оп. ·I632·CONFIDENS·DNO·[N]ON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 826, p. 194

18. От инв.№ XX. *Guelders*. „Льовен"-талер. АОп.
Диам. 40.5 х 40.5 мм. Тегло 27.02 г **(Табл. 3.18)**
(Рицарят е в ход надясно, с глава обърната наляво)
Л. ·MO·ARG·PRO:C[O]· ·NFOE·BELG·GEL·
Оп. ·I648·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 825, p. 193

19. От инв.№ XX. *Guelders*. „Льовен"-талер. АОп.
Диам. 41.5 х 41.0 мм. Тегло 26.66 г **(Табл. 3.19)**
Л. ·MO·ARG·PRO:CO· ·[N]FOE·BELG·[GE]L·
Оп. ·I6[-]I·CONFIDENS·DNO·NON·MOVE[T]VR·
Delmonte 1967, № 825, p. 193

20. От инв.№ XX. Guelders. 1/2 „Льовен"-талер. АОп.
Диам. 33.0 х 32.5 мм. Тегло 13.01 г **(Табл. 3.20)**
Л. ·MO·ARG·PRO·[CON]· ·FOE·BELG·GEL·
Оп. ·I64I·CONFIDENS·DNO·[N]ON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 869, p. 205

21. От инв.№ XX. *Holland*. „Льовен"-талер. АОп.
Диам. 39.5 х 39.5 мм. Тегло 27.41 г **(Табл. 3.21)**
Л. ·MO·NO·ARG·I5 76·ORD[IN]·HOL·
Оп. ·CONFIDENS·[DN]O·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 831, p. 194

22. От инв.№ XX. *Holland*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 40.0 x 39.5 мм. Тегло 26.26 г **(Табл. 3.22)**
Л. ·MO·NO·ARG·I5 76·ORDIN·HOL·
Оп. ·CONFIDENS·DNO·NON·M[O]VETV[R]·
Delmonte 1967, № 831, p. 194

23. От инв.№ XX. *West-Friesland*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 40.0 x 39.5 мм. Тегло 26.07 г **(Табл. 3.23)**
Л. ·MO·ARG·PRO·[C]ON· ·FOE·BELG·WESTF·
Оп. ·I624·CONFIDENS·DN[O]·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 836, p. 196

24. От инв.№ XX. *Utrecht*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 41.5 x 40.0 мм. Тегло 26.74 г **(Табл. 3.24)**
Л. ·MO·ARG·PRO·CON· ·FOE·BELG·TRA·
Оп. ·I646·CON[F]IDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 844, p. 198

25. От инв.№ XX. *Campen*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 41 x 40 мм. Тегло 27.16 г **(Табл. 4.25)**
Л. ·MO·AR[G·]CIVI·I· ·MP[BELG·C]AMPEN·
(Рицарят е в ход надясно, с глава обърната наляво)
Оп. ·I6 47·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 862, p. 203

26. От инв.№ XX. *Campen*. „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 41.5 x 41.0 мм. Тегло 27.04 г **(Табл. 4.26)**
Л. ·MO·ARG·CIVI·IM· ·P·BELG·CAMPEN·
(Рицарят е в ход надясно, с глава обърната наляво)
Оп. ·I6 48·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 862, p. 203

27. От инв.№ XX. Без провинция (производствен дефект). „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 40 x 40 мм. Тегло 26.83 г **(Табл. 4.27)**
Л. ·MO·ARG·PRO·CO· ·NO·ARG·PRO·CO·
Оп.·I640·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·

Единични монети

с. Драганци
28. Инв. № 1725. *Holland*. 1/2 „Льовен“-талер. АОп.
Диам. 34 x 34 мм. Тегло 13.20 г **(Табл. 4.28)**
Л. ·MO·NO·ARG·I5 -7·ORDIN·HOL·
Оп. ·CONFIDENS·DNO·NON·MO[V]ETVR·
Delmonte 1967, № 870, p. 205

с. Граматиково
29. Инв. № 2289. *Holland*. „Льовен"-талер. АОп.
Диам. 41 х 40 мм. Тегло 25.78 г **(Табл. 4.29)**
Л. ·[MO]·NO·AR[G·]I5 76·OR[DI]N·H[O]L·
Оп. ·CONFIDE[NS]·DN[O·N]ON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 830, p. 194

гр. Лозенград (Република Турция)
30. Инв. № 2680. *West-Friesland*. „Льовен"-талер. АОп.
Диам. 41 х 41 мм. Тегло 25.45 г **(Табл. 4.30)**
Л. ·[M]O·ARG·PRO·CON· ·FOE·BELG·WESTF·
Оп. ·I6[-]8·CONFIDENS·DNO·NON·MOVETVR·
Delmonte 1967, № 836, p. 196

неизвестно местонамиране
31. Инв. № 1673. *Holland*. 1/2 „Льовен"-талер. АОп.
Диам. 33 х 32 мм. Тегло 13.29 г **(Табл. 4.31)**
Л. ·MO·NO·ARG·I5 89·ORDIN·HOL·
Оп. ·CONFIDENS·DNO·NON·MO[VE]TVR·
Delmonte 1967, № 870, p. 205

неизвестно местонамиране
32. Инв. № 2838. *Guelders*. Златен дукат. Av.
Диам. 22 х 22 мм. Тегло 3.43 г **(Табл. 4.32)**
Л. ·MO·ORDI / PROVIN / FOEDER / BELG·AD / LEG·IMP·
Оп. ·CONCORDIA·RES·PAR·CRES·GEL· / I5 9I
Добре запазена, леко деформирана повърхност

Монети от колективната находка от с. Тръстиково
33. Инв. № 1378. *Holland*. Златен дукат. Av.
Диам. 22.5 х 22.0 мм. Тегло 3.49 г **(Табл. 4.33)**
Л. ·MO·ORDI / PROVIN / FOEDER / BELG·AD / LEG·IMP·
Оп. ·[C]ONCORDIA·RES·PAR·CRES·HOL· / I6 03
Добре запазена, леко деформирана повърхност (пробита с един отвор)

34. Инв. № 1382. *Utrecht*. Златен дукат. Av.
Диам. 22 х 22 мм. Тегло 3.44 г **(Табл. 4.34)**
Л. ·[M]O·ORDI / PROVIN / FO[E]DER / BELG·AD / LEG·IMP·
Оп. ·CONCORDIA·RES·PA[R]VA·CRES·TRA· / I6 54
Добре запазена, леко деформирана повърхност (пробита с един отвор)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Иванов 2005: М. Иванов. Загадъчният град. Бургас от XVI до XIX век. Бургас, 2005.

Карайотов 2011: И. Карайотов. Каменар. Между морето и планината. Бургас, 2011.

Карайотов и др. 2000: И. Карайотов, П. Кияшкина, К. Господинов. Бургас. Вечното пристанище. Бургас, 2000.

Карайотов и др. 2011: И. Карайотов, С. Райчевски, М. Иванов. История на Бургас от древността до средата на XX век. Бургас, 2011.

Класнаков 2013а: М. Класнаков. Монети на ерцхерцогство Австрия, херцогство Прусия и Свещената Римска империя в колективна находка от гр. Ахтопол. – Журнал за исторически и археологически изследвания, 2, 2013, 160-166.

Класнаков 2013б: М. Класнаков. Монети на Жечпосполита в колективна находка от гр. Ахтопол. – Журнал за исторически и археологически изследвания, 3, 2013, 132-146.

Класнаков 2013в: М. Класнаков. „Льовенталери“ в колективна монетна находка от гр. Ахтопол. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 9, 2013, 143-150.

Кръстев 2011: К. Кръстев. Анхиало под османска власт (по нумизматични данни). – В: Поморие: древност и съвремие, I. Бургас, 2011, 179-193.

Кръстев 2012: К. Кръстев. Казашките нападения по Южното Българско Черноморие (по нумизматични данни). – Военноисторически сборник, 2, 2012, 47-54.

Кръстев 2013: К. Кръстев. Съкровище от западноевропейски монети от XVI-XVII век, намерено в Поморие. – В: Юбилеен сборник посветен на 100-годишнината от началото на Балканската война от 1912 година. Велико Търново, 2013, 24-33.

Кръстев 2014а: К. Кръстев. Съкровище от западноевропейски монети от XVI-XVII в., открито в село Рудник, община Бургас. – В: Сборник есенни четения Сборяново 2013. От находката до витрината. Том 10. Фабер, 2014, 130-153.

Кръстев 2014б: К. Кръстев. Монетната циркулация в Анхиалската кааза (XV-XVII в.). – Историкии, 7, 2014, 96-129.

Кръстев 2014в: К. Кръстев. Монетната циркулация в Анхиалската кааза по време на кризата в Османската империя (края на XVI – средата на XVII век) въз основа на данни от колективните находки. – В: Градът в българските земи (по археологически данни). Шумен, 2014, 543-558.

Кръстев 2015: К. Кръстев. Политически и икономически аспекти на кризата в Османската империя в периода 1585-1648 г. (По нумизматични данни). Шумен, 2015.

Топоров 1973: В. Топоров. Сребърната следа на талера в световното монетосечене. – Нумизматика, 1973, 4, 13-20.

Топоров 1997: В. Топоров. По следите на талера. От талера до долара. София, 1997.

Харитонов 1998: Х. Харитонов. Енциклопедия нумизматика. Монетите на Европа в България XV-XVIII в. Велико Търново, 1998.

Харитонов 1991: Х. Харитонов. Кратко обяснение на някои термини, имащи отношение към монетната циркулация в Българските земи през периода на Средновековието и Възраждането. – Нумизматика, 3-4, 1991, 16-34.

Шидеров 1988: П. Шидеров. Разпространение на талерите на Белгийската конфедерация в българските земи през XVII и XVIII в. – Нумизматика, 3, 1988, 41-43.

Юрукова 1977: Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – Археология, 1, 1977, 73.

Delmonte 1967: .A. Delmonte. Le Bénélux d'argent. Amsterdam. 1967.

Krastev 2011: K. Krastev. Anchialus in der ersten Halfte des 17. Jahrhunderts. – Geldgeschichtliche Nachrichten, 256 (Vol. IV), Frankfurt am Main, 2011, 186-195.

Leuven-thalers and the golden ducats of the United Provinces from the numismatic collection of RHM-Burgas

Miroslav Klasnakov

(Summary)

The Leuven-thalers are easily recognizable coins. They are found in hoards and single finds, together with other Central and West European currency, and with coins of the Ottoman sultans.

Sixty-five Leuven-thalers are kept in the numismatic depot of the RHM-Burgas: 61 come from seven hoards, while four are single finds.

• Leuven-thalers from hoards

• Village of Kamenar, municipality of Pomorie. Seven Leuven-thalers, minted in: Guelders – 1 (Cat. N 1), West-Friesland – 1 (Cat. N 2), Friesland – 3 (Cat. NN 3-5) and Overijssel – 2 (Cat. NN 6-7).

• Village of Rudnik, municipality of Burgas. Eight Leuven-thalers minted in Holland – 1 half thaler and 2 whole thalers, West-Friesland – 1 half thaler and 1 whole thaler (Cat. N 8), Zeeland – 1, Overijssel – 1 and Zwolle – 1 (Cat. N 9).

• Pomorie town. Two Leuven-thalers, minted in Overijssel (Cat. N 10).

• Pomorie town (Paleokastro). Three Leuven-thalers, minted in Guelders – 1 (Cat. N 11), Holland – 1 (Cat. N 12) and West-Friesland – 1 (Cat. N 13).

• Village of Krastina, municipality of Kameno. Three Leuven-thalers minted in Holland – 1 (Cat. N 14) and Overijssel – 2 (Cat. NN 15-16).

• Village of Trastikovo, municipality of Kameno. Eleven Leuven-thalers minted in Guelders – 4 (Cat. NN 17-20), Holland – 2 (Cat. NN 21-22), West-Friesland – 1 (Cat. N 23), Utrecht – 1 (Cat N 24), imperial city of Campen – 2 (Cat. NN 25-26) and without a province – 1 (Cat. N 27).

• Ahtopol town. Twenty-seven Leuven-thalers minted in: Guelders – 3, Holland – 4, West-Friesland – 7, Zeeland – 1, Utrecht – 7, Overijssel – 4 and the imperial city of Zwolle – 1.

• Leuven-thalers from single finds

In the numismatic depot of RHM-Burgas the single finds of Leuven-thalers come from the village of Dragantsi, municipality of Karnobat (Cat. N 28), the village of Gramatikovo, municipality of Malko Tarnovo (Cat. N 29), the city of Lozengrad in the Republic of Turkey (Cat. N 30) and one coin of unknown provenance (Cat. N 31).

In present day district of Burgas during the 16th – 18th century the Leuven-thalers from seven provinces were in circulation – Guelders, Holland, West-Friesland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel and of the imperial cities of Campen and Zwolle. Most common are the coins of the provinces West-Friesland, Holland and Overijssel, while most rare are those of Zeeland and Utrecht. The coins of the imperial cities are poorly presented (fig. 5). In most cases whole thalers are found, while half thalers are rarely discovered. Most heavy are the coins of the provinces Zeeland and Utrecht as well as of the imperial cities of Campen and Zwolle. Lighter are those of Friesland and West-Friesland (fig. 6). Among the half thalers heaviest are the coins of the province of West-

Friesland, while the lightest are of Guelders (fig. 7). The Leuven-thalers presented here are issued in the chronological range between 1576 and 1665 (fig. 8).

The golden ducats are also relatively easily recognizable coins. In the numismatic collection of RHM-Burgas three golden ducats of the United Provinces are housed. One is of unknown provenance, minted in the province of Guelders (Cat. N 32). The remaining two come from the already mentioned coin hoard at the village of Trastikovo, municipality of Kameno. They are minted in the following provinces: Holland – 1 (Cat. N 33) and Utrecht – 1 (Cat. N 34). The ducats fall into the chronological range between 1591 and 1654. Their weight is almost the same (fig. 9).

Since they are golden coins, the ducats are more rarely distributed. However, they had their place in the coin circulation within the Ottoman Empire.

It is well known that in the 16th – 18th centuries the coins of England and France were extremely rarely found in the Ottoman territory although these countries were the main allies and to a certain extent patrons of the Ottoman Empire. But for trade contacts with it they used foreign currency – most often the Leuven-thalers of the United Provinces.